

Universiteit
Leiden

The Netherlands

De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek

Verbaan, E.

Citation

Verbaan, E. (2011, December 15). *De woonplaats van de faam : grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse republiek*. Uitgeverij Verloren, Hilversum. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18256>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De woonplaats van de faam

Grondslagen van de stadsbeschrijving
in de zeventiende-eeuwse Republiek

EDDY VERBAAN

Het heeft geen zin, grootmoedige Kublai, te trachten je de stad Zaira met de hoge bastions te beschrijven. Ik zou je kunnen zeggen uit hoeveel treden de trapvormige straten bestaan, wat de kromming is van de bogen der zuilengangen, met welk soort zinken platen de daken bedekt zijn; maar ik weet al dat ik je dan eigenlijk niets zou zeggen. Niet hieruit bestaat de stad, maar uit het verband tussen de afmetingen van haar ruimte en de gebeurtenissen uit haar verleden [...]. Een beschrijving van Zaira zoals het nu is zou het gehele verleden van Zaira moeten omvatten. Maar de stad zegt haar verleden niet, het maakt er deel van uit als de lijnen van een hand, geschreven in de hoeken van de straten, het traliewerk van de vensters, de loop van de trappen, in de bliksemafleiders, de vlaggestokken, ieder onderdeel op zijn beurt weer getekend door krassen, schavingen, inkervingen, kogelgaten.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de J.E. Jurriaanse Stichting, de Stichting Charema, Fonds voor Geschiedenis en Kunst, de Dr. C. Louise Thijssen-Schoute Stichting, het Prins Bernhard Cultuurfonds, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, de Stichting Dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, de Gemeente Leiden en de School of Cultures, Languages and Area Studies van The University of Nottingham.

Dit proefschrift heeft geen eigen ISBN.
Het ISBN van de handelsuitgave is 978-90-8704-246-2.

© 2011 Eddy Verbaan & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Typografie: Rombus, Hilversum
Omslagontwerp: Robert Koopman, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort
Brochage: Ven Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

De woonplaats van de faam

Grondslagen van de stadsbeschrijving
in de zeventiende-eeuwse Republiek

PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof.mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 15 december 2011
klokke 16.15 uur

door

EDDY VERBAAN

geboren te Den Haag
in 1969

Promotiecommissie

Promotor: Prof.dr. S. Groenveld

Copromotor: Dr. K.J.S. Bostoën

Overige leden: Prof.dr. E.O.G. Haitzma Mulier (Universiteit van Amsterdam)

Prof.dr. J.M. Koppenol (Vrije Universiteit Amsterdam)

Prof.dr. R.C.J. van Maanen

Inhoudsopgave

Woord vooraf 7

Inleiding 9

Stadsbeschrijvingen 10 Kenmerken 15 Overzicht 18 Maatschappelijke context 26 Productie 29 Publiek 32 Bestudering 35 Vraagstelling en opzet 40

1 Chorografie 43

Inleiding 43 Begripsbepaling 45 Kosmografie en geografie 50
Chorografie 53 Een stapel boeken 57 De praktische benadering 59 De geleerde benadering 64 In het voetspoor van de meesters 67 Een passer 72
Stedenatlassen 78 Teksten met kaarten 80 Besluit 84

2 Stedenlof 85

Inleiding 85 De Hollandse stad op rijm 86 De anatomie van een genre 91
Ligging 94 Stad 100 Oorsprong en ouderdom 104 Zelfuitlegging 109
Burgers 113 Materiële superioriteit 117 Morele superioriteit 122 Besluit 126

3 Reismethode 127

Inleiding 127 Educatiereis en reisverhandeling 129 Reismethodes ontleed 137
In externis 142 In internis 145 Reisverslagen bezien 148 Het chronologische dagboek 151 De apodemische systematiek 152 De topografische indeling 156
De initiërende wandeling 158 Besluit 161

4 Onderzoek 163

Inleiding 163 Tussen kroniek en thematiek 164 Roeien met de riemen die je hebt 166 Secretesse 169 De rol van het stadsbestuur 173 Jan Orlers aan het werk 179 Bronnen 182 Scriverius' raad en daad 186 Van Houts dienstboek 188 Van Houts aantekeningen 193 Orlers' materiaalverzameling 198 Een rondgang door de stad 202 Besluit 206

5 Kruispunt van disciplines 208

Inleiding 208 Geografie en historie 210 Geografie en reizen 213 Dirck van Bleyswijcks beschrijving van Delft 220 De figuratieve kaart 222 Stedenlof 227 Een gemankeerde grand tour 228 Orde en methode 231 Gemeenplaats en geheugenkunst 234 Het Delftse geheugen 239 Besluit 243

6 Leiden in internationaal perspectief 244

Inleiding 244 Frankrijk en Engeland 246 John Stow en de Engelse chorografie 248 Een wandeling door Londen 251 Jan Orlers en de Nederlandse chorografie 254 Wandelen op het platteland 255 Wandelen door de stad 258 Leidse geheugenplaatsen 262 Een ethisch profiel 265 Rechtvaardigheid jegens God en mens 270 Door God geliefd 272 Dienstbaarheid aan de vaderstad 275 Besluit 278

Besluit 280

Vier disciplines 281 Een methode 285 Een vergelijking 287

Afkortingen 289

Bibliografie 291

Archivalia en handschriften 291 Stadsbeschrijvingen tot 1700 292 Overige oude drukken 295 Secundaire literatuur en edities 305

Summary 346

The Subject-Matter 347 Four Disciplines 348 A Method 352 A Comparison 353

Lijst van afbeeldingen 355

Register van persoonsnamen en plaatsnamen 357

Woord vooraf

Dit proefschrift gaat over stadsbeschrijvingen die vóór 1700 in druk verschenen. Het beperkt zich tot de steden in de Republiek der Verenigde Nederlanden. Stadsbeschrijvingen waren omvangrijke boeken waarin één enkele stad tot in de details over het voetlicht werd gebracht. In de zeventiende eeuw verschenen niet minder dan 19 van zulke werken, herdrukken en vertalingen niet meegerekend. Zowel in de Nederlandse geschiedschrijving als in het toenmalige Europa was dat een opmerkelijk verschijnsel. In Engeland kwam een vergelijkbaar genre pas in de achttiende eeuw op gang. In Frankrijk verschenen er al in de zestiende eeuw vergelijkbare *antiquités*, maar bereikte het genre nooit de populariteit die het haalde in de Republiek. In Duitsland kwamen stadsbeschrijvingen helemaal niet van de grond. Het is daarom opvallend dat er in de vakliteratuur nauwelijks belangstelling is geweest voor deze opvallende en vrij typisch Nederlandse boeken.

De woonplaats van de faam hoopt in die lacune te voorzien. Het behandelt de grondslagen van het genre. Centraal staan de volgende vragen: Hoe moesten steden worden beschreven? Wat zijn de principes die bepaalden welke onderwerpen op welke wijze moesten worden besproken? Met dergelijke vragen begeeft dit proefschrift zich op het gebied van de historiografie, dat wil zeggen: de geschiedenis van de geschiedschrijving. Het bestudeert de stadsbeschrijvingen als een genre met een eigen thematiek, bronnengebruik en werkwijze, en het ziet de producten van dat genre als literaire artefacten met een retorische structuur.¹ In algemene zin levert het een bijdrage aan de cultuur- en ideeëngeschiedenis. Het boek is bovendien van belang voor de talrijke historici die stadsbeschrijvingen als bron gebruiken.

In het inleidende hoofdstuk wordt het genre geïntroduceerd. Ik bespreek het eerdere onderzoek en licht de uitgangspunten van mijn onderzoek toe. Ook ga ik in op de kenmerken van de stadsbeschrijvingen en geef ik een overzicht van de verschenen werken. Bovendien worden ze in hun maatschappelijke context geplaatst en kijk ik naar de boekhistorische aspecten van productie en receptie. In de volgende hoofdstukken ko-

¹ Dit zijn twee van de vele mogelijke benaderingen in de historiografie, zoals besproken door Tollebeek, Verschaffel en Wessels, 'Een proloog' (2002).

men vier disciplines aan bod die dienden als grondslagen van het genre: chorografie en geografie, retorica en stedendichten, reiskunde en reisverslagen, geschiedschrijving en antiquarisch bronnenonderzoek. Aan elk van deze disciplines is een hoofdstuk gewijd. Daarna laat ik met twee casestudies zien hoe die invloeden convergeren in de stadsbeschrijvingen. De eerste casestudie is gewijd aan Dirck van Bleyswijcks beschrijving van Delft (1667-1680). De tweede gaat over Jan Orlers' beschrijving van Leiden (1614) en plaatst dit boek in een internationaal perspectief. In de bibliografie is een overzicht van alle stadsbeschrijvingen vóór 1700 opgenomen.

Gedeeltes van dit proefschrift zijn eerder verschenen maar nu verbeterd en uitgewerkt. In 2010 verscheen een Engelstalig essay in de bundel *Boeken met krijgshistorie* onder redactie van Louis Sloos. Een gedeelte van dit essay kwam terecht in hoofdstuk één. Het laatste hoofdstuk is deels gebaseerd op een artikel dat in 2008 verscheen in het tijdschrift *De zeventiende eeuw*.

Dit boek is tot stand gekomen met de hulp van velen, die ik daarvoor zeer erkentelijk ben. De meeste dank ben ik verschuldigd aan Simon Groenveld en Karel Bostoën. Toen ik de draad van mijn proefschrift weer oppakte, bleven zij bereid het onderzoek te begeleiden. Zonder hun nuttige adviezen, nauwgezette commentaar en vooral hun geduld was dit boek er nooit geweest.

Sheffield, mei 2011

Inleiding

Rond de eeuwwisseling werd Nederland overspoeld door een stroom nieuwe stadsgeschiedenissen. Vrijwel alle steden kregen zo'n boek, soms in vijf kloeke delen. Wie ze doorbladert, ontdekt dat ze veel gemeen hebben. Het zijn voor een breed publiek van geïnteresseerde leken geschreven syntheses, die door een groep specialisten op basis van recente wetenschappelijke inzichten zijn samengesteld. De werken zijn rijk geïllustreerd en doorgaans met steun en soms op initiatief van de gemeente geschreven en uitgegeven. De nieuwe stadsgeschiedenissen zijn dus prestigieuze ondernemingen. Bovendien lijken ze inhoudelijk op elkaar. Ze vertellen de geschiedenis van de stad van het begin tot aan het heden. Dat verhaal is meestal verdeeld over een aantal periodes met daarin hoofdstukken over onderwerpen als de ruimtelijke, demografische, economische, sociaal-culturele en politieke ontwikkelingen. Dat dezelfde thema's op vergelijkbare wijze terugkomen, is niet alleen een reflectie van het heersende onderzoek, maar ook een teken dat we te maken hebben met een genre dat zijn eigen kenmerken en verwachtingspatronen heeft.¹

Dat genre gaat terug tot de zeventiende eeuw, toen men in de Republiek voor het eerst boeken publiceerde waarin één enkele stad tot in de details voor het voetlicht werd gebracht. Niet alleen brachten die werken het verhaal van de lotgevallen van de stad, maar ook besteedden ze ruim aandacht aan een groot aantal topografische en sociaal-maatschappelijke aspecten zoals de opvallende gebouwen, de beroemde mannen, en de manier waarop de stad werd bestuurd. Aan die onderwerpen waren aparte hoofdstukken gewijd. In de hele vroegmoderne tijd zou het samenstellen en publiceren van zulke thematisch opgebouwde werken een gewaardeerde bezigheid blijven. Vaak kwamen dezelfde onderwerpen met variaties terug, altijd ging men van het vroegste, soms mythische verleden naar het recente heden, en meestal schreef men voor een stedelijk publiek en niet voor specialisten. De primeur gaat naar een Leidse boekverkoper die liefhebberde in de geschiedschrijving: Jan Jansz Orlers (1570-1646). Op Hemelvaartsdag 1614 legde hij de laatste hand aan een omvangrijke *Beschrijvinge der*

¹ Furnée, 'Naar een integrale geschiedenis' (2009); De Bruin, 'Nieuwe stadsgeschiedenissen' (2007); Van de Laar en Van der Schoor, 'Nieuwe stadsstudies' (2006); Kooij, 'Het format van de stad' (2002).

stad *Leyden*. Dit was de eerste, oorspronkelijk in het Nederlands verschenen thematische stadsbeschrijving.

Onder de Leidenaars die dat vierden, bevond zich Daniël Heinsius (1580-1655), hoogleraar in de poëtica en geschiedenis, bibliothecaris van de Leidse universiteit en vernieuwer van de poëzie in de landstaal. In een lovend gedicht stelt hij de stad voor als een bevallige dame, minnares van de goden Mars en Apollo en moeder van de Leidse helden die zich voeden aan haar borst. Aan het slot geeft hij een beeld van de inhoud en doelstelling van Orlers' boek. 'Wie soude konnen prijsen,' zo vraagt hij aan Vrouw Leiden,

De glans van uwen lof so groot en breed? wie sou
Afschilderen u werck en kostelick gebou?
Wie soud' u daeden cloeck de weerelt door verkonden,
En treffen met den geest?

Orlers, luidt het antwoord, want deze man schrijft over de positieve kanten van de stad ('de glans van uwen lof'), haar prachtige uiterlijk ('u werck en kostelick gebou') en de prestaties van haar inwoners ('u daeden cloeck'). Ook bespreekt hij het vroegste begin van de stad, waarover nog maar weinig bekend is, zodat de Leidse nimf als het ware opnieuw wordt geboren. Maar het doel is toch om de stad vast te leggen voor het nageslacht. Ook al storten de muren en torens ineen, op papier blijft ze voortbestaan. De inzet is eeuwige roem. Het onovertreffbare Leiden is de 'woonplaats van de Faem'.²

Heinsius, Orlers en hun tijdgenoten hadden dus duidelijke ideeën over hoe een stadsbeschrijving eruit moest zien: welke onderwerpen op welke wijze moesten worden behandeld en in welke overkoepelende structuur ze moesten worden ingepast. Daarmee bouwden zij voort op denkbeelden die waren ontwikkeld in verschillende disciplines, zoals de stedenlof, de reiskunde, de geografie en de geschiedschrijving. Die ideeën zijn het onderwerp van deze studie.

Stadsbeschrijvingen

De stadsbeschrijvingen waarin die ideeën samenkwamen, waren een genre dat in zijn gepubliceerde vorm gestalte kreeg in de eerste helft van de zeventiende eeuw. De eerste tekenen werden zichtbaar in de jaren rond de sluiting van het Twaalfjarig Bestand (1609). Toen verscheen een opvallend aantal drukken en herdrukken van beschrijvingen en geschiedenissen van de Lage Landen, de Republiek en haar gewesten. In die omvangrijke teksten stonden ook beknopte beschrijvingen van steden. Orlers verwees ernaar, maar vond de beschrijvingen te kort en te weinig gedetailleerd om de stad 'volcomentlicken naer haere waerden ende behoren, haer verdienden loff te geven'.³

De behoefte aan omvangrijke en gedetailleerde beschrijvingen die zich louter richt-

2 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *4r-**2r.

3 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2v.

ten op één enkele, afzonderlijke stad werd steeds sterker gevoeld. Al in de late zestiende eeuw waren er lange gedichten op steden verschenen. Die hadden ofwel een lovende en thematisch gestructureerde *beschrijving* gegeven, ofwel een chronologische *geschiedenis*.⁴ Nu begonnen er ook prozawerken te verschijnen met een *beschrijving* of een *geschiedenis*. Het spits werd afgebeten door een *stadsgeschiedenis*: een korte kroniek van Hoorn (1604-1605) door stadsdokter Theodorus Velius (1572-1630), die de historie van de stad in strikt chronologische volgorde behandelde vanaf haar ontstaan in 1316 tot en met het jaar 1600. Maar de belangrijkste impuls voor de thematische *stadsgeschiedenissen*, die meer bieden dan een chronologisch relaas alleen, kwam niet uit Hoorn, maar uit de twee kopstukken van de nieuwe Republiek: het academische Leiden en het zeevarende Amsterdam. Het eerste specimen dateert van 1611 en was nog doortrokken van het zestiende-eeuwse humanisme. Het was een erudiete *beschrijving* van Amsterdam, vol verwijzingen naar de klassieken en citaten uit met moeite opgeduikelde bronnen. Johannes Isacius Pontanus (1571-1639), docent aan de kwartierschool te Harderwijk, had het werk aanvankelijk in het Latijn gepubliceerd, maar op 1 juni 1614 een vertaling in het Nederlands geautoriseerd onder de titel *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*.⁵ Een maand eerder (in 1614 viel Hemelvaartsdag op 8 mei) was de minder erudiete, maar zeker niet minder interessante *Beschrijvinge der stad Leyden* gereedgekomen, zoals gezegd de eerste, oorspronkelijk in het Nederlands verschenen thematische *stadsgeschiedenis*.

De vele *stadsgeschiedenissen* die ná Orlers en Pontanus het licht zagen, waren ondanks alle verschillen gestoeld op het voorbeeld van deze twee voorgangers. Hun aantrekkingskracht werd in ieder geval al snel na 1614 gevoeld. Geschiedschrijver Velius bracht in 1617 een tweede druk van zijn Hoornse kroniek uit waaraan hij naar het voorbeeld van Orlers en Pontanus een korte, thematische *beschrijving* had toegevoegd.⁶ En de Haarlemse predikant Samuel Ampzing (1590-1632), die in 1616 en 1621 een omvangrijk stedendicht had gepubliceerd, werkte zijn berijmde tekst in 1628 uit tot een zeer omvangrijke *Beschrijvinge en lof der stad Haerlem in Hollandt* waarin hij aan zijn dichtwerk het karakter had willen geven van een *stadsgeschiedenis* à la Orlers en Pontanus.⁷ Zo ontwikkelde zich in de loop der tijd een traditie van *stadsgeschiedenissen* naar het model van Orlers en Pontanus, die onder meer wordt gekenmerkt door het gebruik van het Nederlands, door een omvang van enkele honderden bladzijden, en doordat één stad op lovende wijze centraal wordt gesteld. Deze boeken hadden meestal het woord 'beschrijving' in de titel. Daarmee onderscheidden ze zich van puur chronologische *geschiedenissen* (zoals die van Velius) die doorgaans een andere aanduiding kregen (kroniek, jaarbeschrijving, *geschiedenissen*, historie).⁸ Ze behandelden de stad

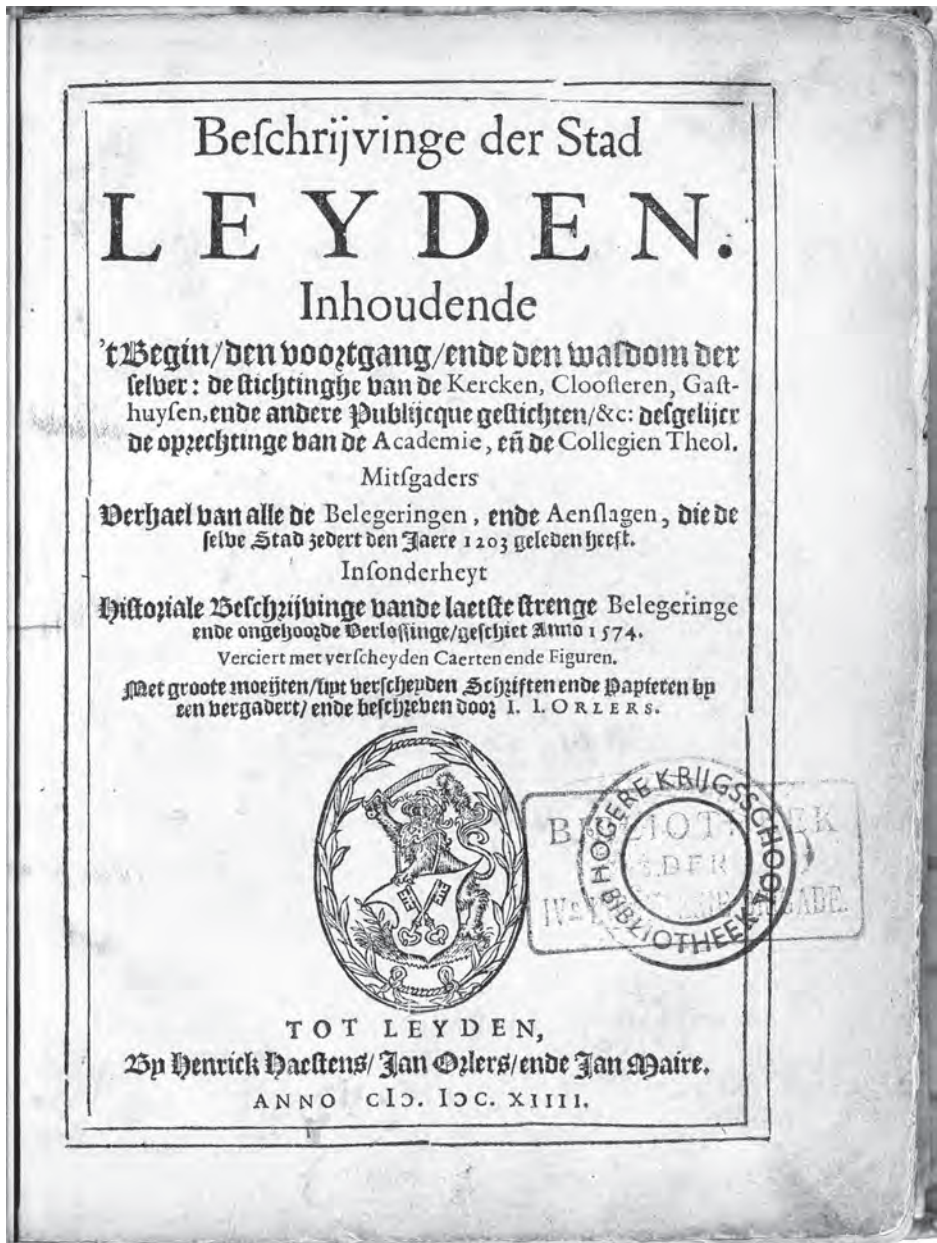
4 Bijvoorbeeld Brandt, *Himne en l' honneur de la ville de Leyden* (1594) en Kock, *Historia* (1603-1604). De bibliografieën vermelden alleen de laatste: NH 161; BN 1656.

5 Pontanus, *Rerum et urbis* (1611); Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), fol. *4v.

6 Velius, *Chroniick van Hoorn* (1617), p. 287-293.

7 Zie m.n. Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993).

8 Zie bijvoorbeeld Van der Woude, *Kronijcke van Alcaer* (1645); Kemp, *Leven der doorluchtige heeren van Arkel, ende jaar-beschrijving der stad Gorinchem* (1656); Avocaat, *Historie van den oorspronck, fondatie, ende voortganck der seer vermaerder zee ende koop-stadt Enc-huysen* (1660); Van Dam, *Korte beschrijvinge van het eylandt Westvoorn, ende de geschiedenissen van de stadt Goedereede* (1680).

Afb. 1 Titelpagina van Jan Orlers' beschrijving van Leiden (1614).

vanuit een groot aantal invalshoeken op een thematische manier. Vaak werd dat materiaal verdeeld over drie boeken die elk één van de drie hoofdonderwerpen behandelden: de chronologische geschiedenis, de historische topografie, en de stedelijke bestuursvorm. Wat dat precies betekent, blijkt het duidelijkst uit de stadsbeschrijvingen van Orlers en Pontanus.

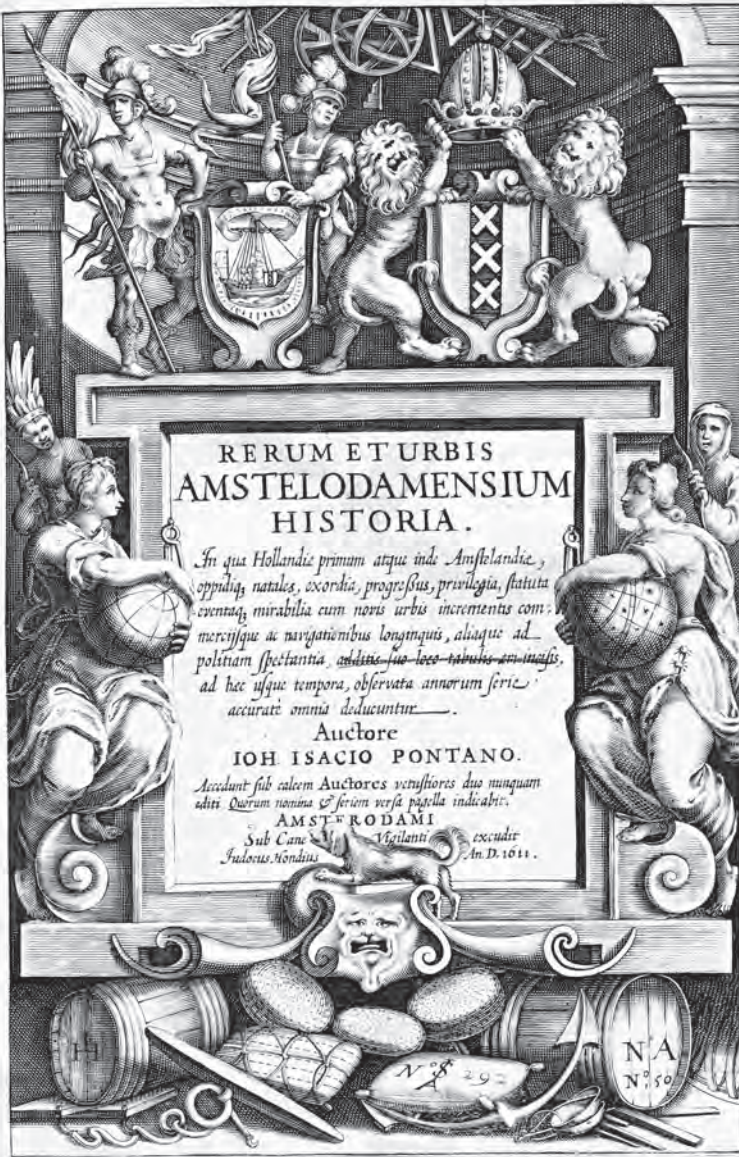
Orlers begint zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* met de historische topografie. Hij behandelt de ligging van de stad in het directe ommeland (Rijnland) en het gewest (Holland) en vervolgt met een stedenbouwkundige geschiedenis, die begint bij de stichting van de stad in een ver en Romeins verleden en dan een topografisch overzicht geeft van de oude stad en de daaropvolgende stadsvergrotingen. Dat overzicht mondt uit in een bespreking van het contemporaine Leiden, met aandacht voor de grenzen van de parochies, stadswijken en gebuurten, en een opsomming van de straten, wateren en poorten. Het volgende onderwerp betreft de gebouwen en instellingen. De burcht, het oudste gebouw van de stad dat mogelijk een rol had gespeeld bij haar stichting, staat voorop, maar wordt op de voet gevolgd door beschrijvingen van achtereenvolgens de kerken, kloosters, liefdadigheidsinstellingen en wereldlijke gebouwen zoals het stadhuis, gemeenlandshuis en prinsenhof, inclusief hun geschiedenis en relevante documenten. Het topografische deel wordt afgesloten met besprekingen van de universiteit en aanverwante instellingen, een hoofdstuk over het economische leven (met zijn markten, handel en industrie), en uitgebreide biografieën van Leidens beroemde mannen, waartoe Orlers ook de schilders rekende. In het tweede deel volgt dan een chronologische geschiedenis, die in het geval van Orlers niet een aaneengesloten verhaal behelst maar een reeks belegeringen waaronder de stad tussen 1203 en 1574 had geleden. Het derde en laatste deel handelt over de bestuursvorm en is voorzien van citaten uit privileges en keuren en bevat lange naamlijsten. Dit laatste deel had Orlers in 1614 wel gepland maar nog niet gerealiseerd. Het verscheen in 1641, toen de tweede, door Orlers zelf herziene druk van de pers kwam.⁹

Pontanus volgde in grote lijnen hetzelfde patroon, maar met enkele verschillen. Hij opent met een chronologische geschiedenis die niet alleen vertelt over de belegeringen en oorlogshandelingen, maar een aaneengesloten verhaal presenteert over de Hollandse en daarmee verbonden Amsterdamse geschiedenis die is ingedeeld volgens de regerende graven en gravinnen van Floris V (1254-1296) tot en met Filips II (1527-1598). Die traditionele kroniek wordt voorafgegaan door een korte bespreking van de ligging van de stad in het directe ommeland en het gewest, en van haar stichting en oude gedaante in zeven inleidende hoofdstukken. Die passages zijn voorzien van 'chorografische' kaarten van Holland en Amstelland en van een stadsplattegrond in vogelvlucht. Het historisch overzicht zelf beslaat twee lange hoofdstukken over de 'saken ende handelingen van die van Amsterdamme', waarin Pontanus wil aantonen 'hoe datse, door een lanc vervolch van jaren, tot dese [tegenwoordige] heerlickheit door voorspoet ende teghenspoet [...] allenskens opgheresen zy'.¹⁰ Het eerste deel is dus de aanloop tot het

9 Dat hij het derde deel over de bestuursvorm al in 1614 had willen opnemen, blijkt uit Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 20-21. Over Orlers' stadsbeschrijving, zie met name Verbaan, 'Aan de Theems' (2008) en 'Jan Janszoon Orlers' (2001).

10 Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 21.

392 A-6

*Contahis (sp): Amstelodami Gerata,
 et delevi q. pp. ...*

Afb. 2 Gegraveerde titelpagina van Johannes Pontanus' beschrijving van Amsterdam (1611).

tweede, dat is gereserveerd voor de historische topografie en dat dient om die huidige zegeningen onder woorden te brengen. Net als Orlers bespreekt hij eerst de religieuze en dan de wereldlijke gebouwen en instellingen en – na enkele overgangshoofdstukken – de laatste ontwikkelingen in wat hij Amsterdams Gouden Tijd noemt: de talloze ontdekkingsreizen die sinds 1594 tot het moment van schrijven in 1611 vanuit Amsterdam waren ondernomen (waaronder de overwintering op Nova Zembla en de Eerste Schipvaart naar Indië onder Cornelis de Houtman), de laatste topografische veranderingen (met name de stadsvergroting uit 1585 en de pas gerealiseerde nieuwbouw, zoals de Koopmansbeurs en de Zuiderkerk) en ten slotte de beroemde mannen ‘nae ’t vervolgh der jaeren ghestelt’.¹¹ Het derde, kortste en laatste deel bespreekt Amsterdams ideale bestuursvorm en geeft een lange lijst met stedelijke magistraten.

Kenmerken

Het gaat in dit boek om stadsbeschrijvingen volgens het hierboven geschetste model van Orlers en Pontanus. Dat soort beschrijvingen heeft een aantal kenmerken gemeen die het genre onderscheiden van andere teksten over de stad. Ook al lopen we hiermee misschien op de zaken vooruit, het is nuttig om enkele van die eigenschappen alvast nader te omschrijven en een korte blik te werpen op de aanpalende teksten voordat we de productie van stadsbeschrijvingen in de zeventiende-eeuwse Republiek overzien.

Om te beginnen schrijven Orlers en Pontanus over steden, niet over andere plaatsen zoals buitenverblijven, dorpen en vlekken. Van beschrijvingen van dergelijke plaatsen kan worden aangenomen dat ze andere literaire modellen volgden, zoals het hofdicht en de arcadia. De Zaanse antiquaar-historicus Hendrik Jacobsz Soeteboom publiceerde over zijn geboortestreek bijvoorbeeld *De Zaanlants Arkadia* (1658), waarin hij de historische topografie en geschiedenis van de Zaanstreek bespreekt, beginnend bij de Bataven en Cananefaten gevolgd door hoofdstukken over de Zaan en de dorpen. Soetebooms arcadia heeft de vorm van een gesprek tussen de oudheidkundige specialist Ambiorix en een klein gezelschap van twee Zaanse maagden en een jongeman die op verschillende dagen en op verschillende plaatsen in de vrije natuur bij elkaar komen om van gedachten te wisselen over de lokale geschiedenis. Een dergelijke vormgeving was zeer ongewoon voor de beschrijving van een stad. Het onderscheid tussen stad en niet-stad werd dan ook sterk aanvoeld.¹²

11 Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 105-287. Ook in het tweede deel lijkt hij dus (globaal) voor een chronologische volgorde te kiezen. Volgens Pontanus begon Amsterdams Gouden Tijd kort na de Alteratie van 1578 toen Amsterdam eindelijk het juiste kamp koos (p. 105 en fol. *3r melden dat de Gouden Tijd nu respectievelijk 32 en 34 jaar duurt, het eerste deel eindigt in 1585, en het tweede begint in 1578 met de nieuwe bestemming van de kloostergebouwen en afkeurende woorden over het kloosterwezen). Zie ook Abrahamse, *De grote uitleg* (2010), p. 21 over de Gouden Tijd in Amsterdamse stadsbeschrijvingen. Over het denkbeeld van een Gouden Eeuw in het algemeen leze men onder meer Buyens, ‘Over edele tegenvoeters’ (2009), p. 51 in verband met Amsterdam, en Melissen, ‘De heedendaagse Goude-eeuw’ (1981-1982). Over motieven in de lof van Amsterdam: Snoep, ‘Verheerlijkt Amsterdam’ (1973).

12 Soeteboom, *De Zaanlants arkadia* (1658); HM 449c; NH 293; ST 525; Groot, ‘Achttiende-eeuwse arcadia’s’ (1985), p. 245-246. Wel had de grote filoloog, historicus en filosoof Justus Lipsius zijn *Lovanium* (1605) gegoten in de vorm van een dialoog tussen hemzelf en vier van zijn studenten die plaats vindt tijdens een wandeling rond de stad. In een brief van

Op dat onderscheid moeten we kort ingaan. De belangrijkste verschillen waren volgens de tijdgenoten het bezit van stadsrechten en stadsmuren of -wallen. Kenmerken die we tegenwoordig als typisch voor een stedelijke nederzetting zouden zien, telden nog niet, zoals een niet-agrarische economie, een hoge bevolkingsdichtheid, een compacte bebouwing, een stedelijke mentaliteit en levenswijze, en een karakter als centrale plaats voor het ommeland en schakel in een stedennetwerk.¹³ Stadsrecht – waarnaar in de stadsbeschrijvingen van het model Orlers-Pontanus altijd uitvoerig wordt verwezen – is het complex van rechtsregels dat op grond van een overeenkomst met de landheer binnen het territorium van de steden van kracht is en dat de stadsgemeenschap in een aantal zaken die in de privileges nauwkeurig worden omschreven, uitzondert ofwel ‘eximeert’ van het algemeen geldende landrecht. Een stad had op basis hiervan bepaalde bestuurlijke en juridische bevoegdheden (zoals een eigen bestuur en rechtspraak), ook al ressorteerde zij onder de vorst, namens wie de schout optrad. Stadsrecht definieert dus een rechts- en belangengemeenschap. Stadsmuren of -wallen daarentegen benadrukken de fysieke afzondering van het platteland. Ook hieraan werd een groot belang gehecht. De Italiaanse Antwerpenaar Lodovico Guicciardini, die in 1567 de zeventien Nederlanden beschreef in een omvangrijke *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* waarvan in 1612 een Nederlandse bewerking verscheen, noemde in die Nederlandse bewerking de versterkte nederzettingen ‘steden’, maar onversterkte nederzettingen met stadsrechten ‘vlekken’. De rest viel onder de categorie ‘dorpen’.¹⁴ Beide criteria zijn in de vroegmoderne tijd niet zonder problemen (sommige plaatsen met stedelijke kenmerken zoals Den Haag werden niet gezien als stad, terwijl er kleine nederzettingen waren met een overwegend agrarisch karakter zoals Goedereede die wel als zodanig werden erkend), maar wij volgen desondanks het toenmalige gebruik en rekenen alleen nederzettingen met stadsrechten en verdedigingswerken tot de steden.

Een tweede karakteristiek van de stadsbeschrijvingen van Orlers en Pontanus is dat zij handelen over één enkele stad. Hierin onderscheiden hun publicaties zich van stadsbeschrijvingen die onderdeel vormen van een groter geheel. Het kan dan gaan om gewestelijke geschiedenissen of historisch-geografische beschrijvingen, zoals de inleidende opmerkingen over Gelderland en zijn steden in de *Veertien boeken over de Gelderse geschiedenis* (*Historiae Gelricae libri XIV*, 1639) van dezelfde Johannes Isacius Pontanus.¹⁵ Ook

11 januari 1606 aan zijn uitgever Balthasar Moretus noemde hij zijn werk eerder een lofzang dan een echte geschiedenis. Historische accuratesse en volledigheid wilde hij bewaren voor een later werk over de geschiedenis van Brabant. Maar aan de Brabantse Staten, die hem in november 1605 hadden gevraagd een geschiedenis van dat gewest te schrijven, liet hij desondanks weten dat zijn *Lovanium* een eerste stap in die richting was. Papy, ‘The use’ (2002); Lipsius, *Leuven*, ed. en vert. Papy (2000).

13 Lesger, ‘Stedelijke groei en stedensystemen’ (1993), p. 30–31; Kooij, *Stadsgeschiedenis* (1989), p. 7–9; Buursink, *Stad en ruimte* (1980), p. 31–37. Lees ook Stabel en Wagenaar, ‘Stadsgeschiedenis’ (2006); Kooij, ‘Het format van de stad’ (2002).

14 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 4–5 noemt ‘besloten ende bemuerde Steden’, ‘opene Vlekken die om heur ghesteltenisse ende vermogentheyt privilegie hebben van bemuerde Steden ende Vryheden oock met groote weerdicheyt’, en ‘dorpen’. De terminologie die Guicciardini zelf gebruikte is respectievelijk: ‘terre murate’, ‘terre che per le loro qualità et facultà hanno privilegio di terre murate o franche medesimamente con molte degnità’, en ‘villaggi’: Aristodemo (ed.), *Lodovico Guicciardini* (1994), p. 133.

15 Pontanus, *Historiae Gelricae* (1639); HM 387i en 444a; NH 254 en 281. In 1628 werd de stadsbeschrijving van Nijmegen als voorpublicatie apart uitgegeven. Deze editie telt 24 bladzijden: Pontanus, *Noviomagum* (1628); HM 387g; NH 255;

verschenen er soms korte stadsbeschrijvingen in boeken die zich verder niet bezighielden met de regionale geschiedenis. Sibrandus Gerritsz Vomelius (1573-1614) voegde aan zijn vertaling van het werk van de Romeinse historicus Sallustius Crispus uit 1613 bijvoorbeeld een korte beschrijving van Franeker toe en Adam Westerman († 1634), die in Franeker had gestudeerd, publiceerde een iets langere beschrijving van Stavoren, die ondanks de eigen titelpagina en paginering een onderdeel vormde van diens *Groote christelycke zee-vaert* (1625).¹⁶

Die teksten telden niet meer dan enkele tientallen bladzijden in klein formaat. De stadsbeschrijvingen van Orlers en Pontanus vallen daarentegen op door hun grote omvang en gedetailleerdheid. De beschrijving van Orlers telt niet minder dan 422 dichtbedrukte bladzijden in kwartoformaat. De tweede druk uit 1641 had er bijna twee keer zoveel. De Latijnse editie van Pontanus omvat 291 bladzijden tekst in folioformaat, voorwerk en bijlagen niet meegerekend, terwijl de hoofdtekst van de Nederlandse vertaling 353 bladzijden telde in kwartoformaat.¹⁷

Een belangrijk punt is tevens dat Orlers en Pontanus hun boeken schreven in proza. Daarmee verschillen hun werken van berijmde geschiedenissen en stedendichten, die door het gebruik van de versvorm of hun primaire doelstelling te loven (in plaats van een gedetailleerde en op bronnenonderzoek gefundeerde beschrijving te geven) de stad toch op een andere manier behandelden. Tijdgenoten maakten in ieder geval een duidelijk onderscheid. De Utrechtse antiquaar Arnoldus Buchelius (1565-1641) somde in een brief uit 1615 of 1616 alle recent verschenen stadsbeschrijvingen en -kronieken op. Hij noemde wel de werken van Velius, Orlers en Pontanus, maar hij verzweg de berijmde *Historia* (1603-1604) van Enkhuizen door Pieter Pietersz Kock en het wellicht kort daarvoor verschenen gedicht op Haarlem (1616) van Samuel Ampzing.¹⁸ De titels zijn veelzeggend. Orlers en Pontanus noemden hun boeken een *beschrijving*, maar Ampzing publiceerde een *Lof van Haerlem* en predikant Franciscus Martinius (1611-1653) een *Camper lof* (1641).¹⁹

Een vijfde en laatste kenmerk is dat Orlers en Pontanus de stad bespreken in al haar complexiteit. Zoals we zagen presenteren zij hun materiaal in een thematisch gestruc-

Van Schevichaven, 'De wording' (1909), p. 364-365. Over de beschrijving van Arnhem: Van Bommel, 'Arnhem bij Pontanus en Van Slichthorst' (1995).

16 Vomelius, 'Een corte beschrijvinghe' (1613); HM 499a; ST 275; Waterbolk, *Twee eeuwen* (1952), p. 19 en 187. De beschrijving telt 12 bladzijden. Westerman, *Een corte waerachtighe beschryvinge* (1625); HM 520a; NH 328; Van der Molen, 'Volkskundig materiaal' (1965); Waterbolk, *Twee eeuwen* (1952), p. 19-20. De beschrijving telt 37 bladzijden.

17 Die omvang en gedetailleerdheid vinden we niet in apart uitgegeven onderschriften bij kaarten (waarop we later terugkomen) en excerpten uit een omvangrijker werk, zoals de beschrijving van Schoonhoven uit 1648 door stadssecretaris D.V. Stralen. Hij had de tekst geschreven voor het *Tooneel der steden van de Vereenighde Nederlanden* (1649) van Joan Blaeu, maar deze bracht hem ook als aparte uitgave op de markt; dit pamflet telt niet meer dan vijf bladzijden tekst. Stralen, *Korte Beschryvinge* (1648); Blaeu, *Tooneel der steden* (1649), fol. 2Kr-v. Van Berkum, *Beschryving der stad Schoonhoven* (1762), fol. **2r kende de naam van de auteur en beide vindplaatsen. NH 24 meldt deze informatie niet.

18 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 170-174 en Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006) en Ampzing, *De lof van Haerlem* (1616). De stedenlofbenadering kwam ook voor in proza, zoals in Bernard Altings *Historische lof-rede, ter eere van Groningen* (1650) waarin deze voormalig stadssecretaris een inderdaad weinig inhoudelijk gedetailleerd maar juist algemeen prijzend verhaal afsteekt. Altings lofrede moet waarschijnlijk worden begrepen als onderdeel van zijn campagne voor eerherstel nadat hij in 1644 oneervol ontslagen was vanwege drankmisbruik. HM 10d; NH 3.

19 Martinius, *Camper lof* (1641); Van Gelderen, 'De Camper lof' (2001); NH 196.

tureerde tekst waarin zij zowel historische, topografische als sociaal-maatschappelijke onderwerpen aan de orde stellen. Dat was een welbewust keuze, want het kon ook anders. We noemden reeds de stadskronieken waarin het materiaal niet thematisch maar chronologisch wordt gepresenteerd. Daarnaast waren er teksten die zich beperkten tot één bepaald aspect uit de stedelijke topografie of geschiedenis, of op één bepaalde gebeurtenis. Te denken valt aan plannen voor stadsuitbreidingen, zoals de *Bedenckingen, over het uytlekken en vergrooten der stadt Haarlem* (1661) van bouwmeester Salomon de Bray (1597-1664), of publicaties over belegeringen en militaire veroveringen, zoals de *Gelegenthey van 's Hertogen-Bosch* (1630) van Pieter Bor (1559-1635) die het verhaal vertelt van de inname van de stad door Frederik Hendrik (1584-1647) in het jaar daarvoor.²⁰ Anders van opzet zijn ook publicaties die zich concentreren op de studie van de oudste geschiedenis van de stad alleen, zoals het erudiete en op archeologische vondsten gebaseerde *Nijmegen, stad der Batavieren (Oppidum Batavorum, seu Noviomagum, 1645)* van de predikant en verzamelaar van oudheden Johannes Smetius sr. (1590-1651). Zijn uitgangspunt is de reconstructie van de stad en haar beschaving in de oudheid, ook al besteedde hij ongeveer de helft van zijn boek aan het bewijzen van de continuïteit in de geschiedenis tot aan zijn eigen dagen. Volgens hem was de onafhankelijkheid die de Batavieren hadden genoten door hun bondgenootschap met de Romeinen tot in de zeventiende eeuw bewaard gebleven, onder meer in de status van Nijmegen als vrije rijksstad.²¹

Overzicht

In de zeventiende-eeuwse Republiek verschenen achttien stadsbeschrijvingen die deze kenmerken vertonen. Daarbij zijn vertalingen, heruitgaven en rooffdrukken niet meegerekend. Een lijst van deze stadsbeschrijvingen is te vinden in de bibliografie.²² Zoals te verwachten lag het overduidelijke zwaartepunt in het dominante gewest Holland en vooral in zijn belangrijkste steden: Amsterdam, Dordrecht, Haarlem en Leiden. Amsterdam was de onbetwiste koploper met niet minder dan zes stadsbeschrijvingen, op

20 De Bray, *Bedencking* (1661); NH 48. Andere teksten over stadsuitbreidingen: NH 198 en 206. Bor, *Gelegenthey van 's Hertogen-Bosch* (1630); HM 75e; NH 40.

21 Smetius, *Nijmegen*, ed. Langereis e.a. (1999). Hierover ook: Langereis, 'Antiquitates' (2007), p. 74-78, en 'De oudste Nederlandse stad' (1993). Later zou Smetius' zoon Johannes nog een geïllustreerde catalogus van de Nijmeegse verzameling uitgeven (1678) en een stadskroniek: Smetius, *Nijmeegse oudheden*, vert. Nellissen (2004); Smetius, *Chronyc van de oude stadt der Batavieren* (1667). Vader Smetius publiceerde ook een historisch-geografische beschrijving van Nijmegen: Blaeu, *Toonmel der steden* (1649), fol. A11r-A3v. Andere voorbeelden van antiquarische beschrijvingen zijn het deels archeologische Picardt, *Korte beschryvinge* (1660) en het meer humanistisch-filologische Van Oudenhoven, *Haarlems wiegh* (1668).

22 Ik bespreek hier alleen de teksten die werden gepubliceerd. Handschriften blijven buiten beschouwing. Ook edities van oude manuscripten tel ik niet mee, zoals de beschrijving van Amersfoort die de rector van de Latijnse school Theodorus Verhoeven in 1648 voltooide en die postuum, samen met een anoniem kroniekje en aantekeningen van de editeur (dus als onzelfstandige publicatie), in 1693 door de Leidse hoogleraar Antonius Matthaëus werd uitgegeven. Verhoeven, 'Brevis rerum Amorfortiarum' (1693); HM 489a; NH 266; ST 621. Ook een beschrijving van Doesburg die in 1653 werd geschreven door stadssecretaris en stadsbestuurder Adam Huygen (1615-1682) valt om deze reden buiten de boot: ze verscheen honderd jaar later als Huygen, *Beschryving* (1753); HM 253; NH 145-146.

de voet gevolgd door Dordrecht waaraan drie keer een boek werd gewijd. Haarlem en Leiden kregen er elk twee. Aanzienlijke steden als Delft en Rotterdam (die relatief laat een eigen stadsbeschrijving kregen) en het veel kleinere Heusden (dat rond de eeuwheft voor het voetlicht werd gebracht) moesten het doen met slechts één gepubliceerde stadsbeschrijving.

Het is opvallend dat in Holland beneden het IJ de stadsbeschrijvingen domineren, maar dat er in het Noorderkwartier alleen stadsgeschiedenissen verschenen: Enkhuizen kreeg twee stadskronieken en de steden Alkmaar en Hoorn ieder één. In 1604-1605 was de reeds genoemde kroniek van Hoorn verschenen van Theodorus Velius.²³ Zijn voorbeeld werd in 1645 gevolgd door de schoolmeester en rederijker Cornelis van der Woude (†1645) die een heel ouderwetse *Kronycke van Alckmaer* schreef en in 1660 volgde Enkhuizen met een traditioneel, onkritisch kroniekje dat wordt toegeschreven aan Hendrick Pietersz Avocaat (*1610), mogelijk kapitein van de WIC.²⁴ Avocaat kreeg in zage in papieren (die hij niet nader omschrijft) van het regentengeslacht Blauhulck. Dat geldt ook voor zijn opvolger, de geleerde predikant en geschiedschrijver Gerard Brandt sr. (1626-1685) en diens anoniem verschenen *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuisen* (1666). Brandts chronologische geschiedenis was geschreven ter begeleiding van een editie van de privileges van de stad en was dan ook stevig gegrondvest in de bronnen. In tegenstelling tot Velius liet hij de Hollandse context zoveel mogelijk achterwege en concentreerde hij zich op de stad alleen, en net als Velius laste hij een redelijk uitgebreide *Beschryving en lof der stad Enkhuisen in*, waarin plaats is voor de historische topografie en voor zeer uitgebreide naamlijsten van stadsbestuurders en -functionarissen.²⁵ Een stadskroniek verscheen ook in het uiterste zuiden van de provincie op het eiland Westvoorn (tegenwoordig Goeree). Daar kreeg het stadje Goedereede een rammelende geschiedenis van de landbouwer Hendrick Imansz van Dam (1650-1722?), die net als de Alkmaarse kroniek van schoolmeester Van der Woude doorspekt was met versregels en gedichtjes, die bij Van Dam overigens een gedeelte van de vertelling dragen.²⁶

Buiten Holland is de oogst mager. Het is een onverklaarbaar feit dat er in Zeeland geen activiteiten zijn waar te nemen. Mogelijk had men genoeg aan de zestiende-eeuwse *Chroniick van Zeelandt* die in 1644 opnieuw was uitgegeven door de Leidse hoogleraar Marcus Zuerius Boxhorn (1612-1653), ditmaal met uitgebreide beschrijvingen van de Zeeuwse steden.²⁷ In Gelderland werd verschillende malen gepubliceerd over Nijmegen, maar in de vorm van een kroniek en een oudheidkundige studie, niet in de vorm van een als zelfstandige publicatie verschenen stadsbeschrijving. Alle activitei-

23 Velius, *Chronijck vande stadt van Hoorn* (1604-1605). Hierover: Velius, *Kroniek van Hoorn*, ed. Plekker, Resoort en Leek (2007); Vessem, 'Driehonderdvijftig jaar geleden' (1980); Heeres, 'Iets over Velius' (1959); Wijdenes, 'Dr. Theodorus Velius' (1935); Abbing, *Geschiedenis der stad Hoorn* (1841-1842).

24 Van der Woude, *Kronijcke van Alckmaer* (1645). Hierover: Fasel, 'Alkmaar' (1969); Bruinvis, *Over Alkmaarsche geschiedboeken* (1892). Avocaat, *Historie* (1660). Hierover: Zilverberg, 'Een historie van Enkhuisen' (1984). Over de geschiedkundige activiteiten in Alkmaar raadplege men ook Vis, 'Kunst voor stad en burgerij' (2007), p. 326.

25 Brandt, *Historie* (1666). Hierover: De Vries, 'Geeraerd Brandt' (2002); Zilverberg, 'Gerard Brandt' (1968).

26 Van Dam, *Korte beschrijvinge van het eylandt Westvoorn* (1680).

27 Reygersbergh, *Dye cronijcke van Zeelandt* (1551); Reygersbergh, *Chroniick van Zeeland*, ed. Boxhorn (1644). In Boxhorns editie neemt de oorspronkelijke tekst 53 bladzijden in beslag en de beschrijving van de eilanden en steden 412 bladzijden.

ten werden bovendien gedragen door de reeds genoemde predikant Johannes Smetius sr. en diens gelijknamige zoon (1636-1701).²⁸ Iets dergelijks geldt ook voor Deventer in Overijssel: deze stad kreeg twee (strikt chronologische) stadskronieken maar geen stadsbeschrijving. De eerste was een uitvoerig en in het geleerde Latijn geschreven *Licht op Deventer (Daventriae illustratae, 1650-1651)* door de predikant en letterkundige Jacobus Revius (1586-1658) en de tweede was niet meer dan een *Korte chronycke (1688)* door predikant Arnold Moonen (1644-1711).²⁹ Werd er in het oosten van de Republiek mondsmaat gepubliceerd over slechts twee van de belangrijkste steden, in de noordelijke provincies kwam stadsbeschrijving noch -geschiedenis van de grond. Er is een korte kroniek van Coevorden in een omvangrijker werk over Drenthe en de noordoostelijke gewesten door de predikant Johan Picardt (1600-1670), er zijn enkele publicaties over het aloude Stavoren in Friesland (die net als het werk over Goedereede in het teken stonden van een vroegere bloei en een daaropvolgende neergang), en er zijn enkele publicaties over de stad Groningen, maar geen daarvan kwalificeert zich als stadsbeschrijving volgens de hier gehanteerde criteria.³⁰ Opvallend ten slotte is de aandacht in de Generaliteitslanden voor de steden Hulst en Den Bosch. Aan beide steden werden volgens de regelen der kunst vervaardigde stadsbeschrijvingen gewijd door respectievelijk de Hulstse burgemeester Jacob van Lansberghe (1656-1727) en de in (of rond) Den Bosch geboren predikant Jacob van Oudenhoven (1600/1601-1690). Beiden hadden evenwel sterke banden met Holland: Van Oudenhoven studeerde, woonde en werkte er sinds zijn twintigste levensjaar, en Van Lansberghe kwam weliswaar uit een Zeeuwse familie, maar was een geboren Hagenaar.³¹

In de decennia die onmiddellijk volgden op de publicatie van de Leidse stadsbeschrijving van Orlers en de Amsterdamse van Pontanus, kwam het genre slechts aarzelend op gang. Aanvankelijk kregen alleen Hollands eerste en tweede stad een eigen beschrijving: de beroemde arts en stadsbestuurder Johan van Beverwijck (1594-1647) publiceerde in 1640 een beschrijving van Dordrecht die zich dankzij de hulp van de oudheidkundige Buchelius vooral richtte op Dordrechts vroegste geschiedenis en zijn rol als wieg van het graafschap Holland, en Haarlem kwam voor het voetlicht in boeken door de reeds genoemde stadspredikant Samuel Ampzing in 1628 en door de gewezen vroedschap en voormalig rector van de Latijnse school Theodorus Schrevelius (1572-1649) in 1647.³² Pas na de Vrede van Munster bereikte het genre zijn eerste bloeiperiode,

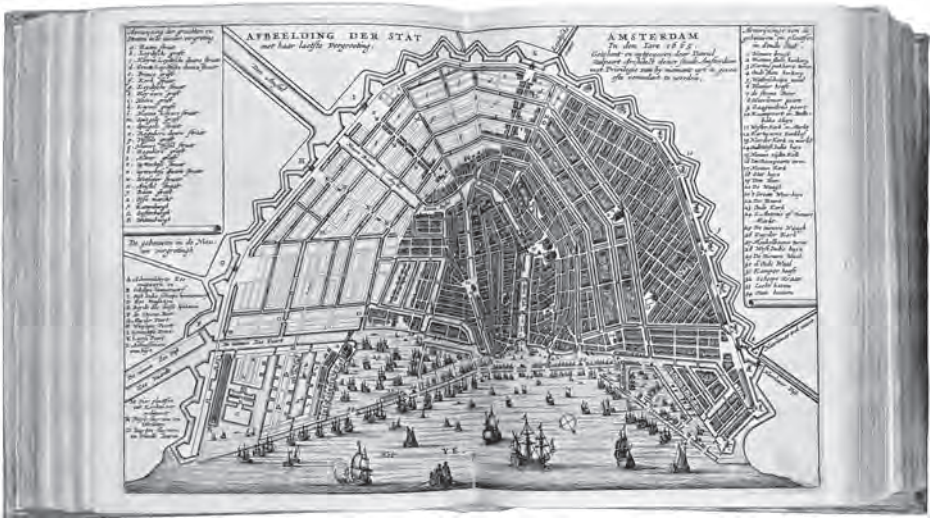
28 Smetius, *Oppidum Batavorum (1644)* en *Chronyck van de oude stadt der Batavieren (1667)*.

29 Revius, *Daventriae illustratae (1650-1651)* en Moonen, *Korte chronycke der stadt Deventer (1688)*.

30 Coevorden: Picardt, *Korte beschryvinge (1660)*. Stavoren: Westerman, *Een corte waerachtighe beschryvinge (1625)*; Soeteboom, *Op en nedergank (1647)*. Groningen onder meer: Emmius, *De agro Frisiae (1605)*; Altmg, *Historische lof-rede (1650)*; Warendorp, *Kort begryp (1662)*. In de inleiding tot zijn omvangrijke stedendicht uit 1662 noemt Warendorp alleen de teksten van Emmius uit 1605 en Altmg uit 1650 als zijn voorgangers (fol. A2r).

31 Van Lansberghe, *Beschryvinge (1687)*. Over hem: Annard, *Bestuur en bestuurders (1993)*; Maassen, 'Martinus en Jacobus van Lansberghe' (1985). Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt ende meyerie van 'sHertogen-bosche (1649)*. Over hem: Brien, 'Jacobus van Oudenhoven' (1987); Van Dijk, 'Jacob van Oudenhoven' (1969); Beermann, 'Eenige bijzonderheden' (1939).

32 Van Beverwijck, 't Begin van Hollant (1640). Hierover: Langereis, *Geschiedenis als ambacht (2001)*, p. 191-192 en 285-288; Baumann, *Johan van Beverwijck (1910)*. Ampzing, *Den lof van Haerlem (1616)* en *Het lof der stadt Haerlem (1621)* en *Beschryving ende lof (1628)*. Hierover: Langereis, *Geschiedenis als ambacht (2001)*, p. 189-191 en 282-285; Van Nierop, 'How to honour one's

Afb. 3 Kaart van Amsterdam met een overzicht van de staduitleg waartoe in 1662 besloten was (1665). Alle stadsbeschrijvingen van Amsterdam uit deze periode hadden zo'n kaart.

die moet worden geplaatst in de jaren 1660 en 1670. Alleen al van Amsterdam verschenen er in de drie jaar tussen 1662 en 1665 vier verschillende stadsbeschrijvingen en nog eens vijf her- en roefdrukken van precies dezelfde boeken.³³ Die Amsterdamse hausse was deels te verklaren uit het feit dat in 1662 werd besloten de grachtengordel door te trekken van de Leidsegracht tot aan de Nieuwe Vaart, voorwaar een ambitieus plan (afb. 3). Daardoor werden gevoelens van stedelijk zelfbewustzijn gestimuleerd, ook mede dankzij de bouw van het enorme stadhuis van Jacob van Campen (1596-1657), dat in 1655 was ingehuldigd maar pas in 1665 zou worden voltooid. Zowel stadsuitbreiding als stadhuis kreeg een belangrijke plaats in de stadsbeschrijvingen die nu verschenen. Maar er was zeker ook een algemeen Hollands klimaat waarin stadsbeschrijvingen en -geschiedenissen goed gedijden. In 1660 en 1666 had Enkhuizen, zoals we zagen, twee

city' (1993); Spaans, 'Heimwee naar de middeleeuwen' (1989); Kurtz, 'Samuel Ampzing' (1974). Schrevelius, *Harlemum* (1647) en *Harlemias* (1648).

³³ De boeken waren geschreven door de blijspeldichter Melchior Fokkens, de Duitse letterkundige Philipp von Zesen, de medicus Olfert Dapper, en een verzamelbundel die was samengesteld door de koopman en stadsschouwburgregent Tobias van Domselaer: Fokkens, *Beschrijvinge* (1662); Dapper, *Historische beschrijving* (1663); Von Zesen, *Beschreibung* (1664); Van Domselaer (red.), *Beschrijvinge* (1665). Tussen 1662 en 1665 kwamen van deze vier werken niet minder dan negen drukken op de markt. Als tiende werk kan de Amsterdamse beschrijving van Isaac Commelin (1598-1676) gelden, die verscheen als afsluiting van de reisgids *Vranckryck en zijn steeden*, die was uitgegeven door zijn zoon Casparus (1662, p. 714-777). Commelin droeg bovendien bij aan de bundel van Tobias van Domselaer met hoofdstukken over het oude Amsterdam en de belangrijkste gebouwen. Die hoofdstukken waren in een kortere versie al eerder verschenen in de derde druk uit 1664 van het boek van Fokkens (die volgens N97 waarschijnlijk niet werd bezorgd door Fokkens, maar door Van Domselaer). Volgens Van Domselaer, *Beschrijvinge* (1665), fol. ^o4r had Commelin wel plannen voor een omvangrijke stadsbeschrijving, maar bleef het bij de genoemde hoofdstukken en de korte 'doch zeer bequaam alles aanroerende' beschrijving in de reisgids. Lees hierover: Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen' (1998); Melle, 'Waar vindt men uw's gelijk' (1997); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgechiedschrijving' (1985); Van Eeghen, 'Illustraties' (1974).

stadskronieken gekregen. Dordrecht volgde in 1666 en 1677 met niet minder dan twee stadsbeschrijvingen, respectievelijk door de hierboven genoemde predikant Jacob van Oudenhoven en door de touwverkoper Matthijs Balen (1611-1691).³⁴ Delft kreeg in 1667 zijn eerste beschrijving door regentenzoon Dirck Evertsz van Bleyswijck (1639-1681) – die nu expliciet verwees naar een duidelijke traditie in den lande waarop de roemrijke stad Delft diende aan te sluiten –, en ten slotte kreeg Leiden in 1672 een beschrijving van de hand van stadsbestuurder en rechtsgeleerde Simon van Leeuwen (1625-1682).³⁵

Die ontwikkeling loopt parallel met die van het ‘stadsgezicht’ in de prent- en schilderkunst, waartoe men portretten van afzonderlijke gebouwen in hun directe omgeving rekent, alsmede portretten van de hele stad ‘als architectonische eenheid’. Dit genre bereikte zijn bloeiperiode in het derde kwart van de zeventiende eeuw.³⁶ Toen werden er bijvoorbeeld metersbrede wandkaarten en stadsprofielen uitgegeven voor Amsterdam, Delft, Den Haag, Rotterdam en Leiden, die waren voorzien van allerlei randwerk zoals de wapens van de heren bestuurders, portretten van gebouwen, plattegronden van de stad in het verleden, en afbeeldingen van dorpen die onder stedelijk gezag stonden. Dergelijke kaarten werden geïntroduceerd door Jodocus Hondius (1563-1612) in de jaren 1590 en waren gewijd aan een land of gewest. Ze waren vaak omgeven door de wapens of profielen van de steden en hadden soms een speciale titelstrook die erboven kon worden geplaatst, alsook een begeleidende tekst in boekdruk die eronder paste. Al die verschillende onderdelen werden op losse vellen gedrukt zodat de koper zijn eigen kaart kon samenstellen. Die werd dan ingelijst of op linnen geplakt en aan de muur gehangen. Pas rond 1643 werd deze formule ook toegepast op een stadsplattegrond, namelijk voor Groningen. Dat voorbeeld werd echter pas gevolgd in de jaren 1660. Toen hadden de figuratieve kaarten soms duidelijke banden met stadsbeschrijvingen.³⁷ De hiervoor genoemde *Korte besgryvinge van het Lugdunum Batavorum nu Leyden* van Simon van Leeuwen dankte haar ontstaan aan de figuratieve kaart van Christaen Hagen (1667-1674). Het was aanvankelijk de bedoeling geweest dat Van Leeuwen een lovend onderschrift zou maken, maar zijn werk liep uit de hand: uiteindelijk werden de 593 – zij het kleine – bladzijden tekst in boekvorm gepubliceerd. Toch bleef er een relatie met Hagens kaart bestaan: Van Leeuwens illustraties waren deels gebaseerd

34 Van Oudenhoven, *Oudt ende nieuw Dordrecht* (1666). Balen, *Beschryvinge* (1677).

35 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680). Van Leeuwen, *Korte besgryving* (1672).

36 Over het stadsgezicht is weinig literatuur voorhanden: Van Suchtelen en Wheelock (red.), *Hollandse stadsgezichten* (2008); Bakker en Schmitz (red.), *Het aanzien van Amsterdam* (2007); Stapel, *Perspectieven van de stad* (2000); Van Lakerveld (red.), *Opkomst* (1977). Voor de definitie van het ‘stadsgezicht’: Bakker, ‘Conterfeitsels’ (2009), p. 34; Bakker, ‘De stad in beeld’ (2008), p. 10 stelt voor om de laatste categorie apart te classificeren als ‘stadsportret’. Wheelock, ‘Waerdigh om t’aanschouwen’ (2008), p. 19-20 wijst op de stedenlof, lands- en stadsbeschrijvingen als parallele genres van het stadsgezicht die eveneens een uiting zijn van ‘burgertrots’. Bakker, ‘Het imago van de stad’ (2007) gebruikt de stedenlof als handvat voor de interpretatie van het Amsterdamse stadsportret. Zie ook Peeters, ‘Het stadsbeeld verwoord’ (1984).

37 Over figuratieve kaarten onder meer: Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (2007), p. 151; Groenveld, Penning en Stal, *Den Haag* (2007), p. 65-66; Dumas, *Haagse stadsgezichten* (1991), p. 222-226. De vroegste figuratieve kaart is van Groningen (ong. 1643), zoals Dumas beweert. Over deze kaart: Peters, ‘Caerte’ (1906). De figuratieve kaart van Amsterdam uit 1664 is dus niet ‘het vroegste voorbeeld van het genre’, zoals wordt verondersteld door Bakker en Schmitz, nr. 24 en p. 151. Daarna volgen kaarten van Den Haag (1664-1667), Leiden (1667-1675), Delft (1675-1678), Haarlem (1688-1689) en Rotterdam (1690-1695). Zie hierover ook: hoofdstuk 5.

op tekeningen die de glasschilder en tekenaar Abraham Torenvliet (1610/1615-1692) in 1670 maakte voor het randwerk van Hagens kaart.³⁸ Terzelfder tijd deed zich in Delft een vergelijkbaar geval voor. De grote figuratieve kaart (1675-1677) werd gemaakt onder leiding van stadsbestuurder Dirck Evertsz van Bleyswijck, die al in 1667 het eerste gedeelte van een *Beschryvinge der stad Delft* had gepubliceerd. Toen in 1680 ook het vervolg verscheen, besloot Van Bleyswijck beide delen te illustreren met gebruik van de koperplaten voor de kaart.³⁹

Teksten als onderschrift bij stadskaarten en -profielen hoorden tot een traditie die in ieder geval teruggaat tot het midden van de zestiende eeuw. Toen ging het nog om de combinatie van beeld en stedendicht. Hendrick Lodewijcksz van Haestens (ong. 1566-1629) publiceerde in 1599 bijvoorbeeld een plattegrond samen met een prospect van Rotterdam die werden vergezeld van een bijbehorend stedendicht in het Nederlands en Latijn.⁴⁰ Sinds de sluiting van het Twaalfjarig Bestand in 1609 maakte men in Amsterdam voorlopers van de latere figuratieve kaarten: grote stadsprofielen op vier bladen die samen ruim twee meter breed waren. Daarboven kon een titelstrook in houtsnede worden geplakt en daaronder een prozabeschrijving in 18 kolommen boekdruk. Dergelijke profielen werden gemaakt van steden binnen en buiten de Republiek, waaronder Amsterdam, Vlissingen, Deventer, Middelburg, Utrecht en Leiden.⁴¹ Vaak waren de teksten speciaal voor de wandkaarten geschreven. Zo heeft het grote profiel van Deventer uit 1615 door Claes Jansz Visscher (1587-1652) een Latijnse titel in houtsnede boven de afbeelding en eronder een Nederlandse tekst in boekdruk van rector Gualtherus Sylvanus (ong. 1573-1653) die zich richt 'Totten goetwilligen Aenschouwer' (afb. 4).⁴² Ook Dirck Davidsz Versyden (fl. 1626-1660) richt zich tot de aanschouwer van een combinatie van stadsplattegrond met stadsprofiel van Rotterdam uit 1623.⁴³

38 Opmerkelijk genoeg is er van deze opdracht aan Van Leeuwen geen spoor in de archieven te vinden. De kennis over de gang van zaken berust op mededelingen van Van Leeuwen zelf: Van Leeuwen, *Korte besgryving* (1672), fol. *2r en p. 5 en 195. Over Van Leeuwens boek en de tekeningen voor het randwerk van Hagens kaart: Groenveld e.a., *Leiden* (1997), p. 49-50; Pelinck, 'De kaart van Hagen' (1954), m.n. p. 123 n. 1. Torenvliet werd in 1670 betaald voor '8 teijckeningen van de stadts gebouwen om te stellen nevens de kaart van de stad' (GAL SAI 8768, bij fol. 100). Die tekeningen zijn bewaard gebleven in RAL PV 12513, 16782, 18414, 20193, 20194, 21880, 22804, 23481, 23482.

39 Zie hoofdstuk 5.

40 Ratsma, *Prospecten van Rotterdam* (1997), p. 45, 75-79, repertorium nr. 23-25, reproductie nr. 2; Ratsma, 'Henrick Haestens' (1995); Ratsma, *Rotterdam* (1984), nr. 4 (met reproductie). Eerdere voorbeelden voor het huidige Nederland zijn alleen bekend uit omstreeks 1550 (Deventer) en uit de jaren 1590 (Haarlem met gedichten van Karel van Mander), alle met een profiel in houtsnede. Het Deventerse profiel: zie hoofdstuk 2. De Haarlemse profielen: Rutgers van der Loef (ed.), *Drie lofdichten* (1911).

41 Lees hierover Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (2007), p. 120-123; Bakker, 'Kaarten, boeken en prenten' (1977); Van 't Hoff, 'Grote stadspanorama's' (1955).

42 Revius, *Licht op Deventer*, ed. en vert. Budé, Hartong en Heesakkers (1995-1998), boek 5 (1995), p. 116 n. 435; Hollstein, *Dutch and Flemish Etchings*, dl. 38 (1991), nr. 128; Van 't Hoff (ed.), *Claes Jansz Visscher's stadsgezicht* (1961); Van 't Hoff, 'De oude afbeeldingen' (1957), p. 75-76; Van 't Hoff, 'Grote stadspanorama's' (1955), p. 101-102; Lutgard, *Vijf eeuwen Deventer* (1949), 44-48; Van Doorninck, 'Gualtherus Sylvanus' (1874), p. 8. Het profiel dateert van 1615 en de stadsbeschrijving van 1616. De Deventer uitgever Jan Christianus kreeg in dat laatste jaar 107 gulden en 4 stuivers voor zijn dedicatie aan het stadsbestuur en de 21 exemplaren die hij aan dat bestuur had geschonken. Bijna honderd jaar later werd de tekst voor het eerst herdrukt, met weglating van de aanspreking aan de toeschouwer: Gualtherus Sylvanus, 'Beschryvinge der stad Deventer', in: Moonen, *Korte chronyke* (1714). De opgaven in HM 463a en NH 204 zijn incorrect.

43 Versyden, *Beschryvinghe der stad Rotterdam* (1942). Hierover: Ratsma, *Prospecten van Rotterdam* (1997), p. 46-48 en nr. 43;

Afb. 4 Profiel van Deventer met een titel in houtsnede en een stadsbeschrijving in boekdruk (1615-1616). Dit soort profielen werd gepubliceerd sinds het Twaalfjarig Bestand. Ze waren de voorlopers van de figuratieve kaarten.

Toch hadden de teksten eveneens een zelfstandige waarde. Meer dan eens werden de onderschriften bij kaarten opgenomen in een groter werk of uitgegeven als zelfstandige publicatie in pamfletvorm. Dat was bijvoorbeeld het geval met de twaalf bladzijden lange *Beschryvinge der stad Utrecht* (1685) van stadsbestuurder Cornelis Booth (1605-1678), die oorspronkelijk in 1648 was verschenen onder een grote kaart van Herman Saftleven (1609-1685) die boven en onder was voorzien van twee stadsprofielen en aan de zijkan- ten van een reeks topografische prenten. Elk spoor van deze wandkaart is echter zoek.⁴⁴

Ratsma, 'Grootschalige stadsplattegronden' (1994), p. 221-225; Ratsma, Rotterdam (1984), nr. 5; Nijhoff, Bibliographie, ed. Van Hattum (1953), nr. 308 en bij nr. 27; Bodel Bijenhuis, Topografische lijst (1862), nr. 1170.

44 Booth, *Beschryvinge der stad Utrecht* (1685). Hierover: Donkersloot-de Vrij, Utrecht (1990), nr. 7; HM 73a; Donkersloot-

Na de opleving in de jaren 1660 en 1670 luwde de storm even snel als dat hij opgekoemen was. In de laatste decennia van de zeventiende eeuw verscheen nog een drietal beschrijvingen van respectievelijk Hulst, Amsterdam en Rotterdam, maar het boek over Amsterdam was eigenlijk een grondig herziene druk van een eerder verschenen werk.⁴⁵ Pas in de achttiende eeuw barstte de storm weer los. Vanuit zijn vooral Hollandse basis verspreidde het genre zich als een olievlek over de andere provincies van de Republiek, waarbij eerst de oostelijke provincies en dan de noordelijke volgden. Hoewel het genre verder evolueerde en bijvoorbeeld steeds meer aandacht schonk aan de geschiedenis en staatsinrichting, is het grondpatroon dat werd geïntroduceerd door Orlers en Pontanus nog altijd herkenbaar.⁴⁶

In de Zuidelijke Nederlanden lagen de kaarten anders. Zoals we zagen, verschenen de boeken in het noorden altijd in het Nederlands. Wel publiceerde men een enkele keer in het Latijn, zoals Pontanus over Amsterdam (1611) of Schrevelius over Haarlem (1647), maar dan kwam er snel een Nederlandse vertaling op de markt. In de Zuidelijke Nederlanden was dat omgekeerd. De officiële geschiedschrijver van de aartshertogen Jean-Baptiste Gramaye (1579-1635) publiceerde in 1607 bijvoorbeeld een Latijnse geschiedenis van Mechelen. Bij wijze van uitzondering en pas zestig jaar later verscheen ook een Nederlandse vertaling. De tekst vormde toen onderdeel van de hagiografie van Rombout, de patroonheilige van de stad, die was samengesteld door de bisschop van Namen. Zij diende, blijkens de titelpagina, 'tot verlichtinge ende beter verstaenbaerheyt van het Leven ende Mirakelen van den H. Rumoldus Patroon der selver Stadt.' Dat is tekenend, want de stadsbeschrijvingen sloten aan bij de contrareformatische politiek van de koning en aartshertogen. Veel Zuid-Nederlandse stadsbeschrijvingen besteedden dan ook uitgebreid aandacht aan de kerken, kloosters, abdijen, heiligen en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders en legden dus andere accenten dan in de Republiek. De reeds genoemde beschrijving van Mechelen door Gramaye bestaat bijvoorbeeld uit drie boeken van ongeveer gelijke omvang over respectievelijk de fysieke stad inclusief haar naam, het stadsbestuur met de stadsbevolking, en de kerkelijke aangelegenheden met hoofdstukken over onder meer de patroonheilige, de kerken, de kloosters en de kapellen. De beschrijvingen van Dendermonde uit 1612 door David Lindanus (ong. 1570-1638) en uit 1646 door Jacobus Maestertius (1610-1658) bevatten een vergelijkbare driedeling: een 'Beschryvinge vande Stadt', een bespreking 'Vande Geestlijcke saecken' en een uitgebreide behandeling 'van 't Landt' dat onder Dendermonde ressorteerde. Een dergelijke nadruk op de kerkelijke aangelegenheden treffen we in Noord-Nederlandse stadsbeschrijvingen zeker niet aan. Een laatste punt van verschil is dat vooral officieel door de koning of aartshertogen benoemde auteurs

de Vrij, *Kaarten van Utrecht* (1989), p. 15; NH 37-39.

45 Van Lansberghe, *Beschryvinge* (1687); Commelin (ed.), *Beschryvinge* (1693); Van Spaan, *Beschryvinge* (1698). Casparus Commelins boek was een herdruk van de verzamelbundel van Van Domselaer (red.), *Beschryvinge* (1665), maar met een groot aantal veranderingen en toevoegingen die Commelin zowel in het woord vooraf opsomde als in de tekst zelf aangaf. Doordat deze herdruk deels beruiste op nieuw onderzoek door een nieuw persoon, heb ik het boek als aparte stadsbeschrijving in de bibliografie opgenomen.

46 Zie Roelevink, 'Perkamenten blindgangers' (1988). Het hoogtepunt bereikt de stadsbeschrijving in de jaren tussen 1760 en 1785, op het moment dat ook de eerste officiële stadsgeschiedschrijvers worden benoemd (zie hoofdstuk 4).

publiceerden: in 1605 verscheen wel de beschrijving van Leuven door de officieel benoemde geschiedschrijver Justus Lipsius (1547-1606), maar de geschiedenissen van die stad door de hoogleraren Johannes Molanus (1533-1585) en Petrus Divaeus (1536-1581) bleven onuitgegeven. De oogst in het zuiden is daarom kleiner en bovendien anders dan in de Republiek.⁴⁷

Maatschappelijke context

Met dergelijke grote aantallen stadsbeschrijvingen en -geschiedenissen in de zeventiende eeuw hoorden de steden in de Republiek, en met name de steden in Holland, tot de meest beschreven steden van Europa. Voor stadsbeschrijvingen was het klimaat uitermate gunstig.⁴⁸ Ten eerste had de Republiek de hoogste verstedelijgingsgraad van Europa. Die verstedelijking was geconcentreerd in de provincie Holland: volgens de census van 1622 woonde maar liefst 53,9% van de Hollanders in een van de achttien stemhebbende steden en Den Haag. De belangrijkste stad was toen Amsterdam (104.932), op afstand gevolgd door Leiden (44.745) en Haarlem (39.455). Beduidend kleiner waren Dordrecht, Delft en Rotterdam met ongeveer 20.000 inwoners en Gouda met ongeveer 15.000. In het Noorderkwartier gaven Enkhuizen (20.967), Hoorn (14.139) en Alkmaar (12.147) de toon aan.⁴⁹

Die steden vormden bovendien een hecht netwerk. Er was geen dominant stedelijk centrum dat de dienst uitmaakte op politiek, economisch of cultureel vlak, zoals Londen en Parijs, ook al had Amsterdam grote aantrekkingskracht. Wel was er een flink aantal middelgrote steden die dicht bij elkaar lagen en met elkaar verbonden waren door een fijnmazig netwerk van meren, rivieren en (vooral sinds de vroege jaren '30)

47 Gramaye, *Historiae et antiquitatum* (1607); Gramaye, *Historie der antiquityten* (1667) samen uitgegeven met Van Wachendonck, *Het leven* (1667); Lindanus, *De Teneraemonda* (1612); Maestertius, *Beschryvinge vande stadt ende landt van Dendermonde* (1646); Lipsius, *Leuven* (2000). Veel zuidelijke stadsbeschrijvers grepen terug naar het voorbeeld van Guicciardini, die de zuidelijke steden uitvoeriger had geprezen dan de noordelijke, en wiens werk kon worden gebruikt om een ononderbroken continuïteit met het katholieke, Habsburgse verleden te suggereren. In de Noordelijke Nederlanden wilde men juist de opstand tegen Filips II en het bestaan van de nog piepjonge Republiek rechtvaardigen. Dat bracht een andere visie op de geschiedenis teweeg, wat resulteerde in het leggen van andere accenten in chorografieën en stadsbeschrijvingen. Met dank aan R. Esser. Zowel de studie als de bibliografie van de Zuid-Nederlandse stadsbeschrijvingen is een desideratum. Opmerkingen met betrekking tot de zestiende en zeventiende eeuw vindt men onder meer bij Esser, 'Flandria illustrata' (2009); Esser, 'Gelehrte in der Stadt' (2006), p. 338-342, waarop mijn bespreking van Gramayes stadsbeschrijving en de verschillen met Noord-Nederlandse boeken deels steunt; Benz, *Zwischen Tradition und Kritik* (2003), p. 219 en 321-333; Papy, 'The use of medieval and contemporary sources' (2002); Verschaffel, *De hoed en de hond* (1998), m.n. p. 132-135; Van Houtte, 'Geschiedschrijving' (1980); Arnould, *Historiographie de la Belgique* (1947), p. 31-55; Vermaseren, *De katholieke Nederlandse geschiedschrijving (1941/1981)* en 'Het ambt' (1941/1981).

48 Zie Sweet, 'Provincial culture' (2002) voor omstandigheden waaronder het genre gedijt, en Esser, 'Schwierige Ver gangenheit' (2003), Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993), en Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985) voor oorzaken van de plotselinge opkomst van het genre der stadsbeschrijvingen.

49 Van Dillen, 'Summiere staat' (1940). Zie voor demografische en economische ontwikkelingen: Groenveld, 'Het economisch leven' (2008); Zappéy, 'Het economisch leven' (2008); Lucassen, 'Holland, een open gewest' (2002); Tielhof, 'De economische ontwikkeling' (2002); De Vries en Van der Woude, *Nederland* (1995); Van der Woude, *Het Noorderkwartier* (1972), dl. 1, p. 107-121.

trekvaarten dat een intensief personen- en goederenverkeer mogelijk maakte. Iedere stad had bovendien zijn eigen specialisatie in een tak van handel of nijverheid. Zo was Amsterdam afhankelijk van de overzeese handel en Dordrecht van de binnenvaart en concentreerde Leiden zich op de productie van wollen stoffen en moest Haarlem het hebben van linnen.⁵⁰ Binnen dat netwerk waren de steden elkaars concurrenten. De rivaliteit tussen de steden, die ieder in hun particularistische streven het eigen belang verdedigden op politiek, economisch en cultureel terrein, was niet van de lucht. Die rivaliteit kon zelfs leiden tot gewapende conflicten, vooral als er economische belangen op het spel stonden.⁵¹

Die situatie vond haar weerslag in het staatsrecht en de politiek. Sir William Temple (1628-1677), die tussen 1668 en 1670 de Engelse ambassadeur in de Republiek was, schreef in zijn *Observations upon the United Provinces* (1673) dat ieder gewest 'is [...] composed of many little States or Cities, which have several marks of Sovereign Power within themselves, and are not subject to the Sovereignty of their Province'.⁵² Die opmerking was misschien niet helemaal juist, maar de steden hadden wel een grote invloed op het stedelijke ommeland doordat zij soms heerlijkheden hadden opgekocht en plattelandsbesturen konden benoemen. Ook rijke patriciërs schaften dergelijke ambachtsheerlijkheden aan. Daarnaast trachtten de steden de plattelandsnijverheid aan banden te leggen om de eigen industrie en stedelijke markten te bevorderen. Sinds de Opstand, waarin juist de steden een essentiële rol hadden gespeeld, was het staatsbestel bovendien dermate gedecentraliseerd dat de steden deelhebbers waren geworden van de soevereiniteit. In de meeste Provinciale Staten hadden zij dan ook een belangrijk woord. In de Staten van Holland waren achttien steden vertegenwoordigd, terwijl de ridderschap er één stem had, die overigens niet van invloed was gespeend. In de oostelijke gewesten waren de stemmen voor steden en ridderschap veel evenwichtiger verdeeld en had de lagere adel ook een zekere invloed behouden in veel stadsbesturen. Toch hadden de steden ook hier een relatief grote autonomie en een politieke invloed en verantwoordelijkheid die de stadsgrenzen verre oversteeg.⁵³

Daar komt nog bij dat de steden juist aan het begin van de zeventiende eeuw een stormachtige economische, demografische en topografische groei doormaakten.⁵⁴ De

50 Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 317-323; Stol, 'De leeuw en zijn longen' (2002), p. 124-125; Frijhoff en Spies, 1650 (1999), p. 137-225; Lesger, *Hoom als stedelijk knooppunt* (1990); Hohenberg en Lees, *The Making of Urban Europe* (1985); De Vries, 'Barges and capitalism' (1978).

51 Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen* (1998); Frijhoff, 'What is an early modern university' (1998); Aten, *Als het gewelt comt* (1995); 't Hart, 'Intercity rivalries' (1994); Blaas en Van Herwaarden, *Stedelijke nijver* (1986); De Vries, *Amsterdam Rotterdam* (1965).

52 Temple, *Observations* (1673), p. 75. In zijn bespreking van de staatsinrichting begon hij dan ook bij 'the Freedom of the Cities', niet bij de stadhouder, de gewesten en de unie.

53 Groenveld en Leeuwenberg, 'Staat en bestuur in de Republiek' (2008); Mout, 'De maatschappelijke verhoudingen' (2008); Groenveld, 'De sociaal-culturele verhoudingen' (2008); Groenveld, *Regeren in de Republiek* (2006); Prak, *Gouden Eeuw* (2002); 't Hart, 'Town and country in the Dutch Republic' (2001); Price, *Dutch Society* (2000) en *The Dutch Republic* (1998) en *Holland and the Dutch Republic* (1994); Frijhoff en Spies, 1650 (1999); 't Hart, *The Making of a Bourgeois State* (1993); Koopmans, *De Staten van Holland* (1990); Van Nierop, *Van ridders tot regenten* (1984); Fruin, *Geschiedenis der staatsinstellingen*, ed. Colenbrander (1922).

54 Prak, *Gouden Eeuw* (2002), p. 260-273.

bevolking van Amsterdam verviervoudigde en die van Leiden en Haarlem verdrievoudigden in de loop van de zeventiende eeuw, vooral door de toestroom van immigranten uit het Oosten en Zuiden, wat de stedelijke samenleving uiteraard compliceerde.⁵⁵ De grootste steden kregen vroeg of laat dan ook te kampen met ruimtegebrek en waren genoodzaakt tot uitleg of smeedden daartoe plannen. Overal heerste een enorme bouwwoede: nieuwe stadhuizen, overheidsgebouwen, bedrijfsterreinen en woningen rezen als paddenstoelen uit de grond.⁵⁶ Plannen voor een nieuwe stadsuitleg waren vaak een directe aanleiding voor een stadsbeschrijving, niet alleen in het Amsterdam van de jaren 1660. Pontanus' boek over Amsterdam uit 1611 is ongetwijfeld geïnspireerd op de stadsuitleg waartoe de magistraat in 1609 besloten had, en Orlers' beschrijving van Leiden uit 1614 wijst vol trots op de stadsuitleg van 1611.⁵⁷ In hun boeken bespraken zij bovendien niet alleen de nieuwe openbare gebouwen zoals de nieuwe gevel van het Leidse stadhuis of de Amsterdamse koopmansbeurs, maar prezen zij ook in lange hoofdstukken de economische bloei. Zo wijdt Orlers uit over de Leidse lakennijverheid en last Pontanus een uitvoerige beschrijving van de ontdekkingsreizen in die door de stad waren georganiseerd en die Amsterdams centrale positie in de overzeese handel moesten illustreren.⁵⁸ De politieke macht werd bevestigd door de stad een plaats te geven als heersend centrum over een direct ommeland en als essentieel onderdeel van het gewest.⁵⁹ En de stedelijke autonomie werd gestaafd aan privileges die de graven, hertogen en heren hadden verleend, de keuren die de magistraat had uitgevaardigd en lange lijsten van burgemeesters, schepenen en andere functionarissen, die op een oude, respectabele traditie vol continuïteit wezen. Daarbij gaven zij 'een voor de gemeenschap herkenbaar en vastliggend beeld van het goed georganiseerde sociale stadsleven met zijn liefdadigheidsinstellingen en soepel functionerende regering.'⁶⁰ Zo werd de nieuw verworven autonomie en politieke status voorzien van een uitleg en een rechtvaardiging in een historisch kader.

De interstedelijke rivaliteit ten slotte was als zodanig misschien geen prominent thema in de stadsbeschrijvingen, zoals wel eens is geconstateerd, maar fungeerde ongetwijfeld toch als aanleiding om over de stad te publiceren.⁶¹ Rivaliteit roept immers op tot zelfdefinitie en navolging, en stadsbeschrijvingen en -geschiedenissen zullen zeker hebben gefungeerd als statussymbool. Toen de bakker Gerrit van Spaan (1651-1711), au-

55 Groenveld, 'Het economisch leven' (2008); Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers* (1999); Lourens en Lucassen, *Inwoner-aantallen* (1997); Briels, 'De Zuidnederlandse immigratie' (1987), *Zuid-Nederlanders in de Republiek* (1985); 'Brabantse blaaskaak' (1985), *De Zuidnederlandse immigratie* (1976); Van der Woude, *Het Noorderkwartier* (1972), dl. 1, p. 107-121.

56 Taverne, *In 't land van belofte* (1978).

57 Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers' (2001), p. 137-139; Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 105; Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985), p. 220. Pontanus geeft de voorgenomen stadsuitleg op de bijgevoegde plattegrond zelfs aan met stippellijnen. Over de Amsterdamse stadsuitleggen uit de zeventiende eeuw leze men Abrahamse, *De grote uitleg* (2010).

58 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 176-198. Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 159-268. Hierover: Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers' (2001), p. 140; Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 113.

59 Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 104-106.

60 Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 109.

61 Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 105; Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993), p. 270.

teur van burleske reisteksten, schelmenromans en een ‘vermakelijk en burlesk’ vertelde stadsbeschrijving,⁶² als motief voor het samenstellen van zijn *Beschrijvinge der stad Rotterdam* (1698) noemde dat andere steden ‘welke op geene stukken na by Rotterdam te pas komen’ al vergelijkbare stadsbeschrijvingen hadden gekregen maar ‘zoo een magtige en konsiderabile Stad, als Rotterdam’ nog niet – ‘een Stad, zegge ik, die geheele eeuwen het vuer des oorlogs niet alleen heeft moeten uitstaan, maar ook de allerglorieuste daden van alle de Hollandsche Steden heeft uitgevoerd’, zal hij sentimenten hebben verwoord die ook elders opgeld deden.⁶³ Zoals we eerder zagen, had de Delftse stadsbeschrijver Van Bleyswijck in 1667 dezelfde motieven genoemd: hij wist dat Delft ‘beter en rijckelijker een particuliere Beschrijvinge meriteerde, als veele anderen die albereyts daer van waren voorsien’.⁶⁴ In die opmerkingen van Van Spaan en Van Bleyswijck proeven we een sterk stedelijk zelfbewustzijn, dat in alle stadsbeschrijvingen werd onderstreept door soms omvangrijke betuigingen van ‘de vierighe affectie en toegenegentheyt, die altijd en van kindts-been af in het diepste van myn hert begraven lagh’⁶⁵ voor de ‘Vaderlicke Stad’, waarbij doorgaans werd verwezen naar uitspraken van Ovidius en Tacitus die de natuurlijke en aangeboren liefde voor de geboortestad voorop stelden.⁶⁶ Het is deze stentrotts waaraan in stadsbeschrijvingen uitdrukking wordt gegeven.

Productie

Voor welke prijs gingen deze stadsbeschrijvingen over de toonbank en in welke oplage werden ze geproduceerd? Helaas ontbreken zo goed als alle gegevens, maar soms vangen we een glimp op die ons in de goede richting wijst, zeker als we ook kijken naar gebiedsbeschrijvingen met een belangrijke stedelijke component en naar stadskronieken. Contacten van auteurs, boekdrukkers en boekverkoper-uitgevers met de stedelijke overheid zijn de belangrijkste bron.

Opvallend goed zijn we geïnformeerd over Ubbo Emmius’ beschrijving van stad en provincie Groningen uit 1605, een klein en niet-geïllustreerd boekje van 19 vellen papier, gevouwen in octavo. *Friesland tussen Eems en Lauwers en de stad Groningen* (*De agro Frisiae inter Amasum et Lavicam fl. deque urbe Groninga*) was opgedragen aan stadhouder Willem Lodewijk (1560–1620) en aan de gewestelijke staten en wilde primair de regio beschrijven, maar bestond desondanks voor een zeer belangrijk deel uit een beschrijving van de stad. Bovendien werd de publicatie van het boek een stedelijke aangelegenheid. Blijkens bewaard gebleven aantekeningen van de auteur zelf ontving Emmius 50 exemplaren van ’s stads officiële boekdrukker Gerard Ketel (fl. 1600–1605), waaronder 20 gratis exemplaren ‘voer mijn arbeit gegeven’ en 30 exemplaren die hem 8 stuivers het stuk

62 Over Van Spaan en zijn stadsbeschrijving: Leemans, *Het woord is aan de onderkant* (2002), p. 189–191, het citaat op p. 190; Frijhoff, ‘Identiteit verteld’ (1996).

63 Van Spaan, *Beschryvinge* (1698), p. 4.

64 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667–1680), fol. *** 1r.

65 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667–1680), fol. D4v.

66 Orlers, *Beschryvinge*, 1614, fol. *2r. Hierover: Groenveld, ‘Natie en patria’ (1999); Haitsma Mulier, ‘Het begrip vaderland’ (1999); Van Nierop, ‘How to honour’ (1993), p. 277–278.

kosten. Emmius liet 21 exemplaren inbinden (waarvan de kosten wederom 8 stuivers het stuk waren) en schonk er 18 aan de stadsraad. De totale oplage was 200.⁶⁷

Een vergelijkbaar beeld treffen we aan in Deventer. Jacobus Revius kreeg in 1650 300 gulden voor de dedicatie van zijn omvangrijke Latijnse stadskroniek aan het stadsbestuur en de Leidse boekverkoper-uitgever Pieter Leffen (fl. 1649-1666) kreeg 750 gulden voor niet minder dan 200 door het stadsbestuur bestelde, ingebonden exemplaren die onder de zittende leden van de magistratuur werden verdeeld en waarvan het resterende gedeelte was bestemd voor toekomstige bestuurders. Zij werden er nog in 1659 en 1660 op gewezen dat zij een exemplaar bij de thesaurier konden afhalen. De kosten van de magistratuursexemplaren (die niet alleen gebonden waren maar ook kopergravures bevatten) waren dus 3,75 gulden ofwel 75 stuivers per stuk.⁶⁸

Een minder groot debiet was te verwachten in het dunbevolkte Drenthe. De Coevordense predikant Johan Picardt (1600-1670) publiceerde een werk dat hij zijn *ronijk* noemde en dat bestond uit een eerste gedeelte over de oudheden van noordoost Nederland (waarin hij de hunebedden bespreekt en veronderstelt dat ze zijn gebouwd door reuzen), een tweede gedeelte met een kroniek van het gewest Drenthe en een derde gedeelte met een korte geschiedenis van de stad Coevorden. Picardt legde het manuscript in 1650 ter goedkeuring voor aan de Drentse Staten, maar om onbekende redenen zou het boek pas in 1660 verschijnen in een oplage van 125 exemplaren. Picardt had bij de Amsterdamse drukker Tymon Houthaek (fl. 1647-1664) 100 exemplaren besteld voor een rijksdaalder per stuk – bij die prijs zullen de zeventien losse gravures zijn inbegrepen – en hij zou nog eens 25 in perkament gebonden en op snee vergulde presentexemplaren ontvangen. De honderd exemplaren zou hij na ontvangst direct doorsturen naar de ‘onderscheydelicke Collegien in de Nederlandsche provintien’ aan wie hij het boek had opgedragen (het eerste deel aan Friesland, Overijssel en Groningen en het tweede deel aan Drenthe). Na een week of zes zeven zou hij dan de drukker kunnen betalen. Maar Houthaek weigerde, ‘seggende sijne penningen soo lange niet te kunnen missen’. Dit is vermoedelijk het punt waarop het stadsbestuur van Coevorden in de bres sprong: op verzoek van Picardt stelde het zich borg voor honderd rijksdaalders om Picardts boek te kunnen drukken. Bovendien vond de transactie niet langer plaats met drukker Houthaek, maar met de eveneens in Amsterdam gevestigde uitgever Gerrit van Goedesberg (fl. 1648-1670), die de boeken uiteindelijk in november 1660 aan Picardt leverde.⁶⁹

In Holland mogen we doorgaans minstens even hoge prijzen verwachten als bij Picardt en Revius (zeker als de stadsbeschrijvingen waren geïllustreerd met kopergravures), maar oplagecijfers die de 200 exemplaren overtreffen. Dat geldt in ieder geval voor Orlers’ boek over Leiden. Orlers had een aantal exemplaren van zijn stadsbeschrijving

67 Waterbolck, ‘Ubbo Emmius’ beschrijving’ (1989), p. 9. De vellen papier zijn geteld volgens de katernsignaturen van zowel *De agro frisiae* als het daartoe behorende *Series consulum* in Emmius, *De agro Frisiae* (1605).

68 Weekhout, *Boekencensuur* (1998), p. 250; Posthumus Meyjes, *Jacobus Revius* (1895), p. 243.

69 Gerding, *Johan Picardt* (1997), p. 63-68; Gratama, ‘Nog iets’ (1890). We kennen deze gang van zaken omdat Goedesberg anderhalf jaar later schreef aan het Coevordense bestuur dat hij het geld nog steeds niet van de auteur ontvangen had; we weten evenwel dat de auteur in ieder geval van de Staten van Drenthe (200 gulden) en Groningen (100 gulden) bedragen kreeg uitbetaald voor de dedicatie van zijn *ronijk*.

naar het gerecht gestuurd, die vervolgens onder de leden van het gerecht en de vroedschap werden verdeeld (40 man in totaal). De auteur, die tevens één van de uitgevers was, kreeg hiervoor 200 gulden hem 'tot een vereeringe toegewenscht'. Die exemplaren werden waarschijnlijk gebonden en op extra goed papier aangeleverd. Ook de aanwezigheid van negen losse kopergravures en tien platen – alle speciaal voor Orlers' boek ontworpen en vervaardigd – maakte dit tot een duur boek.⁷⁰ Toen in 1623 Orlers' winkelvoorraad en uitgeversfonds werden geveild, had hij nog 156 exemplaren van zijn stadsbeschrijving in voorraad, alsmede 5 exemplaren op papier van betere kwaliteit.⁷¹ De oplage was dus ongeveer 200 exemplaren (40+156+5) plus de exemplaren die tussen 1614 en 1623 waren verkocht.

Dat dat aantal verkochte exemplaren aanzienlijk kon zijn, blijkt uit het wedervaren van de derde druk van Velius' kroniek van Hoorn, die postuum verscheen in 1648. Op 28 augustus besloot de vroedschap om een aantal exemplaren af te nemen – een beslissing waarop ze later overigens terugkwam – en bestelde ze bij boekdrukker en boekverkoper-uitgever Isaac Willemsz van der Beeck (fl. 1620-1659) 31 exemplaren die zouden worden verdeeld onder de schout, burgemeesters, vroedschappen, schepenen en stadssecretarissen voor een totaalbedrag van 150 gulden, dat werd betaald 'soo voor de exemplaren als voor de dedicatie'. De jongste zoon van de auteur verklaarde bovendien dat er binnen één of twee maanden tijd maar liefst 200 exemplaren van de kroniek waren gedistribueerd.⁷²

Zulke hoge verkoopcijfers als Velius' jongste zoon claimde, werden evenwel niet overal en altijd verwacht, zeker niet in de moeilijke jaren 1670. De Oudraad van Dordrecht merkte in die tijd op dat de nieuwe stadsbeschrijving van Matthijs Balen (die in 1678 zou verschijnen) weliswaar was afgerond, 'doch dat eenige druckers bij dese becommerlijcke ende dangereuse tijden difficulteyt maecte uut vreesse van weynich afftreck hetselve te drucken.' Daarom besloot de Oudraad 'tot excouragement van de druckers ende voortsettinge van soo goeden werck bij dese stadsregeringe hondert exemplaere sullen werden aengenomen, omme aen alle de leden ende ministers van deselve gedistribueert, verdeelt ende betaelt te werden'. Die 100 exemplaren – die dus kunnen worden gezien als een garantieafname – werden gedrukt op papier van betere kwaliteit en met bredere marges en kosten niet minder dan 10 gulden per stuk.⁷³

Voor de Delftse stadsbeschrijving van Dirck Evertsz van Bleyswijck ten slotte steunde het stadsbestuur de uitgave van het tweede gedeelte (het zogenaamde vervolg) door overeen te komen met boekverkoper-uitgever en 's stads officiële drukker Arnold Bon († 1691) dat de burgemeesters 70 ongebonden exemplaren zouden afnemen voor een bedrag van 1 gulden en 16 stuivers het stuk, mits de boeken zouden worden geleverd

70 RAL BLO 254/57, fol. 35v meldt de resolutie van de burgemeesters. De betaling vond plaats op 8 augustus 1614: RAL SAII 7485, fol. 620v-621r; SAII 9720, bijlage bij rekening fol. 620v. Ik ga ervanuit dat Orlers 40 exemplaren leverde, voor elk der vroedschappen één.

71 Orlers, *Cataloge* (1623), fol. F2v. Hierover: Van Selm, 'Jan Jansz Orlers' (1988).

72 Velius, *Kroniek* (2007), p. 20-21; Heeres, 'Iets over Velius en zijn bronnen' (1959), p. 123-126; Abbing, *Geschiedenis der stad Hoorn* (1841-1842), dl. 1, p. 95-98. Het wordt waarschijnlijk geacht dat de totale oplage de 231 vermelde exemplaren niet heel ver heeft overtroffen.

73 Busch, 'Ten geleide' (1966).

vóór 1 augustus 1679 (een datum die overigens niet werd gehaald). In die prijs waren dus niet de band en waarschijnlijk ook niet de 34 kopergravures inbegrepen die bij het boek werden verkocht. Die had Van Bleyswijck in 1677 bij de Amsterdamse graveur Pieter Smith besteld 'als tot vijfhondert exemplaren van de Beschrijving van Delft nodig zijn, omme ten behouwe van Stadts-drucker (genegen zijnde omme het vervolg van de voorsz. Beschrijvinge te drucken) daer toe te kunnen werden geëmployeert'.⁷⁴ Dat betekent echter niet dat Arnold Bon 500 exemplaren drukte, want de gravures werden ook los verkocht. Alles bij elkaar genomen lijkt een dergelijke oplage van 500 exemplaren nooit te zijn gehaald. Aangezien men ervan uitgaat dat de gemiddelde oplage van een boek in deze periode tussen de 1000 en 1500 exemplaren lag om financieel haalbaar te zijn, is een oplagecijfer van minder dan 500 nogal gering.⁷⁵ De geconstateerde aarzeling van sommige boekverkopers om zich aan de commercieel niet ongevaarlijke uitgave van een stadsbeschrijving of -kroniek te wagen, die door hun grote omvang en vele illustraties nogal dure producties waren, lijkt daarom alleszins begrijpelijk.

Publiek

Als we naar de oplagecijfers kijken, waren stadsbeschrijvingen dus niet heel populair. Voor wie waren die enkele honderden gedrukte exemplaren bestemd, als we de exemplaren die doorgaans door het stadsbestuur werden afgenomen of aan dit bestuur werden aangeboden, niet meetellen? Over het geïntendeerde publiek kunnen we in zoverre duidelijk zijn dat het zowel moet worden gezocht binnen de stad als daarbuiten (met dien verstande dat de boeken niet waren bedoeld als gids voor toeristen, zoals ten onrechte wel eens is beweerd) en dat de internationale verspreiding wel aanwezig maar niet heel groot zal zijn geweest. De boekverkoper-uitgever en auteur Jan Jansz Orlers verhandelde zijn Leidse stadsbeschrijving in het najaar van 1614 op de beroemde internationale boekenmis in Frankfurt.⁷⁶ Bovendien werd een enkel werk uitgegeven in het Latijn (Emmius' beschrijving van Groningen uit 1605, Pontanus' boek over Amsterdam uit 1611 en Revius' kroniek van Deventer uit 1650), wat op een internationaal publiek zou kunnen wijzen, maar wat een lokaal en minder geleerd lezerspubliek zeker niet uitsluit. Revius' kroniek werd immers aan generaties stadsbestuurders gratis uitgereikt en Emmius verzekerde dat hij een zo eenvoudig mogelijk Latijn gebruikte 'zodat allen die zelfs maar weinig met de Latijnse taal vertrouwd zijn, dit gemakkelijk en zonder moeilijkheden zouden kunnen begrijpen'.⁷⁷

Gelukkig hebben stadsbeschrijvers zich soms over hun publiek uitgelaten. Dan

74 Van Leeuwen, 'Dirck van Bleyswijck' (1997); Jaeger, *De Beschrijvinge der stad Delft* (1957), p. 7-8; Soutendam, 'Mr. Dirck Evertsz. van Bleyswijck' (1880-1881), p. 431 (het citaat).

75 Dijstelberge, 'De cost en de baet' (1994), p. 219 en 222.

76 *Catalogus universalis* (1614), fol. F2r.

77 Emmius, *Tussen Eems en Lauwers* (1989), p. 18. Emmius mikte op twee verschillende soorten lezers: 'Ik hoop dat dit werk, dat mij zwaar viel, in het algemeen niet zonder nut zal zijn en dat het welgevallig zal zijn aan hen die deze stad en dit land als hun vaderland beminnen en aan hen die, buiten ons geweest, het niet versmaden kennis te nemen van deze uitheemse zaken.'

blijkt dat zij in de eerste plaats schreven voor hun medeburgers en pas in de tweede plaats voor andere belangstellenden. In 1628 droeg Samuel Ampzing zijn *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem* ondubbelzinnig op aan de regeerders en de burgers van Haarlem, die hij vervolgens toedichtte:

Hier kont gy met gemack en met vermaek gaen lesen,
Wat onse Stad nu is, en watze plag te wesen:⁷⁸

Hoewel sommige drempeldichten in zijn boek zinspelen op een lezerspubliek dat zich ook buiten de stad bevindt, richt Ampzing zelf zich vooral tot zijn medeburgers.⁷⁹ Latere auteurs als Gerard Brandt sr. (die in 1666 publiceerde over Enkhuizen) en Dirck Evertsz van Bleyswijck (die in 1667 publiceerde over Delft) waren explicieter over hun dubbele publiek maar identificeerden net als Ampzing de stadsgenoten als hun belangrijkste lezers.⁸⁰ Beiden gaven een zo gedetailleerd mogelijke beschrijving van het stedelijke verleden en vonden het belangrijk om die gedetailleerdheid te verdedigen. Brandt moest bekennen

dat vertellingen van 't leggen van een straet of brug, het bouwen van een toorn of stuk muurs, met aentekening van onkosten, en diergelijke dingen, bijna niet schrijfwaerdig sijn: doch gelijk als sommige saeken aen des menschen lichaem gering schijnen, gelijk het hair en de nagelen, en nochtans hun gebruik en noodwendigheid hebben, eveneens is 't ook gelegen met die kleene saeken in het beschrijven der steden. Bovendien sijn se meest voor den ingesetenen, die in sulke kleene besonderheden vermaek scheppen, geschreven. De vreemden mogen se, als voor hun van kleener waarde, in 't lesen overslaen.⁸¹

Dat de details voor de medeburgers en de grote lijnen voor de buitenstaanders waren bedoeld, was ook Van Bleyswijcks opvatting. Hij richtte zich zowel tot de 'Ingeboorne Delvenaren' als tot zijn andere lezers.⁸² Daarbij daalde hij tot in de kleinste bijzonderheden af,

wel bewust zijnde, niet tegenstaende sulcks den Vreemdelingh niet wel soo smaekelijck, het selvige nochtans den Burgeren en Ingesetenen (dewelcke veeltijds in soodanige naukeurigheden oock haere niet de minste speculatie scheppen) niet onaengenaem te sullen wesen.⁸³

De niet in details geïnteresseerde vreemdeling kon een lezer met historische en antiquarische belangstelling zijn, zoals blijkt uit de opmerking van Van Bleyswijck, maar het kon ook om een lezer met andere belangstelling gaan. Orlers roept zijn medebur-

78 Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), fol. (?)2r-(?)1v (de prozaopdracht) en fol. (?)2r (het citaat uit de poëzieopdracht).

79 Dat geldt ook voor Orlers, *Beschrijvinge* (1614). Orlers opent met een voorrede tot zijn lezers, die hij enerzijds aanspreekt als 'liefhebbers van onse Stad Leyden, om welckers wille ick desen arbeyd gedaen hebbe' (fol. *3v) en anderzijds als zijn 'waerde Lesers ende goet gunstige mede Burgeren' (fol. ***2v en ook ***4v).

80 Dat deden zij in navolging van Velius, die aan het begin van het derde boek stelde dat hij veel details meldt omdat hij zijn kroniek voor zijn medeburgers schreef die aan die details juist veel plezier zouden beleven. Velius, *Kroniek van Hoom* (2007), p. 395-396.

81 Brandt, *Historie* (1666), fol. **1r.

82 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1r-4v ('Voor-reden. Aen de Mede-Burgeren van Delft. Midtsgaders Alle goe'dt-gunstige Lesers') en **3r voor het citaat.

83 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. C1v-2r.

gers bijvoorbeeld op zijn voorbeeld te volgen en met nieuwe stadsbeschrijvingen voor de dag te komen ‘op dat wy also gesamentlic ons Vaderlick Leyden, (voor so vele in ons is) in andere Landen ende plaetsen bekent mogen maecken.’⁸⁴ Daarbij ging het niet alleen om de eer, maar ook om de welvaart. Orlers legt namelijk uit dat hij de Leidse lakennijverheid (de kurk waarop de Leidse economie dreef) uitvoerig beschrijft en bovendien een overzicht geeft van alle producten die in de stad worden geproduceerd,

op datmen in alle plaetsen daer dese Beschrijvinghe ghelesen ofte ghesien soude mogen werden, zal mogen weten, wat waren alhier binnen der Stede ghemaectt werden: omme indien deele (ist moghelick) de neringen te helpen vorderen, ende behulpelick te zijne ende te ander sijden de Coopluyden hen met de selfde waren ernerende te dienen tot een loop-zedel.⁸⁵

De stadsbeschrijving was dus een vorm van reclame voor de stedelijke handel en nijverheid. De postmeester en stadsbestuurder Jacob Quack (voor 1622-1668) sloot zich daar volmondig bij aan. Hij hoopte dat zijn grote Maaskaart van 1665 met bijgevoegde stadsbeschrijving door Joachim Oudaen (1628-1692) – die overigens geen Orlersiaans overzicht van de stedelijke economie geeft – ‘zal strekken tot vermeerdering der Koophandel [...] en dienst van ’t Gemeen.’⁸⁶

Desalniettemin bestond de belangrijkste doelgroep uit de medeburgers. Niet alleen de Haarlemmer Ampzing, maar ook de Delftenaar Van Bleyswijck liet daar geen misverstand over bestaan. Al op de titelpagina stond uitdrukkelijk vermeld dat het boek diende tot ‘bericht, nut, ende gerief van alle soo tegenwoordige als nakomende Burgere der selver Stad’. Die mededeling herhaalde hij in het voor- en nawerk. Daar blijkt bovendien dat hij niet alleen dacht aan de gegoede bovenlaag waartoe hij zelf behoorde, maar ook aan de minder gegoede burgers. Eén van de drie redenen waarom hij in 1667 slechts het eerste gedeelte van het eerste boek publiceerde en hij de rest pas later zou laten volgen, was om de kosten te drukken. Velen zouden ‘om een gulde min of meer (eenige door gierigheyt, andere door kleyn vermogen en behoeftege spaersaemheydt) een Boeck [...] na-laten te koopen’. Dus hield hij de prijs zo laag mogelijk,

op dat niet alleen de notabelste maer oock selfs de gemeene Stedelingen van Delft dies te bequamer occasie moghten hebben, om haer Huys-gesin met een Beschrijvinge dier Stadt (daer sy gebooren, of evenwel woonachtigh zyn) te voorsien.⁸⁷

Dat waren nobele intenties, maar toch verschenen stadsbeschrijvingen, zoals we zagen, in kleine oplagen en waren ze niet zo goedkoop als Van Bleyswijck had gewild. Het geïntendeerde publiek moet dus worden gezocht in de redelijk gegoede bovenlagen van de stadsbevolking (de welvarende burgers), voornamelijk in de meer invloedrijke kringen van regenten en stadsbestuurders, die de boeken doorgaans per dedicatie kregen aangeboden. De meeste stadsbeschrijvers hoorden zelf tot die bevolkingsgroep van

84 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. ***4v.

85 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 192.

86 Ratsma, *Prospecten van Rotterdam* (1997), p. 84-88 en facs. nr. 5; Van 't Hoff, *Jacob Quack* (1965), p. 37 (citaat).

87 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667-1680), fol. (***) A1v-2r.

welvarende burgers of zelfs tot die van de regenten en stadsbestuurders.⁸⁸ Hoe verder van de stad, hoe kleiner het aantal lezers. Vooral in plaatsen die belangrijke contacten hadden met de beschreven stad waren het volgens de stadsbeschrijvers vooral bestuurders, kooplieden en hen die historische of antiquarische belangstelling hadden, voor wie de boeken waren geschreven.

De ideeën over het publiek waarvoor men schreef, waren gekoppeld aan ideeën uit de pragmatische, humanistische geschiedschrijving. Volgens deze diende de geschiedenis tot het geven van voorbeelden aan het nageslacht. Die boden namelijk prognostische mogelijkheden, want vergelijkbare ondernemingen uit het verleden zouden een vergelijkbaar lot zijn beschoren in het heden of de toekomst. In die gedachtegang is geschiedenis de 'leermeesteres van het leven' (zoals Cicero al had beweerd) en geeft zij concrete *exempla* die effectiever zijn dan de abstracte voorschriften uit de (moraal) filosofie en veiliger dan het leren door eigen ondervinding.⁸⁹ Die lessen waren het effectiefst, zo redeneerde men, als de lezer zich goed in de beschreven gebeurtenissen kon inleven. Voor Pieter Cornelisz Hooft was dat de recente geschiedenis (zoals zijn biografie van de in 1610 overleden Franse koning Hendrik IV), voor stadsbeschrijvers was dat de geschiedenis van de eigen voorouders.⁹⁰ Uitgever Willem Andriesz (fl. 1596-1618) droeg de Hoornse kroniek van Velius dan ook op aan het stadsbestuur met de woorden dat hij

wist datter niet nutters noch prijselijckers en was, als de wetenschap der ouder hystorien, en besonder der gener, die sich in onse eygen Vaderlant en gheboortplaetse selve toeghedragen hebben: om dat dese (na t'gevoel der wijse lieden) ons veel beter leeren, onse harten en ghemoeden veel crachtiger beweeghen, en metten yver tot alle deucht en vromicheyt ontsteecken, dan de vreemde doen.⁹¹

Stadsbeschrijvingen en -kronieken hadden zodoende hun bijzondere nut voor de bestuurders en inwoners van de beschreven stad.

Bestudering

Met de bestudering van stadsbeschrijvingen is een aanvang gemaakt in de negentiende eeuw, toen werd begonnen met het inventariseren van het materiaal. De pionier was de uitgever en verzamelaar J.T. Bodel Nijenhuis (1797-1872) die tussen 1830 en 1834 een 'opgave van beschrijvingen der gewesten, steden en plaatsen in het koninkrijk

88 Over de stadsbeschrijvers: Haitmsa Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 103-104.

89 Blundeville, *The True Order*, ed. Heinrich (1986); Kessler, 'Das rheotrische Modell' (1982), p. 73-76; Buck, *Die Rezeption der Antike* (1976), p. 129-130; Landfester, *Historia magistra vitae* (1972), p. 58; Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie*, 1911, p. 132-140.

90 Over Hooft: Duits, 'Hooft Henrik de Grôte' (1996), p. 269-270; Groenveld, *Hooft als historischrijver* (1981), p. 23-24. Over de voorkeur voor de geschiedschrijving van het 'vaderland': Groenveld, 'Natie en patria' (1999); Haitsma Mulier, 'Het begrip vaderland' (1999).

91 Velius, *Chronijck* (1604-1605), fol. A2v. Vergelijkbare opmerkingen treft men onder meer aan bij: Van Hout, *Der Stadt Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A3r; Bontekoe, *Journal ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe*, ed. Roeper (1996), p. 21; Brandt, *Historie* (1666), p. [1].

der Nederlanden' publiceerde in het tijdschrift *De vriend des vaderlands*, die was bestemd als bronnenlijst voor historisch en geografisch onderzoek. Deze opgave werd later in bijgewerkte vorm (zonder de Zuidelijke Nederlanden) uitgegeven als *Topografische lijst der plaatsbeschrijvingen van het Koninkrijk der Nederlanden* (1862). Bodel Nijenhuis beperkte zich tot beschrijvingen die bovendien de drukpers hadden bereikt, geschiedenissen wilde hij zoveel mogelijk uitsluiten en ook afbeeldingen en cartografisch materiaal werden niet meegenomen. Het ging hem daarenboven om zelfstandig verschenen werken en dus niet om beschrijvingen en 'kleine stukjes' die onderdeel uitmaken van een groter geheel. Daarbij was hij vooral geïnteresseerd in stadsbeschrijvingen. In de inleidende woorden gaf hij een beknopt overzicht van het genre dat hij herleidde tot de chorografische gebiedsbeschrijvingen van Jan van Reygersbergh over Zeeland (1551), Hadrianus Junius over Holland (1588) en Lodovico Guicciardini over de Nederlanden (1567).⁹²

De volgende stap was een bibliografie die speciaal was gewijd aan steden en andere plaatsen. Die kwam er in 1894 toen de antiquaar W. Nijhoff (1866-1947) in opdracht van het Frederik Muller Fonds zijn hiervoor reeds genoemde *Bibliographie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18de eeuw* publiceerde. Nijhoff nam niet de algemene beschrijvingen van Nederland en zijn gewesten op, want die waren voor het grootste deel al geïnventariseerd in een nieuwe bibliografie uit 1884 van de Leidse universiteitsbibliothecaris P.A. Tiele (1834-1889). Maar wel inventariseerde hij alle beschrijvingen van steden, dorpen, heerlijkheden en buitenplaatsen. Daarbij beperkte hij zich tot werken die topografische gegevens bevatten. Bovendien sloot hij alle werken uit die alleen gewijd zijn aan gebouwen.⁹³ De bibliografie was al snel uitverkocht en behoefde aanvulling en verbetering. Samen met een aantal medewerkers was Leids antiquaar J.P. Stam (1903-1969) daarom al in 1938 begonnen met het uitgeven van een nieuwe *Bibliographie van Nederlandsche plaatsbeschrijvingen* die verscheen in de vorm van fiches. Het project raakte echter spoedig in het slop en toen Stam in 1950 bedankte, betekende dat weldra het einde van de onderneming. Er waren toen 720 titels beschreven.⁹⁴ In datzelfde jaar 1950 werd F.W.D.C.A. van Hattum (1900-1979) door de commissarissen van het Frederik Muller Fonds gevraagd een nieuwe druk te verzorgen van Nijhoffs bibliografie. Van Hattum stemde toe en maakte onder meer gebruik van de aantekeningen die Nijhoff in zijn handexemplaar had gemaakt. Hij hoefde maar een twintigtal beschrijvingen toe te voegen en slechts weinig werkelijke fouten te verbeteren. Met die herziene druk, die in 1953 verscheen, beschikken we over een uitstekende bibliografie van plaatsbeschrijvingen in algemene zin. Deze is niet volledig (bijvoorbeeld voor wat betreft de stedendichten, lofredes en stadskronieken) en ook bevat ze meer dan alleen aan steden gerelateerde werken (zoals hofdichten en arcadia's). Desalniettemin biedt deze bibliografie een bruikbaar handvat voor de studie van stadsbeschrijvingen volgens het model Orlers-Pontanus, want voor wat betreft dat genre is de bi-

92 Bodel Nijenhuis, *Bibliographie* (1868); Bodel Nijenhuis, *Topografische lijst* (1862); Bodel Nijenhuis, 'Opgave' (1830-1834), dl. 1, p. 252-255 geeft een overzicht van stadsbeschrijvingen.

93 Nijhoff, *Bibliographie* (1894). Tiele, *Nederlandsche bibliographie* (1884).

94 Stam e.a. (red.), *Bibliographie* (1938-1958). Hierover: Maas, 'Kroniek van de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren' (1995), p. 13.

bibliografie – voor zover ik heb kunnen nagaan – wel uitputtend.⁹⁵

Naast deze inventariserende bibliografieën verschenen er sinds de late negentiende eeuw sporadisch ook studies over één werk, één auteur of de stedelijke geschiedschrijving van één bepaalde plaats, maar in feite bleef het opvallend stil rond een genre dat niet alleen een belangrijke functie vervulde in de vroegmoderne samenleving, maar dat ook door lokaal historici nog altijd druk als bron wordt geraadpleegd.⁹⁶ Pas in enkele artikelen uit de jaren '80 en '90 zijn de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen op een het lokale belang overstijgende manier voor het voetlicht gebracht. De aanzet werd gegeven in een themanummer van het tijdschrift *Holland* uit 1985. Dit bevatte niet alleen een aantal verhandelingen over de achttiende-eeuwse stadsgeschiedschrijving in Alkmaar en Haarlem en een overzicht van de 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving vóór Wagenaar', maar ook schetste E.O.G. Haitsma Mulier enige lijnen en patronen van de geschiedschrijving in het vroegmoderne Nederland in het algemeen, waarin hij de aandacht vestigde op 'het ontstaan van het grote aantal stadsgeschiedenissen en vooral van de plaatsbeschrijvingen' waarvan hij een beknopt en preliminair overzicht gaf.⁹⁷

Hierop volgden twee artikelen waarin de stadsbeschrijving als genre wordt behandeld. Beide verschenen in 1993. Mulier werkte toen zijn preliminaire bevindingen uit in 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw', dat zich voornamelijk richt op de boeken van Pontanus en Olfert Dapper (1636-1689) over Amsterdam, Ampzing en Schrevelius over Haarlem, Orlers over Leiden, en Van Beverwijck over Dordrecht. Hij argumenteert dat het genre der stadsbeschrijvingen misschien beïnvloed is door de stedenlof en de reiskunde (dat wil zeggen: traktaten over het juiste reizen), maar dat het genre vooral teruggaat op de zestiende-eeuwse chorografie: beschrijvingen van regio's en landen waarin verhalende en antiquarische geschiedschrijving worden gecombineerd met topografische uiteenzettingen en die dus een mengvorm zijn van geschiedenis, topografie en oudheidkunde, zoals de door Bodel Nijenhuis genoemde werken van Hadrianus Junius en Lodovico Guicciardini.⁹⁸ Mulier bespreekt

95 Nijhoff, *Bibliographie*, ed. Van Hattum (1953). De handschriftelijke traditie is nog altijd niet in kaart gebracht – dat hoort uitdrukkelijk ook niet tot de doelstellingen van mijn boek.

96 Bijvoorbeeld Fasel, 'Alkmaar en zijn geschiedschrijvers' (1969) en Bruinvis, *Over Alkmaarsche geschiedboeken* (1892). Ook zijn er in- of uitleidingen bij facsimile-edities: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht* (1966); Dapper, *Historische beschrijving* (1975); Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1968); Von Zesen, *Beschreibung der Stadt Amsterdam* (1988) en (2000). Er is vooral geschreven over de Amsterdamse stadsbeschrijvingen: Abrahamse, *De grote uitleg* (2010), p. 20-22; Esser, 'Gelehrte in der Stadt' (2006) en 'Schwierige Vergangenheit' (2003); Van Ingen, 'Philipp von Zesens Beschreibung' (2005); Haitsma Mulier, 'Op de schouders van reuzen' (2004), p. 10-12, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam' (1998), 'Aandacht voor het staatsbestel' (1991); Carasso, 'De anonymus' (2003); Melle, 'De seer wijt beroemde coop-stadt' (1997), 'De kroondraegster' (1997), 'Met Philipp von Zesen' (1997), 'Waar vindt men uw's gelijk' (1997) en 'Een werk dat rust en tijd eischt' (1998); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985); Dubiez, 'Historische beschrijvinghe' (1968). Vanwege deze overwegende aandacht voor Amsterdam is er in dit boek bewust voor gekozen de schijnwerpers op andere steden te richten, met name Leiden en Delft.

97 Eikelboom, 'Een lokaal geschiedschrijver' (1985); Groot, 'Achtste-eeuwse arcadia's' (1985); Haitsma Mulier, 'Geschiedschrijving' (1985); Speet, 'Haarlems onvoltooid verleden' (1985); Valk, 'Tussen lokaal patriotisme' (1985); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985).

98 Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), m.n. p. 98-99, zo ook in 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam' (1998), p. 108.

daarom eerst uitgebreid de zestiende-eeuwse streekbeschrijvingen voordat hij de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen aan de orde stelt. De in de stadsbeschrijvingen behandelde onderwerpen voert Mulier terug tot ‘het “chorografische” patroon’, hoewel de stadsbeschrijvers niet langer schreven in het Latijn maar in het Nederlands en hoewel zij inzoomden op de stad en dus uitgebreider ingingen op de topografisch-historische stof dan in regionale chorografieën mogelijk was. Zij deden dat door verhalende geschiedschrijving in kroniekvorm (en niet de humanistische geschiedschrijving met literaire aspiraties van Hugo de Groot (1583-1645) en Pieter Cornelisz Hooft) te combineren met thematisch gestructureerde, antiquarische gedeeltes over de oudste geschiedenis van de stad en over haar topografie. Verder komt het ontstaan en functioneren van het genre voor het voetlicht en bespreekt Mulier de manier waarop de auteurs omgingen met onderwerpen als het stedelijke ommeland en historische gebeurtenissen, die ofwel benadrukt, ofwel verdoezeld, ofwel verzwegen werden. Een bespreking van de stadsbeschrijvingen als ‘individualistisch werk’ sluit het artikel af: hier wijst Mulier erop hoe de auteurs als persoon naar voren komen doordat zij hun netwerk van informanten noemden, ‘hun persoonlijke vertrouwen in de toekomst’ uitten of soms heel persoonlijke doelen nastreefden. Die particuliere benadering kon niet in de meer afstandelijk geschreven zestiende-eeuwse chorografieën worden aangetroffen.

Behandelde Mulier alle Hollandse stadsbeschrijvingen uit de vroege zeventiende eeuw, H. van Nierop wijdde zich in het tweede hier te noemen artikel, ‘How to honour one’s city’, aan de manier waarop Samuel Ampzing in zijn *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem* werkte binnen verschillende tradities. Ampzings tekst was oorspronkelijk geconcipieerd als stedendicht maar onderging in 1628 een metamorfose die het boek meer het karakter van een stadsbeschrijving moest geven (Van Nierop spreekt van ‘historical topography’). Hij laat zien hoe Ampzing werkte binnen de grenzen van deze twee genres, die hem voorschreven welke onderwerpen hij op welke manier moest behandelen. Een vergelijking van Ampzings tekst met beschrijvingen van Haarlem in stedendichten en in zestiende-eeuwse gebiedsbeschrijvingen (de chorografieën van Bodel Nijenhuis en Mulier) alsmede met de stadsbeschrijving van Jan Jansz Orlers moet duidelijk maken hoezeer de onderwerpskeuze door vaste topoi werd bepaald en dat de invalshoek daarbij historisch was: er werd aandacht geschonken aan de geschiedenis, zo concludeert Van Nierop, die erop wees dat zelfs de topografische beschrijvingen altijd een historische draai kregen. De beschrijving van Haarlems geschiedenis diende uiteindelijk om de stad te loven. Overwegingen over Ampzings behandeling van de legendarische verovering van de Egyptische stad Damiate tijdens de vijfde kruistocht (1217-1221) en diens bespreking van de desastreus afgelopen belegering door de landsheerlijke troepen in 1572 en 1573 – naar aanleiding van eerdere uitspraken van J. Spaans – tonen aan hoe Ampzing het schrijven van zijn ‘geschiedenis’ benaderde. Hij zou hebben aangesloten bij een stedelijke cultuurpolitiek die eendracht en saamhorigheid wilde bevorderen door het promoten van de Damiatelegende⁹⁹, maar

99 Over deze cultuurpolitiek in Haarlem schreven onder meer Dorren, *Eenheid en verscheidenheid* (2001), p. 195-202; Spaans, *Haarlem na de Reformatie* (1989), p. 128-131; Spaans, ‘Heimwee’ (1989); De Bièvre, ‘Violence and Virtue’ (1988). Over de inzet van glas-in-loodramen in de Haarlemse cultuurpolitiek leze men Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkin-*

Afb. 5 Titelpagina van Samuel Ampzings boek over Haarlem (1628).

dat betekende niet dat hij innerlijke verdeeldheid (zoals tijdens de belegering door de landsheerlijke troepen) en andere negatieve aspecten uit de stedelijke geschiedenis verzweg. Wel trachtte hij om 'aan pijnlijke zaken niet te veel aandacht te besteden'.¹⁰⁰

gen (1998), over de aanleg van een stedelijke kunstverzameling met een vergelijkbare doelstelling Van Bueren, *Tot lof van Haarlem* (1993), en over stedelijke processies rondom de Damiatelegende Frijhoff, 'Ritual action' (1993).

¹⁰⁰ Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993). Het gegeven citaat is naar Van Nierop, 'Lof en beschrijving' (1995), p. 19. Op deze overwegingen over de behandeling van de middeleeuwse en recente geschiedenis sluit ook een artikel aan van R. Esser, 'Schwierige Vergangheit' (2003). Daarin bekijkt zij op welke manier een drietal zeventiende-eeuwse

Vraagstelling en opzet

We hebben gezien hoe in de Noordelijke Nederlanden de interesse voor de stad in de decennia rond de eeuwwisseling opkwam en resulteerde in een groot aantal aan steden gewijde teksten: onderschriften bij kaarten, historisch-topografische stadsbeschrijvingen, chronologische kronieken en omvangrijke stedendichten, het zijn slechts de meest in het oog springende genres binnen een brede stroom teksten. De nieuwe politieke, militaire en economische situatie was ongetwijfeld debet aan de groei van het stedelijk zelfbewustzijn. Er ontstonden mede onder invloed hiervan nieuwe opvattingen over hoe een stad voor het voetlicht kon worden gebracht. Die nieuwe ideeën kwamen uit een groot aantal verschillende hoeken. Zo waren er de zestiende-eeuwse chorografieën (waarop Bodel Nijenhuis en Mulier al wezen), de op de klassieke oudheid teruggaande stedendichten, de topografische uitweidingen in geschiedwerken (die eveneens sinds de klassieke oudheid voorkwamen), de in de late middeleeuwen opkomende stadskronieken, de voorschriften voor het juiste reizen en het maken van een goed reisverslag, en ideeën over bronnenonderzoek en geschiedschrijving. Zo bezien waren stadsbeschrijvingen een kruispunt van genres en disciplines. Elk van die disciplines had haar eigen vereisten en bood haar eigen kijk op de stad. Dit boek wil aan al die verschillende invloeden een stem geven en laten zien hoe die invloeden convergeren in stadsbeschrijvingen van het model Orlers-Pontanus. Leidraad is daarbij de vraag naar de principes van het stadsbeschrijven. Hoe moesten steden in deze werken worden beschreven? Welke conventies bepaalden welke onderwerpen op welke wijze moesten worden behandeld? Door op deze vragen een antwoord te geven, hoop ik een beeld te schetsen van het literaire en wetenschappelijke klimaat waarin deze stadsbeschrijvingen ontstonden, en te verduidelijken hoe steden in de vroegmoderne tijd op verantwoorde wijze moesten worden beschreven.

Deze vraagstelling impliceert dat deze studie niet zozeer een boek is over stadsbeschrijvingen, als wel een boek naar aanleiding van stadsbeschrijvingen. Pas in de laatste hoofdstukken komen we uit bij de stadsbeschrijvingen zelf. Daarvóór ligt de nadruk op vier verschillende invalshoeken die nauw met elkaar samenhangen en waarin enkele van de aanpalende genres die eerder in deze inleiding ter sprake kwamen, zullen figureren: de complementen geografie en geschiedschrijving die de basis vormen, en de reiskunde en stedenlof die de retorische invulling geven. Vanzelfsprekend zoek ik daarbij aansluiting bij het hiervoor besproken onderzoek. In de grondleggende artikelen van Mulier en Van Nierop ligt de nadruk op de historische en antiquarische aspecten van het genre. Ik wil de geografische en retorische facetten belichten, zonder de historische en antiquarische aspecten uit het oog te verliezen.

In het eerste hoofdstuk zal daarom worden ingegaan op de chorografie als historische en vooral als aardrijkskundige discipline. Daarbij speelt de relatie tussen tekst en

beschrijvingen van Amsterdam het probleem van de Opstand (waarin Amsterdam geen glorieuze rol had gespeeld) te lijfging. In 'Gelehrte in der Stadt' (2006) kijkt zij naar de behandeling van geleerdheid, geleerden en onderwijsinstellingen in beschrijvingen van diezelfde stad. Zij werkt aan een monografie over stadsbeschrijvingen in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.

beeld een belangrijke rol en zal worden gewezen op de verwantschap tussen atlassen en historisch-geografische beschrijvingen. In het tweede en derde hoofdstuk volgen uiteenzettingen over de retorische modellen die beschikbaar waren in respectievelijk de stedenlof en traktaten over het reizen, die met de opkomst van de *grand tour* aan het einde van de zestiende eeuw heel populair werden. In deze hoofdstukken zullen de overeenkomsten en verschillen tussen de twee beschrijvingsmodi aan de orde worden gesteld. De stedenlof zal worden geïllustreerd aan de hand van de langere stedendichten die rond de eeuwwisseling begonnen te verschijnen. We kijken naar het typische beeld van een stad dat uit deze teksten naar voren komt. Het hoofdstuk over de reiskunde beoogt het beschrijvingschema te ontleden dat in dergelijke theoretische traktaten doorgaans wordt gegeven, en in kort bestek te bepalen of deze voorschriften wel door reizigers werden gebruikt aan de hand van enkele Hollandse reisverslagen over Parijs. Het vierde hoofdstuk zal ten slotte nader ingaan op de neiging van de meeste stadsbeschrijvingen om naar zoveel mogelijk privileges, keuren en andere documenten uit de stedelijke administratie te verwijzen. De nadruk ligt daarbij op een analyse van de werkwijze van Jan Jansz Orlers en zijn afhankelijkheid van het antiquarisch onderzoek van zijn oom, de stadssecretaris Jan van Hout (1542-1609). Een dergelijke analyse kan licht werpen op de manier waarop stadsbeschrijvers doorgaans te werk gingen, ook al nam Orlers een bijzondere positie in door zijn familiebanden met de stadssecretaris en de beschikking over een gedeelte van diens nagelaten papieren.

Als deze vier disciplines – chorografie, stedenlof, reiskunde en historisch onderzoek – zijn besproken, kunnen in de twee laatste hoofdstukken de belangrijkste uitgezette lijnen worden ingehaald en met een aantal stadsbeschrijvingen en hun auteurs in verband worden gebracht. In het vijfde hoofdstuk zullen eerst de overeenkomsten en raakvlakken tussen de besproken disciplines naar voren komen in meer algemene, theoretische zin. Daarna staat bij wijze van voorbeeld de Delftse beschrijving van Dirck van Bleyswijck centraal: uit diens biografie en publicaties blijkt duidelijk hoezeer de thematische stadsbeschrijvingen lagen op een multidisciplinair snijpunt waar reiskunde, stedenlof, geschiedschrijving en verschillende vormen van geografie samenkwamen. Vooral gaan we in op de ‘orde en methode’ die Van Bleyswijck gebruikte – de frase is van hemzelf – waarbij we teruggrijpen naar de retorische modellen van stedenlof en reiskunde en naar het historisch onderzoek dat Van Bleyswijck pleegde. Bij die analyse spelen de vroegmoderne geheugenkunst en technieken om te lezen en schrijven met behulp van zogenoemde citatenverzamelingen een belangrijke rol. In het zesde en laatste hoofdstuk zullen de bevindingen ten slotte in een internationaal perspectief worden geplaatst. Daarbij speelt het Leidse boek van Jan Jansz Orlers wederom een belangrijke rol: het wordt afgezet tegen vergelijkbare werken die rond 1600 in Engeland en Frankrijk het licht zagen. Op die manier kan de eigenheid van de stadsbeschrijvingen in de Republiek duidelijk worden gemaakt.

Om een tweetal redenen speelt Jan Jansz Orlers een prominente rol. Ten eerste kan diens *Beschrijvinge der stad Leyden* worden gezien als een voorafschaduwning van de stadsbeschrijvingen later in de eeuw, meer nog dan de andere stadsbeschrijvingen van het eerste uur, die elk zo hun eigenaardigheden hebben. Pontanus’ boek over Amsterdam

was nog in het Latijn geschreven en het lonkte sterk naar het zestiende-eeuwse humanisme door zijn talloze geleerde excursies en verwijzingen naar de klassieke oudheid. Het Haarlemse boek van Ampzing hinkt in zijn omvangrijkste editie van 1628 op twee gedachten: het is noch stedendicht noch stadsbeschrijving. Wat dat betreft, is zijn werk uniek in de Nederlandse traditie. Van Beverwijcks 't *Begin van Hollant in Dordrecht*, ten slotte, besteedt buitensporig veel aandacht aan de oorsprong van de stad en aan genealogieën van de aanzienlijke families die binnen en buiten de stad woonden, maar opvallend weinig aan de stedelijke gebouwen en instellingen (met uitzondering van het stadsbestuur). Daarmee is ook zijn werk minder representatief.¹⁰¹ De tweede reden is dat er van Orlers veel aantekeningen bewaard zijn gebleven. Dat materiaal, dat nog nooit is gebruikt en deels onbekend is, stelt ons in staat om het wordingsproces van een stadsbeschrijving en de werkwijze van een stadsbeschrijver nauwkeurig na te gaan. Bovendien zal het materiaal dienen tot een reconstructie van de plannen die Jan van Hout had voor een stadsbeschrijving die slechts deels is gepubliceerd in *Der stad Leyden dienst-bouc* (1602). Die stadsbeschrijving zou zijn tijd ver vooruit zijn geweest. Van Houts boek vormt daarom het beginpunt van de Orlersiaanse traditie van gepubliceerde stadsbeschrijvingen.

101 Van Beverwijck legt de nadruk op deze onderwerpen ten eerste ter compensatie voor de in die stad stagnerende economische en politieke invloed (Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 106), ten tweede omdat hij het voorbeeld volgde van het hem (door de antiquaar Arnoldus Buchelius) beschikbaar gestelde manuscript over de oorsprong van het gewest Holland en de stad Dordrecht (Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 191-192 en 285-288) en ten derde omdat het aristocratiseringsproces van de politieke elite in Dordrecht al vroeg inzette en de macht zich al vroeg concentreerde in de handen van enkele vooraanstaande families (Frijhoff (red.), *Geschiedenis van Dordrecht* (1996-2000), dl. 1 en 2). Daar hingen de huizen vol met familieportretten en stambomen. In Amsterdam hielden de regenten zich veel minder met genealogie bezig: Dudok van Heel, 'Enkele zeventiende-eeuwse Amsterdamse regentenfamilies' (1996) en 'Op zoek naar Romulus en Remus' (1995) en 'Amsterdamse burgemeesters zonder stamboom' (1990).

1 Chorografie

Inleiding

Geografie is een oude vrouw die zich vooroverbuigt. In haar rechterhand houdt zij een passer. Ze meet er afstanden mee op de aardglobe die aan haar voeten staat. In haar linkerhand houdt zij een kwadrant. Daarmee bepaalt zij haar positie ten opzichte van de sterren. De vrouw is oud, zo vervolgt Cesare Ripa (ong. 1560-ong. 1622) in zijn invloedrijke *Iconologia* (1593), omdat de geografie een oude wetenschap is.¹ Een zestiende-eeuwse Hollander voegde er in een lofdicht op de maagd Geografie aan toe dat ze zorgelijk kijkt. Daaruit blijkt haar grote wijsheid. Bovendien beschreef hij haar kleding. Ze draagt een rok die bestaat uit beekjes, bloempjes en groen lover; de blauwe zee is de zoom. Zo mooi als haar rok is, zo pover zijn haar schoenen. Ze zitten onder het stof, omdat ze verre reizen maakt.²

Geografie is hier de wetenschap van de globe, de passer, het kwadrant en de bestofte schoenen: de wetenschap van de ontdekkingsreizen, de navigatie op zee en de op wiskunde en astronomie gebaseerde landmeetkunde en cartografie. Maar dat is slechts een deel van het verhaal. Op het schilderij *De geograaf* (1669) van Johannes Vermeer (1632-1675) (afb. 6) zien we een jonge man die zich vooroverbuigt. In gedachten verzonken staart hij voor zich uit. Hij houdt een passer in zijn rechterhand. Daarmee meet hij afstanden op de kaart die voor hem ligt, waarschijnlijk een zeekaart. In zijn linkerhand houdt hij geen kwadrant, maar een boek. De aardglobe staat niet aan zijn voeten, maar op een hoge kast achter in de kamer. We zien de Indische Oceaan. Daarnaast ligt een stapel boeken. De twee opgerolde kaarten op de vloer, de zeekaart van Europa aan de muur, de jakobsstaf bij het raam en de tekenhaak rechts op de voorgrond

1 Ripa, *Iconologia* (1644), p. 279.

2 *Caert-thresoor* (1598), fol. (?.)6r-7v. Het gedicht vervolgt: Nu heeft ze zich verschanst in een tent. Daaromheen liggen haar instrumenten. En daaromheen zitten haar vrijers: vorsten, prinsen en heren. Zij geeft hun les. Wie kan er zonder haar kennis? De ode is ondertekend door 'Vliet trueren'. Volgens C.P. Burger moet deze persoon worden geïdentificeerd met Cornelis Taemsz (1567-1600) uit Hoorn, die tevens de auteur zou zijn van het *Caert-thresoor*: Van Linschoten, *Itinerario* (1939), p. 294; Burger, 'Het Caert-thresoor' (1929), p. 302-304.

Afb. 6 *De geograaf* van Johannes Vermeer (1669).

identificeren de jonge man als een cartograaf die is geïnteresseerd in overzeese reizen.³ Maar de boeken links op de tafel, op de kast en in de hand van de cartograaf wijzen zeker ook op een tekstuele traditie.⁴ Geografie was niet alleen een mathematisch-astronomische wetenschap die zich bezighield met landmeetkunde, cartografie en navigatie, maar zij was ook een retorische wetenschap die een tekstuele beschrijving van plaatsen gaf. Die retorische vorm van geografie is verwant aan de geschiedschrijving en werd vaak ‘chorografie’ genoemd.⁵

De term chorografie was gereserveerd voor de beschrijving van landen en streken. Daar is in Nederland niet veel onderzoek naar gedaan. Weliswaar heeft men aandacht gehad voor de historische en vooral antiquarische aspecten van de zestiende-eeuwse chorografie (die soms samenviel met verhandelingen over het antieke Batavië), maar dan ging men voorbij aan de geografische wortels van het genre.⁶ Andersom ligt in pu-

3 Over het schilderij: Klein, *Maps* (2001), p. 1-6; Van Berkel, ‘Vermeer’ (1998); Hedinger, *Karten* (1986), p. 121-125; Welu, ‘Vermeer’ (1975), p. 543-547. Voordat het schilderij in de negentiende eeuw *De geograaf* werd genoemd, was het bekend onder verschillende benamingen, waaronder ‘Mathematis Konstenaar’.

4 Een vergelijkbare verwijzing naar boeken (en dus naar een geschreven traditie) in contrast met (a) cartografie, globes en navigatie- en landmeetinstrumenten, en (b) overzeese reizen gesymboliseerd door een schip dat naar Amerika zeilt, is te vinden op de anonieme gegraveerde titelpagina van *Caert-thresoor* (1598).

5 Overzichten van de vroegmoderne geografie: Vogel, ‘Cosmography’ (2006); Martin, *All Possible Worlds* (2005), p. 13-128; Cormack, *Charting an Empire* (1997); Claval, *Histoire de la géographie* (1995), p. 25-31; Cormack, ‘Good fences’ (1991); Broc, *La géographie* (1980); Kastrop, *Ideen* (1972); Schmithüsen, *Geschichte* (1970).

6 Chorografie in de Noordelijke Nederlanden – met nadruk op zestiende-eeuwse teksten die worden gezien tegen de achtergrond van het antiquarisch onderzoek in Nederland, Duitsland, Frankrijk en Engeland – is besproken door

blicaties over de vroegmoderne geografie de nadruk meestal op de cartografie of op de geschiedenis van de ontdekkingsreizen. Beide benaderingen doen geen recht aan de veelzijdigheid van de chorografie als vroegmoderne discipline die zowel cartografische als tekstuele beschrijvingen behelsde.⁷

In dit hoofdstuk zal allereerst het begrip chorografie worden gedefinieerd als een wetenschap die ligt op het punt waar aardrijkskunde en geschiedenis elkaar kruisen. Daarna zal worden gekeken hoe de tekstuele traditie (de boeken op het schilderij van Vermeer) zich verhiel tot de cartografische traditie (de passers die de maagd en de man vasthouden in hun rechterhand). De werken van de Italiaan Lodovico Guicciardini, de Hollander Hadrianus Junius en de Brabander Abraham Ortelius spelen een hoofdrol. Zij schreven drie verschillende soorten chorografieën, ieder met eigen kenmerken en intenties, die in de Republiek veel navolging vonden. Guicciardini schreef een boek dat vooral was gericht op praktische en statistische gegevens. Junius koos voor een meer geleerde, antiquarische benadering. Ortelius vertegenwoordigt een op de cartografie geënte stroming waarbij teksten en kaarten samengaan.

Begripsbepaling

In de zestiende eeuw kwam de geografie tot bloei en wasdom. De herontdekking van de klassieken, zoals Ptolemaeus en Strabo, de overzeese reizen en de daaruit voortvloeiende reisliteratuur waren haar belangrijkste stimulans. Vooral de grote Portugese en Spaanse ontdekkingsreizen in de vijftiende eeuw, met als hoogtepunt de ontdekking van de nieuwe wereld door Christoffel Columbus (1451-1506) en Amerigo Vespucci (1451-1512), luidden het begin in van een nieuwe periode. Essentieel is dat de tijdens het reizen verkregen empirische gegevens vaak de klassieke autoriteiten tegenspraken. Hieruit begonnen de humanisten pas in de laatste decennia van de zestiende eeuw hun conclusies te trekken: het was beter zich te verlaten op gegevens die door middel van autopsie verkregen waren dan zich te baseren op een onbetrouwbaar gebleken tekstuele overlevering die terugging tot de oudheid.⁸

Die voorkeur was echter relatief. Hoewel de tekstuele overlevering steeds meer werd gezien als verouderd, hield vooral de universitaire wereld er toch nog lang aan vast: men nam de klassieke autoriteiten als uitgangspunt en bouwde daarop voort in een

Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 36-52 en Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 98-103. Regan, 'Cartography' (2007) behandelt tekstuele en cartografische chorografie als uiting van en stimulans voor lokale, regionale en supraregionale identiteiten. Esser, 'Concordia' (2007) kijkt naar tekstuele chorografieën, of liever: geschiedenissen (Boxhorns boek over Zeeland en Van Slichtenhorsts geschiedenis van Gelderland) vanuit een vergelijkbare invalshoek. In het bijzonder over chorografie in een Engelse context raadplege men ook Klein, *Maps* (2001), m.n. p. 137-148; McRae, *God Speed the Plough* (1996), p. 231-261; Helgerson, *Forms of Nationhood* (1992), p. 105-147; Mendyk, *Speculum Britanniae* (1989); Mendyk, 'Early British chorography' (1986). De situatie in Frankrijk wordt besproken door Broc, *La géographie* (1980) en die in Duitsland door Strauss, *Sixteenth-Century Germany* (1959).

⁷ Dit punt wordt bijvoorbeeld ook gemaakt door Godlewska, *Geography Unbound* (1999), p. 21-26.

⁸ Over de botsing tussen oud en nieuw: Huigen, 'De zaak Valentyn' (2009), p. 26; Vogel, 'Cosmography' (2006), p. 494-496; Mayhew, 'Geography' (2001); Grafton, *New Worlds* (1992); Broc, *La géographie* (1986); Elliott, *The Old World* (1970). Zie hierover: hoofdstuk 5.

poging de bewonderde voorbeelden te overtreffen. Zeker voor de hier fundamentele notie 'chorografie' greep men bij voortdurende terug op de gezaghebbende uitspraken van Ptolemaeus en Strabo. Binnen de vroegmoderne aardrijkskunde vertegenwoordigen zij respectievelijk het abstracte, astronomisch-mathematische, vooral op de cartografie gerichte werkterrein, en de antropocentrische, historisch-descriptieve stroming, die nog niet naar algemene wetten zocht in de ruimtelijke samenhang van de verschijnselen aan het aardoppervlak (of dat nu de menselijke bewoning of opvallende natuurverschijnselen betreft), maar eerder een vroege vorm van cultuurkunde behelsde die zowel de eigen leefwereld als exotische oorden tot onderwerp had.⁹ Met de herontdekking van hun werken in de nieuwe tijd bleef de tweedeling tussen Ptolemeïsche en Straboniaanse geografie onverkort gelden.

Van deze twee autoriteiten is, in ieder geval voor wat betreft de terminologie, het invloedrijkste werk de *Handleiding voor het tekenen van kaarten*, in het Latijn meestal vertaald als *Geographia*, door de Alexandrijnse bibliothecaris Claudius Ptolemaeus (ong. 100-178). Ptolemaeus, die ook een belangrijke studie over de astronomie op zijn naam had staan, richtte zich uitsluitend op de mathematisch-astronomische aardrijkskunde. Met het oog op een cartografische representatie van de gehele aarde moest de geograaf de positie van plaatsen bepalen. Dit deed hij door het opgeven van lengte- en breedtegraden die hij op astronomische wijze had verkregen, en door die te projecteren op een kaart van de gehele aarde. Hoe dat moest, legde Ptolemaeus uit in een inleidend boek over de theorie van de cartografie. In de resterende zeven boeken gaf hij de coördinaten van ongeveer achtduizend plaatsen verspreid over de gehele bewoonde wereld. Op basis van deze gegevens had hij 27 kaarten toegevoegd.¹⁰

Ptolemaeus had zich dus geïnteresseerd voor de indeling van de aarde in parallellen (breedtecirkels) en meridianen (lengtecirkels) en in de daarvan afleidbare klimaatzones. Hij liet de studie van de feitelijke bewoning van de aarde over aan anderen. Om dit duidelijk te maken, definieerde hij in het eerste hoofdstuk van dit boek de fundamentele begrippen 'geografie' en 'chorografie'. Geografie is, zo stelt hij, de mathematische wetenschap die zich bezighoudt met de exacte cartografische representatie van de gehele aarde. Chorografie daarentegen, een term die in de klassieke geschiedschrijving reeds bekend was,¹¹ vestigt de aandacht op een afzonderlijke plaats waarvan zelfs de kleinste bijzonderheden worden weergegeven, zoals havens, steden en rivieren. Dit is te vergelijken met een schilder die niet het hele hoofd, maar alleen een oor of een oog

9 Cormack, *Charting an Empire* (1997) en 'Good fences' (1991) maakt een tweedeling binnen de historisch-descriptieve geografie tussen 'descriptive geography' die zich bezighoudt met vreemde landen en 'chorography' die zich bezighoudt met het eigen land of de eigen regio en die hij tevens 'local history' noemt.

10 Waarschijnlijk zijn deze kaarten niet overgeleverd. Het is nog steeds onderwerp van discussie of de kaarten die in de manuscripten van de *Geographia* zijn bewaard gebleven, moeten worden toegeschreven aan Ptolemaeus of aan een latere, Griekse geleerde. Over Ptolemaeus en diens geografie leze men onder meer Ptolemy, *Geography* (2000); Babicz, 'De heropstanding' (1994); Dilke, 'The culmination' (1987); Broc, *La géographie* (1986), p. 9-19.

11 De historicus Polybius, de historicus en geograaf Strabo van Amaseia en de geograaf Pomponius Mela hadden de term reeds gebruikt. Mela koos de term als titel van zijn beschrijving van de gehele bekende wereld, maar de zestiende-eeuwse humanisten gaven de tekst titels als *De situ orbis*, *Geographia* en *Cosmographia*. Hierover: Mela, *Description of the World* (1998); Classen, 'Lodovico Guicciardini's *Descrittione*' (1991), p. 103 n. 21. Over de herkomst van de term chorografie uit het Griekse *choros*, wat land of plaats betekent: Olwig, *Landscape* (2002), p. 34.

afbeeldt. Bij dit verschil in schaal en gedetailleerdheid hoort een andere benaderingswijze: de chorografie beschrijft niet door exacte plaatsbepaling, maar door het tekenen van een gelijkend beeld waarvoor geen kennis van mathematica en geometrie is vereist, maar de vaardige hand van de kunstenaar. Beide zijn voor Ptolemaeus cartografische representaties.¹²

De *Handleiding voor het tekenen van kaarten* was in de vijftiende en zestiende eeuw het belangrijkste voorbeeld voor de opbloeiende aardrijkskunde. Het werk en de bijbehorende kaarten werden al snel gebruikt in het universitaire onderwijs. Er verschenen talloze edities in nieuwe, Latijnse vertalingen met aantekeningen en uitbreidingen. Ook de kaarten werden voortdurend verbeterd en steeds vaker werd er een groeiend aantal *tabulae modernae* aan toegevoegd, want al gauw werd duidelijk dat de gegevens van de Alexandrijnse astronoom niet altijd accuraat en bovendien zeer onvolledig waren. Zo werd het boek een van de media waarin de nieuwe kennis van de wereld, verkregen door de ontdekkingsreizen, werd verwerkt. Pas met het verschijnen van de editie in 1578 uitgebracht door Gerard Mercator (1512-1594) was het failliet van Ptolemaeus getekend. Mercator had zich er namelijk eerder over beklaagd dat de nieuwe gegevens over de aarde niet strookten met de overlevering die was gebaseerd op het werk van de grote Alexandrijn.¹³ Hij trachtte daarom de oorspronkelijke tekst en de oorspronkelijke kaarten te zuiveren van latere toevoegingen en behandelde het werk dus als een historische bron die kon helpen bij het bestuderen van de antieke wereld.¹⁴

Ondertussen had Ptolemaeus wel de grondslag gelegd voor de mathematisch-astronomische bestudering van de Schepping in theoretische studies en in de cartografische praktijk. Enerzijds gaf het werk de aanzet tot de publicatie van tal van theoretische traktaten over problemen die vooral samenhangen met de juiste cartografische presentatie van de aardbol op globes en platte kaarten, de plaatsbepaling met behulp van lengte- en breedtegraden, het meten van afstanden en andere meetkundige problemen, en de navigatie op zee. Anderzijds bloeide de cartografie op dankzij de richtlijnen die Ptolemaeus had gegeven en profiteerde zij van de verbeteringen die de theoretici in hun traktaten hadden voorgesteld.¹⁵

Binnen die Ptolemeïsche traditie ontstond in de eerste helft van de zestiende eeuw het nieuwe genre van de 'kosmografie'. Hoewel de term niet door Ptolemaeus in zijn handleiding was genoemd, droeg de eerste vertaling van die tekst (1406) de titel *Cosmographia*, omdat de essentie van Ptolemaeus' methode lag in het relateren van de aarde met de hemel, aldus een van de vertalers, Jacobus Angelus (ong. 1360-1410/1411): 'Want kosmos in het Grieks is in het Latijn de wereld, wat betekent de hemel en de aarde.'¹⁶

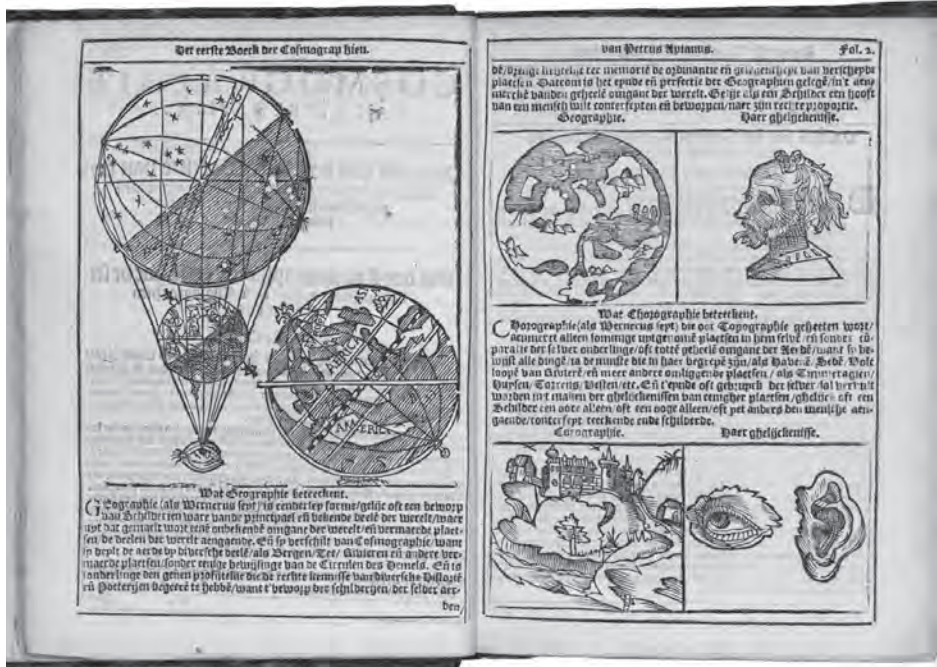
12 Lees hierover Bakker, *Landschap en wereldbeeld* (2004), p. 177-179. Zie n. 21 voor de situatie in de late middeleeuwen en de zestiende eeuw.

13 Van der Krogt, *Globi neerlandici* (1989), p. 60.

14 Babicz, 'De heropstanding van Ptolemaeus' (1994); Grafton, *New Worlds* (1992), p. 124.

15 Lees hierover onder meer Martin, *All Possible Worlds* (2005), p. 71-80; Cormack, *Charting an Empire* (1997), p. 90-128; Broc, *La géographie de la Renaissance* (1986), p. 61-76. Over het probleem van het bepalen van de breedte- en lengtegraden: Sobel, *Longitude* (1996); Lindgren, 'Het meten van de ruimte' (1994); Taylor, *The Haven-Finding Art* (1956). Men raadplege over een en ander ook de uitstekende artikelen in Woodward (red.), *Cartography in the European Renaissance* (2007).

16 Geciteerd naar Babicz, 'De heropstanding van Ptolemaeus' (1994), p. 57.

Afb. 7 Kosmografie, geografie en chorografie volgens het Kosmografische boek van Petrus Apianus (1609).

Deze trend zette niet door – de latere vertalingen dragen alle de titel van geografie –, maar de term kosmografie kenmerkt wel het nieuwe genre dat grote populariteit genoot. Kosmografieën beschreven de gehele wereld, dat wil zeggen de vier elementen waaruit alles was opgebouwd, de geografie die zich bezighield met de aarde en de astronomie die zich richtte op de hemel. In het voetspoor van Ptolemaeus' handleiding bestonden deze werken typisch uit een theoretisch-wiskundige inleiding, enkele praktische oefeningen en een beschrijvend gedeelte dat uiteen kon vallen in een geografie (bijvoorbeeld lijsten van plaatsen met hun coördinaten zoals bij Ptolemaeus) en een astronomie (een beschrijving van de sterren en sterrenbeelden).¹⁷

Het meest gezaghebbende specimen van dit genre werd geschreven door de mathematicus, astronoom, geograaf en boekdrukker Petrus Apianus (1495-1552), hoogleraar in Wenen, Ingolstadt en Innsbruck. Zijn *Kosmografische boek* (*Cosmographicus liber*, 1524), dat zijn grootste verspreiding kende in de gecorrigeerde en aangevulde editie uit 1529 van zijn leerling, de Leuvense hoogleraar Gemma Frisius (1508-1555), is een typisch Ptolemeïsch werk. Door zijn beknoptheid en door de eenvoudig te memoriseren Latijnse hexameters werd het op de scholen gebruikt en gezien de talloze herdrukken en vertalingen die tot in de zeventiende eeuw verschenen, moet het immens populair zijn geweest.¹⁸

17 Van der Krogt, *Globi Neerlandici* (1989), p. 25-27.

18 Van Orttroy, *Bibliographie de l'oeuvre de Pierre Apian* (1963). In 1537 verscheen te Antwerpen bij Gregorius de Bonte een

Net als Ptolemaeus opent Apianus met enkele definities. Kosmografie, zo schrijft hij, is de astronomisch-mathematische beschrijving van het heelal (*mundus* naar het Griekse kosmos, in de Nederlandse vertaling ‘de gheheele Wereldt’) die bestaat uit de vier elementen, de zon, de maan en de andere hemellichamen, met behulp van denkbeeldige cirkels op de hemelsfeer (*circuli coeli*, in de Nederlandse vertaling ‘Circulen des Hemels’) die op het aardoppervlak worden geprojecteerd. Bovendien houdt kosmografie zich bezig met de plaatsbepaling op aarde door middel van lengte- en breedtegraden (dus in feite met wat Ptolemaeus onder geografie verstond). De twee manieren waarop het begrip kosmografie wordt ingevuld, zijn geïllustreerd met een verhelderende afbeelding (afb. 7): links zien we hoe de cirkels op de hemelsfeer worden geprojecteerd op de aardbol, zoals waargenomen door een enkel oog, en rechts hoe parallellen en meridianen het aardoppervlak indelen. Geografie en chorografie daarentegen zijn representaties van de aarde op een minder abstracte manier. Om het karakter van deze disciplines te verduidelijken, grijpt Apianus terug naar de schilderijenmetafoor van Ptolemaeus. Geografie bestrijkt de hele wereld. Zij deelt die niet in met behulp van lengte- en breedtecirkels, zoals Ptolemaeus had beweerd, maar zij gaat uit van de landschapselementen zelf, zoals bergen, rivieren en zeeën: ‘Gelijc als een Schilder een hoofd van een mensch wilt conterfeyten ende beworpen, naer zijn rechte proportie.’¹⁹ Chorografie, volgens Apianus ook wel topografie genoemd, beschrijft een afzonderlijke plaats zonder een vergelijking te maken met andere plaatsen of de gehele aarde, zoals Ptolemaeus’ schilder inzoomde op een oog of een oor. Uit de bijbehorende illustraties blijkt bovendien dat geografie en chorografie van andere methodes gebruik maken: de geografie produceert een kaartbeeld met enkele landschapselementen, terwijl de chorografie een profiel in perspectief geeft van een kasteel op een heuvel met een riviertje eromheen.²⁰

Apianus, die aan de definities van Ptolemaeus een nieuwe invulling gaf, had dus ruimte gemaakt voor de discipline der kosmografie die in feite de hele Schepping beschreef op mathematisch-astronomische grondslag en die zich zowel bezighield met de theorie als met de cartografische praktijk. Hieraan waren de geografie en chorografie ondergeschikt: dat waren cartografische disciplines die niet konden bogen op geo-

Nederlandse vertaling, die in 1592, 1598 en 1609 ook verscheen bij Cornelis Claesz in Amsterdam. Jansen-Sieben, *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur* (1989), p. 79-81. De interpretatie van Apianus’ werk die hier volgt, is gebaseerd op Apianus, *Cosmographia* (1584), p. 1-2 en *Cosmographie* (1609), fol. 1r-2v, en steunt verder vooral op de uitstekende bespreking van Fiorani, *The Marvel of Maps* (2005), p. 99-100. Ook is gebruik gemaakt van Vanden Broecke, ‘The use of visual media’ (2000) en Kastrop, *Ideen über die Geographie* (1972), p. 25-29. Cosgrove, ‘Images of Renaissance cosmography’ (2007) laat duidelijk zien hoe het genre van de kosmografie in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw langzaam uiteenvalt in verschillende disciplines.

19 Apianus, *Cosmographie* (1609), fol. 1v-2r. Door die herkenbaarheid van het kaartbeeld was de geografie bij uitstek geschikt voor degenen ‘die de rechte kennis van diversche Historien ende Poeterijen begeeren te hebben’ (fol. 1v).

20 Apianus, *Cosmographie* (1609), fol. 1v-2r. Op 2r zegt hij over de chorografie: ‘want sy bewijst alle dingen, ja de minste die in haer begrepen zijn, als Havenen, Steden, Volc[,] loopen van Rivieren, ende meer andere omliggende plaetsen, als Timmeragien, Huysen, Torrens, Vesten, etc. Ende t’eynde oft gebruyck der selver, sal vervult worden in’t maken der ghelijckenissen van eenigher plaetsen, ghelijck oft een Schilder een oore alleen, oft een ooge alleen, oft yet anders den mensche aengaende, conterfeyt, teeckende ende schilderde.’ Lestringant, ‘Chorographie’ (1988), p. 11-13 noemde dit ‘la chirurgie chorographique’.

metrische precisie, maar die wel een concreet, gedetailleerd en gelijkend beeld gaven dat de hand van een kunstenaar of schilder vereiste.²¹

Kosmografie en geografie

Andere kosmografieën legden niet de nadruk op de mathematisch-astronomische beschrijving van de kosmos en haar cartografische representatie, zoals Apianus had gedaan, maar ze concentreerden zich op de tekstuele beschrijving van de Schepping, die dan werd voorzien van een korte, mathematisch-astronomische prelude. Op die manier werd de wiskundige traditie van Ptolemaeus gecombineerd met de literaire traditie van Strabo. Dat gebeurde vooral in de tweede helft van de zestiende eeuw, nadat de Bazelse hoogleraar theologie en Hebreuws Sebastian Münster (1488-1552) zijn invloedrijke *Cosmographia, das ist: Beschreibung der gantzen Welt* (1544) had gepubliceerd.²²

Münster was uitstekend thuis in de mathematisch-astronomische zowel als in de historisch-descriptieve geografie: hij verzorgde edities van de belangrijkste autoriteiten op beide kennisgebieden en hij vervaardigde zelf kaarten, theoretische traktaten en historisch-descriptieve beschrijvingen.²³ Zijn kosmografie opent met een relaas over de Schepping dat is gebaseerd op het Bijbelboek Genesis (kosmologie) en op algemene informatie over de mathematische opbouw van het heelal en de aarde, met praktische aanwijzingen voor zaken als het meten van afstanden, het gebruiken van een kompas en het bepalen van lengte- en breedtegraden. Dit inleidende boek wordt gevolgd door zeer uitgebreide beschrijvingen van alle continenten en landen, die allemaal zijn gebaseerd op hetzelfde sjabloon: na eventuele kaarten en profielen volgt een etymologie van de plaatsnaam, een chorografische beschrijving met aandacht voor de landschapselementen inclusief de vruchtbaarheid van het land en bebouwing zoals steden, klooster en kastelen, en ten slotte een verzameling historische en etnografische gegevens, waaronder genealogieën van de landsheren en de met hen verbonden gebeurtenissen.²⁴ Nadruk legt hij evenwel op de contemporaine topografie. Hij heeft zich voorgenomen, zo schrijft hij, om:

21 Er waren in de zestiende eeuw belangrijke parallellen tussen de schilderkunst en de cartografie. Apianus' definities van geografie en chorografie kwamen overeen met de cartografische praktijk. Men liet schilders kaarten van afzonderlijke gebieden vervaardigen, van het type als de illustratie die Apianus aan de geografie en chorografie had toegevoegd. Dergelijke schilderijen, die een direct herkenbaar beeld gaven, werden lange tijd betrouwbaarder gevonden dan de abstracte beelden die waren gebaseerd op wetenschappelijk verantwoorde opmetingen met behulp van triangulatie of wel driehoeksmeting. In de loop van de zestiende eeuw zou het vervaardigen van kaarten steeds meer het terrein van de landmeter (en de toegepaste wiskunde) worden. Lees hierover Bakker, *Landschap en wereldbeeld* (2004), p. 170-183; Büttner, *Die Erfindung der Landschaft* (2000), p. 99-115; Pouls, *De landmeter* (1997); Zandvliet, *De groote waereld* (1985), p. 3-5.

22 McLean, *The Cosmographia of Sebastian Münster* (2007); Oehme, 'Sebastian Münster' (1987); Broc, *La géographie* (1986), p. 77-84 (en p. 85-97 voor Münster's invloed); Burmeister, *Sebastian Münster* (1964); Hantzsch, *Sebastian Münster* (1898).

23 Hij verzorgde edities van Pomponius Mela (1538) en Ptolemaeus (1540) en had ook een editie van Strabo gepland, die er nooit is gekomen. Bovendien kende hij het werk van Biondo. Hij vervaardigde onder meer kaarten van Duitsland (1525) en de wereld (1532).

24 McLean, *The Cosmographia* (2007), p. 191-203; Kastrop, *Ideen* (1972), p. 32-33.

allen liebhabern der freyen Künsten für augen zu stellen, gelegenheit unnd form des gantzen Erdrichs, und seiner theilen, das ist, besonderer Landschafften: unnd das mit bequemblichen Figuren, so zum theil vor alten zeiten der hochberühmpt Astronomus und Cosmographus, Ptolemeus, und andere nach ihm, hinder ihnen verlassen haben, aber allermeist wie sie zu unsern zeiten auff das allerfleissigst beschriben werden.²⁵

Münster getrooste zich dan ook grote moeite om betrouwbare, op autopsy berustende gegevens en afbeeldingen te bemachtigen, waarvoor hij niet alleen zelf studiereizen ondernam of reizigers die Bazel aandeden ondervroeg, maar ook uitgebreid correspondeerde met prinses, stadsbesturen en geleerden uit de Republiek der Letteren. Naar eigen zeggen werkte hij zo'n achttien jaar aan de voorbereiding van zijn boek en schreef hij vier tot zes brieven per dag.²⁶

Münster had dus een beschrijving van de wereld voorgestaan met een duidelijk encyclopedisch karakter, waarin geografische beschrijvingen, mathematische theorie en historische achtergronden samenvielen. Dergelijke kosmografieën werden bijzonder populair. In Frankrijk publiceerden de aartsrivalen François de Belleforest (1530-1583) en André Thevet (1502-1590) in 1575 vrijwel tegelijkertijd elk een eigen *Cosmographie universelle*, waarin zij Münster trachtten te emuleren.²⁷ Diens invloed is ook te bespeuren in het werk van de befaamde geleerde en cartograaf Gerard Mercator (1512-1594). Deze had een kosmografie gepland die net als Münsters werk een volledige beschrijving moest geven van Gods Schepping en haar geschiedenis. Die *Atlas of kosmografische overwegingen* ('Atlas sive cosmographicae speculationes') zou bestaan uit vijf boeken: een kosmologie over de Schepping die was gebaseerd op het Bijbelboek Genesis, een astronomie die de hemel en sterren beschreef, een geografie die zou bestaan uit een reeks atlanten die zowel de moderne als de oude wereld zouden beschrijven, een politieke geschiedenis annex genealogie van de belangrijkste vorsten die hij *Genealogicon* noemde, en een chronologie van de belangrijkste gebeurtenissen in de wereld vanaf de Schepping tot en met het heden. Alleen de kosmologie, chronologie en gedeeltes van de geografie (het cartografische onderdeel van zijn project) heeft hij voltooid en zijn gepubliceerd.²⁸

Aan het einde van de zestiende eeuw werd dit soort kosmografieën, waarin mathematische en historisch-geografische elementen werden gecombineerd, echter reeds ouderwets gevonden. Eén van de laatste voorbeelden van zo'n 'chorografische kosmografie' verscheen in 1605 van de hand van de jurist, geograaf en Leidse hoogleraar geschiedenis Paulus Merula (1558-1607). In deze *Cosmographiae generalis libri tres, item geographiae particularis libri quattuor* combineerde hij een Ptolemeïsche kosmografie ('cos-

25 Münster, *Cosmographiei* (1550/1978), fol. 5r. Mijn cursivering.

26 McLean, *The Cosmographia* (2007), p. 145-173. De beschrijving van landmeettechnieken en methodes van plaatsbepaling in het inleidende hoofdstuk heeft zeker te maken met het belang dat Münster hechtte aan empirische, op autopsy berustende gegevens.

27 Lees over de Duitse en Franse kosmografieën uit de tweede helft van de zestiende eeuw onder meer Lestringant, *L'atelier du cosmographe* (1991), p. 25-55; Simonin, 'Les élites chorographes' (1987); Broc, *La géographie de la Renaissance* (1986), p. 77-97; Strauss, *Sixteenth-Century Germany* (1959), p. 111-134.

28 Crane, Mercator (2002), m.n. p. 193-198; Thiele, 'Kosmographie' (1995). Later ontwikkelde Joan Blauw ambitieuze plannen voor een kosmografie naar het voorbeeld van Mercator. Zie n. 125.

mographia generalis’) met een Straboniaanse geografie (‘geographia particularis’). Hij opende het omvangrijke boek met een relaas over de Schepping, een beschrijving van de hemel en de sterren in hun mathematisch-astronomische orde, en een beschrijving van de aarde die zich vooral richtte op de twee elementen aarde en water. Dit was niet meer dan een inleiding op de geografie die volgde, en die in feite een reeks chorografieën is van Spanje, Italië en Frankrijk. Telkens gebruikte hij dezelfde beschrijvingsstematiek, die hij samenvatte in uitvoerige tabellen: na de namen en hun etymologie kwamen de omvang en vorm van het land aan de orde, het klimaat, de bodem (bijvoorbeeld gebergten, vlakten, bossen, wegen) en het water (bijvoorbeeld zee, havens, rivieren, meren). Na de ‘regio’ was het de beurt aan de bevolking, waarbij hij de zeden en gebruiken schetst, de beroemde mannen noemt, de taal bespreekt en de bestuurlijke en kerkelijke structuren bespreekt.²⁹ Merula’s collega Bonaventura Vulcanius (1538-1614) vroeg zich af of dit wel een kosmografie was. Op zaterdag 14 februari 1598 schreef hij aan de Antwerpse cartograaf Abraham Ortelius (1527-1598):

Onze Merula bereidt een werk voor dat hij zelf *Kosmografie* noemt. Ik weet niet of dat terecht is. Onder het begrip ‘kosmos’ worden immers hemel en aarde begrepen. En ik zie dat veel geleerde mannen nog altijd die term gebruiken; zij noemen jou een koninklijk kosmograaf; naar mijn oordeel ben je, voor zover je dat aangenaam vindt, een geograaf.³⁰

Uit het onderscheid dat Merula maakte tussen een ‘algemene’ kosmografie en een ‘bijzondere’ geografie en uit Vulcanius’ opmerking over het woord ‘kosmos’ blijkt dat kosmografie rond de eeuwwisseling overwegend als een mathematisch-astronomische discipline werd gezien die zowel de hemel als de aarde bestreek. Tekstuele beschrijvingen met een etnografische en historische inslag, zoals Merula’s uiteenzettingen over de Europese landen, hoorden tot het werkkerrein van de ‘bijzondere geografie’.

Met die term wees Merula vooruit naar het fundamentele verschil tussen algemene en bijzondere geografie dat zijn beslag kreeg in het werk van Bernhardus Varenius (1622-1650), een geograaf die in Duitsland was geboren, in Leiden promoveerde en in Amsterdam woonde en werkte.³¹ Varenius’ *Geographia generalis* (1650) bleef ruim een eeuw lang maatgevend en werd onder meer door Isaac Newton (1643-1727) in een tweetal nieuwe edities bezorgd. In dit werk maakte de Leids-Amsterdamse wetenschapper onderscheid tussen een algemene aardrijkskunde (*geographia generalis sive universalis*) ‘de welke den geheelen Aardkloot, in ’t algemeen aanmerkt, en deszelfs Eigenschappen verklaart, zonder betrekking tot byzondere Landschappen’, en een bijzondere aard-

29 Merula, *Cosmographiae generalis libri tres* (1605), p. 654-655 en 1358 (de tabellen). Hierover: Kastrop, *Ideen über die Geographie* (1972), p. 33-43; Haak, *Paullus Merula* (1901), p. 111-123.

30 Ortelius e.a., *Epistulae* (1887), nr. 316: ‘Merula noster parat opus quoddam quod ipse Cosmographiam indiget. nescio àn rectè. Κόσμου enim appellatione et celum et terra comprehendit[ur]. Et video doctos viros no[n]nullos etiam in huius vocis usurpatione labi; qui te Cosmographum Regium vocant; cum sis meo iudicio Geograph[us].’ Deze passage wordt ook besproken door Kastrop, *Ideen über die Geographie* (1972), p. 42 n. 141; Strauss, *Sixteenth-Century Germany* (1959), p. 172 n. 64; Haak, *Paullus Merula* (1901), p. 118.

31 Over de begripsgeschiedenis tot en met Varenius onder meer: Milanese, ‘Geography and cosmography’ (1994); Kastrop, ‘Die Bedeutung des Varenius’ (1982); Kastrop, *Ideen über die Geographie* (1972). Over Varenius en zijn werk: Schuchard (red.), *Bernhard Varenius* (2007).

rijkskunde (*geographia specialis sive particularis*) die ‘handelt van ieder Landschap afzonderlyk’. Deze laatste vorm van geografie valt weer uiteen in een ‘Landschaps-beschrijving’ (*chorographia*) ‘die de Landschappen van, ten minsten, een tamelyke Uitgestrektheid beschryfft’, en een ‘Plaats-beschrijving’ (*topographia*) ‘die eenige afzonderlyke Plaats, of kleine Landstreek aanwyst.’³² Chorografie en topografie hadden dus een verschillend bereik (althans in theorie), maar ze behandelen dezelfde onderwerpen:³³ ze richtten zich niet alleen op een beschrijving van de ruimte (waarbij astronomische aspecten in de wetenschappelijke benadering van Varenius niet over het hoofd mochten worden gezien), maar ze hielden zich ook bezig met de plaatselijke bevolking, waarvan de zeden en gewoonten moesten worden besproken, alsmede de taal, de handel en economie, de wetenschappen en kunsten, de politieke ordening, de religie en kerkelijke organisatie, de steden, de geschiedenis en de *viri illustres* (dat zijn de beroemde mannen). Het waren deze ‘menselijke eigenschappen’ die volgens Varenius kenmerkend waren voor de traditionele, niet-wetenschappelijke chorografie.³⁴

Chorografie

Vulcanius’ kritiek naar aanleiding van het woord ‘kosmos’ was mogelijk ingegeven door het niet-wiskundige maar juist sterk antropocentrische karakter van Merula’s *geographia particularis*, die daarmee samenviel met de traditionele chorografie zoals Varenius die had samengevat in zijn menselijke eigenschappen. Merula zelf had dit onderstreept door te kiezen voor een citaat uit de *Geografie* van Strabo van Amaseia (ong. 59 v.Chr.-19) als motto voor zijn boek.³⁵ Ook Münster beweerde dat hij Strabo als voorbeeld had genomen voor zijn omvangrijke *Cosmographia*.³⁶

De Griekse historicus en geograaf Strabo gold als de grondlegger van een puur tek-

32 Varenius, *Geographia generalis* (1650), p. 2; Varenius, *Volkomen samenstel* (1750), p. 2-3.

33 Tussen chorografie en topografie werd geen wezenlijk onderscheid gemaakt. Vaak werden de termen door elkaar gehaald. Apianus merkte op dat chorografie ook wel topografie werd genoemd (*Cosmographie* (1609), fol. 1v) hetgeen onder meer werd herhaald door Marcus van Vaernewijck (1518-1569) in diens *Den spiegel der Nederlandscher audtheyt* (1568, fol. ♣4v) en door Ripa (*Iconologia* (1644), p. 79). Toch bleef in theoretische verhandelingen het onderscheid meestal gehandhaafd, bijvoorbeeld in atlassen als Mercator, *Atlas* (1634), fol. *1r-**1v. In het mathematisch-astronomische handboek *Cosmographia, of verdeelinge van de geheele wereld, als mede het maken van de hemelsche en aardsche globe; en alderhande kaarten, zo platte als ronde* (1698) dat was bestemd ‘voor liefhebbers van de sterre en stuurmans konst, en insonderheid voor die gene die haar met globi en kaartemaken zoeken te generen’ door de wiskundeleraar Pieter Maasz Smit wordt evenwel alleen de term ‘topografie’ gebruikt, mogelijk om verwarring met de Straboniaanse chorografie te voorkomen.

34 Varenius, *Geographia generalis* (1650), p. 1-5; Varenius, *Volkomen samenstel* (1750), p. 2-7. Er moesten drie reeksen *affectiones* of eigenschappen aan bod komen: 1. tien aardse eigenschappen die de uiterlijk waarneembare verschijningsvorm van het land bespreken (zoals de grenzen, vorm en grootte, de landschapselementen, de vruchtbaarheid en de aanwezigheid van delfstoffen, en de flora en fauna), 2. acht hemelse eigenschappen die zich richten op astronomische verschijnselen (zoals de lengte- en breedtegraad, de lengte van de dagen en de positie ten opzichte van de sterrenconstellaties), 3. tien menselijke eigenschappen. De menselijke eigenschappen vallen in feite niet binnen Varenius’ visie op de aardrijkskunde als een vorm van toegepaste wiskunde, maar hij heeft ze desondanks toegevoegd ‘zoo wel om dat de gewoonte het vereist, als om den Leezer te onderrechten’ (1750, p. 6-7). Hij verwijst dus duidelijk naar de (chorografische) traditie voor zijn formulering van de menselijke eigenschappen.

35 Merula, *Cosmographiae generalis libri tres* (1605), fol. **4r.

36 Münster, *Cosmographiei* (1550/1978), fol.):2v.

stuele vorm van aardrijkskunde die zich niet bezighield met mathematische problemen en cartografische representaties, maar die geschiedschrijving en geografie met elkaar vermengde. Strabo was thuis in beide takken van wetenschap. Hij had zowel een vervolg op de *Geschiedenissen* van Polybius (ong. 203-120 v.Chr.) op zijn naam staan, waarvan slechts fragmenten bewaard zijn gebleven, als een *Geografie*, die wel volledig bekend is. In die *Geografie* had hij zich vooral beziggehouden met de beschrijving van landen, regio's en steden die – in tegenstelling tot Ptolemaeus – de mens centraal stelde en niets mathematisch had, maar die juist naar het historische en filosofische neigde. Op basis van zijn eigen reizen en schriftelijke bronnen beschreef hij op deze wijze de hele bewoonde wereld tot in de details. Toch begon hij zijn lijvige boek op Ptolemeïsche wijze. In de twee inleidende boeken bespreekt hij de doelstelling en het nut van de aardrijkskunde, en geeft hij een korte geschiedenis van deze wetenschap. Hier behandelt hij ook kort een aantal mathematische berekeningen, vooral over de omvang van de aarde, maar dit was voor hem duidelijk een bijzaak. De overige vijftien boeken besteedt hij aan zijn uitgebreide historisch-descriptieve beschrijving van de wereld.³⁷

Strabo gebruikte dezelfde terminologie als Ptolemaeus, maar gaf er een andere invulling aan. Hij noemde zijn werk niet alleen een geografie, maar ook een chorografie. In zijn visie betekent geografie letterlijk een beschrijving van de aarde (*gē*). Ze geeft in de vorm van tekstuele beschrijvingen (en dus niet in de vorm van cartografische representaties) een panoramisch beeld van de hele bewoonde wereld zonder al te veel details; de chorografie concentreert zich daarentegen op een regio (*choros*) en bevat juist veel details en bijzonderheden. In feite schreef Strabo een geografie die uit een groot aantal aaneengeschakelde chorografieën bestond.³⁸ Daarbij wordt het skelet gevormd door de praktische traditie van de *periplous* of kustbeschrijving: de auteur volgt de kusten en rivieren om aan zijn tekst een logische structuur te geven.³⁹

Voor de chorografieën zelf had Strabo zich gericht op de Griekse historiografen en geografen die hun beschrijvingen hadden ingedeeld in besprekingen van het land en van de bewoners. Onder de eerste noemer bespraken zij dan de grenzen en omvang, en de flora en fauna. Onder de tweede noemer brachten zij de geschiedenis, het uiterlijk en de gewoonten van de mensen aan de orde. Strabo opende een chorografie dan ook doorgaans met een topografisch overzicht inclusief de grenzen van het territorium (en vaak ook zijn naam) en gaf daarna details over het land (waarbij hij indien mogelijk de kustlijnen en rivieren volgde) en ten slotte allerlei etnografische, historische, mythologische en andere wetenswaardigheden die het werk een encyclopedisch karakter gaven.⁴⁰

37 Over Strabo leze men McLean, *The Cosmographia* (2007), p. 50-55; Dueck, *Strabo of Amasia* (2000); Van der Vliet, *Strabo* (1977); Diller, *The Textual Tradition* (1975); Aujac, *Strabon* (1966); Van Paassen, *The Classical Tradition* (1957). Strabo was voor de zestiende-eeuwer zowel historicus als geograaf. Zo oordeelde bijvoorbeeld een mathematisch geograaf uit Oxford: '[Strabo's] description of places ha[s] more of the historian and philosopher (both which he performed with singular gravity and judgement) than [sic] the exactness of a mathematician.' Geciteerd naar Cormack, *Charting an empire* (1997), p. 91.

38 Drueck, *Strabo* (2000), p. 154-156.

39 Drueck, *Strabo* (2000), p. 40-45 en 165-168. De Spaanse geograaf Pomponius Mela zou de bekende wereld op eenzelfde manier beschrijven: McLean, *The Cosmographia* (2007), p. 59-61; Mela, *Description of the world* (1998), p. 18-21.

40 Drueck, *Strabo*, 2000, 40-45 en met name 165-168. Over de aard van zijn beschrijvingen en hun teleologische doel leze men ook McLean, *The Cosmographia* (2007), p. 50-55.

Het was deze mengeling van topografie en historie en dit encyclopedische karakter dat de geograaf moest nastreven en dat een groot praktisch nut had voor de politieke leiders, legeraanvoerders en andere invloedrijke mannen voor wie Strabo zijn boeken had geschreven. Dit wordt duidelijk in de inleidende hoofdstukken, waarin hij de geografie een plaats geeft binnen het algemene kader van filosofie en wetenschap. Strabo stelt vast dat het werk van de geograaf, net als dat van de historicus, een taak is 'van de filosoof', dat wil hier zeggen dat geografische kennis een voorwaarde is voor veel, zo niet alle vormen van menselijke kennis en dat het daarom niet een gespecialiseerde discipline is, maar het domein van iemand met een encyclopedische expertise, een polyhistor. Bovendien argumenteerde hij dat geografie en geschiedenis (dat ook tot het domein behoorde van de filosoof met een brede kennis) in feite disciplines waren van dezelfde aard en natuur, ook al was de geografie nuttiger.⁴¹ En net als de geschiedschrijving was Strabo's geografie daarom, in de woorden van M. McLean, 'more likely to reflect upon moral, religious or providential patterns than upon the accuracy of its data and deductions.'⁴²

Dergelijke opvattingen spraken de encyclopedische aspiraties van de humanisten erg aan. Vanaf de herontdekking van het werk in de jaren 1420 en de eerste Latijnse vertaling uit de jaren 1450 was Strabo's werk bijzonder populair. Geografen maakten er dankbaar gebruik van, als bron van informatie en als leidraad bij de methodologische aanpak. Eén van Strabo's eerste en belangrijkste pleitbezorgers was de Italiaan Flavio Biondo (1392-1463), een vooraanstaand humanist die het onder meer bracht tot secretaris van de paus. Net als Strabo had hij zowel een geschiedenis als een geografie op zijn naam staan. Zijn omvangrijke geschiedenis van Italië vanaf de val van het Romeinse Rijk (*Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades*, voltooid in 1452, gedrukt in 1483), waarin de verdeling van de geschiedenis in drie perioden werd geïntroduceerd (de oudheid, de eigen tijd en de periode daartussenin), werd snel gevolgd door *Italië geïllustreerd* (*Italia illustrata*, voltooid in 1453, gedrukt 1474), de eerste Straboniaanse chorografie van de vroegmoderne tijd. De tekst was kort, maar maatgevend. Biondo zong de lof van het Italië in zijn eigen tijd, waarbij hij zijn beschrijvingen op antiquarische manier opluisterde met de oudheden uit het rijke en indrukwekkende antieke en middeleeuwse verleden. Hij verwees dan ook zowel naar de historisch-geografische werken van Strabo en Pomponius Mela (eerste eeuw) als naar het verloren geraakte oudheidkundige werk van Marcus Terentius Varro (116-27 v.Chr.). Met deze teksten als bron van inspiratie beschreef hij het Italiaanse schiereiland (dat hij zag als een geografische eenheid) regio voor regio, waarbij hij in het kielzog van Strabo en de antieke *periplous* zoveel mogelijk de kustlijnen en rivieren volgde en telkens de steden beschreef en de vermaarde mannen noemde.⁴³

41 Strabo, *The Geography* (1917-1932), I.1.1 en 21 over de geograaf als filosoof, I.1.23 over de gelijkstelling van geografie en historiografie, en I.1.12 over encyclopedische kennis. Zie ook: Dueck, *Strabo* (2000), p. 154-165; Van der Vliet, *Strabo* (1977), p. 104, 121 en 131-132.

42 McLean, *The Cosmographia* (2007), p. 64.

43 Biondo, *Italy Illuminated* (2005); Clavuot, 'Flavio Biondos *Italia illustrata*' (2002); Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 41-43; Clavuot, *Biondos Italia illustrata* (1990); Mazzocco, 'Biondo Flavio' (1985); Cochrane, *Historians* (1981), p. 34-40; Hay, 'Flavio Biondo' (1959). Over Biondo's rol bij de wedergeboorte van de chorografie: Defilippis, *La rinascita della coro-*

Als rechtgeaard humanist had hij een filologische werkwijze, waarbij etymologieën en de antieke en middeleeuwse geschiedenis zijn speciale belangstelling genoten. Voor iedere regio en stad die hij beschreef, gaf hij een oorsprongsverhaal waarbij hij met name trachtte de antieke plaatsnamen te identificeren. Bovendien liet hij de verdere ontwikkeling zien, via de middeleeuwen naar het heden. In de stadsbeschrijvingen besteedde hij als oudheidkundige veel aandacht aan de stadsnaam in de oudheid en aan de middeleeuwse geschiedenis, maar ook besprak hij de toenmalige topografie, het stadsbestuur en de cultuur. Inhoud en vorm van deze aaneengeschakelde plaatsbeschrijvingen ontleende Biondo rechtstreeks aan de antieke traditie van de stedenlof: de ligging, geschiedenis, gebouwen en ruïnes zijn *ornamenta* die de stad grote roem geven.⁴⁴

Dit geschiedkundige materiaal, dat topografisch werd gerangschikt, was van eminent belang. Zijn boek diende namelijk een historiografisch doel. Biondo wilde de grote daden van de voorvaderen behoeden voor de dreigende vergetelheid:

Ik heb willen proberen om, zo goed als ik kan, het leven terug te geven aan de namen van de antieke plaatsen en volkeren, om de oorsprong van nog bestaande steden te herontdekken en om de steden die zijn vernietigd, het leven terug te geven dat de herinnering verleent, kortom: om een helder licht te spreiden over wat duister is in de Italiaanse geschiedenis.⁴⁵

Door het heden met het (antieke en middeleeuwse) verleden te verbinden, hoopte Biondo uit het verleden lessen te leren voor het heden. Daarom moet de onderzoeker zich wenden tot de topografie: een vruchtbare beoefening van de geschiedschrijving begint bij de lokalisatie en identificatie van antieke plaatsnamen. Ruimte en tijd, plaats en geschiedenis kunnen niet van elkaar worden gescheiden. Alleen door de geschiedenis te verankeren in de geografie van het land, kunnen heden en verleden effectief worden verbonden. Biondo verleent zijn beschrijving dan ook twee historische dimensies: hij geeft een geschiedenis van de plaatsnamen en hij geeft de geschiedenis van de plaatsen zelf. Het werk bestaat, anders gezegd, uit een naamkundig deel dat wordt gedragen door het streven van de antiquaar om de fundamenten van historisch onderzoek veilig te stellen, en uit plaats- en persoonsgeschiedenissen die de geest ademen van de humanistische geschiedschrijving, en uit een beschrijving van de huidige toestand van het land met zijn steden.⁴⁶

grafia (2001).

44 Clavuot, *Biondos Italia illustrata* (1990), p. 84-137.

45 Biondo, *Italy Illuminated* (2005), Praefatio.3, p. 4: 'tentare volui an per eam quam sum nactus Italiae rerum peritiam vetustioribus locis eius et populis nominum novitatem, novis auctoritatem, deletis vitam memoriae dare, denique rerum Italiae obscuritatem illustrare potero.'

46 Clavuot, *Biondos Italia illustrata* (1990), p. 21-44. Biondo's chorografie vond navolging in heel Europa, voor het eerst in Duitsland waar Conradus Celtis de Duitsers oproep tot een groot samenwerkingsproject dat hij veelzeggend *Germania illustrata* doopte en waarin Duitsland moest worden behandeld zoals Biondo dat voor Italië had gedaan. Velen droegen met hun publicaties hieraan bij. Lees hierover onder meer Muhlack, 'Das Projekt' (2002); Muhlack, *Geschichtswissenschaft* (1991), p. 199-218; Arnold, 'Konrad Celtis' (1988); Ridé, 'Un grand projet' (1979); Strauss, *Sixteenth-Century Germany* (1959); Joachimsen, *Geschichtsauffassung* (1910), p. 155-195. In de Noordelijke Nederlanden kwam een dergelijk 'nationaal' samenwerkingsproject niet tot stand. Petrus Scriverius' *Batavia illustrata* (1609), duidelijk geïnspireerd op Biondo en Celtis, was een bronnenboek met zestiende-eeuwse chorografieën over Holland, Zeeland, Utrecht en Gelre. Hierover raad-

Dit is het soort chorografie dat voor de late zestiende en zeventiende-eeuwse Nederlanden zo karakteristiek is. Volgens de *Methode voor een snel inzicht in het historisch onderzoek* (*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, 1566) van de Franse filosoof Jean Bodin (1530-1596) bevatten dergelijke boeken ‘de geschiedenissen en oorsprongen, met de beschrijvingen van de streken.’ De auteurs, die een disciplinaire brug sloegen tussen geschiedenis en geografie, noemde hij ‘geographistorici’.⁴⁷

Een stapel boeken

Zoals eerder gezegd, luidde de sluiting van het Twaalfjarig Bestand een hausse aan historische en geografische publicaties in die het bestaan van de nog jonge Republiek der Verenigde Nederlanden moesten rechtvaardigen. In dat kader verschenen ook herdrukken van ‘geographistorici’.⁴⁸

In 1609 bracht de Amsterdamse uitgever Cornelis Claesz (ong. 1551-1609) een nieuwe, Franstalige editie op de markt in het luxueuze folioformaat van Lodovico Guicciardini’s Italiaanse beschrijving van alle Nederlanden uit 1567. Op de titelprent (afb. 8) staan de legeraanvoerders Maurits van Oranje (1567-1625) en Ambrogio Spinola (1569-1630) op het punt om elkaar de hand te schudden. In de scènes ter weerszijden zijn we getuigen van de voordelen van de vrede: welvaart op zee (we zien vissers en een haven) en welvaart op land (een boer in een idyllisch landschap). De conrector van de Nieuwezijds Latijnse school, Petrus Montanus (1560-1625), bracht de verouderde tekst up-to-date met toevoegingen die waren afgedrukt in een ander lettertype. Zoals Montanus in een latere de Nederlandse editie uitlegde, dienden ze niet alleen om Guicciardini’s beschrijvingen van de steden en provincies uit te breiden, maar vooral tot beter begrip van ‘wat in de selve eertijds ende tot onsen tyde wedervaren is ende ghepasseert’. Daarbij moest vooral aandacht worden besteed aan de noordelijke gewesten die door Guicciardini stiefmoederlijk waren bedeed.⁴⁹

In hetzelfde jaar verscheen bij de Delftse uitgever Jan Andriesz Cloeting (ong. 1594-1634) een editie van Hadrianus Junius’ *Batavia* uit 1588, een boek dat niet de hele Lage Landen maar alleen het gewest Holland voor het voetlicht bracht. De uitgave behelsde

plege men Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 52.

47 Bodin, *Methodus* (1595), p. 334: ‘historias & origines, unà cum regionum descriptione complectens.’ Deze passage werd voor het eerst gesignaleerd door Strauss, *Sixteenth-Century Germany* (1959), p. 117.

48 Het aantal gepubliceerde streek- en landsbeschrijvingen bleef (zowel in de zestiende eeuw als later) gering. Voor de zestiende eeuw is dit toegeschreven aan het overweldigende succes van Guicciardini’s beschrijving van alle Nederlanden die de markt voor chorografische literatuur zou hebben gemonopoliseerd: Regan, ‘Cartography’ (2007), p. 55; Haitsma Mulier, ‘De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen’ (1993), p. 102-103.

49 Guicciardini, *Description* (1609), en *Beschryvinghe* (1612), fol. *2v voor Montanus’ uitspraken over zijn toevoegingen, die niet in de editie uit 1609 voorkomen. Over editie en titelprent: Deys e.a., *Guicciardini illustratus* (2001), nr. 9; Van der Heijden en Oomen, *De beschrijving* (2001), p. 20; La Fontaine Verwey, ‘De geschiedenis’ (1976), p. 22-24; Touwaide, ‘La description’ (1974), nr. 12; Boele van Hensbroek, ‘Lodovico Guicciardini’ (1878), nr. 9, p. 233-238. Over Montanus: Briels, ‘Biografische aantekeningen’ (1972-1973), II, p. 285-286; Wijnman, ‘Jodocus Hondius’ (1944-1946); NNBW, dl. 10, kol. 645-646; Roelants, ‘Het geslacht van den Berghe’ (1889). Over diens toevoegingen: Van der Heijden en Oomen, *De beschrijving* (2001), p. 42-44.

Afb. 8 Gegraveerde titelpagina van de eerste Noord-Nederlandse editie van Lodovico Guicciardini's choro-
grafie (1609).

een Nederlandse vertaling van het gedeelte over de Hollandse steden, kastelen en adellijke families, die was gemaakt door ridder Godfried Boot (ong. 1570-1625). Deze koningde aan dat hij bezig was met een ‘Historie der Vereenighe Nederlanden’ waarin hij ‘elcke Stadts, Volcx, Inwoonders aert, natuyre ende ghewoonte’ aan het licht zou brengen. Hij had kosten noch moeite gespaard om bij stadsbesturen, adellijke heren en geleerde mannen de nodige documenten te verzamelen. Niet zonder trots meldde hij dat de lezer dit werk naast de beschrijvingen van Junius kon leggen en dan zou constateren dat er sinds die tijd veel veranderd was.⁵⁰

Boot en Montanus hadden gelijk. In de late zestiende eeuw hadden de Noordelijke Nederlanden zich uitgeroepen tot een zelfstandige, federale republiek en was het economische en culturele zwaartepunt verplaatst van Brabant en Antwerpen naar Holland en Amsterdam. Uiteraard moesten de chorografische beschrijvingen aan die nieuwe economische, militaire en politieke situatie worden aangepast. Dat men de verouderde teksten van Guicciardini en Junius opnieuw uitbracht, wijst op het gezaghebbende karakter van hun werken.⁵¹ Zij zouden tot diep in de zeventiende eeuw voorbeelden blijven van hoe een chorografie kon worden aangepakt: de ene vooral praktisch en statistisch, de ander meer academisch en gericht op bronnenonderzoek.⁵²

In het vervolg zullen we eerst Guicciardini’s praktische chorografie en daarna Junius’ geleerde Batavia uitgebreider bespreken. Daarna zullen de chorografieën aan de orde worden gesteld die in het voetspoor volgden van deze twee meesters.

De praktische benadering

Toen Lodovico Guicciardini in 1567 de eerste editie van zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* publiceerde, wist hij dat hij iets deed wat nog niet eerder was gedaan. Aan het slot van

50 Junius, *Een seer cort doch clare beschrijvinge*, vert. Boot (1609), resp. fol. (...)2r, (.....)1r en (...)1r-v. Boot verkeerde in een uitstekende positie om dat onderzoek te doen. Hij was zoon van de rentmeester van de Egmondse abdij, Gerard Boot (ong. 1540-1600), die in 1582 echter uit die functie was ontslagen. Hij kon verder onder meer een procureur en een griffier van het Hof van Holland tot zijn familie rekenen. Bovendien was hij vermaagschapt aan Pieter Bor (die was getrouwd met Godfrieds zus Martina, en die bij zijn historische naspeuringen werd gesteund door de Staten van Holland en Utrecht met documenten en financiële tegemoetkomingen). Lees over Boot: Jansen, ‘Pieter Bor’ (1981), p. 24-25; NNBW, dl. 4, kol. 213-214. Boot publiceerde ook *Eene burgherlycke onderrechtighe* (1623), waarover Van Vree, *Nederland* (1994), p. 162-163. Zijn handschrift is mogelijk verloren gegaan toen op 12 november 1612 werd gelast om Boot gevangen te nemen en zich van al diens papieren te verzekeren omdat men hem ervan verdacht te heulen met Spanje: Gijsberti Hodenpijl van Hodenpijl, ‘Extracten’ (1894), p. 188. Ik heb het handschrift niet kunnen traceren.

51 Dit kan ook worden gezien als een sterk bewijs dat men in de Republiek inmiddels het gevoel had los te staan van het Zuiden, zoals onder meer is beschreven door Pollmann, ‘No man’s land’ (2010) en Groenveld, *Het twaalfjarig bestand* (2009), m.n. p. 67-78. De idee van de Zeventien Nederlanden had echter nog steeds een zekere realiteitswaarde: Roegiers en Van der Hertten (red.), *Eenheid op papier* (1994).

52 Haitsma Mulier, ‘De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen’ (1993), die de chorografieën van Guicciardini en Junius eveneens als tegenpolen presenteert (p. 101-102), wijst met name op de invloed van Junius’ Batavia op de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Hollandse steden (p. 104). Zo ook Esser, ‘Schwierige Vergevingen’ (2003), p. 57. Mijns inziens kan de invloed van Guicciardini echter niet worden overschat, al was het alleen maar omdat er tussen 1567 en 1677 meer dan 40 edities verschenen in het Italiaans, Frans, Duits, Spaans en Latijn (zie n. 53).

zijn boek merkte hij op dat zijn tekst bij de Nederlanders in de smaak moest vallen, want (aldus een Nederlandse vertaling uit de jaren 1580):

ick met nieuwe vonden ende behendigheden de deure heb opghedaen ende den wegh ghewesen allen den genen die voorder sullen willen varen, hen selven ten eeren ende den gantschen landen tot lof ende prijs.⁵³

Die uitspraak was niet gespeend van overdrijving. Biondo's 'geographistoria' – de nieuwe vondsten en handigheidjes waarmee hij de deur had geopend – was al geruime tijd bekend in de Nederlandse gewesten. Na enkele laat vijftiende-eeuwse teksten over Maastricht, Deventer en Friesland die ongepubliceerd bleven en waarschijnlijk weinig invloed uitoefenden,⁵⁴ begonnen in de eerste decennia van de zestiende eeuw beknopte chorografieën te verschijnen als zelfstandige publicatie of als onderdeel van een groter geschiedwerk (zoals regionale en lokale kronieken). Vooral in Holland en Gelderland gebeurde dat vaak in de context van de nu opbloeiende discussie over de ligging van het oude Batavië, dat was genoemd door Tacitus in diens toen zojuist bekend geworden traktaat over *Germania*. Vooral aan het begin van de zestiende eeuw kwamen veel van die publicaties bovendien tot stand in het universitaire milieu te Leuven, waar toen ook belangstelling was voor de Ptolemeïsche disciplines van de kosmografie, cartografie en landmeetkunde.⁵⁵ Guicciardini was op de hoogte van deze

53 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 396. De vertaling werd gemaakt door Cornelis Kiliaen (1528-1607) in opdracht van Christoffel Plantijn naar de Italiaanse editie van 1581, maar pas in 1612 door Willem Jansz Blaeu gepubliceerd. Guicciardini's boek heeft veel aandacht getrokken nadat Fruin, 'Guicciardini' (1878) aandacht aan hem had besteed. De meest recente introducties tot zijn werk zijn Limberger, 'A merchant describing the city' (2008); Van der Heijden en Oomen, *De beschrijving* (2001); Guicciardini, *Descrittione* (1994); Jodogne (ed.), *Lodovico Guicciardini* (1991); Guicciardini, *De idyllische Nederlanden* (1987); Zwager, 'Lodovico Guicciardini' (1968). Een overzicht van de drukgeschiedenis: La Fontaine Verwey, 'De geschiedenis' (1976); Touwaide, 'La description' (1974); Touwaide, 'Les éditions belges' (1965-1971); Boele van Hensbroek, 'Lodovico Guicciardini' (1877). Een overzicht van de illustraties in de verschillende edities geeft Deys e.a., *Guicciardini illustratus* (2001). Over de persoon en zijn positie in Antwerpen lezen men Bostoën, *Dichterschap en koopmanschap* (1987), p. 41-47; Touwaide, *Messire Lodovico Guicciardini* (1975).

54 Een directe navolging van Biondo's pionierswerk door de Maastrichtenaar Matthaeus Herbenus (ong. 1451-1538) in een *Boekje over hersteld Maastricht* (*Libellus de Trajecto instaurato*, 1485) bleef ongepubliceerd en onopgemerkt. Herbenus was geruime tijd in Rome geweest en had het graf van Biondo bezocht. In navolging van diens *Hersteld Rome* (*Roma instaurata*, 1446) ging hij in op de historische monumenten van de stad: de verdedigingswerken, de wereldlijke en vooral de kerkelijke gebouwen. Herbenus, *Over hersteld Maastricht* (1985), hierover: *Narrative Sources* (2009-), MO16; Langereis, 'Antiquitates' (2007), p. 62-64; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 330; IJsewijn, 'The coming' (1975), p. 230-231 en 254-260; Wouters, 'Matthaeus Herbenus' (1962). Zonder invloed bleven ook vijftiende-eeuwse beschrijvingen van Friesland en Deventer, waarin Biondo overigens niet werd genoemd. Het gaat om: (a) een beschrijving van Friesland (1498/1499) door de Groninger humanist Willem Frederiks (ong. 1455-1527), die onder meer Piccolomini, Tacitus, Ptolemaeus en Strabo als zijn bronnen noemt: *Narrative Sources* (2009-), NLo377; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 403; Zuidema, *Wilhelmus Frederici* (1888), p. 65-68 en 139-152 (editie); (b) een beschrijving van de Hanzestad Deventer (1476) door Arnold Heymerick (ong. 1424-1491): *Narrative Sources* (2009-), NLo396; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 115; Jappe Alberts (ed.), *De cameraarsrekeningen* (1959), p. 75-81 (editie).

55 Over de vijftiende- en zestiende-eeuwse geschiedenis van de chorografie in de Nederlanden schreven Langereis, *Geschiedenis* (2001), p. 50-52 en Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 99-101. Over de zogenaamde 'Bataafse mythe' raadplege men onder meer Groenveld, *Het Twaalfjarig Bestand* (2009), p. 74-78; Swinkels e.a., *De Bataven* (2004); Bejczy, 'Drie humanisten' (1996); Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe' (1996); Tilmans, 'Cornelius Aurelius' (1987); Schöffner, 'The Batavian myth' (1975); Van de Waal, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding* (1952); Kampinga, *De opvattingen* (1917). Over het universitaire milieu te Leuven in de eerste helft van de zestiende eeuw: Vanpamel en Padmos (red.), *Wereldwijs* (2000). Hier schreef Gerard Geldenhouwer een brieftraktaat over het gewest Zeeland met een

autochtone traditie en hij maakte er voor zijn boek goed gebruik van.⁵⁶ Toch had hij gelijk dat zijn boek iets nieuws bracht. Nog nooit was er een chorografie verschenen van de zeventien Nederlanden. Bovendien was er nog nooit een chorografie gemaakt die zo'n grote omvang had, die op zo'n systematische manier was aangepakt en die op zo'n breed en uiteenlopend scala van bronnen was gebaseerd. Het is zelfs waarschijnlijk dat Guicciardini inderdaad de weg heeft gewezen aan degenen die een chorografie wilden schrijven die moest dienen (zoals hij stelde) tot eer van de inwoners en tot lof van stad of land.

Lodovico Guicciardini was een Florentijns edelman en neef van de beroemde geschiedschrijver Francesco Guicciardini (1483-1540). Op twintigjarige leeftijd vestigde hij zich in de handelsstad Antwerpen, waar hij handel dreef en liefhebberde in de literatuur, de geschiedschrijving en de geografie. Hij hoorde tot het koopmansmilieu dat oprecht belang stelde in cultuur en dat in de Nederlanden een belangrijk 'doorgeefluik' vormde van de Italiaanse renaissance-idealen.⁵⁷ Zijn *Descrittione* is hier een voorbeeld van: waarschijnlijk kende hij Biondo's *Italia illustrata* niet, maar wel had hij de *Descrittione di tutta Italia* (1550) van de dominicaan Leandro Alberti (1479-1552) gelezen, aan wie hij titel en opzet lijkt te hebben ontleend.⁵⁸ Net als Alberti wilde Guicciardini de Nederlanden beschrijven als een eenheid. Alberti had het politiek sterk gefragmenteerde Italiaanse schiereiland daarbij beschouwd als een geografisch geheel, maar Guicciardini zag de Nederlanden vooral als een politieke constellatie van zeventien verschillende gewesten die alle in een personele unie door dezelfde katholieke landsheer werden geregeerd. In die wankele eenheid waren in 1567 al duidelijke scheuren gekomen, maar daar ging Guicciardini aan voorbij: hij had zijn documentatie in 1560 afgesloten en liet de oproeren onvermeld, ook al lag de Beeldenstorm van 1566 nog vers in het geheugen.⁵⁹

Wie de Nederlanden op zo'n manier wil beschrijven, heeft een bijpassende structuur nodig. Het boek opent dan ook veelzeggend met een 'generale' beschrijving van de zeventien Nederlanden (een aspect dat ontbrak in Biondo's *Italia illustrata* maar wel voorkwam in Alberti's *Descrittione*). Daarin besprak hij de naam en oude volkeren, schetste hij de grenzen en omvang, beschreef hij het landschap en het klimaat (met

lijst van beroemde mannen ('*Epistola de situ Zelandiae*') dat in 1514 werd uitgegeven door de uit Naaldwijk afkomstige hoogleraar Martinus Dorpius (1485-1525); HM 179a. Ook in Leuven publiceerde Adrianus Barlandus (1486-1538) zijn beschrijving van de steden in alle Habsburgse Nederlanden tot aan het bewind van Filips II (1524): Wesseling, 'In praise of Brabant' (2000). Mogelijk was ook de anonieme beschrijving van het oude Batavië en de vroeg zestiende-eeuwse Hollandse steden, die Pontanus opnam in zijn Amsterdamse stadsbeschrijving, ontstaan in dit milieu: Carasso-Kok, 'De anonymus' (2003). Over deze laatste tekst raadplege men verder *Narrative Sources* (2009-), NLo583; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 202. Een editie is te vinden in Pontanus, *Rerum et urbis* (1611) en Nederlandse vertalingen in Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 355-360 (de passage over Amsterdam) en Scheltema, 'Korte beschrijving' (1849).

56 Sorgeloos, 'Les sources' (1991). Hij wijst er bovendien op dat Guicciardini mogelijk toegang had tot documenten uit de stedelijke archieven (p. 70-71).

57 Lees Bostoen, *Dichterschap en koopmanschap* (1987), p. 36-57 over de 'concrete Italiaanse voorgeschiedenis van de Nederlandse Renaissance-literatuur' en p. 41-47 over Guicciardini in het bijzonder.

58 Aristodemo (ed.), *Lodovico Guicciardini* (1994), p. 58-63; Sorgeloos, 'Les sources' (1991), p. 40-41 en 80-81; Van Even, 'Lodovico Guicciardini' (1876), p. 274. Guicciardini noemde Biondo niet, maar behalve naar Alberti verwees hij wel naar (onder anderen) Ptolemaeus, Strabo, Pomponius Mela, Apianus en Münster.

59 Van der Heijden, *De 'Beschrijving'* (2001), p. 32-38; Aristodemo (ed.), *Lodovico Guicciardini* (1994), p. 58-63.

vooral veel aandacht voor de producten die het voortbracht), analyseerde hij het karakter van de inwoners, en ging hij uitgebreid in op het centrale bestuur dat de zeventien gewesten overkoepelde. Daarna schakelde hij over op een beschrijving van elk van de Nederlanden 'in het besonder'. Deze beschrijvingen goot hij in de vorm van een rondreis zoals ook Strabo, Biondo en Alberti hadden gedaan, of liever: in een geografisch-logische volgorde. Guicciardini volgde niet de kust en de rivieren, maar definieerde en beschreef telkens een centrum en cirkelde daar vervolgens omheen tegen de wijzers van de klok in. Zijn vertrekpunt is de provincie Brabant, dat met de universiteitsstad Leuven, de handelsstad Antwerpen en het bestuurscentrum Brussel duidelijk de kern van de Nederlandse gewesten vormde. Van daaruit gaat hij via Gelderland en Overijssel naar Friesland, waarna hij langs de kust afdaalt door Holland, Zeeland en Vlaanderen, om ten slotte landinwaarts via Artesië, Henegouwen en Luxemburg bij Luik en Aken te eindigen. Ieder gewest beschrijft hij vervolgens eerst in het algemeen en daarna in het bijzonder. Die bijzondere beschrijvingen richten zich voornamelijk op de steden waarbij hij (zoals hij uitlegt) telkens begint bij de hoofdsteden in hun hiërarchische volgorde en daarna de minder belangrijke plaatsen behandelt die hij tegen de wijzers van de klok in afloopt in een grote circulaire beweging die begint in het noorden.⁶⁰

Door die neiging om steeds een centrum aan te wijzen en daar vervolgens omheen te draaien, is Guicciardini's boek een kind geworden met een waterhoofd. Hij richt zijn meeste aandacht op Brabant en daarbinnen op zijn woonplaats Antwerpen, waarvan de beschrijving meer dan een vijfde van de *editio princeps* inneemt. In een speciale opdracht aan de raad van deze stad schreef hij dat hij de wereld 'heure schoonheit, grootte ende heerlijkheit' wilde laten zien, alsmede de 'grootte macht der inwoonders'.⁶¹ Bovendien verklaarde hij dat hij aanvankelijk van plan was geweest alleen de Scheldestad te beschrijven, maar dat hij zijn werkgebied later had uitgebreid. De beschrijving van Antwerpen is dan ook het model op grond waarvan hij de andere steden beschrijft en bovendien behoedt dit hem vaak voor herhalingen, vooral voor wat betreft het bestuur omdat dit – zoals Guicciardini ten onrechte opmerkt – in andere steden niet veel verschilt van hoe de zaken in Antwerpen zijn geregeld.⁶²

De informatie die Guicciardini binnen dit kader gaf, was niet bestemd voor een autotochtoon publiek, maar voor Italianen die hij met de Nederlanden wilde laten kennismaken. In het enige Nederlandstalige drempeldicht schrijft een anonymus dat *Belgica*, die nu treurig tussen haar rivieren zit, moet ontwaken, haar hoofd recht houden en zich versieren met vlaggen, ringen en parels, want 'Hy wilt met u wech, van hier na

60 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 46-47; Aristodemo (ed.), *Lodovico Guicciardini* (1994), VI. 1. 21-22. Uit de opzet blijkt dat hij net als zijn tijdgenoten de Nederlanden niet centralistisch van bovenaf bekeek, maar van onderaf vanuit wat voor hem het centrum was: Antwerpen (en dus niet het politieke centrum Brussel). Zie ook n. 61. Over deze twee tegengestelde zienswijzen: Groenveld, *Regeren in de Republiek* (2006). De indeling in algemene en bijzondere beschrijvingen kan hij hebben ontleend aan Alberti, maar ook aan Münster's kosmografie. Net als Guicciardini deelt Münster de geografische entiteiten voortdurend op in kleinere eenheden, die hij in navolging van Strabo afloopt in de vorm van een *periegesis*, dat wil zeggen 'a progression, or pilgrimage, through the world, place by place': McLean, *The Cosmographia* (2007), p. 191-203.

61 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 57.

62 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 57. Over Antwerpen als model en als mythisch centrum van Guicciardini's Nederlanden: Desan, 'Lodovico Guicciardini' (1991) en Hallyn, 'Lodovico Guicciardini' (1991).

Italien.⁶³ B. Aristodemo heeft laten zien dat Guicciardini zich daarbij opstelde als een Italiaan in den vreemde die onder de indruk is van zijn gastland: voortdurend confronteert hij het Italiaanse vooroordeel dat de Nederlanden 'barbaars' zouden zijn, met de realiteit van de 'civiltà' die hij voor zijn eigen ogen tot bloei zag komen (en die hij vooral aantoonde door voor iedere stad de daar geboren beroemde mannen op te sommen en het Antwerpse stadsbestuur te beschrijven als een ideale republiek).⁶⁴ In die doelstelling de beschaafdheid van de Nederlanden aan te tonen, sloot hij aan bij de tendensen van het zestiende-eeuwse humanisme ten noorden van de Alpen, waar geleerden als Conradus Celtis (1459-1508) in Duitsland, William Camden (1551-1623) in Engeland en Cornelius Aurelius (ong. 1457-1531) in de Nederlanden wilden bewijzen dat de Germaanse volkeren een cultuur en geschiedenis hadden die even oud, lovenswaardig en beschaafd waren als de Italiaanse.⁶⁵

Dat geciviliseerde gastland wilde hij in zoveel mogelijk verschillende aspecten loven en beschrijven: niet alleen topografische en historische gegevens komen aan bod, maar vooral ook culturele, economische en bestuurlijke.⁶⁶ De nadruk ligt daarbij op de verworvenheden van het heden, en niet op het onderzoek naar het antieke en middeleeuwse verleden dat bijvoorbeeld ten grondslag had gelegen aan Biondo's beschrijving van Italië. In die beschrijvingen van de contemporaine prosperiteit streeft Guicciardini waar mogelijk uitputtende opsommingen na, die niet alleen dienen tot lof, maar ook een mercantiele zin voor statistische gegevens representeren. In de zeventien Nederlandse gewesten telt hij 208 ommuurde steden, ongeveer 150 open vlekken, 6.300 dorpen met klokkentorens en 60 forten.⁶⁷ De stad Antwerpen heeft 8 grachten, 74 bruggen, 212 belangrijke straten en 22 pleinen.⁶⁸ Vaak gaan die getalsmatige gegevens over de gezonde economie. In de beschrijving van Amsterdam somt hij de landen op waarmee handel wordt gedreven en vermeldt hij dat er soms meer dan 500 schepen in de haven liggen. Uit de Scandinavische landen arriveert twee maal per jaar een vloot van wel 200 of 300 bodems. De Amsterdammers zijn zo rijk dat zij dan onmiddellijk de aangekomen goederen opkopen, zodat de schepen binnen vijf of zes dagen zijn gelost en weer naar huis kunnen varen. Ook bewondert hij de nijverheid, die bestaat uit een bloeiende scheepsbouw en het vervaardigen van 12.000 stuks wollen lakens per jaar.⁶⁹ Vanwe-

63 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), fol. *3r.

64 Aristodemo (ed.), *Lodovico Guicciardini* (1994), p. 38-57. Lees hierover ook Bostoën, 'Vreemdeling in Antwerpen' (1995).

65 Aurelius bracht de 'Bataafse mythe' in het geweer om deze doelstelling te bereiken: Bejczy, 'Drie humanisten' (1996); Tilmans, *Aurelius* (1988); Tilmans, 'Cornelius Aurelius' (1987). Over Erasmus' invloedrijke adagium 'het Bataafse oor', waarin hij Bataafs niet (zoals Martialis) begrijpt als bot- of lomphheid maar juist als prijzenswaardige eenvoud, leze men Mout, *Het Bataafse oor* (1993) en Wesseling, 'Are the Dutch uncivilised' (1993). Later werd de Bataafse mythe een parallel voor de Opstand en ze was zodoende een lang leven beschoren (n. 55). Vergelijkbare beschrijvingen van volkstammen uit de oudheid elders in Noord-Europa boetten veel sneller aan belang in, bijvoorbeeld in de Duitse historiografie: Helmrath, Muhlack en Walther (red.), *Diffusion des Humanismus* (2002). Dit geldt ook voor de Mattiaci in de Zeeuwse historiografie, wier voorouderschap werd bestreden door onder anderen Boxhorn en Scriverius: Van Hoorn, *Levinus Lemnius* (1978), p. 25-26.

66 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), fol. *5r-v.

67 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 6. Over de open vlekken zegt hij dat ze 'om heur wel ghestaedtheyt [= vermoegenstoestand], ghehouden worden voor besloten Steden, ofte voor sulcke gheprivilegeert'.

68 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 61.

69 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 211-217.

ge de overvloed aan dergelijke informatie noemde de Franse onderzoeker N. Broc het werk van Guicciardini ‘peut-être le chef-d’oeuvre de la littérature descriptive et statistique de la Renaissance.’⁷⁰

Overal getuigt zijn boek van een dergelijke praktisch-encomiastische inslag. Toch verliest hij de historische invalshoek (met aandacht voor etymologieën, archeologische overblijfselen en historische feiten) zeker niet uit het oog. Zijn beschrijving van het gewest Holland opent met de oudste tijden, toen de regio nog Batavië zou hebben geheten, en met de etymologie van de latere naam Holland. Toch schakelt hij snel over op de grenzen, grootte en natuurlijke gesteldheid van provincie. Vooral behandelt hij uitgebreid de bestaansmiddelen: waar de Hollanders wijn en hout vandaan halen, hoe rijk het land is aan paarden, weiden en vee en er dus veel boter en melk worden geproduceerd, en hoe de inwoners leven van handel en scheepvaart. De steden en dorpen behandelt hij in afzonderlijke tekstdelen, inclusief de in het oog springende Brittenburg (de half verdrongen ruïne van een Romeinse grenspost die lag in de zee tussen Katwijk en Noordwijk en die zo nu en dan nog boven water kwam). Hij besluit met een analyse van het karakter van de inwoners en hun dieet, met een bespreking van de oudste geschiedenis (de Bataven) en de stichting van het graafschap in 863, gevolgd door een uiterst beknopte geschiedenis van de Hollandse graven tot en met het huis van Bourgondië. Die Hollanders waren vroeger misschien een onbeschaafd volk, zo schrijft hij, maar tegenwoordig zijn zij ‘seer beleeft, gheschickt, verstandich, borgherlijck ende ghezedich.’⁷¹

De geleerde benadering

Guicciardini’s relatieve gebrek aan een diepergaande analyse van de oorsprong en het verdere verleden van de gewesten en hun steden stuitte vrijwel onmiddellijk op de nodige kritiek van historici. De in Hoorn geboren arts Hadrianus Junius (1511-1575) nam hierin het voortouw. Junius schreef al op 9 augustus 1567 aan zijn vriend en uitgever Christoffel Plantijn (ong. 1520-1589) dat de Italiaan te weinig aandacht aan het verleden schonk en dat er maar weinig zaken in het boek stonden die niet al bekend waren, behalve als het ging om de beroemde mannen en de (overigens nog schaarse) afbeeldingen die waren opgenomen.⁷² Junius had medicijnen en filosofie gestudeerd en voor studie en werk door Frankrijk, Italië, Duitsland, Engeland en Denemarken gereisd voordat hij zich in 1550 vestigde als stadsdokter en rector van de Latijnse school te Haarlem. Hij speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van het Hollandse hu-

70 Broc, *La géographie* (1986), p. 108. Over zijn aandacht voor de economische aspecten en de accuratesse van zijn gegevens: Limberger, ‘A merchant describing the city’ (2008); Van der Heijden en Oomen, *De ‘beschrijving’* (2001), p. 39-40; Brulez, ‘De economische kaart’ (1970).

71 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 189-254. Aurelius en Geldenhouwer worden genoemd op p. 247. Het citaat staat op p. 246.

72 Touwaide, *Messire Lodovico Guicciardini* (1975), p. 80 en afb. 38; Plantin, *Correspondance* (1883-1955), dl. 3 (1911), nr. 343, p. 22. De kritiek in deze brief is ook opgemerkt door Haitsma Mulier, ‘De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen’ (1993), p. 102; La Fontaine Verwey, ‘De geschiedenis’ (1976), p. 14.

manisme, doordat hij een brug sloeg tussen de tijdgenoten van Desiderius Erasmus (1466-1536) en de geleerden die waren verbonden aan de Leidse universiteit, die in Junius' sterfjaar werd opgericht.⁷³ In de periode tussen september 1565 en februari 1566 werd hij door de Staten van Holland benoemd tot officieel geschiedschrijver met als opdracht 'alle de geleentheid, divisie, fondatie, en 't gunt daar aan dependeert, van den Lande en alle Steeden, Collegien, Ambagten en andere Litmaaten van dien' te beschrijven, alsmede 'de Exploicten ende Acten van de Princen van den voorschreeven Lande, Steeden en anderen', waarbij hij expliciet werd geacht gebruik te maken van de ooit door de graven van Holland gegeven privilegies waaraan de Staten steeds meer belang begonnen te hechten in hun strijd met de centrale regering in Brussel.⁷⁴

Het plan van Junius bestond uit een grote geschiedenis die hij *Annales* zou noemen en die zou handelen over de daden van de Hollandse landsheren. In een inleidende chorografie zou hij een beeld van Holland uit de tijd der Bataven schetsen, dat zou worden vergeleken met de moderne situatie. Dit inleidende boek is het enige dat hij voltooide. Hij noemde het *Batavia*. Het was waarschijnlijk in 1570 zo goed als afgerond, dus drie jaar na het verschijnen van Guicciardini's chorografie, maar het zou pas in 1588 postuum verschijnen onder toezicht van de charterbewaarder en bibliothecaris van de Leidse universiteit Jan van der Does (1545-1604). Eigenlijk ging het om een verzameling digressies: om het geschiedverhaal niet te hoeven onderbreken met storende uitweidingen die volgens het ideaal der *brevitas* niet in een narratieve geschiedschrijving thuishoorden, had hij besloten de resultaten van zijn onderzoek naar de vroegste geschiedenis en naar de contemporaine toestand van het land met zijn steden in een apart boek samen te brengen.⁷⁵ Dit onderzoek stoelde op klassieke, middeleeuwse en contemporaine teksten alsmede op archeologische vondsten. Bovendien ontvouwde hij het waarschijnlijk niet gerealiseerde plan voor een rondreis door Holland, onder meer om 'al wat de steden betreffende hun oorsprong in hun archieven herbergen' boven water te krijgen.⁷⁶ Met zijn chorografie realiseerde Junius in feite een 'Batavia illustrata' naar het voorbeeld van Biondo's vrijwel gelijknamige boek over Italië.⁷⁷

Junius beschreef in de eerste twaalf hoofdstukken het antieke Batavië, dat zou zijn

73 Van Miert, *Hadrianus Junius* (2011); Van Miert (red.), *The Kaleidoscopic Scholarship* (2011); Veldman, 'Junius' (2004); HM 263; Veldman, 'Enkele aanvullende gegevens' (1974). Over Junius' brugfunctie: Maas, 'Hadrianus Junius' *Batavia*' (2011); Heesakkers, *Tussen Erasmus en Leiden* (1989). De *Batavia* is nu beschikbaar in een vertaling in modern Nederlands: Junius, *Holland is een eiland*, ed. en vert. De Glas (2011). Over dit boek leze men behalve de reeds genoemde literatuur onder meer: De Glas, 'Context, conception and content' (2011); Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 101-102; Heesakkers, 'Neulateinische Geschichtsschreibung' (1988), p. 203-206; Vermaseren, 'Het ontstaan' (1949); Kampinga, *De opvattingen* (1917), s.v. Junius.

74 Vermaseren, 'Het ontstaan' (1949), het citaat op p. 412.

75 Junius, *De voorwoorden* (1996), p. 38-45. Over dit ideaal: Jansen, *Brevitas* (1995), p. 196-214.

76 Dit schrijft Junius in een brief aan Wouter Barthoutsz, hier geciteerd naar de Nederlandse vertaling van Van Miert, *Hadrianus Junius* (2011), p. 103. Junius, *Holland is een eiland*, ed. en vert. De Glas (2011), p. 21 twijfelt eraan of Junius deze rondreis heeft gemaakt.

77 Over met Biondo's *Italia illustrata* vergelijkbare 'nationale' projecten in Duitsland en Engeland: Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 45-49. In de Nederlanden was geen streven naar een dergelijke 'nationale' chorografie op anti-quarische grondslag; er werden wel gewestelijke activiteiten ontplooid (p. 52). Maas, 'Hadrianus Junius' *Batavia*' (2011), p. 51-58 wijst erop dat Junius aansloot bij een nieuwe ontwikkeling in de humanistische geschiedschrijving die minder nadruk legde op de geschiedschrijving als literair genre en meer op haar 'methodical pursuit of historical truth'.

begrensd door de rivieren Maas, Waal en IJssel en dus omvangrijker was geweest dan het latere Holland alleen. Dit Batavië had volgens hem noch tot de Romeinse provincie Gallië noch tot Germanië behoord, maar een zekere territoriale (en nog niet politieke of economische) zelfstandigheid vertoond.⁷⁸ Daarna volgden acht hoofdstukken over het moderne Holland (drie slothoofdstukken met addenda daargelaten) waarin vrijwel nooit meer wordt gesproken over ‘Batavia’ maar wel over ‘Holland’. Zelf noemt hij die hoofdstukken een ‘lofzang’ op zijn ‘moederland’.⁷⁹ Hier schrijft hij over de naam en indeling van het land, over de natuurlijke rijkdommen inclusief de gezonde economie, over de adellijke families met hun kastelen en de voor hen bestemde abdijen, en over ‘de talenten, de interesses en de zeden van de Hollanders’. In dat laatste gedeelte schrijft hij niet alleen over hun karaktereigenschappen, maar ook over de bloeiende cultuur. Veel aandacht besteedt hij aan de letterkundigen en de kunstenaars, van Desiderius Erasmus en Joannes Secundus (1511-1536) tot Dirck Coornhert en Jan van Scorel.⁸⁰ In het oog springt ten slotte vooral een heel uitgebreid hoofdstuk over de Hollandse steden, dat zoals we zagen in 1609 in een Nederlandse vertaling verscheen. Met die tweedelige opzet wilde Junius duidelijk maken dat de provincie Holland was ontstaan op het gebied waar vroeger de roemrijke Bataven hadden gewoond. Hiermee droeg hij conform de titel van zijn boek bij tot de reeds genoemde discussie over de ligging van het oude Batavië.⁸¹ Bovendien wilde hij laten zien dat het culturele peil dat in Holland tot wasdom was gekomen niet hoefde onder te doen voor traditionele cultuurnaties zoals Italië. Niet voor niets nam hij de integrale reisbrief van de Zuid-Italiaanse humanist Crisistoma Colonna (1455/1456-1539) op die het Hollandse stedenlandschap had geprezen en dit ‘het geboorteland van het grootste sieraad der Latijnse en Attische taal, Erasmus’ had genoemd.⁸²

Daarbij steekt Junius zijn filologische eruditie niet onder stoelen of banken. Telkens verwijst hij naar klassieke auteurs, die hij opsomt in zijn bronnenlijst, of citeert hij uit hun werken. Het hoofdstuk over de steden opent onder meer met algemene overwegingen over het ontstaan van steden in de oudheid en over de etymologie van Hollandse plaatsnamen, vooral van het suffix *-dam*. Dat is een preoccupatie die ook terugkomt in de stadsbeschrijvingen zelf, waarin verschillende naamsverklaringen soms naast elkaar worden gezet en overwogen. Die werkwijze is vooral duidelijk in zijn beschrijving van Leiden. Hij bewijst dat de stad overeenkomt met het klassieke Lugdu-

78 Kampinga, *De opvattingen* (1917), p. 65-69. Zie ook Junius, *Holland is een eiland*, ed. en vert. De Glas (2011), p. 25-26.

79 Junius, *Batavia* (1588), p. 194; Junius, *Holland is een eiland*, ed. en vert. De Glas (2011), p. 260.

80 In het gedeelte over Haarlem noemt hij verder de vermeende uitvinder van de boekdrukkunst, Laurens Jansz Coster, die hier voor het eerst wordt vermeld. Over schilders en Coster in Junius' boek: hoofdstuk 2, n. 96.

81 Deze zogenoemde ‘Bataafse mythe’ zou later door Hugo de Groot worden uitgewerkt in diens *Tractaet van de oudtheyt van de Batavische nu Hollandsche republique* uit 1610, waarin hij betoogde dat de Bataven en hun onafhankelijke politieke instellingen na de oudheid weliswaar uit de bronnen waren verdwenen, maar dat zij en hun instituties toch in deze streken bleven voortbestaan en uiteindelijk Hollanders met min of meer hetzelfde staatsbestel werden: *Tractaet vande oudtheyd*, ed. Molenwijk (1988) en *Liber de antiquitate* (1995). Deze strekking had Junius' boek nog niet. Over de ‘Bataafse mythe’: n. 55.

82 Junius, *Batavia* (1588), p. 182-187; Junius, *Holland is een eiland*, ed. en vert. De Glas (2011), p. 246-250. Over deze reisbrief, die in 1514 was uitgegeven door Dorpius (zie n. 53), leze men onder meer Mout, *Het Bataafse oor* (1993), p. 14; Tilmans, *Aurelius* (1988), p. 122 en 147-148, het citaat op. p. 148; Kampinga, *De opvattingen* (1917), p. 14-15.

num Batavorum door te steunen op drie soorten bewijzen, ‘door de welcke de waerheyt plach ondersocht te werden’, namelijk betrouwbare geschreven bronnen (‘de onghetwijffelde waerheydt der Schrijveren’), etymologische overwegingen en geografische argumenten die zijn gebaseerd op de ligging van de stad. Hij verwijst naar klasieke bronnen als de dichter Ausonius, het tweede- of derde-eeuwse reisboek met afstandstabellen van Antoninus en de kosmografie van Ptolemaeus. Hij vraagt zich af of *Lugdunum* van het Nederlandse ‘luikduinen’ of ‘lukduinen’ is afgeleid of dat de stad is vernoemd naar het Latijnse woord voor ‘legioen’ of het Nederlandse werkwoord ‘leiden’. De laatste twee verklaringen verwijst hij resoluut naar het rijk der fabelen. Ook berekent hij de afstand tot Alphen aan den Rijn om te zien of het in oude documenten vermelde *Lugdunum* inderdaad met Leiden gelijk kan worden gesteld. Terwijl hij zijn redeneringen ontvouwt, gaat hij tevens in discussie met recente auteurs als Johannes Goropius Becanus (1519-1572) en Gerard Geldenhouwer (1482-1542). Op die manier neemt Junius’ geleerde uiteenzetting over de oorsprong van de stad en haar naam veel ruimte in beslag.⁸³

In het voetspor van de meesters

Ondanks de verschillen in focus en systematiek zijn er belangrijke overeenkomsten. Zowel de *Batavia* als de *Descriptione* was bedoeld als ‘visitekaartje’ van het gewest of de gewesten, dat diende om de voortreffelijkheid aan te tonen op bestuurlijk, economisch en cultureel gebied.⁸⁴ Ook zagen beide auteurs hun chorografieën (die teruggingen op het voorbeeld van Strabo) als onmisbare aanvulling op de geschiedwerken die ze reeds hadden gepubliceerd (Guicciardini) of die nog zouden verschijnen (Junius).⁸⁵ Bovendien verloor Junius het contemporaine Holland met zijn bloeiende cultuur en economie allerminst uit het oog en besteedde Guicciardini veel aandacht aan historische en antiquarische aspecten.

Dat neemt niet weg dat de praktisch-encomiastische benadering van de koopman duidelijk is te onderscheiden van de filologisch-antiquarische benadering van de geleerde. In zijn beschrijving van de Brittenburg blijft Guicciardini bijvoorbeeld aan de oppervlakte: hij vermeldt dat de ruïne bij tijd en wijle nog was te zien. Dat was het geval in 1520 toen zeven stenen werden gevonden, in 1552 toen het lukte om de afmetingen van de ruïne vast te stellen en er nog meer stenen, munten en kruiken werden gevonden, en in 1562 (‘soo ick dit boeck voleynde’) toen de ruïne maar liefst 20 dagen zichtbaar was en er nog eens ‘menich duysent’ stenen en andere objecten werden geborgen. Het blijft bij een verhaal over deze incidenten, hoewel Plantijn aan zijn editie van 1581 een kopergravure toevoegde van Abraham Ortelius met een plattegrond van

83 Junius, *Batavia* (1588), p. 263-271; Junius, *Een seer cort doch clare beschrijvinge*, vert. Boot (1609), fol. 10r-13r; Junius, *Holland is een eiland*, ed. en vert. De Glas (2011), p. 332-340. Over Junius’ preoccupatie met etymologische verklaringen: Van Hal, ‘A man of eight harts’ (2011); Junius, *Holland is een eiland*, ed. en vert. De Glas (2011), p. 28-30.

84 De term ‘visitekaartje’ is van Heesakkers, *Tussen Erasmus en Leiden* (1989), p. 15.

85 Zie hoofdstuk 5.

de ruïne en afbeeldingen van enkele vondsten en inscripties. Junius geeft een veel minder gedetailleerde plattegrond in houtsnede, maar hij staat langer dan Guicciardini bij het oude fort stil. Hij geeft onder meer een uitgebreide catalogus van de belangrijkste vondsten zoals sleutels, dakpannen, potten en beeldjes van Minerva, die alle worden becommentarieerd en in houtsnede afgebeeld. Dat zijn naast de plattegrond de enige illustraties van het boek.⁸⁶

Latere chorografieën bewegen zich tussen de uitersten van praktische informatie en geleerde ernst. Soms verschenen ze als inleiding op een geschiedwerk, soms als zelfstandige publicatie. Enkele voorbeelden moeten hier volstaan.

In het Guicciardiniaanse kamp treffen we twee Franstalige ‘vreemdelingen’ aan. Jean François le Petit (1546-ong. 1615) was afkomstig uit Béthune in Artesië, calvinist en aanhanger van Oranje. In 1601 publiceerde hij *La grande chronique ancienne et moderne van de Zeven Verenigde Nederlanden*, waarvoor de Staten-Generaal hem beloonden met 500 gulden onder expliciete vermelding dat zij het werk niet ‘voir waerachtig’ autoriseerden.⁸⁷ De kroniek werd in 1609 gevolgd door een Franstalige chorografie die volgens de Engelse vertaler Edward Grimston diende ‘as an Appendix to the History.’ Le Petit merkte in de Nederlandse editie uit 1615 op dat hij zijn werk niet alleen had geschreven ter aanvulling op zijn eigen geschiedwerk en dat van anderen als Pieter Bor en Emanuel van Meteren (1535-1612), maar ook uit onvrede met Guicciardini, wiens boek niet zo ‘gelukkig ende warachtich’ was uitgevallen. Niet alleen had Guicciardini te weinig aandacht geschonken aan de Noordelijke provincies, ook zijn de steden zo veranderd dat Guicciardini ze niet meer zou herkennen. De oude huizen zijn maar ‘slechte kotkens’ vergeleken bij de prachtige nieuwbouw die nu in de steden van de noordelijke provincies overal uit de grond rijst.⁸⁸ Hij ging prat op zijn gedegen documentatie die hij tijdens zijn reizen door de Noord-Nederlandse provincieën had verzameld, of die hij van stadsbesturen had toegezonden gekregen.⁸⁹ Op basis van deze gegevens wilde hij de gewesten en hun steden ‘int breedte’ beschrijven, niet alleen om recht te doen aan de enorme economische en topografische bloei van de steden, maar ook om het bestaansrecht van de *Nederlandsche republycke* te bewijzen. De Nederlandse editie van zijn boek begon daarom met een uitgebreide geschiedenis en rechtvaardiging van de Opstand en sloot af met een vergelijking van de Republiek met de dertien Zwitserse kantons die zich eertijds op een vergelijkbare wijze onafhankelijk hadden

86 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 243; Junius, *Batavia* (1588), p. 107-122 (Brittenburg) en 234-240 (*virii illustres*). Over het grensfort en een gedetailleerde beschrijving van de iconografie: Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg* (1965).

87 Japikse en Rijperman (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal*, dl. 12 (1950), p. 324.

88 Le Petit, *The Low Country Commonwealth* (1609), fol. A2v; Le Petit, *Nederlantsche republycke* (1615), fol. (...)3v. Het Franse origineel is onvindbaar: HM 382b. Le Petit wijst expliciet op de grote veranderingen die hebben plaatsgevonden in een aantal Hollandse (Amsterdam, Leiden, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen) en Zeeuwse steden (Middelburg, Vlissingen en Arnemuiden). Over de tekortkomingen van Guicciardini’s boek als motivatie schreef ook: De La Fontaine Verwey, ‘De geschiedenis’ (1976), p. 26-27.

89 Le Petit, *Nederlantsche republycke* (1615), fol. (...)3r-v: ‘soo ick selve op de plaetsen wesende ende doorsoeckende met groote ende neerstige onsoeckinge, ende ondervragen, hebbe konnen vernemen: welcke sommige by geschrifte my van de Magistraten overgesonden syn, die ick alle in eene Masse versamelt hebbe, om een volcomene beschryvinge van dese Nederlanden te versamelen ende by een te brengen’. Lees Waterbolk, ‘UbboEmmuis’ (1989), p. 6 voor twee werkbezoeken van Le Petit aan de stad Groningen.

verklaard en toen een federatie vormden.⁹⁰ Zo was zijn beschrijving van de Verenigde Nederlanden en hun steden ingeklemd tussen twee verdedigingen van hun onafhankelijkheidsstrijd. Het was duidelijk zijn intentie om de politieke en economische bloei op lovende wijze te beschrijven: hij kondigde aan te spreken over de oorsprong, de ligging, het bestuur en de omvang van de gewesten om daarna telkens uit te weiden over ‘die schoonicheyt, lusticheyt, cieraet, hanteringe, trafijcke, ende neeringe, van alle ende elcke Steden, Vlecken, Vestingen, ende Dorpen’.⁹¹

De andere vreemdeling heette Jean Nicolas de Parival (1605-1669), een wijnkoper uit Verdun in Lotharingen die zich had gevestigd in Leiden, en daar Franse conversatielessen gaf. In 1651 publiceerde hij *Les délices de la Hollande* (1651). In de komende jaren werd het boek veelvuldig herdrukt en in 1661 als *De vermaecklijckheden van Hollandt* in het Nederlands vertaald.⁹² Parival combineerde geschiedenis en beschrijving in één boek. In het tweede deel deed hij Hollands geschiedenis uit de doeken, geordend volgens de regerende landsheren. In het eerste deel, dat voor Parival de hoofdzaak vormde, gaf hij in lovende bewoordingen een chorografie van het gewest Holland, met hierin de oorsprong, ligging, bevolking, steden, belastingheffing en buitenlandse politiek. *Pièce de résistance* waren de stadsbeschrijvingen (bijna een derde van het geheel), die hij begint bij zijn woonplaats Leiden ‘tot de welcke ick een bysondere liefde, en uytermaten groote eerre toe-draghe, als mijner Voedtster-Moeder, en waer Ick de schoonste tijdt van mijn leven heb toe-ghebracht’.⁹³ Het ommeland, de etymologie en ouderdom, de geschiedenis, de topografie met de gebouwen en instellingen, de nijverheid en handel, het stadsbestuur en de vermaarde mannen spelen een rol in een niet helder gestructureerd betoog, maar vooral de gewoonten en gebruiken lijken zijn speciale aandacht op te eisen. Zo vertelt hij over de tiendaagse jaarmarkt in Leiden ter herdenking van het ontzet, de nachtelijke patrouilles door een wacht van 36 man, en de manier waarop je in Leiden huizen en grafombes kunt kopen. Een schaatser kan in vijf kwartier van Leiden naar Amsterdam komen, mits het ijs van goede kwaliteit is.⁹⁴ De andere steden behandelt hij veel korter (met uitzondering van Amsterdam) en in de vorm van excursies die hij onderneemt vanuit zijn standplaats Leiden. Het zijn duidelijk de prijzenswaardige bijzonderheden (hij last lofzangen in op Leiden en Amsterdam) en de dagelijkse gang van zaken in de universiteitsstad die hij benadrukt. Historische en archeologi-

90 Over die vergelijking, die vooral in de jaren vlak na de Pacificatie van Gent (1576) vaker voorkwam, leze men Van Schelven, ‘De staatsvorm van het Zwistersche eedgenootschap’ (1947).

91 In die opzet slaagt hij niet altijd: in zijn algemene beschrijvingen van de gewesten besteedt hij opvallend veel aandacht aan de antieke voorgeschiedenis. Le Petit, *Nederlantsche republycke* (1615), p. 71-76 gaat in zijn algemene bespreking van Holland bijvoorbeeld geheel in op het antieke Batavië. Alleen in de laatste opmerkingen, die gaan over de dapperheid van de Bataven en die verwijzen naar Tacitus en Junius, voegt hij er zelf aan toe dat de Hollanders tegenwoordig de voorouders te boven gaan, zoals wel wordt bewezen in de strijd tegen Filips II.

92 Parival, *Les délices* (1651); Parival, *De vermaecklijckheden* (1661). Later publiceerde hij nog een beschrijving van de stad Leuven: Parival, *Louvain* (1667). Over de auteur en zijn werk: Van Strien-Chardonneau, ‘Leiden’ (2006); NNBW, dl. 7, kol. 937-938.

93 Parival, *De vermaecklijckheden* (1661), p. 46.

94 Parival, *De vermaecklijckheden* (1661), p. 20. Parival erkent zelf dat hij de vermakelijkheden ‘wat onordentlick, en verwt bouw genoegh’ heeft beschreven (p. 287). Van Strien-Chardonneau, ‘Leiden’ (2006), p. 178-179 merkt terecht op dat ‘de opbouw geen schoonheidsprijs’ verdient.

sche informatie spelen een ondergeschikte rol. Hij schreef zijn werk dan ook in de eerste plaats voor buitenlandse studenten die de universiteit bezochten: ‘Ce traité voit le jour, pour l’amour de la patrie & pour le profit des Estudiens.’⁹⁵

De geleerde antiquaren schreven chorografieën die waren gespeend van dergelijke persoonlijk getinte en praktische informatie. Dit geldt zeker voor Marcus Zuerius Boxhorn (1612–1653) die in 1632 een *Theater of nieuwe beschrijving van het graafschap Holland en zijn steden* (*Theatrum sive Hollandiae comitatus et urbium nova descriptio*) publiceerde. Hij was nog een jonge man van twintig jaar, maar werd in hetzelfde jaar aangesteld als hoogleraar in de welsprekendheid. Later zou hij Daniël Heinsius opvolgen als hoogleraar geschiedenis. In zijn chorografie meldde hij dat hij veel te danken had aan zijn twee geleerde patroons: de Leidse antiquaar Petrus Scriverius (1576–1660), die hem onder meer van bronnen voorzag uit zijn wel voorziene bibliotheek, en de docent aan de Harderwijkse kwartierschool Johannes Isacius Pontanus, aan wie hij overigens verwant was.⁹⁶ Boxhorn had zowel het middeleeuwse als moderne Holland beschreven – ‘een nauwkeurige beschrijving van oud en nieuw Holland’ noemde hij het zelf – en hij gebruikte bronnen zoals archeologische vondsten en oude documenten, die hij meer dan eens in extenso citeerde, wat ook gebruikelijk was in de strikt chronologische, annalistische geschiedschrijving zoals de werken over de Opstand door Emanuel van Meteren en Pieter Bor.⁹⁷ Bovendien legde hij de nadruk op het stedelijke karakter van het graafschap: de hoofdstukken over de Hollandse en West-Friese steden nemen meer dan 80% van het totale werk in beslag. Ze zijn alle voorzien van stadsplattegronden, terwijl er aan de adel relatief weinig tekst en geen afbeeldingen worden besteed.⁹⁸ Zijn werk moest dan ook worden gekenschetst, volgens vertaler Geeraerd Baerdeloos, als ‘een pertinente ende volcomen soo Beschrijvinghe, als Historie der Steden van Hollandt ende West-Vrieslandt’. Daarmee had hij de *Batavia* van Junius verbeterd, die veel te kort van stof was geweest.⁹⁹ Het werk heeft zeker ook lovend-Guicciardiniaanse trekjes. Hoewel hij opent met acht hoofdstukken over het graafschap als geheel (waaronder een verklaring

95 Parival, *Les delices* (1651), fol. *5v – *6r. Op dit gebruik door vreemdelingen zinspeelde ook het woord vooraf dat de uitgever bij de Nederlandse vertaling schreef. Van Strien–Chardonneau, ‘Leiden’ (2006) wijst erop dat het boek in de loop der tijd steeds meer het karakter kreeg van een reisgids ten behoeve van buitenlandse toeristen.

96 Over de auteur en diens werk leze men onder meer Esser, ‘Concordia’ (2007); Hofman, ‘Marcus Zuerius Boxhorn’ (1998); HM 78; Plard, ‘La correspondance’ (1985); NNBW, dl. 6, kol. 178–180. Over zijn betrekkingen met Scriverius en Pontanus raadplege men Langereis, *Geschiedenis* (2001), p. 143–144 en 185–187; Bodel Nijenhuis, ‘Levensbyzonderheden’ (1840), p. 107. Boxhorn, *Theatrum* (1632) verscheen met lofdichten van onder meer Pontanus en Scriverius en een woord vooraf waarin zij voor hun hulp werden bedankt. Twee jaar later werd de tekst door de verder onbekende Geeraerd Baerdeloos in het Nederlands vertaald: Boxhorn, *Toneel* (1634).

97 Over deze annalistische geschiedschrijving: Janssen, ‘Kroniek en annalistiek’ (2002).

98 Over deze plattegronden raadplege men Groenveld e.a., *Den Haag* (2007), p. 59–60; Groenveld e.a., *Leiden* (1997), p. 45–46; Penning, ‘Balthasar’ (1997).

99 Boxhorn, *Toneel* (1634), fol. (?)4v. Het antiquarisch bronnenonderzoek was inderdaad zijn invalshoek. Hij kondigde zelf aan dat hij eindelijk deed ‘wat achtbare mannen die de oudheden van het vaderland bestuderen, al sinds jaar en dag hebben gewild: wij brengen hier een nieuwe en nauwkeurige beschrijving van oud en nieuw Holland voor de dag.’ Boxhorn, *Theatrum* (1632), fol. (...)1r: ‘Factum à nobis tandem est, quod amplissimi & patriae antiquitatis studiosi viri semper voluerunt. Hollandiae veteris ac novae novam & accuratam descriptionem hic exhibemus.’ De publicatie van het boek was aanleiding tot heftige kritiek van de Utrechtse bronnenvorser Arnoldus Buchelius, die in de pen klom om zijn concurrent Scriverius een staaltje van zijn bronnenkritiek ten beste te geven met het verzoek de opmerkingen aan diens pupil Boxhorn over te brengen: Langereis, *Geschiedenis* (2001), p. 185–187.

Afb. 9 Gegraveerde titelpagina van Marcus Zuërius Boxhorns beschrijving van Holland (1634).

van de naam, een beschrijving van de vruchtbaarheid van het land, en van de bloeiende handel en de uitstekende kwaliteiten van de bevolking) gaat het hem vooral om een lofzang op de recente bloei van Hollands steden, met name om hun stedelijke autonomie en economische macht.¹⁰⁰ Dit blijkt ook uit de zinnebeeldige voorstelling op de gegraveerde titelpagina (afb. 9). Hierop zien we een leeuw die in zijn poten een lans vasthoudt waarop de vrijheidshoed prijkt. Hij ligt in de Hollandse tuin. De wapens van Hollands belangrijkste steden zijn prominent zichtbaar op de omheining. Links staat de god van de handel, Mercurius, en rechts zien we de zee-god Neptunus. Zij vertegenwoordigen Hollands welvaart en haar bronnen. De titelpagina verwijst duidelijk naar de verworvenheden van het heden, niet naar het verleden.

De veelschrijvende antiquaar-predikant Jacob van Oudenhoven (1600/1601-1690) was minder geïnteresseerd in de zegeningen van het heden en nog meer dan Boxhorn gericht op de antiquarische beschrijving van het verleden. Hij publiceerde talloze stadsbeschrijvingen, antiquarische studies, en geschiedenissen. Zijn boeken vallen op door hun systematische aanpak en gedegen bronnenonderzoek, waarbij hij net als Boxhorn belangrijke documenten *in extenso* opnam.¹⁰¹ Die systematische werkwijze

¹⁰⁰ Zie ook de analyse van Meijer Drees, *Andere landen* (1997), p. 65-67, die weliswaar de nadruk legt op trots op Hollands rijkdom en welvaart, maar die niet plaatst in een stedelijk kader.

¹⁰¹ Over de auteur en zijn werk: HM 366; Brienen, 'Jacobus van Oudenhoven' (1987); Van Dijck, 'Jacob van Oudenho-

blijkt duidelijk uit zijn chorografie *Out-Hollandt, nu Zuylt-Hollandt* (1654), waarin hij be- toogde dat het baljuwschap Zuid-Holland (met zijn centrale stad Dordrecht) de kern was waar het graafschap Holland uit was ontstaan. Ze was bedoeld ter vervanging van een eerdere *Corte beschrijvinghe* (1628) van het baljuwschap door de Dordtse dichter, jurist en secretaris van Hof en Hoge Vierschaar van Zuid-Holland, Jacob van der Eyck (1574-1634). Van der Eyck schetste het gebied zoals dat er vóór de springvloed van 1421 bij had gelegen en hij beschreef de veranderingen die sindsdien hadden plaatsgevonden. Bijna vier vijfde van de tekst was echter gewijd aan een uitgave van de privileges, de regels van gewoonterecht (de costumen) en de zelf uitgevaardigde verordeningen die in dit deel van Holland rechtsgeldig waren. Het ging dus om een bronneneditie met een inleidende beschrijving.¹⁰² Van Oudenhoven veranderde die opzet in een thema- tische beschrijving die was opgedeeld in genummerde hoofdstukken en daarbinnen in genummerde paragrafen, waarin Van Eycks documenten telkens op de daartoe aan- gewezen plaats waren ingelast. Bovendien voegde hij veel nieuw materiaal toe, vooral aan zijn beschrijving van Dordrecht.¹⁰³ Later werkte hij het vergaarde materiaal verder uit tot een omvangrijke antiquarische stadsbeschrijving van *Oudt ende nieuw Dordrecht* (1666), waarin hij op basis van een behoorlijke documentatie het oude Dordrecht met het nieuwe wilde vergelijken en de opkomst van de stad in de tussenliggende periode wilde beschrijven.¹⁰⁴

Een passer

Op het schilderij van Vermeer en in het lofdicht op de maagd Geografie waarmee we het hoofdstuk openden, was niet alleen sprake van een stapel boeken die verwees naar

ven' (1969); NH 224-235; NNBW, dl. 2, kol. 1042-1046.

102 [Van der Eyck], *Corte beschrijvinghe* (1628). Over de auteur en zijn werk: HM 161; Groenveld, 'Verdicht verleden' (1975), p. 280-282; NH 92; NNBW, dl. 1, kol. 842. Andere chorografieën die zich concentreerden op de politieke aspecten zijn bijvoorbeeld De Laet, *Belgii confederatie republica* (1630), vertaald als *Republycke* (1652); Van de Sande, *Commentarius* (1625). Johannes de Laet (1582-1649) was één der Heeren XIX van de West-Indische Compagnie. Hij publiceerde zijn tekst in de reeks van 33 zogenaamde *Republiekjes* (1625-1649) van het uitgeverconcern Elsevier. Daarin beschreef hij de zeven provincies vanuit vooral bestuurlijk oogpunt en selecteerde hij zijn informatie omwille van het praktisch ge- bruik. In de (overigens zeer korte) stadsbeschrijvingen zijn zaken als ouderdom, beroemde mannen en geschiedenis van gering belang, maar trekken praktische gegevens over de ligging van de stad en de stedelijke economie wel zijn aandacht. De Laets zin voor kwantificering lijkt op die van Guicciardini. Zo weet hij dat er in 1601 te Dordrecht 3.084 huizen stonden en dat er tussen april 1620 en februari 1621 8.921 zalmen op de markt waren afgeslagen. Lees over dit werk en zijn auteur: Gruys, 'De reeks' (2000); Bremmer, 'The correspondence' (1998); Hoftijzer, 'The library' (1998), p. 203-204; Broc, *La géographie* (1980), p. 118-119. De Laet had zich onder meer gebaseerd op Frederik van de Sande (ong. 1577-1617), raad van het graafschap Gelre, die een beknopte beschrijving van de provincie had geschreven die diende als voorproefje van een groter werk dat er nooit is gekomen. Hij behandelde voornamelijk de bestuurs- en rechtsaan- gelegenheden van Gelderland, nadat hij kort de ligging, inwoners, bodemgesteldheid en bestuurlijke indeling had be- sproken. Over deze beschrijving: Huygen, *Beschryving* (1753), p. LXXI-LXXIII.

103 Hiertoe hoorden de geheime stukken die in de Dordtse 'IJzeren Kas' werden bewaard; zie hoofdstuk 4.

104 Van Oudenhoven, *Oudt ende nieuw Dordrecht* (1666), fol. *7r: 'Wy gheven u hier de Beschrijvinghe van Oudt ende Nieuw Dordrecht, waer in wy getracht hebben om de Oudtheden wederom te vernieuwen, ende soo veel als ons doen- delijk was, de Stadt Dordrecht wederom in haren Ouden ploy te brengen.'

de Straboniaanse tekstuele traditie van Guicciardini en Junius, maar ook van passers die een duidelijk zinnebeeld waren van de Ptolemeïsche cartografische traditie. Die cartografische traditie had duidelijke banden met de geschreven chorografie. Aan de ene kant worden kaarten en prospecten (waarbij het topografische object niet van bovenaf maar in profiel wordt gezien¹⁰⁵) vaak gecombineerd met bijpassende teksten, aan de andere kant worden teksten regelmatig geïllustreerd met relevante kaarten en ander beeldmateriaal.

In de jaren 1560, toen Guicciardini en Junius werkten aan hun Straboniaanse chorografieën van de Zeventien Nederlanden en Holland, ontwikkelde de Antwerpenaar Abraham Ortelius (1527-1598) zijn Ptolemeïsche geografie van de hele aardbol, het *Theatrum orbis terrarum* (1570), dat te boek staat als de eerste atlas die ooit werd gepubliceerd.¹⁰⁶ Ortelius, die Guicciardini en misschien ook Junius persoonlijk kende,¹⁰⁷ had aan zijn Ptolemeïsche atlas een duidelijk Straboniaans karakter gegeven. Hoewel het boek primair cartografisch was, had hij de kaarten voorzien van uitgebreide, uniform gestructureerde chorografische teksten. Bovendien lag er een diepgaande antiquarische belangstelling en motivatie aan het werk ten grondslag, die veel te danken had aan het voorbeeld van Biondo.¹⁰⁸

Ortelius was dan ook meer een humanistisch geleerde dan een cartograaf of mathematicus. Waar zijn in Duisburg gevestigde concurrent Gerard Mercator (1512-1594) zich veel moeite getroostte om een zo nauwkeurig mogelijk cartografisch beeld te verkrijgen en met verschillende projecties experimenteerde om het bolle aardoppervlak op een platte kaart weer te geven, bekommerde Ortelius zich vooral om de oudheid, had hij maar een beperkte kennis van mathematica en astronomie (onontbeerlijk voor de cartograaf) en was hij bovendien niet in staat om zijn eigen kaarten te graveren.¹⁰⁹ Ortelius was wel een gedreven humanist die zich bezighield met de archeologie en numismatiek (waarover hij een geroemd traktaat schreef) en die zich vol overgave stortte op de reconstructie van de Romeinse geografie. Op basis van tek-

105 Voor deze terminologie verwijs ik naar Ratsma, *Prospecten van Rotterdam* (2000), p. 3-5.

106 Het idee was van Johan Rademacher de Oude (1538-1617). Lees hierover Van den Broecke, *Ortelius* (2009), p. 22; Bostoën, *Bonis in bonum* (1998), p. 25; Elkhadem, 'Ontstaan' (1998), p. 37-38; Van der Krogt, 'The *Theatrum*' (1998), p. 61-63.

107 Ortelius en Guicciardini verkeerden in hetzelfde Antwerpse milieu waartoe ook hun uitgever en generatiegenoot Christoffel Plantijn behoorde. Hun contacten zijn geboekstaafd in hun correspondentie. Janus Gruterus (1560-1627) vroeg Ortelius bijvoorbeeld of deze zijn groeten wilde overbrengen aan Guicciardini: Ortelius, *Epistulae* (1887), nr. 156.21 en 168.11. Ortelius noemde de Italiaan 'mijn goede vriend' en steunde zwaar op diens chorografie voor zijn eigen beschrijvingen van de Nederlandse gewesten: Van der Heijden, 'Ortelius and the Netherlands' (1998). Beide mannen publiceerden bovendien bij Plantijn, waar zowel Ortelius' atlas als Guicciardini's *Descrittione* verschenen. Junius correspondeerde in de onderhavige periode eveneens met Plantijn, bij wie sinds 1565 een aantal van diens werken verschenen.

108 Ortelius kende het werk van Biondo en gebruikte het voor de teksten van zijn atlas en voor zijn *Synonymia* (1578): Van den Broecke, *Ortelius* (2009), p. 193.

109 Over Ortelius: Van den Broecke, *Ortelius* (2009); Karrow e.a., *Abraham Ortelius* (1998); Van den Broecke, Van der Krogt en Meurer (red.), *Abraham Ortelius* (1998). Ook Mercator zag Ortelius meer als geleerde dan als kaartenmaker. Crane, *Mercator* (2002), p. 220 wijst op de brief van 22 november 1570 (Hessels (ed.), *Abrahami Ortelii* (1887), nr. 32) waarin Mercator aan Ortelius de lof toezwaait over zijn net gepubliceerde atlas: 'In praising Ortelius for selecting the best sources and successfully compressing them into the portable *Theatrum*, Mercator discreetly defined his friend as an editor rather than a cartographer.'

stuele en archeologische bronnen poogde hij de oude plaatsnamen te identificeren. Dit antiquarisch onderzoek – waarin hij ongetwijfeld werd gestimuleerd door zijn goede contacten met de befaamde filoloog en antiquaar Justus Lipsius en de Engelse antiquaar William Camden¹¹⁰ – resulteerde onder meer in een historische atlas, *Parergon*, en in een lijst van plaatsnamen die door Ptolemaeus waren genoemd en die Ortelius voorzag van hun moderne equivalenten, *Nomenclator Ptolemaicus*, gevolgd door nog uitgebreidere lijsten van synoniemen voor plaatsnamen, *Synonymia* en *Thesaurus geographicus*.¹¹¹

Ortelius ontwikkelde zijn atlas dus op basis van eenzelfde historisch-antiquarische belangstelling als die ten grondslag lag aan de Straboniaanse chorografie in de traditie van Biondo. In Ortelius' ogen moet het daarom een logische stap zijn geweest om het kaartmateriaal aan te vullen met 'geografistorische' teksten. In het woord vooraf tot zijn Nederlandstalige *Theatre, oft toonneel des aertbodems* (1571) verklaarde hij dat hij op de achterkant van de grote, twee pagina's van een opengeslagen boek omvattende kaarten beknopte uiteenzettingen had geschreven 'om dat ons dochte on-aenghe-naem sijn die den Lesere soo gheheel wit voor de nuese te stooten' en om de lezer, vermoeid van het virtuele reizen over de kaarten, te dienen als rustpunt. Die teksten, zo legde hij uit in het Latijnse woord vooraf uit 1570 waarin hij zich richtte tot een beter opgeleid publiek, voegden verklaringen aan de kaart toe die waren samengesteld op dezelfde manier als de kaarten zelf, waarbij hij (net als op de kaarten) dus niet zou nalen zijn bronnen te vermelden.¹¹² Ortelius' teksten waren niet simpelweg kaarten in woorden, zoals het geval was bij Mercators teksten op de versozijde van zijn atlaskaarten, die vrijwel geen narratieve beschrijvingen bevatten maar voornamelijk bestonden

110 Ortelius onderhield een intensieve briefwisseling met de meest vooraanstaande geleerden en kunstenaars van zijn tijd: Depuydt, 'De brede kring van vrienden' (1998); Ortelius, *Album amicorum* (1969); Ortelius e.a., *Epistulae* (1887). Over diens contacten met Lipsius leze men De Landsheer, 'Abraham Ortelius' (1998) en Depuydt, 'Vale' (1999). Lipsius stimuleerde zijn vriend bijvoorbeeld de oude en 'vergeten' namen van steden en rivieren te identificeren. Lees ook de analyse van Ortelius' bronnengebruik voor zijn achterkanteksten door Van den Broecke, Ortelius (2009), p. 185-221, m.n. 185-186 en 203. Ortelius kwam in contact met William Camden toen hij in 1577 Londen bezocht. Hij was toen bezig met de voorbereidingen voor zijn historische atlas en tegen de achtergrond van die werkzaamheden vroeg hij de Engelse geleerde om Romeins Brittannië te beschrijven. Camden schreef toen een manuscript dat de lezer over Romeinse wegen langs Romeinse plaatsen voerde die Camden identificeerde met behulp van filologische, archeologische en linguïstische argumenten. In het boek dat uiteindelijk in 1586 zou verschijnen onder de titel *Britannia* had hij het plaatsnamenonderzoek in navolging van Biondo uitgebreid met een beschrijving van het oude en het contemporaine Groot-Brittannië, die het eiland een plaats op de Europese kaart moest geven. Parry, *The Tropics of Time* (1995), p. 22-23; Rockett, 'The structural plan' (1995); McFarlane, *Buchanan* (1981), p. 419-421; Levy, *Tudor historical thought* (1967), p. 144-148; Levy, 'The making' (1964); Van Dorsten, *Poets* (1962), p. 19-25.

111 Meurer, 'Ortelius as the Father', 1998; Meurer, 'Synonymia', 1998. Ortelius was een verwoed verzamelaar van onder andere kunstvoorwerpen, antieke munten, wetenschappelijke instrumenten (zoals globes, zonnewijzers, astrolabia en kompassen), boeken en manuscripten. Zijn huis, dat hij 'museum' noemde (dat wil zeggen de studieruimte van een geleerde), gold als een van de belangrijkste attracties van Antwerpen waaraan zelfs stadhouders een bezoek moesten brengen. Lees hierover Büttner, 'De verzamelaar' (1998), p. 169. Voor de betekenis van het woord 'museum': Claes, *De Tollenaere en Veerbeek* (ed.), *Het tetraglotton* (1972), fol. 199v s.v. 'musaeum'.

112 Ortelius, *Theatrum* (1570), fol. C1r (Latijn) en Ortelius, *Theatre* (1571), fol. A5v (Nederlands). De Latijnse versie meldt: 'statuimus ibi singularem Tabularum brevem quandam declaratiunculam adscribere, eodem modo, quo in ipsis Tabulis diximus à nobis esse factum; nullius, qui nobis usui fuerit, nomine omisso aut dissimulato.' Een vergelijking van beide woorden vooraf geeft Van den Broecke, Ortelius (2009), p. 19-24. Het Engelse woord vooraf in Ortelius, *The Theatre* (1606) meldt dat het gaat om 'a certaine briefe and short declaration and Historically discourse of every Mappe'.

uit opsommingen van de plaatsen die op de kaart waren te zien.¹¹³ Integendeel. M. van den Broecke heeft laten zien dat Ortelius' teksten waren bestemd als aanvulling op de kaarten. Ze plaatsten de afgebeelde regio's in een bredere geografische en historische context en op die manier voorzagen ze de kaarten (waarnaar de teksten regelmatig verwezen) van een uitleg.¹¹⁴ De achterkant-teksten zijn, met andere woorden, korte chorografieën die de kaarten ondersteunen maar niet vervangen. Van die teksten bracht Ortelius, zoals blijkt uit het onderzoek van Van den Broecke, een Latijnse versie voor academici en universitair geschoolden op de markt, en versies in verschillende volkstalen voor een minder goed opgeleid publiek die aanmerkelijk van het Latijn konden verschillen: veel vermeldingen van klassieke auteurs en andere bronnen werden bijvoorbeeld weggelaten (net als de tabellen met oude en nieuwe namen van landen en steden) en soms werden nieuwe verhalen met veel *human interest* opgenomen. Toch kunnen we constateren dat de beschrijvingen een vast patroon volgden, in ieder geval in zijn beschrijvingen van de Nederlandse gewesten. Doorgaans behandelen de teksten namelijk de omvang en grenzen van het gebied en worden daarna de belangrijkste geografische entiteiten beschreven, zoals de steden, rivieren, eilanden en verdere onderverdelingen van het territorium. Ook maakt Ortelius opmerkingen over de flora en fauna (bijvoorbeeld over de vruchtbaarheid van het land of de jachtmogelijkheden van bossen) en bespreekt hij de bestaansmiddelen van de inwoners (zoals de handel). Daarnaast gaat zijn aandacht uit naar de bevolking, met haar karakter, zeden en gewoonten (de Brabanders zijn een blijmoedig volk). Historische wetenswaardigheden vulden de beschouwingen aan, vooral als het ging om het identificeren en bespreken van antieke volksstammen en het geven etymologische verklaringen (in welk geval de teksten met deze informatie beginnen). Zo opende de beschrijving van Holland in het Latijn met een uitgebreid citaat uit Erasmus' beroemde adagium over het Bataafse oor (waarin de Hollanders en Bataven werden gelijkgesteld) en de beschrijving van Zeeland met een uiteenzetting van de Zeeuwse arts Levinus Lemnius (1505-1568) over de door Tacitus genoemde stam der Mattiaci en de etymologie van de woorden Mattiaci en Zeeland. De ligging, de bevolking en haar geschiedenis zijn dus de constituerende elementen. In de Latijnse mini-chorografieën volgden bovendien nog lijsten met secundaire literatuur. Op de achterkant-teksten over de Nederlandse provincieën kreeg Guicciardini (die een vergelijkbare reeks onderwerpen had behandeld) daarbij altijd de meeste eer.¹¹⁵

113 Lees hierover Van den Broecke, Ortelius (2009), p. 238-243, die de teksten bij Ortelius en Mercator vergelijkt, en Akerman, 'From books' (1995), p. 24

114 De term 'uitleg' is gebruikt door Van den Broecke, Ortelius (2009), p. 266, die concludeert: 'Ortelius was the first cartographer to introduce texts of a uniform format written on verso of his uniform atlas maps by way of explanation of what there was to be seen on the maps constituting the core of the atlas.' Over de verwijzingen naar de kaarten in de achterkant-teksten leze men p. 113-117, waar hij opmerkt dat deze teksten 'on the whole are rather meaningless without the maps they discuss.'

115 De achterkant-tekst over Brabant, bijvoorbeeld, begint zowel in de Latijnse versie uit 1570 als de Nederlandse uit 1571 met het bepalen van de grenzen: Ortelius noemt de grensrivieren Maas, Schelde, Sambre en Dender en de aanpalende gebieden (een praktijk die in administratieve aangelegenheden ook werd toegepast bij de beschrijving van particuliere eigendommen). Vervolgens prees hij het blijmoedige karakter van de Brabanders en de gezondheid van de lucht. Ook noemde hij de heerlijkheden (zoals het markiezaat van Antwerpen) en de bossen met hun jachtmogelijkheden. Als hekkensluiter beschreef hij de belangrijkste steden, waarbij Antwerpen wederom voorop stond. In de geleerde versie

De Orteliaanse combinatie van een atlas die bestaat uit twee pagina's grote kaarten met illustrerende teksten die zijn afgedrukt op de versozijde, maakte school. Omdat de teksten in de loop der jaren steeds verder uitdijden, moesten er vaak katernen met gedrukte tekst tussen de kaarten worden bijgebonden. Die teksten konden uiteenlopen van oppervlakkige beschrijvingen in proza of dichtvorm tot weldoordachte, 'geografistorische' beschrijvingen van een grote nauwgezetheid en omvang. Is de verhouding tussen tekst en kaart bij Ortelius ongeveer zoals één staat tot één, in de zeventiende-eeuwse, Amsterdamse wereldatlassen van de uitgeversdynastieën Hondius-Janssonius en Blaeu kon wel 90% van de beschikbare ruimte aan de tekst worden opgeofferd.¹¹⁶ Neem bijvoorbeeld het *Caert-thresoor*, de eerste wereldatlas die in de Noordelijke Nederlanden werd uitgegeven en waarin de ode aan de maagd Geografie is opgenomen waarmee we dit hoofdstuk openden. Het atlasje verscheen in 1598 in het kleine octavo-oblongformaat bij de Amsterdamse uitgever Cornelis Claesz in samenwerking met Barent Langenes (fl. 1589-1611) in Middelburg. Het was enorm populair getuige het grote aantal edities, vertalingen en bewerkingen. Bovendien was het invloedrijk: volgens atlasbibliograaf P. van der Krogt zette de uitgave 'a new standard for minor atlases'. Dat geldt zowel voor de kaarten als voor de (kwaliteit en kwantiteit van de) tekst. Het *Caert-thresoor* bevatte 169 kaarten van één pagina groot die waren gemaakt door Jodocus Hondius en diens zwager Pieter van den Keere (1571-na 1646) (20%) en een 665 bladzijden tellende tekst die was geschreven door een anonymus van wie we alleen weten dat hij een nieuweling was in het vak (80%).¹¹⁷ Uitgever Langenes merkte op in zijn opdracht aan de Staten van Zeeland dat geografie het oog is van de geschiedenis (wat Ortelius ook had opgemerkt in zijn woord vooraf) en dat de kaarten in zijn atlasje werden aangevuld met 'de beschryvinghe van elcks landts regeringe, religie, neeringe ende vruchbaerheyt. Midtsgaders daer by gevoecht vele merckelijcke Historien ende geschiedenissen.'¹¹⁸ Uit deze opmerking blijkt duidelijk dat de bijzonder omvangrijke tekst van het *Caert-thresoor* dezelfde (etnografische, geografische en historische) onderwerpen wilde behandelen als een chorografie. Bovendien is het opvallend dat de anonymus voor zijn beschrijvingen van de Nederlanden zowel teruggrijpt op de teksten van Ortelius als van Guicciardini, die regelmatig worden genoemd en maatgevend zijn geweest voor zowel de opbouw van zijn betoog als de gegevens die hij opneemt. De algemene beschrijving van de zeventien Nederlanden – die heel systematisch de naam, ligging, inwoners en

volgde dan nog een lijst met secundaire literatuur. Over de teksten: Van den Broecke, *Ortelius* (2009); Van den Broecke, 'Historische kaarten' (2003); Ormeling, 'Een naamkundig hulpmiddel' (2002); Van der Heijden, 'Ortelius and the Netherlands' (1998); Van der Krogt, 'The Theatrum' (1998), p. 68-69; Van den Broecke, *Ortelius Atlas Maps* (1996), p. 29-33; Brandmair, *Bibliographische Untersuchungen* (1914), p. 97-152. Zie ook: <http://www.orteliusmaps.com>.

¹¹⁶ Akerman, 'From books' (1995), p. 18-25 geeft een overzicht van deze ratio's voor een groot aantal atlassen. Een vergelijking van de teksten bij Ortelius met die van enkele latere atlassen is te vinden bij Van den Broecke, *Ortelius* (2009), p. 223-267. Rond 1680 – als het bedrijf van de Blaeu's is uitgebloeid – beginnen kaartteksten langzamerhand te verdwijnen (p. 265).

¹¹⁷ Van der Krogt, *Koeman's atlantes Neerlandici*, dl. 3a (2003), §34 (het citaat op p. 373); Schilder, *Monumenta*, dl. 7 (2003), p. 457-464; Burger, 'Het *Caert-thresoor*' (1929). Burger wijst de suggestie van de hand dat de tekst van Jan Jansz Orlers is, maar schrijft het werk toe aan Cornelis Taemsz uit Hoorn. Zie n. 2.

¹¹⁸ *Caert-thresoor* (1598), fol. (?).4r. Zie ook de titelpagina: 'Inhoudende de tafelen des gantsche Werelts Landen, met beschryvingen verlicht'.

het bestuur behandelt – is bijvoorbeeld uit Guicciardini overgenomen.¹¹⁹ De provinciebeschrijvingen volgen doorgaans hetzelfde patroon, al konden onderwerpen worden weggelaten of in een andere volgorde worden gepresenteerd: eerst worden de naam en oude volkeren besproken, daarna de grenzen en omvang van het territorium en zijn indelingen, alsmede het klimaat en de bodemgesteldheid. Een en ander wordt gevolgd door een opsomming en bespreking van de steden, een schets van de bevolking, en eventueel enkele opmerkingen over het landsbestuur.¹²⁰ De anonymus was echter noodgedwongen beknopter dan de Italiaan in zijn beschrijvingen van de steden. In een wereldatlas (en ook in de atlassen die zijn gewijd aan de Nederlanden die tijdens het Twaalfjarig Bestand beginnen te verschijnen)¹²¹ is de regio de belangrijkste eenheid van beschrijving: er zijn geen stadskarten of stadsgezichten en evenmin zijn er afzonderlijk gepresenteerde besprekingen van de individuele steden in de tekst. De chorografieën van Guicciardini en de zijnen dalen daarentegen wel af tot het niveau van de stad als basiseenheid van de beschrijving: in de *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* heeft iedere stad zijn eigen, aparte beschrijving en in alle bekende edities van het boek is het leeuwendeel van het cartografisch materiaal gewijd aan die steden.¹²²

Het onderscheid tussen een ‘atlas’ en een ‘chorografie’ die met kaarten, prospecten en andere afbeeldingen is geïllustreerd, is dus vaak moeilijk te bepalen. In principe is in een atlas de kaart de belangrijkste informatiedrager en dient de tekst slechts ter illustratie: het zijn de beschikbare kaarten die bepalen of er tekst komt en waar die tekst over handelt (en soms wordt er in de tekst dan ook naar de kaart verwezen). In een chorografie is dat precies andersom: de tekst is de belangrijkste informatiedrager en de kaart, het prospect of een andere afbeelding is in principe bijzaak. In de praktijk zijn de grenzen echter vlottend. Niet alleen vertonen de teksten in atlassen en chorografieën grote overeenkomsten, zoals we zagen, maar ook is de ratio tussen tekst en afbeelding niet wezenlijk anders: in het *Caert-thresoor* (1598) zijn er maar liefst 3,9 bladzijden tekst voor iedere kaart en in de eerste Nederlandstalige Guicciardini-editie (1612) zijn dat er maar 2,3! Volgens Van der Krogt kan het onderscheid tussen chorografie en atlas dan ook alleen worden gemaakt door de te kijken naar de intentie van de uitgever: presenteert hij op de titelpagina het beeldmateriaal als de essentie van de publicatie, of juist de tekst?¹²³

119 *Caert-thresoor* (1598), p. 160–171 voor de algemene beschrijving van de Nederlanden, met de bron genoemd op p. 171. Voor de beschrijving van de provincies gebruikt de auteur ook andere bronnen, zoals Junius' *Batavia* voor Holland die direct op de eerste bladzijde van de beschrijving van dit gewest wordt genoemd (p. 210–240). De schatplichtigheid aan Guicciardini geldt niet voor de volgorde van de gewesten. Deze is noch ontleend aan de Italiaan noch aan Ortelius, die beiden beginnen bij Brabant.

120 Soms neemt de auteur van het *Caert-thresoor* gegevens over uit Guicciardini, bijvoorbeeld als hij de ligging van Gelderland beschrijft (*Caert-thresoor* (1598), p. 246 is gebaseerd op Guicciardini, *Beschryvinge* (1612), p. 136). Soms baseert hij zich vooral op Ortelius, bijvoorbeeld in zijn beschrijving van Brabant. Deze gegevens vult hij aan met informatie uit Guicciardini en Goropius Becanus' in opdracht van het Antwerpse stadsbestuur geschreven *Origines Antverpianae* (1569) (p. 200–204, Guicciardini, *Beschryvinge* (1612), p. 47).

121 Van der Krogt, *Koeman's atlantes Neerlandici*, dl. 3a (2003), §36; Roegijs en Herten (red.), *Eenheid op papier* (1994).

122 Deys e.a., *Guicciardini illustratus* (2001).

123 Van der Krogt, *Koeman's atlantes Neerlandici*, dl. 1 (1997), p. 17–19; Akerman, 'From books' (1995); Meurer, *Fontes* (1991). De ratio bij Guicciardini is ontleend aan Van der Krogt (p. 17) die 175 bladzijden met beeldmateriaal telde tegenover 396

Stedenatlassen

Het aldus gedefinieerde Orteliaanse model werd ook op steden toegepast. In zulke stedenatlassen ontbraken dan de algemene beschrijvingen van regio's die bij Guicciardini en Boxhorn wel aan de orde komen.

Het bekendste voorbeeld is de reeds genoemde zesdelige reeks over de *Steden van de wereld* (1572-1617) waartoe het initiatief was genomen door de geestelijke Georg Braun (1541-1622), de graveur Frans Hogenberg (1535-1590) en de geleerde-cartograaf Ortelius. De stedenboeken waren duidelijk bedoeld als aanvulling op Ortelius' wereldatlas. De titel *Civitates orbis terrarum* legt een expliciete link met het *Theatrum orbis terrarum* en de uitgevers kozen ook voor hetzelfde format: de stadskarten en -profielen bestrijken twee pagina's van een opengeslagen boek in folio en hebben begeleidende teksten op de keerzijde. Bovendien had men de intentie om de steden te groeperen in de volgorde van Ortelius' landkaarten. Bij dit alles draaide het, zoals Braun uiteenzette, dus niet om de begeleidende teksten maar om de 'buitengewoon nauwkeurige afbeeldingen van steden, die, met kunstvaardigheid geschilderd, veel meer van zichzelf prijsgeven dan als hun kennis [...] zou worden verkregen uit slechts een beschrijving in woorden.'¹²⁴

Dat lag toch anders in de twee schitterend uitgegeven stedenatlassen die Joan Blaeu (1596-1673) ter viering van de Vrede van Munster aan de Nederlanden wijdde. Tussen 1649 en 1652 verschenen eerst een Latijnse en toen een Nederlandstalige editie in twee aparte delen over de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden. Op het eerste gezicht lijkt in dit *Tooneel der steden* niet veel twijfel te bestaan over het primaat van de stadsplattegronden, want het toneel dat (net als bij Ortelius) op de titelpagina wordt genoemd, verwijst naar de stadsplattegronden die werden uitgegeven 'Met hare Beschrijvingen'. De boeken maakten bovendien deel uit van een groter cartografisch project dat was geïnspireerd door Mercators kosmografie. Hierin zou het heelal systematisch worden beschreven, maar hoe dicht men Amsterdam en Blaeu zou naderen, des te gedetailleerder zou de beschrijving worden. Er stonden vier reeksen atlassen op het programma: een *chorografie* over de aarde, een *topografie* over de steden, een *hydrografie* over de zeeën en een *uranografie* over de hemelen. Het beeldmateriaal moest grotendeels komen van de steden zelf. Blaeu schreef de stadsbesturen aan – net zoals Braun had gedaan voor zijn stedenboek en Willem Silvius en Plantijn voor hun edities van Guicciardini – met het verzoek hem de meest recente plattegrond te sturen of om een verouderde plattegrond voor hem bij te werken. Bovendien kon hij beschikken over een flink aantal koperplaten die hij in 1641 had gekocht van Henricus Hondius (1596/1597-1651).¹²⁵

bladzijden tekst. Het *Caert-thresoor* bevat 169 kaarten en andere afbeeldingen tegenover 665 bladzijden tekst.

124 Geciteerd naar J. Grieten en P. Huvenne, 'Antwerpen geportretteerd', in: Van der Stock (red.), *Antwerpen* (1993), p. 74. Er waren edities in het Latijn, Duits en Frans. Over het stedenboek: Groenveld e.a., *Den Haag* (2007), p. 57-59; Koeman e.a., 'Commercial cartography' (2007), p. 1333-1334; Van der Krogt, 'Commercial cartography' (1995), p. 113-114; Braun en Hogenberg, *Civitates orbis terrarum*, ed. Skelton (1965); Keuning, 'The Civitates' (1963); Bachmann, *Die alten Städtbilder* (1939).

125 Over deze stedenboeken van Blaeu: Groenveld e.a., *Den Haag* (2007), p. 60-61; Koeman e.a., 'Commercial cartography' (2007), p. 1334-1338; Van der Krogt, 'Commercial cartography' (1995), p. 114-116; De la Fontaine Verwey, 'Dr. Joan Blaeu', 1981, met p. 16-17 over zijn grote project; Koeman, *Atlantes neerlandici*, dl. 1 (1967), p. 295-331; Blaeu, *Tooneel*, ed.

Maar ook de tekstuele beschrijvingen werden serieus aangepakt. De teksten werden zoveel mogelijk gegoten in een vast stramien dat vergelijkingen mogelijk maakte. Die structuur is duidelijk aangegeven met marginalia en meestal ook in de lopende tekst.¹²⁶ Bovendien werden ze zoveel mogelijk samengesteld door plaatselijke experts. De beschrijving van Amsterdam kwam van Jacob Lescaille (1611-1679), dichter en collega in het boekenvak die aanvankelijk als letterzetter in Blaeus drukkerij had gewerkt.¹²⁷ Schoonhoven, Tiel en Zaltbommel kregen beschrijvingen van hun stadssecretarissen, Alkmaar van notaris Sierick Siersma (1624-1665), Harderwijk van zijn burgemeester Ernst Brinck (1582/1583-1649) en Franeker van hoogleraar en officieel geschiedschrijver van Friesland, Christianus Schotanus (1603-1671). Al deze medewerkers werden met naam in de betreffende hoofdstuktitels vermeld.¹²⁸ Blaeu had nog meer van zijn 'vrienden' gevraagd hun geboortestad te beschrijven, maar hij verzuchtte dat hij 'seer weynigh aen hare naerstigheyt verplicht' was. Daarom had hij zijn toevlucht genomen tot het 'op de wyse der byen' exciperen van eerder verschenen stads- en landsbeschrijvingen, een werk dat hij had uitbesteed aan 'anderen, bequaem om mijn voorneemen uyt te voeren'. Het is waarschijnlijk dat hij aan die auteurs een lijst met punten ter beschrijving had meegegeven.¹²⁹ Door de afhankelijkheid van secundaire bronnen waren sommige bijdragen echter minder goed uitgevallen, 'want men kan die [stadsbeschrijvingen], sonder gunst en bevel der Magistraten, uyt de archieven en stadtsboecken niet verkrijgen'.¹³⁰

Blaeu hechtte dus opvallend veel belang aan de kwaliteit van zijn beschrijvingen. In dat opzicht waren de teksten allerminst het ondergeschoven kindje en is het primaat van tekst of beeld maar moeilijk te bepalen.

Van 't Hoff (1966); Van 't Hoff, 'Blaeu's stedenatlas' (1947); Van 't Hoff, 'Bijdrage tot de datering' (1941-1943), p. 114-121; Nijhoff, 'De verschillende uitgaven van de stedenboeken' (1933-1934). De koperplaten die Blaeu kocht van Hondius, hoorden tot Boxhorn's *Theatrum* (1632) en tot het topografische project *Flandria illustrata* met teksten van de Vlaamse kannik Antonius Sanderus (1586-1664), die de Zuid-Nederlandse steden en andere bezienswaardigheden opnieuw had laten opmeten en uittekenen. Dat is iets wat Blaeu niet deed. Over Sanderus: Benz, *Zwischen Tradition und Kritik* (2003), p. 219; Viaene, 'Van Flandria illustrata' (1970); Caulet, 'De gegraveerde' (1908); De Saint-Genois, *Antoine Sanderus* (1861).

126 Nadat de naam en ouderdom zijn behandeld, komt de ligging aan bod. Vervolgens is er ruimte voor een geschiedenis waarin vaak aandacht wordt besteed aan de stadsvergrotingen en de verlening van privileges. Dan komen de openbare gebouwen aan de orde, gesplitst in wereldlijke en kerkelijke. Als hekkensluiters fungeren het stadsbestuur (met lijsten van bestuurders die op het moment van schrijven zitting hadden), de stadseconomie met haar handel en nijverheid, en de beroemde en geleerde mannen.

127 De toeschrijving aan Lescaille: Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam* (1693), fol. *1v. In de beschrijvingen van Dordrecht en Leiden zijn stedendichten van Lescaille opgenomen, waarover: Gelderblom, 'k Wil rijmen' (1994), p. 24-25 en 141-142 (Dordrecht) en 25 en 142 (Leiden); Gelderblom, 'De maagd' (1991). Over Lescaille: Sanders, 'De familie Lescaille' (1960).

128 De beschrijving van Schoonhoven door stadssecretaris D.V. Stralen werd in 1648 apart uitgegeven. Zie p. 17 n. 17.

129 Dat geldt mogelijk ook voor een aantal van de met name genoemde auteurs. Het uitvaardigen van dergelijke vragenlijsten kwam vaker voor. Zo publiceerde de VOC, in de persoon van Joan Blaeu, een *Memorie voor de kooplyden en andere officieren* (1669), die terugging op een decennia oude traditie: zie hoofdstuk 3.

130 Blaeu, *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden* (1649), 'Aen de selve'. Door die afhankelijkheid van aangeleverd materiaal was ook de kwaliteit van de stadspattingen nogal wisselend. Zie bijvoorbeeld de fouten in de Haagse kaart: Groenveld e.a., *Den Haag* (2007), p. 60-61.

Teksten met kaarten

Tot op zekere hoogte geldt dat ook andersom. Voor de chorograaf was het beeldmateriaal misschien van ondergeschikt belang, maar dat wil niet zeggen dat hij kaarten, plattegronden en prospecten niet nuttig of noodzakelijk vond. Integendeel. Vanzelfsprekend verschenen er chorografieën zonder topografische illustraties, maar die boeken wilden doorgaans bestuurlijke toestanden beschrijven of ze richtten zich vooral op het verschaffen van antiquarische informatie over het plaatselijke verleden, zoals Jan van der Eycks verhandeling over het baljuwschap Zuid-Holland en de stadsbeschrijvingen van Jacob van Oudenhoven. Maar in de meeste Guicciardiniaanse chorografieën en stadsbeschrijvingen ontbraken cartografische illustraties slechts zelden en waren ze tot op zekere hoogte onmisbaar.¹³¹ De tekst stond voorop (de titelpagina's van geïllustreerde stadsbeschrijvingen vermeldden doorgaans dat ze waren 'verciert met verscheyden Caerten ende Figuren', hetgeen impliceert dat de tekst voorop stond) en er werd pas in een vrij laat stadium door de auteur of uitgever naar bijpassende illustraties gezocht. Bovendien werden die illustraties vaak als losse platen toegevoegd en waren ze ook apart te verkrijgen. Zoals we zagen in de inleiding, was dat bijvoorbeeld het geval met de illustraties voor Van Bleyswijcks *Beschryvinge der stad Delft*. De afbeeldingen vormden derhalve niet, zoals in atlassen gebruikelijk was, het middelpunt van een kaarten, waarbij de tekst op de versozijde van de kaart wordt afgedrukt. Ook in materieel opzicht lagen de kaarten, prospecten en andere afbeeldingen zoals van gebouwen en interieurs dus allerminst aan de basis van het concept van het boek.¹³²

Guicciardini is wederom het lichtende voorbeeld voor degenen die na hem kwamen. Hij was zeer geïnteresseerd in cartografie en bestelde regelmatig kaarten in de winkel van zijn vriend Christoffel Plantijn. Gezien die belangstelling is het niet verwonderlijk dat hij dergelijk materiaal voor zijn *Descrittione* onontbeerlijk vond: vanaf het begin wilde hij zijn boek illustreren met provinciekaarten. In de eerste editie uit 1567, die verscheen bij de Antwerpse drukker en boekverkoper Willem Silvius (†1579), was het aantal illustraties nog gering, er waren twee kopergravures met kaarten van de Nederlanden en Antwerpen opgenomen en vijftien houtsneden met enkele provincie- en stadskarten en afbeeldingen van de Antwerpse kathedraal en het splinternieuw-

131 Een uitzondering is bijvoorbeeld De Parivals beschrijving van de Hollandse vermakelijkheden, die aanvankelijk verscheen in Franstalige edities zonder afbeeldingen maar in de Nederlandse vertaling van 1661 wel werd versierd met kopergravures (voornamelijk stadsprofielen): Parival, *Les delices* (1651) en *De vermaecklijckheden* (1661).

132 Over deze problematiek in verband met stadsbeschrijvingen: Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers' (2001). Het citaat is naar Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (1614), titelpagina. Later in de zeventiende eeuw zijn er enkele uitzonderingen, waaronder vooral Dapper, *Historische beschrijving* (1663). De titelpagina van dit boek (waarop R. Esser me attendeerde) vermeldt dat behalve de geschiedenis van de stad 'Al de Stads gemeene, zoo Geestelijke als Wereltlijke, Gebouwen, in meer als tzeventigh kopere Platen, met haer nevenstaende Beschrijving, vertoont worden.' In ieder geval in het topografische gedeelte van stadsbeschrijving wordt aan de afbeeldingen dus een prominente plaats toebedacht, waaraan de tekst secundair zou zijn. Dit wijst mogelijk op een verschuiving in de relatie tussen tekst en afbeelding in gedeeltes van de beschrijvingen van Amsterdam. Rond dezelfde tijd beginnen bijvoorbeeld platenboekjes met de belangrijkste gebouwen van deze stad te verschijnen. In latere uitgaven worden aan die afbeeldingen teksten toegevoegd. Dappers uitgever Jacob van Meurs, die zich op de titelpagina afficheert als boekverkoper en plaatsnijder, preludeert op deze ontwikkeling. Lees over deze ontwikkelingen hst. 6 n. 67.

we Antwerpse stadhuis, maar toen Plantijn in 1581 de uitgave overnam en (net als zijn voorganger) een groot aantal stadsbesturen aanschreef voor levering van nieuw kaartmateriaal, werd het illustratiemateriaal vooral met stadsplattegronden verder uitgebreid: er waren nu 55 kopergravures, deels kopieën naar eerdere Guicciardini-edities, deels naar Ortelius' wereldatlas en deels naar de reeds verschenen delen van de *Steden van de wereld*.¹³³ Naar die kaarten verwijst de auteur in het woord vooraf en in de lopende tekst, zoals in zijn algemene beschrijving van de Zeventien Nederlanden waar hij stelt dat alleen uit tekst en beeld samen 'ons opset ende voornemen klaerlijck sal moghen begrepen ende verstaen worden.' De 'forme en gesteltenisse van desen landen' kon met woorden alleen niet goed worden beschreven. De kaarten, zo stelt hij elders, zullen dan ook 'helpen tot verstandt der teghenwoordigher saecken'. Dergelijke kaarten moesten bij voorkeur aan de tekstuele beschrijvingen vooraf gaan, zodat ze konden dienen tot beter begrip van de tekst die volgde.¹³⁴ De Noord-Nederlandse edities zouden rijkelijk geïllustreerd blijven: Cornelis Claesz voegde in de eerste Noord-Nederlandse Guicciardini-editie uit 1609 nog een flink aantal afbeeldingen aan die van Plantijn toe zodat het totaal nu op 93 kwam, en dat aantal zou in de loop der jaren nog verder stijgen.¹³⁵ Er zijn zeker parallellen te trekken tussen deze Guicciardini-edities en de contemporaine atlassen van de Zeventien Nederlanden of de stedenboeken van Blaeu.

Latere auteurs deden ook hun best om goed kaartmateriaal te bemachtigen maar hielden vast aan het primaat van de tekst. Dit kan goed worden geïllustreerd met de werkzaamheden van Ubbo Emmius (1547-1625), medeoprichter en eerste rector magnificus van de Groninger universiteit, die een speciale belangstelling had voor alle vormen van geografie. Toch is hij in de eerste plaats bekend als historicus: tussen 1596 en 1616 publiceerde Emmius zijn chronologische geschiedenis van Friesland (dat volgens hem de huidige provincies Friesland, Groningen en Oost-Friesland omvatte) in zes omvangrijke delen van elk tien hoofdstukken.¹³⁶ Ten behoeve van zijn geschiedwerk schreef hij een viertal chorografieën. Bovendien werd hij door zijn tijdgenoten gezien als bij uitstek deskundige op het gebied van de landmeetkunde en cartografie.¹³⁷ Zo-

133 Deys e.a., *Guicciardini illustratus* (2001), nr. 1 (Silvius 1567) en 5 (Plantijn 1581). Voor het aanschrijven van stadsbesturen door Plantijn: Groenveld, Penning en Stal, *Den Haag* (2007), p. 51-52; Groenveld, Van Maanen en Penning, *Leiden* (1997), p. 38-39. De kaarten waren ook los verkrijgbaar voor een stuiver per stuk: Koeman, *The History of Abraham Ortelius* (1964), p. 50.

134 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), fol. *5v en p. 5, 47 en 56-57. Hierover: Van der Heijden en Oomen, *De 'beschrijving'* (2001), p. 17 en 26-27.

135 Cornelis Claesz had de provinciekaarten voor zijn editie van Guicciardini uit 1609 ook apart uitgegeven met een gedrukte tekst eromheen of eronder. Hij verkocht die exemplaren voor 1 stuiver en 8 penning per stuk. De Nederlandse teksten waren genomen uit de vertaling van Cornelis Kiliaen, die pas in 1612 zou verschijnen. De kaart van Holland werd ook met Latijnse tekst uitgebracht, geïnspireerd op Guicciardini maar mogelijk samengesteld door Petrus Montanus. Schilder, *Monumenta cartographica*, dl. 7 (2003), p. 489-521 en facsimile 53-63; Deys e.a., *Guicciardini illustratus* (2001), nr. 9.

136 Emmius, *Rerum Friscarum historia* (1616), in het Duits vertaald als *Friesische Geschichte* (1980-1982).

137 Vanaf het midden van de zestiende eeuw was het niet ongebruikelijk dat een landmeter niet alleen het land opmat en de bijbehorende mathematische, geometrische berekeningen uitvoerde, maar dat hij ook een kaart van het opgemeten land vervaardigde: Pouls, *De landmeter* (1997). Emmius deed beide. Zijn reputatie blijkt uit het feit dat het Groninger stadsbestuur meerdere malen zijn hulp als landmeter inriep, bijvoorbeeld als één van de examinatoren van een nieuw te benoemen landmeter, en uit het feit dat hij bij de oprichting van de Groninger universiteit aanvankelijk werd

Afb. 10 Portret van Ubbo Emmius op 78-jarige leeftijd (1625).

wel de tekst als de kaart viel dus onder Emmius' expertise. Op een anoniem schilderij uit 1625 (afb. 10) wordt hij daarom afgebeeld als een geleerde die in beide kennisgebieden thuis is, op een manier die doet denken aan Vermeers geograaf: in zijn rechterhand houdt Emmius een aardglobe met duidelijk zichtbare lengte- en breedtecirkels (in plaats van een passer zoals op het schilderij van Vermeer) en in zijn linkerhand een boek.¹³⁸

In de jaren 1590 reisde Emmius door zijn geboortestreek Oost-Friesland om (zo schreef hij later) 'ter illustratie van een geschiedkundig werk over ons volk dat ik wilde schrijven, een geografische kaart van mijn vaderland te maken'.¹³⁹ De bedoeling was om de gehele regio nauwkeurig op te meten op basis van de relatief nieuwe, door Gemma Frisius in 1533 voor het eerst beschreven methode van de voorwaartse snijding of driehoeksmeting, waarbij de afstand tussen twee oriëntatiepunten zoals kerktorens pre-

benoemd als hoogleraar in de geschiedenis en wiskunde: Koppers, *Ubbo Emmius* (1994), p. 42 en 44; Emmius, *Ostfriesland* (1982), p. XII; Waterbolk, 'Oud en nieuw' (1976), p. 14.

¹³⁸ Het samengaan van geografie (de aardglobe) en historie (het boek) op dit schilderij is ook gesignaleerd door Waterbolk, 'Oud en nieuw' (1976), p. 13.

¹³⁹ Geciteerd naar Koppers, *Een Oost-Fries geleerde* (1994), p. 44.

cies gemeten moest worden, maar de positie van een derde oriëntatiepunt kon worden berekend door met een speciaal instrument de hoeken te bepalen vanuit de twee andere basispunten. Bovendien maakte hij in zijn aantekenboekje notities over de steden, dorpen en andere geografische bijzonderheden die hij onderweg tegenkwam. Die gegevens verwerkte hij tot een prachtige en bijzonder nauwkeurige kaart van het gewest (1595) en tot een vrij ongewone chorografische tekst, die pas in 1616 verscheen onder de veelzeggende titel van een Rondleiding, dat is een precieze chorografische beschrijving van Oost-Friesland (*Περιήγησις*, id est accurata descriptio chorographica Frisiae Orientalis).¹⁴⁰ Deze rondleiding is eigenlijk een kaart in woorden in de vorm van een rondreis door het gewest, die is voorzien van topografisch en soms wat historisch commentaar. In de inleiding had Emmius geschreven dat hij het niet ontoepasselijk vond om nu uitvoeriger in een klein boekje te beschrijven wat hij destijds met de ganzenveer in een kaart had getekend (die als uitslaande gravure aan de editie was toegevoegd).¹⁴¹ Kaart en tekst zijn dus van dezelfde aard, maar de tekst is uitvoeriger. Bovendien vullen ze elkaar aan: een uitgave van de tekst zonder kaart vond Emmius ontoelaatbaar.

Dat gold voor al zijn chorografieën. Behalve zijn topografische traktaat over Oost-Friesland had hij namelijk drie meer traditioneel gestructureerde chorografische beschrijvingen vervaardigd van de drie Friese gewesten (inclusief Oost-Friesland).¹⁴² De vier geografistorische werken verschenen in 1616 gezamenlijk bij de Leidse uitgever Lowijs Elzevier (fl. 1583-1617) als onderdeel van Emmius' grote geschiedwerk over Friesland. Het resultaat stemde echter tot ontevredenheid: met uitzondering van de Rondleiding (die was voorzien van Emmius' eigen kaart van Oost-Friesland) waren er aan de drie resterende chorografieën geen gewestelijke kaarten toegevoegd, maar stadsplattegronden van de elf Friese steden, Groningen en Emden. Hier had zijn werk onder te lijden, schreef hij aan de Leidse geleerde Petrus Scriverius die namens Emmius een oogje in het zeil hield op het drie jaar durende drukproces, want die plattegronden helpen de lezer geenszins bij het volgen van het historische verhaal. Chorografische kaarten van de gewesten, die een overzicht geven van het gebied waar de gebeurtenissen plaatsvinden, doen dat wel. Die hadden daarom niet mogen ontbreken.¹⁴³

140 Over tekst en kaart leze men Lutz, *Frisia Orientalis* (2010); Schilder, *Monumenta*, dl. 7 (2003), p. 416-425; Schuhmacher, 'Ubbo Emmius' (1994); Sonntag 'Zur Ostfriesland-Karte' (1994); Emmius, *Ostfriesland* (1982); Boer, *Ubbo Emmius* (1935), p. 52-53. Toch komen tekst en kaart, beide gebaseerd op dezelfde landmeterreis, niet helemaal overeen: 11 in de tekst genoemde plaatsen heeft de kaartgraveur niet opgenomen, en hij heeft 40 plaatsen toegevoegd in vergelijking met de tekst: Emmius, *Ostfriesland* (1982), p. 81-83.

141 Emmius, *Ostfriesland* (1982), p. 3.

142 Boer, *Ubbo Emmius* (1935), p. 81-82. Hierin worden vooral de ligging en oudste geschiedenis behandeld, een overzicht gegeven van de staatsrechtelijke en kerkelijke organisatie (inclusief haar historische ontwikkeling), en de steden besproken met nadruk op de bestuurlijke aspecten. In de beschrijving van Emmius' geboortegewest Oost-Friesland blijft een bespreking van de ligging achterwege. Die was reeds gegeven in de *Rondleiding*.

143 Emmius, *Briefwechsel*, dl. 2 (1923), nr. 414. Hierover: Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 177; Sonntag, 'Zur Ostfriesland-Karte' (1994), p. 137; Emmius, *Tussen Eems en Lauwers* (1989), p. 11; Emmius, *Ostfriesland* (1982), p. VII. Over de editie: Kingma, 'Een noordelijk historicus' (1991). De chorografie van Groningen verscheen al in 1605 en was geïnspireerd op een werkbezoek dat de geschiedschrijver en chorograaf Jean François le Petit in 1597 aan de stad had gebracht op zoek naar de 'antiquiteiten vander stad': Waterbolk, 'Ubbo Emmius' beschrijving van Stad en Lande' (1989). De vier chorografieën verschenen in 1616 in de complete folio-editie onder een gezamenlijke titel (*De Frisia et Frisiorum republica inter Flevum et Visurgim*) en met een gezamenlijke opdracht en inleiding. Overigens waren ook de eerste twee decades van

Besluit

We hebben gezien dat het begrip chorografie op twee manieren kan worden gedefinieerd. Ten eerste duidt de term een beschrijving aan van een regio of een specifieke plaats, in ieder geval niet een beschrijving van de gehele aarde (*geografie*) of van een locatie als onderdeel van de kosmos (*kosmografie*). Ten tweede geeft de term aan op welke manier het onderwerp wordt benaderd: het gaat om gedetailleerde beschrijvingen waarin op een uitputtende manier zowel historische als geografische informatie wordt gegeven. Nadruk op het historische element herinnert ons aan Vermeers geograaf en het portret van Ubbo Emmius: beide mannen houden een boek in hun linkerhand. Nadruk op het geografische roept hun rechterhand in herinnering, waarin de geograaf een passer houdt en Emmius een aardglobe. Deze dichotomie wordt nog eens benadrukt door de kast die achter Vermeers geograaf staat: hierop ligt een stapel boeken aan de linkerkant van een *aardglobe*. Chorografie heeft derhalve dezelfde ambivalentie als de geografie: ze is tekstueel zowel als cartografisch, ze is historisch zowel als topografisch.

Vanuit deze interdisciplinaire invalshoek is het mogelijk om drie verschillende stromingen te zien binnen de chorografische traditie in de Republiek: een Juniaanse chorografie die humanistisch, geleerd en antiquarisch is (soms zelfs archeologisch); een Guicciardiniaanse chorografie die meer algemeen lovend en veelomvattend is en niet in de eerste plaats verslag doet van een gedegen bronnenonderzoek; en nauw daaraan verwant een Orteliaanse chorografie die niet de tekst maar het beeld centraal stelt als de belangrijkste drager van informatie. De grenzen waren vlottend. Met name de Orteliaanse atlanten en de chorografieën van Guicciardiniaanse snit kunnen vaak alleen met formele criteria zoals formuleringen op de titelpagina van elkaar worden onderscheiden.

2 Stedenlof

Inleiding

Lang geleden stond op de plek waar nu Haarlem ligt een onoverwinnelijk kasteel. Het was de woonstede van een onversaagde, heldhaftige en door zijn vijanden gevreesde ridder. Rond 400 begon deze Heer Lem met de bouw van een stad. Voortdurend hield hij supervisie en als het nodig was, hielp hij zelf een handje mee. Zelfs de godin Pallas Athene daalde uit de hemelen neer voor het verstrekken van wijze raad. Toen de torens door de wolken braken, was het tijd voor een naam. Lem raadpleegde geen waarzeggers en vogelroedelaars, zoals gebruikelijk was, maar noemde zijn nederzetting *Heer Lems Stad*. Later werd dit *Haarlem*. Dat is volgens een lang stedendicht van 668 versregels uit 1616 door toekomstig predikant Samuel Ampzing de geboorte van een stad die haars gelijke niet kent. In het vervolg van zijn gedicht legt hij uit waarom Haarlem zo geweldig is. Het doel hiervan is om Haarlem,

mijn Vader-stadt, haer eere te verbreyden,
En haren naem en faem ten Hemel toe te leyden,
O! kond door my haer roem so steyl en hoghe gaen,
Als aen het Firmament de gulde sterren staen.¹

Dichterlijke overdrijving was Ampzing zeker niet vreemd. Dichterlijke verbeelding ook niet. Met die opzet koos Ampzing een andere route dan de chorografen en de stadsbeschrijvers om het gestelde doel te bereiken. Die route is het onderwerp van dit hoofdstuk.

In de neerlandistiek en daarbuiten is nooit veel aandacht geweest voor het stedendicht. Voor zover het de revue passeerde, vielen de schijnwerpers op het kortere gedicht, vooral de *Stede-stemmen en dorpen* (1624) van Constantijn Huygens. Die aandacht heeft versluierd dat er vanaf de late zestiende en vroege zeventiende eeuw soms bijzonder omvangrijke gedichten in plano of pamfletvorm verschijnen die de stad niet in een beperkt aantal gemeenplaatsen bezingen (zoals in Huygens' tienregelige epigram-

1 Ampzing, *Den lof van Haerlem* (1616), fol. A2r (citaat) en A2v-A3r.

men), maar juist in een groot aantal facetten.² In dat opzicht vertonen ze verwantschap met de stadsbeschrijvingen die terzelfder tijd in proza worden gepubliceerd. Door de waarschijnlijk geringe oplage en het relatief efemere karakter van het drukwerk, zijn veel van deze uitgaven slechts in een beperkt aantal exemplaren bewaard gebleven. Dat zou de relatief geringe aandacht in de vakliteratuur kunnen verklaren. Wel zijn er studies over de langere stedendichten op Haarlem³ en over het stedendicht in het algemeen, met name van de classicus F.P.T. Slits over het Latijnse stedendicht van de Griekse oudheid tot en met de zeventiende eeuw (waarin ook veel aandacht is voor Huygens' *Stede-stemmen*) en twee inspirerende artikelen van A.-J. Gelderblom over facetten van de topiek in stedendichten, vooral over de seksuele thematiek in lofprijzingen van handelssteden die hij analyseert volgens de poststructuralistische psychokritiek van J. Lacan.⁴

Deze studies vormen het uitgangspunt voor onze analyse van het langere stedendicht. Welke onderwerpen moesten aan de orde komen? Waaruit bestond de voortreffelijkheid van de bezongen stad? Om parallellen te kunnen trekken met de stadsbeschrijvingen en om onderlinge vergelijkingen tussen de stedendichten zinvol te maken, zullen we ons grotendeels beperken tot de provincie Holland in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Daarom liggen de stedendichten van Cornielie Brandt op Leiden (1594), Samuel Ampzing op Haarlem (1616) en Cornelis Schaghen op Alkmaar (1621) aan de basis van onze beschouwingen.

De Hollandse stad op rijm

Hoewel de Nederlanden een hoge verstedelijkingsgraad kenden en zich al in de vijftiende eeuw een urbane literatuur ontwikkelde, zijn er in het Middelnederlands opvallend weinig stedendichten geschreven.⁵ Het eerste specimen is niet van vroege maar

2 Pas in de jaren tachtig kwam het in de neerlandistiek tot bestudering van het genre, vooral in verband met de cyclus *Stede-stemmen* van Huygens. In 1981 verscheen een moderne editie van de *Stede-stemmen* en *Dorpen* met een uitgebreide inleiding over de traditie van de stedenlof van C.W. de Kruyter: Huygens, *Stede-stemmen en dorpen*, ed. De Kruyter (1981). Door een aantal wetenschappers werd op deze editie gereageerd: Broekmans, 'Huygens' Delf(t)', 1987 en Van der Blom, 'Nog eens: Huygens' Delf(t)', 1993. Inmiddels was ook verschenen: Strengolt, 'De stem van Alkmaar' (1979) en Strengolt, 'De Stede-stemmen' (1989). De meest recente studie van het genre is eveneens gewijd aan Huygens' cyclus: Leerintveld, 'Stedestemmen' (2008). Van hem is ook de laatste editie van de *Stede-stemmen*: Huygens, *Nederlandse gedichten*, ed. Leerintveld (2001), dl. 1, p. 273-298 en dl. 2, p. 647-685.

3 Het gaat om gedichten van Dirc Mathijszoon, Karel van Mander en Samuel Ampzing. Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993) trekt de beste vergelijking en schetst de duidelijkste ontwikkelingen. Lees ook Leefflang, 'Dutch landscape' (1998); Spaans, 'Heimwee naar de middeleeuwen' (1989); De Bièvre, 'Violence and virtue' (1988); Kurtz, 'Samuel Ampzing' (1974).

4 Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990); Gelderblom, 'Woeste Noormannen' (1984) en 'De maagd en de mannen' (1986). Slits kon aansluiten bij een omvangrijke internationale literatuur, zoals Kugler, *Die Vorstellung der Stadt* (1986); Classsen, *Die Stadt im Spiegel der Descriptiones* (1980); Giegler, *Das Genos der Laudes Urbium* (1953) en Kienzle, *Der Lobpreis von Städten und Ländern* (1936). Aandacht voor het genre is er ook in: Grootes, 'Bredero' (1994), Spies, 'Het stadhuis staat op de Dam' (1979), de bloemlezing van Gelderblom (ed.), 'k Wil rijmen' (1994), en over Antwerpen: Meeus, 'Noyt rijcker stadt' (1993) en 'Dye vermaerde coopstat van Antwerpen' (1995).

5 Pleij, 'Inleiding' (1991), p. 25-26 telt drie stedendichten in de Middelnederlandse letterkunde: Dirc Mathijszoon's gedicht op Haarlem van rond 1400 (zie n. 6), *De maghet van Ghend* (1380-1381) door Boudewijn van der Lore en het Nieuwe

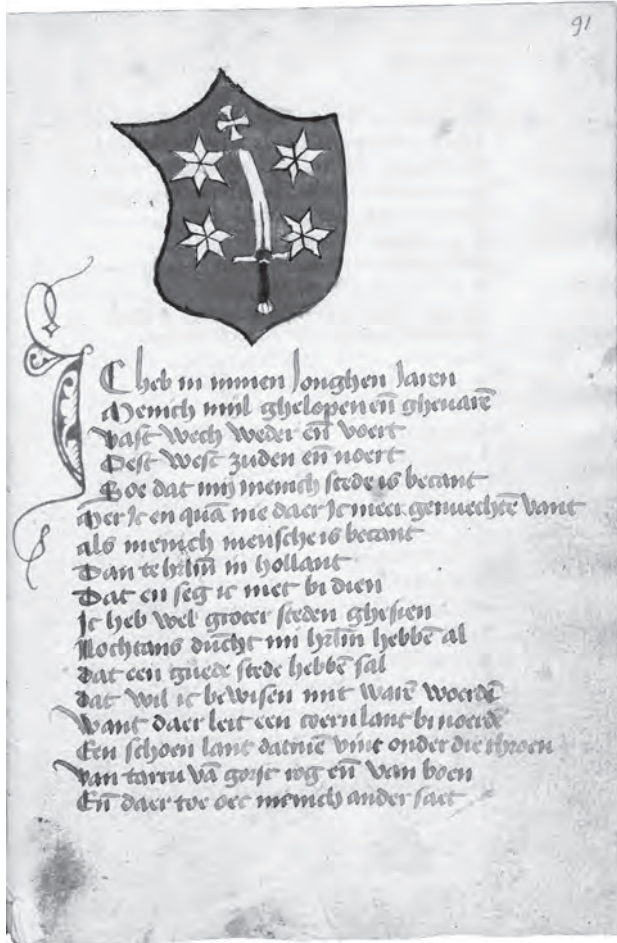
van late datum (rond 1400), komt niet uit de hoogontwikkelde steden van het Zuiden maar uit het bescheiden en perifere Haarlem, en is niet van de hand van een trotse burger maar van een rondreizende auteur en voordrachtskunstenaar (een zogenoemde sprookspreker) wiens band met de beschreven stad onduidelijk is. 'Ic heb in minen jonghen jaren menich mijl ghelopen ende ghevaren [...] soe dat mij menich stede is becant,' noteerde deze Dirc Mathijszoon, 'mer ic en quam nie daer ic meer genuechten vant'. Hij zal aantonen dat Haarlem alles heeft wat een goede stad betaamt.⁶

Voor een stedendicht maakt Mathijszoon echter opvallend weinig melding van de fysieke stad zelf. Het zijn vooral de omgeving, de goede eigenschappen van de inwoners, en het stadswapen die zijn aandacht trekken. Het eerste kwart van zijn 152 regels tellende gedicht wijdt hij aan Haarlems vruchtbare omgeving: ten noorden van de stad staan de landbouwgronden vol met tarwe, gerst en rogge, ten oosten voeren het groene gras en de heldere waterpartijen de hoofdtoon die voor vet vee, hoogwaardige zuivelproducten en lekkere zoetwatervissen zorgen. Het bos ten zuiden van de stad, de Haarlemmerhout, is een jagersparadijs waar men konijnen, hazen, herten, hinden, veldhoenders, fazanten, patrijzen en nog veel meer dieren kan vinden. In het westen, ten slotte, ligt de zee die de stad voorziet van zeevis en in zee levende zoogdieren, zoals bruinvissen, zeehonden, zalm, steur, kabeljauw, schelvis, wijting, schol, rog, heilbot en spiering. Na deze opsommingen vertelt Dirc in kort bestek over de Haarlemmers zelf en hun deugden: zij brouwen het beste bier en ze hebben de mooiste vrouwen die hij ooit heeft gezien – al lopen er ook 'lelijke taarten' rond 'waar een man van zou gruwen'.⁷ Bovendien zijn er dappere ridders en schildknepen. Hun dapperheid brengt de auteur op de verklaring van het stadswapen vanuit Haarlems belangrijkste heldendaad: de verovering van de Egyptische stad Damiate tijdens de Vijfde Kruistocht (1217-1221). Mathijszoon was een der eersten, zo niet de eerste die hierover schreef. Hij vertelde dat de Haarlemmers een zaag aan hun schip hadden bevestigd, waarmee zij de ijzeren ketting stukvoeren die de toegang tot de islamitische haven blokkeerde. Hierdoor kon Damiate door de kruisridders worden veroverd. Als dank had keizer Frederik II (1194-1250) de stad toestemming gegeven een zwaard in het stadswapen te voeren. Namens het kerkelijke gezag van de paus in Rome, aldus Mathijszoon, mocht daarbo-

jaer van Brugghe (1480) door Anthonis de Roovere (ong. 1430-1482). De laatste twee gedichten zijn allegorisch: het verslag van een visioen waarin de dichter de stedenmaagd (symbool voor de stadsbevolking) ziet zitten in een prieel (de stad). Om die reden zijn deze twee gedichten mijns inziens niet te bestempelen als stedendicht. Men leze over deze gedichten onder meer De Haan en Oosterman (ed.), *Is Brugghe groot* (1996), p. 162-165; Reynaert, 'Boudewijn van der Luere' (1980-1981); Viaene, 'Nieuwe jaer van Brugghe' (1959); De Roovere, *De gedichten* (1955), p. 360-365.

⁶ Rutgers van der Loeff (ed.), *Drie lofdichten* (1911), p. 13 r. 11-13. Dirc Mathijszoon was een vrije beroepsspreker die één keer (in 1400) in de rekeningen van de graven van Holland voorkomt. Over hem en zijn werk: *Narrative sources* (2009-), nr. NL0434; Dorren, *Eenheid en verscheidenheid* (2001), p. 197-198; Van Anrooij, 'Literatuur' (1999), p. 234-236; Groenveld, *Haarlemse glasraamschenkingen* (1998); Leeflang, 'Dutch landscape' (1997), p. 58; Hogenelst, *Sproken* (1997), nr. R356; Hogenelst en Van Oostrom, *Handgeschreven wereld* (1995), p. 237-238; Van der Ree-Scholten (red.), *Deugd boven geweld* (1995), p. 100-102; Van Anrooij, 'Middeleeuwse sporen' (1993), p. 15-16; Van Nierop, 'How to honour' (1993), p. 275; Meder, *Sprookspreker* (1991), p. 451 en 569; Meder, 'Willem van Hildegaersberch: spreker tussen hof en stad' (1991), p. 152; Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 241-242; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 223.

⁷ Rutgers van der Loeff (ed.), *Drie lofdichten* (1911), p. 15 r. 63-64. De vertaling in modern Nederlands is van Hogenelst en Van Oostrom, *Handgeschreven wereld* (1995), p. 237.

Afb. 11 Openingsbladzijde van
Dirc Mathijszoons gedicht op
Haarlem (ong. 1400).

ven een Grieks kruis worden geplaatst. De vier patriarchen verleenden de stad ten slotte het recht hieromheen vier sterren te plaatsen, omdat 'si ghecomen waren van verren'. Het stedendicht opent met een afbeelding van het nieuwe stadswapen dat aan het slot van het gedicht wordt beschreven (afb. 11).⁸

Dit stedendicht bleef lange tijd een eenling. Andere Middelnederlandse gedichten over steden gaven geen algemene, lovende beschrijving, maar spraken over een specifieke actuele gebeurtenis of situatie.⁹ In Holland dichtte sprookspreker Willem van Hildegarsberch in 1401 bijvoorbeeld over een oproer van Leidse textielarbeiders en de

8 Over de Haarlemse Damiatelegende raadplege men vooral Van Anrooij, 'Middelleeuwse sporen' (1993).

9 Uitzondering is de cyclus van zes Latijnse stedendichten op Leiden, Haarlem, Deventer, Delft, Den Haag en Amsterdam die zijn opgenomen in de tweede versie (1484-1494) van de Hollandse kroniek van Jan Gerbrandszvan Leyden († 1504), door hem toegeschreven aan 'een zekere dichter' ('poeta quidam'), mogelijk Cornelius Aurelius. De gedichten zijn te vinden in: Sweertius, *Rerum Belgicarum annales* (1620), dl. 1, p. 7-8 (Leiden en Haarlem), 64 (Deventer), 136 (Delft), 203 (Den Haag) en 251 (Amsterdam). Hierover: Tilmans, 'De ontwikkeling van een vaderlandbegrip' (1999), p. 17; Tilmans, Aurelius en de Divisiechroniek (1988), p. 23, 123; Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 247-251.

gevolgen daarvan. Hij poogde graaf Albrecht van Beieren (1336-1404) – die op het punt had gestaan de stad met geweld in het gelid te brengen – te overtuigen van de Leidse loyaliteit.¹⁰ Voor Mathijszoon daarentegen was de stad zelf als verschijnsel de belangrijkste aanleiding: hij zal Haarlems superioriteit bewijzen door haar in een groot aantal facetten te beschrijven. Dergelijke stedenlof kennen we verder alleen in gecompri-meerde vorm als passage in historische of hagiografische werken.¹¹ Gedurende de hele vijftiende en zestiende eeuw thematiseerden zelfs de stedelijke literatuurbedrijvers bij uitstek, de rederijkers, de stad zelden of nooit, ook al was de stedelijke ruimte in veel van hun teksten aanwezig als een vanzelfsprekende achtergrond.¹²

In de Noordelijke Nederlanden verandert dit in de turbulente decennia rond 1600.¹³ Dan worden er steeds meer, over het algemeen vrij korte stedendichten geschreven en gepubliceerd, die overal kunnen worden teruggevonden: als drempeldicht of als onderdeel van geografische en historische werken, als bijschrift onder prenten en kaarten of als opschrift op schilderijen en bouwwerken, als losse teksten in bundels en liedboekjes, en als gelegenheidsgedichten naar aanleiding van branden, instortingen of oorlogshandelingen.¹⁴ Ook in andere genres werd steeds vaker stedenlof opgenomen. Lofdichten op rivieren (stroomgedichten) bevatten ook de lof op steden die aan haar oevers liggen. Het omvangrijke *Ystroom* (1671) van Vondel-epigoon Johannes Antonides van der Goes (1647-1684) concentreerde zich zelfs hoofdzakelijk op een verheerlijking van de handelsstad Amsterdam.¹⁵ Ook in architectuurgedichten was stedenlof geen on-

10 Hogenelst, *Sproken en sprekers* (1997), nr. 219. Over deze sproke leze men Meder, *Sprookspreker in Holland* (1991), p. 162-164; Meder, 'Willem van Hildegaersberch en het Leidse oproer' (1991). Over Van Hildegaersberch's *Van den sloetel en Van der Lore's* vrijwel gelijktijdige gedicht op Gent – beide verdedigen in feite stedelijke belangen tegenover de vorst – raadplege men ook Pleij, *Het geveugelde woord* (2007), p. 32-33.

11 Heinric van Veldeke (1128-1190) nam in de *Sint Servoës legende* (ong. 1164) enkele lovende regels over Tongeren en Maastricht op: Van Oostrom, *Stemmen op schrift* (2006), p. 118-120; Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 211-212; Schieb, 'Die Stadtbeschreibungen der Veldekeüberlieferung' (1952). Lees over de middeleeuwse stedenlof in het algemeen met name Classen, 'Lodovico Guicciardini's Descriptione' (1991); Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 187-214; Kugler, *Die Vorstellung der Stadt* (1986); Schmidt, 'Mittelalterliches und humanistisches Städtelob' (1981); Classen, *Die Stadt im Spiegel der Descriptiones* (1980); Hyde, 'Medieval descriptions' (1965-1966); Giegler, *Das Genos der Laudes Urbium* (1953); Witzel, *Der geographische Exkurs* (1952).

12 Lees hierover met name Van Bruaene, 'De stad als scheldwoord' (2006) en Ramakers, 'De stad als decor' (1995). Over de stedelijke achtergrond van de rederijkerij in het algemeen raadplege men onder meer Pleij, *Het geveugelde woord* (2007) en over de Zuidnederlandse rederijkerij Van Bruaene, *Om beters wille* (2008) en over de Noordnederlandse rederijkerij Van Dixhoorn, *Lustige geesten* (2004); Ramakers (red.), *Conformisten en rebellen* (2003); Boheemen en Van der Heijden, *Met minnen versaemt* (1999). Rederijkers schijnen de stad pas in de zeventiende eeuw werkelijk te thematiseren. Hierop wijzen onder meer de belegeringsspelen, die rond 1600 populair werden: Ramakers, 'De gespeelde stad' (1993). Zie ook de *Antwoorden op de vraghe* (1646) door welke drie voornaamste zaken 'men Hoorns lof beroemt en groot mach maken', het verslag van een wedstrijd die was gehouden door *De roode angieren* en georganiseerd door Jan Boekaert.

13 Zie met name Gelderblom (ed.), 'k Wil rijmen' (1994), p. 129-133; Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 299-300.

14 Vooralnog ontbreekt een overzicht van deze rijke productie. Veel gegevens biedt Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990). Daarnaast is in bloemlezingen materiaal te vinden, zoals Sipke van der Land, *De mooiste gedichten over Den Haag* (1998); Gelderblom, 'k Wil rijmen wat ik bouw' (1994); Prick van Wely, *Roem van Amsterdam* (1982); Prick van Wely, *Haarlemse liedjes* (1981); Prick van Wely, *O Holland schoon* (1966); Van der Bijll, *Amsterdam bezongen* (1947). Over Hollandse stedendichten beschikken we over twee studies van Gelderblom: 'De maagd en de mannen' (1991) en 'Woeste Noormannen' (1984). Aan liedboekjes in verband met stedendichten is aandacht besteed door Grijp, 'De Rotterdamsche faem-bazuyn' (1992) en Veldhuyzen, 'Oud-Leidse liedboeken' (1968).

15 Antonides van der Goes, *Ystroom* (1671). Een digitale uitgave van de hand van B. Thijs is beschikbaar op <http://www>.

gewoon element. Joost van den Vondels (1587-1679) *Inwydinge van't stadthuis t'Amsterdam* (1655) prijst niet alleen het stadhuis, maar ook de stad Amsterdam, vooral de morele voortreffelijkheid van haar stadsbestuur en stadsbevolking.¹⁶

Bovendien begonnen auteurs ook cycli stedendichten te schrijven.¹⁷ De bekendste en veel geciteerde cyclus is van Constantijn Huygens (1596-1687) die in 1624 een reeks epigrammen (elk bestaande uit tien alexandrijnen) op de stemhebbende steden van Holland schreef onder de titel *Stede-stemmen*, volgens eigen zeggen zijn beste dichtwerk. Huygens beschreef eerst de achttien stemhebbende steden in de volgorde waarin zij het woord voerden in de Staten van Holland, dus in hun hiërarchische volgorde. Vervolgens bracht hij zes 'beruchte' dorpen uit de omgeving waarin hij woonde, voor het voetlicht (Den Haag, 's-Gravenzande, Rijswijk, Loosduinen, Scheveningen en Valkenburg). In alle gedichten worden de beschreven plaatsen sprekend opgevoerd. Vaste onderwerpen waren een (vaak speelse) verklaring van de stadsnaam – een onderwerp dat bij Dirc Mathijszoon ontbrak –, de voordelige ligging van de stad – een onderwerp dat beduidend minder prominent aanwezig was dan in de middeleeuwse denkwereld van de sprookspreker – en ten slotte noemenswaardigheden die de pratende steden haalden uit hun eigen geschiedenis en die vooral (maar zeker niet alleen) herinnerden aan de gebeurtenissen tijdens de Opstand. Zoals A. Leerintveld heeft betoogd, wilde Huygens op die manier de steden overtuigen van hun eigenwaarde, de Hollandse Staten steunen in de na het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) voortgezette oorlog met Spanje, en zichzelf laten kennen als een goed en oranjegezind vaderlander. Vanwege die laatste thematiek zijn de gedichten wel gekarakteriseerd als een verkapte sollicitatie. Huygens had zijn opleiding namelijk net afgerond, inclusief vier diplomatieke reizen naar Venetië en Engeland. Nu was hij op zoek naar werk in de diplomatie of Haagse ambtenarij.¹⁸

huygensinstituut.knaw.nl/epub/ystream/. Over dit werk leze men onder meer Van Strien, 'Het beeld van een stad' (2005); Thijs, 'A peace-loving deity' (2004); Van Mourik, 'De lofdichten' (1975). Dit is vergelijkbaar met de lange rede die de Vecht geeft aan het slot van P.C. Hoof't's *Geraerd't van Velsen* (ed. Duits (2005), r. 1478-1743) waarin de rivier de glorie-tijd van Amsterdam voorspelt, die overeenkomt met Hoof't's eigen tijd, en waarin de Oranjes als de grote bevrijders van de tirannie worden voorgesteld.

16 Lees over dit soort gedichten Kranz, *Das Architekturgedicht* (1988). Over architectuurgedichten op het Amsterdamse stadhuis raadplege men Spies, 'Minerva's commentaar' (1993) en 'Het stadhuis staat op de Dam' (1979). In het verlengde hiervan valt nog te wijzen op de 'kroniek van Staets'. Deze kroniek in dichtvorm over de jaren 1594-1628 behelst een chronologische opsomming van bouwactiviteiten in Amsterdam, opgetekend door Jacob Laurensz op verzoek van de bedlegerige, zeventigjarige stadstimmerman Henrick Jacobsz Staets (ong. 1558-1631). Over Laurensz: NNBW, dl. 9, kol. 580-581. Hoewel de tekst een hommage is aan een stadstimmerman met 34 jaar trouwe dienst, wordt via diens prestaties vooral de stad geprezen. De stad is dan ook aan het woord – door de vele bouwactiviteiten is zij in korte tijd groot geworden zoals een kind volwassen wordt. De Roever, 'De kroniek van Staets', 1886.

17 Dat was in de Nederlanden geen nieuw verschijnsel. De Haarlemmer karmeliet Jan Gerbrandsz van Leyden, bijvoorbeeld, had verspreid over de tweede versie van zijn Hollandse kroniek reeds een cyclus van zes stedendichten opgenomen. Zie n. 9.

18 Lees hierover Leerintveld, 'Stedestemmen' (2008); Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 272-299; Strenghtolt, 'De Stede-stemmen' (1989); Huygens, *Stede-stemmen*, ed. De Kruyter (1981). Over de Otia (waarin de stedestemmen waren gepubliceerd) als 'sollicitatiedossier' leze men: Blom, 'Solliciteren met poëzie' (2007). Mogelijk had Huygens de *Urbes* (1546) van Julius Caesar Scaliger willen navolgen, een reeks van 98 epigrammen op vooral Italiaanse steden. Het voorbeeld van Huygens inspireerde op zijn beurt andere dichters. Bekend is de Latijnse cyclus van Caspar Barlaeus uit 1628, waarover Slits schreef in *Het Latijnse stedendicht* (1990). Minder bekend zijn de reeksen stedendichtjes van onder meer Frederick van Stralen uit 1647 (in: Pontanus, *XIV boeken van de Gelderse geschiedenis*, ed. Van Slichtenhorst (1653-1654), p. 114-116), Jacob van der Eyck (*Urbiūm Belgicarum centuria* (1651), passim), Johannes van Toledo (*Tydquister der jeugt* (1669), p. 53-55) en

De anatomie van een genre

Wie de stedendichten van Samuel Ampzing, Dirc Mathijszoon en Constantijn Huygens leest, komt er snel achter dat bepaalde onderwerpen telkens terugkomen. Het spel met de stadsnaam, de prijzenswaardige omgeving en het noemen van belangrijke gebeurtenissen uit de stadsgeschiedenis zijn daar voorbeelden van. Dit voert, uiteraard, terug tot de klassieke retorica. Voor het prijzen van steden waren namelijk al in de oudheid een aantal regels vastgelegd. Die gingen uit van het basisidee van wat loven eigenlijk is: het benadrukken en uitvoerig beschrijven van de positieve kanten van een zaak en het minimaliseren (en zo mogelijk verzwijgen) van de negatieve. Bovendien gold de idee dat het onbelangrijk is of de dingen werkelijk zo zijn als ze worden beschreven, of dat de beweringen worden gestaafd met wetenschappelijk aanvaardbaar bewijsmateriaal. Het gaat nadrukkelijk niet om het schetsen van een waarheidsgetrouw beeld, maar om het plezier dat de lezer aan het gedicht beleeft en de didactische boodschap die hij er vindt. Verzwijgen en in sommige gevallen zelfs liegen waren daarom veroorloofd. De Italiaanse humanist Julius Caesar Scaliger (1484-1558) adviseerde in zijn bijzonder invloedrijke, postuum verschenen *Zeven boeken over de dichtkunst* (1561) bijvoorbeeld dat als een stad kleiner wordt in plaats van groter, je dat beter onvermeld kunt laten. Anderen schreven voor dat je gerust bepaalde kwaliteiten kunt noemen die er in werkelijkheid niet zijn.¹⁹

De onderwerpen die aan de orde moeten komen, werden voor het eerst geïnventariseerd door Marcus Fabius Quintilianus, de Romeinse redenaar die met zijn vuistdikke *Opleiding tot redenaar* het retorische standaardwerk had geschreven. Volgens hem was het prijzen van steden een variant op het prijzen van mensen:

Steden worden op dezelfde manier geprezen als mensen. De stichter is een soort vader; ouderdom verleent veel gezag, zoals bij hen die uit de aarde voortgekomen zouden zijn; met betrekking tot daden kan men net als bij individuen van deugden en ondeugden spreken. Wat te maken heeft met de natuurlijke gesteldheid en bescherming van het terrein is eigen aan steden.²⁰

Er zijn dus drie belangrijke onderwerpen. De lofredenaar behandelt de oorsprong van de stad (zoals je bij personen de vader prijst) en de burgers met hun deugden (zoals je kinderen prijst). Alleen het derde onderwerp is niet ontleend aan de lof op personen

David van Hoogstraten (*Gedichten* (1697), p. 282-284). Huygens' stedendichten worden onder meer geciteerd in stadsbeschrijvingen zoals Brandt, *Historie* (1666), fol. ** 2r en chorografieën zoals Abraham van den Burghs (1621-1669) wapenkaart *Hoe en wanneer Holland tot een graefschap is afgesondert* (1647). Zelfs in de achttiende eeuw werd Huygens nog regelmatig geciteerd, zoals in Smids, *Schatkamer der Nederlandse oudheden* (1711), waarop Leerintveld en Strengholt al eens gewezen hebben.

¹⁹ Lees hierover Slits, *Het latijnse stededicht* (1990), p. 6-7 en 70; Leeman en Braet, *Klassieke retorica* (1987), p. 73 en 90; Lausberg, *Handbuch* (1973), par. 243. Het advies van Scaliger staat in diens *Poetics libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994-2003), III.120. Een voorbeeld van het advies om niet-bestaande kwaliteiten op te nemen is te vinden in de *Rhetorica ad Alexandrum*, 3, 1425b r. 36-40. Ik raadpleegde de editie in Aristoteles, *Problems* (1936-1937).

²⁰ Quintilianus, *Institutio oratoria*, ed. en vert. Rahn (1988), III 7, 26. De Nederlandse vertaling is geciteerd naar Quintilianus, *De opleiding tot redenaar*, vert. Gerbrandy (2001).

maar op landstreken: de *ligging* en versterking van de stad.²¹ Die algemene voorschriften werden verder uitgewerkt door de derde-eeuwse retor Menander van Laodicea, wiens gedetailleerde behandeling van de stedenlof in twee omvangrijke traktaten grote invloed heeft gehad. Menander volgde Quintilianus' hoofdlijnen maar splitste diens onderwerp 'burgers' in enerzijds hun daden en anderzijds hun bekwaamheden (een splitsing die hij rechtstreeks ontleende aan de personenlof). Belangrijk is het hier te constateren dat onder 'bekwaamheden' de talenten van de burgers moesten worden beschreven, zoals hun goede staatsinrichting en hun prestaties op het gebied van wetenschappen, ambachten en schone kunsten en dat de 'daden' dienden te worden besproken volgens de vier kardinale deugden – wijsheid, rechtvaardigheid, dapperheid en matigheid – waarmee elk menselijk handelen kon worden beoordeeld. Zo ontstond in feite een ethisch profiel van de burgerij.²²

De belangrijkste theoretici uit de vroegmoderne tijd (zoals de reeds genoemde Scaliger) bouwden verder op het werk van hun klassieke voorgangers. Hun voorschriften zijn altijd varianten op het driedelige systeem dat door Quintilianus was voorgesteld en door Menander was ingevuld, maar aangepast aan de eisen van de eigen tijd. De Leidse hoogleraar Gerardus Joannes Vossius (1577-1649), bijvoorbeeld, verwijst expliciet naar zijn voorgangers maar breidt het aantal hoofdonderwerpen uit tot vijf. De eerste twee hebben te maken met de oorsprong en zijn duidelijk geïnspireerd op Quintilianus: een stad wordt geprezen om haar stichters en om een bepaald tijdsaspect, zoals haar grote ouderdom. Daarna volgen de *ligging* van de stad, een *exposé* over haar belangrijkste gebouwen – een onderwerp dat noch door Quintilianus noch door Menander naar voren was gebracht, maar dat in de meeste vroegmoderne voorschriften niet ontbrak²³ – en ten slotte een verhaal over haar burgers en inwoners, bij-

21 Lees hierover Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 29-30 (Quintilianus) en 20, 23, 40, 51, 52 en 70 (samenhang met de personenlof); Lausberg, *Handbuch* (1973), par. 247.2. De idee dat stedenlof is gebaseerd op de personenlof gold ook in de vroegmoderne tijd. Men leze bijvoorbeeld de invloedrijke scholiën uit 1542 op de retorische vooroefeningen van Aphtonius door Reinhard Lorich: 'Urbes laudantur non secus atque homines.' Aphtonius, *Progymnasmata*, ed. Agricola, Catanaeus en Lorich (1603), p. 206. Ook raadplege men de beschouwingen van Gerardus Vossius bijna een eeuw later in Vossius, *Rhetorices contractae* (1627), I.4.35[=37] en Vossius, *Commentarium rhetoricorum* (1630), I.5.

22 Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981). In het grootste deel van het eerste traktaat geeft Menander aanwijzingen voor het schrijven van een lofrede op een stad, in het tweede behandelt hij vijftien soorten redevoeringen, waarvan de stedenlof vaak een onderdeel is. Hij gaf voor elk van de vier hoofdonderwerpen uitputtende lijsten met zaken die besproken moesten worden. Schematische weergaven zijn te vinden bij Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 34-37 (die Menanders traktaten uitgebreid behandelt op p. 32-42) en Giegler, *Das Genos der Laudes urbium* (1953), p. 13-14. In de Byzantijnse wereld gold Menander tot in de zestiende eeuw als autoriteit op het gebied van de retorica. Receptiegegevens zijn onder meer te vinden bij Kennedy, *Greek rhetoric* (1983), p. 25-26, 69, 133, 174, 229, 240-241, 270, 293 en 324; Wilson, *Scholars of Byzantium* (1983), p. 25, 185 en 243-244; Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), p. xxxiv-xxxvi en xl-xliv (waar afschriften worden genoemd uit de 10^e tot en met de 16^e eeuw afkomstig uit het Oost-Romeinse Rijk). In het Latijnse westen was de kennis van Menanders werken verloren gegaan. Hierover Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 42; Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), p. xl-xliv. De receptie van Menander herbegint in de late vijftiende en vroege zestiende eeuw: in 1508-1509 publiceert de Venetiaanse drukker Aldus Manutius (ong. 1449-1515) de editio princeps van de Griekse tekst in diens tweedelige verzameleditie van *rhetores Graeci*. Vertalingen in het Latijn en Italiaans volgden. Over deze edities raadplege men Stoffel, *Die Regeln Menanders* (1974), p. 112-113, 121 en 279-280.

23 Volgens Scaliger bijvoorbeeld als onderdeel van de *topos* 'burgers'. Scaliger, *Poetics libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (19940-2993), III.1120.

voorbeeld over hun grote aantal of hun voortreffelijkheid op het gebied van studie, gewoontes, en wapenfeiten.²⁴

De omvangrijke stedendichten die rond 1600 begonnen te verschijnen, volgden dit patroon.²⁵ Dit deed bijvoorbeeld de nu vrijwel onbekende Cornielie Brandt in een ruim 400 Franse alexandrijnen tellende *Himne en l'honneur de la ville de Leyden* uit 1594. Brandt was krijgsman in het leger van prins Maurits. Volgens eigen zeggen genoot hij zijn opvoeding in Holland maar was hij er niet geboren. Mogelijk kwam hij uit Brabant. Als tijdens de winter het krijgsbedrijf stillag, bracht hij zijn tijd door met dichten, zo schreef hij. Kennelijk verbleef hij dan in Leiden, want daar verschenen zijn hymne op deze stad en een tweetalige *Himne oft' lofsanck van Hollandt* (1595).²⁶ Brandt – duidelijk geïnspireerd door de poëzie van Jan van der Noot (ong. 1539–ong. 1595) en de Franse Pléiade – opent met een Natureingang. De lente is aangebroken en alle zorgen vallen van hem af. De katholieke vijand is verdreven. Nu heeft hij lust om, ver van het krijgsgewoel, te dichten. Als vreemdeling die regelmatig in de stad verkeert, ziet hij zich verplicht om Leiden te bezingen. Eerst bespreekt hij de naam van de stad en haar prachtige omgeving. Uitgebreider gaat hij in op de topografie van de stad zelf, met haar verdedigingswerken, straten, grachten en gebouwen. Hij sluit af met een aantal onderwerpen dat we onder de noemer 'burgers' kunnen samennemen: de wijsheid van de stadsregering, de belegeringen die de stad heeft doorstaan (met veel ruimte voor de fameuze jaren 1573–1574) en een korte passage over de Leidse universiteit.

Dit patroon, dat onder meer wordt herhaald in Ampzings 668 versregels tellende *Den lof van Haerlem* (1616) en het *Alckmaar lof-dicht* (1621) met 1112 versregels van Cornelis

24 Vossius, *Rhetorices contractae* (1627), I.4.37 en *Oratorium institutionem* (1630), I.5.39. Verwijzingen naar Menander en Scaliger zijn te vinden in Vossius' *Oratorium institutionem* (1630), I.5.34 en *Poeticarum institutionum* (1647), III.12.8. Scaligers voorschriften voor de stedenlof en zijn afhankelijkheid van Menander zijn beschreven door Slits, *Het latijnse stedendicht* (1990), p. 64–70. Vossius noemt – opvallend genoeg – de staatsinrichting niet als onderwerp. Anderen laten de topos 'oorsprong' achterwege, zoals Georgius Macropedius (ong. 1487–1558) in diens voorschriften (*Epistolica* (1556), fol. B6v), voorbeeldbeschrijving van de stad Luik (*Epistolica* (1556), fol. B8v–C2v met een Nederlandse vertaling in Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 58–63) en *Ode aan de stad Utrecht*, vert. Slits (2008).

25 De auteurs kenden de retorische voorschriften, die zij wellicht op de Latijnse school hadden geleerd, en/of zij volgden het voorbeeld van andere stedendichten. Zij konden daarbij terugrijpen op een rijke traditie in binnen- en buitenland die zich manifesteerde in het Latijn en in de volkstalen. Lees hierover Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990). Soms valt er te wijzen op een autochtone traditie. In Haarlem loopt een directe lijn van Dirck Mathijszoon (rond 1400) via Karel van Mander (1596) naar Samuel Ampzing (1616). Karel van Mander schreef twee 'beelden' van Haarlem die waarschijnlijk moeten worden gedateerd in 1596: GAH 44-001469 M en 43-000333 X, uitgegeven in Rutgers van der Loeff (ed.), *Drie lofdichten op Haarlem* (1911), p. 19–28. Van Manders afhankelijkheid van Mathijszoon is bekend: zie de literatuur in n. 3. Mijns inziens is het waarschijnlijk dat Ampzing op zijn beurt het werk van Van Mander kende, omdat hij de term 'buitenstadsgelegenheid' gebruikt, die ook in het eerste 'beeld' van Van Mander voorkomt.

26 Opmerkingen over de auteur en zijn werk bij Bostoën, 'Waar de mooiste vrouwen zijn' (2001), p. 138–140; Van Dorsten, Thomas Basson (1961), 32, 33, 34, 75, 76 en appendix 1 nrs. 14 en 19; Van der Aa, *Biographisch woordenboek*, dl. 2-II, p. 1185; Van der Aa, *Nieuw biographisch, anthologisch en critisch woordenboek*, dl. 1, p. 464. Brandt, *Himne en l'honneur de la ville de Leyden* (1594) is slechts bekend in één exemplaar. Het werd voor het eerst voor het voetlicht gebracht tijdens de tentoonstelling die op 4–6 oktober 1824 in het Leidse stadhuis werd gehouden ter gelegenheid van de herdenking van het ontzet (Roemer, *Het vijfde halve eeuw feest* (1824), p. 226 nr. 70 en Seyn, *Catalogus* (1824), p. 30 nr. 70) en is sindsdien vrijwel vergeten. Over Brandts Hollandse opvoeding en woonplaats: Brandt, *Himne oft' lofsanck van Hollandt* (1595), fol. *) (2r. Over zijn mogelijke Brabantse origine: Bostoën, 'Waar de mooiste vrouwen zijn' (2001), p. 139 en de handschriftelijke aantekening in exemplaar UBA O 62-1340 van de lofzang op Holland.

Schaghen, treffen we ook aan in gedichten met een afwijkend structuurprincipe.²⁷ De Haagse burgemeesterszoon Jacob van der Does (1641-1680) beschrijft in zijn *'s Gravenhage* (1668) bijvoorbeeld een viertal wandelingen door de straten van de residentie en haar omgeving. Zijn tochten voerden hem langs de belangrijkste bezienswaardigheden die hij expliciet niet op poëtische wijze beschrijft, maar met de waarheidszin van de *'Historica'*, zodat 'een yeder in dit Rijm meer waerheyt sal vinden, als lof.'²⁸ Hij richtte zich niet zozeer op een beschrijving van het begin en de opkomst van het vlek, maar op zijn tegenwoordige toestand, met veel nadruk op de aanwezigheid van de Staten van Holland, Staten-Generaal en de logementen van Hollands stemhebbende steden aan de ene kant, en op de prettige plaatsen waar het aangenaam toeven was, zoals het Voorhout, aan de andere. Zijn doelstelling was om iedereen op te wekken naar Den Haag te komen en degenen die er al zijn geweest te laten zien hoezeer de plaats in de afgelopen jaren is uitgebreid – aan sommige huizen wordt zelfs nog gebouwd.²⁹ Met dergelijke toeristische bedoelingen lijkt hij zich vooral te richten tot de 'vreemdeling', die de bijgevoegde plattegrond van Cornelis Elandts (*1641) overigens ter oriëntatie kon raadplegen.³⁰ Desondanks begint Van der Does plichtsgetrouw bij de stichting, groei en naam van het dorp. Daarna beschrijft hij kort het Haagse ommeland en gaat dan over op zijn stadswandelingen die alle beginnen vanuit een andere kompasrichting en openen met een beschrijving van wat er buiten het vlek te doen en te zien is. Tijdens de wandelingen zelf spelen niet alleen de gebouwen maar ook de Hagenaars die er lopen een belangrijke rol. Hij rust bijvoorbeeld uit op het druk bezochte Voorhout waar hij van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat levendige scènes observeert die rechtstreeks zijn geïnspireerd op Huygens' eersteling *Batava Tempe, dat is 't Voorhout van 's-Gravenhage* (1621). Op die manier handhaafde Van der Does dus de driedeling oorsprong, ligging en burgers.³¹

Ligging

Wie de ligging wilde bespreken, maakte een onderscheid tussen het ommeland en de stad zelf. Scaliger stipuleerde bijvoorbeeld dat de dichter met het ommeland (*locus*)

27 Niet iedereen volgde dit standaardpatroon. Zij lieten de oorsprong of ligging van de stad achterwege. Een zeventiende-eeuws *Liedeken van Haerlem* wilde de fysieke stad en de eerzaamheid van haar burgers eren. Daarom opende het met de topos 'burgers' en besloot het met de 'ligging'. Een uiteenzetting over de oorsprong van de stad was minder relevant en bleef achterwege. Zie p. 123 en n. 115.

28 Van der Does, *'s Gravenhage* (1668), fol. 3r.

29 Van der Does, *'s Gravenhage* (1668), p. 6.

30 Van der Does, *'s Gravenhage* (1668), p. 14.

31 Van der Does, *'s Gravenhage* (1668), p. 7-13 (oorsprong), 16-36 (het Voorhout met op p. 16 een verwijzing naar Huygens' *Batava Tempe*). Net als het geval was bij de stedendichten van Ampzing, Schaghen en Huygens, was Van der Does' gedicht een jeugdwerk van een jonge man met een gedegen klassieke, maar in zijn geval niet-universitaire opleiding die aan de vooravond stond van een behoorlijke carrière. Over de auteur en zijn werk leze men Krantz, *Das Architekturgedicht* (1988), p. 70-72; NNBW, dl. 6, kol. 424-425; Frederiks, 'Jacob van der Does' (1894); Bosboom, 'Jacob van der Does' (1849-1851). Over de bij het gedicht horende plattegrond en de vijf illustraties door Cornelis Elandts zij verwezen naar Groenveld e.a., *Den Haag* (2007), p. 69-70; Dumas, *Haagse stadsgezichten* (1991), p. 379; Frederiks, 'Jacob van der Does' (1894), p. 79.

moest beginnen. Hier diende hij de belendenden te bespreken en aandacht te schenken aan de vruchtbaarheid van het land, de mogelijkheid tot invoer van noodzakelijke levensbenodigdheden en de veiligheid die de natuurlijke omgeving biedt. Daarna komt de ligging van de stad zelf aan bod (*situs*). Hier gaat het om de gezondheid van de locatie, de sterkte van de verdedigingswerken en de aanwezigheid van luisterrijke gebouwen.³² Zoals we zullen zien, keren twee aspecten daarbij telkens terug: het nut en het vermaak.

Opmerkingen over het nut van de *locus* voor stad en stadsbevolking stonden in een lange retorische traditie. In die traditie golden voor rivieren de rijkdom aan vis en de veelheid aan schepen als lovenswaardige kwaliteiten. Voor bossen en duinen kon de rijkdom aan wild en de jacht aan de orde worden gebracht, en voor weilanden en akkers waren de belangrijkste onderwerpen hun vruchtbaarheid, de rijke oogsten en het vele vee.³³ Hoe meer het landschap voor de voedselvoorziening werd gebruikt, hoe mooier men het vond. Natuurschoon was verbonden met utiliteit, al stelde men een zekere afwisseling wel op prijs. Lag hierop in de vroege stedendichten, zoals de lof van Haarlem rond 1400 door sprookspreker Dirc Mathijszoon, nog de volle nadruk, in de vroegmoderne tijd vond ook de nieuw ontwikkelde vrijetijdsbesteding van de bovenlagen van de stadsbevolking haar weerslag in de beschrijving van het stedelijke omland. Regenten, zakenlui en andere welgestelden ontvluchtten de dichtbevolkte, lawaaiige en stinkende stad in hun luxueuze buitenplaatsen en bescheiden, geometrisch aangelegde tuintjes die buiten de stadsmuren lagen. Ook werd er druk door stedelingen gecreëerd op de singels rond de stad of in parken die net binnen of buiten de stad waren aangelegd, zoals het Hout in Haarlem of sinds 1682 de Plantage in Amsterdam. Anderen gingen wandelen in het gebied rondom de stad met zijn lanen, tuinen en buitenhuisjes, met zijn dorpen, dorpskroegen en zeestranden, en met zijn wandelpaden door duinen, akkers en weilanden en langs rivieren en kanalen. Bovendien trokken de meer avontuurlijk aangelegde stedelingen erop uit te paard, per koets

32 Scaliger, *Poetics libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994-2003), III.105. Hij steunt voor een belangrijk deel op Menander, die eveneens heel uitvoerig was geweest: Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), 347.2-353.3. Deze voorschriften waren geïnspireerd op de lof van een landstreek. Volgens de voorschriften moest dan eerst de geografische ligging en natuurlijke gesteldheid van het land worden bezongen, waarna aspecten aan bod kunnen komen die samenhangen met de inwoners ervan: hun karakter, bestaansmiddelen, steden en dappere daden. Dat waren onderwerpen die in Pléiade-achtige poëzie werden behandeld door Jan van der Noot in een tweetalige *Lofsang van Braband* (1580) en in een rechtstreekse navolging daarvan door de reeds genoemde Cornielie Brandt in een *Himme oft' lofsanck van Hollandt* (1595). Van der Noot, *Lofsang van Braband*, ed. Zaalberg (1958); Brandt, *Himme oft' lofsanck* (1595). Lees hierover Bostoën, 'Waar de mooiste vrouwen zijn' (2001), 137-139. Over de lof op een landstreek raadplege men tevens Leefflang, 'Dutch landscape' (1997) en Lausberg, *Handbuch* (1973), par. 247.1. Verder leze men onder meer Quintilianus, *Institutio oratoria*, ed. en vert. Rahn (1988), III.7.27; Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), 344.15-346.25; Hegendorff, *Methodus* (1536), fol. 16v; Macropedius, *Epistolica* (1556), fol. B6v; Scaliger, *Poetics libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994-2003), III.119; Vossius, *Commentariorum rhetoricorum* (1630), I.5.39.

33 Lees bijvoorbeeld Macropedius, *Epistolica* (1556), fol. B6v en Hegendorff, *Methodus* (1536), fol. 16v. Zij stelden voor het loven van rivieren, bergen, akkerlanden enz. aparte richtlijnen op. De mogelijkheden waren legio en Julius Caesar Scaliger merkte dan ook op dat de dichter zijn fantasie de vrije loop kon laten: over iedere landschappelijke bijzonderheid is door een vindingrijke auteur wel iets positiefs te vermelden. Scaliger, *Poetics libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994-2003), III.119: 'Terrae autem natura suam quaeque laudem ex poeta ingenio parabit sibi; nihil enim poeticis aflatibus difficile.'

of op het water.³⁴

Iedere stedendichter gaf aan zijn beschrijving van het nut voor stad en stedeling en de recreatieve mogelijkheden zijn eigen draai. Cornielie Brandt houdt het vrij sober. Hij vertelt dat Leiden is gelegen te midden van heldere, visrijke en uitstekend bevaarbare rivieren. Op de vette weilanden rond de stad grazen talloze koeien; daar komen de beroemde Leidse boter en kaas vandaan, die naar alle landen worden geëxporteerd. Ook wijst hij op de vele boomgaarden en moestuinen rond de stad die het fruit leveren voor rijke banketten. Bovendien, zo benadrukt hij, is het platteland rond Leiden mooi en heeft het een recreatieve functie: het is een waar plezier om er te wandelen, uit de velden stijgen de heerlijkste geuren op, en 's zomers zingen de vogels er zachtjes.³⁵

Die vrijetijdscapient wordt steeds belangrijker. Sommige stedendichters gaven aan het stedelijke ommeland zelfs arcadische trekjes. Dat deed bijvoorbeeld Cornelis Schaghen (1599-1665) in zijn hoogdravende, mogelijk op de Franse Pléiade-dichters geïnspireerde *Alckmaar lof-dicht* uit 1621. Net als Ampzings stedendicht was dat van Schaghen een jeugdwerk dat met zijn vele mythologische uitweidingen een studentikoze geest ademde, en dat naar eigen zeggen was geschreven tijdens een verblijf buiten de stad. Dat buitenstedelijke verblijf had alles te maken met zijn opleiding. Schaghen studeerde medicijnen te Leiden en reisde na zijn promotie naar Italië met een diplomatieke missie onder leiding van François van Aerssen (1572-1641), waaraan ook Constantijn Huygens deelnam. Te Padua promoveerde hij nog eens in de rechten. Een grote carrière was voor hem weggelegd. Toen hij in 1621 terugkeerde werd hij onmiddellijk benoemd tot stadssecretaris en in 1636 ook tot vroedschap, nadat er een plaats was vrijgekomen door het overlijden van zijn contraremonstrants gezinde vader, Pieter Jansz Schaghen (1578-1636), die in 1619 één van de 24 gedelegeerde rechters was geweest in het proces tegen Johan van Oldenbarnevelt (1547-1619) en zijn remonstrantse medestanders en die in 1615 een lang gedicht over het *Alckmaar-beleg* had gepubliceerd.³⁶ Schaghen onderneemt een pleziertochtje door het Alkmaarder ommeland waarbij hij – veelzeggend – wordt vergezeld door Venus en Cupido. Samen cirkelen zij rond de stad. De aangename lucht, de pracht van de omgeving en het vele wild om

34 Lees hierover onder meer Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 222-243, m.n. 224-227 en 228; Jansen, 'Verfrissing van lichaam en geest' (1996); Thomas, *Man and the Natural World* (1983), p. 254-269. Zie ook de opmerkingen van Huigen, 'Woest land' (2011), p. 59-61. Zulke uitstapjes en speelreisjes werden vaak bezongen in liedjes en gedichten, zoals in Beuken, *Rijmen* (1668) en Brugge, *Het Leydsche vreugden-hof* (1662), in arcadia's zoals Van Heemskerck, *Inleydinghe* (1637), en in de achttiende eeuw (als de arcadia's populair worden) beginnen er ook beschrijvingen van de buitensingels en het stedelijke ommeland te verschijnen, bijvoorbeeld Goris, *Les delices de la campagne* (1713); Willink, *Amsterdamsche buitensingel* (1723); Westerop, *Hoorns buitensingel* (1728) en *De vermakelyke Leidsche buiten-cingels* (1734).

35 Brandt, *Himne en l' honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A3v. Over de tuinbouw rond Leiden leze men Endhoven, 'Van boomgaert' (1992).

36 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621); Schaghen, *Alckmaar-beleg* (1615). Zie voor opmerkingen over de auteur en zijn gedicht: Vis, 'Kunst voor stad en burgerij' (2007), p. 323; Van Diepen, 'Thomas Pietersz. Baert' (1993), p. 82; Smit, *Het oog van de wereld* (1992), p. 245-248; Strengholt, 'Twee Alkmaarse dichters' (1980), p. 132-138 (met een analyse van het gedicht); Strengholt, 'De stem van Alkmaar' (1979), p. 112; Strengholt, *De dichter van Blauw-heers wel-leven* (1977), p. 68; Strengholt, 'Kitman' (1974), p. 104-106; NNW, dl. 1, kol. 1451-2; Bruinvis, *Over Alkmaarsche geschiedboeken* (1892), p. 13-17. Huygens' verslag van de diplomatieke missie: Huygens, *Journal van de reis naar Venetië*, ed. Blom (2003). Het enig bekende exemplaar van Schaghens stedendicht bevindt zich in BLL 11556.dd.46. Beter toegankelijk is Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1744), dat tekstueel vrijwel gelijk is, maar 34 versregels per bladzijde telt in plaats van 30.

op te jagen zijn slechts enkele voordelen die worden genoemd. In de duinen – waar hij vroeger kruiden en bloemetjes placht te plukken – krioelt het van konijntjes ‘langhegeóort, kort-staartigh, rasch ter voet’. Ze huppelen rond en kwispelen lustig met hun korte staartjes in het ‘halmigh lange gras’.³⁷ Bij Egmond aan de Zee ziet hij de vissersboten landen. In de zeven meren rond de stad worden vissen gevangen en gaat de jeugd in bootjes het water op. Ook wandelt jong en oud op de dijken, door de velden of in de Alkmaarder Hout, al is het duidelijk dat vooral de minnende liefdespaartjes hem na aan het hart liggen:

Vrouw Venus houdt hier hóf
 En huppeld door het groen, en rustet onder 't Lóf,
 En ziet de Minnaars gaan, verwardt in duyst ghedachten
 Van blijdschap en verdriet: zy luysterd na haar [=hun] klachten.³⁸

De lucht is puur, gezond en vrij van pestgevaar. Het water in de Schermer is zoet en vers. Op het land is voor elk wat wils: er zijn korenvelden, groene weiden, duinen en strand, om nog maar te zwijgen van de lommerrijke singels, nette tuintjes, wandelpaden en groene lanen. Het gaat Schaghen duidelijk minder om het nut dan om het vermaak.

Zoals Leeflang heeft laten zien, was zo'n idyllische component vooral sterk aanwezig in beschrijvingen van Haarlem, dat bekend stond om zijn mooie omgeving, bijvoorbeeld in het stedendicht van Samuel Ampzing.³⁹ Ampzing behandelt uitgebreider dan anderen wat hij het ‘buyten Stadts playsier’ noemt. Het woord ‘playsier’ is veelzeggend, want hoewel hij wijst op de visrijke rivieren waarop schepen kunnen varen die goederen vervoeren, vruchtbare akkers en veerrijke weilanden, is het recreatie en ontspanning wat de boventoon voert. De lange passage⁴⁰ lardeert hij met poëtische escapades waarin recreërende burgers zich in het ommeland vermaken met zwemmen, zonnebaden, zeilen, wandelen en spelletjes doen. Aan het strand bij Zandvoort zien we bijvoorbeeld hoe vissers hun vissen kaken, netten boeten en door hun vrouw en kinderen na een lange reis op zee thuis worden verwelkomd, terwijl jongemannen uit de stad hun meisje het hof maken, en anderen zwemmen of liggen te zonnebaden. Niet

37 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. C3r.

38 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. C4r. Hij noemt zijn vaderstad zelfs ‘Alckmaar Soeten-dal’ (fol. C4v). Deze term gaat terug op het liedje ‘Adieu Haerlem Soetendal’ uit 1599 dat aan de wieg stond van een lange traditie liedboeken met een Haarlemse dimensie. Deze boekjes bevatten liederen met wat E.K. Grootes een *tour d'horizon* noemde: een opsomming van de prettigste locaties rond de stad, soms in de vorm van een wandeling. Men leze hierover: Leeflang, ‘Dutch landscape’ (1997), p. 89–91 en Grootes, ‘Het liedboekje’ (1993). Over de lokale dimensie van liedboekjes raapplege men Grijp, ‘De Rotterdamsche faem-bazuyn’ (1992) en over de Haarlemse traditie tevens Veldhorst, *Zingend door het leven* (2009), p. 76–77; Veldhorst, *De Haarlemse bloempjes* (1999). Rond 1700 begon men Haarlems omgeving te bestempelen als ‘Hollands Arcadië’: Grijzenhout, ‘Wandelen door Hollands arcadia’ (2004). Leiden lijkt in de jaren 1660 de strijd aan te gaan met Haarlem als welgelegen stad. Brugge, *Het Leydsche vreugden-hof* (1662), p. 6, dichtte in een lofdicht dat vrijwel alleen het vermakelijke ommeland behandelt: ‘Weg, dorre Duyn en Heyden: | By Haerlem gelegen, | Men roemt zeer van dat Dal; | Maer nog daer boven al, | Leyden ik pryzen zal, | Met zang en bly geschal’. Beuken, *Rijmen* (1668), fol. O5r–P4r, schreef in een gedicht op ‘De Leydsche chinggelen’ dat de singels met hun 3.500 bomen mooier en vermakelijker zijn dan de Haarlemmerhout, het Amsterdamse IJ of het Haagse Bos.

39 Leeflang, ‘Dutch landscape’ (1997) en ‘Het aards paradijs’ (1995) en ‘Het landschap in boek en prent’ (1993), p. 22–24.

40 Ongeveer 5 van de 22 bladzijden in de editie van 1616.

128
C. P. van Wefbuschs
HAERLEMSCHE
Duyn – Vreucht /

In-hebbende:

**Veel nieuwe / stichtelijke en ver-
maeckelijcke / Amoureuſe Liedekens ende
Gedichten ; ſoo op verſierde / als waerachtige
geſchiedeniſſen gemaect. Nopt booz
deſen in Druck gewweſt.**

TOT HAERLEM,

Gedruckt by Thomas Fonteyn / Boekdrucker op
de Markt / in de gekroonde Druckerij. Anno 1636.

Afb. 12 Recreërende burgers in de Haarlemse duinen (1636).

ver daarvandaan, op de duin de Witte Blink, klauteren burgers en vreemdelingen op handen en voeten naar boven. Daar genieten ze van het uitzicht, stoeien wat of rollen naar beneden zodat het zand in kleren en ogen komt (afb. 12). In de tweede editie van het gedicht uit 1621 neemt hij de lezer bovendien mee op een wandeling langs de dorpen, ruïnes en andere plaatsen in Haarlems omgeving, inclusief een indicatie van de gevolgde route en wat historisch commentaar.⁴¹ Dit idyllisch beschreven platteland is zeker een tegenpool van de drukke, overbevolkte en vervuilde stad, maar die tegenstelling kwam niet expliciet aan de orde, zoals dat bijvoorbeeld wel gebeurde in het hofdicht en de lof van het landleven. In dat soort teksten – die in het zesde hoofdstuk nog ter sprake zullen komen – verheerlijkte men het eenvoudige buitenleven door te wijzen op de praktische ongemakken en de morele verdorvenheid van de stad. Zo verhaalde Johan van Heemskerk (1597-1656) in 't Geneuchelijcke paedtje (1626) dat hij de stad Leiden ontvluchtte vanwege het lawaai, de stank en de rommel die werd veroorzaakt door de stedelijke nijverheid. Daarom gaat hij door de Hoogwoerdse Poort naar het idyllische wandelpaadje ten zuidoosten van de stad, dat hij in zijn lange gedicht bezingt. Hij belandt bij het huisje van een bejaarde vrouw die hem onder meer vertelt dat haar kinderen haar iedere dag voedsel brengen, maar dat kinderen in de stad hun oude moeder dood wensen. Bovendien contrasteert zij de overdaad in de stad met de eenvoud op het platteland:

Siet dit hutje daer wy woonen,
 Dat en sal u niet vertoonen
 Overdaed, noch Steedsche pracht,
 Die van ons niet wordt gheacht.
 En nochtans wy daer ghenieten,
 Vry van onlust en verdrieten,
 Meer gerustheydt, en meer vree,
 Als ghy Stee-luy doet in Stee [...].⁴²

Het platteland staat dus in fysiek en moreel opzicht tegenover de stad. In stedendichten was dat niet het geval. Hier is het platteland juist een verlengstuk van de stad: vruchtbaarheid en recreatiemogelijkheden waren er ten behoeve van de stadsbewoners. Het zijn burgers die in het ommeland hun vrije tijd besteden. Landbouw-, vee- teelt- en zuivelproducten worden in de stad ter markt gebracht en komen uiteindelijk terecht op de rijk voorziene tafels van de stadsbewoners. Dit blijkt duidelijk uit een gedicht op Leiden (1577) door Jan Fruytiers († vóór 1582), rederijker, vertaler en rekestmeester van prins Willem. Fruytiers besteedt in zijn gedicht, waarin de stad Leiden aan

41 Ampzing, *Den lof van Haerlem* (1616), fol. B1v en B2v. De wandeling door Haarlems omgeving: Ampzing, *Het lof der stadt Haerlem* (1621), fol. C2r-C4r; Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem* (1628), p. 77-91. Lees over deze passages: Leeflang, 'Dutch landscape' (1997), p. 87 en 'Het landschap in boek en prent' (1993), p. 28-29.

42 Van Heemskerk, 't Geneuchelijcke paedtje' (1626-1627). Over hofdichten en het beschimpen van het stadsleven als onderdeel van de georgische literatuur: Van Strien, 'O heerlijk paradijs' (2005); De Vries, *Wandeling en verhandeling* (1998), m.n. p. 36-40; Beening, *Het landschap* (1963), m.n. p. 198-201 over Van Heemskerks *Paedtje*; Van Veen, *De soeticheydt* (1960), m.n. p. 120. Lees ook Leeflang, 'Het landschap' (1993); Gelderblom, 'Woeste noormannen' (1984); Thomas, *Man and the Natural World* (1983), p. 243-254.

het woord is, veel aandacht aan haar vruchtbare en veerrijke omgeving die haar zuivelproducten, wild en gevogelte, groente en fruit geven. Het ommeland was zo vruchtbaar en rijk aan vee, de duinen zo rijk aan konijnen, de rivieren en zeeën zo rijk aan vis, dat het de Leidenaars aan geen voedsel hoefde te ontbreken. Zeevis is binnen anderhalf uur na vangst in Leiden verkrijgbaar. Je moet goed weten, zo houdt de stedenmaagd haar lezers expliciet voor, dat er in Holland geen stad is waar op een marktdag zo veel volgeladen schepen uit het ommeland naartoe varen:

Ja van ontrent veertich Dorpen wort my ghebrocht
Alle nootdrufft die een goede Stadt behoeft.⁴³

Fruytiers' beschrijving had zeker idealiserende trekjes. De oorlogshandelingen rond het beleg van Leiden (1573-1574) hadden een zware tol geëist. Fruytiers, die een geschiedenis van het beleg publiceerde, wist dat maar al te goed. Ten noorden van de stad hadden de Spaanse troepen de Spaarndammerdijk doorgestoken. Ten zuiden van de stad deden de geuzen hetzelfde: zij zetten bijna heel Zuid-Holland onder water om met een grote vloot naar de geteisterde stad op te kunnen rukken. Toen Fruytiers in 1577 zijn gedicht publiceerde, lag het Zuid-Hollandse land nog grotendeels onder water en de oorlogsschade in de dorpen uit Leidens omgeving was nog zeker niet hersteld. Het land lag er woest en ledig bij en het was voor toeristische en agrarische doeleinden dan ook vrijwel onbruikbaar. Fruytiers besteedt ruim de helft van zijn gedicht aan de idyllische en buitengewoon vruchtbare ligging 'int lustichste van Hollandt' en meldt slechts terloops dat de boomgaarden (en alleen de boomgaarden) alsmede de adellijke huizen 'om vrijheyt en Godts woordt' waren verlaten, gekapt en verbrand. Aan het ideaalbeeld van de van voedsel rijk voorziene stad die tevens talrijke recreatiemogelijkheden biedt, wordt niet getornd.⁴⁴

Stad

Wanneer Brandt en Schaghen het ommeland hebben besproken, nemen zij de lezer mee naar de stad. Als zij de stad naderen, bespreken zij eerst de verdedigingswerken die voor hun ogen opdoemen. Daarna nemen zij de lezer mee de stad in.

De militair Brandt beschrijft met veel plezier en kennis van zaken de sterkte van de Leidse wallen en poorten. In een opgewonden stemming ('O grands entrées & magnifiques portes') vermeldt hij dat de stadspoorten in Leiden buitengewoon groot zijn en dat ze eerder lijken op triomfbogen dan op toegangspoorten. Bovendien wordt de stad omgeven door zulke sterke verdedigingswerken dat het voor een vijand geen zin heeft de artillerie in te schakelen. Die kan er onmogelijk een bres in schieten. De magistraat,

43 Fruytiers, *Corte beschrijvinghe* (1577), fol. 3v-4v. Dit gedicht komt niet voor in de eerste druk uit 1574 en is gepubliceerd in Fruin, *De oude verhalen* (1874), 'De tweede uitgaaf der *Corte beschrijvinghe* vergeleken met de eerste', p. 1-4.

44 Lees over de toestand van het Leidse ommeland na het ontzet van 3 oktober 1574: Groenveld, *Van vyanden* (2001). Fruytiers noteerde: 'Mijn Boomgaerden om vrijheyt en Godts woordt verlaten, | Met mennich schoon Ridderslot waren waert om prijsen: | Dan om den Tyranne mijn ghemoet te bewijsen, | Sijn dese omgehouden ende vele verbrant.'

zo verzekert Brandt, heeft zijn wijsheid getoond door zich in vreedstijd te verzekeren van wat in oorlogstijd noodzakelijk is.⁴⁵ Daarna schetst hij in grote lijnen de ligging van de stad binnen haar muren: de straten zijn breed en wel geplaveid, de huizen zijn voornamelijk staan in nette rijen langs de straten. De stad is groot van oppervlak en inwonertal, heeft een ronde vorm – volgens stedenbouwkundige traktaten de ideale vorm vanuit militair oogpunt⁴⁶ – en wordt door tal van rivieren doorsneden die haar in ongeveer twintig eilandjes verdelen. Vooral wijst hij op het plezierige karakter van de rivieren en grachten: hier maken verliefde paartjes op warme zomeravonden wandelingen en geven jeugdige minnaars aubades ten beste aan de oevers van het Rapenburg en de Rijn, zuchtend, wenend en klagend dat hun liefde zo sterk is dat het pijn doet: ‘disant q’ou souffre (d’eune lamentable voix,) per la trop aimer’.⁴⁷

Schaghen brengt de lezer in de stad na een lange wandeling door Alkmaars idyllische, bijna arcadische omgeving. Ze wordt bevolkt door hetzelfde soort liefdespaartjes dat bij Brandt langs de stadsgrachten wandelt. Hij moet zich haasten want de zon gaat bijna onder, maar toch blijft hij even staan om de stad te begroeten en een bewonderende blik te werpen op de grachten, wallen en stadspoorten, die worden geprezen om hun esthetische pracht en grote sterkte zonder in details te treden. Dan loopt de dichter de stad binnen. De lucht is er fris: dankzij de wind die haar als een bezem schoonveegt, bestaat er geen gevaar voor de pest. De straten zijn schoon met speciale goten voor de afwatering en het stratenpatroon is gunstig: ze zijn ‘met kunstelijck beleyd, Héél schick’lijck in malkaar, en door malkaar gebreyd.’ De Schermer (toen nog niet ingepolderd) en de grachten vergemakkelijken het transport van goederen, vormen een natuurlijke haven en maken waterputten overbodig. ‘s Winters kun je er zeilen op het ijs en ‘s zomers spelevaren op het water. Transport over land wordt opvallend genoeg niet genoemd.⁴⁸

Pieter Kock besteedde in zijn beschrijving van Enkhuizens ligging de meeste aandacht aan het economisch nut, vooral zeevaart, handel en haringvisserij. Net als Schaghen vermeldt hij dat er een natuurlijke haven is, de Zuiderzee. Van hieruit kunnen zowel de steden in Gelre, Holland en Zeeland worden bereikt, als vreemde en verre landen overzee. De zee is de goudmijn van de stad, schrijft Kock, en bovendien een grote haringschat. Ze heeft ook een militair nut, want dankzij het Enkhuizer Zand (een zandplaat vlakbij de stad in de Zuiderzee) en de aard van het land (de stad was gelegen

45 Brandt, *Himne en l' honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A4r-v.

46 Van den Heuvel, *Papieren bolwercken* (1991); Taverne, *In't land van belofte* (1978).

47 Brandt, *Himne en l' honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A4v-B1r, het citaat op B1r (hoofdletters en spelling zijn aangepast).

48 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. D1r-D2r. Ampzing, *De lof van Haerlem* (1616), fol. A3v-B1r ('Binnen stats gheleghentheyte') moet het model zijn geweest waarnaar Schaghen zich richtte. Ampzing vertelt dat de stad groot is en dicht bebouwd. De straten zijn er breed en lopen schuin af voor de afwatering. Het stratenpatroon is gunstig: ze komen samen op de Grote Markt in het midden van de stad en zij 'passen als een bus, en komen so te gaer als met een minnen kus'. De stad is verder bijzonder waterrijk. Het Spaarne, waar de grachten op uitkomen alsof het zijn kinderen zijn, heet prachtig en kristalhelder. Ampzing benadrukt dat je er in kunt zwemmen en erop kunt spelevaren terwijl de jongens zoetjes met de meisjes praten en zoentjes uitdelen. Het water heeft ook zijn nut: de rivier voorziet de stad van water en vis, en er zijn talloze schepen, die de stad rijkdom en handel brengen. Bovendien kun je vanaf het Spaarne makkelijk via het Haarlemmermeer naar Leiden of – de andere kant op – naar Spaarndam en het IJ. Ook Ampzing vermeldt niets over transport over land.

in een polder en kon slechts over smalle dijkwegen worden benaderd), is het welhaast onmogelijk voor vijanden om de stad te belegeren en in te nemen.⁴⁹

De stadswallen en -poorten, het stratenpatroon en de vele grachten en rivieren zijn de onderwerpen die geprezen worden. Aandacht voor de vrijetijdsbesteding is net als bij het ommeland een bijkomend punt van lof, en ook het nut van de geografische ligging voor handel, nijverheid en stadsverdediging kon positieve woorden ontlokken. Maar de gebouwen trekken opvallend weinig aandacht. Brandt noemde er zelfs geen behalve de oeroude burcht die hij verbond met de oorsprong van de stad in een ver verleden zonder dat hij van het uiterlijk melding maakt.⁵⁰ Ampzing en Schaghen debiteren meer bijzonderheden. Schaghen onderneemt een wandeling langs de belangrijkste gebouwen. Ze begint bij de Sint-Laurenkerk en voert hem vervolgens onder meer langs de charitatieve instellingen, de Doelen, het prinsenhof en het stadhuis. Hij eindigt op het aan het water gelegen Waagplein, waar de kaasmarkt wordt gehouden en de Waag te vinden is (afb. 13). Deze Waag had in 1583 een renaissancegevel gekregen en in 1601 een toren, die was gebouwd naar het voorbeeld van de Amsterdamse Oudekerkstoren. Hier was ook een mechanisch speelwerk te bewonderen: elk uur blaast een pop die de wachter is, op zijn trompet, gaan de poorten open en komen ruiters met hun speren naar buiten lopen. Over het uiterlijk van de gebouwen vernemen we (behalve een beschrijving van het speelwerk waar ‘de vreemde-Man’ zich aan staat te vergapen) niets dan algemene kwalificaties. De Sint-Laurenkerk heeft een hoge toren die dient als baken voor schepen ter zee. De kerk zelf is ‘een prachtig werck’:

[...] hoe luchtigh, en hoe licht,
Hoe helder van geluyd, hoe konstelijck gestight!⁵¹

Vergelijkbare algemene termen gebruikt hij voor de Waag. Die is ‘Toren-rijck’ en vindt ‘Van maackzel, en gemack, nau [...] haars gelijk.’⁵² Ampzing beperkt zich vooral tot de gebouwen die aan de Grote Markt staan: de vlees- en vishal, de Grote of Sint-Bavokerk, het stadhuis en het prinsenhof. Veel meer nog dan Schaghen toont Ampzing vooral belangstelling voor het nieuwe. In Haarlem, zo schrijft hij, worden gebouwen afgedaan die niet meer deugen en voor oude troep kunnen doorgaan. Hij roemt dan ook de moderniteit. De vervanging van het rieten dak van het Prinsenhof door een vuurvast, hard dak is zijn belangrijkste voorbeeld.⁵³ Van alle bouwwerken noemt hij nooit het uiterlijk, alleen de functie, maar de Grote Kerk prijst hij uitvoerig om haar schoonheid (ondanks het Gotische uiterlijk) en vooral de grote hoogte van haar dak en toren – zoals we zagen roemde Schaghen de Alkmaarse Sint-Laurens om dezelfde redenen:

49 Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), strofe 63, zie ook p. 135 n. 451.

50 Brandt, *Himne en l'honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. B1r-v als enige gebouw, fol. A2v-A3r voor de oorsprongsmythe waarbij de burcht dient om de kooplieden door het Woud zonder Genade te ‘leiden’.

51 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. D2r.

52 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. D2v.

53 Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem* (1628), p. 40 met het voorbeeld van het Prinsenhof en de uitspraak ‘ook is nau iets gebleven | Dat langer niet en deugd, gy siet geen ouden bras’.

Afb. 13 Het Waagplein in Alkmaar met de kaasmarkt, de Waag en de Waagtoren (1675).

Het is een machtich vat, dat schijnt met zijnen Toren
En onghemeten kap den Hemel door te booren⁵⁴

Men zegt zelfs dat de kerk gebouwd is door reuzen die zo groot waren dat in het midden van de zee het water slechts tot hun knieën kwam. De kerk werd dan ook zo hoog dat de heidense goden zich hoog in de hemel bedreigd voelden en onder leiding van Jupiter in slagorde klaarstonden om de bouw te verhinderen, maar toen zij van hun bode Mercurius hoorden dat er een kerk werd gebouwd, verdween hun bezorgdheid als sneeuw voor de zon. Ondanks deze wat merkwaardige lof was de kerk voor Ampzing als gereformeerd stadspredikant toch het eigenlijke centrum van de stad (en niet de markt met haar economische bedrijvigheid, zoals bij Schaghen). Hij voegde er dan ook aan toe dat een kerk zoveel bijdraagt tot de lof van een stad, dat de overige bouwwerken alle belang verliezen.⁵⁵

Architectuur en uiterlijk eisen dus weinig aandacht op. Men beperkt zich tot op-sommingen en algemeen lovende bewoordingen. Vaak trekken aangename wandelplaatsen meer aandacht, zoals het Leidse Rapenburg waar Brandts minnaars hun aubades zingen, of de Alkmaarse Doelen waar Schaghen door de groene tuin wandelt, maar de gebouwen onvermeld laat.

⁵⁴ Ampzing, *De lof van Haerlem* (1616), fol. A4r.

⁵⁵ Ampzing, *De lof van Haerlem* (1616), fol. A4r over de reuzen. In de editie van 1628 is de vermelding van die reuzen uit het gedicht verdwenen, maar wordt juist benadrukt dat de kerk het 'alderstouste gesticht' is 'gemaakt van menschen handen' (p. 40).

Oorsprong en ouderdom

Bij de beschrijving van de ligging van de stad spelen burgers dus een rol, ook al staan ze niet centraal. Zoals we hebben gezien gaat het bij de bespreking van het ommeland vooral om de productie en aanvoer van voedingsmiddelen ten behoeve van de stedelingen en de recreatiemogelijkheden die het landschap biedt aan die stadsbewoners. Soms worden zij zelfs handelend ten tonele gevoerd, bijvoorbeeld als ze zich ontspannen in de bossen en duinen buiten de muren van de stad, of als ze aubades zingen aan de grachten erbinnen. Bij de bespreking van het stedelijke verleden – het volgende hoofdonderwerp – wordt die burgerij nog centraler gesteld. De oorsprong van de stad had namelijk rechtstreekse gevolgen voor het collectieve karakter van de stadsbevolking.⁵⁶

We komen daar uitgebreid op terug. Eerst is het belangrijk om te constateren dat stichter en ouderdom cruciale onderwerpen waren, en dat stedendichters anders met dit onderwerp omgingen dan stadsbeschrijvers.

De speurtocht naar de oorsprong van de Germaanse volkeren en hun steden in een zover mogelijk verleden dat bij voorkeur terugvoerde tot de Romeinse oudheid, vormde één van de belangrijkste preoccupaties van het zestienste-eeuwse humanisme. Zowel voor staten, steden, dorpen als geslachten was een respectabele ouderdom bijzonder prijzenswaardig.⁵⁷ Een vroeg stedendicht op Deventer, geschreven rond 1550 als onderschrift bij één van de oudste stadsprofielen uit de Noordelijke Nederlanden, gaat vrijwel uitsluitend in op de oorsprong en verdere groei van de stad (afb. 14).⁵⁸ Wie een blik werpt op de cycli stedendichten van Huygens en Caspar Barlaeus (1584-1648) uit de jaren 1620 leert dat de stadsoorsprong, vaak in de vorm van etymologische woordspelletjes, ook toen nog een onderwerp van belang was.⁵⁹ Stadsbeschrijver Johan van Bever-

56 Scaliger, die van alle theoretici het duidelijkst is, schrijft voor dat eerst de stichter moet worden behandeld (*conditor*), vervolgens de ouderdom van de stad of een ander tijdsaspect (*a tempore*), de veranderingen van plaats, naam of grootte die in de loop der tijden hebben plaatsgehad (*mutatio*), en ten slotte de ontstaansoorzaak van de stad (*causa*), die uit noodzaak, uit vrije wil, of bij toeval kan zijn gesticht. Scaliger, *Poetics libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994-2003), III.120. Wederom steunt Scaliger in belangrijke mate op zijn voorganger Menander, m.n. Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), 353,31-354,21 en 357,12-359,15. Lees over deze schatplichtigheid ook Slits, *Het Latijnse stedendicht*, 1990, blz. 67-68.

57 Het geslacht Wassenaar werd door sommigen bijvoorbeeld gekoppeld aan de dorpen Noordwijk, Zuidwijk en Katwijk, waar al in een ver verleden (ruim 400 jaar voor de stichting van Rome) de Catti zouden hebben gewoond, al kwam er steeds meer kritiek op op niet betrouwbare bronnen steunende verzinselsverhalen: Groenveld, 'Terug naar Wassenaar' (2000), p. 133-136. Voor Amsterdamse geslachten, waar genealogische belangstelling pas vrij laat opkomt, en waar iemand als Gerard Schaepe Pietersz zover mogelijk in de tijd terugging om zijn aristocratische pretenties te rechtvaardigen: Dudok van Heel, 'Enkele zeventiende-eeuwse Amsterdamse regentenfamilies' (1996) en 'Op zoek naar Romulus en Remus' (1996) en 'Amsterdamse burgemeesters zonder stamboom' (1990).

58 Het gaat hier om de *Waraffige affconterfeytinge der heerlicke Keyser vrie Anse Stadt Davontur*, een houtsnede die wordt toegeschreven aan de Zwitserse kunstenaar Hans Rudolf Manuel (1525-1571). Hierbij hoort een Nederlandstalig gedicht (in letterdruk). Het enig bekende exemplaar bevindt zich in het Historisch Museum Deventer. Zie over dit stadsprofiel onder meer Koeman, *Geschiedenis van de kartografie* (1985), p. 127; Van Lakerveld, *Opkomst en bloei* (1977), p. 110-111 nr. 26; Van 't Hoff, 'Een onbekende afbeelding' (1952-1954). Reproducties zijn ook te vinden in Revius, *Licht op Deventer* (1995-1998), dl. 1; Margry, 'Het gebruik van oude stadsplattegronden' (1987), p. 25; Lutgard, *Vijf eeuwen Deventer* (1949), p. 8-9. De tekst is opgenomen door Revius, *Daventriae illustratae* (1651), p. 5-10.

59 Lees bijvoorbeeld de analyse van Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 279-300. De topos 'oorsprong' treedt in de vroegmoderne tijd niet, zoals Slits (p. 70) beweerde, minder prominent naar voren.

Afb. 14 Profiel van Deventer met een stadsbeschrijving (ongeveer 1550).

wijck verdedigde deze hang naar ouderdom in 't Begin van Hollant in Dordrecht door een vergelijking te trekken tussen mens en maatschappij. Ouderdom in een mens verwijst naar zijn naderend einde, maar in een 'republick' naar bestendigheid want wat al lange tijd in wezen is, heeft zijn bestaansrecht bewezen en zal zeker blijven voortbestaan:

alsoo in de Menschen, dewijl sy sterffelijk zijn, den ouderdom een teycken is van haer anstaende eynde: maer een Republick, dewijl sy ingestelt is met hope van eeuwigheyt, soo krijghetse door haren ouderdom kracht, ende wert hoe ouder hoe stercker. Want de langh-duerigheyt is een vaste bewijs-reden van een wel gestelt Rijk: ende om geen andere oorsaeck en duert een Republick lange, als om de welcke sy geduert heeft.⁶⁰

Deze hang naar ouderdom, die verkondigt Van Beverwijck, verklaart waarom vorige generaties zulke onwaarschijnlijke stichtingsverhalen hadden verzonnen. Die steun-

60 Van Beverwijck, 't Begin van Holland (1640), p. 1-2. Mijn cursivering. Deze redenering had Van Beverwijck overgenomen uit Hugo de Groot's beroemde traktaat over de Bataafse, dus tot de oudheid terugvoerende wortels van de Republiek: De Groot, *Tractaet*, ed. Molewijk (1988), p. 41. Een editie in modern Nederlands verscheen als *De Groot, Liber* (1995). Over De Groot en de Bataafse mythe leze men onder meer Haitsma Mulier, 'De Bataafse mythe' (1996), vooral p. 351-355. Over de Bataafse mythe: hoofdstuk 1, n. 53. Dat betekende niet dat iedereen zo ver mogelijk in de tijd terug wilde gaan. Volgens Hoof were de lessen die uit de geschiedenis te leren zijn, effectiever als de omstandigheden waaronder ze zich hadden voltrokken herkenbaar waren. Daarom prefererde hij de geschiedschrijving van recente gebeurtenissen: Groenveld, 'Pieter Corneliszoon Hooff' (1981) en hoofdstuk 4.

den vaak op gefantaseerde etymologische verklaringen, volgens welke Zalandus de provincie Zeeland zou hebben gesticht, en Duretus de stad Dordrecht. In plaats van dergelijke ongefundeerde verzinselserhalen wilde hij een op betrouwbare bronnen berustende historiografie, die hij verdedigde met een beroep op Cicero's idee dat de geschiedschrijving het licht van de waarheid (*lux veritatis*) is. Hij riep dan ook de hulp in van de ervaren Utrechtse bronnenvorser Arnoldus Buchelius, die hem zijn handgeschreven *Verhandeling over Dordrecht* zond, afschriften van de bronnen die hij over de vroegste geschiedenis van de stad en het graafschap had gevonden, en allerlei heraldische en genealogische gegevens over Dordste families. Van die betrouwbare informatie maakte Van Beverwijck dankbaar gebruik, zoals S. Langereis heeft laten zien, hoewel hij de opvatting van Buchelius negeerde dat Dordrecht niet de oudste stad in Holland was en ook voor een gunstiger etymologie van de stadsnaam had gekozen dan de bronnen volgens Buchelius toelieten.⁶¹ Het is desondanks tekenend voor zijn historiografische streven naar objectiviteit dat hij zijn uiteenzetting over waardelose verzinselserhalen opnam als openingshoofdstuk van zijn boek.

De benadering die Van Beverwijck koos, staat mijlenver van de manier waarop stedendichters zoals Ampzing omgingen met de oudste stedelijke geschiedenis. Ampzing haalde, zoals we zagen, met veel smaak de ontstaansmythe van Heer Lem op en voegde daar nog wat mythologische figuren aan toe.⁶² In 1621 en 1628 maakte Ampzing evenwel herziene versies van zijn gedicht en toen was hij voorzichtiger met zijn beweringen. Hij schrapte de vele mythologische verwijzingen (die volgens hem een studentikoze geest ademden die niet meer paste bij zijn functie als gereformeerd predikant), voegde prozacitaten en bronverwijzingen toe, en stelde de lezer een tot in de details uitgewerkte en onderbouwde alternatieve naamsverklaring voor. De stad zou haar naam ontlenen aan het beroemde geslacht Haerlem, nazaten van de Friese koningen en voorvaderen van de Leidse burggraven. Genealogieën, uitweidingen in proza en citaten uit gezaghebbende bronnen, die waar het van pas kwam aan het stedendicht werden toegevoegd, moesten dit alternatieve oorsprongsverhaal aannemelijk maken.⁶³

Die vernieuwingen waren misschien een reflectie van Ampzings nieuwe predikan-

61 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 191-192 en 285-288. Van Beverwijck, 't *Begin van Holland* (1640), p. 5-6 formuleert zijn uitgangspunt: 'Ick [...] sal [...] de ziele der Historyen, te weten de Waerheynt daer in houden, ende van 't gene de Stadt Dordrecht, ofte eenige Geslachten, die ick beschrijve, aengaet, niet verhalen dan met sekerheynt. In twijffelachtige dingen, daer niet van te vinden is, sal ick mijn oordeel maer by-brengen [...].'

62 De mythe-Lem komt voor het eerst voor in *Het oude Goudtsche kronycken*, ed. Scriverius (1663), p. 7. Dit kroniekje dateert van rond 1440. Het bijzondere is dat het ruimschoots aandacht besteedt aan de stichting, naamgeving en eerste bewoners van de Hollandse steden en dat het zich dus niet beperkt tot de geschiedenis van de graven en andere adellijke families, zoals gebruikelijk was. Lees hierover Keesman, 'De Hollandse oudheid' (2007) en Janse, 'De gelaagdheid' (2001) en raadpleeg Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 152 en *Narrative Sources* (2009-), NLO177. Zie ook p. 109 en n. 72. Over de mythe-Lem: Tilmans, 'Autentijck' (1989), p. 75-76. Deze oorsprongsmythe was ook te vinden in de Hollandse kroniek van Jan van Leiden uit de tweede helft van de vijftiende eeuw, in de *Divisiiekroniek* van Cornelius Aurelius (*Die cronycke van Hollandt* (1517), II.26) en in twee stedendichten door Karel van Mander uit 1596 en 1610 (*Drie lofdichten*, ed. Rutgers van der Loeff, 1911, p. 22 en 30).

63 Ampzing, *Het lof der stadt Haerlem* (1621), fol. A2v - B1r en Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), p. 2-26. De mythe-Haerlem is een vondst van Hadrianus Junius: *Een seer cort*, vert. Boot (1609), fol. 5r-9r. Ze was een opvallende omdraaiing van de oudere mythe rond Heer Lem, want die was volgens de traditie juist een afstammeling van de eerste kastelein van de Leidse burcht geweest.

tenstatus in zijn geboortestad, anderzijds had hij ook een nieuwe doelstelling voor zijn stedendicht voor ogen. Ampzing had op stadskosten theologie gestudeerd en legde na een lange *grand tour* door Frankrijk, Duitsland en Zwitserland in 1616 te Leiden het peremptoir examen af. In datzelfde jaar werd hij beroepen als gereformeerd predikant te Rijsoord (bij Ridderkerk) en verscheen zijn stedendicht op Haarlem. In 1619 – na de verzetting van de wet door Maurits – werd hij benoemd tot predikant te Haarlem, waar hij preekte in het Nederlands en Frans. Mogelijk via zijn contacten met de Amsterdamse geograaf Petrus Montanus, de Harderwijkse geleerde Johannes Pontanus en de Leidse antiquaar Petrus Scriverius, die zelf van plan was een beschrijving van Haarlem samen te stellen, kreeg hij belangstelling voor de serieuze geschiedschrijving van zijn geboortestad. Scriverius hielp hem in ieder geval bij de herzieningen van zijn stedendicht in 1621 en 1628 door levering van bronnenmateriaal en raadgevingen over etymologische kwesties.⁶⁴

Met de toevoeging van bewijsmateriaal en de kritische weging van de betrouwbaarheid van zijn gegevens maakte Ampzing de overstap van stedendicht naar stadsbeschrijving. Het onderscheid tussen de prijzende *laudatio* en de historische *descriptio* werd namelijk vaak omschreven als een kwestie van waarheidsgetrouwheid. ‘De geschiedschrijving moet de waarheid volgen,’ zo had de Florentijnse humanist Leonardo Bruni (ong. 1369-1444) het al in 1403 of 1404 uitgelegd, ‘maar de lofzang tilt vele dingen boven de waarheid uit.’ Het is zelfs niet nodig, zo lichtte Bruni toe, om het publiek van zijn eigen voortreffelijkheid te overtuigen: in een lofredre preek je namelijk voor eigen parochie, voor een publiek van gelijkgestemden dat er genoeg in scheidt dat het wordt geprezen. Het gaat, met andere woorden, niet om het aanleveren van bewijzen, maar om zelfherkenning en het literaire plezier.⁶⁵

De historiografische objectiviteit waarnaar humanisten als Bruni (en stadsbeschrijvers als Van Beverwijck) verwezen bleek in de eerste plaats uit de keuze van de gepresenteerde informatie. ‘Loven’ was immers het behandelen van alleen de positieve eigenschappen van een zaak en dat vereiste een partijdige selectie van de feiten. ‘Beschrijven’ daarentegen – vooral volgens theoretici van de historiografie – moest onpartijdig en zakelijk zijn en dus zowel positieve als negatieve eigenschappen vermelden.⁶⁶ Historicus

64 Voor de biografie van Ampzing raadplege men onder meer Spaans, *Haarlem na de Reformatie* (1989), p. 291 (en elders); NNBW, dl. 1, p. 117-119. Zijn contacten met Montanus zijn geboekstaafd door Buisson en Kleijne, ‘Theses en thesauriers’ (1993), p. 121 en zijn connectie met Scriverius is uitgebreid behandeld door Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 189-191 en 282-285. Zie ook Ampzings vertalingen: Scriverius, *Satumalia*, vert. Ampzing (1630) en Pontanus, *Toneel van Europa*, vert. Ampzing (1631). Over Ampzings stedendicht leze men verder m.n. Leeflang, ‘Dutch landscape’ (1998); Van Nierop, ‘How to honour one’s city’ (1993); Spaans, ‘Heimwee naar de middeleeuwen’ (1989); De Bièvre, ‘Violence and virtue’ (1988); Kurtz, ‘Samuel Ampzing’ (1974).

65 Bruni, *Epistolarum* (1741), dl. 2, p. 112: ‘Historia quidem veritatem sequi debet, laudatio vero multa supra veritatem extollit [...]’ Een Engelse vertaling bij Hankins, ‘The Baron thesis’ (1995), p. 325-326 n. 38. Bruni was auteur van één van de eerste lofredes op een stad. Zijn publiek was destijds goed vertrouwd met de traditionele stadskroniek maar wanstouwde de nieuwe *laudatio*. Daarom zag hij zich genoodzaakt zijn *Laudatio Florentinae urbis* te verdedigen tegen een onbekend gebleven criticaster uit het rivaliserende Milaan, ‘een ezel’ die hem ervan had beticht het met de waarheid niet zo nauw te nemen. De lofredre is uitgegeven in Baron, *From Petrarch* (1968), p. 217-263 en vertaald in het Engels door Kohl en Witt (ed. en vert.), *The Earthly Republic* (1978), p. 119-175.

66 Volgens veel retorici was het onderscheid tussen loven en beschrijven echter moeilijk te maken omdat zowel lofzang als beschrijving gebruik maken van dezelfde retorische technieken: Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 6-7; Kugler,

Pieter Bor verklaarde dat ‘het niet billick en is, noch oock mette heylige wet der Historien over een comt, datmen de dwalinge der vrunden soude willen bedecken ende haer heerlicke daden totten hemel toe verheffen, ende daerenteghen der vijanden faulten op ’t hoogste met smaet-woorden schelden ende haere uytnemende daden verswijghen.’⁶⁷

In de tweede plaats formuleerde men het streven naar objectiviteit als een kwestie van het gebruik van de juiste bronnen. Volgens Bor moest de historische beschrijving zijn gestoeld op ‘auctentijcque stucken, acten, certificatien ende rapporten’, dus wat we tegenwoordig archiefstukken zouden noemen, of op het werk van eerdere historici mits men ervan uit kon gaan dat zij betrouwbaar waren. Vooral moest geloof worden gehecht aan ooggetuigen, ‘sonderlinghe wanneer het achtbare luyden zijn’.⁶⁸ Het waarheidsstreven waar Bruni, Van Beverwijck en Ampzing naar verwezen, draaide dus enerzijds om onpartijdigheid en anderzijds om waarheid, wat werd gedefinieerd als het kiezen van betrouwbare bronnen. Dat streven stond uiteindelijk in dienst van hetzelfde pragmatische doel als de stedenlof: het leren van nuttige lessen. We komen daar in het vierde hoofdstuk nog op terug.

Belangrijk is het om hier te constateren dat het in het stedendicht niet draaide om een onpartijdig en op goede bronnen gefundeerd verhaal, maar dat dit precies de twee zaken waren die Ampzing nastreefde toen hij zijn stedendicht grondig omwerkte van een *Lof van Haarlem* (1616) tot een *Beschryvinge ende lof* (1628). In de opdracht aan de regeerders en burgerij van Haarlem verklaarde hij dat hij de waarheid niet wilde ‘kreuken, ofte onder de koren-mate [...] stommelen’ en dat hij de leugen niet wilde strelen. Daarom verzweg hij ook de minder positieve zaken niet. Bovendien merkte hij op in een brief aan Petrus Scriverius die hij in het voorwerk afdruckte, dat hij slechts ‘Poeticè ter lichter hand met eenen gebonden ende gedwongen stijl’ schreef, maar dat hij nu wel ‘verscheyde stucken ende bewijsen in Prosa ende buyten Rijm’ had toegevoegd. Dat waren vooral lange citaten uit betrouwbare bronnen, zoals het geschiedwerk van Pieter Bor, de *Batavia van Hadrianus Junius* en *Het Schilder-boeck* (1604) van Karel van Mander (1548-1606). Ook had hij rechtsdocumenten opgenomen en gaf hij lijsten met ambtsbekleders. In poëzie alleen kon hij de materie dus niet precies genoeg beschrijven en zijn beweringen niet afdoende staven aan bronnenmateriaal. Hij was zich er echter bewust van dat de combinatie van poëzie en proza ook niet ideaal was. Daarom hoopte hij dat Scriverius later in een eigen tekst die hij al onder de pen had, ‘in Prosa wat breeder [zal] kunnen afwaeijen, ende met eene vrije rede alles uytvoerlijker uytstrijken’ en ‘alles grondig bewijsen, ende met redenen onwedersprekelijk bekleden, ende bevestigen’.⁶⁹

Die Vorstellung der Stadt (1986), p. 32-36; Classen, *Die Stadt im Spiegel des Mittelalters* (1980), p. 65; Giegler, *Das Genos der Laudes urbium* (1953), p. 10 en 23-24; Witzel, *Der geographische Exkurs* (1952), p. 30-33, 44-47, 121-124 en 136-145; Kienzle, *Der Lobpreis von Städten und Ländern* (1936), p. 2-3; Brinkmann, *Zu Wesen und Form* (1928), m.n. 61-68; Burgess, ‘Epideictic literature’ (1902), p. 200-201. De theoretici van de geschiedschrijving stelden dat het geschiedwerk onpartijdig en zakelijk moest zijn (in tegenstelling tot de partijdigheid van de lofreden) en zich strikt aan de waarheid moest houden (in tegenstelling tot de dichtkunst): Landfester, *Historia magistra vitae* (1972), p. 85-87 en voor het laatste onderscheid ook Duits, *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse opstand* (1990), p. 17-21; Heitmann, ‘Das Verhältnis von Dichtung und Geschichtsschreibung’ (1970); Koch, *Zum Verhältnis von Dichtung und Geschichtsschreibung* (1983); Witstein, *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance* (1969), p. 3-5.

67 Geciteerd naar Janssen, ‘Pieter Bor’ (1981), p. 26.

68 Janssen, ‘Pieter Bor’ (1981), de citaten op p. 33 en 23.

69 Ampzing, *Beschryving ende lof* (1628), resp. fol (?)4r en G2v-G3r. Lees hierover ook Van Nierop, ‘How to honour one’s

Zelfuitlegging

Een dergelijk consciëntieus streven naar objectiviteit en betrouwbaarheid ontbreekt ten enenmale in het stedendicht. Hier worden de oude oorsprongsmythen zonder blikken of blozen als enige verklaring gepresenteerd. Recentere opvattingen, blijken van bronnenkritiek of zorgvuldige weging van argumenten ontbreken. Het ging er slechts om de stad een zo verdienstelijk mogelijk oorsprongsverhaal te geven. Die verdienstelijkheid zat hem in de uitstekende eigenschappen die de nazaten als het ware van de oorspronkelijke stichter hadden geërfd. De meest fantastische etymologische overwegingen over de stadsnaam speelden daarbij een hoofdrol.⁷⁰

Cornelie Brandt vertelt in 1594 bijvoorbeeld hoe de stad Leiden was ontstaan rond de burcht (afb. 15), een mottekasteel uit de elfde eeuw waarvan de stenen omheiningsmuur (de zogenaamde shell keep) nog overeind staat.⁷¹ Volgens Brandt zou dit kasteel zijn gesticht door een leger van Friezen en Hollanders die rond het jaar 400 de gevaarlijke beesten uit het Wilde Woud zonder Genade hadden verjaagd. In het midden van dat Woud bouwden zij een burcht die was bestemd om de kooplieden veilig te 'leiden' van de Wiltenburg (Utrecht) naar de Slavenburg (Vlaardingen), kastelen die lagen aan de rand van het Wilde Woud. Brandt verzwijgt de naam van de stichter van Leidens kasteel, de Friese koning Engistus, maar verder staat hij geheel in een populaire traditie van stichtingsmythen van Hollandse steden die teruggaat tot een gewestelijke kroniek die vermoedelijk in Delft werd geschreven rond 1440. Dit Gouds kroniekje (genoemd naar de plaats waar de eerste druk bijna 40 jaar later verscheen) was uniek omdat het niet alleen de geschiedenis van de graven en adellijke families verhaalde, maar ook inging op de ontstaansgeschiedenis van het gewest en zijn steden. Het kroniekje vertelt hoe Brutus, een afstammeling van de uit Troje gevluchte prins Aeneas, op het eiland Albion aankomt en de aldaar wonende reuzen en reuzinnen (Slaven genoemd) verjaagt. Zo werd Brutus de stamvader van de Britten. De Slaven (en het daarvan afgesplitste reuzenvolk der Wilten) werden de voorvaders van de Hollanders: zij vestigden zich in de Slavenburg aan de rand van het Wilde Woud zonder Genade, waar het gewest Holland dus zijn oorsprong vond. De stichtingsverhalen die daarop volgden speelden een belangrijke rol in de laatmiddeleeuwse geschiedschrijving en kwamen mogelijk via de zogenaamde Divisiiekroniek (1517) van Cornelius Aurelius terecht in Brandts denkwereld.⁷²

city' (1993) en Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 189-191 (die erop wijst dat de antiquaar Buchelius pas belangstelling voor Ampzings activiteiten kreeg toen deze in 1628 zijn dichtwerk tot een beschrijving omwerkte). Ook Hoofft was sinds 1618 van mening dat 'weloverwogen' geschiedschrijving die 'een zuivere weergave van het gebeuren' gaf, alleen in proza kon geschieden. Toch vond hij dat de lezer ook nuttige lessen kon halen uit gedichten en historische toneelwerken, waarin allerlei dichterlijke vrijheden mogelijk waren, zoals in zijn eerdere drama's over *Geraerd van Velsen* (1613) en *Baeto* (1617). Dergelijke 'poëtische' vormen van geschiedschrijving hadden in pragmatisch opzicht dus zeker waarde. Groenveld, 'Pieter Corneliszoon Hoofft' (1981), het citaat op p. 34.

70 Over de functie van oorsprongsmythen leze men onder meer: Keesman, 'Oorsprongsmythen als zelfuitlegging' (1991). De naam en haar etymologie spelen een bijzondere rol bij het ontwikkelen van een identiteit: Bijker, 'The functions' (2010), p. 105-106; Davies, 'The peoples of Britain' (1995).

71 Men leze hierover Van der Vlist, *De burcht van Leiden* (2001).

72 De Leidse oorsprongsmythe is te vinden in *Het oude Goudsche chronycken*, ed. Scriverius (1663), p. 6-7. De mythe is ver-

Afb. 15 De Leidse burch (1614). Volgens het onderschrift was deze mogelijk door de Friese koning Engistus gebouwd.

Dat wil niet zeggen dat er in 1594, toen Brandt zijn stedendicht publiceerde, geen andere verklaringen in omloop waren, maar deze werden vooral aangehangen in Leidse universitaire kringen en waren vooralsnog alleen toegankelijk in het Latijn. Men stelde, zoals Junius had gedaan, Leiden bijvoorbeeld gelijk aan het *Lugdunum* dat in het derde-eeuwse reisboek van Antoninus en door de tweede-eeuwse geograaf Ptolemaeus werd genoemd en dat ook op een oude Romeinse wegenkaart uit de vierde of vijfde eeuw voorkwam, de zogenaamde Peutingerkaart (tegenwoordig meent men dat hier verwezen wordt naar de Brittenburg bij Katwijk).⁷³ Ook opperde men een etymologische verwantschap met het Latijnse woord voor legioen (*legia*) omdat Leiden vroeger de plek zou zijn geweest waar legioenen hun kamp opsloegen.⁷⁴ De meeste verklarin-

der uitgewerkt in de tweede versie van de Hollandse kroniek van Jan Gerbrandsz van Leyden (te vinden in Sweertius, *Rerum Belgicarum* (1620), dl. 1, p. 7-9) en kwam via hem terecht in Aurelius, *Die cronycke van Hollandt* (1517), fol. 48r-48v. Men leze hierover onder meer Keesmans, 'De Hollandse oudheid' (2007); Tilmans, 'Autentijck ende warachtig' (1989), m.n. p. 76; Tilmans, *Aurelius en de divisiekroniek* (1988), p. 123; Tilmans, 'Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse mythe' (1987), p. 195-196. Brandt gebruikte de term 'kamer van Holland' voor de stad Leiden. Deze term kon hij vinden in het gedicht op Leiden door een zekere poeta *quidam* in de Hollandse kroniek van Jan Gerbrandsz van Leyden (de oudste mij bekende bron die deze metafoer gebruikt, zie n. 9) en in de *Divisiekroniek* (divisie 18 hoofdstuk 2).

⁷³ Van der Vlist, 'De stedelijke ruimte' (2002), p. 15-16; Blok, 'Lugdunum Batavorum' (1904). Over de Brittenburg leze men Dijkstra en Ketelaar, *Brittenburg* (1965).

⁷⁴ Hoewel, zoals bekend, de naamsvklaring vanuit *Lugdunum Batavorum* de overhand kreeg, genoot de *legia*-verklaring in de vroegmoderne tijd zeker populariteit. Deze etymologie is afkomstig uit de *Historia Batavica* (1530) van Gerard Geldenhouwer, uitgegeven in diens *Historische werken* (1998), p. 60-61 en 160 n. 39, zie ook: Blok, 'Lugdunum Batavorum' (1904), p. 28; Fruin, 'Een Hollandsche stad' (1900), p. 53; Scriverius, *Batavia illustrata* (1609), p. 13. Philippus Cluverius

gen brachten de stad dus in verband met de Leidse burcht en het Romeinse verleden. Maar het was een discussiepunt dat in geleerde kringen werd uitgevochten en het is niet waarschijnlijk dat lofdichter Brandt aan een dergelijk discours kon of wilde deelnemen.

Terwijl Brandt zich concentreerde op een etymologische naamsverklaring die terugvoerde naar een zo ver mogelijk verleden, probeerde Samuel Ampzing de stichting van één van Hollands oudste steden relevant te maken voor het heden door aan zijn stichtingsverhaal consequenties te verbinden voor de stadsgenoten uit zijn eigen tijd. Heer Lem had namelijk tal van goede eigenschappen die de Haarlemmers van hem hadden meegekregen. Hij was een dappere ridder die door zijn vijanden werd gevreesd en in dat opzicht, zo beklemtoont Ampzing, leek hij precies op prins Maurits, ‘den vromen helt’. Bovendien werd hij terzijde gestaan door Pallas Athene, die voor de gelegenheid uit de hemelen was nedergedaald om de grootte van de stad te bepalen en de stedenstichter wijze raad te geven. Ampzing maakte in de kantlijn duidelijk dat zij de godin was van de wijsheid en de weverij. Met Heer Lem en Pallas Athene was dus voorspeld dat de Haarlemmers zich dapper in toekomstige belegeringen zouden gedragen, dat zij veel wijze en geleerde mannen zouden voortbrengen, en dat de textielnijverheid zou bloeien.⁷⁵

Pieter Kock was een andere mening toegedaan in zijn rijmkroniek van Enkhuizen (1603-1604), die waarschijnlijk diende als visitekaartje van de pas in Enkhuizen gevestigde drukker Jasper Tournay (ong. 1561-1635).⁷⁶ Kock houdt vast aan een strikt chronologisch schema waarin op gepaste momenten uitweidingen zijn opgenomen over typische onderwerpen uit de stedenlof, zoals de ligging, de belangrijkste gebouwen, de handel en nijverheid, en het ethisch profiel van de burgers.⁷⁷ Kock was een redelijk

meldde in 1611 dat ‘de gemeine Latinisten’ nog steeds in het legioensverhaal geloofden (*Commentarius de tribus Rheni alveis* (1611), p. 121, vert. in *Batavische oudheden* (1709), dl. 2, p. 4). Auteurs als Cluverius (*Commentarius de tribus Rheni alveis* (1611), p. 122, vert. in *Batavische oudheden* (1709), dl. 2, p. 5-6), Guicciardini (*Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567), 265), Le Petit (*Nederlantsche repvblycke* (1615), 92-96), De Parival (*De vermaecklijckheden van Hollandt* (1660-1661), p. 48), en Van Leeuwen (*Korte besgryving van het Lugdunum Batavorum*, 1672, 6-11) vonden de *legia* etymologie zeker aannemelijk.

75 [Ampzing], *Den lof van Haerlem*, 1616, fol. A2v-A3r.

76 Het was de eerste uitgave van de eerste Enkhuizer drukker Jasper Tournay. Zijn Enkhuizer drukkerij werd begin mei 1603 geopend, zoals wordt vermeld door Brandt, *Historie* (1666), p. 204 en Kock, *Historia* (1603/1604), fol. F2v. Over Jasper Tournay raadplege men Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), p. 19-22; Abels, ‘Spreekbuis voor dissenters’ (1992); Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers* (1974), p. 466-474. Net als in de uitgaven van Ampzing, Brandt en Schaghen was het drukwerk goed verzorgd. Dit doet vermoeden dat deze uitgaven dienden als een soort ‘visitekaartje’, zoals Van Dorsten, *Thomas Basson* (1961), p. 32 veronderstelde voor Brandts werk over Leiden, waarvan de uitgever net benoemd was tot universiteitsdrukker: ‘it was a good souvenir booklet for foreign students, while it advertised Basson’s ability as Leiden’s new printer.’

77 Binnen de traditie van het stedelijke historiedicht vallen ook *Amsterdamum monogrammon* (1616) van Cornelis Plemp (1574-1638) waarover NH 249; Scheltema, ‘Dr. Cornelis Gijsbertszoon Plemp’ (1872). Tot deze vooral historische traditie hoort ook het *Kort begryp* (1662) van de stad Groningen door Gerrit Harmens Warendorp (†1663), bontwerker en bouwmeester (d.w.z. verantwoordelijke voor het onderhouden van de stedelijke bouwwerken en woordvoerder van de gilden bij het stadsbestuur). Eind jaren ‘50 raakte hij als een der leiders van de opstandige gilden (die hun vroegere invloed op de stedelijke besluitvorming wilden herwinnen) verwickeld in een politiek conflict met de stadsregering die alle ‘volksinvloed’ zoveel mogelijk wilde inperken. In juli 1662 wisten de gilden enige zeggenschap te krijgen over politieke besluitvorming, maar deze macht raakten ze in september al weer kwijt. Warendorp werd gevangengenomen en ter dood veroordeeld. Het *Kort begryp* verscheen tijdens het hoogtepunt van de verwikkelingen en was opgedragen aan de Groningse stadhouders Willem Frederik (1613-1664) en aan de burgemeesters en raadsheren van de stad Groningen.

welgestelde zeilmaker, die in 1607 tot vroedschap werd benoemd in deze uitgesproken contraremonstrantse stad. Hij was niet alleen begaan met het stedelijke welvaren en de stedelijke geschiedenis, maar hij was ook een strijdbare polemist die in religieuze aangelegenheden zijn opinie niet onder stoelen of banken schoof. Genadeloos nam hij zowel rooms-katholieken als rekkelijke protestanten op de korrel. In 1601 publiceerde hij bovendien een biografie van Aurelius Augustinus, aan wiens introverte geloofsbenadering en rigide denkbeelden over de predestinatie orthodoxe calvinisten als Pieter Kock zich zeker nauw verwant voelden.⁷⁸ Die religieuze overtuiging speelde ook een rol in het oorsprongsverhaal dat hij in zijn rijmkroniek te berde bracht.

Ten eerste had Enkhuizen niet de reputatie een oude stad te zijn. Kock vertelde dan ook dat de stad nog niet zo lang geleden een onaanzienlijk vissersdorpje was geweest. Het kon niet bogen op stadsmuren en evenmin op belangrijke bezienswaardigheden. De oudste vermelding die hij in 'oude schriften' aantrof dateerde van 1350 – zelfs voor een jonge stad als Amsterdam waren oudere vermeldingen bekend.⁷⁹ Ook in zijn etymologie benadrukte hij het recente en onaanzienlijke begin van de stad: omdat Enkhuizen was begonnen als een klein dorp van enkele huizen, werd de plaats *Enckelhuyzen* genoemd. Het positieve hiervan was dat de stad in relatief korte tijd groot, rijk en voornaam was geworden (vooral na de overgang van de stad naar de prins van Oranje in 1572) en dat die wonderlijk snelle opkomst toch te danken was aan de daadkracht van haar inwoners, die behalve vroom, moedig en meedogend ook kloeke zeevaarders waren. Dit alles geschiedde uiteraard met de hulp van God.⁸⁰

In de opdracht bekleemtoonde hij dat hij zijn 'lust' voor de stedelijke bewindhebbers en de welstand van het vaderland wilde bewijzen en dat hij Groningen en zijn ommelanden 'een Rechtsinnighe Amnestie vrede, liefde met eendracht van nu tot in der eeuwigheydt' toewenste. Warendorp, *Kort begryp* (1663). Over Warendorp raadplege men NNBW, dl. 5, kol. 1097-1099. Over de politieke verwickelingen die leidden tot zijn ondergang leze men Schroor, 'Ontwrichting en oligarchisering' (2008-2009), met zijn portret op p. 240; *Sententien* (1663).

78 Over Kock raadplege men Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), p. 14-19; Zilverberg, 'Een historie van Enkhuizen' (1984), p. I. Volgens hen zou het stedendicht getuigen van enige kennis van de stedelijke handvesten. Over Kocks pen-nenstrijd met de Zuid-Nederlandse jezuïet Franciscus Costerus (1532-1619) raadplege men tevens Andriessen, *De jezuïeten en het saamhorigheidsbesef* (1957), p. 147; Andriessen, 'Costerus' (1947). Enkele pamfletten van Kock (P.P.K.) worden genoemd in Kempnaer, *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers* (1928), kol. 380; Van Doorninck, *Vermomde en naamlooze schrijvers* (1883-1885), dl. 1, kol. 497. Het karakter van het stedendicht en de zinspreuk waarmee hij het ondertekent (*Patencia vinces / Ghy lijdt saemheydt sult verwinnen*) verraden een actieve belangstelling voor de rederijkerij, hoewel het bestaan van een rederijkerskamer in Enkhuizen onzeker is (Van Boheemen en Van der Heijden, *Retoricaal memoriaal* (1999), p. 242).

79 Namelijk uit 1275, zoals bijvoorbeeld werd vermeld in *Handt-vesten* (1597), p. 1 en Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 12-13.

80 Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), m.n. strofe 17. Dat was ook een vast thema in stadsbeschrijvingen van Amsterdam, dat zich in ijeltempo had ontwikkeld van kleine vissersplaats tot het grootste handelscentrum van de bekende wereld. Dat was geheel te danken aan de daadkracht en ondernemingszin van de Amsterdammers. Over beschrijvingen van Amsterdam: Esser, 'Schwierige Vergangenheit' (2003); Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse beschrijvingen van Amsterdam' (1998); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985). Al in de oudst bekende chorografie van de Hollandse steden, geschreven door een anonymus rond 1500, komt de Amsterdamse jeugdigheid tot uiting. Hij vermeldde wel de Leidse burcht en het Woud zonder Genade en suggereerde voor andere steden als Dordrecht, Delft en Haarlem een eerbiedwaardige ouderdom, maar moest voor Amsterdam vermelden – *nota bene* de stad die hij het uitvoerigst beschrijft en die waarschijnlijk zijn woon- of geboorteplaats was – dat zij 'hoe wel by nae de Joncxte, [...] nochtans de vermaerste van alle de steden van Hollandt' is. Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 355; zie ook Scheltema, 'De oudste beschrijving van Amsterdam' (1855), p. 6 en Scheltema, 'Korte beschrijving der Hollandsche steden' (1849), p. 11.

Ten tweede is het belangrijk dat Kock weigert het ontstaan van de stad in een verleden aan een gefantaseerde figuur toe te schrijven. Het getuigt van hoogmoed om de afkomst op de Trojanen terug te voeren, zo schrijft hij, want geen stad kan worden gebouwd zonder Gods ingrijpen. Volgens Kock was Enkhuizen dan ook door Gods eigen hand gesticht:

Geen Keyser, Coninc, Graef, heeft 't fundament geplant,
Want siet, sij is alleen opgebout door Gots hant.⁸¹

Grootsheid komt niet van een goede afkomst, betoogt hij. Ze kan niet worden geërfd van een of andere stedendichter. Ze is daarentegen inherent aan de goede eigenschappen die de bevolking sowieso al heeft: 'geleertheyt en deucht, vroomheyt is haer fonderinge'.⁸² De stad heeft dus geen stichter en geen hoge ouderdom, maar de ontstaanszaak, gevonden in godsvruchtige deugden, en de razendsnelle opbloei, gevonden in goede karaktereigenschappen, maakten veel goed. Ondanks Kocks bezwering dat we allemaal kinderen zijn van dezelfde vader en dat glorie niet kan worden geërfd, zegt dat veel over de Enkhuizenaars uit Kocks eigen dagen. Het ging er uiteindelijk om een oorsprongsverhaal te verzinnen dat het heden kon verklaren en dat de contemporaine burgerij zo verdienstelijk mogelijk afschilderde.

Burgers

In stedendichten waren de fysieke aspecten en de ontstaansgeschiedenis van de stad vooral het decor van een – in *abstracto* omschreven – samenleving van burgers en inwoners. Hun daden en bekwaamheden dienden uitvoerig te worden geprezen. Ideeën uit de personenlof speelden daarbij een beslissende rol.⁸³

Het is belangrijk om te constateren dat in de personenlof traditiegetrouw een morele benadering werd voorgeschreven. Al vanaf de zogenoemde *Rhetorica ad Alexandrum* uit de vierde eeuw vóór Christus, één van de oudst bewaarde retorische handboeken, werd onderscheid gemaakt tussen enerzijds zaken die eerder felicitatie dan lof verdienen – de uiterlijke omstandigheden en lichamelijke kwaliteiten van de bezongen persoon – en anderzijds lofwaardige activiteiten die getuigen van bewust gemaakte keuzes. Die laatste activiteiten kunnen dan worden gezien als manifestaties van de vier kardinale deugden.⁸⁴ Dezelfde benadering vanuit de deugdenleer kon worden toegepast op een groep personen, zoals de burgers van een stad. De reeds genoemde Menander expliciteerde namelijk dat de lofdichter alle burgerlijke daden moest behandelen als blijken van de vier deugden verstand (*prudentia*), rechtvaardigheid (*justitia*), dapper-

81 Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), strofe 2.

82 Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), strofe 5.

83 Een steeds terugkerend advies is dan ook het personifiëren van de stad, bijvoorbeeld Quintilianus, *Institutio oratoria*, ed. en vert. Rahn (1988), IX 2, 29–31.

84 Aristotle, *Problems en Rhetorica ad Alexandrum* (1936–1937), 1440b r. 16–23, besproken door Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 24–25.

heid (*fortitudo*) en gematigdheid (*temperantia*).⁸⁵ Ook in de vroegmoderne tijd werd deze benaderingswijze aanbevolen. De Duitse schoolmeester Reinhard Lorch (1510-1564), bijvoorbeeld, stelde in een uitgebreide en vaak herdrukte commentaar uit 1542 op het boek met oefeningen in de retorica van de vierde-eeuwse retor Aphtonius, waar ook de stedenlof in voorkwam, dat de burgers onder meer moesten worden beschreven aan de hand van de vier kardinale deugden.⁸⁶

Dat roept de vraag op hoe die deugden zich in een stedelijke samenleving konden manifesteren. De *virtutes* waren vage, alomvattende begrippen. Elke denkbare morele kwaliteit kon op één of andere manier tot een kardinale deugd worden teruggevoerd. Welke deelkwaliteiten waren dan belangrijk voor de beoordeling van het stedelijk leven? Het antwoord kan worden gevonden in het werk van retorici als Menander, moraalfilosofen als Dirck Coornhert (1522-1590), en stedendichters zoals Samuel Ampzing en Cornelis Schaghen. Wij nemen Schaghens *Alckmaar lof-dicht* als uitgangspunt.

Tegen het einde van zijn stedendicht wijdde Schaghen een korte, euforische passage aan de eerzaamheid van de Alkmaarse burgers en inwoners. Volgens hem waren de goede eigenschappen van de Alkmaarder zo evident dat de deugd hem op het voorhoofd stond te lezen. Om te beginnen toont hij mededogen, is hij eerlijk en gaat hij recht door zee. Bovendien is hij ijverig en vol gemeenschapszin. De vrouwen zijn niet alleen mooi maar ook schoon, zedig, vruchtbaar en werkzaam. Alkmaarders, zo zet Schaghen uiteen, bewandelen in alles de gulden middenweg: ze zijn niet zo lompe als in andere steden van Hollands Noorderkwartier, maar ook niet zo wuft als de mensen aan het hof. Bovendien zijn ze schrander, een eigenschap die hij verbindt met de handel en nijverheid: de productie en export van zout, boter, kaas, brood, messen en linnen zijn hier voorbeelden van. Ook het feit dat zij goed kunnen weven en molens bouwen wijst op hun schranderheid.⁸⁷

85 Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), 361-365, m.n. 361, 13-17. De leer van de kardinale deugden, die kunnen worden gezien als containers waarin zich allerlei sub-deugden bevinden, gaat terug tot de dialogen van Plato. Sindsdien vormen ze een onlosmakelijk onderdeel van het westerse 'morele bewustzijn'. Stoïsche denkers als Cicero en Seneca werkten de deugdenleer verder uit. In het werk van kerkvaders, zoals Ambrosius, en middeleeuwse scholastici, zoals Thomas van Aquino, kregen de kardinale deugden een verchristelijkte invulling. De zestiende-eeuwse humanisten grepen ten slotte weer terug naar het werk van Cicero en Seneca, maar hoewel hun ethica's stoelden op de stoïsche deugdenleer interpreteerden zij die op christelijke wijze. We zullen in dit hoofdstuk vooral gebruik maken van de zedenleer van Dirck Coornhert, die in 1586 een *Zedekunst dat is wellevenskunste* publiceerde, waarin hij de vier kardinale deugden als uitgangspunt nam. Lees over de kardinale deugden onder meer: Pansters, *De kardinale deugden* (2007), het hierboven gegeven citaat op p. 11; Konst, *Fortuna* (2003), p. 42-49; Bautz, *Virtutes* (1999); Witstein, *Bredero's ridder Rodderick* (1975); Veenstra, *Ethiek en moraal* (1968); Pieper, *Das Viergespann* (1964).

86 Aphtonius, *Progymnasmata*, ed. Agricola, Catanaeus en Lorch (1603), p. 206-217 (over de stedenlof), m.n. 213 (over de topos 'burgers'). Lorch verwijst naar Menander (p. 213). Over het voorbeeld van een stedenlof dat Lorch geeft (de universiteitsstad Marburg) schreef Spies, 'Het stadhuis staat op de Dam' (1979), p. 183. Julius Caesar Scaliger schreef eenzelfde benaderingswijze voor. In zijn immens invloedrijke *Zeven boeken over de dichtkunst* (1561) stipuleerde hij dat vooral de volgende vijf zaken vermeld moesten worden: 'vroomheid jegens God, eensgezindheid van de burgers, gastvrijheid tegenover vreemdelingen, menselijkheid ten opzichte van onderworpenen en dapperheid tegenover vijanden.' Die onderwerpen kunnen volgens Slits 'met enige goede wil' worden beschouwd als aspecten van de vier kardinale deugden. Scaliger, *Poetices libri septem*, ed. Deitz en Vogt-Spira (1994-2003), III, 105; Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990), p. 69-70.

87 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. D3v-D4r. Interessant is vooral een gedicht dat Petrus Scriverius tussen 1624 en 1626 schreef voor de derde druk van Ampzings stedendicht, maar dat er om onbekende redenen niet in is terechtgekomen. Hij somt de goede eigenschappen van de Haarlemmers op aan de hand van de letters uit het woord HAERLEM.

Nadat hij dit ethisch profiel opsommenderwijze heeft geschetst, slaat de hallelujastemming om in een bijna transcendente, mythologische verrukking. Plotseling bevindt Schaghen zich in het heiligdom van Pallas Athene, waar het grote wereldboek berust. Dat boek bestaat uit stalen bladzijden waarin met gouden letters alle lovenswaardige zaken zijn ingeschreven, verdeeld over drie afdelingen: wapenfeiten, burgerlijke deugden en geleerdheid. Alkmaar staat in alle drie de categorieën met onderscheiding vermeld. Dat blijkt uit een nieuwe metafoor: de stad prijkt als een ster aan de hemel, waar zij – als stedenmaagd – drie groene kronen draagt die verwijzen naar haar dappere oorlogsdaden (Mars schenkt haar de palmtak van de overwinning), haar interne rust en cohesie (Deugd schenkt haar de olijftak van de vreedzaamheid) en haar glanzende geleerdheid (Apollo schenkt haar de lauwerkrans). Rondom deze als een ster aan de hemel staande stedenmaagd zweven de Alkmaarse schutters – die getuigen van haar heldenmoed –, de leden van het Alkmaarse stadsbestuur – ‘Wiens vrome Burghertucht, de Vrede stand bewaard’ –, en de Alkmaarse geleerde mannen – die door hun publicaties de vaderstad het eeuwige leven geven.⁸⁸

Nu is Schaghen weliswaar door zijn metaforisch arsenaal heen, maar niet door de bewijzen die hij voor het aantonen van de Alkmaarse wijsheid naar voren wil brengen. Onmiddellijk volgt een bespreking van Alkmaars geleerde mannen die bijna een vijfde van het totale gedicht beslaat. De meeste eer komt toe aan Cornelis Drebbel (1572-1633), die in 1620 drie uur lang in een onderzeeboot onder het oppervlak van de Theems had gevaren, maar ook zijn eigen vader passeert de revue, Pieter Jansz Schaghen (1578-1636), die wordt geprezen om zijn muzikale en wiskundige kwaliteiten, zijn werk als vroedschap en zijn wens te leven ‘in stille Burgerplicht’.⁸⁹ Elders in het gedicht beklemtoonde hij de Alkmaarse heldenmoed door lang uit te weiden over Alkmaars middeleeuwse en meer recente geschiedenis. Vooral aan de belegering van de stad door de koninklijke troepen van Don Frederik (1537-1583), die zo gelukkig voor

Hij concludeerde dat de Haarlemmers vriendelijk (‘Lief-talligh’) zijn in vredestijd, maar moedig (‘Eer-gierigh’ en ‘Manhaftigh’) in tijden van oorlog. Aan die laatste kwaliteit besteedt hij verreweg de meeste aandacht. Verder prijst hij de Haarlemse vroomheid (‘Religieus’) en de zin voor liefdadigheid tegenover de armen (‘Erbarmigh’). De Haarlemmers hebben hun rijkdom verworven door noeste arbeid (en Gods hulp), de verworven ‘overvloed’ besteden zij aan het onderhoud der armen. KBH 131 B 33, fol. 126r-126v. Met dergelijke opmerkingen over de Haarlemse superioriteit had Scriverius een passage uit een vijftiende-eeuwse prozakroniek bewerkt, die in zijn naamsverklaring echter vooral aandacht aan Haarlems ligging had besteed en nauwelijks aan de kwaliteiten van zijn burgers. De kroniek bevindt zich in NHA Stadsbestuur van Haarlem 928, fol. 32r-39r. Zie hierover: hoofdstuk 4 n. 122. Het lettersvers uit dit kroniekje wordt aangehaald door Ampzing, *Beschryvinge* (1628), p. 96-97 en aangepast door Boxhorn, *Toneel* (1634), p. 121. De lof op een stad of streek aan de hand van de letters van haar naam waaraan bepaalde eigenschappen worden opgehangen kwam in de vijftiende en zestiende eeuw vaker voor. Rond 1430 zong de Leuvense hoogleraar Henricus de Coster († na 1445) in een *Carmen in laudem Brabantiae* op dergelijke wijze de lof van Brabant, gevolgd door verzen over de Brabantse steden. Costers voorbeeld werd gevolgd door De alderexcellentste cronycke van Brabant (1497) en door de Antwerpse edelman Jan van der Noot in zijn *Lofsang van Brabant* (1580). *Narrative Sources* (2009-) Ho70, Slits, *Het Latijnse stededicht* (1990), p. 240-241 met 342 n. 34; IJsewijn, ‘Henricus de Oesterwijck’ (1969); Van der Noot, *Lofsang*, ed. Zaalberg (1958).

⁸⁸ Schaghen, *Alkmaar lof-dicht* (1621), fol. D4r-v.

⁸⁹ Schaghen, *Alkmaar lof-dicht* (1621), fol. D4v-E3v, het citaat op Ezv. Zie ook Strengholt, ‘Twee Alkmaarse dichters’ (1980), p. 136. Over Pieter Jansz Schaghen: Strengholt, ‘Twee Alkmaarse dichters’ (1980), p. 125-132. De dichter van *Bauwehers wel-leven* (1977). Ook noemde hij in het voorbijgaan zijn neef Gerrit Jansz Schaghen (1573-1616), die contact onderhield met Drebbel: Strengholt, ‘Twee Alkmaarse dichters’ (1980), p. 124-125.

de opstandelingen afliep op 8 oktober 1573, ontleende hij hooggestemde woorden over de stedelijke manhaftigheid.⁹⁰

Hoofdpunten van lof waren dus de geleerde individuen, de collectieve dapperheid en (in mindere mate) het goede bestuur dat resulteert in rust en vrede (de olijftak van de vreedzaamheid die de Deugd schenkt aan de stad). Vanzelfsprekend herkennen we hier in de eerste plaats de kardinale deugd van de dapperheid (*fortitudo*). Daarnaast konden de eerste en de laatste eigenschap, zoals blijkt uit het werk van retorici als Menander en moraalfilosofen als Dirck Coornhert, worden gezien als de twee gezichten van stedelijke *prudentia*. Die kon namelijk betrekking hebben op het individu of op de samenleving als geheel. Ging het om het individu dan moest de lofredenaar wijzen op de geleerdheid (*sapientia*) door de wijze mannen op te sommen die in de stad waren geboren of er hadden gewerkt. Ging het om de samenleving als geheel dan diende de loftrumpet te worden gestoken over de ‘burgherlyke wysheyd’ die, aldus Coornhert, blijkt uit de ‘bestiering van burghen, steden, landen ende luyden.’ Zulke maatschappelijke *prudentia* kon dan blijken uit de verstandige wetten die het stadsbestuur had uitgevaardigd.⁹¹ Nauw hiermee verbonden, ten slotte, was de kardinale deugd der *justitia*, die uitgaat van de stelregel dat ieder dient te worden gegeven wat hem toekomt. Dergelijke rechtvaardigheid is onder meer van toepassing op bestuurders en bestuurden. Ze blijkt dan niet alleen uit goede wetten en rechtvaardige rechtspraak, maar ook uit een samenleving waarin de stedelingen elkaar niet naar het leven staan, maar juist vreedzaam en eensgezind zijn, twee punten die Schaghen duidelijk naar voren brengt.⁹²

In de meeste stedendichten was het niet anders dan bij Schaghen: bij alles wat niet te maken had met de stichting en de ligging van de stad maar met haar burgers en inwoners, draaide het uiteindelijk om hun deugdzaamheid, waarbij kardinale deugden als moed, verstand en rechtvaardigheid de boventoon voerden. Ampzing, bijvoorbeeld, verdeelde het leeuwendeel van zijn gedicht over passages die handelden over respectievelijk de geleerdheid, de dapperheid, de schrandereheid en het goede bestuur.⁹³ Van de individuele geleerdheid getuigen de nooit gerealiseerde plannen voor een universiteit en de vele geleerden die in Haarlem waren geboren of hadden gewoond. Onder het label ‘dapperheid’ wijst hij omstandig op middeleeuwse oorlogsdaden en recentere wapenfeiten uit de beginjaren van de Opstand. In het bijzonder besteedt Ampzing

90 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. B3v-C1v over de gebeurtenissen uit 1573. Hij behandelde het ontstaan en de geschiedenis van de stad tot 1573 in één adem en voerde (net als Ampzing, die zich beriep op de Damiategeschiedenis) de symbolen op het stadswapen terug op de moed die de Alkmaarders tijdens Middeleeuwse oorlogshandelingen hadden betoond (fol. B3r).

91 Russell en Wilson (ed.), *Menander* (1981), 364.10-16; Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), III.5, 102.

92 Russell en Wilson (ed.), *Menander* (1981), 361.17-363.26; Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), IV.1, 5-6 en 15-25. Coornhert maakt onderscheid tussen individuele (‘byzondere’) rechtvaardigheid (die zich uit in handel – door Schaghen ‘schrandereheid’ genoemd – en in respect) en maatschappelijke (‘ghemeyne’) rechtvaardigheid (die zich uit in de relatie tussen bestuurders en bestuurden). Over de deugd der rechtvaardigheid in verband met stedendichten schreef ook Gelderblom, ‘Woeste Noormannen’ (1984), p. 16, die tevens oorlogsvoering vermeldt als een vorm van *justitia*. Gelderblom beschrijft *justitia* als de basis van de *vita activa*, het ‘bezige, werkzame leven’ dat bestaat uit economische, politieke en martiale activiteiten en dat volgens Gelderblom het onderwerp van het stedendicht is.

93 Dit blijkt uit marginalia in de edities van 1616 (fol. B4r-C4v) en 1621, en uit de inhoudsopgave die Ampzing in 1628 publiceerde (fol. G4r-v).

aandacht aan twee roemruchte belegeringen gedurende welke de Haarlemmers zich van hun beste kant hadden getoond: de gebeurtenissen tijdens de Vijfde Kruistocht (1217-1221) rond de Egyptische stad Damiate, en de desastreus afgelopen belegering van Haarlem door de Spaanse troepen van Don Frederik (1572-1573). Die laatste episode eindigde weliswaar met een moeilijk te verkroppen capitulatie en bezetting, maar Ampzing betoogde dat dat zeker niet had gelegen aan de moed en standvastigheid van de stadsbewoners.⁹⁴ De schrandere – Ampzing spreekt van de ‘const en geest’ van de Haarlemse burgers – toont hij net als Schaghen aan door te wijzen op de verschillende vormen van nijverheid, in dit geval de linnenweverij, de schilders en graveurs, de uitvinding van de boekdrukkunst en de bierbrouwerij.⁹⁵ De bestuurlijke wijsheid, ten slotte, komt aan de orde in een relatief korte passage aan het einde van het gedicht, waarin Ampzing de burgemeesters, de schout en schepenen, en de vroedschap noemt, maar als bewijs van goed bestuur toch vooral wijst op de instellingen van sociale zorg: de armenhuizen, ziekenhuizen, bejaardenhuizen en het tuchthuis.

Materiële superioriteit

Het beschrijven van de oorsprong, ligging en burgers van de stad was geen doel op zich. Men gebruikte deze onderwerpen om de stedelijke superioriteit aan te tonen op zowel materieel als moreel gebied. Die twee dimensies van het superioriteitsdenken – materieel en moreel – waren, zoals we zullen zien, onderling afhankelijk. Ze dienden een didactisch streven.

Zonder veel reserve prezen de dichters de materiële verworvenheden van hun stad: haar aanzienlijke grootte en omvang, haar luisterrijke gebouwen, en haar grote rijkdom en economische voorspoed. Daarbij lag een zekere nadruk op de handel en nijverheid. Ampzing reserveerde een speciaal gedeelte van zijn gedicht voor de ‘Aert, handelinge, hantwerck, ende consten der burgeren’, waarbij hij vooral aandacht besteedde aan Haarlems hoofdneringen: de lakennijverheid en bierbrouwerij. Ook noemde hij de schoonschrijfkunst, de rekenkunst en het boekhouden, evenals de vele schilders en graveurs, en uiteraard de boekdrukkunst, die immers door de Haarlemmer Laurens Jansz Coster zou zijn uitgevonden. Met deze bezigheden voeden de Haarlemmers hun vrouw en kinderen, zo vertelt Ampzing, en verspreiden zij de roem van hun stad in verre oorden.⁹⁶ Op min of meer vergelijkbare wijze behandelde Cornelis Schaghen de ‘lijftochtigheid’ van Alkmaar, dat wil zeggen: hoe goed de stad van levensmiddelen was voorzien, zoals vlees, vis, koren en gort. Wat niet voor eigen gebruik nodig is,

94 Over Ampzings behandeling van Damiate en het zestiende-eeuwse beleg van Haarlem: Van Nierop, ‘How to honour one’s city’ (1993); Spaans, ‘Heimwee naar de Middeleeuwen’ (1989).

95 Over de economische beeldvorming van Haarlem: Stapel, ‘Haarlems welvaart’ (2002).

96 Het citaat is naar Ampzing, *Den lof van Haerlem* (1616), fol. C3r en de parafraze naar C3r-C4r. Over de schilders en graveurs in stedendichten en stadsbeschrijvingen leze men Sluijter, *Verwondering over de schilderijenproductie* (2003). Over de vermeende uitvinding van de boekdrukkunst en haar inzet voor propagandistische doeleinden raadplege men Van Miert, *Hadrianus Junius* (2011), p. 106; Robbe, ‘De literaire aspecten van de Costerlegende’ (2010); Hellinga-Querido en De Wolf, *Laurens Janszoon Coster* (1988); Becker en Ouwerkerk, ‘De eer des vaderlands’ (1985).

wordt met verre oorden verhandeld. Schaghen vertelt hoe het overschot aan visserij-, landbouw- en veeteeltproducten naar andere landen werd geëxporteerd, tot voorbij de evenaar in het zuiden en tot op de ijsvlaktes in het noorden. En natuurlijk liet hij de Alkmaarse stapel van boter en kaas niet onvermeld.⁹⁷ Het beschrijven van een bloeiende handel en productieve nijverheid in een bedrijvige samenleving diende zeker tot lof van de bezongen stad.⁹⁸

Wordt de stad doorgaans voorgesteld als zo'n welvarende en actieve maatschappij, er zijn ook waarschuwendende geluiden te horen. In vroegzeventiende-eeuwse stedendichten verschijnen die soms als een gevoel van onbehagen door overvloed, zoals dat is verwoord in S. Schama's omstreden maar stimulerende *The Embarrassment of Riches* (1987).⁹⁹ In het *Amsterdams klaagh-lied* (1621) laat Gerbrand Adriaensz Bredero (1585-1618) bijvoorbeeld zien hoe de Amsterdamse stedenmaagd afgesloofd en treurig op de grond ligt. Haar ogen puilen rood uit van al het geweene. Als haar zusters – Delft en Dordrecht – vragen wat er schort, antwoordt ze:

Het sijn de bittere plagen
Die in my sijn gheteeld,
Om dat ick niet kon draghen
Mijn aengheboren weeld.¹⁰⁰

Die plagen, veroorzaakt door het onvermogen om gepaste weerstand te bieden tegen de verlokkingen van luxe en overdaad, zijn telkens weer: hoogmoed, geldzucht, spijzucht, losse zeden en het verzaken van God. De kinderen van Bredero's stedenmaagd, de draagkrachtige inwoners van de stad, wentelen zich in weelde en zijn gedegeneerd tot hedonisten: op onbezonnen wijze jagen zij hun verdiensten erdoorheen in kroegen en bordelen, of geven zij hun geld uit aan straatprostituees.

Dergelijke klachten werden soms aangedikt en van een religieuze lading voorzien in het werk van strijdlustige contraremonstranten, zoals de Amsterdamse predikant

97 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. D31r-v.

98 A.-J. Gelderblom heeft er reeds op gewezen dat in veel stedendichten de bedrijvigheid van de stedelingen voorop stond. Die zou niet alleen blijken uit handel en nijverheid, maar ook uit andere zaken: de vele geleerde en anderszins beroemde mannen, en de oorlogshandelingen uit het nabije en het verre verleden waren even zovele tekenen van een bedrijvige samenleving. Gelderblom heeft in dit verband gesproken van de 'uitbeelding van de *vita activa*', hetgeen contrasteert met de *vita contemplativa* op het platteland en de buitens uit de hofdichten. Hij ziet een dergelijke uitbeelding van het bedrijvige stadsleven naar voren komen uit de voorgeschreven topiek voor het stedendicht: alle nodige elementen voor het schetsten van een actief leven vloeien eruit voort. Gelderblom, 'Woeste Noormannen' (1984).

99 Lees over dit gevoel Schama, *The Embarrassment of Riches* (1987). Voor kritiek op het werk van Schama onder meer Frijhoff en Spies, 1650 (1999), p. 66-67; Dekker, 'Een historische antropologie' (1989) en de drie recensieartikelen die na verschijning van het boek werden opgenomen in BMGN: Price, 'The dangers of unscientific history' (1989); Haitsma Mulier, 'Tekens en symbolen' (1989); Van Nierop, 'Interpretatie, beeld en verbeelding' (1989).

100 Bredero, *Groot lied-boeck*, ed. Stuiveling e.a. (1975-1983), dl. 1, p. 171-174. Een ander voorbeeld van het onderhavige gevoel van onbehagen is het bekende *Op Amsterdam* (1673) door Willem Godschalk van Focquenbroch (ong. 1630-1675). Net als Bredero beklagt hij zich in niet mis te verstane woorden over het zedelijk verval in de Amstelstad: 't Geldzuchtig Amsterdam, met al haar zoete kijgers, | Stofft al te moedig op haar opgevelde tas. | De magere Gierigheid, die steeds haar afgod was, | Maakt dat dit hoen niets legt dan stront in plaats van eiers.' Focquenbroch, *Thalia* (1673), dl. 2, fol. D71r-v. Men raadplege hierover in de eerste plaats Bostoën, 'Focquenbrochs kritiek op Amsterdam' (2004)', en ook: Van Strien (ed.), *Hollantsche pamas* (1997), p. 119-120; Gelderblom (ed.), 'k Wil rijmen wat ik bouw' (1994), p. 12-13 en 138.

Jacob Laurensz (ong. 1585-1644). Deze schreef in 1628 een lofdicht op de bouwactiviteiten in de Amstelstad sinds het einde van de zestiende eeuw waarin hij zich de heersende zonde nog veel erger voorstelde dan dronkenschap en hoererij alleen:

Daer is geen trou, geen liefd', geen yver tot Gods Woort,
Sijn Leere met verdriet, en walgingh men aenhoort,
Godts-laster, liegen, moort, onrecht en dievery,
Onkuyscheyd wordt gepleeght, en vuyle hoerery,
Pracht, prael, en overdaect in kleedingh, in maeltijden,
De oude ned'righeyd en trouwe leyd besyden,
De eene bloedschuld op de ander wordt gehoopt,
't Volck als een wilde beest tot alle sonde loopt.¹⁰¹

Het verlies van de oude eenvoud en de vigerende overdaad in kleding en maaltijden leidt tot godslaster, diefstal, prostitutie en moord. Het volk loopt als een kip zonder kop in de valstrik die zonde heet, en stapelt bloedschuld op bloedschuld. Zo erg werd het morele klimaat in stedendichten echter zelden voorgesteld. De Amsterdamse koopman, regent, auteur en moraalfilosoof Hendrik Laurensz Spiegel (1549-1612), die wel gekenmerkt is als een Erasmiaans christen-humanist die 'intolerante discussies over geloofskwesties' schuwde,¹⁰² had in een verder hooggestemde lof van de Amsterdamse koophandel weliswaar een vergelijkbare waarschuwing laten horen, maar hij was heel wat gematigder en bood tevens een oplossing aan: hecht niet te veel aan bezit en de geneugten des levens – matigheid is het hoogste goed.¹⁰³

Eenzijds stuiten we hier op een belangrijk 'dubbelprincipe' uit de neostoïsche moraalfilosofie, anderzijds op het vooral calvinistische denkbeeld van een straffende God. In het destijds gangbare morele denken hingen de deugden van gematigdheid (*temperantia*) en moed (*fortitudo*) nauw samen met de leer van de onbestendigheid (*fortuna*), de onberekenbare schenkster van voor- en tegenspoed die in het vroegmoderne denken werd begrepen als de voorzienigheid van God: Hij beloont de deugdzamen met voorspoed en straft de zondaars met tegenslag, meestal in de vorm van oorlog, pest en duurte. Het neostoïsche idee is dat in tijden van voor- en tegenspoed het geestelijk evenwicht, dat men standvastigheid of *constantia* noemde, wordt bedreigd door een overschot aan emoties: vreugde en verlangen naar meer belagen de mens in goede tijden, terwijl verdriet en angst voor de toekomst een gevaar vormen in slechte tijden. Om de balans te herstellen, dient de mens met behulp van de rede de juiste deugden toe te passen: gematigdheid in tijden van voorspoed, en moed in tijden van tegenspoed.¹⁰⁴ Zodoende wordt de mens, aldus Coornherts *Zedekunst dat is wellevenskunste*

101 De Roever, 'De kroniek van Staets' (1886), p. 66. Zie n. 16.

102 Spiegel, *Hert-spiegel*, ed. Veenstra (1992), p. cxvi-cxxxix, het citaat op p. cxxxii.

103 Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 275-276. Men raadplege ook Gelderblom (ed.), 'k Wil rijmen (1994), p. 10-11 en 137-138.

104 Lees hierover onder meer Konst, *Fortuna* (2003), p. 42-49; Kaye, 'Moral philosophy' (1988), p. 360-374; Witstein, *Bredero's ridder Rodderick* (1975), aan wie de term 'dubbelprincipe' is ontleend; Feenstra, *Ehtiek en moraal* (1968); Heitmann, *Fortuna und Virtus* (1958). Zie ook hoofdstuk 6. Over het religieuze aspect (de idee van een straffende God) leze men onder meer Koppenol, *Leids heeral* (1998), p. 350; Van Deursen, *Mensen van klein vermogen* (1991), p. 268-271; Feenstra, *Ehtiek en*

(1586), ‘in weelde niet hoochmoedigh noch in ellenden niet kleynmoedigh’.¹⁰⁵

Dat is precies wat Spiegel bedoelde in zijn mercantiele lof op de Amstelstad. Het is ook de gedachtegang die we tegenkomen in het vroegzeventiende-eeuwse, langere stendicht, in ieder geval als dat geschreven was door auteurs van contraremonstrantse gezindheid. Pieter Kock noemde in zijn historiedicht op Enkhuizen de twee redenen die de ondergang van alle steden verklaren:

De eerste weelde is (na ons de Wijsen leeren)
 En de tweede hoochmoet, desen gaet voor den val:
 Sij spruyten uyt voorspoet, die wij alle begheeren.
 Is voorspoet dan so quaet, misschien men vraghen sal?
 Neen segghe ick, sij is onschuldich voor ’t ghetal
 Die hare comste niet te rechte en ghebruycken:
 Den voorspoet geeft welvaert, daer uyt de dwasen mal
 Werden weeldich, so dat sy als Pauwen haer luycken,
 En daer volcht hoochmoet dan voort op, totdat sij stuycken
 En vallende so wert bij hen ’t spreekwoordt versonnen,
 ’t Moet stercke beenen zijn, die weelde dragen können.¹⁰⁶

In tijden van voorspoed zijn weelde en hoogmoed dus de grootste gevaren voor de stedelijke samenleving. De sterke benen die voorspoed op figuurlijke wijze kunnen dragen, zijn gemaakt van gematigdheid. Sommige stedendichters deden dan ook hun uiterste best om aan te tonen dat juist die deugd door de burgers en inwoners werd toegepast. Cornelis Schaghen, die zijn vaders contraremonstrantse overtuiging zal hebben gedeeld, verklaarde in 1621 zelfs dat gematigdheid aan Alkmaars wieg had bestaan. Het begon met de ondergang van Vronen (het huidige Sint Pancras), dat hij beschreef als een rijke handelsstad: daar leidde de overweldigende voorspoed tot hoogmoed, geldzucht en het verzaken van God. Uiteindelijk wist een vroom prediker, gezonden door God, een deel van de inwoners op het goede pad te brengen. Samen met hen stichtte hij even buiten het in zonde vervallen Vronen een klein dorpje dat later uit zou groeien tot de tegenwoordige stad Alkmaar. Die dankt haar naam aan de verzuchting van Vronens vorst dat de nieuwe nederzetting ‘al te na’ was. Volgens Schaghen was de stad dus gesticht uit ethische motieven: een vlucht voor de zondige verdorvenheid van Vronen onder leiding van een vrome en rechtvaardige prediker. Die stedenstichter wordt niet bij naam genoemd maar is nog steeds een voorbeeld ter navolging:

Aan-schóut hier waan ghy zijt: en vólght nu, als ghy placht,
 Uw’ stichter die voor al, na Deughd, en Vrede tracht.¹⁰⁷

moraal (1968), p. 180-192.

¹⁰⁵ Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), V.9, 3.

¹⁰⁶ Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), fol. B2v (=p. 38).

¹⁰⁷ Schaghen, *Alkmaar lof-dicht* (1621), fol. A2v. De zogenoemde Vronen-mythe komt ook voor in de *Batavia van Junius, de Kronijcke* (1645) van Van der Woude en Soetebooms *Vroonens begin, midden en eynde* (1661). Zie ook afb. 16. Ze werd in twijfel getrokken door Boxhorn in diens *Theatrum* (1632). Pas in 1734 werd ze definitief ontkracht door Simon Eikelenberg. Een studie over deze mythe is een desideratum. Enkele opmerkingen bij Valk, ‘Tussen lokaal patriottisme’ (1985), p. 212; Fasel, ‘Alkmaar en zijn geschiedschrijvers’ (1969), p. 25-26.

Afb. 16 Geschiedenis van Alkmaar op een foliovel (midden zeventiende eeuw). De bovenste afbeelding laat de belegering door de troepen van Don Frederik in 1573 zien. De onderste toont Vronens ondergang in 1303. Terwijl de stad ten onder gaat, steekt de faam haar lof-trompet.

De deugdzaamheid van de nieuwe Alkmaarders, zo verklaart Schaghen, blijkt onder meer uit de ‘gulde middel-maet’ die zij in alles weten te betrachten, en – heel belangrijk – hun vrome devotie voor de Heer, die bij gebrek aan religieuze bezieling en dankbaarheid voor de door Hem gegeven welvaart immers naar zijn gebruikelijke strafwerktuigen kon grijpen: oorlog, pest en duurte. Inderdaad ging Vronen ten onder en was er voor Alkmaar een mooie toekomst weggelegd (afb. 16). Schaghen past hier de al genoemde opvatting van een straffende God toe.¹⁰⁸

108 Schaghen, *Alkmaar lof-dicht* (1621), fol. A1v-2v (‘De weeld’ is haar een last, waer door zy komt tot dalen’, waardoor men ‘Gods zoenelóóze toorn, en grauwelijcke straf’ riskeerde) en D3v (‘gulde middel-maet’). Lees over de neostoïsche denkbeelden van Schaghen: Strengholt, ‘Twee Alkmaarse dichters’ (1980), p. 136. Het denkbeeld van de straffende God wordt onder meer ook verwoord door de militante, contra-remonstrantse predikant Ampzing in zijn *Beschryvinge* (1628), p. 38: ‘Het was dan noch wel-eer, en in voorlede dagen, | Vrij beter als het is, als al de steden klagen, | En als het gansche land dat ook bekenen moet. | Maer (lieve!) is het niet de sonde die dit doet? | Wilt dan des Heren woord en heylge vrees betrachten, | En met een meerder vlijt op sijne wegen achten, | En wand’len so voor God.’ Ampzing had in de desastreuze jaren 1570 dus een straf van God gezien, gevolgd door de zegeningen van het heden die afhangen van de

Materiële superioriteit – omschreven als een geschenk van God – heeft zowel in Schaghens tekst als in de andere hier geanalyseerde stedendichten van calvinistische snit dus een duidelijk (neostoisch-)morele en godsdienstige keerzijde.¹⁰⁹

Morele superioriteit

Zoals uit dit religieuze en moraalfilosofische denken al blijkt, was een zekere morele superioriteit de *conditio sine qua non* voor het verwerven en in stand houden van de materiële welvaart. Voorwaarde voor die welvaart – de grote omvang van de stad, haar luisterrijke gebouwen en haar economische bloei – was niet alleen een deugdzaam innerlijk leven dat zich kenmerkte door gematigdheid en godsdienstzin, zoals we in de vorige paragraaf hebben gezien, maar ook een goed beleid van de stadsregering, dat gericht is op het bevorderen van vrede en rust onder de burgers en stadsbewoners. In veel stedendichten wordt de stad dan ook voorgesteld als een ideale samenleving waarin modelburgers eensgezind met elkaar omgaan en het bestuur vlekkeloos verloopt.¹¹⁰

De stedendichters drukken hun lezers voortdurend expliciet op het hart dat de stadsbestuurders een rechtvaardig beleid voeren dat naar interne vrede en eendracht streeft, ‘den gulden vrede’, zoals Schaghen het verwoordt in zijn opdracht aan het stadsbestuur, ‘sonder welck den roem aller Steden roemloos is’.¹¹¹ Voor dergelijk uitstekend beleid worden verschillende bewijzen aangevoerd. Krijgsmans Cornelie Brandt, bijvoorbeeld, vermeldt in 1594 in de eerste plaats dat de magistraat zich in vreedstijd goed voorbereidt op wat nodig is in oorlogstijd, vooral door de bouw en het onderhoud van stadswallen en -muren.¹¹² Bewijst dit het vooruitziend beleid (onderdeel van de kardinale deugd der wijsheid), elders prijst hij de manier waarop de magistraat de eensgezindheid onder de stadsbevolking bevordert door middel van de rechtspraak: ruzies en andere onenigheden worden beslecht, en opstandige personen gestraft – niet door streng op te treden, maar juist op gematigde wijze.¹¹³

vroomheid der burgers. Ook Pontanus had gewaarschuwd voor de gevaren van al te grote voorspoed, maar met een verwijzing naar een klassieke bron (Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), fol. *4r). Over dit thema in Orlers' stadsbeschrijving leze men hoofdstuk 6.

109 Als het moest kon Hij wat gegeven was, weer terugnemen. Dat was de grootste angst die predikant Jacob Laurensz uitte in zijn reeds genoemde lofdicht op de Amsterdamse bouwactiviteiten, waarin de stedenmaagd verzucht dat zij bang is dat ‘Godt een rechtveerdigh Godt, een hater aller sonde, | Die ’t Godloos wesen wis vervloeket met sijn monde, | My komen plagen sal, en straffen’. De Roever, *De kroniek van Staets* (1886), p. 66.

110 De terminologie voor dit superioteitsdenken is geïnspireerd op De Bièvre, *Violence and virtue* (1988), p. 310, die stelt dat Ampzing er (onder meer) naar streefde om ‘material superiority’ aan te tonen en ‘moral respect’ af te dwingen waarbij het gaat om ‘the community’s public virtues’ (p. 308).

111 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. ㉓2v.

112 Brandt, *Himne en l' honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A4r-v. De werkelijkheid was anders. In de nacht van 2 op 3 oktober 1574 – vlak vóór Leidens ontzet – stortte over een lengte van 16 roeden tussen de Koepoort en de Toren van Bourgondië de verdedigingsmuur in omdat ze slecht was onderhouden. Lees hierover Koppenol (ed.), *Het Leids ontzet* (2002), p. 116.

113 Brandt, *Himne en l' honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. B1v. Precies dezelfde deugden – wijsheid, vooruitziend beleid en rechtvaardigheid – schrijft Vondel 70 jaar later toe aan het Leidse stadsbestuur in *Op de geluckige regeeringe van Leyden* (1664), dat hij schreef naar aanleiding van de presentatie van een schilderij van Ferdinand Bol voor de burgemeesterska-

Aan dit lijstje – vooruitziend beleid en rechtvaardigheid – moet nog een derde eigenschap worden toegevoegd: de zorg voor de zwakken in de samenleving. Als Ampzing Haarlems bestuurlijke organisatie bespreekt, vermeldt hij allereerst dat de burgemeesters dagelijks allerlei twisten beslechten, dat de schout en schepenen criminele zaken behandelen, en dat de vroedschap vergadert om in moeilijke kwesties advies te geven. Maar daarna geeft hij een lijst met charitatieve instellingen voor armen, wezen, zieken en ouden-van-dagen (en ook het tuchthuis) die voor hem het belangrijkste bewijs vormen dat de stad haar zaken goed op orde heeft.¹¹⁴

Een zeventiende-eeuws *Liedeken van Haerlem* combineert op eloquente wijze deze hoofdpunten, het rechtvaardige beleid en de zorg voor de zwakken in de samenleving waarbij het streven naar een vreedzame samenleving centraal staat:

Burghermeesters en Heeren
 Regeeren perfecte,
 Sy haer Borghers eeren,
 Elck sijn hoofd ontdeckt:
 D'Armen sy besorghen,
 Die hier maer Godtvruchtigh leeft,
 Men wacht niet tot morghen,
 Eer dat men haer Nootdrufft geeft.

Broodt doen sy vergaren,
 Laecken ende Geldt,
 Turf doen sy bewaren,
 Den Armen besteldt:
 Koussen, Schoenen, Linnen,
 Besorgh men de Weesen al,
 Weed'wen die niet winnen,
 In ons Haerlems Soetendal.

Als de Borgers twisten
 Hart teghen malkaer,
 De Heeren dat wisten,
 Ontbiense by haer:
 Niet gaerne twist maecken,
 Soecken vree aen elken kant,
 En in alle saecken
 Lief hebbers van 't Vaderlandt.¹¹⁵

mer in het stadhuis. Mogelijk kreeg hij hiertoe opdracht van het stadsbestuur. Vondel, *De werken*, ed. Sterck (1927-1940), dl. 10, p. 176. Lees over dit gedicht Molkenboer, 'Een bewaard handschrift' (1930).

114 Ampzing, *Den lof van Haerlem* (1616), fol. C4r-v.

115 'Liedeken van Haerlem', in: *Dubbeldje nieuwe Haerlemsche duyne-vreught* (z.j.), p. 6-8. Dit liedboekje is uitgegeven in de tweede helft van de zeventiende eeuw, maar het liedje is vermoedelijk van vroeger datum. Het is ondertekend door 'Haet, is quae't', 'Nijdt, maeckt strijdt' en 'Verwint altijdt'. Het komt later voor als 'Haerlemse vermakelykheyd' (z.j.) in een bundel met materiaal van de Amsterdamse liedjeszanger en straatventer Pieter de Vos: Van Vliet, 'Klein Jan' (2007); Kossmann, 'De liedjesdrukken' (1938-1939) met 132 vel 33 over dit gedicht. Het liedje vervolgt met een strofe over de Haarlemse tolerantie en gastvrijheid: hier legt men geen geloof op en is iedereen welkom.

De regering bestuurt de stad dus op uitstekende wijze, maar getuigen de burgers eveneens van maatschappelijke betrokkenheid? Dat was een belangrijke vraag. Een stedelijke samenleving was ook een verdeelde samenleving, op politiek, religieus en sociaal-maatschappelijk gebied. Politieke facties verdeelden de stad in elkaar bestrijdende kampen. Fundamentele verschillen in leer verdeelden het protestantse deel van de bevolking in bezielde en strijdlustige kuddes met hun eigen kerken, hun eigen herders en hun eigen sociale voorzieningen. De godsdiensttwisten tijdens het Bestand tussen rekkelijken en preciezen lieten vooral in de steden hun sporen na. En dan is het grote katholieke bevolkingsdeel nog niet genoemd: rond 1650 was ongeveer 40% nog steeds de oude godsdienst toegedaan. Ook op sociaal-maatschappelijk vlak was de stad alles behalve een eenheid. De verschillen tussen rijk en arm waren groot. De macht en het kapitaal waren in handen van een groep regenten, kooplui en ondernemers die gaandeweg een steeds hechtere oligarchie vormde. Aan de onderkant van de sociale ladder stond een redelijk omvangrijke groep ongeschoolde arbeiders en bedeeden, die leefden rond het bestaansminimum. Bovendien waren de sociaal-culturele verschillen groot. Omdat de mortaliteit in vroegmoderne steden de nataliteit overtrof, waren de steden voor hun demografische groei en dus voor hun economische welvaart afhankelijk van immigranten, niet alleen van het omliggende platteland, maar ook van verder weg. De steden voerden soms zelfs een actieve politiek om zoveel mogelijk nieuwe arbeidskrachten en nieuwe consumenten binnen de muren van de stad te krijgen. Dit betekende niet alleen een toename van het armoedeprobleem naast een belangrijk in-fuus van kapitaal en kennis, maar omdat de immigranten voor een belangrijk deel afkomstig waren uit streken met een eigen cultuur (zoals de Zuidelijke Nederlanden, Scandinavië en het Duitse rijk) resulteerde dit ook in een grote culturele diversiteit. Dat kon leiden tot aanzienlijke spanningen.¹¹⁶

Van al die spanningen blijkt uit de stedendichten helemaal niets. Vrijwel altijd wordt de stad voorgesteld als een harmonieuze, vreedzame en eensgezinde samenleving waarin de 'stedelijke werkelijkheid is verdraaid en ongevaarlijk gemaakt', zoals A.-J. Gelderblom concludeerde.¹¹⁷ Onenigheid wordt verdoezeld. Stedelijke saamhorigheid spreekt vanzelf, al wordt die soms expliciet vermeld. Cornielie Brandt merkt bijvoorbeeld op dat steden niet alleen worden geprezen omdat ze gunstig gelegen zijn,

116 Over deze onderwerpen leze men onder meer Prak, *Gouden eeuw* (2002) en Frijhoff en Spies, *1650* (1999), m.n. p. 137-225. Frijhoff en Spies wijzen op het ontstaan van een discussiecultuur die draaide om het sluiten van compromissen. Dorren, *eenheid en verscheidenheid* (2001) laat zien hoe dergelijke sociale processen op stadsniveau werkzaam waren. Veel gegevens over de stedelijke samenleving in deze periode zijn ook te vinden in Groenveld e.a., *De Tachtigjarige oorlog* (2008). Voor meer informatie over demografische en economische ontwikkelingen in deze periode raadplege men vooral De Vries en Van der Woude, *Nederland* (1995). Over de immigratie van Zuid-Nederlanders en het langzame proces van hun integratie, leze men verder de grondleggende studies van Briels (wiens getallen overigens aangevochten zijn): 'De Zuid-nederlandse immigratie' (1987) en 'Brabantse blaaskaak en Hollandse botmuil' (1985). Over migratie naar de Republiek in het algemeen raadplege men Lucassen en Penninx, *Nieuwkomers* (1999).

117 Gelderblom, 'Woeste noormannen' (1984), p. 18-20, het citaat op p. 20, en Gelderblom, 'De maagd en de mannen' (1986) over de topiek van de stedenmaagd in het bijzonder. De dubbelfunctie van stedendichten (en historische stadsbeschrijvingen) is het best beschreven door Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993), die opmerkte (p. 174) dat 'they fostered and promoted civic pride, and they served as a blanket to cover urban discord.'

maar ook omdat de inwoners er eensgezind zijn.¹¹⁸ Dat geldt ook voor Leiden. Vreemdelingen worden daar met open armen ontvangen en liefdadigheid staat hoog in het vaandel: uit pure naastenliefde schuift men hier de armen dagelijks een aalmoes toe. In de stad heerst verder vrede en men is er ‘unies & bien accoirts’.¹¹⁹ Solidariteit staat de Leidenaars dus op het voorhoofd geschreven. Opmerkingen van gelijke strekking treffen we zo nu en dan ook in andere stedendichten aan.¹²⁰ Vaker blijkt het impliciet. In Schaghens relaas over de belegering van de stad in 1573 staat de Alkmaarder bevolking, mannen èn vrouwen, jongens èn meisjes, zelfs de ‘minste van ons al’, tegenover de bloedige hand van Alva. Over de gebeurtenissen vernemen we weinig. Over de Alkmaarse heldenmoed des te meer.¹²¹ Van tweedracht in een stad vol honger, angst en moeilijke beslissingen is geen sprake.

Ook Ampzing, ten slotte, verzweeg onenigheid en brak een lans voor een solidair stedelijk saamhorigheidsgevoel. In het relaas over de zo desastreus afgelopen belegering benadrukte hij net als Schaghen de eendrachtige moed van de stadsbevolking, en hij wees erop dat andere steden de tijd hadden gehad zich op de komst van de koninklijke troepen voor te bereiden. In Haarlem had men daarom niet alleen gestreden voor de eigen, maar voor ‘ons aller vryigheyt’.¹²² Ook elders in zijn stedendicht wordt met geen woord over stedelijke verdeeldheid gerept. Zoals we hiervoor reeds vermeldden, veranderde dat toen Ampzing in 1628 zijn *lof* omwerkte tot een *beschrijving en lof*, met andere woorden: toen het stedendicht een halve stadsbeschrijving werd. In het gedicht zelf is van onenigheid nog steeds geen sprake, maar H. van Nierop heeft laten zien dat we in de ingelaste prozastukken, die kwamen uit het werk van Pieter Bor, lijsten vinden met overlopers en met verraders die in de stad waren geëxecuteerd. Ook wees Van Nierop erop dat Ampzing in 1628 de problemen bespreekt die waren ontstaan tussen arminianen en gomaristen en de verzetting van de wet die daar in 1619 op volgde. Had hij die zaken in 1621 nog onvermeld gelaten, nu kon hij niet langer om de ‘Spaensche Oorloge’ en ‘Arminiaensche Factie’ heen:

En als ik dit gedenk, so vallen mijne veren.
Ik wilde onse Stad so hertig-gaerne eren:
’tWil over-al niet sijn.¹²³

Conform de gangbare normen voor historische objectiviteit – waarop we in hoofdstuk 4 nog zullen terugkomen – kon Ampzing in zijn stadsbeschrijving niet alles meer verzwijgen, maar in zijn stedendicht was dat geen probleem.¹²⁴

118 Brandt, *Himne en l' honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A2r – A2v.

119 Brandt, *Himne en l' honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. C2r – C2v.

120 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. A3v en D3v (‘Haar Goedheyd, en haar Deughd in't voor-hóóft staat te lezen’).

121 Schaghen, *Alckmaar lof-dicht* (1621), fol. B2r–C1v.

122 Ampzing, *Den lof van Haarlem* (1616), fol. B4v–C2v.

123 Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), resp. p. 197–200 en 483. Ampzing (p. 483) geeft aan dat de feiten iedereen wel bekend zijn, zodat zwijgen zinloos is: ‘En waarom ist u leed, Dat ik vrijmoedig seg, dat al de wereld weet?’ Deze passage wordt ook besproken door: Van Nierop, ‘How to honour one’s city’ (1993), p. 279–280. Deze constateert een rollenconflict tussen de humanistische historicus en de strijd lustige predikant. Ik zie eerder een conflict tussen de principes van de stedenlof en het objectiviteitsbeginsel uit de geschiedschrijving.

124 Over het niet geheel verzwijgen van controverste gebeurtenissen in stadsbeschrijvingen leze men ook: Haits-

Besluit

Zowel in korte als omvangrijke gedichten werd in de eerste helft van de zeventiende eeuw bij voortduring de lof op steden gezongen. Daarbij grepen de auteurs naar retorische principes uit de oudheid, die werden aangepast aan de eisen van de eigen tijd en maatschappij. Uit de analyse van een aantal omvangrijke stedendichten, die tot nog toe weinig aandacht hebben gekregen, bleek dat deze dichters steevast werden geschreven door burgers uit de bezongen stad uit gevoelens van burger trots en burgerplicht. Men preekte voor eigen parochie, zoals de veertiende-eeuwse Italiaanse humanist Bruni had beweerd, en het ging daarom eerder om het literaire plezier, dan om het beweren van iets nieuws of het bewijzen aan de hand van bronnenmateriaal.

Zonder zich te bekommeren om het historiografische streven naar objectiviteit, wilden de dichters de stedelijke superioriteit aantonen. Dat diende een didactisch doel dat in feite overeenkwam met het doel van de pragmatische geschiedschrijving: het leren van lessen. Daarom werd de superioriteit minder aan het uiterlijk en de gebouwen ontleend (architectuurgedichten zoals die van Jacob Laurensz over de Amsterdamse bouwactiviteiten of Jacob van der Does' wandelingen door Den Haag daargelaten), dan aan de morele voortreffelijkheid van de stadsbewoners en -bestuurders. Morele superioriteit was volgens dit denken de *conditio sine qua non* voor materiële welvaart. Belangrijk waren een deugdzaam innerlijk leven dat zich kenmerkte door matigheid en godsdienstzin, en een afdoende maatschappelijke betrokkenheid van inwoners, burgers en bestuurders. Daarbij ging het enerzijds om een goed beleid van de stadsregering, anderzijds om vrede en rust onder de burgers en stadsbewoners. In veel stedendichten wordt de stad dan ook voorgesteld als een ideale samenleving waarin modelburgers eensgezind met elkaar omgaan en het bestuur vlekkeloos verloopt. De stedenbouwkundige en architectonische beschrijvingen vormden slechts het decor van die handelende stadsbevolking, die de stad en haar gebouwen immers zelf had geschapen.

Het hoeft niet te verbazen dat het schetsen van een ethisch profiel een belangrijke rol speelde. Stedenlof was immers gegrondvest in de personenlof, zoals Quintilianus had opgemerkt, en vanaf het allereerste begin in de Nederlandse letterkunde – het Haarlemse lofdicht van Dirc Mathijszoon – stonden de goede eigenschappen van de stadsbewoners centraal. Vier goede eigenschappen keerden telkens terug. De stedelingen hadden altijd grote dapperheid getoond in tijden van oorlog, wat vooral bleek uit de gebeurtenissen ten tijde van de Opstand, zij waren schrander op het gebied van het economische leven, en zij getuigden van individuele wijsheid (in de wetenschappen en kunsten) en burgerlijke wijsheid (in de vorm van rechtvaardig bestuur en goede sociale zorg).

ma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 106-108. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (1614), p. 422 noemt bijvoorbeeld de tweedracht ten tijde van de troebelen rond landvoogd Robert Dudley, graaf van Leicester (1533-1588) in 1587, maar hij weigert erop in te gaan. Voor het niet geheel verzwijgen van de tweedracht ten tijde van de belegeringen door de Habsburgse troepen in 1573 en 1574, zie hoofdstuk 6.

3 Reismethode

Inleiding

Het is een out gebruyck als ymant wil een storij
of reijs beschrijven, tsij te water of te lant,
soo laet hij dat niet heel berusten op monorij [=memorie],
maer neemt al dagelijckx sijn penne inde hant [...].¹

Zo opent het reisverslag van een leerling van Frans Hals, de kunstschilder Vincent Laurensz van der Vinne (1628-1702). Op 21 augustus 1652 vertrok hij uit Haarlem voor een driejarige *grand tour* door Duitsland, Zwitserland en Frankrijk. Hij volgde het ‘out gebruyck’ en nam dagelijks de pen ter hand om zijn geheugen te ondersteunen. Die aantekeningen werkte hij later uit tot een mooi gekalligrafeerd en lekker lezend reisverslag waaraan nog wat interessante wetenswaardigheden waren toegevoegd. Net als andere reizigers kon Van der Vinne daarbij gebruik maken van speciaal voor hen geformuleerde richtlijnen: de soms zeer uitgebreide reisvoorschriften die vooral in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw circuleerden en die voor het eerst in de Duitse landen waren geformuleerd. In 1577 doopte de Beierse arts Hilarius Pyrckmair het genre *ars apodemica*.² Deze reiskundes, reistheoretische traktaten, reismethodes of reisverhandelingen, ook wel: kunst of wetenschap van het reizen (zoals de teksten in het Nederlands kunnen worden genoemd) gingen niet zozeer in op de beziens- en wetenswaardigheden van een bepaald gebied of een bepaalde stad, maar richtten zich op de ‘kunst van het reizen’: ze dienden als leidraad bij de voorbereiding, uitvoering en verwerking van de *grand tour*. Omdat de jonge man deze reis moest zien als een leerproces dat hem klaarmaakte voor zijn latere carrière, kan de reiskunde ook worden gekarakteriseerd als een ‘kunst van het voorbereiden op het ‘grote’ leven’.

1 Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 42.

2 Het woord *apodemica* is een humanistische vinding naar het Griekse *αποδημέω*, dat wil zeggen: op reis zijn in het buitenland. Kutter, ‘Der Reisende’ (1991), p. 358 n. 1; Liechtenhan, ‘L’art de voyager’ (1991), p. 477; Stagl, ‘Der wohl unterwiesene Passagier’ (1987), p. 354 en 357. Over het ontstaan van de reismethode leze men Stagl, ‘The methodising of travel’ (2000) en Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 57-70, die de genese beschrijft als ‘a tale of three cities’, Venetië, Bazel en Parijs: het genre vond zijn oorsprong in Bazel, waar het werd bedacht door geleerden die het mercantiele Venetië hadden bezocht en aanhangers waren geworden van de Parijse hoogleraar Petrus Ramus.

Afb. 17 Vanitasstillleven met zelfportret door Vincent Laursz van der Vinne (ong. 1660).

Dit hoofdstuk handelt over de manier waarop steden moesten worden beschreven volgens deze reisverhandelingen. Vooral zijn we geïnteresseerd in de overeenkomsten en verschillen met de stedenlof. Dit destijds populaire genre is in de Nederlandse wetenschappelijke discussie beslist onderbelicht gebleven, terwijl er in het buitenland meer aandacht is geweest voor de genese en eigenschappen van de reismethode, vooral door J. Stagl die er enkele studies en een internationale bibliografie aan heeft gewijd.³ Bovendien zijn de voorschriften voor het observeren en beschrijven van de bezochte landen en steden die in de meeste reisverhandelingen te vinden zijn, wel gesignaleerd maar nooit werkelijk besproken.⁴ Ook over de toepassing van die beschrijvingsvoorschriften door Nederlandse reizigers is weinig bekend: er is het nodige gepubliceerd over het reizen in de vroegmoderne tijd en over de (altijd ongepubliceerd gebleven) reis-

3 De beste overzichten zijn van Rubiés, 'Instructions' (1996) en Stagl, m.n. 'The methodising of travel' (2000), *A History of Curiosity* (1995), 'Der wohl unterwiesene Passagier' (1987), 'Die Apodemik' (1980) en diens bibliografie: *Apodemiken* (1983). Verder raadplege men onder meer: Vine, *In Defiance of Time* (2010), p. 139-168; Doiron en Lane-Mercier, 'Travel essays' (2003); Smith, 'Montaigne' (2003); Doiron, *L'art de voyager* (1995); Maczak, *De ontdekking van het reizen* (1998), p. 214-220; Manley, *Literature and Culture* (1995), p. 139-140; Kutter, 'Der Reisende' (1991); Liechtenhan, 'L'art de voyager utilement' (1991); Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 58-108; Haynes, *The Humanist as Traveller* (1986), p. 32-34; Schudt, *Italienreizen* (1959), p. 136-140; Taylor, *Late Tudor and Early Stuart Geography* (1934); Howard, *English Travellers* (1914), p. 21-37; Bates, *Touring* (1911), p. 35-40. In Nederland is (altijd kort en bondig) aandacht besteed aan de reiskunde in: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 55-56; De Jonge, 'De Tractatus de peregrinatione Gallica' (1999); Meijer Drees, 'Op reis met Jacob Cats' (1998); Huigen, *De weg naar Monomotapa* (1996), p. 27-33; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 73-75.

4 Stagl, 'Der wohl unterwiesene Passagier' (1987), p. 361-365 geeft de meest gedetailleerde analyse.

verslagen van Nederlanders op hun *grand tour*, maar dan gaat het doorgaans om een reconstructie van het reizen en het reisgedrag, en niet om de principes van de tekstuele vormgeving.⁵ Hoe zagen die beschrijvingsprincipes eruit? Wat zijn de overeenkomsten en verschillen met de stedenlof? En werden de regels toegepast in Nederlandse reisverslagen?

Educatiereis en reisverhandeling

Al in de middeleeuwen werd onderscheid gemaakt tussen reizen met een onderhoudend en reizen met een leerzaam karakter. Het eerste diende te worden vermeden en het tweede moest draaien om het verkrijgen van inzicht in het goddelijke heilsplan. Buiten de beroepsreizen (bijvoorbeeld voor handel of onderwijs) was dan ook alleen de bedevaart geoorloofd. Halverwege de zestiende eeuw begonnen humanisten echter een nieuwe, niet-religieuze vorm van reizen te propageren, waarvan opvoeding en educatie het doel waren. De middeleeuwse bedevaart en uiteindelijk zelfs de academiereis die studenten al hadden ondernomen sinds het ontstaan van de universiteiten, maakten plaats voor de *grand tour* of educatiereis, die dient ter afronding van de opvoeding van de gegoede jongeman en die uitgaat van de topos dat nuttige kennis ongelijk over de wereld is verdeeld, maar dat de brokstukken door te reizen kunnen worden vergaard.⁶ Kunstschilders zoals Van der Vinne zochten die brokstukken vooral in Italië, in het bijzonder in Rome, waar de jonge schilder kennis kon maken met de renaissancekunst en de overblijfselen van de klassieke oudheid. Zulke schildersreizen waren van vroeger datum dan de educatiereis van de burgerzoon, die in dit hoofdstuk centraal staat. Jan Gossaert (1508-1509) en Jan van Scorel (1518-1520) hadden Italië al in de vroege zestiende eeuw bezocht. De opzet was echter dezelfde: de kunstenaarsreis diende ter afronding van de opleiding tot schilder, en had als belangrijkste doel het kennismaken met de Italiaanse kunst.⁷

Dat opvoedkundige doel was essentieel. In definities van het reizen bekleemtoonden de humanisten altijd het leerzame en nuttige karakter van de *grand tour* door het doelbewuste reizen (*peregrinari*) te plaatsen tegenover het doellose zwerven (*vagari*), of in de woorden van Justus Lipsius, die in een brief van 1578 wijze raad gaf aan een jonge man die op het punt stond zijn *grand tour* te ondernemen: het ‘swieren en snuffelen’ dat alleen dient tot vermaak staat tegenover het ‘ondersoecken en leeren’ dat vruchten af-

5 Verhoeven, *Anders reizen* (2009); Dekker, ‘Van grand tour tot treur- en sukkelreis’ (1994); Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983). Een inventaris van bewaarde Nederlandse reisverslagen: Lindeman, Scherf en Dekker, *Reisverslagen* (1994) en ter aanvulling: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 42-43 en 374-378.

6 Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 47-49; Liechtenhan, ‘L’art de voyager’ (1991), p. 476-477; Wolf, ‘Die deutschsprachigen Reiseberichte des Spätmittelalters’ (1989), p. 82-83.

7 Lees hierover Schatborn, *Tekenen van warmte* (2001) en Dacos, ‘Om te zien en te leren’ (1995). Zie ook Schulte, ‘Nederlanders in early baroque Rome’ (1997), m.n. pp. 242-243. Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 13-18 laat de *grand tour* in de Nederlanden beginnen in 1571, dus geruime tijd na Gossaert en Van Scorel. Men kan zich daarom afvragen of de kunstenaarsreis niet als voorbeeld kan hebben gediend voor de educatiereis.

werpt.⁸ De Saksische jurist Hieronymus Turler (ong. 1520-ong. 1602), auteur van de eerste, in 1574 gepubliceerde reismethode waarvan een jaar later reeds een Engelse vertaling verscheen, definieerde dit reizen als een activiteit met twee doelen. Aan de ene kant konden reizigers zich richten op het verwerven van de ‘arts and knowledge as they are desirous to learne or exercise’, aan de andere kant konden zij belangrijke inzichten opdoen en algemene vaardigheden leren ‘as they shall have neede to use in the common trade of lyfe’. Die inzichten en vaardigheden kwamen niet alleen ten goede aan de reiziger zelf (in de vorm van persoonlijke wijsheid en deugdzaamheid), maar door toepassing ervan na terugkomst ook aan zijn familie, vrienden en het vaderland.⁹ Zo dacht ook de Duitse dichter en filoloog Georgius Loysius erover. In zijn apodemische, Leidse proefschrift *Pervigilium Mercurii* (1598), waarvan later een Nederlandse vertaling verscheen, schreef hij dat het juiste reizen niet alleen dient ‘tot ons eygen nuttigheydt, maer oock tot heyl onses Vaderlandts, denckende, dat voor die geene, die hun Vaderlandt bewaert, geholpen en vermeerderd hebben, een seeckere plaets in den Hemel bewaert wordt.’ Op dat maatschappelijke nut voor het vaderland (dat in de reisverhandeling nooit nader wordt gedefinieerd) legden hij en andere apodemici de meeste nadruk.¹⁰

De aldus gedefinieerde *grand tour* was een reis die enkele jaren duurde en doorgaans voerde door Frankrijk en vaak ook door Italië, Zwitserland en Duitsland. Het was een kostbare affaire die dan ook alleen werd ondernomen door zonen van enkele edellieden en rijke burgers, nadat zij hun universitaire studie in de Republiek hadden afgerond. Daarbij fungeerde de *grand tour* als een soort overgangsrte van studietijd naar volwassenheid, en gezien de kosten die aan de onderneming verbonden waren, zeker ook als sociaal distinctiemiddel voor de adel en hoge burgerij die beiden streefden naar het nieuwe, renaissanceïstische ideaal van de *honnête homme*. De *honnête homme*

8 Lipsius, ‘Een groot oordeel over het reysen’ (1647), fol. **6v. Over deze succesvolle reisbrief: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 55-56; Smith, ‘Montaigne’ (2003); Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen* (1997), p. 3-4; Doiron, *L’art de voyager* (1995), p. 17-32 met een editie van de Franse vertaling uit 1619 op p. 211-217; Liechtenhan, ‘L’art de voyager’ (1991), p. 479; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 42-48 met een facsimile van de Nederlandse editie uit 1647 op p. 322-324; Schüdt, *Italienreizen* (1959), p. 135-137. Over definities van het reizen: Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 71. De tegenstelling tussen vermaak en vruchtbare bezigheid staat ook in een brief van de Gelderse edelman Herman van den Bergh (1573-1638) d.d. 14 juli 1595 aan Don Diego de Ibarra, de inspecteur-generaal van de Spaanse troepen in de Nederlanden: ‘Sur quoy ne puis laisser de vous dire que moy ny mon frere ne sommes pas courtisans et ne prenons aulcun plaisir de pourmanier [promener] es les rues et bastre la pavé. Ains prendrions plus grand plaisir de nous exercer a la guerre a laquelle sommes ia nourris quinze ou seize ans de route’ (Groenveld, ‘Graaf Hendrik van den Bergh’ (2010), p. 17 en 33 n. 3).

9 Turler, *The Traveiler* (1575), p. 5; Turler, *De peregrinatione* (1574), p. 3. Vgl. Montaignes essay *De la vanité* (III.9): ‘Le voyager me semble un exercice profitable. L’ame y a une continuelle exercitation à remarquer les choses incogneuës et nouvelles; et je ne sçache point meilleure escolle, comme j’ay dict souvent, à former la vie que de luy proposer incessamment la diversité de tant d’autres vies, fantaisies et usances, et luy faire gouter une si perpetuelle variété de formes de nostre nature.’

10 ‘REYS-WETTEN, dienende tot een Inleydingh van dit werck’, in: *Wegh-wyser [...]* door Vranckryck (1647), fol. *6r-**6r, hier: **4v. De vertaling (die hier voor het eerst wordt geïdentificeerd) is ook te vinden in: *Wegh-wyser [...]* door Vranckryck (1657), fol. *6r-**5r; Commelin, *Vranckryck en zijn steeden* (1662), fol. *5r-**4v. Over de nadruk op maatschappelijk nut onder meer: Berns, ‘Peregrinatio academica und Kavalierstour’ (1988), p. 156-158; Howard, *English Travellers of the Renaissance* (1914), p. 20-49. Probleem was wel dat de reiziger weerstand moest bieden aan slechte invloeden, en dat hij door de confrontatie met het andere het risico liep *anders* te worden en daardoor een vreemdeling te worden in eigen land: Carey, ‘Anthropology’s inheritance’ (2003), p. 109-110.

was geïnspireerd op de idee van de ideale hoveling, de *cortegiano*, zoals dat reeds in 1528 was beschreven door Baldassare Castiglione (1478-1529). Deze diende zowel een brede academische en culturele kennis te hebben, als te beschikken over een goede lichaamshouding, een elegante manier van bewegen en de juiste omgangsvormen. Uit hoofde van zijn geboorte stond hij in dienst van het ‘gemeene best’.¹¹ De educatiereis sloot hierop aan. Geheel volgens het tweede doel van Turlers definitie van het goede reizen, was het de bedoeling dat de jonge man – soms begeleid door een mentor of *paedagogus* – kennismaakte met andere bestuursvormen en culturen en vaak ook met de internationale handel, zodat hij goed voorbereid was op een latere carrière als koopman, ambtenaar, bestuurder, diplomaat of hoveling (‘the common trade of lyfe’ en het nut voor het vaderland). Ook legde hij nuttige contacten die later goed van pas konden komen. In algemenere zin bekwaamde hij zich bovendien in het paardrijden, schermen en dansen, en onder meer door het bestuderen van hofceremonieel in de etiquette, diplomatie en vreemde talen. Op deze wijze werd de theoretische kennis die in eigen land op de Latijnse school en de universiteit was opgedaan, aangevuld met praktische ervaring in het buitenland. Daarbij kon de toerist overigens – geheel volgens Turlers éérste doelstelling (over de verwerving van ‘artes and knowledge’) – voor korte tijd studeren aan een universiteit en er eventueel promoveren. Doorgaans wordt het opdoen van levenswijsheid en het bezoeken van toeristische hoogtepunten als ‘educatiereis’ onderscheiden van de ‘academiereis’, maar in de praktijk liepen beide reistypes dus in elkaar over.¹² Lodewijck Huygens (1631-1699) kreeg van zijn vader Constantijn bijvoorbeeld een heel studieprogramma mee toen hij in december 1651 naar Engeland vertrok in het gevolg van een diplomatieke missie. Die *Instruction* is bewaard gebleven. Lodewijck moest zo snel mogelijk Engels leren en zich bekwamen in de juiste omgang met de juiste mensen. Ook diende hij het staatsbestel te bestuderen. Daarvan moest hij verslag doen in zijn dagboek. Ten slotte was ook een bezoek aan de koninklijke paleizen en aan de universiteit van Oxford gewenst. Of hij aan die befaamde academie behalve zijn sociaal-maatschappelijk inzicht ook zijn academische kennis moest vergroten, is de vraag, want vader Constantijn vond een bezoek van zeven of acht dagen wel genoeg.¹³

Het was zaak om dit educatieve toerisme te reguleren zodat de toeristische elementen de studieuze aspecten niet zouden overheersen.¹⁴ In een berijmde dialoog van Jacob Cats (1577-1660) onder de veelzeggende titel *Reys-lesse* (1632) wil de ‘rauwen quant’

11 Over dit ideaal leze men onder meer: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 88 en 93-94; Groenveld, ‘Johan van Duvenvoirdé’ (2006), met n. 3 en 4 voor verdere literatuur; Groenveld, ‘Een heer van stand’ (1986-1987).

12 Lees hierover: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 53-164; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983) en de polemiek naar aanleiding van dit proefschrift: Bots en Frijhoff, ‘Academiereis of educatiereis’ (1983); Frank-van Westrienen, ‘Stelling onder vuur’ (1984). Verder: De Ridder-Symoens, ‘Wetenschappers trekken de wereld in’ (2001); Frijhoff, ‘Les voyageurs néerlandais’ (1993); De Ridder-Symoens, ‘Die Kavalierstour’ (1989); Berns, ‘Peregrinatio academica und Kavaliers-tour’ (1988); De Ridder, ‘Peregrinatio academica’ (1983).

13 Huygens ‘Instruction d’un père à son fils’ (1950). Hierover: Huygens, *Spaans journaal*, ed. Ebben (2005), p. 37-40; Huygens, *Journaal van de reis naar Venetië*, ed. Blom (2003), p. 12-13; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 86, 161, 187; Huygens, *The English Journal*, ed. Bachrach en Collmer (1982), p. 3-7.

14 In de tweede helft van de zeventiende eeuw zou de utilitair gemotiveerde educatiereis steeds meer plaatsmaken voor reizen om recreatieve beweegredenen: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 98-105 en 161-164.

Pudens op reis om ‘door vreemde talen, ende aenneminghe van heussche manieren, aensienlicker t’huys te komen’. Zijn vader Philemon waarschuwt hem dat dat alleen lukt als hij zijn reis serieus neemt:

De werelt is een wonder boeck,
 Het maect sijn leser wonder kloeck,
 Maer wie het sonder oordeel leest,
 Die blijft gelijk hy is geweest [...].¹⁵

Om dat te voorkómen, zo stelt Philemon, moet je met een goed plan vertrekken, niet te lang wegblijven en een goede ‘reys-lesse’ meenemen. Inderdaad, de *ars apodemica* was het hulpmiddel bij uitstek om het boek van de wereld op oordeelkundige wijze te leren lezen. De geboorte van de reismethode valt dan ook grofweg samen met de geboorte van de educatiereis. Kan de eerste *grand tour* in de Noordelijke Nederlanden worden gedateerd in 1571, toen de latere burgemeester van Groningen Frederik Coenders van Helpen (1541-1618) zijn educatiereis en reisverslag begon,¹⁶ de reismethode ontstond iets eerder in het academiejaar 1568-1569. Toen discussieerde aan de universiteit van het Zwitserse Bazel de arts en hoogleraar Theodor Zwinger (1533-1588) met de uit De Lier afkomstige humanist Hugo Blotius (1534-1607) over de zin van het reizen en het opzetten van een reismethode.¹⁷ Ook de Franse humanist, filosoof en pedagoog Petrus Ramus (die in de jaren 1550 de jonge Zwinger onder zijn Parijse studenten had gerekend) verbleef toen in de stad en heeft zijn vrienden waarschijnlijk beïnvloed bij hun plannen. De bedoeling was om het reizen, dat zij onder meer zagen als een vorm van empirisch onderzoek, systematisch aan te pakken. Niet alleen werd er steeds meer bekend over Europese en niet-Europese landen en volkeren, ook raakte de verspreiding van die informatie in een stroomversnelling door de opmars van de boekdrukkunst. De omvang en heterogeniteit van de beschikbare informatie nam dus snel toe. Een van de middelen om aan deze proliferatie het hoofd te bieden vond men in de ‘methode’, een nieuwe manier om informatie te vinden en te ordenen die in feite een vernieuwing was van de traditionele klassieke retorica en dialectica. Van het volgens de reiskunde gemethodiseerde reizen verwachtte men dan ook niet alleen een persoonlijkheidsverbetering die uiteindelijk het vaderland ten goede kwam, maar ook een verbetering van de verslaglegging en daarmee van de door de *res publica litteraria* verzamelde kennis over de wereld. Door het toepassen van gestandaardiseerde, methodische schema’s voor het observeren en beschrijven werd het namelijk mogelijk om verschillende plaatsen steeds op precies dezelfde manier te behandelen.¹⁸ Hoewel Blotius al snel een (lange

15 Cats, *Spiegel* (1632), p. 9-23, hier: 12-13. Over deze reiskunde in dialoogvorm: Meijer Drees, ‘Op reis met Jacob Cats’ (1998). De tekst is onder meer overgenomen in: Zeiller, *Weg-wyser [...] door de Koninkrijcken Spanien* (1650), fol. (***)9r-(*** ***)10r; *Wegh-wyser [...] door Vranckryck* (1657), fol. *4v; Commelin, *Vranckryck en zijn steeden* (1662), fol. **6r; Ten Hoorn, *Nauwkeurig reys-boek* (1679), p. 49-78 en 80; *Reis-boek*, 1700, p. 21-27.

16 Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 13-18.

17 Over deze samenwerking: Molino, ‘Alle origine della Methodus Apodemica’ (2006).

18 Mayhew, ‘Geography’ (2001) heeft laten zien dat de geografische literatuur in de periode 1590-1625 in Engeland drastisch veranderde door toepassing van de ‘methode’. Rubiés, ‘Instructions’ (1996) en Stagl, *A History of Curiosity* (1995)

tijd ongepubliceerd gebleven) vragenlijst op papier zette voor het beschrijven van steden, verschenen de eerste reismethodes pas vijf jaar nadat het idee voor het eerst in Bazel was geopperd. Zwinger publiceerde zijn *Methodus apodemica* in 1577. Zij hadden hun methodes onder meer gezien als hulpmiddel voor het verzamelen en classificeren van materiaal ten behoeve van een documentatiecentrum waarover zij droomden. Informanten zouden hier gegevens naartoe sturen (het moest een afspiegeling van de wereld worden, een microkosmos) die dan zou worden gecheckt, geordend en gedistribueerd, want het uiteindelijke doel was didactisch: de gebruikers zouden er lessen uit moeten leren voor toepassing in hun dagelijks leven. Zwinger had reeds een eerste stap gezet met zijn omvangrijke encyclopedie *Het theater van het menselijk leven* (*Theatrum vitae humanae*, 1565), waarvan hij steeds uitgebreidere edities bezorgde, maar verder kwam van hun ambitieuze plannen maar weinig terecht.¹⁹ Inmiddels waren wel de reeds genoemde reisverhandelingen van Hieronymus Turler en Hilarius Pырckmair in 1574 verschenen, die Zwinger beiden overigens ook noemt.²⁰ Sindsdien bleef het genre lange tijd populair, vooral in het gereformeerde noorden van Europa, met duidelijke hoogtepunten in de jaren 1600–1620, 1680–1720 en 1790–1810.²¹

Kenmerkend voor het genre, zeker in de beginperiode, is de grote invloed van Petrus Ramus (1515–1572) en het op hem geïnspireerde ramisme, een intellectuele en pedagogische stroming die vooral gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw op de Latijnse scholen en aan de protestantse universiteiten in Duitsland en de Noordelijke Nederlanden veel navolging vond. Ramus had elementen uit de retorica en dialectica samengevoegd tot een ‘natuurlijke methode’ die kon worden toegepast op alle kennis. Die revolutionaire methode was opgedeeld in *inventio*, dat wil zeggen het vinden en bedenken van het materiaal, en *iudicium*, het ordenen van de gevonden stof. Het basisidee was dat bij het ordenen van kennis de hiërarchische structuur moest worden gevolgd die inherent was aan de realiteit (en die dus ‘natuurlijk’ was). Dat ideaal werd bereikt door de methode van de begripsontleding toe te passen. Men ging uit van een beperkt aantal basisbegrippen (zogenoemde plaatsen of *loci*) die telkens worden gedefinieerd en onderverdeeld in twee deelbegrippen, die op hun beurt weer worden gedefinieerd en in twee constituenten uitgesplitst. Zo ontstond een grotendeels dichotome boomstructuur – hoewel begrippen vaak werden onderverdeeld in meer dan twee componenten – die van het abstracte en algemene naar het concrete en bijzondere vertakt. Deze methode liet zich vooral ten behoeve van het onderwijs uitstekend in grafische vorm weergeven: wat bij elkaar hoort, wordt met haken verbonden. Dergelijke boomdiagrammen of ‘synoptische tabellen’ waren typische kenmerken van een methodische

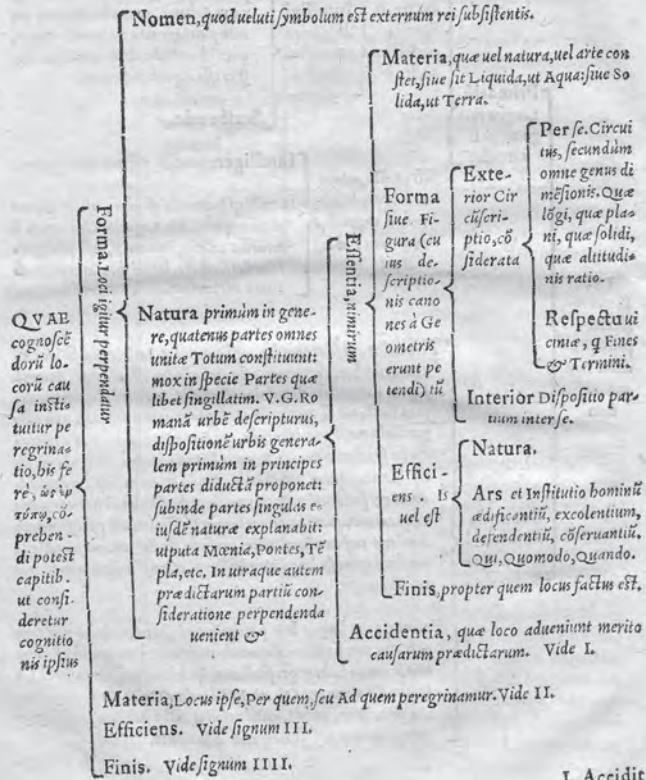
hebben in die ontwikkeling een bijzondere plaats toegekend aan de de reiskunde. Stagl beschrijft de genese van het genre (p. 57–70). Over de vroegmoderne ‘methode’ en het ramisme: Rubiés, ‘Instructions’ (1996), p. 142–147; n. 22; hoofdstuk 5.

19 Molino, ‘Alle origini della Methodus Apodemica di Theodor Zwinger’ (2006); Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 121–125; Brummel, *Twee ballingen* (1972).

20 Blotius, ‘Tabula peregrinationis’ (1629); Pырckmair, *Commentariolus* (1577); Zwinger, *Methodus apodemica* (1577); Turler, *The Traveler* (1575); Turlers, *De peregrinatione* (1574). Turler voltooidde zijn manuscript in 1572; het was de eerste reiskunde die de drukpers bereikte.

21 Kutter, ‘Der Reisende’ (1991), p. 39; Stagl, *Apodemiken* (1983); Kutter, ‘Apodemiken’ (1980).

METH. APODEMICÆ
 LOCORVM causa susceptæ Peregrinationis
 præcepta. METHODVS Tòpica.
 CAP. IIII.

I. Accidit

Afb. 18 Begin van het beschrijvingsschema in Zwingers reismethode (1577).

tekst en zijn niet uniek, maar wel karakteristiek voor het ramisme; vooral in de medische literatuur waren ze al geruime tijd in gebruik, maar pas onder invloed van Ramus werden ze ook op andere kennisgebieden toegepast.²² In apodemische traktaten is deze rubricerende, methodiserende werkwijze strijk en zet. Zwingers *Methodus apodemica* bevat zelfs geen lopende tekst, maar alleen een reeks synoptische tabellen (afb. 18).²³

Meestal beginnen de *artes apodemicae* met een definitie van het begrip ‘reizen’ en een systematische onderverdeling in de verschillende soorten daarvan, vaak gevolgd door een afweging van de argumenten voor en tegen het reizen. De meeste reismethodes bevatten bovendien medische, religieuze en praktische adviezen (die waren verdeeld over de drie stadia van het reizen: de voorbereiding, de reis zelf, en het gedrag na terugkeer). Bovendien is er vaak informatie opgenomen over verschillende landen, regeringssystemen en karaktertrekken van volkeren, waarmee de aanstaande reiziger zich op zijn onderneming kon voorbereiden. Vaak wordt ook nog aangegeven hoe hij gebruik moet maken van hulpmiddelen zoals kaarten, routebeschrijvingen en reisguides. Ten slotte bevatten de *artes* instructies voor wat er tijdens de reis moet worden geobserveerd en hoe dat moet worden genoteerd. Omdat het geheugen niet te vertrouwen is, gaven zij altijd het advies om de reiservaringen in geschrifte vast te leggen. Dat geschiedde bij voorkeur met behulp van gemeenplaatsen of *loci communes*, conventionele rubrieken waarmee de opgedane ervaringen bij alle bezochte plaatsen op gelijke wijze worden genoteerd, en heterogene informatie dus goed kan worden vergeleken en verder worden verwerkt. Volgens de Leidse hoogleraar in de Oosterse talen Thomas Erpenius (1584-1624), van wie in 1631 postuum *Een traktaat over hoe een reis naar Frankrijk het beste kan worden ingericht* werd uitgegeven, moet de reiziger maar liefst twee dagboeken bijhouden: in het eerste en kleinste boek (het kladboek) noteert hij haastig maar discreet alle invallen en indrukken, in het tweede boek (het netboek dat van ‘Post-pampier’, in octavo-formaat en minstens een duim dik moest zijn) geeft hij een uitgewerkt, herordend en gestructureerd relaas waarbij hij de tekst in de kantlijn van rubriekstitels voorziet.²⁴

22 Over de ramistische methode leze men onder meer: Jardine, ‘Humanistic logic’ (1988), p. 184-186; Desan, *Naissance de la méthode* (1987), p. 65-89; Grafton en Jardine, *From Humanism to the Humanisties* (1986), p. 161-200; Bruyère, *Méthode et dialectique* (1984); Yates, *The Art of Memory* (1992/1966), p. 228-238; Gilbert, *Renaissance Concepts of Method* (1960), p. 129-144; Ong, Ramus (1958), dat nog steeds als het standaardwerk kan gelden, met p. 199-202 over Ramus’ dichotomieën die vaak meer dan twee constituenten bevatten. Over de synoptische tabellen, die reeds voorkwamen in juridische en vooral medische teksten toen Ramus het idee overnam: Cormack en Mazzi, *Book Use* (2005), p. 18-22; MacLean, ‘Logical division’ (2001); Höltgen, ‘Synoptische Tabellen’ (1964). Over het ramisme in de Nederlanden, waar het vooral op de Latijnse scholen en in mindere mate aan de universiteiten van Leiden en Franeker bloeide in de eerste helft van de zeventiende eeuw, is nog veel onbekend. Men leze: Cerrato, ‘The influence of Pierre de la Ramée’ (2006); Verbeek, ‘Notes on ramism’ (2001); Van Berkel, ‘Franeker als centrum van ramisme’ (1987); Dibon, ‘L’influence de Ramus’ (1953).

23 Neuber, ‘Topik und Intertekstualität’ (1994); Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 67-77.

24 Erpenius, *De peregrinatione* (1631), p. 20-22. Over Erpenius’ traktaat: Smith, ‘Montaigne’ (2003), p. 86; Frijhoff, ‘Les guides universitaires’ (2000), p. 24-26; De Jonge, ‘De Tractatus’ (1998); Doiron, *L’art de voyager* (1995), p. 19; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 136-140; Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 35-36; Dibon, *Le voyage en France* (1963), p. 15-17; Slijper, ‘Een postuum boek van Erpenius’ (1924). Zie over het maken van aantekeningen onder meer: Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 79-80; Van Strien, *British Travellers* (1989), p. 28. Over het uitwerken van die aantekeningen tot een goed lopend reisverslag met eventueel extra wetenswaardigheden uit secundaire literatuur: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 346. Dat er twee notitieboeken moesten worden bijgehouden (één chronologisch en één thematisch) werd soms ook

De *artes apodemicae* boden al met al een systeem voor het bijhouden van een chronologisch dagboek en voor het verwerken van deze gegevens in een (deels) thematisch reisverslag. Vrijwel elk apodemisch geschrift bevatte zo'n observatie- en beschrijvings-schema. Die waren soms kort en krachtig, soms bijzonder uitgebreid en ingewikkeld. Blotius' lijst voor het beschrijven van steden bestond uit 117 (niet logisch gerangschikte) punten, met grote nadruk op de bestuurlijke en gerechtelijke aspecten. Het schema was dan ook bedoeld als hulpmiddel bij het opzetten van een documentatiecentrum, waarvoor Blotius hoopte een groot aantal stadsbeschrijvingen te ontvangen die waren gemaakt op basis van dit schema.²⁵ Uitvoeriger was de *Methode voor het beschrijven van streken, steden en burchten, of hoe adellijke en geleerde mannen afzonderlijke plaatsen tijdens het reizen bij voorkeur moeten observeren en beschrijven* (1587) die was ontworpen door de Friese predikant Albrecht Meier (1528-1603) onder leiding, op kosten, en in opdracht van de Deense stadhouder van Sleeswijk-Holstein, Heinrich Rantzau (1526-1598). Dit schema, dat veelvuldig werd herdrukt onder de titel *Methodus apodemica*, bestond uit maar liefst 186 punten die systematisch waren verdeeld over twaalf thema's die het mogelijk maakten een bepaalde plaats vanuit een groot aantal invalshoeken zeer gedetailleerd te beschrijven.²⁶ Naarmate het genre zich ontwikkelde, werden de voorschriften vaak nog uitpuutender. Leopold graaf Berchtold (1759-1809), die zeventien jaar door Europa en Azië reisde, publiceerde in 1789 een beschrijvingsschema met maar liefst 2.443 vragen in 37 categorieën.²⁷ Bovendien werden er schema's verspreid met soms wel heel specifieke doelstellingen. Zo vaardigden de Heren XVII van de Verenigde Oost-Indische Compagnie in 1669 een *Memorie* uit waarin zij nauwkeurig lieten vastleggen hoe de kooplieden en andere functionarissen in dienst van de VOC de octrooigebieden in hun rapporten moesten beschrijven. Er was vooral veel aandacht voor het bestuur, de handel, de militaire machtspositie en de natuurlijke rijkdommen van de gebieden, alsmede voor 'alles, dat aldaer tot nut, dienst, en voordeel van de Compagnie magh ge-

voorgescreven in traktaten over het lezen: Blair, 'Reading strategies' (2003), p. 20.

25 Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 62-64 en 123-125; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 74. Blotius, 'Tabula peregrinationis' (1629) is vertaald in het Duits: Stagl, 'Vom Dialog' (1979), p. 631-638.

26 'Methodus describendi regiones, urbes & arces, & quid singulis locis praecipue in peregrinationibus homines nobiles ac docti animadvertere, observare & annotare debeant.' Een facsimile van de eerste druk: Stagl, 'Die Apodemik' (1980), p. 192-198. Een transcriptie met Duitse vertaling en inleiding: Rassem en Stagl (red.), *Geschichte der Staatsbeschreibung* (1994), p. 157-181. Een contemporaine Engelse vertaling: Meier, *Certaine briefe and speciall instructions* (1598). Over dit schema: Stagl, *A history of Curiosity* (1995), p. 127-128; Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 47-48, 71-72 en 85-86; Stagl, 'Vom Dialog' (1979), p. 613-614; Williams (ed. en vert.), *Thomas Platter's Travels* (1937), p. 61-64. Volgens de methode van Meier wordt eerst de ligging besproken volgens de kosmografie (lengte- en breedtegraden, klimaatzones en dergelijke, *cosmographica*), de astronomie (sterren en sterrenbeelden, *astronomica*) en de geografie (karakter van het landschap, *geographica*). Vervolgens wordt de onderverdeling van het land in streken, steden en dorpen aan de orde gesteld (*chorographica*) en wordt een beschrijving gegeven van de steden (*topographica*), het landschap (*georgica*) en het water (*nautica*). Daarna komen politieke aspecten aan bod, zoals de bevolking, de economie, en het bestuur en de rechtspraak (*politica*). Ook de geleerdheid wordt behandeld, waaronder boekdrukkunst, onderwijs, kunst, literatuur, muziek en wetenschappen (*scholastica*), gevolgd door de godsdienstige aspecten (*ecclesiastica*). Ten slotte wordt de geschiedenis besproken, eveneens in twee delen: *historica*, waarin 'Generalia' de revue passeren zoals de stichters van steden en landen, en beroemde families en mannen, en *chronologica* waarin chronologische gebeurtenissen worden verhaald, zowel in de natuur als wat oorlogshandelingen betreft.

27 Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 209-231; Kutter, 'Apodemiken und Reisehandbücher' (1980), p. 120-121 en 128-129.

remarqueert werden.’ Het is duidelijk dat het schema de specifieke doeleinden van de Compagnie diende.²⁸

Reismethodes ontleed

Dergelijke schemata ontstonden niet in een vacuüm. Er was een groot aantal paradigma's voorhanden die de apodemici als uitgangspunt of inspiratiebron konden nemen.²⁹ De belangrijkste hiervan was de retorische lof op steden, dat wil zeggen: de in het vorige hoofdstuk besproken voorschriften, die zowel aan de basis liggen van het stedendicht als van de stedenlof in proza-vorm. Zwinger geeft in zijn *Methodus apodemica* vier voorbeeldbeschrijvingen in proza van het moderne Bazel, Parijs en Padua en van het oude Athene die duidelijk op deze voorschriften zijn geënt.³⁰ In de Oudheid waren stedenlofteksten over het geheel genomen kort en gericht op de welsprekendheid in plaats van op het geven van informatie.³¹ Precieze details zoals de afmetingen van een gebouw of bijzonderheden over het uiterlijk ervan werden in een *laudatio* niet

28 *Memorie voor de kooplyden en andere officieren* (1669). Een afschrift stuurden de Heren XVII naar Batavia, alwaar het op 1 december 1670 in de registers werd ingeschreven. Deze tekst, die inhoudelijk met de druk overeenkomt, is uitgegeven door: Zandvliet, 'Joan Blaeu's Boeck' (1989), p. 85-86; Van der Chijs, *Nederlandsch-Indisch plakaatboek* (1885-1900), dl. 2 (1886), p. 527-534. Het schema is waarschijnlijk van de hand van Joan Blaeu. Hij leidde het kartografisch bureau van de VOC en had daarvoor accurate gegevens nodig. Bovendien bereidde hij een stedenboek en zeeatlas voor in opdracht van de VOC. Blaeus zin voor systematiek blijkt ook uit zijn stedenboeken van de Nederlanden (zie hoofdstuk 1). De *Memorie* borduurt voort op een sinds het begin van de eeuw ontwikkelde praktijk: de eerste instructies werden in 1601 uitgevaardigd. Zuiderweg, 'Java in VOC-reisverhalen' (2006); Zandvliet, *Mapping for Money* (2002), p. 64, 86-89 en 134-135; Huigen, *De weg naar Monomotapa* (1996), p. 27-33; Barend-van Haefen, *Oost-Indië gespiegeld* (1992), p. 63-65; Zandvliet, 'Joan Blaeu's Boeck' (1989), p. 80-81. Ook in Engeland werden al vroeg dergelijke observatielijsten samengesteld, in 1666 gevolgd door in de *Transactions* gepubliceerde, gedetailleerde aanwijzingen van de Royal Society: Carey, 'Compiling nature's history' (1997); Haynes, *The Humanist as Traveler* (1986), p. 32. Filips II gebruikte dezelfde soort lijsten in de jaren 1570 om informatie over zijn overzeese bezittingen te bemachtigen: Cline, 'The Relaciones Geográficas' (1964).

29 Over mogelijke invloeden op de beschrijvingssystematiek: Rubiés, 'Instructions' (1996); Manley, *Literature and Culture* (1995), p. 137-156; Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 80-81; Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 58-61. Stagl wijst onder meer op het gangbare beschrijvingsschema in de Arabische geografie, dat in de Westerse wereld werd geïntroduceerd door Giovanni Battista Ramusio (1485-1557) in zijn *Navigazioni et viaggi*, misschien wel de belangrijkste collectie reisteksten uit de zestiende eeuw. Het schema behelst bij Ramusio, die het zegt te hebben overgenomen van de veertiende-eeuwse geograaf Abilfada Ismael: 1. de naam van de stad; 2. de geschiedenis aan de hand van de belangrijkste auteurs; 3. de ligging in lengte- en breedtegraden, het klimaat, de streek; 4. en een zeer korte beschrijving van de stad. Dit systeem was volgens Ramusio typisch voor de Arabische 'scrittori'. Ramusio, *Navigazioni et viaggi* (1563-1606/1967-1968), dl. 2 (1583/1968), fol. 4r.

30 Neuber, 'Topik und Intertekstualität' (1994), p. 260 classificeert deze passages als 'eine ausführliche systematisch-historische Beschreibung und Würdigung nach dem erweiterten Muster des Städtelobs'. Zie hierover ook: Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 58-67, waar hij schrijft over stedenlof en de traditie van medische reisadviezen als invloeden op de apodemische literatuur, en 67-77 over Zwinger en diens stadsbeschrijvingen. Grafton, *What was history* (2007), p. 119-120 wijst op het verband met de geschiedschrijving en het antiquarisch onderzoek in het bijzonder, gegeven het feit dat er bij Zwinger drie beschrijvingen van moderne steden zijn en één van een antieke stad: 'one could make an informed journey of this kind either in space or in time.'

31 Het navolgende is gebaseerd op: Von Martels, 'Between Orosius and Ubbó Emmius' (1999); Classen, 'Lodovico Guicciardini's Descriptione' (1991); Slits, *Het Latijnse stedendicht* (1990); Kugler, *Die Vorstellung der Stadt* (1986); Schmidt, 'Mittelalterliches und humanistisches Städtelob' (1981); Classen, *Die Stadt im Spiegel* (1980); Voigt, *Italienische Berichte* (1973); Hyde, 'Medieval descriptions' (1965-1966); Giegler, *Das Genos der Laudes Urbium* (1953); Witzel, *Der geographische Exkurs* (1952).

gegeven; alleen *generalia* kwamen aan bod. Pas in de dertiende eeuw kwam hierin verandering: toen ontstond er een beschrijvende vorm van lofzang. Kenmerkend voor dit genre was de voorkeur voor het opsommen van zoveel mogelijk details en het noemen van ‘statistische’ gegevens, vaak door de auteur zelf verzameld en gecontroleerd. Als hoogtepunt van deze *descriptions* geldt Bonvesin da la Riva’s (voor 1250-1313/1315) *Over de wonderen van Milaan* (1288). Da la Riva beweerde dat hij alle informatie verzamelde waar hij de hand op kon leggen. Zijn tekst is dan ook een uitgebreide en gedetailleerde verzameling losse feiten met een grote voorliefde voor getallen, zonder dat er aan de verzamelde gegevens duidelijke opnamecriteria ten grondslag liggen.³² Met de komst van het humanisme aan het begin van het Italiaanse *quattrocento* keerden velen terug naar de antieke *laudatio*, die geen feiten opsomt maar looft volgens de wijze van het retorische *genus demonstrativum* (zoals ook gebeurde in de stedendichten). De Florentijnse humanist Leonardo Bruni, die we in het vorige hoofdstuk al tegenkwamen, liep voorop met zijn dáár ook genoemde *Lofzang op de stad Florence* (1403-1404).³³ Anderen bleven echter kiezen voor de middeleeuwse *descriptio*, vooral als de tekst onderdeel vormde van een groter historisch of geografisch werk, maar de humanisten gaven dit wel een nieuwe draai: zij vonden een middenweg tussen de middeleeuwse opeenstapeling van feiten en het humanistische streven naar een welbepaalde structuur en het opnemen van louter relevante informatie.³⁴ De reiskundige beschrijvingsvoorschriften steunden zwaar op deze gedetailleerde, feitelijke en doorgaans op autopsie gebaseerde *descriptio*.

Een andere inspiratiebron waren de rapporten van de Venetiaanse ambassadeurs, die werden samengesteld volgens een vast stramien dat in de loop der zestiende en zeventiende eeuw nauwelijks veranderde. De stad verwachtte van haar ambassadeurs uitgebreide berichtgeving via *depêches* die elke week werden verzonden vanuit de standplaats (*dispacci*) en een éénmalig eindrapport of verbaal dat werd gepresenteerd in het moederland (*relazione*). Zo’n verbaal werd na terugkomst in Venetië door de ambassadeur zelf voorgelezen in een plechtigheid die vaak het hoogtepunt uit zijn carrière betekende. Het bevatte niet het relaas van de belangwekkende gebeurtenissen en omstandigheden van zijn diplomatieke missie, maar algemene indrukken die belangrijk werden geacht voor het voeren van een buitenlands beleid. De meest gegeven richtlijn was dat het gezantschapsbericht zich vooral moest concentreren op de vorst en zijn beleid. Maar dat was niet het enige onderwerp dat aan de orde kon komen. Er is een zestiende-eeuwse bron die een veelomvattend beschrijvingsschema voorschrijft dat uit vier onderdelen bestaat:

32 Wel deelde hij zijn tekst in acht hoofdonderwerpen in waaruit de lof van Milaan moest blijken: ‘De commendatione Mediolani ratione situs’, ‘habitationis’, ‘habitantium’, ‘fertilitatis et omnium bonorum affluentie’, ‘fortitudinis’, ‘constantis fidelitatis’, ‘libertatis’ en ‘dignitatis’. Da la Riva, *De magnalibus Mediolani*, ed. Chiesa (1998). Zie hierover ook: Baron, *The Crisis of the Early Italian Renaissance* (1966), p. 196-198.

33 Baron, *From Petrarch to Leonardo Bruni* (1968), p. 102-137 en 217-263 (editie). Een Engelse vertaling: Bruni, ‘Panegyric to the city of Florence’ (1978).

34 Een goed voorbeeld hiervan is het bekende Neurenberg verheerlijkt (*Norimberga illustrata*) uit 1495 van Conradus Celtis. Deze stedenloftekst was bedoeld als voorbeeld van een nog te schrijven chorografie van heel Duitsland (*Germania illustrata*). Zie hoofdstuk 1 n. 45.

- 1 de ligging ('sito della Provincia'), waaronder een bespreking van de oude en nieuwe namen van de staat, de geografische positie, de omvang en grenzen, en de verdere onderverdeling in streken en provincies, alsmede de belangrijkste steden, havens, forten, bisdommen, rivieren, dorpen, bergen, bossen en bergpassen.
- 2 de kwaliteiten of eigenschappen van het gebied ('qualità di essa Provincia'), waaronder de temperatuur, de kwaliteit van de lucht en het water, de vruchtbaarheid van het land en andere zaken die betrekking hebben op het menselijk leven, de mijnbouw, de fauna, de natuurlijke gesteldheid van het land (in termen als bergachtig, vlak, wild, moerassig), welk gedeelte dichter bevolkt is en waar de plaatsen zijn waar de natuurlijke gesteldheid de bevolkingsgroei remt, en andere opvallende natuurverschijnselen.
- 3 de inwoners ('habitatori'), waaronder hun gewoonten, hun uiterlijk en hun karakter, hun geloof, de organisatie van oorlogen te land en ter zee, hun ambachten en hun handel, en ten slotte beschrijvingen van de aristocratie en het gewone volk.
- 4 de vorst ('Principe'), met zijn voorouders, en zijn persoonlijkheid, leven en gewoontes, zijn populariteit, zijn inkomsten en uitgaven, zijn lijfwacht, de grootte van zijn hof, en met welke vorsten hij vriendschappelijke en vijandige betrekkingen onderhoudt.³⁵

In dit schema wordt al met al een duidelijk onderscheid gemaakt tussen het land (punt 1 en 2) en het volk (punt 3 en 4). Het volk wordt op zijn beurt weer onderverdeeld in bestuurders (punt 4) en bestuurden (punt 3).³⁶

Op deze systematiek sluiten veel apodemische beschrijvingsschema's aan. Uiteraard werden er verschillende indelingsprincipes gehanteerd. De arts Pyrckmair nam bijvoorbeeld het Hippocratische onderscheid tussen klimaat (*aër*) en geografische ligging (*situs*) als uitgangspunt, dat was ontleend aan de klimatentheorie, die een verband legt tussen de ligging enerzijds en het vigerende klimaat met een daaruit voortvloeiende karaktertypologie van de bevolking anderzijds.³⁷ Theodor Zwinger gebruikte de vier Aristotelische *causae* materie, vorm, middel en doel als uitgangspunt voor zijn complexe beschrijvingsschema.³⁸ Maar dergelijke indelingsprincipes waren niet zo invloedrijk als

35 Over (Venetiaanse) diplomatie: Mattingly, *Renaissance Diplomacy* (1955); Andreas, *Staatskunst und Diplomatie* (1943). Over het beschrijvingsschema en zijn ontwikkeling: Queller, 'The development of ambassadorial relazioni' (1973) en ook: Rubiés, 'Instructions' (1996), p. 149-150; Manley, *Literature and Culture* (1995), p. 137-138. Het hier geparafraseerde document is uitgegeven in: Queller, 'How to succeed' (1972). Een Engelse vertaling: *Thomas Platter's Travels*, ed. Williams (1937), p. 73-74. Achttien zeventiende-eeuwse verballen over de Verenigde Nederlanden zijn uitgegeven in: Blok, *Relazioni Veneziane* (1909). Ondanks het feit dat deze berichten staatsgeheim waren, konden velen erover beschikken. Vrienden en familieleden maakten afschriften die overal circuleerden (in 1616 vond een gezantschapssecretaris afschriften in de Bodleian Library in Oxford) en sommige verballen werden zelfs aan de drukpers toevertrouwd.

36 Zestiende-eeuwse bronnen zetten uiteen dat een normaal gezantschapsbericht zich concentreerde op de vorst (punt 4). In de loop van de zeventiende eeuw werd echter steeds meer aandacht besteed aan het land en zijn volk (punt 1 tot en met 3) en werden de berichten steeds minder gebaseerd op autopsie en steeds meer op de literatuur. Queller, 'The development of ambassadorial relazioni' (1973), p. 183.

37 Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 25. Hij ging niet diep in op het klimaat en zijn consequenties; wel gaf hij een uitgebreide onderverdeling van de *situs* (p. 25-73) in zes punten (geografische ligging, bergen en mijnbouw, het water en zijn nut, bossen en jacht, akkers en weilanden, en de steden) waarvan hij vooral het belangrijkste subonderdeel, de steden, uitgebreid bespreekt en verder opsplijt. Hierover ook: Stagl, 'Der wohl unterwiesene Passagier' (1987), p. 362. Over de klimaattheorie: Zacharasiwicz, *Die Klimatheorie* (1973). Over het verband met de reisverhandelingen: Meijer Drees, 'Op reis met Jacob Cats' (1998); Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 80-81.

38 Zwinger, *Methodus apodemica* (1577), p. 72-81. Hierover: Neuber, 'Topik und Intertekstualität' (1994); Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 67-77; Stagl, 'Der wohl unterwiesene Passagier' (1987), p. 364. Sommige apodemici volgden zijn voorbeeld, zoals de Pruis Salomon Neugebauer, *Tractatus de peregrinatione* (1605) en de Italiaan Julius Bellus (1570-1650), *Hermes poli-*

het onderscheid tussen land en volk, dat in wezen ook aan de stedenlof ten grondslag ligt en dat voor het eerst verschijnt in de reismethode van Hieronymus Turler.³⁹ Bovendien bestond op deze dichotomie de variant ‘land en regering’, die meer recht deed aan de preoccupatie bij uitstek van het gros der reisverhandelingen: de voorbereiding van de jonge man op een carrière in bestuur en politiek. Sir Robert Dallington (1561-1637) publiceerde om die reden in 1605 een ramistisch-synoptische tabel die uitging van dit onderscheid, en beschrijvingen van Toscane en Frankrijk waarin dit principe werd toegepast – boeken die overigens onder de vermomming van reismethodes een politieke boodschap dienden over te brengen.⁴⁰ Ten slotte waren er apodemische voorschriften waarin (ongeveer zoals in de Venetiaanse gezantschapsberichten) de tweedelingen ‘land en volk’ en ‘land en regering’ samensmolten tot de driedeling ‘land, volk en regering’. Het duidelijkst gebeurt dat weer in een Engelstalig voorbeeld: de *Most notable and excellent instructions for travellers* die de secretaris van Elisabeth I, William Davison (ong. 1541-1608), rond 1595 had geschreven. Zijn bijzonder uitgebreide schema bestaat uit drie ramistische tabellen over respectievelijk *The Countrey*, *The People* en *The policy and government*.⁴¹

De essentie van al deze beschrijvingsvoorschriften werd op beknopte wijze samengevat in de vorm van een synoptische tabel, die in 1594 werd gepubliceerd door de rector van de Latijnse school in Bremen, Nathan Chytraeus (1543-1598). Waarschijnlijk door haar beknopte karakter had die schematische samenvatting een grote invloed: tot diep in de zeventiende eeuw keert ze terug in het voorwerk van talloze reisverslagen en reisgidsen.⁴² Belangrijk voor de verspreiding was vooral de Antwerpse burgemeester en rechtsgeleerde Franciscus Schottus (1548-1622), die de tabel opnam in zijn populaire *Itinerarii Italiae rerumque Romanarum libri tres* (1600), de eerste reisgids van Italië en mogelijk zelfs de eerste reisgids die was gewijd aan één land.⁴³ Via

ticus (1608). Zie ook: Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 78-79 en 17-18.

39 Stagl, ‘Der wohl unterwiesene Passagier’ (1987), p. 362. Turler, *De peregrinatione* (1574) ging nauwelijks in op de bespreking van het volk, maar behandelde uitgebreid het land. Daartoe ontwikkelt hij een vijfledig schema dat niet alleen de naam (*nomen*) omvat, maar ook de vorm (*figura*), de omvang en grenzen (*capacitas*), de bestuursvorm (*iurisdictio*) en de ligging (*situs*), waartoe onder meer de steden en andere bezienswaardigheden horen. Specifiek voor steden is, volgens Turler, de bespreking van openbare en privégebouwen, waarbij de openbare uiteenvallen in wereldlijke en kerkelijke. Verder moet er net als bij een land worden gesproken over de naam en zijn etymologie, en over de bestuursvorm.

40 Dallington, *A Survey* (1605) (een beschrijving van Toscane waaraan zijn synoptische tabel voorafgaat); Dallington, *A Method* (1605) (een reismethode vergezeld van de tabel, en een beschrijving van Frankrijk als voorbeeld). Over Dallington en zijn twee beschrijvingen: Chaney, *The Evolution of the Grand Tour* (1998), p. 143-160; Hadfield, *Literature, Travel and Colonial Writing* (1998), p. 33-43; Rubiés, ‘Instructions’ (1996), p. 167-170; over hem ook: Hölting, ‘Sir Robert Dallington’ (1984).

41 Devereux e.a., *Profitable Instructions* (1633), fol. B1r-C4v. Deze driedeling vinden we ook elders terug, onder meer in de Duitstalige *ars apodemica* van Johann Henner uit 1609 (Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 51-52) en in de populaire reisverhandeling van Daniël Gruber die hierop in 1619 te Straatsburg promoveerde. Gruber verwees naar eerdere reisverhandelingen van Julius Bellus (1608), Salomon Neugebauer (1605), Georg Loysius (1598), Albrecht Meier (1587), Zwinger (1577) en de tabel bij Chytraeus (1594). Gruber, *Discursus historico-politicus* (1619); Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 47-48.

42 Chytraeus, *Variorum* (1594). Deze tabel is een samenvatting van Pyrckmairs beschrijvingsschema (Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 62). Zie ook: Manley, *Literature and Culture* (1995), p. 138-140; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 134-135; Schudt, *Italienreisen* (1959), p. 139.

43 Schottus, *Itinerarii Italiae* (1600), fol. *10v-11r. Hierover: Schudt, *Italienreisen* (1959), p. 416-417; De Beer, ‘The development’ (1952), p. 41; De Beer, ‘François Schott’s *Itinerario*’ (1942-1943). De synoptische tabel is gelijk aan die van Chytraeus, maar met de volgende toevoeging aan de titel *In itinerinis observanda: Deum in primis invocato quotidia profecturus, precibus Itinerum, quas mox è Romano breviario subijciam.*

T A F E L.		
Uyt het Italiaens Reys-boeck van F. S. zijn dese dinghen in 't Reyssen waer te nemen	<p>I. Het Landt waer in aen te mercken de</p> <p>II. De Heerschappy der</p> <p>III. De naem der Stadt, en d'reden des naems so s'er is: de bouwer, vermeer en herbouwer.</p> <p>IV. 2. De aenspoelende Zee en Havens. 3. De Berghen. 4. De Boffchen, Beemden, &c. * 5</p>	<p>Oude } Namen Nieuwe }</p> <p>Voorgaende } Men Teghenwoordighe } schē.</p> <p>1. Aenspoelende. 2. Dicht-voorby loopende. 3. Afgheleyde.</p> <p>V. De</p>
	<p>V. De Wercken en dese oft</p> <p>Bysondere</p> <p>VI. 1. Het Raedt-Huys, waer in zijn de Raedts-Heeren en eerlijcke Huysgefinnen der Burghers. 2. De Schoolen, als de wijs van de opvoedingh en onderwyfingh der kinderen, insghelijcks de geleerde Mannen en Boeckeryen. 3. De zeden des gemeenen volcks, vvaer toe behooren de vvijs van kost en kleederen, insghelijcks de ambachten en dierghelijcke.</p>	<p>Heylige } Hooft-Kercken. Kloofsters. Kercken.</p> <p>Ghemee- } Palleyfen. ne } Sloten. Werld- } Marckten. lijcke } Wapen-Huysen. Bolhvercken. Toorens. En wyse van beveltighen.</p> <p>Als wat heerlijck in der Borgheren huysen is. De Hoven. Schilderyen. Bronnen. Beelden.</p> <p style="text-align: right;">REYS-</p>

Afb. 19 Nederlandse vertaling van de synoptische samenvatting, gepubliceerd door Nicolaes van Ravesteyn (1647).

Schottus belandde de synoptische samenvatting onder meer in reisgidsen zoals de *Wegh-wyser* door Frankrijk die Nicolaes van Ravesteyn (1613-ong. 1672) in 1647 publiceerde (afb. 19).⁴⁴ In die reisgids combineerde hij de synoptische samenvatting met Nederlandse vertalingen van populaire apodemische traktaten: de succesvolle reisbrief van Justus Lipsius⁴⁵ en de reeds genoemde dissertatie van Georg Loysius.⁴⁶ In een latere druk voegde hij daar nog een citaat uit Cats' *Reys-lesse* aan toe.⁴⁷ Op die manier

44 *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1647), fol. *5r-*5v ('Uyt het Italiaens Reys-boeck van F.S. zijn dese dinghen in 't Reyssen waer te nemen'). De tabel verscheen ook in de volgende drukken: *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1657), fol. *5r-*5v; Commelin, Vranckryck en zijn steeden (1662), fol. **5r-**5v.

45 *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1647), fol. **6v-**12r.

46 *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1647), fol. *6r-**5r ('REYS-WETTEN, dienende tot een Inleydingh van dit werck'). Dit uit 200 aforismen bestaende apodemische traktaat bevatte een beschrijvingsschema dat duidelijk was geïnspireerd op de synoptische tabel van Chytraeus en Schottus, en dat bovendien invloeden vertoont van de apodemische geschriften van Turler, Zwinger, Pyreckmair en Lipsius (Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 67-68).

47 *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1657), fol. *4v; Commelin, Vranckryck en zijn steeden (1662), fol. **6r. Voordat edities met

kregen reisgidsen soms een sterk apodemisch karakter.

Volgens het standaard beschrijvingschema zoals dat blijkt uit de samenvattende tabel, zijn er vier hoofdonderwerpen die van pas komen bij het beschrijven van een stad: de naam (*nomen*), ligging (*situs*), gebouwen (*opera*) en aspecten van de stedelijke samenleving (*ratio gubernationis*). Daarbij wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen land en volk. Volgens Hilarius Pyrckmair, de geestelijke vader van de apodemische synopsis, zat dat als volgt: steden moeten worden beschreven van buitenaf (*in externis*) en van binnenuit (*in internis*). Bij de bespreking van de stad van buitenaf gaat het om haar uiterlijke verschijningsvorm. Hiertoe horen de naam, verschillende aspecten van de ligging, en de gebouwen. Tot het innerlijk van de stad worden zaken gerekend die met de bevolking zelf te maken hebben: aspecten van de stedelijke samenleving met grote nadruk op bestuurlijke zaken en op eigenschappen van de bevolking zelf.⁴⁸ In de onderstaande bespreking, die zich richt op de apodemische beschrijving van steden, wordt deze tweedeling aangehouden.

In externis

Alle schemata beginnen met de naam van de plaats: de oude en nieuwe namen moeten worden besproken en etymologisch worden verklaard, en de stichters en stadsvergroeters moeten voor het voetlicht worden gebracht.⁴⁹ De samenhang met de topos ‘oorsprong’ uit de stedenlof is duidelijk, maar de apodemici legden andere accenten. Met name kon de behandeling van de stadsnaam uitlopen op een behandeling van de stadsgeschiedenis. Apodemici hechtten immers groot belang aan historische kennis van de bezochte plaatsen als voorwaarde om van het doelbewuste reizen de vruchten te kunnen plukken. Erpenius schreef bijvoorbeeld een aanzienlijke hoeveelheid historische literatuur voor. Van de toerist werd verwacht dat hij die ter voorbereiding op zijn reis zou doornemen. Bovendien beweerde hij dat kennis van de plaatselijke geschiedenis

apodemisch materiaal verschenen bij Nicolaes van Ravesteyn (1647 en 1657) en Casparus Commelin (1662), was reeds een versie van deze reisgids gepubliceerd door Dirck Pietersz Pers: *Delitiae Galliae & Angliae* (1619) van Caspar Ens (ong. 1570-1650), die een apodemische inleiding van de uitgever bevatte, maar geen apodemische tabel. Pers nam in deze reisgids een route op door Frankrijk en Engeland in zes etappes die begon en eindigde in Straatsburg. Over de in Keulen gevestigde veelschrijver Ens, die in 1596-1599 als conrector in Delft had gewoond: Groenland, ‘Toneel als pamflet’ (2009); Ens, *Princeps Auriacus* (1998). Vele jaren later liet Van Ravesteyn de tekst herzien op basis van Latijnse, Franse en Duitse uitgaven en op basis van eigen ondervinding (zoals hij in het woord vooraf beweert). Een algemene beschrijving van Frankrijk met een register op alle koningen sloot het boek nu af. Terwille van de compositie werd ook het uitstapje naar Engeland weggelaten (‘latende het Coninghrijck van Groot-Britannien voor een tweede deel volgen’, (1647), p. 358). In de laatste druk uit 1662 werd het boek verder aangepast: de algemene beschrijving van Frankrijk ging nu vooraf, en ook de terugreis naar Amsterdam wordt beschreven, inclusief een uitgebreide beschrijving van de Amstelstad door Isaac Commelin.

⁴⁸ Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 40-74. Hierover ook: Stagl ‘Der wohl unterwiesene Passagier’ (1987), p. 362.

⁴⁹ Bijvoorbeeld Gruber, *Discursus* (1619), §61; Zamehl, *Studiosus apodemicus* (1651), tussen fol. A8v-B1r, punt 1 en 2. De Duitse dichter en historicus Gottfried Zamehl (1629-1684) nam een op stadsbeschrijvingen toegespitste tabel op in dit Groningse proefschrift van 7 juni 1650, dat qua opbouw is geïnspireerd op de reisverhandelingen van Loysius en Gruber omdat het bestaat uit een reeks genummerde korte paragrafen die zijn gelardeerd met gedichten en citaten. Hij verwijst verder onder meer naar Julius Bellus (n. 38). Stagl, *Apodemiken* (1983), p. 103-104.

één van de doelstellingen van het reizen was.⁵⁰ Ook de Amsterdamse auteur en boekdrukker Dirck Pietersz Pers (1581-1659) meldde in de apodemische inleiding tot zijn reisgids *Delitiae Galliae & Angliae* (1619) dat – indien je ‘met nuttigheyt de Landen wilt doorwandelen’ – je je moet informeren over ‘de oudheydt der plaetsen, van wien die gheboud, ende wat in yghelijck ghedenckwaerdighs is voor gevallen.’⁵¹ De oorsprong van de stad werd dus verbonden met (aspecten uit) haar verdere geschiedenis.⁵²

Ook de volgende twee hoofdonderwerpen, de ligging van de stad en haar gebouwen, hebben veel aan de stedenlof te danken, maar wijken er toch van af. In grote lijnen zoomt de reiziger langzaam van een overzicht van het stedelijke ommeland in op de stad zelf. Hilarius Pyrckmair stelde zich dat heel concreet voor: na een lange reis komt de toerist via het stedelijke ommeland aan bij de stad die hij via één van de stadspoor-ten binnengaat. Volgens dit idee moest de reiziger eerst een aanblik van de stad geven, gezien vanaf het platteland, dus nog vóór aankomst (*extra urbem*): hij bespreekt de ligging van de stad in het landschap en dat wat hij van daaruit kan zien van de stad zelf, zoals de muren, wallen, grachten, torens, poorten en andere verdedigingswerken.⁵³ Daarna gaat de toerist-beschrijver de stad in (*in urbe*). Hij geeft een algemene indruk door de aanleg van de stad te bespreken, zoals de breedte, lengte en properheid van de straten en pleinen, en hun rangschikking. Ook geeft hij informatie over de fonteinen, tuinen en gebouwen in het algemeen.⁵⁴ Pas als de stad op deze wijze is verkend, komt de bezoeker uit bij een beschrijving van de belangrijkste, individuele gebouwen en bezienwaardigheden.

Wie de twee hoofdpunten nader onder de loep neemt, ontdekt de verschillen met de stedenlof. De bespreking van het hoofdonderwerp ‘ligging *extra urbem*’ kon in de apodemische aanwijzingen uiteenvallen in twee aspecten: de ligging (*situs*) en de natuurlijke gesteldheid (*natura*).⁵⁵ Die basisstructuur is het beste uitgewerkt door de hiervoor genoemde Engelsman Robert Dallington. Uit de apodemische tabellen in zijn beschrijvingen van Frankrijk en Toscane blijkt duidelijk dat hij heel gedetailleerde informatie eist en parallellen trekt met de wetenschappelijke, aardrijkskundige literatuur. Volgens Dallington moet de reiziger-beschrijver eerst de *situs* behandelen door informatie te geven over de *Cosmographie*, dat wil zeggen de ligging van de plaats ten opzichte van de sterren en sterrenbeelden (met haar klimaatzone, breedtegraad en teken van de dierenriem). Daarna moet informatie aan bod komen over de natuurlijke gesteldheid die Dallington bespreekt onder de noemer *Chorographie*, waarbij de vorm en omvang van het land worden besproken, alsmede de landschapselementen (zoals bergen, bossen en waterpartijen) in algemene zin. (De gedetailleerde bespreking van

50 Erpenius, *De peregrinatione* (1631), p. 2.

51 [Ens.] *Delitiae Galliae* (1619), fol. Azv.

52 Gruber, *Discursus* (1619), §65, noemde als vermeldenswaardige zaken onder meer hongersnoden, pestepidemieën, overstromingen, branden, belegeringen, opstanden, bestormingen en (vanuit een meer positief perspectief) belangrijke bijeenkomsten, synodes en andere evenementen. Zie ook de onderwerpen die volgens Meiers *Methodus* (n. 26) onder *chronologica* aan de orde moesten komen.

53 Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 43.

54 Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 46-47.

55 Bijvoorbeeld Gruber, *Discursus* (1619), §60; Zamehl, *Studiosus apodemicus* (1651), tussen fol. A8v-B1r, punt 3.

die landschapselementen volgt later).⁵⁶ De *situs* valt dus samen met een kosmografische invalshoek en de *natura* met chorografische aspecten van het landschap.⁵⁷ Er zijn niet alleen parallellen te trekken met de algemene, wetenschappelijke geografie, maar ook met de *geographia specialis* die Bernhardus Varenius in 1650 voorstelde. Deze *geographica specialis* moest tien hemelse, acht aardse en tien menselijke eigenschappen bespreken die Varenius presenteert in een duidelijk op de apodemische literatuur gefundeerde synoptische tabel. Varenius' hemelse eigenschappen komen globaal overeen met Dallingtons kosmografische aspecten, en Varenius' aardse eigenschappen met de chorografie.⁵⁸ Het soort gegevens dat Dallington en Varenius verwachtten, zoals de kosmografische coördinaten en afstanden tot andere plaatsen, kwam niet in stedenlofteksten voor, maar werd juist wèl opgenomen door meer objectief ingestelde kosmografen als Merula en chorografen als Guicciardini. Merula vatte de informatie in zijn *Drie boeken over de algemene kosmografie en vier boeken over de bijzondere geografie* (1605) zelfs samen in synoptische tabellen die grote overeenkomsten vertonen met de apodemische schemata.⁵⁹

Dit alles neemt niet weg dat apodemici vooral bij de chorografische informatie teruggrepen naar de steden- en landenlof. De bespreking van de bergen en mijnbouw, van de rivieren, meren en zeeën, en van de bossen, akkers en weilanden wordt voortdurend gezien in termen van vruchtbaarheid en nut voor de bevolking: de reiziger-beschrijver moet wijzen op de visrijkdom en bevaarbaarheid van rivieren, de jacht in de bossen en de vruchtbaarheid van het gecultiveerde land. Typische voorschriften komen van de Leidse proefschriftschrijver Loysius, die stipuleerde dat de reiziger op de volgende zaken moest letten:

Hy lette oock naerstigh in uytheemsche Landtschappen, op de ghetempertheyt des Luchts, en gelegenthey van dat gewest: op bergen, en in de selve op verscheyde soorten van metallenen metallische mijnen. [...] Hy leere, wat voor rivieren vaerbaer, en wat voor visschen 'er in zijn, oock haere bronnen en over-loopingen tot de zee. [...] Hy mercke of de Landtschappen die van naturen begaeft zijn met bosschen, beemden en waranden, (daer oock toe-behoort het recht van de jacht) of sy vruchtbaer zijn in wijn, koorn, vee, of yet anders.⁶⁰

56 Dallington, *A survey* (1605), fol. A2v, de kosmografische ligging: 'Here of the Clime, the Degree, the Planet that rules the disposition of the ayre, &c.', de chorografische ligging: 'Here, of the length, bredth, circuite, how scituate, confined, lim[i]ted, what Rivers, Ports, &c.' Dit zijn dezelfde onderwerpen die Gruber onder het kopje *situs* bespreekt (n. 55).

57 Vgl. de *Methodus* van Meier (n. 26).

58 Varenius' menselijke *affectiones* komen overeen met de maatschappelijke ordening (*ratio gubernationis*) uit de synoptische tabellen. Over Varenius: Schuchard, *Bernhard Varenius* (2007), met reproducties en vertalingen van zijn ramistische tabellen op p. 316-321. De overeenkomsten tussen het analysemodel van Varenius' bijzondere aardrijkskunde en de reisverhandelingen komen ter sprake in: Blanke, 'Die Aneignung' (2007).

59 Merula, *Cosmographiae generalis* (1605), p. 256-259, 653-655 en 1358 voor de synoptische tabellen. Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), p. 59, opent zijn beschrijving van Antwerpen met het noemen van achtereenvolgens de lengtegraad en breedtegraad, het astrologisch teken van de stad (Maagd), en de rivier de Schelde die de stad met de zee verbindt (ongeveer 17 mijl verderop). Ook plaatst hij de stad te midden van andere belangrijke steden in het gewest, de Nederlanden en West-Europa door de afstanden te geven tot Mechelen, Leuven, Brussel, Gent, Brugge, Calais, Londen, Keulen, Frankfurt am Main en Parijs. Guicciardini was onzeker over de precieze lengtegraad (Guicciardini, *De idyllische Nederlanden*, vert. Jacqmain (1987), p. 19) die inderdaad alleen moeizaam te bepalen was door bijvoorbeeld met een jakobsstaf de maanafstand tot een vaste ster te bepalen, de plaatselijke tijd vast te stellen en door ten slotte astronomische tabellen met de maanposities op een tijdschaal (efemeriden) te raadplegen (Lindgren, 'Het meten van de ruimte' (1994).

60 *Wegh-wyser* [...] door Vranckryck (1647), fol. **3v-**4r. Andere apodemici waren hierover eveneens duidelijk: *Geographiae*

Het laatste punt betreft de beschrijving van de gebouwen, oudheden en andere bezienswaardigheden in de stad. ‘Bezienswaardig zijn de gebouwen,’ schrijft Daniël Gruber in 1619. Net als de andere apodemici legt hij op dit voor toeristen zo belangrijke onderwerp bijzonder veel nadruk.⁶¹ Door die nadruk op de gebouwen als één van de hoofdonderwerpen van de stadsbeschrijving wijken de apodemische voorschriften af van de stedenlof, waarin bezienswaardigheden een significant minder prominente rol spelen. Bovendien worden die gebouwen in de stedenloftheorie gezien als het resultaat van de deugdzame daden der inwoners (zoals blijkt uit de voorschriften van Scali-ger). In het apodemische denken, daarentegen, zijn ze onderdeel van de materiële verschijningsvorm (de stad in *externis*). Een laatste onderscheid is dat de gebouwen al vanaf de vroegste apodemische voorschriften worden genoemd volgens een indeling die in de stedenlof ontbreekt: de bezienswaardigheden vallen uiteen in openbare en privé bouwwerken (*opera publica* en *privata*). De openbare gebouwen en instellingen worden op hun beurt gesplitst in kerkelijke en wereldlijke. Onder de kerkelijke gebouwen vallen kerken, kloosters, liefdadigheids- en onderwijsinstellingen. Tot de wereldlijke gebouwen behoren onder meer paleizen, kastelen, stadhuizen en markten.

Hoewel deze indeling algemeen aanvaard was, verschilden apodemici toch van mening waar het ging om het stadhuis en de onderwijsinstellingen. Sommigen noemden de scholen en universiteiten bij de kerkelijke gebouwen en beschouwden ze dus in de eerste plaats als bezienswaardigheden in hun materiële verschijningsvorm. Anderen noemden deze instellingen juist als onderdeel van de stedelijke samenleving (het volgende hoofdpunt) en beschouwden ze dus voornamelijk in hun sociale functie. Iets dergelijks geldt ook voor het stadhuis, dat nu eens wordt genoemd als bezienswaardig onderdeel van de wereldlijke gebouwen, dan weer als functionerend onderdeel van de stedelijke samenleving.⁶²

In internis

De bespreking van de stedelijke samenleving is het laatste punt dat aan de orde komt. Daarbij werd, zoals hiervoor bleek, vaak een onderscheid gemaakt tussen bestuurders en bestuurden. Pyrckmair wilde bijvoorbeeld dat er aandacht zou worden besteed aan de staatsinrichting enerzijds (met de stedelijke wetten, rechtsgebruiken, jurisdictie en privileges) en anderzijds aan de onderdanen met onder meer hun levenswijze, gods-

compendium (1650), 2e paginerings, p. 473: ‘III. *Agros, eorumque facies, ubertatem, amoenitatem &c.* IV. *Flumina, eaque aut allabantia, vel prope longéve distantia, eorumque usus & commoditates.* V. *Mare alluens & Portus, eorumque commoda.* VI. *Montes, eorumque situs, conditio, natura, &c.* VII. *Silvas & Nemora & si quid aliud insigne.’*

61 Gruber, *Discursus* (1619), §62: ‘*Visu digna sunt aedificia [...].*’ §61-65 gaat over de stadsbeschrijving waarvan het leeuwendeel (§62-64) is gewijd aan de gebouwen.

62 Bijvoorbeeld Pyrckmair (*Commentariolus* (1577), p. 53-65), Loysius (*Wegh-wyser [...]* door Vranckryck (1647), fol. **4r) en de Zweedse architect Nicodemus Tessin jr. (1654-1728) (*Studieresor* (1914), p. 21-22) noemen deze onderwerpen bij de gebouwen. Chytraeus (n. 41) en de daarvan afgeleide apodemische tabellen, zoals die van Schottus (n. 43) en Zamehl (n. 49), noemen ze als onderdeel van de stedelijke samenleving (*ratio gubernationis*). In de *Methodus* van Meier (n. 26) komen de scholen zowel voor onder de de gebouwen (*topographica*, punt 17) als in een aparte hoofdcategorie (*scholastica*).

dienstigheid, gewoonten, welvaart en bezigheden.⁶³ Dallington maakte op een vergelijkbare manier onderscheid tussen de ‘governer’ (de vorsten, bestuurders en wetgeving) en de ‘governed’ (de bevolking).⁶⁴ Deze onderwerpen werden in synoptische tabellen doorgaans samengenomen onder de term ‘wijs van heerschen’ of ‘ratio gubernationis’ (dat wil zeggen: de opzet van bestuur en samenleving, of maatschappelijke ordening) en opgesplitst in drie hoofdpunten: de wereldlijke en kerkelijke instellingen, het onderwijs met de geleerde mannen, en etnografische aspecten van de stadsbevolking (‘zeden des ghemeen volcks’).

Dat was een heel andere benadering dan in de stedenlof, waarin deugdzaamheid en superioriteit centraal stonden. Volgens de retorische voorschriften moesten immers de daden en bekwaamheden van de stadsbewoners worden besproken. De daden werden beoordeeld volgens de vier kardinale deugden en leverden zodoende een ethisch profiel op. Onder de bekwaamheden kon een groot aantal onderwerpen vallen maar er kwam nooit een algemeen geaccepteerde structuur tot stand en het ging het altijd om het aantonen van de voortreffelijkheid van de burgers. In de apodemische voorschriften, evenwel, ging het (als in de Venetiaanse gezantschapsberichten) veeleer om het noteren van leerzame informatie over administratieve, economische en etnografische aspecten waaruit de observeerder en het thuisfront voordeel konden halen.

Het eerste punt, de observatie en bespreking van de wijze van bestuur, is van alle onderwerpen ongetwijfeld het belangrijkste dat de reiziger te berde kan brengen. Zoals we zagen, werd er veel verwacht van de kennismaking met andere politieke systemen omdat dit soort kennis de jonge man (en het ‘vaderland’) bij de uitoefening van latere bestuursfuncties goede diensten kon bewijzen. Dallington benadrukte bijvoorbeeld de politieke en staatkundige aspecten en schrapte in zijn ogen irrelevante zaken zoals de gebouwen en bezienswaardigheden.⁶⁵ De Engelsman Thomas Palmer (1540-1626) schematiseerde in *An Essay of the Meanes how to Make our Travailles, into Forraine Countries, the More Profitable and Honourable* (1606) de doelen van het reizen in zes (op ramistische wijze steeds verder onderverdeelde) onderwerpen waarover de reiziger kennis moest vergaren: de taal, de eigenschappen van de bewoners, gegevens over het land, de rechtspraak, het bestuur en verschillende soorten geheime informatie. Duidelijk legt Palmer, die ‘as an aid to memory’ zijn hele boek nog eens samenvat in vier boomdiagrammen, de nadruk op politieke, bestuurlijke en juridische informatie.⁶⁶ Dat geldt ook voor Erpenius, die het leren kennen van de regeringsvorm noemde als een van de doelen van het reizen. Drie van de zeven hoofdstuktitels voor het systematische reisverslag reserveert hij voor de koning, de adel, de parlementen en de gerechtshoven.

63 Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 68.

64 Dallington, *A Method* (1605), fol. A4v, stipuleert dat bij de ‘Governor’ de vorst moet worden besproken (‘Prince’: ‘here of his name, family, descent, issue, parentage, armes, stile, title, Court, order, riches, forces, entrate, expences’) en de bestuursvorm (‘Law’), dat zijn (a) de bestuurders (‘Minister’: ‘of them of the Crowne, and of the body Politique’) en de wetgeving (‘Ministration’: ‘either civill, or criminall.’). Bij de ‘Governed’ moest worden gesproken over de ‘peoples nature, wits, aptnes diet, apparrell, language, icalousie’. De nadruk op deze onderwerpen doet sterk denken aan de Venetiaanse verballen, die een vergelijkbare (voornamelijk politieke) doelstelling hadden.

65 Over Dallington: n. 40.

66 Palmer, *An Essay* (1606), p. 53-127 en de tabel bij p. 35. Over deze reismethode: Rubiés, ‘Instructions’ (1996), p. 170.

Het was deze kennis die – eenmaal thuis – goede diensten kon bewijzen.⁶⁷

Allereerst moest hier de ‘maniere van geëringhe’ worden besproken, dat wil zeggen: de regeringsvorm, jurisdictie, privileges en bestuursorganen. Bevoegdheden van instanties en personen moesten duidelijk worden gemaakt. Ook de bestuurders zelf moesten worden behandeld, alsmede hun familieachtergronden. Daarnaast moest de beschrijver de rechtspraak en het gewoonterecht uiteenzetten, en het gebruik en misbruik van wetten en wetgeving aan de orde stellen.⁶⁸ Naast het wereldlijke bestuur dienden ten slotte ook de religieuze organisatievormen te worden nagegaan en besproken.⁶⁹ Omdat religie een gevoelig punt was, liepen de meningen uiteen over de diepgang waarmee dit onderwerp het best kon worden aangepakt. Erpenius adviseerde zijn lezers om in Frankrijk voortdurend te informeren naar de toestand van de gereformeerde kerk, die zich toen in een uiterst moeilijke situatie bevond.⁷⁰ Een Nederlandse anonymus raadde rond 1700 zijn zoon juist het tegenovergestelde aan:

Omtrent den Godsdienst moet men zeer ingetogen zijn, zonder zig oyt daarentrent in disputeren in te laeten; het is voor een Reizer genoeg, dat hij weete, welke aldaar de dominante is, en in wat gestalte en form het geestelijke governo en desselfs Discipline goeoeffent word.⁷¹

Het tweede hoofdonderwerp betreft de onderwijsinstellingen en alles wat met wetenschap en kunsten te maken heeft. De onderwerpen die hier aan bod kunnen komen, zijn divers. In ieder geval moeten alle onderwijsinstellingen worden genoemd en besproken. Ook aan bibliotheken en andere, aan het onderwijs verwante instellingen mag niet voorbij worden gegaan. Belangrijk is vooral dat dit de ideale plaats is om de geleerde mannen te bespreken die de stad heeft voortgebracht (*virī docti*).⁷² Dat onderwerp kon eenvoudig worden uitgebreid tot een bespreking van alle beroemde mannen (*virī illustres*). Bekende stedelingen (van koninklijke bloede, adel of bestuurlijke importantie) speelden namelijk een cruciale rol in de educatiereis. Het was de bedoeling dat de reiziger te allen tijde zoveel mogelijk van deze vips aanklampte. Geen reiziger ging dan ook op pad zonder aanbevelingsbrieven en een album amicorum. Hoezeer hij hieraan hechtte, blijkt onder meer uit de reisverhandeling van Erpenius, die zijn lezer de wijsheid meegaf dat het nuttiger is ‘om één geleerde te spreken dan tien palei-

67 Zie n. 24.

68 Wegh-wyser [...] door Vranckryck (1647), fol. *4r. Ik baseer me verder op: Zamehl, *Studiosus apodemicus* (1651), tussen fol. A8v-B1r; Gruber, *Discursus* (1619), §66; Meier, *Methodus* (n. 26), *politica* punt 10; Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 65-68; Turler, ‘De peregrinatio’ (1591), fol. 55v-60r.

69 Wegh-wyser [...] door Vranckryck (1647), fol. **4r-v schrijft bijvoorbeeld voor dat de reiziger ‘kenne de Geestelijcke Overheyt als den Paus, Cardinalen, Bisschoppen, &c. en oock de wereltlijcke.’

70 De Jonge, ‘De Tractatus’ (1998), p. 93. Erpenius noemde ‘de gereformeerde kerken’ zelfs als aparte topos voor het systematische reisverslag.

71 Bots, ‘Het boek’ (1979), p. 39.

72 Bijvoorbeeld de synoptische tabellen bij Chytraeus, *Variorum* (1594) en Zamehl, *Studiosus apodemicus* (1651), tussen fol. A8v-B1r. Volgens Pyrckmair, *Commentariolus* (1577), p. 53 en 59, moeten niet alleen de scholen en universiteiten worden besproken, de colleges en seminaries, de beroemde geleerden, docenten en studenten, en de universitaire privileges, maar ook de bibliotheken en andere zaken die te maken hebben met wetenschap en kunst. Meier geeft onder het hoofdpunt *scholastica* van zijn *Methodus* (n. 26) de meest uitputtende opsomming van onderwerpen m.b.t. boeken, wetenschappen, kunsten en onderwijs, inclusief de ‘*Virī docti, Philosophi, Mathematici, Arithmetici, Geometrae, Astro-nomi, Astrologi, Musici, Theorici, Componistae* (ut vocant) *Poëtae, Oratores, Historiographi.*’

zen te bezichtigen.’ Bovendien noemde hij het leren kennen van de *virī clari* als één van de doelen van de educatiereis en stipuleerde hij dan ook dat de toerist in zijn dagboek een speciale sectie moest reserveren voor aantekeningen ‘over de bekende mannen’.⁷³

Als laatste punt volgt strijk en zet een etnografische schets van de bevolking. Ook hier kan een veelheid aan onderwerpen ter sprake komen, zoals kleding en uiterlijk, zeden en gewoonten, religie en vroomheid. Ook een schets van de stedelijke economie met haar markten, handel en nijverheid hoort tot de mogelijke onderwerpen, maar conform het karakter van de educatiereis legden de apodemici daar meestal minder nadruk op.⁷⁴

Reisverslagen bezien

Deze voorschriften voor het observeren en beschrijven waren in de eerste plaats bedoeld voor reizigers. Maar gebruikten zij ze ook voor het maken van hun aantekeningen en het samenstellen van hun reisverslag? In de apodemische traktaten werd de aanstaande reiziger voortdurend op het hart gedrukt zich gedegen voor te bereiden. Uit bewaard gebleven aantekeningen weten we dat reizigers dat vaak ook deden door het lezen van reisgidsen, historisch-geografische beschrijvingen en reisverhandelingen. Naar aanleiding van hun lectuur maakten zij dan apodemische aantekeningen of noteerden ze het synoptische beschrijvingsschema.⁷⁵ Bovendien waren er natuurlijk bezorgde of overheersende vaders die hun zoons goed bedoelde reisvoorschriften meegaven, zoals de genoemde instructies van Constantijn Huygens aan zijn zoon Lodewijk.⁷⁶ Van Arnout Hellemans Hooft (1629-1680), de zoon uit Pieter Cornelisz Hoofts huwelijk met Leonora Hellemans, weten we dat hij zijn educatiereis voorbereidde met een gedegen literatuuronderzoek waarvan hij aantekeningen maakte die hij meenam op reis.⁷⁷ De Leidse student Johannes Thysius, van wiens educatiereis talloze papieren bewaard zijn gebleven (waaronder een lijst met meegenomen boeken), weten we dat hij – behalve boekjes over de rechten, de Franse taal en de Franse geschiedenis – ook reisgidsen meenam, die hij van tevoren wel zal hebben bestudeerd.⁷⁸ De synoptische tabel uit de Italiaanse reisgids van Schottus (een gids die Hellemans Hooft ook gele-

73 De Jonge, ‘De Tractatus’ (1998), p. 93; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 134-136.

74 Bots, ‘Het boek’ (1979), p. 38-39; Tessin, *Studieresor* (1914), p. 22; Gruber, *Discursus*, 1619, §67; Meier, *Methodus* (zie n. 26); Pyreckmair, *Commentariolus* (1577). Zamehl, *Studiosus apodemicus* (1651), tussen fol. A8v-B1r, legt nadruk op de economische aspecten: ‘Incolarum consuetudines, mores: quo pertinet ratio Oeconomiae, victūs & vestitūs. Item opificia, mercatura.’

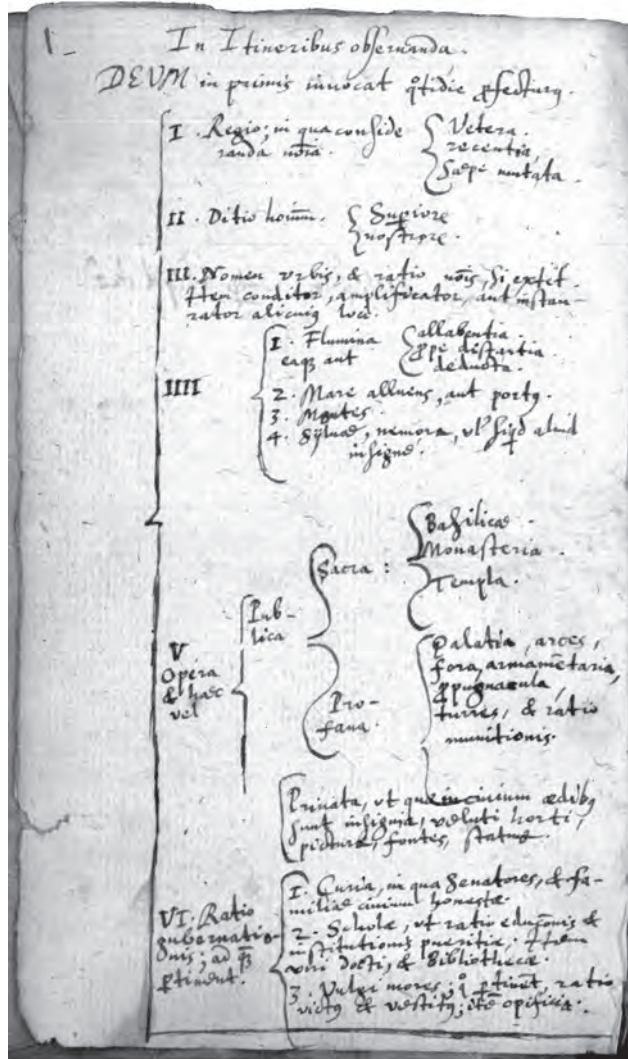
75 Over reisvoorbereidingen in het algemeen: Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 49-86. Over lectuur en voorbereidende notities in het bijzonder: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 337-338.

76 Zie n. 13. Zie ook: de reislessen van Jacob Cats waarin een vader tot zijn zoon spreekt (n. 15); Bots, ‘Het boek’ (1979); het advies van Paulus Teding van Berkhout (1609-1672) aan zijn zoon Pieter (1643-1712), besproken door Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 228.

77 UBA V J 40, fol. 1-20. Hij maakte aantekeningen in het Nederlands, Frans, Italiaans en Latijn. Hij schreef onder meer over het nut van het reizen, wat tijdens het reizen moet worden geobserveerd, en hoe de reiziger zich dient te gedragen. Over deze aantekeningen: Hooft, *Een naekt beeldt* (2001), p. 17 en 186.

78 De Jonge, ‘De grand tour’ (1976), p. 70; De Jonge, *De grand tour* (1975), p. 11-13.

Afb. 20 De synoptische samenvatting in het boekje met reisaantekeningen van Ernst Brinck (1595-1607).

zen had) trok de bijzondere aandacht van de toekomstige burgemeester en universiteitsbibliothecaris van Harderwijk, Ernst Brinck. Hij nam haar op in zijn bandje met reisaantekeningen dat hij bijhield tijdens zijn eerste reis naar het buitenland (afb. 20).⁷⁹ Het is echter zeer de vraag of al die reislessen wel ter harte werden genomen. De soms

79 Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, OA Harderwijk 2048, fol. 1v. Hierover: Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 134; Van Wijhe, 'Amsterdam' (1923), p. 25; Van Rappard, *Ernst Brinck* (1868), p. 22. Blijkens de titel van het schema ('DEVM in primis invocat quotidie profecturus') heeft Brinck waarschijnlijk de reisgids van Schottus overgeschreven. Het aantekenboekje bevat notities die Brinck maakte tijdens zijn reizen door Duitsland, Engeland, Frankrijk en de Nederlanden. Er is al meer dan twintig jaar een uitgave van de bundel met reisaantekeningen op handen bij de Gelderse oudheidkundige vereniging. Edities van gedeelten van de tekst: Van Driel, 'De Veluwe' (1991); Phaff, 'Een vergeten tijdgenoot' (1988); Brinck, 'Harderwijk' (1976); Van Wijhe, 'Amsterdam' (1923).

wel zeer uitgebreide en al te gedetailleerde beschrijvingsschemata lijken te veelzijdig te zijn om werkelijk te worden toegepast in aantekenboek en reisjournaal. In haar studie over de *grand tour* constateerde A. Frank-van Westrienen al dat de jongelui nauwelijks tot studie kwamen, of er althans in hun verslagen geen blijk van geven. Zo maakten ze weinig of geen aantekeningen over in de theorie benadrukte studieonderwerpen als staatsinrichting, rechtspraak en godsdienst. Bovendien zijn weldoordachte en systematische beschrijvingen in de bewaard gebleven reisverslagen een zeldzaam verschijnsel.⁸⁰ Maar ontbreken doen ze niet. Er waren aan de ene kant toeristen die, zoals C.D. van Strien constateerde met betrekking tot de Britse reisverslagen over de Republiek, ‘were highly conscious of the fact that they were composing a travel journal and concentrated on giving information on foreign countries’; zij gaven systematische informatie waarin de persoonlijke factoren in meer of mindere mate naar de achtergrond werden geschoven. Aan de andere kant waren er reisverslagen die stevig vasthielden aan het chronologische karakter van het privédagboek, die waren geschreven door toeristen die zich minder bekommerden om dergelijke literaire conventies en die meer persoonlijke informatie opnamen dan de andere soort toerist.⁸¹ Beide soorten verslagen waren echter wel degelijk in meer of mindere mate herschreven, aangevuld, opgeleukt en gestileerd, dus met bepaalde middelen vormgegeven en bestemd voor een zeker leespubliek, dat waarschijnlijk moet worden gezocht in de kring van familieleden en vrienden.⁸² Een bijkomend verschil, zoals S. Huigen heeft geconstateerd met betrekking tot de reisverslagen over Zuid-Afrika, is dat de chronologische verslagen in de verleden tijd zijn gesteld, en de systematische beschrijvingen opteren voor de ‘ethnographic present’, die de verslagen een tijdloos en essentialistisch karakter geven.⁸³

Die tweedeling kan ook gelden voor reisverslagen die werden geschreven door Hollanders op reis. Een representatieve selectie van beschrijvingen van Parijs moet duidelijk maken in hoeverre de apodemische voorschriften in hun reisaantekeningen werden gevolgd.⁸⁴

80 Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 134-202. Een beschrijving van Zwitserland (geen uittreksel uit een boek) die de latere raadsheer van Groningen en afgevaardigde in de Staten-Generaal Wicher Pott (1661-1716) in 1686 per brief aan zijn ouders stuurde, is een uitzondering. Hij was consciëntieus in de studie. In Engeland besteedde hij iedere ochtend van 7 tot 11 aan het lezen van lectuur over dat land (p. 171-172). Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 90-94 vergelijkt het gebruik van *artes apodemicae* met het gebruik van kookboeken of boeken over etiquette: je raadpleegt ze alleen als het nodig is.

81 Van Strien, *British Travellers* (1989), p. 50. Het onderscheid van Van Strien heeft te maken met het geïntendeerde publiek en daarmee met het onderscheid tussen reisverslagen en reisgidsen: schreef men louter voor zichzelf, voor de ouders, of voor een breder lezerspubliek zoals familie en vrienden (en kreeg het verslag dus ook een functie als reisgids)?

82 Vgl. Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 27-28 en 346; Bepler, ‘Travelling and posterity’ (2005); Dekker, ‘Van grand tour’ (1994), en over de literaire vormgeving van reisverslagen onder meer: Chard, *Pleasure and Guilt* (1999). Die verslagen konden bijvoorbeeld in intieme kring worden voorgelezen, of ze dienden als reisgids voor de jongere generatie. De reisverslagen konden ook de functie hebben om de thuisblijvers aan te tonen dat ernst werd gemaakt met het educatieve aspect van de reisonderneming en dat tijd en geld dus goed werden besteed.

83 Huigen, *Verkenning van Zuid-Afrika* (2007), p. 27-28; Huigen, *De weg naar Monomotapa* (1996), p. 31.

84 Er is gekozen voor Parijs omdat dit de belangrijkste bezienswaardigheid van Frankrijk was en omdat vrijwel iedere toerist op *grand tour* de stad aandeed. In het corpus van Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 47-51, was Parijs de meest beschreven stad (10,9% van alle folia) gevolgd door Londen (7,8%) en Rome (6%). Over Parijs in reisverslagen van Nederlanders en Brabanders (maar de focus ligt niet op de beschrijving en verslaglegging): Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 289-300; Frijhoff, ‘Le Paris vécu des néerlandais’ (1997); Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 250-262 (op p. 251

Het chronologische dagboek

De meeste passages over Parijs volgen het vaste stramien van het reisverslag en horen dus tot Van Striens tweede categorie. Dat stramien bestond uit een chronologische opsomming van de reisetappes, waarin feiten als de afgelegde afstanden en de gevolgde route werden genoteerd, meestal aangevuld met informatie over de gebruikte vervoermiddelen, de herbergen waar men overnachtte, en notities over wie en wat men had gezien.⁸⁵ Een goed voorbeeld hiervan is Jan Martensz Merens (1574-1642), telg uit een Hoorns regentengeslacht dat zijn fortuin had gemaakt in de lakenhandel. In 1600 reisde hij door Frankrijk, Italië en Duitsland en maakte uitgebreide notities in een 'Memoryboekje', die hij eenmaal terug in Hoorn uitwerkte tot een omvangrijk nethandschrift. Merens noemt de plaatsen die hij bezoekt, de herbergen waar hij afstapt en de afstanden die hij aflegt. Vaak geeft hij ook beschrijvingen van het landschap waar hij doorheen rijdt en hij beschrijft de bezienswaardigheden die hij bezoekt. Maar aan systematische plaatsbeschrijvingen waagt hij zich niet. Van 1 tot 6 juni bevindt hij zich in Parijs. Zijn verslag volgt de chronologie van het bezoek en wijdt slechts tien woorden aan een algemene appreciatie: 'Is een uytermaeten groote stadt met schoone huysen ende pallaysen'. Nadat hij zijn intrek heeft genomen in *De vier heemskinderen*, bezoekt hij eerst het Parlement van Parijs, de hoogste rechtbank. Daar vallen hem noch de architectuur noch de juridische facetten op, maar wel de ongelooflijke drukte. Het is er 'altoos vol procureus, advocaten, edellieden, joffrouwen, ryckelijck gecleet ende verciert, oock alderleye coopmanschappen, die men souden moegen bedeyncken, sonder de hoeren te vergeeten; men siet oock veel gevangens beneeden in een groote plaetse loopen, van de galerye aff.' De rest van zijn bezoek staat – althans in zijn reisverslag – in het teken van de monarchie. De dag na aankomst bezoekt hij de koninklijke paleizen van het middeleeuwse Louvre (dat werd gerestaureerd maar deels nog een Gotisch uiterlijk had), dat hij alleen noemt, en de Tuileries, waaraan nog wordt gewerkt. Het Louvre vond hij kennelijk onaantrekkelijk, maar het laatste paleis in moderne stijl ontlokt hem lovende woorden over de marmeren pilaren, de grote toetsstenen ('omtrent thien voeten lanck ende ses voeten breed'), het prachtige trappenhuis, de marmeren schouwen in de kamers en zalen, en de kunstig aangelegde tuinen. Ook maakte hij een uitstapje naar Saint-Denis, waar hij de basiliek bezocht waar de Franse koningen begraven werden. De zondag daarna zag hij de koning in hoogsteigen persoon in procesie naar de kerk gaan. Merens greep zijn kans: 'door faveur' kon hij de koninklijke residentie bezoeken (het Louvre). Hij bewondert de vergulde plafonds, de wandtapijten en

n. 22 een lijst met relevante reisverslagen). Ik bekeek de volgende reisverslagen: Hellemans Hooft, *Een naekt beeldt*, ed. G. Brownsky en Verkruijssse (2001); Bekker, *Beschrijving van de reis*, ed. Van Sluis (1998); Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991); Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979); De Jonge, *De grand tour van Johannes Thysius* (1976); L. Huygens, 'Journal', in: Huygens, *Oeuvres* (1888-1950), dl. 22 (1950), p. 463-492; Merens (ed.), 'De reis van Jan Martensz. Merens' (1937); Driessen (ed.), *De reizen der De la Courts* (1928); Buchelius, *Description de Paris*, ed. en vert. Vidier (1900); Feith, 'Reis-journaal van Jr. Frederik Coenders van Helpen' (1893); Huygens, *Journalen van Constantijn Huygens, den zoon* (1888); Zoete van Laecke, *Journal d'un voyage à Paris*, ed. Faugère (1862).

85 Dekker, 'Van grand tour tot sukkelreis' (1994). Zie ook: Dibon, *Le voyage en France* (1963) en voor Engeland in de Stuart periode (1603-1688): Van Strien, *British Travellers in Holland* (1989), p. 29-36.

de schilderijen en bezoekt de koninklijke slaapkamer met uitzicht op een volière met wel 200 tot 300 zingende vogels. Diezelfde middag zag hij de koning er ook eten, samen met zijn bastaardzoontje dat ‘omtrent drie cleyne treeden’ van zijn vader vandaan zat. Hij besluit met enkele losstaande opmerkingen: de stedelijke grachten zijn op sommige plekken met water gevuld en staan op andere droog, en er is een kasteel bij de Porte Saint-Antoine (namelijk de Bastille). Op 7 juni vertrekt hij alweer. Veel meer dan over zijn bezoeken aan Saint-Denis, het Parlement, het Louvre en de Tuileries vernemen we niet. Vooral heeft hij aandacht voor de uiterlijkheden. Parijs met zijn bevolking, en zelfs het functioneren van de bezochte instellingen blijven grote onbekenden.⁸⁶

De apodemische systematiek

Soms verwerkten de dagboekschrijvers hun chronologische aantekeningen tot thematische plaatsbeschrijvingen. Binnen die groep neemt de schilder Van der Vinne, met wie we dit hoofdstuk openen, een bijzondere positie in. Van der Vinne verbleef tussen 12 juni en 17 augustus 1655 te Parijs, waar hij werkte voor de landschapschilder Pierre Forest (1587-1675) op de Pont-Neuf. Zijn ervaringen legde hij neer in een systematisch aangepakte stadsbeschrijving die in hoge mate de apodemische voorschriften volgt.⁸⁷

Die uitzonderlijke werkwijze noopt hem wel tot twee preliminaire opmerkingen. Ten eerste kan hij niet volledig zijn. Er is over de stad zo veel te vertellen, dat het ‘een groot boeck en gaeuw vernuft’ zou vereisen om alles nauwkeurig te noteren. Aan beide heeft hij een tekort. Daarom tekent hij slechts ‘eenighe voornaemste dinghe’ aan. Ten tweede wil hij duidelijk maken dat een systematische beschrijving (die in theorie natuurlijk gebaseerd is op ter plekke gemaakte aantekeningen) niet noodzakelijkerwijs betekent dat de auteur zich op secundaire bronnen verlaat en er dus geen autopsie aan diens beschouwingen ten grondslag ligt. Tijdgenoten vulden hun reisverslagen name-

86 Merens, ‘De reis’ (1937), p. 87-90. Zie ook: Merens, *De geschiedenis van een Westfries regentenfamilie* (1959); Merens, ‘Een Hoornsche jongen op reis’ (1939). Een vergelijkbare behandeling van het bezoek aan Parijs vinden we bij Pieter de la Court, die Parijs bezocht tussen 19 en 23 april 1642 (Driessen (ed.), *De reizen* (1928), p. 13-15), Constantijn Huygens jr. (1628-1697), de zoon van Constantijn Huygens en Susanna van Baerle, die in 1649-1650 door Frankrijk en Zwitserland reisde (Huygens, *Journalen* (1888), p. 92-113) en in het verslag van Arnout Hellemans Hooft, die Parijs twee jaar later bezocht en die allerminst uitgebreide beschrijvingen van de bezienswaardigheden geeft maar wel veel plaats inruimt voor persoonlijke opmerkingen (Hellemans Hooft, *Een naekt beeldt*, ed. Gabrowsky en Verkruisje (2001), p. 182-184). In het verslag van zijn bezoek aan Lübeck in 1653 geeft hij overigens wel een systematische maar beknopte beschrijving (UBA V J 40, fol. 147r-148r).

87 Frijhoff, ‘Le Paris vécu des néerlandais’ (1997), p. 21-24; Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 143-158 (*Dagelijckse aentekeninge*, tweede versie) en NHA Bib 44-001551 M, fol. 154v-163v (*Memoriael*, eerste versie). Van der Vinne had in zijn oorspronkelijke dagboek (*Memoriael*) geschreven dat de tekst niet was bestemd om in druk te worden verspreid, maar alleen diende om zijn geheugen te ondersteunen. In de netversie van vele jaren later (*Dagelijckse aentekeninge*) ontbreekt die mededeling. Het is dus niet uit te sluiten dat zijn verslag de functie van gids had voor degenen die het handschrift lazen, zoals zijn directe familie en zijn kennissenkring. Dat zou het systematische karakter van de tekst gedeeltelijk kunnen verklaren. Een bijkomende reden kan zijn dat Van der Vinne historische belangstelling had en daardoor mogelijk een voorkeur had voor objectievere vormen van beschrijving. Hij was niet alleen literair actief in het Haarlemse rederijersmilieu, maar hij hield ook een Haarlemse kroniek bij tussen 1635 en 1696. Zijn andere beschrijvingen (waarvan de uitgebreidste handelen over Keulen, waar hij twee weken verbleef, en Genève, waar hij 15 maanden was) zijn minder volledig.

lijk vrijwel automatisch aan door allerlei literatuur te citeren (zoals reisgidsen en reisverslagen van anderen) zonder dat ze dat noodzakelijkerwijs vermeldden. De Dordtse reiziger Cornelis van Beveren (1591-1663) liet in het journaal dat hij tijdens zijn *grand tour* in 1612 bijhield speciale ruimtes onbeschreven, die hij na thuiskomst invulde met kennis uit reisgidsen en geschiedenisboeken (die ongetwijfeld onderdeel uitmaakten van het educatieve aspect van de *grand tour*).⁸⁸ Ook Van der Vinne baseerde zich op zulke bronnen, waarvan hij er een enkele noemt. Maar hij expliciteert direct aan het begin van zijn beschrijving van Parijs dat hij de dingen beschrijft ‘als ick meest selfs met ogen gesien heb en niet veel uijt tijtboecken of hooren seggen, maer meest uijt ondervindinghe’.⁸⁹

Sommige onderwerpen laat hij achterwege omdat ze niet relevant zijn en omdat zijn relaas anders te lang zou worden. Dat geldt vooral voor ‘de eerste begintzelen en tegenwoordighe stant’ van de stad. Hij opent dan ook niet met een erudiet oorsprongsverhaal maar met algemene opmerkingen over de ligging van de stad, waarbij hij (geheel volgens het aangekondigde idee van autopsie en in tegenstelling tot wat in de stedenlof gebruikelijk was) zowel positieve als negatieve kanttekeningen plaatst:

De out vermaerde en door de werelt wijt beroemde stat Parijs is een groote wel beboude en volck-rijcke statt[,] is seer wel gelegen in een schoone lantdouw[,] heeft een schoone claere gesunde lucht buyten de statt[,] doch binnen de statt niet soo luchtich door al t’gewoel en door de vuyle straten, want syn machtighe vuijle straten[,] doch heeft een claere schoone revier door de stat genaemt de Seine waer veel nootsaekelycke goederen door toegevoert werden.⁹⁰

Misschien is het druk en zijn de straten vuil, maar Parijs is ook een koninklijke residentie ‘die met recht eer een werelt als stat mocht genoemd werden’.⁹¹ De volle nadruk ligt dan ook op de bezienswaardigheden met voorop de woonplaats van de regerende koning Lodewijk XIV (1638-1715): het gebouwencomplex Louvre-Tuileries. Over het uiterlijk van die paleizen schrijft hij niets (Van der Vinne verwijst naar de gravures die hij van Parijse gebouwen had gekocht). Ook zwijgt hij over het interieur, omdat hij niet over de juiste connecties beschikte die hem toegang konden verlenen. Van der Vinne zag dan ook niet de koning dineren, wat regentenzoon Merens ‘door faveur’ wel lukte.⁹² Maar van de tuinen (die ‘meest altijd voor de wandelaers open’ zijn) geeft hij een levendige beschrijving. Er zijn prachtige lanen met essen, iepen en linden die kunstig

88 Bijvoorbeeld Huigen, ‘De zaak Valentyn’ (2009), p. 35 (met verwijzingen naar recent onderzoek naar Franse en Duitse reisverslagen); Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 337-346 en 354-356, het voorbeeld van Van Beveren op p. 346. Verhoeven, ‘Brought together’ (2004) laat zien dat de auteurs van zeventiende-eeuwse reisgidsen voortdurend plagieerden en compileerden, maar dat hier in de late zeventiende en vroege achttiende eeuw verandering in kwam.

89 Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 156. De enige keer dat hij een bron noemt is op p. 151. Hij voegde geen eigen tekeningen aan het gedeelte over Parijs toe maar wel tien gravures van gebouwen uit de *Topographie françoise* (1641) van Claude de Chastillon (1560-1616), en een stadsprofiel van Israël Silvestre (1621-1691), die hij mogelijk ter plekke heeft gekocht en waarnaar hij in de tekst van zijn beschrijving van Parijs ook telkens verwijst (in de tweede versie).

90 NHA Bib 44-001551 M, fol. 154v. Zie ook de tweede versie: Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 144, die in deze passage alleen op details afwijkt.

91 Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 158.

92 Vgl. Frijhoff, ‘Le Paris vécu des néerlandais’ (1997), p. 23; Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 40-41.

zijn gesnoeid en ‘boven met de tacken als galderijen door een gevlochten’. In het midden staat een vierkanten fontein die – hij heeft het opgemeten – een omtrek heeft van 270 passen. Verderop ligt een rots met enkele verweerde standbeelden van zeegoden en waternimfen eromheen, die vroeger waarschijnlijk ook een fontein was, en ook is er een ‘treffelijke’ volière te bewonderen met allerlei soorten vogels erin. Ook van het Palais du Luxembourg, aan de andere kant van de stad, beschrijft hij de openbaar toegankelijke tuin met zijn fontein (die een omtrek heeft van 88 passen), die veel lijkt op de tuinen van de Tuileries ‘maer eer beter als slechter’. Het paleis zelf kon ditmaal rekenen op enkele woorden. Bij binnenkomst in de vleugel aan de rechterkant hing namelijk een reeks schilderijen van Peter Paul Rubens (1577-1640) die volgens Van der Vinne het leven van Hendrik IV (1553-1610) afbeeldde (maar hij bedoelde waarschijnlijk de bekende reeks over het leven van Hendriks vrouw Maria de’ Medici (1575-1642) die tegenwoordig in het Louvre hangt).⁹³

Na de koninklijke paleizen komen de adellijke woning van kardinaal Richelieu en het stadhuis, waar hij ook geen toegang had. Van der Vinne bewondert de gevel met de levensgrote afbeelding van koning Hendrik IV maar moet gissen naar de rest: ‘De vorder heerlijkheit die dit gebouw inwendich van kamers en anders heeft is ongetwijfelt heerlijk en uijtstekende.’ De andere wereldlijke bouwwerken beschrijft hij alleen, zo merkt hij op, als ze openbaar toegankelijk zijn. Daarom gaat hij vooral uitgebreid in op de Place des Vosges en de bruggen over de Seine, waar hij telkens afmetingen opneemt, historische feitjes noemt, en vertelt over het dagelijkse leven. De Pont-Neuf, bijvoorbeeld, is een nieuwe brug die begonnen is tijdens het bewind van Hendrik III (1551-1589) maar pas door Hendrik IV werd voltooid. Ze rust op 12 bogen, is 390 passen lang en 27 passen breed. Van die 27 passen zijn er zeven aan weerszijden gereserveerd voor wandelaars. De resterende 13 in het midden zijn voor de karossen en wagens, waarvan er dus 3 of 4 tegelijkertijd elkaar kunnen passeren. Van der Vinne vervolgt:

Tis er van smorgens tot savonts soo ongelooflijk vol volck, wagens en karossen, oock quacksalvers en singhers en andere kramerijtjes (waer onder sich veel gaeus dieven ophouden) dat het niet wel te seggen is en wanneer ‘tmaer een weijnich duijster begint te werden, komtmn sijn mantel of hoet daer lichtelijck te verliesen.⁹⁴

Over de paleistuinen had hij al geschreven dat ze vooral op zon- en feestdagen ongelooflijk druk waren, niet alleen door het grote aantal wandelaars, maar ook door de ‘kloot en schijfschieters, kegelaers en die in de palmaje spelen [=palmeren, goochelen].’⁹⁵ Hier is duidelijk een man aan het woord die zich vol overgave tussen de Parijzenaars begaf.

Na de wereldlijke gebouwen zijn de kerkelijke aan de beurt. Van der Vinne begint uiteraard bij de kerken met veel aandacht voor de Notre-Dame (we treffen hem weer standbeelden en voetstappen tellend aan), maar het meest opvallend is zijn lange bespreking van de ‘godts-huijsen’, waarover maar weinig reizigers opmerkingen aan hun

93 Zie over de nooit voltooide schilderijengalerij over het leven Hendrik IV: Galletti, ‘Rubens’ (2008). Zie over de Rubens-serie ook Frank-van Westrienen, *De grote tour* (1983), p. 252.

94 Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 148-149.

95 Van der Vinne, *Dagelijckse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 147.

reisverslagen toevertrouwd, maar wat wel werd beschreven in reisgidsen en stadsbeschrijvingen.⁹⁶ Met kennelijke bewondering noemt hij de ziekenhuizen in de stad en in de voorsteden, en de ‘huijsen voor armen, weesen en behoeftige kinderen’, ook al kan hij niet volledig zijn. Aan sommige van die instellingen wijdt hij enkele woorden en soms blijkt dat hij de gebouwen dan zelf heeft gezien. Van het Hôtel-Dieu (bij de Notre-Dame) beweert men dat er 800 bedsteden zijn. Daar hecht Van der Vinne wel geloof aan, omdat hij de zalen zelf verschillende malen heeft gezien. Het was hem toen opgevallen dat er soms wel 2 of 3 zieken in één bedstee lagen. Ook de hygiënische toestand is er uitstekend, want het is er schoner dan in welk privéhuys in Frankrijk dan ook.⁹⁷

Na de ligging en gebouwen komt volgens het apodemische schema de stad in intermis aan de orde. Van der Vinne is hierover beknopter dan over de bezienswaardigheden, maar hij kan toch enkele bijzonderheden vermelden. Zo verwondert hij zich over het grote aantal inwoners en de drukte op straat. Er zijn zoveel karossen

datmen nauyckx een straet hoe kort die is kan passeeren sonder 2 a 3 karossen te ontmoeten, soo dat ick somtijts sijnde op een dwarsstraet mijn vermaek hadde om te tellen hoe veel karossen ick int gesicht hadde en alst weijnich was, was het 6 a 7 maer meest 10 a 12 en somtijts wel 18 a 20.⁹⁸

Ook bespreekt hij het gebouw van het hoogste gerechtshof en de daar gelegen Sainte-Chapelle. Daar kun je relikwieën kopen, sneert hij, zoals moedermelk van Onze Lieve Vrouw en de nagels aan het kruis van Christus. Tevens behandelt hij de stedelijke rechtspraak, die zeer streng is, maar niet gebonden aan één bepaald gebouw. Meestal wordt namelijk rechtgesproken voor het huis waar de misdaad werd gepleegd. Er gaat geen dag voorbij of er vinden wel executies plaats. Op de werking van bestuur en rechtspraak gaat hij echter niet verder in. Ook laat hij (als schilder op reis) zaken achterwege die voor andere toeristen wel relevant waren en zelfs onderdeel uitmaakten van hun dagelijkse beslommeringen in de Seinestad:

Indien ick nu wilde int langhe van alle speelcollegien, schermsholen, kaetsbanen en wat het dertel hof meer in waerden hout soude verhalen, dat soude te langh sijn en acht sulcx oock niet waerdich. Van gelijcke stap ick verbij de universiteit, grooten hoop studenten, munt, etc., twelck alhier 't eerste en hooghste en van geheel Vranckrijk is.⁹⁹

Van der Vinne verzweg wat voor hem niet relevant was, maar deed desondanks zijn best om de hoofdpunten van het apodemische schema af te werken. Niet alleen behandelt hij daardoor onderwerpen die andere reizigers nauwelijks opvallen, zoals de liefdadigheidsinstellingen, maar ook ziet hij zich genoodzaakt een korte verantwoording te geven als hij zaken overslaat.

⁹⁶ Zie bijvoorbeeld de invloedrijke reisgids van Justus Zinzerling, die voor zijn beschrijving van Parijs de thematisch gestructureerde stadsbeschrijving uit de kosmografie van Paulus Merula citeert: Sincerus, *Voyage dans la vieille France* (1859), p. 279-292. Merula verwees meerdere malen naar het boek van Gilles Corrozet (zie hoofdstuk 6) en merkte speciaal op dat hij de liefdadigheidsinstellingen niet zal behandelen (p. 287). Die instellingen komen wel aan de orde in de reisgidsen van n. 103.

⁹⁷ Van der Vinne, *Dagelijkse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 153.

⁹⁸ Van der Vinne, *Dagelijkse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 155.

⁹⁹ Van der Vinne, *Dagelijkse aentekeninge*, ed. Sliggers (1979), p. 155.

De topografische indeling

Ook andere reizigers produceerden soms plaatsbeschrijvingen, maar zij pasten dan niet de apodemische richtlijnen toe. Bovendien combineerden zij een altijd beknopt gehouden beschrijving met een chronologisch verslag van hun bezoek. Dat geldt bijvoorbeeld voor Pieter Cornelisz Hooft, die op 11 juni 1598 uit Amsterdam vertrok voor een *grand tour* door Frankrijk, Italië en Duitsland van bijna drie jaar.¹⁰⁰ Hoofts studiereis was waarschijnlijk bedoeld om kennis te maken met de internationale handel: de route liep langs handelsrelaties van de familie. Ook had zijn reis meer algemene educatieve aspecten, zoals blijkt uit zijn *Reis-heuchenis*, het dagboek waarin hij in telegramstijl zijn indrukken noteerde.¹⁰¹ De basis van dit verslag is – net als bij Merens en Van der Vinne – het chronologische relaas waarin data en afstanden worden opgesomd, en plaatsen en bezienswaardigheden genoemd en besproken. Wat hij over Parijs noteerde, is door D. van der Cruysse gekarakteriseerd als typisch voor de Noorderling die deze stad bezoekt. Ten eerste toont de koopmanszoon een begrijpelijke belangstelling voor winkels en handelswaar. Ten tweede weerspiegelt diens bewondering voor de renaissance zich in laatdunkende uitlatingen over middeleeuwse kunst en architectuur (een houding die we ook al bij Merens constateerden). Ten slotte sprak hij de taal gebrekkig en had hij weinig relaties: Hooft blijft een buitenstaander die vooral gebouwen en andere bezienswaardigheden observeert maar (min of meer in tegenstelling tot Van der Vinne) niet doordringt in de stedelijke samenleving.¹⁰² Dat was het geval met de meeste toeristen die Parijs aandeden en dat kan zeker verklaren waarom opmerkingen over de stad in *internis* doorgaans tot het minimum beperkt blijven.

Hoofts opmerkingen over Parijs beginnen met algemene woorden over de ligging van de stad. Hij noemt de twee voornaamste winkelstraten ('seer heerlijk beboogt & cierlijk door menichte van verscheiden winckels'), de twee belangrijkste bruggen ('die aen beide sijden met huizen bebouwt sijn, in maniere dat eenen onbekenden niet merckt dat hij over een brugge gaet'), en de Seine die de stad in drieën deelt. Van ieder stadsdeel bespreekt hij vervolgens heel kort de belangrijkste bezienswaardigheden. Ziedaar zijn topografische systematiek, die hij mogelijk ontleende aan de traditionele

100 Andere reisverslagen die een algemene beschrijving van Parijs combineren met een chronologisch relaas: Bekker, *Beschrijving van de reis*, ed. Van Sluis (1998), p. 86-115; Buchelius, *Description de Paris*, ed. en vert. Vidier (1900); Feith, 'Reis-journaal van Jr. Frederik Coenders van Helpen' (1893); Zoete van Laecke, *Journal d'un voyage à Paris*, ed. Faugère (1862).

101 Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991). Hierover: Van der Cruysse, 'Blikken uit de Lage Landen' (1986); Van der Cruysse, 'P.C. Hooft et la France' (1980). Het reisverslag is vooral een uiting van toerisme; van universitaire studie of van het leren van de taal is in de verslagen geen sprake: Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 22. De telegram-achtige tekst is gekarakteriseerd als 'een lijst van data, plaatsen en bezienswaardigheden [...] die [...] is uitgegroeid tot een wat uitgebreider verslag': Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991), p. 36-37. Reisgenoten, financiën en contacten met thuis blijven buiten beschouwing. Dekker, 'Van grand tour tot sukkelreis' (1994), p. 8 bestempelde de tekst door dit ontbreken van persoonlijke informatie als reisgids en nam hem niet op in Lindeman, Scherf en Dekker, *Reisverslagen* (1994).

102 Van der Cruysse, 'Blikken uit de Lage Landen' (1986). Hoewel Hoofts grote bewondering voor de Franse en Italiaanse renaissancecultuur bekend is, blijkt er uit zijn reisverslag weinig van. Een culturele lofzang zoals in zijn bekende rijmbrief uit Florence was kennelijk niet op zijn plaats in dit beknopte reisverslag: Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991), p. 28; Porteman, 'Italia siet ghij hier' (1989). Reizigers uit de Nederlanden waren over het geheel genomen weinig lovend over de gotische stijl, maar bewonderden de renaissancestijl: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 207-208 en 289-290; Frank-van Westrienen, *De groote tour* (1983), p. 306; Schudt, *Italienreizen* (1959), p. 320-322.

stads- en reisgidsen waarin diezelfde driedeling vaak voorkwam.¹⁰³

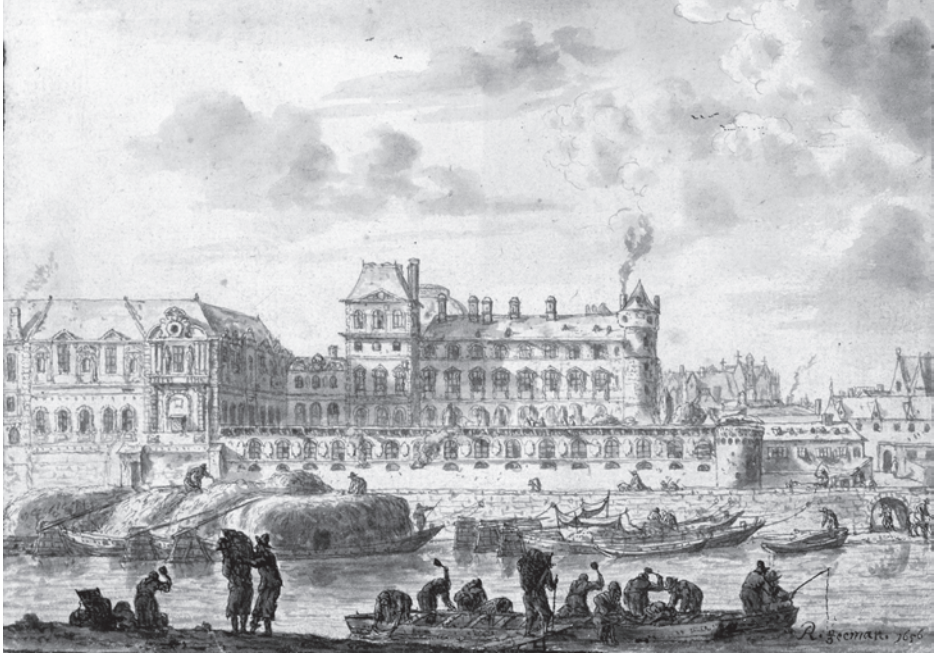
Eerst vertoef hij in het centrum van de stad, op het eiland in de Seine (*Ile de la Cité*). Hier vertelt hij over de Notre-Dame en het Parlement met de Sainte-Chapelle. De middeleeuwse Notre-Dame is niet mooi, zo noteert hij, maar wel uitermate groot en moet ook veel hebben gekost, ‘doch soude aensienlijcker sijn ende meer geacht werden, soo ment wel onderhiel.’ Het volgende stadsdeel ligt op de linkeroever (*Université*) en is volgens hem de beste plaats om te wonen. Hij noemt enkele kerken en kloosters, maar bespreekt de academie niet. In het stadsdeel *Ville* ten slotte (aan de rechteroever van de Seine) bespreekt hij de paleizen van het Louvre en de Tuileries, en noemt hij onder meer het Arsenal en de Bastille. Het middeleeuwse Louvre ligt aan de oever van de Seine, zo vertelt hij, en wordt bewoond door de koning, maar het is ‘niet veel bijsonders, noch in menichte van cameran, nochte ook in costelijckheit.’ Aan de achterzijde bevindt zich evenwel een moderne galerij – de *Petite Galerie* –, die ‘bijcans volmaeckt is’ en ‘boven maten costelijck’. Vandaar loopt een gloednieuwe vleugel langs de Seine – de *Grande Galerie* –, waaraan nog wordt gebouwd. Men zegt dat de koning van plan is deze tot aan het eveneens nog in aanbouw zijnde Tuileriënpaleis te leiden (wat ook inderdaad geschiedde) en, zo berekent Hooft, dan zou die gaanderij meer dan 700 of 800 passen lang zijn. Bij het Tuileriënpaleis heeft hij vooral oog voor het trappenhuis (dat Merens al kort noemde): een torentje met een wenteltrap, marmeren pilaren van verschillende kleur, een inscriptie die het gebouw opdraagt aan Hendrik IV, en een rond leien dak dat door zijn vergulde lelies het evenbeeld is van de Franse koningskroon. ‘Dit is het cierlijckste ende costelijckste gebouw dat ick van die mate in gansch Vranckrijck gesien hebbe’.

Nadat Hooft de drie stadsdelen besproken heeft, besluit hij met algemene opmerkingen over de grote omvang van de stad (twee uren gaans voor wie de stadsmuren volgt, en naar men zegt vier uren voor wie ook rond de voorsteden wandelt), haar voordelige ligging in een dal, en haar gebouwen in het algemeen: onze reiziger constateert dat er veel kloosters en kerken zijn, dat de stad geen gebouwen heeft die uit de oudheid stammen of heel modern zijn (op twee uitzonderingen na), en dat op sommige plaatsen de stadsmuren sterk zijn, maar op andere zeer zwak.¹⁰⁴

Al met al is Hoofts bespreking van Parijs vooral topografisch en niet apodemisch-thematisch. Hij doet geen poging om de gebouwen in te delen in wereldlijke en ker-

103 Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 294; Milliot, ‘L’espace parisien’ (2001); Chabaud, *Les guides de Paris* (2000) en ‘*Images de la ville*’ (1998). Ten gevolge van de stadsvernieuwingen onder Hendrik IV en vooral Lodewijk XIV maakt de traditionele driedeling langzamerhand plaats voor een nieuwe opzet. Voor de reisgidsen zie men bijvoorbeeld *Delitiae Galliae* (1619), p. 56-74; Göllnitz, *L’ulysse francois*, vert. Coulon (1643), p. 269-330; Wegh-wyser [...] door Vranckryck (1647), p. 189-251 (m.n. p. 192). De *Delitiae* bespreekt eerst de gebouwen in de drie stadsdelen en daarna (om verwarring te voorkomen) toch apart de kerken, kloosters en liefdadigheidsinstellingen in de stad. In Louis Coulons (1605-1664) vertaling van Göllnitz’ reisgids is de driedeling nog verder in omvang geslonken. Hij vervolgt met aparte hoofdstukken over de kerken, kloosters, liefdadigheidsinstellingen, de universiteit, het parlement en gerechtshof, en de openbare gebouwen (paleizen, Bastille, Arsenal, bruggen).

104 Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991), r. 105-226. De twee uitzonderingen zijn de *Pyramide de Jean Châtel* (1595-1605) voor het Palais-de-Justice, ter gedachtenis aan de jezuïet die in 1594 een aanslag op het leven van Hendrik IV had gepleegd, en het (in 1808 op bevel van Napoleon afgebroken) *Grand Châtelet*, waarvan men aannam dat het uit de tijd van Justinianus stamde.

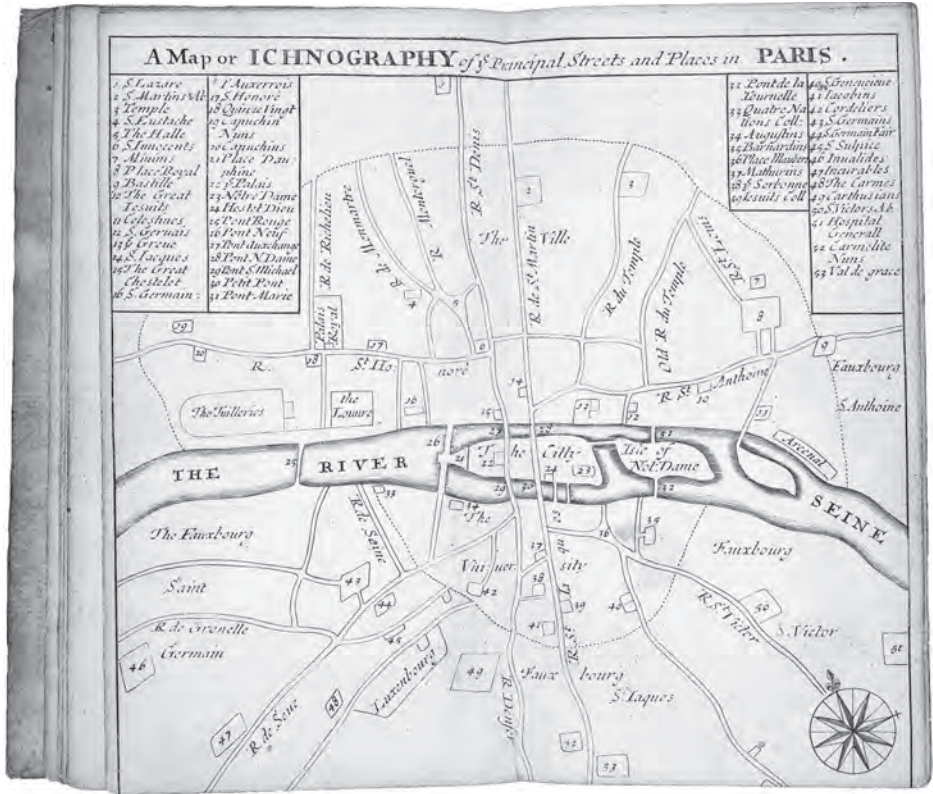
Afb. 21 Het Louvre met de Petite Galerie en een gedeelte van de Grande Galerie, getekend door Reinier Nooms (1656).

kelijke, maar bespreekt de belangrijkste attracties per stadsdeel en altijd in korte bewoordingen. Met zulke algemene opmerkingen waren de stad en haar bezienswaardigheden volgens hem wel afdoende beschreven: in het chronologische relaas van zijn bezoek dat op de topografische beschrijving volgt, laat hij de straten, bruggen en gebouwen onvermeld en concentreert hij zich vooral op uitstapjes die hij maakt in de omgeving.¹⁰⁵ Net zoals bij Merens vernemen we dan ook vrijwel niets over stadsbestuur en stedelijke bevolking.

De initiërende wandeling

Een vierde en laatste invalshoek, die eveneens door de topografie wordt bepaald, koos Johannes Thysius (1621-1653), die in Leiden letteren had gestudeerd en op 25 oktober 1646 begon aan een anderhalf jaar durende *grand tour* door Frankrijk en Engeland. In tegenstelling tot Hooft en Van der Vinne combineerde hij educatief toerisme met universitaire studie: in Angers behaalde hij het licentiaat in de rechten (en na terugkomst promoveerde hij te Leiden in dezelfde studierichting.) Tijdens zijn reis hield Thysius onder meer een *Reijsboek* bij dat hij op enkele bladzijden na in het Frans schreef. Hierin

¹⁰⁵ Hooft, *Reis-heuchenis*, ed. De Lange (1991), r. 227-364.

Afb. 22 Schematische plattegrond van Parijs uit een Engelse reisgids (1688). Hierop is de wandeling van Thysius goed te volgen. De Jardin des Plantes ligt rechtsonder in het Faubourg Saint-Victor tussen nummer 50 en 51.

lezen we hoe hij op 19 april 1647 via Saint-Cloud te Parijs aankwam en zijn intrede deed via de poort bij de Tuileries, het reeds meerdere malen genoemde paleis van Catharina de' Medici (1519-1589), de vrouw van Hendrik II. Hij zou er ongeveer een maand blijven en net als Merens en Hooft vele uitstapjes maken.

Onmiddellijk bij aankomst krijgt de lezer een 'Description de Paris' voorgeschoteld. Die neemt de vorm aan van een wandeling door de stad langs de belangrijkste bezienswaardigheden, die telkens worden genoemd en in enkele gevallen heel kort worden beschreven. Ook noemt hij de belangrijkste verkeersaders. Nadat Thysius de stad bij de Tuileries is binnengetreten, loopt hij eerst langs de Seine en de Grande Galerie naar het Louvre. Bij dit paleizencomplex vallen hem de fortificaties op en de tuinen met hun fonteinen en wilde dieren zoals beren, tijgers en struisvogels. Ook komt hij langs voorname herenhuizen en passeert hij de in 1599 voltooide Pont-Neuf met op het puntje van het Ile-de-la-Cité het bronzen ruitersstandbeeld van Hendrik IV (nummer 26 op afb. 22). Dan gaat de wandeling eindelijk de stad in. Thysius neemt de Pont au Change (nummer 27). Daarop zijn huizen gebouwd. Hij loopt over het Ile de la Cité,

waar hij in het voorbijgaan even het Parlement en de Sainte-Chapelle noemt, naar de andere oever van de Seine. Daar bezoekt hij eerst het Palais du Luxembourg met zijn prachtige schilderijengalerij. Het paleis was speciaal voor Maria de' Medici (de vrouw van Hendrik IV) gebouwd en was volgens Thysius ongetwijfeld 'le plus noble batiment de Marie de Medicis, qu'il a'. Hij was ook onder de indruk van de 'magnifique' tuin.

Vandaar gaat de tocht langzaam stroomopwaarts. Thysius noemt eerst de grote verkeersader die dwars op de Seine ligt: de Rue Saint-Martin aan de rechteroever en de Rue Saint-Jacques aan de linker. Op het eiland in het midden staat de Notre-Dame (nummer 23) en aan de Rue Saint-Jacques vindt men de Sorbonne (nummer 38). Zo noemt hij dus een aantal bezienswaardigheden zonder ze alvast te bezoeken. Via de stadspoorten Saint-Marcel en Saint-Victor belandt hij vervolgens bij de koninklijke, medicinale Jardin des Plantes die net als het Luxembourg buiten de stadsmuren ligt. De tuin was pas in 1640 voor het publiek geopend en kon Thysius' goedkeuring wegdragen: vol bewondering noemt hij de hoge cipressen, de fontein en het uitzicht op de Seine.

Verfrist keert de wandelaar terug in de stad. Via het Ile Notre-Dame gaat hij onmiddellijk naar de rechteroever. Links ziet hij het plein met het stadhuis (nummer 13) en rechts het Arsenal van Hendrik IV, maar zijn eigenlijke doel is rechtuit. Daar liggen de Bastille, de weg naar het dorpje Charenton (nummer 9) en de in 1641 voltooide jezuïetenkerk, waar hij naar binnen gaat om het altaar en de marmeren pilaren te bezichtigen (nummer 10). De meeste belangstelling heeft hij echter voor de in 1612 voltooide Place-Royale (tegenwoordig Place des Vosges, nummer 8). Hier staat Thysius langer stil bij geschiedenis en architectuur. Hij merkt op dat hier vlakbij het Hôtel de Tournelles heeft gestaan. Dat was de koninklijke residentie, waar Hendrik II (in 1559) was overleden nadat Gabriel Montgomery (1530-1574), kapitein van zijn Schotse garde, hem met een lans door het oog had gestoken (maar dat detail vermeldt hij niet). Alle huizen zijn hier gelijk, zo noteert hij verder, en in het midden staat een bronzen standbeeld van Lodewijk XIII (1601-1643). Ten slotte voert de wandeling hem over de rue Saint-Honoré terug in de richting van het beginpunt, naar het Palais-Royal, dat met zijn imposante schilderijengalerij zeker een hoogtepunt was, 'avec beaucoup de portraits des Roys et antiques batailles, marechaux etc. antiques.'

Met die bijna circulaire wandeling heeft Thysius de bezienswaardigheden gelokaliseerd in een 'plattegrond' van de stad en sommige ervan reeds uiterst kort beschreven. In het daaropvolgende dagboekgedeelte vertelt hij net als Hooft vooral over zijn uitstapjes buiten de stad, maar geeft hij soms – in tegenstelling tot Hooft – uitermate kort gehouden beschrijvingen van attracties in de stad. Die mededelingen zijn spaarzaam en worden gedaan met grote intervallen. Op 6 mei gaat hij bijvoorbeeld eerst naar de pas voltooide, in opdracht van Armand Duplessis, hertog van Richelieu (1585-1642) gebouwde Eglise de la Sorbonne, waarvan hij de pilaren, gebeeldhouwde figuren en toegangsportalen bewondert, maar verder geen bijzonderheden geeft.¹⁰⁶ Diezelfde dag bezoekt hij ook het nabijgelegen Hôtel de Cluny, dat op Romeinse termen is ge-

106 Zijn beschrijving is niet heel helder. De Jonge, *De grand tour* (1975), p. 40: '6 May veu l'Eglise de Sorbonne, basti du C[ardinal] R[ichelieu], qui est de 4 koin et a tous costes des pyliers plats, de figures extra-ordinaires, et d[ans] 2 costes 2 portes et une lanterne au milieu et frontispices et figures a mesme façon'.

bouwd. Daar zijn veel oudheden te zien uit de tijd van Julianus de Afvallige (die in 360 door zijn troepen te Parijs tot Romeins keizer was uitgeroepen), maar welke dat dan zijn komen we niet te weten. De komende dagen bezoekt hij colleges van de universiteit, kerken en de Tuileries (waar hij lovend over de tuinen spreekt), maar zijn uitgebreidste aantekening dateert van maanden later. Thysius heeft dan zijn grote tour door het zuiden van Frankrijk achter de rug en heeft besloten nog vier maanden in de Franse hoofdstad door te brengen. Op 17 januari 1648 gaat hij samen met Daniël Elzevier (1626-1680) naar de bibliotheek van kardinaal Mazarin (1602-1661). Die maakte grote indruk (het is de enige keer dat er in zijn verslag iets blijkt van zijn wetenschappelijke belangstelling). Uiteraard vallen de boeken hem het meeste op. Vooral bewondert hij een oud Ovidius-handschrift, ‘avec des belles figures, batailles illustres, fait par une prince, toutes sortes des poissons, fort naïfvement faites’, maar hij vergaapt zich ook aan de omvangrijke collectie over vestingbouw. De barokke architectuur van het gebouw valt eveneens in goede aarde. De heren wandelen door de leeszalen en de vele kamers met wandtapijten, schilderijen, standbeelden en marmeren zuilen. ‘Il y a des chambres pour estider et s’ervient a ceux en sont curieux. Sus les chambres qui sont trebien garnies des tapisseries et peintures. Il y an une galerie, et diverses chambres qui sont remplies des toutes sortes des statues, et piliers de marbre, et d’autres pierres [...]’ Was dit het hoogtepunt van zijn hoofdstedelijk bezoek? Over zijn laatste vier maanden in Parijs heeft hij niet veel meer te melden. Net zoals bij Merens en Hooft hiervoor vernemen we vrijwel niets over de inwoners van de stad.¹⁰⁷

Besluit

Reisverhandelingen boden een oplossing voor twee problemen: de gevaren van het utilitair-pragmatisch gemotiveerde reizen, niet in de laatste plaats de neiging van de *grand tourist* het recreatieve boven het educatieve te plaatsen, en de steeds aanzwellende en onoverzichtelijker wordende informatiestroom over alle aspecten van bewoonde en niet-bewoonde wereld. Om tegemoet te komen aan het eerste onderwerp definieerden en verdedigden de apodemici omstandig het educatieve reizen en gaven zij medische, religieuze en praktische reisadviezen. De tweede kwestie gingen zij te lijf met raadgevingen over het verzamelen van informatie, het maken van notities en het schrijven van reisverslagen. Zij vertelden de jongeman precies waarop hij tijdens het reizen moest letten en welke onderwerpen hij in zijn reisverslag aan de orde moest stellen.

De beschrijvingsschema's kregen vaak de vorm van ramistische boomdiagrammen en gingen uit van de dichotomie tussen land en volk. De stad kon zodoende worden beschreven ‘van buitenaf’ en ‘van binnenuit’. Eerst konden onderwerpen als de naam, ligging en gebouwen aan de orde komen. Daarna kon men kijken naar de bevolking zelf, waarbij de theoretici vaak een onderscheid maakten tussen bestuurders

107 De Jonge, ‘De grand tour’ (1976); De Jonge, *De grand tour*, 1975 (met teksteditie), p. 36-42 en 68-69 over zijn twee verblijven in Parijs met op p. 36-37 de rondwandeling.

en bestuurden. De overeenkomsten met de stedenlof zijn duidelijk. Maar er zijn ook belangrijke verschillen, niet in de laatste plaats door toepassing van de ramistische methode die ieder onderwerp telkens in twee of meer deelonderwerpen opsplijste. Apodemici verwachtten bovendien objectief vaststelbare gegevens, zoals geografische coördinaten en afstanden tot andere plaatsen, die niet in stedenlofteksten aan de orde hoefden te komen, maar die wel in de meer objectief ingestelde kosmografieën en chorografieën thuis hoorden. Ook legden zij meer nadruk op de werking van het stedelijk bestuur en op de gebouwen en bezienswaardigheden. Dat laatste onderwerp splitsten zij op in kerkelijke en wereldlijke instellingen. Een laatste verschil is dat zij weinig aandacht hadden voor het superieure en deugdzame karakter van de stadsbewoners, maar dat zij zich concentreerden op nuttige informatie over administratieve, economische en etnografische aspecten.

De apodemische beschrijvingsvoorschriften vonden in de Nederlandse reisverslagen echter nauwelijks weerklink. De toeristen die in de eerste helft van de zeventiende eeuw Parijs aandeden, getroostten zich weinig moeite om de stad systematisch te beschrijven. Bij voorkeur kozen zij voor de dagboekvorm, zoals Jan Merens, of combineerden zij een faciel en oppervlakkig overzicht van de drie Parijse stadsdelen met chronologische aantekeningen over de bijzonderheden van het bezoek. Zij beschreven de stad bovendien 'van buitenaf' en niet 'van binnenuit': we lezen over de bezienswaardige gebouwen en over de drukte op straat, maar het blijft onopgemerkt en onvermeld hoe het bestuur, de rechtspraak en de armenzorg in elkaar steken ('de bestuurders'). Dat geldt ook voor de karakteristieken van de bevolking en haar gedragingen ('de bestuurden'). Wel is er aandacht voor de koninklijke aspecten van de stad: in die zin richten de reisbeschrijvers hun blik dus rechtstreeks op de bestuurders, maar niet op de bestuurden. Alleen Van der Vinne bespreekt beide aspecten. Hij doet dat bovendien in een thematisch betoog dat op de systematiek van de reismethodes stoelt. Daarmee is hij de uitzondering die de regel bevestigt.

4 Onderzoek

Inleiding

Van de vier grondslagen van de stadsbeschrijving is het bronnenonderzoek de laatste die hier aan de orde komt, maar zeker niet de minste. Het lag de stadsbeschrijvers zo na aan het hart dat zij er altijd opmerkingen over maakten. ‘Het hadde mijn lief ende aengenaem geweest, dat ic enige saken wat klaerder ende volcomtenlicker hadde mogen beschrijven ende verhalen’, zo verzekerde Jan Orlers de lezer, maar het was hem ondanks zijn inspanningen niet gelukt om meer gegevens boven water te krijgen. Soms vermeldde hij waar de informatie vandaan kwam en als hij assistentie kreeg, wie hem had geholpen.

Research was inderdaad een problematische bezigheid. Er was weinig over het stedelijke verleden gepubliceerd en de stadsarchieven waren nauwelijks toegankelijk. Veel materiaal bevond zich ook in particuliere handen. Wie onderzoek wilde doen naar het stedelijke verleden, was daarom afhankelijk van goede connecties in respectabele kringen. De praktijk om informanten soms voor hun medewerking te bedanken, maakt het mogelijk om die connecties deels te reconstrueren. Bovendien was het maar de vraag of de documenten die boven water kwamen, wel konden worden vertrouwd. Veel stadsbeschrijvers deelden de argwaan die historici en antiquaren koesterden inzake oude kronieken, waarin zij ‘berispelijke en handtastelijke leugens’ vonden.¹

Dit hoofdstuk gaat over de praktijk van het bronnenonderzoek dat aan de stadsbeschrijvingen ten grondslag ligt. Waarover kon een stadsbeschrijver beschikken? Hoe kwam hij aan zijn materiaal? Wie waren zijn informanten? En welke rol speelde het stadsbestuur bij onderzoek en publicatie? De schijnwerpers vallen vooral op de research en het persoonlijke netwerk van Jan Jansz Orlers. De Leidse stadsbeschrijver verkeerde in een unieke positie, omdat hij zich kon baseren op de nagelaten papieren van zijn oom Jan van Hout, één van de eerste antiquaren in de Republiek, die uit hoofde

1 Van Bleyswijck, *Beschryvinge (1667-1680)*, fol. *2v. Haitsma Mulier, ‘De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen’ (1993), p. 108-109 over het onderzoek en de mogelijkheid om persoonlijke netwerken te reconstrueren; Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 188-194 over het ‘antiquarisch mentoraat voor stadsbeschrijvers’ van de ervaren bronnenvorsers Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius.

van zijn functie als stadssecretaris toegang had tot de stadsarchieven en ook veel documenten thuis bewaarde. Van Hout had zelfs plannen ontwikkeld voor een stadsbeschrijving die – zoals zal blijken – hun tijd vooruit waren. Bovendien legde Orlers zelf een aanzienlijke materiaalverzameling aan, vooral nadat hij in 1614 de eerste druk van zijn boek had gepubliceerd en in 1618 tot het Leidse stadsbestuur was toegetreden. Verschillende van die aantekeningen, collecties en conceptteksten zijn bewaard gebleven. Het verloren gedeelte kan in grote lijnen worden gereconstrueerd. Die papieren zijn nooit bekeken en deels zelfs onbekend. Bestudering maakt het mogelijk om een kijkje in Orlers' keuken te nemen, en om Van Houts genoemde plannen voor een volledige stadsbeschrijving te reconstrueren.

Tussen kroniek en thematiek

Eerst enkele woorden over het historiografische kader waarbinnen de stadsbeschrijvingen verschenen. Dat werd enerzijds gevormd door ideeën over de verhalende geschiedschrijving, anderzijds door antiquarische ideeën over het plegen van onderzoek en de manier waarop de resultaten konden worden gecommuniceerd. In beide gevallen speelde bronnenonderzoek een belangrijke rol.²

De humanistische geschiedschrijving, die de Nederlanden in de zestiende eeuw bereikte en honderd jaar later culmineerde in het werk van Hugo de Groot en Pieter Cornelisz Hooft, kwam reeds ter sprake in verband met het stedendicht van Samuel Ampzing. Voor de humanistische historicus was de geschiedschrijving een literaire discipline die in tegenstelling tot de lofreden onpartijdig moest zijn en die zich in tegenstelling tot de dichtkunst strikt aan de waarheid moest houden. Daarin volgde men Cicero's beroemde uitspraak dat de geschiedschrijving het licht van de waarheid is (*lux veritatis*). Dit waarheidsstreven stond echter op gespannen voet met het pragmatische doel dat men wilde bereiken. De historicus moest zijn lezer namelijk leerzame politieke en morele voorbeelden geven (zogenaamde *exempla*). Hierin volgde men wederom Cicero, die had beweerd dat geschiedschrijving de leermeesteres van het leven is (*magistra vitae*).³ Die lessen waren het effectiefst, zo redeneerde men, als de lezer zich goed in de beschreven gebeurtenissen kon inleven. Voor Hooft betekende dit dat hij zich richtte op de recente geschiedenis (zoals zijn biografie uit 1626 van de in 1610 overleden Franse koning Hendrik IV), voor anderen was de geschiedenis van de eigen voor-

2 De stadsbeschrijvers presenteerden de resultaten van hun research vooral in de gedeeltes over de stedelijke oorsprong, topografie en bestuursvorm. Dat gebeurde veel minder in de gedeeltes met verhalende geschiedschrijving, die doorgaans de vorm aannamen van een ouderwetse kroniek. Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993). Zie ook Sweet, *The Writing of Urban Histories* (1997) die zowel hoofdstukken wijdt aan de antiquarische traditie als aan de historiografische context.

3 Haitsma Mulier, 'De humanistische vorm' (2002); Verschaffel, *De hoed en de hond* (1998), m.n. p. 412-442 en 'Het lezen van geschiedenis' (1990); Bietenholz, *Historia and Fabula* (1994); Blundeville, *The True Order and Methode*, ed. Heinrich (1986); Kessler, 'Das rhetorische Modell der Historiographie' (1982); Haitsma Mulier, 'Grotius, Hooft and the writing of history' (1985); Groenveld, *Hooft als historieschrijver* (1981); Landfester, *Historia magistra vitae* (1972); Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie* (1911). De uitspraak van Cicero in: *De oratore*, 2.9.36: 'Historia vero testis temporum, lux veritatis, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis, qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur?'

ouders het meest herkenbaar en dus het meest effectief (zoals in geschiedenissen van de 'vaderstad').⁴ Het nuttigheidsbeginsel dicteerde echter dat de humanistische historicus zijn literaire verhaal mocht opsieren om zijn *exempla* nog doeltreffender te maken. Volgens sommigen kon hij daarom de vertelling dramatiseren door gefingeerde redevoeringen op te nemen, die dan wel moesten steunen op betrouwbare bronnen en dus geloofwaardig moesten zijn. Volgens anderen mocht hij zelfs bepaalde gebeurtenissen verzwijgen als deze de moraal van het verhaal in de weg stonden.⁵ De Engelse geschiedtheoreticus Thomas Blundeville (1542-ong. 1606) vermeldde dat de historicus slechts die gebeurtenissen hoeft te selecteren 'which are notable and may serve to some good example.' De rest kon worden weggelaten.⁶

Niet iedereen vond dat het waarheidsstreven op een dergelijke manier kon worden gecompromitteerd. Die historici plaatsten *lux veritatis* boven *magistra vitae* en beschouwden geschiedschrijving als onderzoek, niet als literatuur. Het ging hun meer om het verzamelen en documenteren, dan om het vertellen van een leerzaam verhaal. Dat uitgangspunt had uiteraard gevolgen voor het soort werken dat zij publiceerden. In een baanbrekend artikel uit 1950 verwoordde A. Momigliano het onderscheid tussen historici en oudheidkundigen als volgt:

(1) historians write in a chronological order; antiquaries write in a systematic order; (2) historians produce those facts which serve to illustrate or explain a certain situation; antiquaries collect all the items that are connected with a certain subject, whether they help to solve a problem or not.⁷

Als derde punt kan worden toegevoegd dat de verhalende geschiedschrijving zich beperkte tot de politieke ontwikkelingen en het reilen en zeilen van de machtigen der aarde, terwijl de oudheidkundigen in principe een hele cultuur tot in de kleinste details en zo volledig mogelijk wilden reconstrueren. Daarbij bogen zij zich over uiteenlopende zaken als de topografie en architectuur, de instellingen en organisatievormen, en de zeden en gewoonten, die zij in uitputtende, gedetailleerde en thematische beschrijvingen voor het voetlicht brachten. Die beschrijvingen hadden eerder het karakter van een opsomming zonder veel verband, dan van een samenhangend verhaal. Essentieel is ook dat zij consciëntieuzer omgingen met een grotere diversiteit aan bronnenmateriaal. Antiquaren baseerden zich niet alleen op verhalende geschiedschrijving of rechtsdocumenten, maar keken vooral sinds de zeventiende eeuw ook naar archeologische overblijfselen zoals ruïnes, standbeelden en inscripties, voorts

4 Over Hooft: Duits, 'Hooft Henrik de Grôte' (1996), p. 269-270; Groenveld, Hooft als historieschrijver (1981), p. 23-24. Voor het idee dat de eigen geschiedenis 'ons veel beter leeren, onse harten en ghemoeden veel crachtiger beweeghen, en metten yver tot alle deucht en vromicheyt onsteekken, dan de vreemde doen', zie de opdracht van boekverkoper en -drukker Willem Andriesz in Velius, *Chronijck vande stadt van Hoom* (1604), fol. Azv. Over het 'vaderland': Haitsma Mulier, 'Het begrip vaderland' (1999), p. 168; Bontekoe, *Journal ofte gedenckwaerdige beschrijvinghe*, ed. Roeper (1996), p. 21.

5 Groenveld, Hooft als historieschrijver (1981), p. 55; Fueter, *Geschichte der neueren Historiographie* (1911), p. 87-89.

6 Blundeville, *The True Order* (1986), p. xiv en 23-24. Cicero had in zijn dialoog over de geschiedenis van de Romeinse redenaarskunst, *Brutus*, de historicus Atticus al laten zeggen dat het de redenaar is toegestaan over historische feiten te liegen als dat bepaalde aspecten verduidelijkt. Bietenholz, *Historia* (1994), p. 56-9.

7 Momigliano, 'Ancient history', 1966, p. 3. Over antiquarische geschiedschrijving in de Republiek: Langereis, 'Antiquitates' (2007); De Schryver, 'De eruditie' (2002); Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001).

naar bodemvondsten zoals munten en medailles.⁸ Die bronnen moesten bovendien zorgvuldig worden geëvalueerd. Daarvoor riep men de filologie te hulp (die zich bezighoudt met het reconstrueren van de oorspronkelijke versie van een tekst) en creëerde men hulpwetenschappen zoals de paleografie (schriftkunde), sfragistiek (zegelkunde) en numismatiek (penningkunde).

Roeien met de riemen die je hebt

Terug naar de stadsbeschrijvers. Zoals we zagen, hechtten zij veel belang aan het onderzoek waarop hun boeken waren gefundeerd, maar stonden zij voor de moeilijke taak een vrijwel onontgonnen terrein in kaart te brengen. Middeleeuwse kroniekschrijvers en contemporaine historici hadden nauwelijks aandacht besteed aan de onderwerpen die de stadshistoricus interesseerden: de beschrijving en geschiedenis van gebouwen en instellingen, van nijverheid en industrie, en van het wel en wee van de stedelijke samenleving. Jan Orlers merkte daarom op dat hij voortdurend te maken had met zaken die door ‘yemandt seer swaerlicken soude konnen verhaelt ofte beschreven werden, overmidts dat het selffde by niemant (mijns wetens) van outs beschreven ofte verhaelt is’.⁹ Hij was dan ook aangewezen op archivalische bronnen: op de titelpagina vermeldde hij dat zijn boek met grote moeite uit ‘versheyden Schriften ende Papieren’ was samengesteld. Maar hij was zich terdege bewust van zijn tekortkomingen. De ‘schraele sandige vooren ende ackeren’ hadden weinig vruchten voortgebracht, schreef hij verbitterd: ‘wat vlijt ende naersticheyd ick angewent hebbe om meerdere te mogen vercrigen, is alles te vergeeffs geweest’.¹⁰

De lat lag dan ook hoog: het was essentieel om te streven naar volledigheid. Aan de ene kant moesten er zo veel mogelijk gedrukte en vooral geschreven bronnen worden gevonden, aan de andere kant moesten ze allemaal in het boek worden vermeld. Samuel Ampzing beweerde dat de Haarlemse burgers alles ‘in’t korte by een mogen hebben, wat van onse Stad kan geseyd worden, ende buyten onse Beschrijvinge nergens iet naemkundigs en behoeven te soeken.’ In een aanhangsel nam hij daarom documenten op die hem pas tijdens het drukken onder ogen kwamen en dus niet meer op de juiste plaats konden worden ingevoegd.¹¹ In dat streven daalden de auteurs bovendien tot de kleinste details af. Niets was onwaardig om besproken te worden. De precieze datum waarop een brug of muur was gebouwd en hoeveel die had gekost, moest dan ook zeker in een stadsbeschrijving te berde worden gebracht. We zagen al in de inleiding

8 Papy, ‘An antiquarian scholar’ (2004), p. 100 n. 14.

9 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 176.

10 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *3r en p. 259.

11 Ampzing, *Beschrijvinge ende lof* (1628), p. 165 (citaat), 489 (aanhangsel). Zie ook opmerkingen bij Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *3r en p. 59–60, 83, 111, 194, 259, 276, en Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667–1680), fol. *3r, die zich ten doel stelde ‘al het geen ik, belangende mijne Vaderlijke Stad, oyt gelesen ofte gehoort mogt hebben (soo veel my doenlijk was) naer te soeken,’ niet alleen in gedrukte boeken maar ook handgeschreven materiaal ‘allerwegen in hoeken en hollen schuygende en verborgen leggende, ook hier en daer onder oude Familien te vinden zijnde’ en dat alles te bekrachtigen met ‘de allegatien der geloofwaardigste Auteurs of Bezegeltheden (indien des te vinden waren)’.

dat Gerard Brandt sr. argumenteerde dat zulke minutieuze details onmisbaar waren.¹²

Dat volledigheidstreven betekende evenwel niet dat stadsbeschrijvingen op bronnenedities leken. De meeste auteurs vonden dat slechts een selectie van de gevonden rechtsdocumenten (door de landsheer verleende privileges en door de stad verordende keuren) in hun boeken hoefde te worden opgenomen. ‘Waer toe so breed gegaen?’, vroeg Samuel Ampzing zich af. Een uitputtende bronnenuitgave is niet ‘de eysch van dit werck’.¹³ Ook Johannes Pontanus merkte op dat het ‘te lanck [zou] vallen’ om volledig te zijn, maar zijn lezers konden terugvallen op een editie van Amsterdamse oorkondes die in 1597 voor het eerst verschenen was.¹⁴ Niet alle steden beschikten over zo’n uitgave van bronnen die nog rechtsgeldig waren en dus een praktisch doel diende.¹⁵ Dirck van Bleyswijck betoogde daarom dat de opname van rechtsdocumenten in zijn Delftse stadsbeschrijving het praktische nut had van zo’n bronneneditie: hij hoopte dat zijn boek ‘tot een merkelyck gerijf [zal] mogen strecken voor een ygelijk die de Privilegien deser Stad begerig zijn te weten, en deselfde andersints tot excessive kosten mosten laten af-schrijven, als Magistraats-persoonen, Advocaeten en Practicijns [=rechtsgeleerden], en alle curieuse Liefhebbers’.¹⁶ Die redenering had hij overgenomen uit het *Nederlantsche placcaet-boeck* (1644) van Gerard Schaep Pietersz (1599–1655), de historicus-genealoog-literator die kwam uit een vooraanstaand Amsterdams regentengeslacht. Hij was in 1638 vroedschap en schepen van Amsterdam geworden en maakte over die stad ook allerlei historische aantekeningen.¹⁷ Schaep had de stukken met betrekking tot de wetgeving van de Staten-Generaal sinds 1581 aanvankelijk ‘tot sijn eygen lust ende onderrichtinge’ verzameld en bekostigde nu de uitgave ervan in een plakkaatboek ‘op dat alle goede Ingestenen te beter den wille vande meer ghenoomde Heeren Staten Generael souden connen weten, achtervolghen, ende des ghe-meene Lands welvaren betrachten’.¹⁸ Schaep had de stukken niet in thematische maar juist in chronologische volgorde opgenomen. Zo deed ook Van Bleyswijck: deze citeer-

12 Zie de inleiding.

13 Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), p. 390. Bij het noemen van ‘de eysch van dit werck’ kan een rol hebben gespeeld dat zijn tekst aanvankelijk was geconcipieerd als stedendicht.

14 Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), p. 28. Hij gebruikte de *editio princeps* van een (niet door het stadsbestuur bekrachtigde) editie van Amsterdamse handvesten en stedelijke verordeningen met een apart register van alle magistraten sinds 1413: *Handt-vesten ende privilegien van Amstelredam* (1597) en *Register van [...] regenten der stede Amstelredamme* (1597). Hierover: Van der Laan, *Oorkondenboek van Amsterdam* (1975), nr. 1 en 5; Oldewelt, ‘De pogingen tot codificatie’ (1967–1971), p. 64–71.

15 Over bronnenuitgaven: Huussen, ‘Het plakkaatboek’ (2002); Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 166–169 (edities van kronieken) en 169–170 (edities van oorkonden); Roelevink, ‘Perkamanten blindgangers’ (1988); Roelevink, ‘Bewezen met authentique stukken’ (1985). Een inventaris van plakkaatboeken: Fockema, *Overzicht van oud-Nederlandse rechtsbronnen* (1923).

16 Van Bleyswijck, *Beschryvinge*, 1667, fol. ***4r-v.

17 Zijn aantekeningen o.a. in KBH 78 C 42 (genealogische aantekeningen) en GAA 5059/41–44 (aantekeningen over Amsterdam die waren bedoeld als bouwstoffen voor een stadsbeschrijving met nadruk op de werking van het stadsbestuur). Over Schaep: Groenveld, ‘Een schaepe in ’t schapelandt’ (1995); Groenveld, ‘Verdicht verleden’ (1975); Kernkamp, ‘Twee memoriën’ (1895). Schaep was een goede bekende van bronnenediteur Jacob van der Eyck (zie hoofdstuk 1).

18 Schaep (red.), *Nederlantsche placcaet-boeck* (1644), fol. [*]2v. Van Bleyswijck echoot duidelijk Schaeps geïntendeerde publiek (fol. [*]3r): ‘sulcks dat het drucken van desen niet alleen allen Rechters ende Wethouders: (als voors. is) nemaer oock allen Advocaten, Practisijnen, coop-luyden ende alle goede ende getrouwe Ondersaten deser Vereenighde Nederlanden, ende allesints waer der selver ghebiet is streckende, ten hoogsten dienstigh, ja nootsaecklijck is’.

Afb. 23 Titelpagina van Mathijs Balens beschrijving van Dordrecht (1677).

de de documenten waar dat in zijn betoog van pas kwam, zodat ze onderdeel werden van het verhaal dat hij vertelde. Andere stadsbeschrijvers zetten soms wèl alle rechtsdocumenten netjes in een hoofdstuk bij elkaar, zodat hun boek daardoor nog duidelijker dan bij Van Bleyswijck een functie kreeg als naslagwerk en plakkaatboek. Dat was vooral de gewoonte in Dordrecht. Jacob van Oudenhoven (1666) en Mathijs Balen (1677) publiceerden veel materiaal uit de stedelijke archiefbewaarplaatsen in speciaal aan deze documenten gewijde hoofdstukken, waaronder lange lijsten van handvesten, keuren en de agenda van de ‘ordinare Jaerlijksche Besoignes’ van het stadsbestuur. Balen voegde hieraan nog lange geslachtslijsten van Dordtse regentenfamilies toe. Balens geslachtslijsten en diens gedeelte met de handvesten, keuren en agenda werden bovendien apart maar van hetzelfde zetsel uitgegeven. Balens *Beschryvinge der stad Dordrecht* (afb. 23) was dan ook vooral een naslagwerk en een handboek voor regenten.¹⁹

Secretesse

Het antiquarische volledigheidstreven werd echter gefnuikt, zoals we zagen. Deels was dat het gevolg van een schrijnend gebrek aan bronnen, vooral waar het de oudste tijden betrof. Hadrianus Junius had dit in zijn *Batavia* verklaard op grond van de onverschilligheid en de ongeletterdheid van de voorouders. Anderen dachten bovendien aan een gebrekkige overlevering, door overstromingen, branden en andere verwoestingen.²⁰ Beide argumenten vinden we telkens terug, niet in de laatste plaats bij stadsbeschrijvers.²¹ Het materiaal dat wèl bewaard was gebleven, bevond zich vaak in een deplorabele toestand en was moeilijk te lezen. Van Bleyswijck baseerde zich op ‘alderhande vuyle, stoffige en vermufte Papieren van voorleden eeuwen, met een oude en naeulijcks leesbare handt geschreven, hier en daer in vermyterde [=door de mijt aangevreten] Kisten en Kassen gelijk als verstickt en vermoordt leggende’.²² Dat materiaal was bovendien verspreid over een groot aantal bewaarplaatsen, van het stadhuis tot de regentenkamers van gasthuizen en andere stedelijke instellingen die een eigen bestuur hadden, hun eigen financiën beheerden en dus hun eigen archief vormden. Het was zelfs niet ongewoon dat belangrijke documenten, zoals bescheiden uit de kloosters die tijdens de oorlogshandelingen van de jaren 1570 waren vernietigd, terechtkwamen in

19 Van Oudenhoven, *Oudt ende nieuw Dordrecht* (1666), p. 380-453 (handvesten, keuren en ‘Almanach, ofte Memorial van de ordinare Jaerlijksche Besoignes tot Dordrecht voorvallende’); Balen, *Beschryvinge* (1677), p. 420-620 (handvesten en keuren), 621-652 (daglijst van de gewone werkzaamheden van de schout, burgemeesters, schepenen en achten voor het kalenderjaar 1676), 917-1358 (stambomen). Handvesten, keuren en daglijst (p. 420-652 uit de stadsbeschrijving) verschenen van hetzelfde zetsel maar met eigen titelpagina, gewijzigd begin en slot, nieuwe katernsignaturen en zonder paginering als: Balen, *Privilegien* (1676). De daglijst verscheen ook met ander voor- en nawerk als: Balen, *Dag-lyste* (1676). Een eerdere versie van deze agenda verscheen als *Dag-lyste* (1673). Stambomen verschenen van hetzelfde zetsel als de stadsbeschrijving maar wederom met nieuwe katernsignaturen en zonder paginering als: Balen, *Geslacht-boomen* (1677). Hierover: Busch, ‘Ten geleide’ (1966).

20 Kampinga, *De opwattingen* (1917), p. 181-183.

21 Bijvoorbeeld Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), p. 28 en Orlers, *Beschryvinge* (1614), p. 15-17, die citeert uit: Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), p. 3-4 en 6-8.

22 Van Bleyswijck, *Beschryvinge*, 1667, fol. ***3r.

particuliere handen of in handen van lands- en stadsbestuurders of hoge ambtenaren. Leids stadssecretaris Jan van Hout, bijvoorbeeld, had veel van dergelijk materiaal thuis liggen. Die documenten waren uiteraard moeilijk te traceren. Bovendien was de eigenaar niet altijd bereid om de informatie af te staan. Van Hout wilde het materiaal dat hij bewaarde over de belegeringen van Leiden uit 1573 en 1574 niet aan historicus Pieter Bor geven, omdat hij zelf hierover wilde publiceren.²³ Daar kwam nog een laatste heuristische moeilijkheid bij: collecties waren meestal niet geïnventariseerd of op andere wijze toegankelijk gemaakt, en men had een zekere paleografische kennis nodig om het oude schrift te ontcijferen. Als men toegang had tot de bewaarplaatsen, beperkte men zich daarom noodgedwongen tot de makkelijk vindbare essentialia.

Toegang tot die bewaarplaatsen was echter niet vanzelfsprekend omdat de stedelijke archieven niet openbaar waren. Raadpleging van de stukken hing dus af van de welwillendheid van de archiefbeheerder. De stedelijke overheid had die welwillendheid meestal niet, omdat geheimhouding één van haar prioriteiten was: de meeste documenten, ook al waren ze soms eeuwen oud, waren nog rechtsgeldig. Daarom kon inzage door kwaadwillenden de administratieve en juridische belangen van de overheid in gevaar brengen.²⁴ Met name was men bang voor eventuele politieke aanspraken door secties van de stadsbevolking die de stabiliteit van de gemeenschap en het gezag van de regerende elite konden aantasten, bijvoorbeeld als het ging om privileges die de burgers invloed gaven op het bestuur. Die angst was niet ongegrond: regelmatig beriepen burgers zich op oude rechten die al of niet bestonden en die hun naar eigen zeggen meer inspraak zouden geven. Om deze reden hadden de Dordtse gilden halverwege de zeventiende eeuw inzage geëist in de oude handvesten, omdat zij vermoedden dat het stadsbestuur het zogenaamde Houten Boek had verdonkeremaand waarin de oorspronkelijke rechten van de gilden zouden zijn vermeld. Om rust en orde te herstellen, zag de magistraat zich uiteindelijk genoodzaakt de 'ijzeren kas' op het stadhuis, waar de oudste rechtsdocumenten werden bewaard, te openen om de stukken te bekijken en te inventariseren. Het is deze lijst die in de stadsbeschrijving van Van Oudenhoven is terecht gekomen.²⁵

23 Van Houts genoemde materiaal is in de negentiende eeuw zoekgeraakt. Het ging waarschijnlijk om zijn notulen van de vroedschapsvergaderingen. Van Hout wilde hierover publiceren in *Der stadt Leyden dienst-bouc*. Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 176; Janssen, 'Pieter Bor' (1981), p. 31; Bor, *Nederlantsche oorlogen* (1621), fol. 62v; Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A4r. In zijn handexemplaar van het *Dienst-bouc* (UBL LTK781) tekende Orlers bij deze passage in de kantlijn aan: 'Jan van Hout wenscht om enige tyt omme de belegeringe der stadt Leyden pertinentelic te mogen beschryven? Soeckt onder de papieren die myn by Craen den 29 september 1621 behandicht syn verscheyden notulen in de belegeringe by hem gestelt.' Het gaat vermoedelijk om notaris Ewout Hendricxz Craen. Het is onduidelijk of Orlers de aantekeningen van Van Hout gevonden heeft.

24 Over archieven en archiefonderzoek: Ketelaar, 'Archieven' (2007); Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 158-166; Bos-Rops, Bruggeman en Ketelaar, *Archiefwijzer* (1994), p. 13, 15; Roellevink, 'Perkamenten blindgangers' (1988); Roellevink, 'Bewezen met authenticque stukken' (1985); Dekker, 'OVR en de archivaris' (1980) p. 42; Fasel, 'Alkmaar en zijn geschiedschrijvers' (1969), p. 22-23.

25 Frijhoff en Spies, *1650* (1999), p. 200-201; Frijhoff (red.), *Geschiedenis van Dordrecht 1996-2000*, dl. 2 (1998), p. 19-21; Woltjer, 'Dutch privileges' (1975), p. 33; Wille, 'Het houten boek' (1912); Van Dalen, *Inventaris* (1909), p. 14; Van den Brandeler, *Inventaris* (1862-1866), dl. 1, p. VII. De opgemaakte inventaris in Van Oudenhoven, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt* (1654), p. 596-613; Van Oudenhoven, *Oudt ende nieuw Dordrecht* (1666), p. 339-367. Ook in Zutphen speelde zich een machtsstrijd af tussen burgerij en magistraat waarbij werd geëist oude documenten openbaar te maken met gevolgen

Een bezoek aan zo'n streng beveiligde ruimte waar de originele privileges en andere oude stukken werden bewaard, was hoogst uitzonderlijk en geschiedde in aanwezigheid van meerdere leden van het stadsbestuur: de toegangsdeur en documentenkist waren afgesloten met een reeks sleutels die over verschillende magistratspersonen waren verdeeld. Met reden werd zo'n ruimte dan ook een 'secreet' genoemd (een geheime ruimte of een ruimte voor geheime stukken).²⁶ Er bestond evenwel een scherpe scheiding tussen het secreet, waar onder meer de oude privileges werden bewaard, en de rest van de stedelijke administratie, die dagelijks werd gebruikt en ter secretarie aanwezig was. Daar bevonden zich niet alleen notulen (die altijd strikt geheim bleven), verordeningen en andere documenten die door een stedelijk bestuur worden geproduceerd, maar ook afschriften van de oorkondes uit het secreet in één of meer registers of privilegeboeken. Soms werden die oorkondes opnieuw geïnventariseerd, afgeschreven en samengevat in een inventarislijst. In Haarlem en Leiden gebeurde dat bijvoorbeeld tegen het einde van de zestiende eeuw. De voor een stadshistoricus essentiële stukken konden zodoende op betrouwbare wijze worden geraadpleegd zonder dat de oorspronkelijke documenten eraan te pas hoefden te komen.²⁷ Maar ook de secretarie was voor hen doorgaans verboden terrein (afgezien van de openbare registers die voor iedereen toegankelijk waren, zoals met betrekking tot de overdracht van onroerend goed). Zelfs ambtenaren en magistratsleden hadden toestemming nodig om er op persoonlijke titel historisch onderzoek te verrichten. Als die toestemming werd verleend, dan stond de begunstigde onder streng toezicht. De Amsterdamse regentenzoon Pieter Cornelisz Hooft kreeg die toestemming in 1634 niet, zelfs niet toen hij aanbod een eed op geheimhouding af te leggen. De Friese geschiedschrijver en latere rector magnificus van de universiteit in Groningen. Ubbo Emmius had meer geluk, maar terwijl hij zich in het Groninger stadhuis over de stukken boog, werd hij nauwlettend in de gaten gehouden door een ter plekke aanwezige burgemeester en een lid van de raad.²⁸ Toegang tot de archieven van andere instellingen, ten slotte, was afhankelijk

voor de stedelijke geschiedschrijving: Frijhoff, 'Geschiedenis als strijdbijl' (1988); Looper, 'Geschiedenis in Zutphen' (1988). Over dergelijke 'opstanden' leze men onder meer: Pollmann, 'Eendracht maakt macht' (2007), p. 148-150; Boone en Prak, 'Rulers, patricians and burghers' (1995); Dekker, *Holland in beroering* (1982).

²⁶ WNT (2007), s.v. 'secreet'. Secreten bevonden zich vaak in kerken of stadhuisen en waren door bakstenen muren en plafonds brandveilig gemaakt, en door deuren, tralies en sloten braakveilig. Koorn, 'De bewaring van de stadsprivileges' (1998). Toch lukte het een relatieve buitenstaander wel eens om een kijkje te nemen, mits hij over het volledige vertrouwen van de burgemeesters beschikte. In Amsterdam zijn alleen bezoeken geregistreerd voor de jaren 1588, 1635, 1732 en 1761: Scheltema, *De ijzere kapel* (1848), p. 13-14; De Vries, 'Verslag omtrent de ijzere kapel' (1821), p. 113; Wagenaar, *Amsterdam* (1760), dl. 1, p. XIII. Gerard Schaep Pietersz bezocht het Amsterdamse secreet in oktober 1654 samen met burgemeester Nicolaas Tulp (1593-1674) en trezorier Joan van de Poll (1597-1668): Kernkamp, 'Twee memoriën' (1895), p. 339 n. 3; GAA 5059, 44, z.f.

²⁷ Ketelaar, 'Archieven' (2007), p. 90. In de jaren 1590 kregen de Haarlemse en Leidse stadssecretarissen de taak om de oude archieven te herordenen, nieuwe naar de originelen gecollationeerde privilegeboeken aan te leggen (die de onvolledige en vaak inaccuraat oude privilegeboeken moesten vervangen), en inventarislijsten van de bewaarde stukken samen te stellen: Koorn, 'De bewaring van de stadsprivileges' (1998), p. 272-273 en zie n. 96.

²⁸ Ketelaar, 'Archieven' (2007), p. 85-89; Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 160; Roellevink, 'Bewezen met authentieke stukken' (1985), p. 86-89. Zie ook Hooft, *De briefwisseling* (1976-1979), dl. 2, nr. 611: hij klaagt erover dat de Staten van Utrecht per publiek octrooi wel toegang hadden verleend aan Pieter Bor, maar dat de Amsterdamse burgemeesters de deuren gesloten hielden. Bor werd door de Staten van Utrecht als officiële geschiedschrijver erkend. Over het geheel genomen werd alleen aan officiële gewestelijke geschiedschrijvers toegang verleend.

van de betreffende bestuurders. De Amsterdamse stadsbeschrijver Casparus Commelin (1636-1693) bezorgde in 1693 een grondig herziene editie van Tobias van Domse-laers (1611-1685) inmiddels verouderde *Beschryvinge van Amsterdam* (1665). Hij was in 1666 benoemd tot regent van het Oudezijds huiskinder- en armenhuis en had dus toegang tot de archieven van die instelling. Ook maakte hij in zijn editie van de stadsbeschrijving beperkt gebruik van andere archieven, waaronder die ter secretarie. Maar de regenten van het burgerweeshuis (die belangrijke kerkelijke archieven beheerden) hielden voor hem de deur ferm gesloten.²⁹

Als men geen toegang had tot de secretarie, zat er weinig anders op dan te vertrouwen op informanten. Goede connecties waren daarom van het grootste belang. Soms was het mogelijk om overheids personeel op informele wijze te benaderen. Petrus Scri-verius onderhield bijvoorbeeld contacten met de auditeur van de rekenkamer in Den Haag. Deze liet oude documenten uit de rekenkamerarchieven voor Scriverius kopiëren, ook al was dat illegaal. De Leidse oudheidkundige betaalde dan het loon van de klerk die de afschriften had gemaakt, en bedankte de auditeur voor zijn medewerking met boe-ken en andere geschenken.³⁰ De meest gebruikte weg was evenwel het benaderen van particulieren, regenten en functionarissen die in hun familiearchief over documenta-tie beschikten, zoals afschriften uit de stedelijke administratie, historische aantekenin-gen en oude kroniekjes. Jacob van Oudenhoven was voor zijn beschrijvingen van Den Bosch (1649), Heusden (1650) en Dordrecht (1666) bijna volkomen afhankelijk van 'goe-de Vrienden' die hem voorzagen van dergelijke 'gheschreven Memorien, ende publijcke Stucken ende Monumenten'.³¹ Ook de Amsterdammer Olfert Dapper kreeg uit een dergelijke verzameling van de vooraanstaande stadsbestuurder Cornelis Witsen (1605-1669) 'eenige aeloude gedenktekenen en schriften' ter inzage en van diens zoon Nico-laas (1641-1717) bovendien een beschrijving van de eilanden Urk en Emmeloord. Hij be-klagde zich er wel over dat andere 'voornamen perzonen hier ter Stede' de documenten in hun bezit niet hadden willen communiceren.³² Dirck van Bleyswijck, ten slotte, kwam zelf uit een vooraanstaand Delfts regentengeslacht en kon beschikken over een uitge-

29 Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam* (1693), fol. *2r. Zie ook: Van Melle, 'Waar vindt men uw's gelijk' (1997), p. 276; Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985), p. 219; Van der Laan, *Oorkondenboek* (1975), p. 15-16 (die bevestigt dat Commelin enkele documenten had gezien die zijn voorgangers niet noemden en die alleen bekend waren ter secretarie of in het archief van de Oude Kerk).

30 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 162-163. Deze dankbetuiging verscheen niet in druk ter bescherming van de informant.

31 Van Oudenhoven, *Beschryvinghe der wijt-vermaerde frontier-stadt Heusden* (1650), fol. ***4v: 'vele gheschreven Memorien, ende publijcke Stucken ende Monumenten, my tot 's Hertogenbossche, Heusden ende elders van goede Vrienden ter hand gestelt [...]'. Van Oudenhoven, *Beschryvinge der stadt ende meyerie van 'sHertogen-Bossche* (1649), fol. **2r-v herinnerde de lezer eraan dat het stadsbestuur in 1609 ten behoeve van de officiële geschiedschrijver der aartshertogen Jean-Baptiste Gramaye 'eenighen uyt den haren ghedeputeert hebben, om den selven de Comme te openen, ende alle des Stadts Pri- vilegien ende Secreten te communiceren.' Daarom gebruikte hij Gramaye, *Taxandria* (1610) als een van zijn belangrij- ke zegslieden.

32 Dapper, *Historische beschrijving* (1663), fol. *3r-*6v en p. 545-552. Dapper kreeg bijvoorbeeld geen toegang tot de ar- chieven die werden bewaard door de regenten van het burgerweeshuis (p. 324). Van Melle, 'De kroonraegster' (1997); Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 108 met 115 n. 15; Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985), p. 224-225; Van der Laan, *Oorkondenboek* (1975), p. 15; Van den Hoek Ostende, 'Iets over de auteur en zijn werk' (1975).

breid familiearchief waarin hij 'Privilegien, verscheyde oude Keuren, Ordonnantien en andere oude Stucken en Monumenten' aantrof.³³ Verder had hij iedereen benaderd die iets zou kunnen meedelen, maar net als Dapper stootte hij op onwil. Van Bleyswijck merkte verbitterd op dat de respons mager was en dat de weinige stukken met 'loode Schoenen voor den dagh quamen'. Hij was aan vrijwel niemand dank verschuldigd.³⁴

De rol van het stadsbestuur

Als toegang tot de officiële archiefbewaarplaatsen van de stad zo moeilijk was, welke rol speelde het stadsbestuur dan bij het plegen van onderzoek door stadshistorici en bij de publicatie van hun boeken?

De eerste officiële stadsbeschrijvers werden pas halverwege de achttiende eeuw benoemd: in 1749 stelde Haarlem de dichter-schilder Pieter Langendijk (1683-1756) aan en in 1758 volgde Amsterdam met de benoeming van Jan Wagenaar (1709-1773). Zij moesten 'eene behoorlijcke en nette beschrijving' maken. Daarvoor kregen zij een vergoeding en (onder bepaalde voorwaarden) 'vryen toegang tot de geheimen van 't raadhuys'.³⁵ Uit dezelfde periode dateren ook duidelijke blijken van steun aan andere stadshistorici, voornamelijk door toegang te verlenen tot bepaalde archieven die door de overheid werden bewaard.³⁶ Over het geheel genomen was er in de zeventiende eeuw nog geen sprake van een dergelijke officiële bemoeienis. Alleen de provinciale en generale staten hadden toen de gewoonte om officiële geschiedschrijvers aan te stellen, zoals Hadrianus Junius (1564) in Holland en Paulus Merula (1597) in Gelderland, niet de steden.³⁷ Het lijkt er dan ook op dat de zeventiende-eeuwse stadsbesturen doorgaans geen entamerende rol aannamen, zich tijdens de periode van het onderzoek min of meer afzijdig hielden, en pas op positieve of negatieve wijze reageerden als het eenmaal gedrukte boek aan hen werd aangeboden.

Toch zijn er sinds de jaren 1660 blijken van overheidsbemoeienis bij het opzetten van stadshistorische projecten. Ten eerste werden er toen soms opdrachten gegeven voor stadsbeschrijvingen of bronnenedities. Rond 1662 benaderde het Rotterdamse

33 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667-1680), fol. **2v. In 1666 werd hij benoemd tot rentmeester van de Oude en Nieuwe Kerk en kreeg hij derhalve de sleutels van het kantoor van de kerkmeesters en van 'seecker Kasse, waer in geconserveert werden een groote meenigte van over-gebleven oude Bullen' (fol. **3r).

34 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667-1680), fol. (***)A2)r.

35 Amsterdam: Van Melle, 'Een werk dat rust en tijd eischt' (1998); Wessels, *Bron, waarheid en de verandering der tijden* (1997); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985), p. 218; Wessels, 'Jan Wagenaar' (1981); Cox-Andrau, *De dichter Pieter Vlaming* (1976); Van der Laan, *Oorkondenboek van Amsterdam* (1975), p. 16; Wagenaar, *Amsterdam*, (1760), dl. 1, p. XI-XIII. Haarlem: Speet, 'Haarlems onvoltooid verleden' (1985); Van der Haar, 'G.W. van Oosten de Bruyn' (1954); Kurtz, 'Haarlemsche stadshistorieschrijvers' (1940).

36 In 1756 verleenden de Leidse burgemeesters aan Frans van Mieris (1689-1763) 'het gebruik der handvesten, privilegien enz. deezer Stad Leyden', maar hij kreeg geen toegang tot alle archieven ten stadhuije en stond onder toezicht van de pensionaris en secretaris. Toegang tot stukken van stedelijke instellingen kreeg hij niet op voorspraak van het stadsbestuur, maar door bemiddeling van individuele magistraten. Haitsma Mulier, 'Frans van Mieris' (1989) en 'Hoofsche papagaaien' (1987); Van Maanen, *Inventaris* (1986), p. xl; Roelevink, 'Bewezen met authentique stukken' (1985), p. 87; Van Mieris, *Beschrijving* (1762-1770), dl. 1, fol. **1r en dl. 2, p. 379 en 833; Van Mieris, *Handvesten* (1759), fol. **2v.

37 Vermaseren, 'Het ambt', 1941.

stadsbestuur de arts Nicolaas Zas (1610-1663) met het verzoek 'een ordentlijke en volmaecte beschryvinge' te bezorgen. Zas kreeg een honorarium toegezegd van 200 dukatons (een zilveren munt van 63 stuivers), maar dat loon vond hij te karig. Voordat de onderhandelingen waren afgerond, was Zas echter overleden en werden de plannen voor een officiële stadsbeschrijving in de ijskast gezet.³⁸ Andere initiatieven betroffen bronnedities. In hetzelfde jaar 1662 sanctioneerde het Amsterdamse stadsbestuur voor het eerst een uitgave van de *Handvesten, privilegien, octroyen, costumen en wille keuren der stad Amstelredam*, hoewel het boek al sinds 1597 verschillende malen was gedrukt (en zoals we zagen onder andere door Pontanus was gebruikt). Het stadsbestuur had voor deze uitgave de schilder en genealoog Jacob Colijns (1614-1686) gevraagd om de archieven van de trezorie, kerken en godshuizen te doorzoeken teneinde de lijsten van regeeringsleden aan te vullen en de wapens van de heren magistraten erbij te zoeken (die uiteindelijk niet in het boek werden opgenomen).³⁹ Dit Amsterdamse initiatief inspireerde de vroedschap van Enkhuizen tot het initiëren van een vergelijkbare, officiële bronneditie. Zij verzocht drukker-uitgever Egbert van den Hoof (fl. 1665-1672) een uitgave te bezorgen van de handvesten en keuren die 'in des stads doosen, kasten en kisten bewaert wierden'. Vervolgens zag Van den Hoof gereede aanleiding om een bijbehorende stadsgeschiedenis te entameren (mogelijk om het project commercieel levensvatbaarder te maken). In overleg met het stadsbestuur koos hij voor de befaamde kerkhistoricus Gerard Brandt sr. als auteur, die anoniem moest werken omdat hij uit het concurrerende Hoorn kwam en remonstrant was (het Enkhuizense stadsbestuur was contraremonstrants). Desalniettemin kreeg hij inzage in de documenten die door het stadsbestuur aan Van den Hoof waren toevertrouwd en kon hij beschikken over de archieven van vooraanstaande families. Zijn *Historie der vermaerder zee- en koop-stadt Enkhuizen* verscheen in 1666. De goedkeuring van het stadsbestuur was duidelijk vermeld op de titelpagina, in het door de stad verleende octrooi, en in de woorden vooraf door uitgever en auteur. De invloed van het Amsterdamse voorbeeld blijkt uit de uitgebreide naamlijsten en uit de kaart met familiewapens van de stadsbestuurders en hoge ambtenaren (af. 24) die aan de kroniek waren toegevoegd.⁴⁰

38 Van Lieburg, 'Nicolaas Zas', 1984, p. 235; Van Herwaarden, 'Clio' (1979), p. 212; Unger, *De oudste kronieken* (1895), p. 385-390. In 1658 had Zas een vergelijkbaar manuscript voltooid, waarvoor hij zo nu en dan de hulp van de burgemeesters schijnt te hebben gekregen. Bij zijn overlijden had hij bovendien 'Aenteeckingen en Memorien van Oudtheden' in zijn bezit van Emanuel van Welsenens (*1635), die toen werkzaam was ter secretarie, waar ook Zas' zoon Egbertus werkte. Ook onderhield Zas goede relaties met bouwmeester Jacob Lois (†1676), die in 1670 een *Cronijke ofte korte waere beschrijving der stad Rotterdam* voltooidde, die pas in 1746 zou worden gedrukt.

39 *Handvesten* (1662). Lees hierover: Ketelaar, 'Archieven' (2007), p. 88; Dudok, 'Op zoek naar Romulus en Remus' (1995); De Melker, *Oorkondenboek* (1995), p. 69-70; Dudok, 'Amsterdamse burgemeesters zonder stamboom' (1990), p. 149; Oldewelt, 'De pogingen tot codificatie' (1967-1971), p. 64-71; Oldewelt, 'Jacob Colijns' (1942).

40 *Handvesten [...]* der stad Enchuysen (1667); Brandt, *Historie* (1666). Brandt zag de meeste handvesten 'geschreven uit d'oonsprongkelijke brieven, die op het stadthuis worden bewaert' en sommige 'uit de afschriften' van twee inmiddels overleden burgemeesters (fol. **1v). Ook schrijft hij 'des stadts Oudt Keur- en Crimineel-boek' te hebben ingezien (**1v). De meeste informatie kwam echter uit aantekeningen en materiaalverzamelingen die eerdere speurders naar Enkhuizens verleden hadden aangelegd en die hem door particulieren zoals de schepen Simon Dircksz Semeyns (1610-1666) en de oudheidkundige Adriaan Westphalen (1626-1695) werden overhandigd. De Vries, 'Geeraerd Brandt' (2002); Zilverberg, 'Gerard Brandt' (1968), p. 62 en 64-68 (die oordeelt dat het stadsbestuur maar weinig documenten ter beschikking had gesteld).

Afb. 24 Wapenkaart van de bestuurders en hoge ambtenaren van Enkhuizen die hoorde bij Gerard Brandts geschiedenis van die stad (1666).

Ten tweede is er soms niets bekend van een opdracht door het stadsbestuur, maar had de auteur wel vanaf het begin toegang tot bepaalde archieven. Dat was bijvoorbeeld het geval met de Dordtenaar Matthijs Balen. Hij meldde dat zijn boek was begonnen en gedrukt met goedvinden van het stadsbestuur, dat hem toegang had verleend 'totte Kantoor ter Tresorie, (nu Burgermeesters Kamer;) ter Secretarie, enz. om aldaar te mogen Doorzoeken 't gene konde dienen totte BESCHRYVINGE van onze voorsz Stad.'⁴¹

⁴¹ Balen, *Beschryvinge* (1677), fol. *3r-*3v. Zie ook: NH 17; Busch, 'Ten geleide' (1966); NNBW, dl. 1, kol. 230. Al op 22 januari 1674 besloot de stadsregering dat zij honderd exemplaren zou afnemen en onder haar leden verdelen. Het boek zelf verscheen pas in de loop van 1677.

Een andere stadsbeschrijver, Jacob van Lansberghe, die in 1687 zijn *Beschryvinge van de stadt Hulst* publiceerde, had dergelijke toegang uit hoofde van zijn functie. Van Lansberghe was afstammeling van een familie die al zo'n honderd jaar functies in het Hulstse stadsbestuur bekleedde, zo meldde hij in het voorwerk. Zelf was hij schepen dan wel burgemeester, zo schreef hij, en daarom had hij 'vrye toeganck tot d'Archives'. Het feit dat hij zich op de titelpagina 'burgemeester' noemt en de officiële herkomst van zijn bronnen meldt, en dat hij die informatie in de opdracht aan de Staten-Generaal en de Raad van State nog eens herhaalt, gaf aan zijn boek zeker een bijna-officiële status. Toch was zijn onderneming niet door de overheid geïnitieerd, maar in eerste instantie een particulier initiatief.⁴²

In de eerste helft van de zeventiende eeuw lag dat niet anders. Niets wijst erop dat het initiatief toen uitging van het stadsbestuur. De kronieken en beschrijvingen die waren samengesteld door vroedschappen, meldden de functies van hun auteurs noch op de titelpagina noch in het voorwerk, en ook bevatten zij geen opdrachten aan de stadsregering door hun auteurs. Wel hadden zij kennelijk toegang tot de archieven ter secretarie. Vroedschap en weesmeester Theodorus Velius gebruikte voor de latere drukken van zijn *Chroniick van Hoom* (1604) de 'oude papieren ende registeren van onse stadt'.⁴³ Vroedschap, schepen en weesmeester Johan van Beverwijck kon voor 't *Begin van Hollant in Dordrecht* uit 1640 eveneens beschikken over gegevens uit de 'Stadts registers'.⁴⁴ Voor anderen was een goede verstandhouding met het stadsbestuur een prettige bijkomstigheid. De voormalige rector van de Latijnse school Theodorus Schrevelius had die niet. Hij was in 1607 tot vroedschap benoemd, maar was die positie bij de wetsverzetting door Maurits in 1618 weer kwijtgeraakt. In 1624 werd hij op verdenking van remonstrantse sympathieën uit zijn rectorschap ontslagen en week hij uit naar Leiden. In zijn *Harlemias* (1647) kon hij daarom over niet veel meer beschikken dan de mededelingen van zijn voorganger Ampzing en een overzicht van de Haarlemse rechten die hij citeerde uit 'de pampieren' van zijn neef Johan van Teylingen (1611-1670), die ze op zijn beurt uit een oud perkamenten boek had overgenomen.⁴⁵ Stadspredikant

42 Van Lansberghe, *Beschryvinge* (1687), fol. *3r-5v. Hij stelde zijn boek samen 'meest uyt de selve stadts archives, en verder uyt de voornaemste historieschryvers' (titelpagina). Hij was afkomstig uit een regentenfamilie die al zo'n honderd jaar functies in het Hulstse stadsbestuur bekleedde. Zelf was hij in de jaren rond 1687 zowel schepen als burgemeester en had als zodanig 'vrye toeganck tot d'Archives' (fol. *4v). Annard, *Bestuur en bestuurders* (1993); Maassen, 'Martinus en Jacobus van Lansberghe' (1985).

43 Velius, *Chroniick* (1617) noemt als zijn bronnen niet alleen gegevens 'van eenige liefhebbende burgers', maar ook en vooral de 'oude papieren ende registeren van onse stadt'. Over Velius' bronnen: Velius, *Kroniick* (2007), dl. 1, 27-29; Van Vessem, 'Driehonderd jaar geleden' (1980), p. 9; Heeres, 'Iets over Velius en zijn bronnen' (1959).

44 Van Beverwijck, 't *Begin van Hollant* (1640), p. 177. Van Beverwijck, die belangrijke bestuursfuncties uitoefende, noemt en citeert veel rechtsdocumenten en geeft ook lijsten van onder meer alle schouten sinds 1243, burgemeesters sinds 1367 en schepenen en raden sinds 1294 (p. 175-236). Opvallend zijn ook de documenten die hij opneemt met betrekking tot de weeskamer, waar hij in 1637 en 1638 weesmeester was geweest (p. 239-283). Hij riep de hulp in van antiquaren als Arnoldus Buchelius en hij raadpleegde de papieren van belangrijke families. Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 191-192 en 285-288; Baumann, *Johan van Beverwijck* (1910), p. 96-98.

45 Schrevelius, *Harlemias* (1648), p. 217-262. Het stuk is op 20 april 1640 gecollationeerd door Schrevelius samen met Johan Hofman (ong. 1604-1666), de remonstrantse samensteller van een populair bastaardwoordenboekje. *Huizinga, Rechtsbronnen* (1911), p. XLVIII nr. 19. Over Schrevelius: De Vrij, 'Theodorus Schrevelius' (1996); HM 432; NNBW, dl. 5, kol. 703-704. Over Hofman: Van Hardeveld, 'Op zoek' (2010).

Samuel Ampzing had daarentegen wel het vertrouwen van de stadsregering genoten. Hij noemde documenten van bestuurlijke, rechterlijke en financiële aard waarvan hij soms meldde dat ze 'inde Secretarije onser Stad' berustten of dat hij ze zelf had ingezien. Soms gaf hij de naam van het register en een verwijzing naar de betreffende pagina. Misschien mocht hij dergelijke documenten ten stadhuize inzien, maar waarschijnlijker is het dat hij de informatie kende via andere kanalen.⁴⁶ Hij zag namelijk ook stukken die door de regenten van de gasthuizen werden bewaard. Hij merkt dan op dat ze door hemzelf waren overgeschreven van het origineel (wat hij niet vermeldt voor de documenten uit de secretarie) en soms beschrijft hij het aangehechte zegel.⁴⁷

Stadsbeschrijvers hadden uit hoofde van hun functie of door hun goede connecties dus soms wel toegang tot documenten uit officiële bewaarplaatsen, maar het stadsbestuur stelde zich geen entamerende taak. Voor de vroege stadsbeschrijvers was het nemen van het initiatief, het vinden van het materiaal en het publiceren van het boek vooral een privéaangelegenheid, ook als zij deel uitmaakten van het stadsbestuur. Pas als het boek was gedrukt, kwam dat bestuur in actie. De regeerders konden dan aan hen gerichte opdrachten accepteren en de auteurs belonen (wat nog geen inhoudelijke instemming inhield), of ingrijpen als hun belangen waren geschaad door publicatie te verbieden en de auteur of uitgever te beboeten, of door bepaalde wijzigingen in de tekst verplicht te stellen. Controle van de tekst vond meestal plaats als de auteur of uitgever het boek aan het stadsbestuur opdroeg, of als een van hen vóór publicatie octrooi of privilege aanvraagde. Zo'n octrooi of privilege was alleen bedoeld als juridische bescherming tegen ongewenste nadrukken, en behelsde zeker geen goedkeuring van de inhoud van het werk.⁴⁸

Stadsbeschrijvers en hun uitgevers vroegen hoogstzelden octrooi of privilege aan. De oplagen waren te klein en de kans op roefdrukken te minimaal om de administratieve rompslomp en de kosten van de aanvraag te rechtvaardigen.⁴⁹ In de regel droegen zij wel hun publicaties op aan het stadsbestuur en schonken zij de regeerders een aantal exemplaren. Dat gebaar viel meestal in goede aarde en leverde een geldelijke beloning op. Samuel Ampzing vereerde in 1628 vijftig exemplaren van zijn stadsbeschrijving aan de burgemeesters en kreeg daarvoor 300 pond uitbetaald. Bovendien ontving

46 Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628) kende handvesten waarvan hij meldt dat ze ter secretarie werden bewaard: p. 27 en 29 ('inde Secretarije onser Stad berustende'), 496 ('getogen uyt het Register E.L. 39 Fol. XXI verso'). Bij andere handvesten geeft hij bronvermeldingen als 'Oude Handvesten' (p. 92), 'Oude Brieven ende Registers' (p. 39), 'Archiv. M.S.' (p. 49-50) e.d. Daarnaast gebruikte hij vroedschapsboeken, correctieboeken en stadsrekeningen: p. 517 ('het Register-boek der Heren Magistraeten' voor 10 juni 1573), 449 ('in het Stads Correctie-Boek by den Paepschen tijd'), 389 ('de Rekeningen'). Ten slotte noemt hij alle Haarlemse schouten 'die in de Secretarije alhier bekend sijn' (p. 392).

47 Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), p. 397 ('Gasthuys-boeken'), 401-407, 409, 442 ('S. Gangolfs Myrakelboek in S. Elisabeths Gasthuys noch berustende'), 496 en 497. Hij gebruikt regelmatig de formule 'Descripti ex autographo' (p. 401-411). Ook bezocht hij het kantoor van de kerkmeesters (p. 432) en zag hij de archieven van geestelijke broederschappen (p. 434).

48 Schriks, *Het kopijrecht* (2004), p. 51-73; Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 160-161; Weekhout, *Boekencensuur* (1998); Hofstijzer, 'A sickle unto thy neighbour's corn' (1997); Hofstijzer, 'Nederlandse boekverkopersprivileges' (1993); Groenveld, 'Het Mekka der schrijvers' (1986).

49 Van de vroege stadsbeschrijvers vroeg alleen Pontanus octrooi aan voor de Nederlandse vertaling van zijn stadsbeschrijving. Dat deed hij niet bij de stedelijke overheid, maar bij de Staten-Generaal. Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), fol. *1v.

hij nog eens 400 pond 'in recompense van de extraordinaris moeyten by hem gedaen'.⁵⁰ Ook Jan Jansz Orlers vereerde exemplaren van zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* aan de heren van het gerecht en de vroedschap. Zij verdeelden de boeken binnen hun eigen geleerden en vergoedden de auteur een bedrag van 200 gulden.⁵¹ Een compensatie voor de moeite die hij had gedaan, kreeg hij niet, hoewel de stad hem in 1616 'voor enige diensten' een zilveren schaal schonk met daarop het stadswapen.⁵²

Soms ging het echter mis: dan constateerde men bij controle van de tekst ongewenste uitlatingen en werd de verering niet geaccepteerd. In 1648 bracht boekdrukker-uitgever Isaac Willemsz van der Beeck een herziene editie van Velius' kroniek op de markt, die was gebaseerd op de kopij die de auteur zelf in het jaar van zijn overlijden (1630) nog had klaargemaakt. Van der Beeck droeg het boek op aan de Hoornse magistraat. Deze besloot aanvankelijk de dedicatie te accepteren en ten behoeve van de stadsbestuurders en -functionarissen 31 exemplaren af te nemen voor een totaalbedrag van 150 gulden. Toen het besluit reeds genomen was, moet echter iets aan de tekst zijn opgevallen. In allerijl werd beslist dat stadspensionaris Nanning Kayser (1611-1655) het boek zou 'revideren ende referen' en dat de beslissing over de dedicatie in suspensie zou worden gehouden. Kayser trof toen passages aan met laster over prins Maurits, de Staten van Holland en het bestuur van Hoorn in het relaas van de gebeurtenissen uit 1617 en 1618 (toen Velius door de wetsverzetting zijn positie als vroedschap verloor). Het verhaal was 'schandaleus en injurieuus aen velen treffelicke Regenten, en oock aen de Regieringe deser stede, gelyck oock tegen de Hooge Regieringe ende grootste Ministers van den Lande.' De vroedschap besloot onmiddellijk de dedicatie niet te accepteren. De 31 bestelde exemplaren werden teruggestuurd naar Van der Beeck, die bovendien werd verplicht de opdracht aan het stadsbestuur uit de nog niet verkochte exemplaren te verwijderen. Later zouden ook de Staten van Holland, aan wie octrooi was aangevraagd en die dit al hadden ingewilligd (kennelijk zonder de tekst te visiteren), terugkomen op hun beslissing en het boek verbieden.⁵³

50 Buissink en Kleijne, 'Theses' (1993), p. 121.

51 RAL Bib LB 254-57, fol. 35v en RAL SAI 7485, fol. 620v-621r (8 augustus 1614): 'Noch opten VIIIen augusti daeraen volgende aen Jan Janssoon Orlers bouckvercooper een somme van twee hondert guldens, hem by die vande Gerechte alhier tot een vereeringe toegewensch over de boucken geintituleert, Beschryvinge der Stadt Leijden, aende selve vande Gerechte geoffreert, ende onder henlyuden mitsgaders de vroetschappen ende veertigen verdeelt blyckende by ordonnantie van burgemeesteren van date den XXIXen meye anno XVI C ende veertien hier met quitantie overgelevert.'

52 RAL W 3049 g^o, fol. 1r: 'Twe nieuwe silveren schalen, de ene by de stad Leyden inden Jaere 1616 aen myn voor enige diensten aen myn vereert ende met des Stadts waepen geteyckent ende de andre by my doen maecken ende met ons beyder wapen doen teyckenen.' De schalen werden gezamenlijk op 80 gulden getaxeerd, waarvan ongeveer de helft voor de Leidse schaal. Mogelijk betrof het een dankgebaar voor zijn boeken over Maurits, Oranje en de stad Leiden bij elkaar. Het Leidse stadsbestuur had in deze jaren namelijk de gewoonte om publicaties die de stad in een gunstig daglicht zetten te belonen, zoals in het geval van de vertaling van Junius' *Batavia* door Godfried Boot in 1609 (RAL SAI 7892, bijlage bij rekening fol. 807r, 18 gulden betaald aan Boot) en de Nederlandstalige editie van Guicciardini door Petrus Montanus in 1612 (RAL SAI 7480, fol. 942r, 18 gulden betaald aan Montanus). In 1622 ontving Montanus nog eens 20 gulden voor zijn 'chaertbouck vander Nederlanden' (RAL SAI 7576, fol. 1481r-v).

53 Velius, *Kroniek* (2007), dl. 1, p. 20-21; Heeres, 'Iets over Velius' (1959), p. 123-126; Abbing, *Geschiedenis der stad Hoorn* (1841-1842), dl. 1, p. 95-98.

Afb. 25 Portret van Jan Jansz Orlers (1570–1646) op 70-jarige leeftijd door Pieter Dubordieu (1640).

Jan Orlers aan het werk

Welk proces ging aan publicatie en dedicatie vooraf? Helaas onttrekt de manier waarop stadsbeschrijvers bij hun onderzoek te werk gingen, zich grotendeels aan onze waarneming. Wel kan een blik op de Leidenaar Jan Jansz Orlers hier meer licht op werpen, omdat van hem een belangrijk deel van zijn materiaalverzameling bewaard is gebleven. Orlers' stadsbeschrijving was bovendien in hoge mate gebaseerd en zelfs geïnspireerd op de werkzaamheden van zijn oom Jan van Hout, die in de laatste decennia van de zestiende eeuw plannen had gemaakt voor een soortgelijke onderneming. Orlers' materiaal helpt tevens om die nooit helemaal uitgevoerde plannen te reconstrueren.

Het leven van Jan Jansz Orlers (afb. 25) was tot op zekere hoogte typisch voor de Hollandse stadsbeschrijver van zijn dagen: hij hoorde tot de betere kringen van de stedelijke samenleving, had nauwe banden met het stadsbestuur, en ontpopte zich als een vooraanstaand burger van zijn geboortestad.⁵⁴ Die goede reputatie had hij onder meer te danken aan zijn werkzaamheden als historicus, boekverkoper-uitgever en stadsbestuurder. Wat Orlers minder typisch maakt, is dat hij geen universitaire opleiding ge-

⁵⁴ Over Orlers: Simoni, 'Leiden booksellers' (1992); Van Selm, 'Jan Jansz Orlers' (1988); Pelinck, 'Een inventaris' (1941); Prinsen, 'Bronnen' (1906); Prinsen, 'Eenige brieven' (1905). Diens nalatenschap: RAL W 3049.

noot en dat hij niet op studiereis ging. Bovendien had hij familiebanden met Jan van Hout. Van Hout was niet alleen secretaris en dus archivaris van de stad Leiden, maar hij was ook secretaris van de curatoren van de universiteit. Bovendien was hij een niet onverdienstelijke renaissance-dichter en een man met uitstekende contacten in bestuurlijke en humanistische kringen.⁵⁵ Het was deze alomtegenwoordige Jan van Hout door wie de jonge Orlers werd opgevoed. Orlers' echte vader, Jan Willemsz († ong. 1580), was een zeemtouwer (dat is: leerwerker) uit Sint-Truiden in het prinsbisdom Luik. Over hem is niet veel meer bekend dan dat hij trouwde met Van Houts zuster Barbara.⁵⁶ Toen Barbara in 1574 overleed, werd de vader te wispelturig gevonden om voor de kinderen te zorgen: 'Exempleert ooc an uwe lieve zaliger vader', schreef grootvader Cornelis Meesz (1516-1595) later aan de jonge Orlers, 'Die wilde altyt op een ander gras ende quam nergens wel te pas.'⁵⁷ In deze moeilijke periode voor de stad Leiden – die het zwaar te verduren had tijdens de belegeringen door de Spaanse troepen in 1573 en 1574 – besloot Jan van Hout de zorg voor en opvoeding van zijn vierjarige neef Jan en diens oudere broer Cornelis (* 1569) op zich te nemen.⁵⁸

In de jaren die volgden kreeg Van Hout, nadat hij er omstandig om had gezeurd, van de vroedschap de opdracht om een officiële stadsdrukkerij op te zetten.⁵⁹ Het is waarschijnlijk deze drukkerij die hem het idee gaf zijn pleegkind met een toekomst in het boekenvak te bedenken. Toen Orlers 21 was bezorgde hij de jongeman een positie als dienaar in het vooraanstaande Amsterdamse bedrijf van Cornelis Claesz, die een van de grootste boekwinkels en uitgeverijen van zijn tijd dreef en die zich specialiseerde in allerlei vormen van geografische literatuur. Orlers woonde vierenhalf jaar bij zijn meester in huis. In die periode leerde hij niet alleen het boekenvak kennen, maar ook zijn latere vrouw, de vijf jaar oudere Geertruit Andriesdr (1565-1629), die uit het belangrijke Delftse boekverkoopersgeslacht Cloeting stamde.⁶⁰ Onmiddellijk nadat Orlers in 1596 zijn leertijd had afgerond, traden zij in het huwelijk en vestigden zij zich in de Leidse Pieterskerk-choorsteeg – tussen de universiteit en het stadhuis – waar zij de rest van hun leven zouden doorbrengen.⁶¹ Met steun van zijn oom zette Orlers er een bloeiende boekhandel op, die was gericht op een publiek van studenten en geleerden. Ook leverde hij boeken, bindwerk en kantoorartikelen aan de secretarie op het stadhuis en aan de bibliotheek van de universiteit. Ten slotte was hij ook actief als uitgever: hij bracht een fonds van zo'n 50 titels bij elkaar, die voor hem werden gedrukt door anderen en

55 Bostoën, *Hart voor Leiden* (2009); Koppenol, *Leids heeal* (1998); De Pater, *Jan van Hout* (1946); Prinsen, *De Nederlandse renaissance-dichter* (1907).

56 RAL SAI 1289, fol. 32v. Over Jan Willemsz: Bostoën, *Hart voor Leiden* (2009), p. 78.

57 RAL W 3049 rr, brief 40 (20 maart 1594).

58 Over Cornelis is weinig bekend. Op 9 augustus 1586 ging hij in ondertrouw met een zekere Anna Wernaertsdr uit Delft: GAL DTB 2, fol. 11v (9 augustus 1586). Een jaar later wordt hij genoemd als boekdrukker te Leiden: Bostoën, *Hart voor Leiden* (2009), p. 78-79.

59 Bostoën, *Hart voor Leiden* (2009), p. 40-41; Breugelmanns, *De eerste Leidse stadhuisdrukkerij* (1990); Rammelman Elsevier, 'De voormalige drukkerij' (1857).

60 Over de familie Cloeting: Van Tiggelen, 'Boekdrukkers' (1981); Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers* (1974), p. 242-243.

61 Het huwelijk werd op 18 februari 1596 te Delft ingezegend. Op 26 maart opent Orlers zijn boekwinkel *Inden draeck* in de Leidse Pieterskerk-choorsteeg. Op 3 juni 1597 koopt hij voor 2730 gulden een huis schuin aan de overkant, *In den Duytschen Bybel*. RAL W 3049 qq, fol. [3]r en [12]v.

die hij vaak uitgaf in compagnie met Jan le Maire († 1666) en Andries Clouck († 1641) om het risico te spreiden.⁶²

Toen zijn uitgeversactiviteiten in de jaren rond de sluiting van het Twaalfjarig Bestand een hoogtepunt bereikten, begon hij ook aan een carrière als geschiedschrijver. In 1610 publiceerde hij samen met uitgever en boekdrukker Henrick Lodewijcxsoon van Haestens *Den Nassauschen lauren-crans*, een prachtig geïllustreerde lofzang op de oorlogsdaden van prins Maurits, waarvan de nieuwskaarten en -prenten in feite de kern vormden en waarin ook plaats was voor een beknopte geschiedenis van de Opstand en het succesverhaal van de VOC. Ter aanvulling verscheen de tweede druk van 1615 met een uitgebreide stamboom van de graven van Nassau met veel aandacht voor prins Maurits, die eveneens heel mooi was geïllustreerd en waarvan hij aparte edities in het Nederlands en Latijn op de markt bracht.⁶³ Inmiddels was ook zijn *Beschryvinge der stad Leyden* verschenen. Dat boek publiceerde hij eveneens zelf in samenwerking met de reeds genoemde uitgevers Van Haestens en Le Maire. Behalve historicus was Orlers ten slotte ook dichter en toneelschrijver. Hij schreef onder meer gelegenheidsgedichten, ondertekend met de zinspreuk 'OoRdeelt sonDER twiSt', op het huwelijk van Petrus Scriverius (1599) en op het verschijnen van Karel van Manders *Het schilder-boeck* (1604).⁶⁴ Bovendien dichtte hij een toneelstuk op het beleg en ontzet van de stad, een onderwerp dat hem ook blijkens zijn stadsbeschrijving na aan het hart lag.⁶⁵

62 Op 18 mei 1598 deed Orlers zijn eerste leverantie ten stadhuize, waaronder bindwerk, kantoorbenodigdheden en twee werelddollen voor een bedrag van 32 gulden. Gedurende zijn hele carrière wordt hij vooral voor het binden van boeken, protocollen, registers, rekeningen, blaffers en andere papieren voor de secretarie, griffie en de rekenkamer in de stadsrekeningen genoemd (RAL SAII 1413-1416). De leveranties aan de universiteitsbibliotheek (vooral van boeken en bindwerk) zijn gedocumenteerd in de rekeningen van de rentmeester in het archief van de curatoren (UBL AC 271-298). Voor Orlers' activiteiten als uitgever raadplege men: Van Selm, 'Jan Jansz Orlers' (1988). Sinds 1609 (RAL NA 34, akte 193) werkte hij enkele jaren nauw samen met de uitgevers Andries Clouck en Jan le Maire. In de periode 1610-1614 resulteerde dit in een reeks gezamenlijke uitgaven die werden gedrukt door Henrick Lodewijcxsz van Haestens. Hun twee eerste edities worden genoemd in de catalogi van de Frankfurtse boekenmissen maar er zijn geen exemplaren van bekend in de Nederlandse openbare collecties: (1) een editie van het werk van Theophrastus door Daniël Heinsius (*Catalogus* (1611), fol. G3v) en (2) het *Traicté du sacrament de la Sainte Cène du Seigneur* van Philips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde (*Catalogus* (1611), fol. F2r) dat waarschijnlijk gelijk is aan het traktaat 'de la Cene 8. 1610' dat in de veilingcatalogus van Orlers' boekwinkel wordt genoemd en waarvan toen nog 8 exemplaren aanwezig waren (Orlers, *Cataloge* (1623), fol. F3r). Deze laatste Orlers-druk is niet in de vakliteratuur bekend (Marnix, *Verhandeling* (1988), p. 7; Van Schelven, *Marnix van Sint Aldegonde* (1939), p. 215; Tjalma, *Philips van Marnix* (1896), p. 307-352; Marnix, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften* (1871-1878), dl. 2, p. XXI-XXXI en 245-494). In de komende jaren gaf het consortium (soms zonder Clouck) nog meer werken van Daniël Heinsius uit: Heinsius, *Oratio* (1611); Seneca, *Tragoedia* (1611); Theophrastus, *Graece* (1613); Heinsius, *Poemata* (1613).

63 Orlers, *Den nassauschen lauren-crans* (1610); Orlers, *La genealogie* (1615). De editie uit 1615 was volgens Simoni, 'Henrick van Haestens' (1985), p. 187 n. 2, wederom gedrukt door Van Haestens. Van de *Lauren-crans* verscheen in 1612 ook een editie in het Duits (*Der nassawische Loorberkrantz*). In 1618 en 1619 verschenen nog verbeterde edities in het Duits en Nederlands: *Warhafftige Beschreibung* (1618) en *Warachtige beschrijvinghe* (1619). Dit Nassausche project is zowel in verband gebracht met een voortgenomen geschiedenis van de VOC (die volgens Zandvliet pas gerealiseerd zou worden in de stadsbeschrijving van Pontanus) als met de werkzaamheden van Hugo de Groot: Zandvliet, *Mapping for Money* (2002), p. 72; Eijffinger, 'De geslachtsboom' (1980); Eijffinger, 'Prent en puntedicht' (1978). De overige edities van Orlers' genealogie: *Genealogia* (1616); *Geslacht-boom* (1616). Over deze tekst: Geevers, 'Being Nassau' (2011).

64 *Versheyden bruyloft-dichten* (1611), fol. B1r-B4r; Van Mander, *Het schilder-boeck* (1604), fol. **2r-v. Later noteerde Orlers zijn zinspreuk op het schutblad van het eerste vonnisboek uit de stedelijke administratie (RAL RA 45) en droeg hij bij met een 'Vermaen-dicht aen de Roomsche Macht, over de Beschrijvinghe van hare Stadt, ende Antijcke Gestichten' in Van Haestens, *De magnificentie ofte lust-hoff van gaents christenrijck* (1619), fol. 4v.

65 Het toneelstuk is verloren geraakt, maar bekend uit een grafdicht dat na zijn overlijden in plano werd verspreid:

De wetsverzetting door prins Maurits bracht een kentering in Orlers' bestaan: op 23 oktober 1618 werd hij samen met 21 andere mannen van onverdacht contraremonstrantse overtuiging benoemd tot vroedschap en begon hij aan een levenslange carrière in het Leidse stadsbestuur. Die benoeming had hij mogelijk te danken aan zijn lovende boeken over Maurits, de graven van Nassau en de stad Leiden. Bovendien zal zijn politieke optreden naar aanleiding van de aanstelling van de waardgelders, waartegen hij met enkele anderen namens de Leidse schutterij en bevolking protesteerde, een rol hebben gespeeld.⁶⁶ In ieder geval genoot hij kennelijk veel vertrouwen, want al in 1619 wordt hij gekozen tot schepen en later is hij vier keer burgemeester en geruime tijd weesmeester. Bovendien is hij vanaf het prille begin van zijn bestuurlijke carrière royeermeester (een functionaris die de inkomsten en uitgaven van de stedelijke rekenkamer controleert) en regelmatig gecommiteerde tot het ontvangen van belastingen.⁶⁷ Dat waren zeker tijdrovende functies. Van lieverlede werden zijn activiteiten als boekverkoper dan ook overschaduwd door zijn taken als bestuurder. In 1623 verliet hij de boekhandel met een grote veiling van zijn winkelvoorraad en zijn fondsartikelen. Dat was tevens het afscheid van zijn activiteiten als historicus: behalve een herziene editie uit 1641 van zijn boek over Leiden – gebaseerd op gegevens die hij in zijn capaciteit als stadsbestuurder had verzameld – heeft hij zich niet meer met de geschiedschrijving beziggehouden.

Bronnen

Op de vraag waar Orlers zijn materiaal vandaan had toen hij in 1614 zijn stadsbeschrijving publiceerde, geeft hij in het woord vooraf zelf een antwoord. Hij noemt enkele gedrukte bronnen en wijst er vervolgens op dat informanten hem van handgeschreven documenten hebben voorzien: 'vele ende verscheyden [...] stucken ende papieren by d'een ende d'ander gemaect wesende' zijn hem 'by verscheyden goede vrienden behandicht' en 'hier ende daer, waer sulcx te passe quam ingevoecht'. Materiaal uit de stedelijke archieven zag hij kennelijk alleen via die 'vrienden'. Onder hen komt de ereplaats toe aan zijn oom Jan van Hout en zijn vriend Petrus Scriverius.⁶⁸

Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers' (2001), p. 155-156; RAL W 3049 o (sub 29 april 1646). Een afschrift bevindt zich in RAL Bib LB 7000-03. Dit gedicht van Willem Gerritsz van Honthorst meldt: 'Ons droef Beleg, en blij ontsot | Heeft hij herschaeft na rijmens Wet, | Het welck men op de Schouw-tonneelen | Tot een geheug'nis sal verdeelen [...].' Honthorst was in 1643 prins van de rederijkerskamer De witte acoleyen (Van Boheemen, *Retoricaal memoriaal* (1999), p. 585).

66 Simoni, 'Leiden booksellers' (1992).

67 Orlers, *Beschrijvinge* (1641); *Naamwysen* (1688). In de aflezingsboeken (RAL SA II 18-22) wordt Orlers met regelmaat genoemd als gecommiteerde tot het ontvangen van de 2000, 5000 of 10000 penning; bij zijn overlijden had hij nog een aantal betreffende registers in zijn bezit, waarvan het oudste dateerde uit 1623 (RAL W 3049 p). In de termen van Noordam, *Geringde buffels en heren van stand* (1994), was Orlers geen geringde buffel die slechts ondergeschikte ambten kreeg toebedeeld, maar een heer van stand die belangrijke functies bekleedde.

68 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2v-*3r. Hij vermeldt in het voorwerk niet dat hij ook ooggetuigen raadpleegde: hij vroeg oude lieden (op p. 178 spreekt hij zelfs van 'eenighe oude Mannen de welke over hondert ende meer jaeren gheleef hebben') om gegevens over de Leidse kloosters, Leidens beroemde mannen, de lakennijverheid en het beleg en ontzet: p. 83 en 90 (kloosters), 26, 176 en 178 (lakennijverheid), 209 (beroemde mannen). Zie over het bronnengebruik van

In de eerste plaats wijst Orlers dus op de reeds gepubliceerde literatuur over het gewestelijke en stedelijke verleden. In het woord vooraf noemt hij expliciet de chorografieën van Guicciardini en Junius, die ook door de meeste andere Hollandse stadsbeschrijvers worden genoemd. Orlers citeerde niet uit Guicciardini's beschrijving van alle Nederlanden maar wel uit Junius' *Batavia*, waarvoor hij de Nederlandstalige editie gebruikte die zijn zwager Jan Andriesz Cloeting in 1609 had gepubliceerd. Die passages over Leidens oudheid vulde hij aan met passages uit de chorografie van het oude Batavië door de Leidse antiquaar Petrus Scriverius, die in 1612 was gepubliceerd in de bundel *Beschrijvinghe van out Batavien*. Ook was er in die bundel een reeks levensbeschrijvingen van de Hollandse graven te vinden, eveneens van Scriverius, die in feite becomingarierde bewerkingen waren van gedeeltes uit de zogenoemde *Divisiiekroniek* (1517) van Cornelius Aurelius.⁶⁹ Ook hieruit nam Orlers een en ander over, met name passages over de in Leiden geboren vorsten Willem II († 1256) en Floris V. (Die passages had Scriverius na 1612 nog herzien en het is deze nieuwe kopij die Orlers in zijn stadsbeschrijving opneemt.⁷⁰) Ook uit de zestiende-eeuwse *Divisiiekroniek* citeerde Orlers overigens uitgebreid en rechtstreeks: hij ontleent er zijn reeks geschiedenissen van de middeleeuwse belegeringen van de stad aan en ook elders noemt hij de kroniek bij voortduring als een belangrijke bron.⁷¹ Verder verwees hij onder meer naar de geschiedenis van de Opstand door Emanuel van Meteren en citeerde hij uit de geschiedenis van het monnikenwezen door Rodolphus Hospinianus (1547-1626), de geschiedenis van de wederopertij door Guy de Brès (1522-1567) en het schilderboek van Karel van Mander.⁷²

Die gegevens uit algemene bronnen vulde hij aan met gegevens uit de weinige publicaties die specifiek waren gewijd aan de stad en haar universiteit. Uiteraard maakte hij in de eerste plaats gebruik van het werk van zijn oom. Hij verwees met name naar *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), waarin Van Hout een aantal grafelijke privileges bij elkaar had gebracht en waarop we nog uitgebreid zullen terugkomen, en naar de verza-

onder meer Orlers: Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen', 1993, p. 108-109.

69 Orlers, *Beschrijvinge* (1614) ontleent gedeeltes aan Scriverius, *Beschrijvinghe van out Batavien* (1612) voor zijn uiteenzettingen over de stichtingsdatum van Leiden (p. 13-14 en 17-18), over haar Latijnse naam Lugdunum Batavorum (p. 8), de beschrijving van de burcht (p. 59-60), en enkele passages over de graven (zie de volgende noot), maar alleen op p. 8, 211-212 en 225 noemt hij zijn bron. Over dit boek van Scriverius: Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 132-139.

70 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 136-137, 142, 163, 192-193; Tuynman, 'Scriveriana' (1997); Verkaik, *De moord op graaf Floris V* (1995), p. 14 n. 15; Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 212-224 en 225-240. Orlers identificeert deze kopij als Scriverius' 'Verbeterde *Batavia*' (p. 225). Tot nu toe is in de literatuur over het hoofd gezien dat ook het eerste hoofdstuk uit het tweede, historische deel een door Scriverius herschreven versie van de *Divisiiekroniek* is. Orlers (p. 282-283) zegt gebruik te maken van de vijftiende divisie die hij geeft 'van woorden te woorden als hier volcht. Doch van D. Petrus Scriverius naerstelicken oversien, ende hier en daer uyt d'oude geschreven Chronijken verbeteret ende verrijckt.'

71 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 13, 59-60, 74, 79, 82, 250 en 282-328.

72 Al deze werken waren recentelijk in het Nederlands verschenen. Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 422 verwijst naar Van Meteren, *Commentarien* (1609), fol. 40v; p. 69-71 is een parafraze van Hospinianus, *Zes boecken* (1609), p. 263 en 267-268; p. 242-248 over de wederopertij Jan Beukelsz (1509-1536) is ontleend aan De Brès, *De wortel* (1608) – een boek dat hij bij overlijden nog in bezit had (*Catalogus* (1646), fol. B1v nr. 139); de biografieën van vijf schilders op p. 259-274 zijn gebaseerd op Van Mander, *Schilder-boeck* (1604), fol. 210-211, 217-217v, 211-215, 236v-238 en 295-296. In de introductie van zijn relaas over Beukelsz verwijst hij ook nog naar Johannes Sleidanus' (1506-1556) vermaarde *Boecken van de vier monarchien* (1612) waarvan hij zelf een exemplaar bezat (*Catalogus* (1646), fol. A1v nr. 39), alsmede naar de werken van Maarten Luther (1483-1546) in het Hoogduits, en naar de boeken over de wederopertij door Lambertus Hortensius (ong. 1500-1574), Johann Heinrich Bullinger (1504-1575) 'en verscheyden anderen'.

meling keuren (stedelijke verordeningen) die Van Hout in 1583 op last van het stadsbestuur had samengesteld en gedrukt.⁷³ Voor zijn beschrijvingen van de universiteit en haar instellingen raadpleegde Orlers bovendien een verslag van de inwijding van het Statencollege, een universitaire predikantenopleiding (door Van Hout),⁷⁴ en verwees hij naar inventarissen van de hortus botanicus (door zijn aangetrouwde neef Pieter Pauw)⁷⁵ en de universiteitsbibliotheek (door bibliothecaris Daniël Heinsius).⁷⁶

Wat Orlers op deze manier bij elkaar sprokkelde, vulde hij aan met eigen waarneming. Teksten en inscripties op openbare gebouwen, poortjes, gebrandschilderde glazen, klokken en uithangborden ontsnapten niet aan zijn aandacht.⁷⁷ Uit zijn beschrijvingen van het stadhuis, het Prinsenhof, de saaihal en de universiteitsgebouwen blijkt dat hij er zelf heeft rondgelopen en aantekeningen heeft gemaakt. Hij bespreekt dan niet alleen de gevels, maar ook de indeling van de gebouwen, de aankleding en het gebruik van de vertrekken, en de schilderijen die er hingen.⁷⁸ Maar niet alle topografische beschrijvingen zijn gebaseerd op autopsie, ook al had hij de gebouwen zelf gezien: zijn lyrische schildering van de burcht is letterlijk overgeschreven uit de *Beschrijvinghe van out Batavien*.⁷⁹

73 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 199-202 bespreekt de Leidse jaarmarkten aan de hand van de *Keure der stad Leyden* (1583). Over het keurboek, en over Jan Van Houts arbeid tussen 1602 en 1606 aan een herziene versie, waarvan zelfs al een groot aantal bladzijden was gedrukt: Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 38, 174; Van Maanen, *Leidse keurboeken* (1982); Ketelaar, 'Jan van Houts Registratuer' (1980), p. 404-405.

74 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 156-171 is ontleend aan Van Hout, *Inneleydinge* (1592), p. 1-40. Alleen de ordonnantie op p. 22-35 is door Orlers niet overgenomen.

75 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 143 is gebaseerd op Pauw, *Hortus publicus* (1603). Deze zeer zeldzame plantencatalogus had vooral een gebruiksfunctie: ze wilde aan studenten en bezoekers een overzicht van de aanwezige planten te geven. In blanco vakjes konden zij bovendien zelf de namen van de kruiden en planten aantekenen. Het bevatte naast een uitslaande kaart ook een korte Latijnse omschrijving van de indeling van de tuin, die Orlers volgt. Hierover: *Leidse universiteit* (1975), p. 167 nr. D2. Pieter Pauw (1564-1617) was in 1593 getrouwd met Van Houts oudste dochter Maria (†1612): Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 41. Hij bracht het tot professor in de medicijnen, opzichter van de hortus botanicus en het anatomisch theater (die Orlers beide uitgebreid bespreekt) en verschillende malen tot rector magnificus. Hierover: NNBW, dl. 4, kol. 1051-1053. Pauw zal Orlers hebben bijgestaan toen deze de hortus en het anatomisch theater beschreef. Diens naam valt meerdere malen (p. 143, 147, 149, 150).

76 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 151 verwijst naar Heinsius, *Catalogus* (1612). Orlers was één van de leveranciers aan de universiteitsbibliotheek waar Heinsius sinds 1607 de scepter zwaaide. Sinds 1610 was hij uitgever van een aantal van diens werken: zie n. 62. Bovendien droeg Heinsius bij met een lofdicht op Orlers' stadsbeschrijving; zie inleiding. Mogen we zijn actieve hulp aan Orlers' project veronderstellen?

77 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), vertelde bijvoorbeeld over teksten boven de toegangspoort van het Sionshofje in de Schoolsteeg (p. 107), op het uithangbord van het huis *Den vergulden vyghenboom* bij de Weversbrug (p. 19), boven de ingang van het stadhuis (p. 113-114) en de Latijnse school (p. 154-155). Ook het gebrandschilderde glas dat de hoogheemraden van Rijnland hadden geschonken aan de Sint-Janskerk te Gouda gebruikte hij als bron (p. 30), evenals een bord in de Pieterskerk dat de datum vermeldde waarop de kerk was ingewijd (p. 67), de opschriften op de muren van de stadhuistoren en op de klokken die daar hingen (p. 118) alsmede de inscripties op de klokken die zich bevonden in de toren van de saaihal (p. 124).

78 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 112-118 (stadhuis met een beschrijving van de schilderijen), 119-121 (Prinsenhof met slechts een summier beschrijving van het interieur), 122-125 (saaihal met een beschrijving van de schilderijen), 128-133 (universiteitsgebouw), 142-147 (hortus botanicus), 147-149 (anatomisch theater) en 150-153 (universiteitsbibliotheek).

79 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 61-62 is ontleend aan Scriverius, *Beschrijvinge van out Batavien* (1612), p. 34.

Afb. 26 Portret van Petrus Scriverius (1576-1660) op 74-jarige leeftijd door Pieter Soutman (1649).

Scriverius' raad en daad

In zijn woord vooraf noemt Orlers niet alleen gedrukte bronnen, maar ook 'mijn waerden vriend' Petrus Scriverius (afb. 26). Deze had hem 'tot verscheyden plaetsen ende tijden met raet ende daet by gestaen ende geholpen'.⁸⁰ Met andere woorden: de Leidse oudheidkundige trad op als adviseur en informant. Orlers was zeker niet de enige die van zijn hulp kon profiteren. S. Langereis heeft laten zien dat Scriverius één van de geleerde antiquaren was die beschikten over veel vrije tijd, uitstekende contacten, veel kennis en een uitgebreide verzameling oude handschriften en ander materiaal, en dat hij daarom een centrale rol speelde in een Hollands netwerk van geschiedschrijvers en oudheidkundigen. Niet in de laatste plaats stond hij (op verzoek of uit eigen initiatief) allen terzijde die zich waagden aan het nieuwe genre van de stadsbeschrijving. Terwijl Scriverius de geleerde Pontanus als een gelijkwaardig specialist benaderde, nam hij de rol van leermeester aan ten opzichte van minder erudiete amateurs zoals Samuel Ampzing, Johan van Beverwijck en Jan Orlers.⁸¹ Binnen die kring nam de Leidse stadsbeschrijver Orlers een unieke positie in, omdat de persoonlijke en intellectuele banden tussen Orlers en Scriverius al geruime tijd bestonden toen de stadsbeschrijving in de jaren 1610 ter sprake kwam. Zoals we zagen was Orlers in 1599 aanwezig bij Scriverius' huwelijk met de regentendochter Anna van der Aar (1576-1656). In 1606 stelde Scriverius de catalogus van Orlers' eerste boekenveiling samen.⁸² Die vroege contacten waren mogelijk gelegd met de hulp van Jan van Hout, die in hetzelfde intellectuele milieu verkeerde als Scriverius, dezelfde oudheidkundige interesses had en met hem van gedachten wisselde over het Leidse verleden.⁸³

Voor zover valt na te gaan was Scriverius' belangrijkste rol het geven van mondelinge raad (blijkens talloze verwijzingen naar de opvattingen van 'P.S.') en het aanleveren van gegevens als concrete daad: Scriverius voorzag de stadsbeschrijver van documenten en leverde (zoals gezegd) zelfs kopij aan. Die hulp was vooral geconcentreerd op de onderwerpen waarin Scriverius het meest was geïnteresseerd: het ontstaan van de stad in de oudheid, de Hollandse graven in de middeleeuwen, en het beleg en ontzet uit 1573 en 1574.

Dat laatste onderwerp was (wat Orlers betreft) zeker het belangrijkste. In zijn woord

80 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2v-*3r (en ook p. 211, 279). Scriverius leverde onder meer een lang drempeldicht dat de lof zong van de sleutelstad en eindigde met prijzende woorden voor de auteur van haar geschiedenis, 'de Neeff van Hout' (fol. **2v-***1v).

81 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 188-194.

82 *Plurimorum insignium librorum Commelinianorum [...] catalogus* (1606). Het ging om de eerste openbare verkoping (op 4 oktober 1606) van de magazijnvoorraad van Hieronymus Commelinus (1549-1597) uit Heidelberg, diens erfgenamen en hun medefirmanten, waar ook tal van Latijnse handschriften te koop werden aangeboden. Toen de catalogus af was, stuurde Scriverius hem op 14 september 1606 naar zijn vriend Pontanus, die op 19 september een bedankbriefje terugstuurde. Van Selm, *Een menigthe* (1987), p. 64-65 n. 122-123, 91, 154-155 nr. 8, en 308 n. 220; Hulshoff Pol, 'The library' (1975), p. 417-418.

83 Beide mannen waren geïnteresseerd in het Leids verleden en hadden plannen voor een geschiedenis van de Hollandse graven, maar alleen Scriverius publiceerde er een. Over Van Houts plannen: Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 172; Prinsen, 'Bronnen' (1903), p. 226-227. Over Scriverius' gravengeschiedenis: Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 239-264; Langereis, 'Petrus Scriverius' monument' (1998).

vooraf noemt Orlers daarom expliciet de relevante documenten die Scriverius aanleverde uit de nalatenschap van jonkheer Jan van der Does, heer van Noordwijk, die tijdens de belegering van de stad een belangrijke rol had gespeeld als bevelhebber van het uit de stedelijke schutterijen bestaande verdedigingsleger.⁸⁴ Scriverius bezat onder meer het door Van der Does geannoteerde exemplaar van de *Corte beschrijvinghe* van de belegering, die rekestmeester Jan Fruytiers voor het voetlicht had gebracht. In de herziene en uitgebreide editie uit 1577 had Fruytiers een positief beeld geschetst van de standvastigheid en Oranjetroew van het Leidse stadsbestuur, maar Van der Does en Van Hout (die beiden de vroedschapsvergaderingen hadden meegemaakt) dachten daar heel anders over.⁸⁵ Scriverius deelde hun visie. Hij was begonnen aan een 'Chronijck vande stad Leyden ende van Rhyndland' waarin hij stelde dat Fruytiers deed 'oft d'Heer van Noortwyck inde belegherde stad niet en hadde gheweest.' Dat was een onvergeeflijke omissie. Daarom moest hij hoognodig 'bestraft werden.' De auteur, grapte Scriverius, moest 'niet Fruijtyer maer veel eer Fluyter' worden genoemd!⁸⁶ Ook gaf Scriverius aan Orlers een groot aantal brieven die tijdens de belegering door Van der Does, als commandant van de stadsverdediging en gouverneur van de prins, waren geschreven en ontvangen.⁸⁷ Ondanks Scriverius' kritiek baseerde Orlers zijn relaas vrijwel geheel op het verhaal uit de tweede druk van Fruytiers, met eenzelfde positieve visie op het eendrachtige, aan Oranje getrouwe stadsbestuur, ook al was er in die visie van Fruytiers en Orlers wel degelijk enige aandacht voor het wankelen van enkele anonieme stadsbestuurders en werd ook de standvastigheid van Van der Does genoemd. Maar dat ging Scriverius dus niet ver genoeg.⁸⁸

84 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *3r en p. 280. Over Van der Does: Heesakkers en Reinders, *Genoeglijk bovenal zijn mij de muzen* (1993).

85 Sicking, *Geuzen en glippers* (2003), p. 23-24; Koppenol, *Het Leids ontzet* (2002); Verbaan, 'Omme mijne vaderlicke stad Leyden' (1995); Fruin, *De oude verhalen* (1874). De laatste heeft een uitgave van de aantekeningen van Van der Does in diens exemplaar van Fruytiers, *Corte beschrijvinghe* (1577), UBL 1498 D 10, waaruit Orlers citeerde. Dit exemplaar bevond zich in de bibliotheek van Scriverius, blijkens: *Libri appendicarii bibliothecae Scriverianae* (1663), fol. B1r nr. 33 'Corte beschrijving van de strenge belegering der Stad Leyden met gheschrevene aenmerkingen van d'Heer Schrijver.' Later was het in het bezit van de Lutherse predikant Franciscus Smit (1704-1782), die de aantekeningen, net als de samensteller van Scriverius' veilingcatalogus, ten onrechte toeschreef aan Scriverius: Fruytiers, *Korte beschrijvinge* (1739).

86 KBH 131 B 33, fol. 197r. Deze kroniek beslaat één bladzijde. Op de veiling van Scriverius' bibliotheek is sprake van een 'Chronijck van Leyden' maar het is onduidelijk waarnaar dit verwijst: *Libri appendicarii bibliothecae Scriverianae* (1663), fol. B1v nr. 100.

87 Het gaat voornamelijk om (a) brieven van de glippers en Spaanse veldheren aan de stad en (b) persoonlijk aan Van der Does gerichte brieven waaronder – pronkstukken van de verzameling – de twee brieven die Louis de Boisot (ong. 1530-1576), aanvoerder van het geuzenleger, op 22 en 26 september 1574 met duiven naar de commandant in de belegerde stad zond. Scriverius tekende in zijn 'Chronijck' aan dat hij deze laatste brieven had gezien, KBH 131 B 33, fol. 197r: 'Ick hebbe verscheyden brieven ghesien vanden Admiraal Boisot aen den Heer van Noortwyck gheschreven ende met de duuyen inde stad ghesonden [...]'. De correspondentie van de stad met de Staten van Holland en de Prins citeert Orlers daarentegen naar Fruytiers. Waarschijnlijk bevond deze correspondentie zich in het archief van de Staten van Holland waar Fruytiers als rekestmeester toegang zou hebben gehad: Fruin, *De oude verhalen* (1874), p. 9-10.

88 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 391 noemt de rol van Van der Does en het wankelen van 'sommige'. Orlers' bron Fruytiers, *Corte beschrijvinghe* (1577), fol. 24r is explicieter en spreekt van 'sommige vande Overicheyt'. Zie ook hoofdstuk 6 voor Orlers' behandeling van deze materie. Naast Fruytiers is Orlers' belangrijkste bron het zogenoemde *Dag-verhael*, een kroniekje dat is bijgehouden door iemand zonder contacten ten stadhuize. Dit kreeg Orlers mogelijk ter inzage van Scriverius, althans, deze bezat hiervan een exemplaar waarin hij enkele marginale aantekeningen maakte: RAL Bib LB 2014 is een afschrift door Frans van Mieris naar een 'Oud MS. uit de Bibliotheek van den WelEd. Heer A. de la Court,

Elders in de stadsbeschrijving worden Scriverius' opvattingen beter gevolgd. Het gros van diens bemoeienis lijkt zich daarbij te hebben geconcentreerd op de zeer uitgebreide bespreking van Leidens beroemde mannen. Dat was samen met de lange uiteenzetting over het beleg en ontzet één van de belangrijkste onderdelen van Orlers' boek. Voorop stonden zeer uitgebreide levensbeschrijvingen van Leidens vorstelijke zonen rooms-koning Willem II en Floris V die, zoals we zagen, berusten op kopij van Scriverius. Hekkensluiters waren de Leidse schilders, wier biografieën worden geciteerd uit het genoemde *Schilder-boeck* van Karel van Mander, 'mijn vriendt in sijn leven wesende'.⁸⁹ Daartussenin stonden besprekingen van de geleerde mannen ofwel *virī docti*, vol met erudiete verwijzingen naar manuscripten en publicaties die onmogelijk uit Orlers' eigen koker konden komen. Naar eigen zeggen beschikte Orlers over die informatie 'meest door aenwijsinghe ende onderrechtinghe van D. Petrus Scriverius'.⁹⁰ Die hulp was overigens noodzakelijk, want Orlers' kennis van het Latijn en andere vreemde talen was beperkt, ook al verkocht hij in zijn op de universiteit gerichte boekwinkel vreemdtalige publicaties.⁹¹ Alle bronnen die hij zelf voor zijn stadsbeschrijving raadpleegde, waren aantoonbaar in het Nederlands gesteld, desnoods speciaal op zijn verzoek vertaald.⁹²

Van Houts dienstboek

Scriverius was evenwel niet Orlers' belangrijkste raadgever. Die rol was weggelegd voor zijn oom Jan van Hout (afb. 27), die postuum een grote invloed op Orlers' stadsbeschrijving had. In het woord vooraf vertelt Orlers dat een van zijn 'alder waertste vrienden, ende een groot beminder van het Leytsche welvaeren' was begonnen aan een vergelijkbare onderneming. Tot de groep die men toen 'vrienden' noemde, hoorden ook familieleden. Orlers zal dus zeker zijn oom hebben bedoeld. Die oom had van enkele zaken zelfs 'een kleyn ruych bewerp' gedrukt, zo gaat Orlers verder, dat echter onvoltooid was gebleven. Orlers maakte gebruik van dit *Der stadt Leyden dienst-bouc* en van een aantal nagelaten papieren van zijn oom, al is hij daar in het woord vooraf niet duidel-

gekoomen van de Geleerden Heere Petrus Scriverius, wiens schrift hier en daar in den rand gevonden wordt.' Misschien stemt dit overeen met 'Sommige gedenkwaardige stukken, aangaande de Beleger. en 't Ontzet van Leyd.' die zich bevonden in zijn nagelaten bibliotheek: *Bibliotheca Scriveriana* (1663), fol. L3v nr. 269.

89 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 259-274. Alleen voor de jongste generatie (Isaac Claesz van Swanenburg en diens drie zoons Jacob, Claes en Willem) vaart hij op eigen kompas. Over schilders in de Hollandse stadsbeschrijvingen: Sluijter, *Verwondering over de schilderijenproductie* (2003).

90 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 249.

91 Van Selm, 'Jan Jansz Orlers' (1988), p. 213-215; Orlers, *Cataloge* (1623).

92 Anderstalige documenten (zoals brieven, statuten of handgeschreven kronieken) worden voor hem vertaald door vrienden of liefhebbers: Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 139 ('gelijck die selvige by een groot Lief-hebber der poesien mijn gunstigen vriendt verduytst zijn'), 145, 341, 375 (door 'een seecker goet Vriendt'), 384 ('by een Lief-hebber'), 395. Toen Orlers bij Cornelis Claesz in de leer was, kende hij nog geen Frans. Toen hij aan zijn oom schreef dat hij graag naar Frankrijk wilde, verzuchtte Van Hout (RAL W 3049 rr, brief 25): 'Gy zout beter raecken, cont gy wat franchois.' Zijn privé-bibliotheek bestond vooral uit boeken in het Nederlands. Hij had wel een klein aantal titels in het Duits, Engels en Frans, maar vrijwel geen in het Latijn: Van Selm, 'Particuliere bibliotheeken' (1992), p. 89-90; Orlers, *Catalogus* (1647).

Afb. 27 Portret van Jan van Hout (1542-1609) door Willem van Swanenburg (1608).

lijk over.⁹³ Al in 1672 schreef stadsbeschrijver Simon van Leeuwen dat Orlers zijn boek had samengesteld uit 'de nauwkeurige sgriften van goeder gedagten' van Jan van Hout en dat het beste uit Orlers' boek eigenlijk uit diens koker kwam.⁹⁴ Dat waardeoordeel is niet helemaal juist, maar roept wel vragen op: wat is het *Dienst-bouc* eigenlijk, waaruit bestonden die nagelaten papieren en geschriften, en welke rol speelden ze bij de totstandkoming van Orlers' boek?

De ontstaansgeschiedenis van het *Dienst-bouc* is nauw verbonden met het lot van de originele charters en oorkonden. Zoals we zagen, werden sinds het midden van de zestiende eeuw het stadszegel, de grafelijke privileges en andere officiële documenten bewaard in het zogenoemde secreet ten stadhuisse. Toen het gerecht in 1577 inzage in de originele charters nodig had om na te gaan of leden van de vroedschap wel of niet bij de lakennijverheid betrokken mochten zijn – een kwestie die was aangezwengeld door Jan van Hout –, realiseerde men zich niet alleen hoe belangrijk het was om de grafelijke privileges te kennen, maar ook dat de documenten zich in een deplorabele toestand bevonden. Na ampel beraad besloot de vroedschap daarom dat de stukken moesten worden gereinigd en geconserveerd. Ook moest er een drukkerij op het raadhuis worden ingericht zodat de privileges die volgens het gerecht 'oorbaer zullen zyn te werden gedrukt ende tot kennisse gebracht', in een oplage van honderd exemplaren konden worden gedrukt. Dit boek zou onder de burgemeesters, schepenen, vroedschappen en veertigen worden verspreid opdat zij 'duende haren eedt van privilegien voor te staen mochten weten waer naer hem te gedragen'. Bij overlijden of vertrek moesten zij het boek weer inleveren.⁹⁵ Dit besluit is de geboorte van het *Dienst-bouc* en van Van Houts stadhuisdrukkerij. Onmiddellijk kocht Van Hout een drukpers en lettermateriaal om de privileges te drukken. Samen met zijn klerken haalde hij de documenten uit het secreet, maakte ze schoon en droogde ze met behulp van warme doeken. De stukken werden chronologisch geordend, netjes in omslagen verpakt, en ergens tussen 1590 en 1595 in een ladekast ter secretarie opgeborgen. Toen konden alle stukken worden overgeschreven in een drietal privilegeboeken en door de leden van het gerecht worden gecollationeerd. Ook werd van alle privileges een uittreksel gemaakt. Een gedrukt privilegeboek hebben de bestuurders echter niet aangedurfd. In 1600 of 1601 schonk de stad aan Van Hout – na een dispuut over de bekostiging – al het lettermateriaal en het gebruik van de drukkerij (maar niet de drukpers). Toen Van Hout in 1602 een selectie privileges publiceerde onder de titel *Der stadt Leyden dienst-bouc* was dat dan ook een persoonlijk initiatief.⁹⁶

93 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2v: 'Een van mijn alder waertste vrienden, ende een groot beminder van het Leytsche welvaeren, hadde sulcx over eenige Jaeren wel voorgenomen, ende alrede van eenige saecken een kleyn bewerp gemaectt ende op de Persse gebracht: Maer hy is door de alvernienende doot, al eer hy sulcx heeft konnen voltrecken, wechgeruckt ende gestorven: welcke beginselen benefens vele ende versheyden andere stucken ende papieren by d'een ende d'ander gemaectt wesende (die mijn by versheyden goede vrienden behandicht syn) hier ende daer, waer sulcx te passe quam ingevoecht zijn, gelijkmen tot versheyden plaetsen aangewesen sal vinden.'

94 Van Leeuwen, *Korte besgryving* (1672), p. 1 en 196-197.

95 RAL SA II 471, fol. 43v-44r (15 november 1577), in een niet geheel betrouwbaar afschrift ook bij: Rammelman Elsevier, 'De voormalige drukkerij op het raadhuis' (1857), p. 278-280. Dit was een ander argument dan normaal gesproken voor de publicatie van plakkaatboeken werd aangevoerd, namelijk dat kennis van wetgeving onmisbaar is voor iedereen en niet alleen voor rechters en bestuurders: Huussen, 'Het plakkaatboek' (2002).

96 Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 37-38, 111, 129, 173-174; Breugelmans, *De eerste Leidse stadhuisdrukkerij* (1990); Kleis, 'Jan

Het eerste wat opvalt, is dat het *Dienst-bouc* een antiquarisch werk is volgens de nieuwste principes.⁹⁷ Van Hout baseerde zich zoveel mogelijk op officiële stukken uit de stedelijke administratie, te weten: ‘dezer Stede Privilegien, Reeckeningen, Registers, ende gelijcke chartren, stucken, ende papieren, van onwederspreeckelicken geloove zijnde.’⁹⁸ Die privileges nam hij integraal op in een zorgvuldige transcriptie. Abbreviaturen worden in een ander lettertype opgelost. Verschillende redacties van dezelfde tekst worden naast elkaar in kolommen afgedrukt. Bovendien geeft hij uitgebreide en minutieuze codicologische omschrijvingen over het materiaal waarop het document geschreven is, de afmetingen van de stukken, het aantal regels en het aangehechte zegel. Op speciaal opengelaten witte plekken moesten afbeeldingen van die zegels worden opgenomen. Op deze wijze wordt het leeuwendeel van het *Dienst-bouc* gevuld door de teksten en uitgebreide omschrijvingen van de grafelijke privileges uit de periode 1266-1430.

Tussen al die privileges en bronnenbeschrijvingen door vertelt Van Hout een verhaal. Na een breed uitgesponnen inleiding geeft hij op de eerste bladzijden een nauwelijks onderbroken betoog waarin hij het gebrek aan bronnen over Leidens oudste geschiedenis verklaart en een intelligente hypothese geeft voor het ontstaan van de stad.⁹⁹ Dan begint hij aan een geschiedenis van de opkomst en ondergang van de Leidse burggraven (die hun macht over de stad trachtten te vermeerderen, maar uiteindelijk het onderspit moesten delven; een zaak waarover veel discussie was geweest). Die geschiedenis valt zo lang uit dat ze de rest van het boek vult. Aan het boek gaan bovendien twee lofzangen vooraf op Leidens verlossing van de Spaanse troepen in 1574. Het wordt besloten met een lofzang op Leidens verlossing van de burggraven in 1420, toen zij definitief het recht verloren om stedelijke bestuurders te benoemen. Zo wordt het *Dienst-bouc* één grote ode op de onafhankelijkheid van de stad.¹⁰⁰

Van Houts bedoelingen waren echter omvattender dan wat hij in de gedrukte exemplaren van het *Dienst-bouc* heeft gerealiseerd. Wat hij beoogde te schrijven was een kruising tussen stadsbeschrijving en stadsgeschiedenis, die stevig was gegrondvest op betrouwbare bronnen uit het stadsarchief. Uit de opdracht en de titelpagina (waarop met geen woord over de burggraven wordt gerept) blijkt duidelijk dat hem een boek voor ogen stond dat begint met een historische topografie – een historische schets van de oude stad gevolgd door beschrijvingen van de openvolgende stadsvergrotingen –

van Hout' (1987); Van Maanen, *Inventaris* (1986); De Pater, *Jan van Hout* (1946), p. 43-45; Prinsen, *De Nederlandsche renaissance-dichter* (1907), p. 66-70; Rammelman Elsevier, 'De voormalige drukkerij op het raadhuis' (1857). Het citaat is naar: RAL SA II 471, fol. 43v-44r (15 november 1577), in een minder betrouwbaar afschrift ook bij Rammelman Elsevier (p. 278-280). De ladekast met privileges stond in de kamer van de stadssecretaris: Van Maanen, *Inventaris* (1986), p. xxxix. Het uittreksel is (met varianten) getiteld *Tafel ende cort inhoud van de voornaemste privilegien, octroijen, hantvesten ende accorden der stadt Leyden* en omspannt de periode 1266-1594. Een afschrift bevindt zich onder meer in UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 142-167.

97 Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 109; Oevering, *Enkele aspecten* (1988); Kleis, 'Jan van Hout' (1987); Prinsen, *De Nederlandsche renaissance-dichter* (1907), p. 130-137.

98 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A2v. Mijn cursivering.

99 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc*, 1602, p. 3-8.

100 Koppenol, *Leids heelal* (1998), p. 174; Kleis, 'Jan van Hout' (1987), p. 141; Strengholt, 'Jan van Houts lofzang' (1986); Waterbolk, 'Zeventiende-eeuwers' (1957/1979), p. 10-11; Prinsen, 'Bronnen' (1903), p. 206-207. Over de strijd tussen stad en burggraven: Marsilje, 'Bestuur en rechtswezen' (2002), p. 67-73; Van der Vlist, *De burch van Leiden* (2001). De burch bleef tot 1651 in particuliere handen, namelijk van de familie De Ligne als erfgenamen van de Van Wassenaars.

gevolgd door een behandeling van de ‘gestiften tot geestelicken ofte godsvruchtighen zaecken’ en beëindigd met een bespreking en geschiedenis van de staatsinrichting, compleet met opsomming van alle vroedschappen en veertigen die de stad in de loop der eeuwen hebben bestuurd.¹⁰¹ Hij had ook al plannen klaarliggen voor de toekomst:

maer verhope naerderhant, zo verre de almogende God my (tot tzestich jaren in frisser gezontheyt gespaert hebbende,) tleven noch eenige jaren verlangen, ende in dezen jammerdale laten wil, mit ende beneffens tgemeen maken van de vordere Privilegien, in tbyzonder, ende van jaer tot jaer te verclaren, niet alleen wie in bedieningen zijn geweest, met wat telcken jare gedenckens-waerdich voorgevallen is, zo ten opzichte vande vermeerderingen van het rechts-gebiet, timmeragie ende gebou van gemeene wercken, van wassen ende toenemen vande Neeringe: vande innelantsche, ooc uylantsche oorlogen: vande beroerten onder den burgheren ende innewoonderen: van rijzinge ende dalinge vande munte [...].¹⁰²

Van Hout wilde dus ook een tweede deel schrijven dat zou bestaan uit gedetailleerde annalen. Beide delen zouden volledig op de betrouwbare bronnen worden gefundeerd en alle stadsprivileges zouden in hun historische context in *extenso* worden geciteerd. Zijn doelgroep werd gevormd door de vroedschappen en veertigen: hun voorgangers worden niet alleen opgesomd en besproken, maar ook worden hun daden beschreven. Zo valt goed te zien hoe de voorgangers zich van hun taak hebben gekwetend en dat is ‘geen cleyne voortstouwende prickel, omme ooc tot deucht, eer, ende vromicheyt te trachten’.¹⁰³ Een consciëntieuzere, antiquarische bronnenuitgave ging bij Van Hout dus samen met het didactische doel van de humanistische geschiedschrijving. Deze nadruk op de namen en daden van de bestuurders als historische *exempla* verklaart ongetwijfeld waarom Van Hout voor de ambtelijke titel van *Dienst-bouc* koos: dienstboeken waren registers, door Van Hout zelf aangelegd, van alle verkiezingen in overheidsfuncties met aantekening van de daarbij behorende eden en akten.¹⁰⁴

Op hoge leeftijd en met drukke bezigheden had Van Hout echter te veel hooi op zijn vork genomen. Alleen het eerste gedeelte van het eerste deel haalde de drukpers. Van Hout schetst hier hoe Leiden is ontstaan rond de burcht, waar eenvoudige vissers en andere schamele lieden bescherming zochten tegen hun vijanden, zodat de burggraaf

101 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A2r: ‘aengaende twezende ende de gelegentheyde dezer Stede, de vermeerderingen van dien; vorder ooc aengaende tbeleyt ende de regeeringe: hoe, ende by wien tezelve van outs is geweest: wat Keuren, wat Privilegien daer toe zijn gemaect ende verleent: wat veranderingen daer inne by verloop des tijts zijn gecommen, ende voor-gevallen: zonderlinge de gene van onze tijt: Twelc doende, is mijn meeninge daer inne ordentlicken, ende van name te name te stellen, ende te verclaren alle uwer E. Voorzaten in gelijcke regeeringe, zo van Vroetschappen, als Veertigen geweest zijnde alhier, ende voor t’eerste zo cort als de gelegentheyde van zaken vereysschen [...]’. Zie ook de titelpagina: ‘Innehoudende verclaringe van twezende ende ghelegentheyde vande zelve Stadt, gelijck die van outs gheweest, ende verdeelt is: vande vermeerderinghen ende vergrootinghen van dien: Mitsgaders vande gestiften tot geestelicken ofte godsvruchtighen zaecken, aldaer, met namentlicken verclaringe van de gene die van outs her, in regeeringe zijn geweest.’

102 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A2r-A2v.

103 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), fol. A3r.

104 RAL SAI 73, SAI 923 e.v. Zowel de hoge diensten (de vroedschappen, schouten, burgemeesters en schepenen) werden erin opgetekend, als de smalle diensten, waar onder meer de weesmeesters, kerkmeesters, aalmoezeniers en de regenten van de gasthuizen onder vielen: Kleis, ‘Jan van Hout’ (1987), p. 140-141; Ketelaar, ‘Jan van Houts Registrateur’ (1980), p. 406.

als vanzelf rechten kreeg over die nederzetting, al moest hij die rechten delen met de graaf van Holland. De ontstaansgeschiedenis van Leiden was dus nauw verbonden met het lot van de burggraven en dat noopt Van Hout als een logisch vervolg tot een uit de hand gelopen bespreking van de rechten die de burggraven hadden over de stad en hoe zij die rechten na verloop van tijd weer verloren.¹⁰⁵ De resterende onderwerpen die op de titelpagina en in het woord vooraf waren aangekondigd voor het eerste deel, ontbreken: mogelijk was het drukproces na de eerste acht katernen blijven steken omdat Van Hout de kopij voor het vervolg nog niet had afgerond. Het afgedrukte boek zoals we dat kennen is dan niet, zoals meestal wordt aangenomen, een afgerond geheel. Het is zelfs de vraag of het boek in deze onvolledige vorm tijdens Van Houts leven wel is verspreid. De oude man spreekt in zijn testament uit 1606 expliciet van ‘de minuuten ende bewerpen tot volmaeckinge van het by my begonste der stadt Leyden dienstbouc mit alle de begonste gedructe exemplaren’. Deze aantekeningen voor het nog niet voltooide gedeelte en alle reeds gedrukte exemplaren legateerde hij aan griffier Joost Isaacs van Swanenburg (1577–1620), die hem zou opvolgen als stadssecretaris. Hield Van Hout de reeds gedrukte vellen van het *Dienst-bouc* achter totdat hij ook de rest van de tekst had uitgewerkt?¹⁰⁶

Van Houts aantekeningen

Orlers was uitstekend op de hoogte van Van Houts plannen. Al in 1614 beschikte hij over een exemplaar van het *Dienst-bouc*, waaruit hij in zijn stadsbeschrijving verschillende malen citeert.¹⁰⁷ Ook kende hij een groot aantal handgeschreven teksten en aantekeningen uit de nalatenschap van zijn oom, waarschijnlijk via legataris Van Swanenburg.¹⁰⁸ Hieronder bevond zich een gedeelte van Van Houts ‘minuuten ende bewerpen’ ter voltooiing van het *Dienst-bouc*, met name het (verloren gegane) manuscript voor zijn dienstboek, dat Orlers kort na het overlijden van zijn oom via Van Swanenburg moet hebben bemachtigd, en een drietal (wel bewaard gebleven) langwerpige vellen met conceptteksten en lijsten van magistraatsleden die zich bevonden in een ‘Bondelken gecomen uijt het sterffhuijs van Jan van Hout’.¹⁰⁹ Het bestaan van het manuscript voor

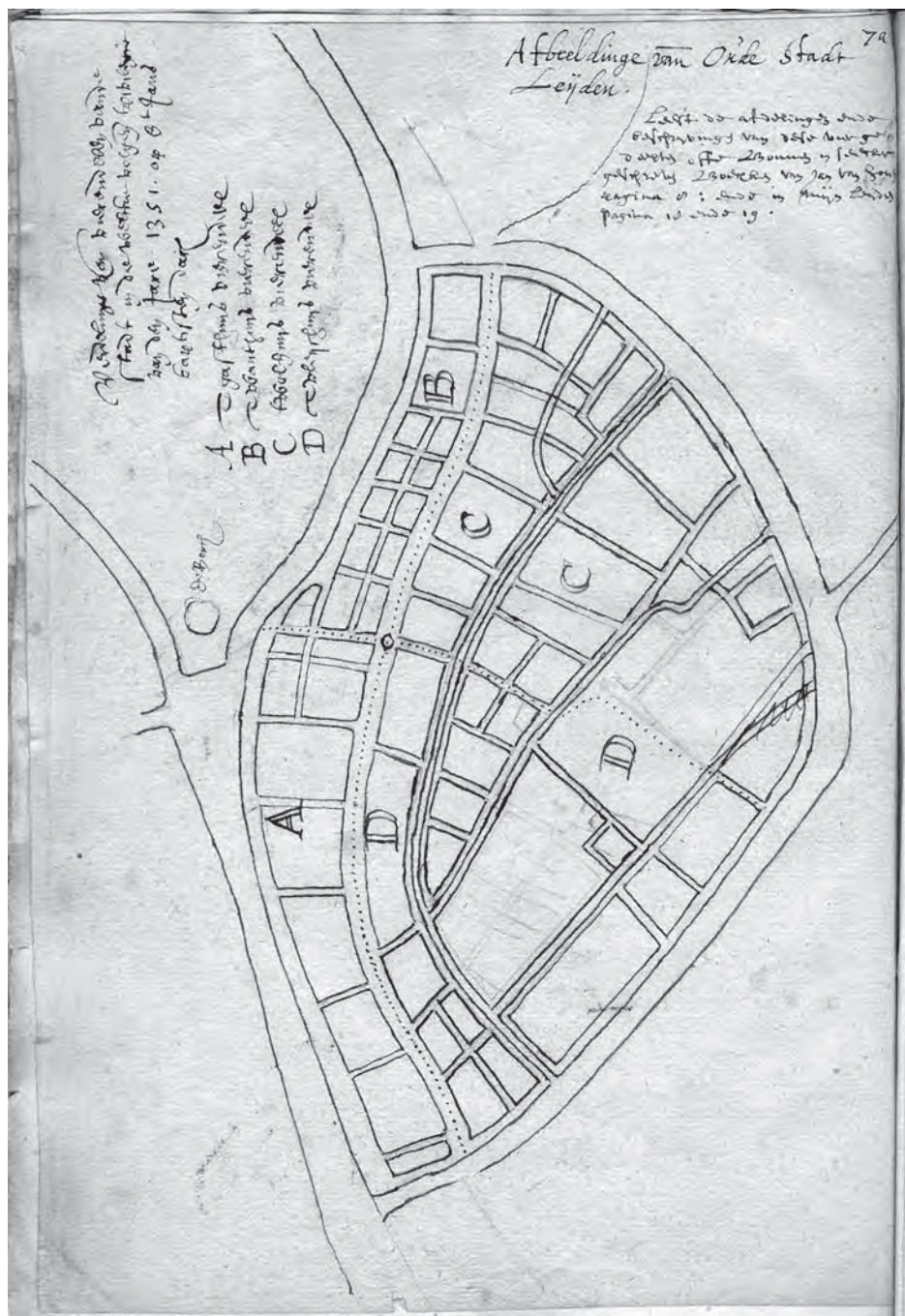
105 Van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc* (1602), p. 8: ‘Alhier zulx gevallen zijnde opt gesach ende rechts-gebiet twelck de Burchgraven van outs binnen Leyden hebben ghehad, en zal niet vreemt, noch buyten voornemen zijn te verclaren ende bewijzen wat tzelve eyghentlick is gheweest, ghesamentlick hoe, wanneer, ende waerom de heeren van Wasenaer tzelve recht quijt gheworden zijn, zonder daer van in tminste te ghebruycken vorder dan den naecten tijtel [...]’

106 Dit is eerder geopperd door: Oevering, *Enkele aspecten* (1988). Het citaat: RAL Bib LB 7000-22, fol. 1v-2r.

107 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 15-17, 63-65, 68 (zonder bronvermelding), 297-302, 400-401, 417-420. Behalve op p. 68 noemt hij telkens Van Hout als zijn bron. Alleen op p. 296 noemt hij ook het *Dienst-bouc*.

108 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 23, 69, 45-46, 321 noemen een ‘seker geschrifte’ en ‘eenighe aenteyckeninghen’ van zijn oom.

109 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 66v: ‘Soeck int Bondelken gecomen uijt het sterffhuijs van Jan van Hout, twe lombaertsche bladen, mitsgaders in het boeckken byde hand vande selve geschreven pagina 32 etc de lyste ende de namen vande vroetschappen ende veertigen dezer stede: over hondert ende meer jaeren geweest synde [...]’ Er zijn drie lomarbarde bladen bewaard gebleven die aan deze omschrijving voldoen (en die tevens aantekeningen bevatten in de hand van Orlers): RAL Bib LB 15036.

Afb. 28 Tekening door Orlers van het oude Leiden met de vier stadswijken of bonnen, die samenkomen bij de Blauwe Steen. Aan de overzijde van de Rijn ligt de burcht. In de rechterbovenhoek verwijst Orlers naar folio 8 uit het boekje van Jan van Hout.

het vervolg op het *Dienst-bouc* valt af te leiden uit aantekeningen die Orlers maakte in zijn handexemplaar van het gedrukte werk. Daar merkt hij herhaaldelijk op dat zijn oom bepaalde onderwerpen had behandeld in ‘het meermael genoemde geschreven boecxken’ en dat hij aantekeningen van zijn oom had gebruikt die deze had bestemd ‘omme in syn Dienstboec twelc hier voor gebonden es inne gevoecht te werden’.¹¹⁰ Die aantekeningen verhelderen de plannen die Van Hout had en de mate waarin Orlers afhankelijk is van zijn oom.

In zijn manuscript behandelde Van Hout alle onderwerpen die hij had aangekondigd in het eerste deel te zullen bespreken. Het bevatte op folio 8 een uiteenzetting over de vier bonnen of kwartieren van de oude stad, zoals ze was geweest vóór de eerste stadsuitbreiding in 1294 (afb. 28).¹¹¹ We weten niet wat hij op de volgende bladen besprak, maar we mogen aannemen dat dit conform zijn voornemen over de stadsvergrotingen ging. Vanaf folio 24 zijn we weer goed ingelicht. Hier had hij een vertoog over de oorsprong van het stadswapen neergeschreven¹¹² dat werd gevolgd door verhandelingen over de geestelijke gestichten: uitgebreid besprak hij het patronaatsrecht van de Sint-Pieterskerk (dat de benoeming van de pastoor regelde) en de kloosterorde waaraan Floris V in 1268 het patronaatsrecht had geschonken (de commanderij van de Duitse Orde).¹¹³ Ten slotte volgde de staatsinrichting. Het manuscript bevatte beschrijvingen van het burgemeestersambt op folio 28 recto¹¹⁴ en in nauwe samenhang daarmee een bespreking van het ambt van de trezoriërs en poortmeesters op folio 28 verso. Van Hout toonde hier aan dat de burgemeesters weliswaar in 1351 waren ingesteld, maar dat zij aanvankelijk raads mannen werden genoemd en niet burgemeesters of poortmeesters.¹¹⁵ Voor zover kan worden nagegaan eindigde het manuscript met een uitgebreide lijst van alle vroedschappen en veertigen.¹¹⁶ Van Hout had zijn plannen voor het eerste deel van het *Dienst-bouc* dus niet alleen aangekondigd, maar ook gerealiseerd in een handschrift dat waarschijnlijk een lopende tekst bevatte.

Orlers maakte er dankbaar gebruik van. Toen hij in 1613 of 1614 de kopij voor zijn stadsbeschrijving klaarmaakte, citeerde hij Van Houts verhaal over de Duitse Orde.¹¹⁷ Ook moet hij op het handschrift hebben gesteund voor zijn behandeling van de vier

110 UBL LTK 781, resp. eerste foliëring, fol. 9v en tweede foliëring, fol. 74r. Dat de informatie was bestemd voor het *Dienst-bouc* wordt in het bijzonder gezegd van de lijsten met magistraatspersonen, die Orlers had ‘Getrocken ende gecolligeert uyt seecker schriften byde handt van myn oom Jan van Hout za. ged. geschreven: ende by hem uyt de registeren ende vroetschap boecken deser stede by een vergadert, omme in syn Dienstboec twelc hier voor gebonden es inne gevoecht te werden.’

111 UBL LTK 781, eerste foliëring, fol. 7a[=16]v: ‘Leest de afdelingen ende beschryvingen van dese vier gedeelten offe Bonnen in seecker geschreven Boecxken van Jan van Hout pagina 8’.

112 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 14v.

113 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 9v. De commanderij en het patronaatsrecht bespreekt hij op fol. 24v, 25 en 26. Over de Sint-Pieterskerk in verband met de Duitse Orde: Verbij-Schilling, ‘Kerk en cultuur’ (2002), p. 153-154.

114 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 18r.

115 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 24v.

116 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 66v. Deze lijst volgde op fol. 32.

117 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 9v: ‘Commanduijren van St. Pieters kercke. Pagina 69.70.71.72. ende 73: te lesen de beschryvinge vande commandurie van St Pieters kercke, wanneer ende by wie die opgerecht es, desgelycx een lijste van alle de commanduyren, den tyt van haer regeringe, sterfdach ende andere dingen dies aengaende: de welcke by myn genomen syn uyt het meermael genoemde geschreven boecxken van Jan van Hout, staende 24 verso 25 ende 26.’

kwartieren van de oude stad, inclusief de daaraan gekoppelde discussie over de instelling van de vier burgemeesters (waarin we Van Houts opvattingen inclusief diens verwijzingen naar relevante rechtsdocumenten terugvinden).¹¹⁸ Daarnaast beschikte Orlers over veel andere papieren van zijn oom. Sommige waren het resultaat van diens historische belangstelling, andere van diens ambtelijke werkzaamheden. Zo citeerde Orlers besprekingen van de Opstand van het Kaas- en Broodvolk (1491-1492), de procedure waarmee burgers vóór 1573 op de Blauwe Steen hun burgerrecht werd ontnomen, de formules waarmee de schout de vierschaar placht te spannen en te bannen, en een zestiende-eeuwse lijst met de Leidse gebuurten die mogelijk kwam uit een ambtelijk dossier dat Van Hout in 1602 had samengesteld.¹¹⁹ Mogelijk zaten die documenten in het bundeltje dat kwam uit Van Houts sterfhuis.

Van Houts *Dienst-bouc*, handschrift, historische aantekeningen en ambtelijke documenten leverden Orlers dus informatie waarop hij zich kon baseren, maar op de keper beschouwd, bleef dat beperkt tot een gering aantal onderwerpen. Belangrijker dan het feitelijke gehalte van Van Houts postume aandeel, is dan ook de inspiratie die Orlers erin vond. Zijn ooms plannen voor een tweedelig boek over topografie, staatsinrichting en stadsgeschiedenis komen misschien niet helemaal overeen met wat Orlers realiseerde, maar voldoende om een zekere beïnvloeding te vermoeden. Orlers (en de stadsbeschrijvers na hem) bogen zich immers over dezelfde drie hoofdonderwerpen, al kozen zij niet voor de overwegend chronologische aanpak van Van Hout (die ieder hoofdonderwerp in kroniekvorm wilde behandelen) en fundeerden zij hun boeken minder nadrukkelijk op originele rechtsdocumenten en de codicologische en filologische analyse daarvan.

Er is al eens geconstateerd dat dit samengaan van chronologisch-verhalende en diplomatische passages Van Hout tot op zekere hoogte plaatst binnen een (in de Noordelijke Nederlanden niet heel sterke) traditie van door stadssecretarissen geschreven stadskronieken, die in de Nederlanden teruggaat tot de vijftiende eeuw.¹²⁰ Duidelijk

118 UBL LTK781, eerste foliëring, fol. 16r: 'de afdelingen ende beschrijvingen van dese vier gedeelten offe Bonnen in seecker geschreven Boecxken van Jan van Hout pagina 8: ende in mijn Leyden pagina 18 ende 19.' Van Houts opvattingen vinden we terug op p. 20, waar Orlers de beschrijving van de vier bonnen of kwartieren vervolgt met een korte uitleg over de oorsprong van het burgemeesterschap in Leiden. Hij verwijst naar het privilege van 1 mei 1306 van graaf Willem III, die de schout en schepenen het recht had gegeven zelf keuren uit te vaardigen. Van burgemeesters was toen nog geen sprake, legt hij uit, want die hadden de bestuurders in een keur uit 1351 zelf ingesteld: er zouden vier raadsmanen komen, uit elk vierendeel één. Die keur stond niet in het *Dienst-bouc* maar werd besproken in het handgeschreven boekje van Van Hout, die daar had beweerd dat het ambt van raadsman was ingesteld 'volgende de keuren vande Jaere 1351 op St Jan Baptisten dach' en zij 'moesten syn vier uyt elcken vierendeel eenen': UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 18r en 24v.

119 Orlers, *Beschrijvinge*, 1614, resp. p. 321-325, 21-23, 23-26, 45-51. Over Van Houts beschrijving van de opstand van het Kaas- en Broodvolk: Koppenol, *Leids heeal* (1998), p. 176 en 343-344. Over de lijst met buurtschappen: Walle, *Buurthouden* (2005), m.n. p. 34-35; Koppenol, *Leids heeal* (1998), p. 36; Groenveld e.a., *Leiden* (1997), p. 42-43; Roodenburg, 'Naar een etnografie' (1992); Van der Vlist, 'In goeder vreden' (1989); Pieck, 'Jan van Hout en de Leidse buurten' (1982). Tijdens zijn naspeuringen vond Van Hout een kohiertje uit ong. 1550-1555 dat de namen en grenzen beschreef van 73 buurtschappen en nam de informatie in gewijzigde volgorde over in een dossier dat hij samenstelde ten behoeve van een reorganisatie van de Leidse gebuurten: RAL SAI 1220. Orlers voegde aan die lijst nog vier buurtschappen rond het Rapenburg toe (het Rijk van Pallas, 's-Gravensteen, Sions Rijk, Leeuwenhorst).

120 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 161. In de Nederlanden waren stadskronieken een relatief laat opko-

is dat de stedelijke kanselarij (zoals is gebleken uit onderzoek naar de stedelijke historiografie in Brussel, Duitsland, Zwitserland en Italië) een vruchtbare geboortegrond voor stedelijke geschiedschrijving was en dat de stadssecretarissen daarbij een hoofdrol speelden: zij hoorden in de middeleeuwen immers tot de beperkte groep die een universitaire opleiding had, zij speelden vaak een prominente politieke rol, en hadden bovendien het archief onder hun beheer.¹²¹ Soms maakten zij historische aantekeningen in de ten archieve bewaarde rechtsboeken met privileges, keuren of andere bescheiden, of zij noteerden de gebeurtenissen in een andere ambtelijke bundel zoals een handboek voor stadssecretarissen. Op die manier gingen diplomatische afschriften van ambtelijke documenten soms vergezeld van verhalende geschiedschrijving.¹²² Een voorbeeld hiervan dat duidelijke parallellen vertoont met Van Houts onderneming, is de kroniek die de Bossche notaris en stadssecretaris Peter van Os (†1542) aan het begin van de zestiende eeuw noteerde. Net als bij Van Hout was één van Van Os' doelstellingen het diplomatisch vastleggen van de stedelijke privileges in hun historische context. Daarbij koos hij voor een strikt chronologische aanpak: ieder jaar begint met vermelding van de benoemde schepenen en eventuele andere functionarissen, gevolgd door een afwisseling van verhalende en diplomatische passages. Van Os geeft parafrases of citaten van privileges, verordeningen en andere juridische bescheiden die hij overnam uit een cartularium dat hij zelf had samengesteld uit de originele documenten ter secretarie.¹²³ Maar een zestiende-eeuwse stadskroniek bleef niet beperkt tot de geschiedenis van de eigen stad: Van Os begint zijn verhaal bij Adam en opent het manuscript met een beschrijving van het hertogdom en een genealogie van de Brabantse hertogen. Stads- en gewestelijke kroniek vallen in deze laatmiddeleeuwse traditie meestal

mend en weinig voorkomend verschijnsel. Zelfs de historische belangstelling van de Antwerpse stadssecretaris Jan van Boendale (1279-ong. 1350) resulteerde niet in een stadskroniek, hoewel Van Boendale toegang had tot de stadsarchieven, zich bezighield met geschiedschrijving en in zijn literaire productie het Antwerpse stadsleven prees: Van Houts, *Local and Regional Chronicles* (1995), p. 26; Ebels-Hoving, 'Nederlandse geschiedschrijving' (1987); Peters, *Literatur in der Stadt* (1983), p. 254-263. In de Nederlanden was er wel een toenemende belangstelling voor steden in gewestelijke kronieken: Tilmans, 'Authentijck' (1989). In tegenstelling tot de situatie in de Nederlanden, was de stadskroniek al vroeg heel populair in de Duitse steden, zoals blijkt uit de monumentale 36-delige reeks *Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert* (1862-1931).

121 Van Houts, *Local and Regional Chronicles* (1995), p. 48; Stein, *Politiek en historiografie* (1994), p. 123; Peters, *Literatur in der Stadt* (1983), p. 227-268; Du Boulay, 'The German town chroniclers' (1981).

122 Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 161; Verbij-Schillings, *Beeldvorming* (1995), p. 272. Te wijzen valt bijvoorbeeld op een anonymus (waarschijnlijk een stadssecretaris) die halverwege de vijftiende eeuw een korte beschrijving en kroniek van Haarlem noteerde in een bundel privileges, keuren en andere stukken: *Narrative Sources* (2009-), NLo428; Van Anrooij, *Helden van weleer* (1997), p. 202; Van Anrooij, 'Middeleeuwse sporen' (1993), p. 17; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 156; Huizinga, *Rechtsbronnen* (1911), p. XLVII-XLVIII nr. 17. Zie ook hoofdstuk 2 n. 87. Rond dezelfde tijd begon de Rotterdamse stadssecretaris Jan Allertsz (fl. 1455-1489) met het maken van historische aantekeningen in het speciale handboek voor de secretarissen (waarin bijvoorbeeld ook enkele rechtsdocumenten waren afgeschreven), een onderneming die na zijn dood werd voortgezet door zijn opvolger Cornelis Jansz (1464-ong. 1527): *Narrative Sources* (2009-), NLo459; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 295; Te Boom en Van Herwaarden, 'Rotterdamse kroniek' (1980), 1-3 en 7-92.

123 Bijsterveld, *Cultuur* (1998); Van Os, *Kroniek* (1997); Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 350. Er is een veelzeggende tegenstelling met de Latijnse kroniek (1542-1550) van de Bossche priester Willem Molius (ong. 1500-1565), *Kroniek*, ed. Hoecx e.a. (2003), die welsiwaar toegang had tot enkele rechtsdocumenten (hij noemt het Rood Privilegeboek) maar die desondanks een traditionele kroniek levert die spaarzaam gebruik maakt van 'archiefstukken' en deze slechts bij hoge uitzondering citeert (p. 47).

samen.¹²⁴ Voor Jan van Hout is dat inmiddels ouderwets: zijn *Dienst-bouc* vertoont weliswaar overeenkomsten met de kroniek van Van Os, maar is beïnvloed door renaissance en humanisme. Aan het historische relaas voegde hij een gedicht toe van de calvinistische reformator Theodorus Beza (1519-1605) en een sonnet van Francesco Petrarca (1304-1374) in een eigen vertaling in zesvoetige jamben.¹²⁵ Zijn nauwgezette weergave en codicologische beschrijvingen van de diplomatische bescheiden getuigen van een antiquarische aanpak zonder precedent, waaraan Van Os zeker een puntje kon zuigen. Bovendien begint hij niet bij de Schepping, laat hij de gewestelijke context achterwege en introduceert hij een driedeling die we een decennium later aantreffen in de eerste gepubliceerde stadsbeschrijvingen. Van Houts *Dienst-bouc* is eerder het beginpunt van een nieuwe traditie dan het eindpunt van een oude.

Orlers' materiaalverzameling

Over het middendeel van Van Houts trichotomie, de staatsinrichting, publiceerde Orlers pas in 1641, ook al had hij zich voorgenomen het onderwerp al in de eerste druk van zijn boek te behandelen.¹²⁶ Nog steeds waren het *Dienst-bouc* en het manuscript belangrijke bronnen. Maar inmiddels kon hij ook beschikken over veel ander materiaal. Op basis hiervan lastte hij in de herziene editie van zijn boek citaten uit archiefdocumenten in. In het nieuwe deel over de staatsinrichting noemt en citeert hij bovendien talloze privileges en keuren, en geeft hij lange lijsten met magistratspersonen. Waaruit bestond Orlers' verzameling en waar kwam dat materiaal vandaan?

Orlers' collectie werd in hoofdzaak gevormd door twee privilegeboeken en verschillende bundels met stedelijke verordeningen.¹²⁷ De kern was het privilegeboek dat we hiervoor al tegenkwamen: Orlers' handexemplaar van Van Houts *Dienst-bouc*. Hij had talloze opmerkingen in de marge geplaatst waarin hij regelmatig verwees naar Van Houts manuscript en naar gepubliceerde geschiedwerken en verhandelingen

124 Van Synghel, 'Het dilemma' (1998); Van Houts, *Local and regional Chronicles* (1995), p. 15-16 en 42-45. Zie ook Ebels Hoving, 'Nederlandse geschiedschrijving' (1987), die om deze reden geen stadskronieken in de Noordelijke Nederlanden aantroef, maar alleen 'stedelijke journalistiek'. Molius beperkte zich in zijn kroniek zoveel mogelijk tot de stad Den Bosch en zijn Meierij en hij begint zijn kroniek dan ook bij de stichting van de stad.

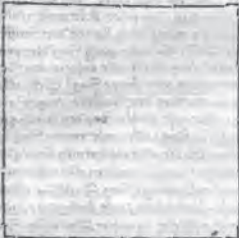
125 De toeschrijving van het gedicht aan Theodorus Beza en niet aan George Buchanan (1506-1582), zoals lange tijd is gedacht: Van Hout, *Opdracht aan Broer Cornelis* (1993), p. 6-7. Over de Petrarca-vertaling: Ypes, *Petrarca* (1934), p. 74-75. Over Van Hout als literaire voorman van de renaissance: Bostoën, 'Jan van Hout en de metra' (2010), *Hart voor Leiden* (2009), p. 101-104; Koppenol, *Leids heeal* (1998), 'In mate volget mi' (1991).

126 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 20-21: 'tot wat tijden dat den breeden Raet bestaende in Vroetschappen ende veertighen, aenghevanghen ende begonnen is, sal hier naer verhaelt werden, als wy een weynich vande Regeringe deser Stede sullen schrijven ende verhalen.' Het is evenwel mogelijk dat dit een citaat uit Van Houts handschrift is dat gedachteloos is overgenomen.

127 RAL W 3049 h, fol. [3]r (testament Jan Jansz Orlers, 12 februari 1641): 'alle sijne heer comparants ende testants papieren ende schriften, bij sijne e. metter tijt vergadert, ende voor het meerendeel selfs geschreven, soo aengaende de regeringe der stadt Leijden, ende den gemeene lande van Hollandt ende Westvrieslant, als opt stuc vande justitie, mitsgaders beijde de previlegie boecken, ende tgeene daer aen dependeert'.

bier klimmende Leeuwen: ende in t'borde berchert opten ghesloten
helm; mitsgaders opt paert-hoofst mit eenen enkel-hoofdigen vles-
genden Aert / hebbende zelve zegel in zijnen ommeloop de volgen-
de letteren / van oude maectel / als vozen.

S: GVILL: DEI: GRA: COMITIS: HAYNN:
HOLL: ZELANDIE: AC: DNI: FRISIE.

Opton rugge van t'voorzchreven
zeghel was ghedruct een contre-
ghel hoorch in zyn dwerf-line ee-
nen duppi / daer inne af ghedruct
stont eenen eenhoofdigen vlieghe-
den Aert / de borst verwapent mit
een schilden / bezetter mit vier
klimmende Leeuwen / hebbende in
zijnen ommeloop de volghende let-
teren / als vozen.

S: GVILL: CŌIS: HAYNN: HOLL: ZELAN-
DIE: AC: DNI: FRISIE:

In gheen van beyde de voozgaende Privilegien en werden de
Durchgraven van Leyden niet bekent als Heeren van Wallenaer/
gelijck oock niet in eenige vande ghene hier vozen geroert. Dat meer
is / en zyn de Heeren van Wallenaer niet ghendeint / noch bekent in
zeekere twee brieven ghegeven / d'ene by Grave Willem van Dene-
gouwen / etc. in den jare 1345. in de teute voor Wrechte / ende d'an-
der by Hertoghe Willem van Beveren / inden jare 1351. de welcke
ick ter eeren van de outhent / om de geschiedenissen in gheheughen te
houden / ende te dienen tot onderrechtighe der gener die de Histo-
rie van hier enden zal willen beschrijven / alhier van woorde te woorde
by ghevoucht hebbe.

*Alley den gheendiedetghen brief
sulck sie / of horen lezen. Dile-
cti Jacobi Graue van Overyssse / van
Delft. Van Zeyde / by here / van
Vrieland / Gade / mit commissie der voo-
reit / om si alle byden / want onse heere
van m... van der voo-
re... de... de... de... de... de...
1351... 1355... 1357... 1358... 1359...
1360... 1361... 1362... 1363... 1364...
1365... 1366... 1367... 1368... 1369...
1370... 1371... 1372... 1373... 1374...
1375... 1376... 1377... 1378... 1379...
1380... 1381... 1382... 1383... 1384...
1385... 1386... 1387... 1388... 1389...
1390... 1391... 1392... 1393... 1394...
1395... 1396... 1397... 1398... 1399...*

*Dit is een brief van Duder pant en Inl...
ende ghe... / Be... / Burgeme-
ster / G... / D... / ende alle die
Ghemene gemeenelike van onse ste-
de / van G... / van Z... / van
M... / van D... / van G...
ende van G... / te... helder op
onse*

*133
So... van...
1345
Burgeme-
ster*

1345

*1345
1346
1347
1348
1349
1350
1351
1352
1353
1354
1355
1356
1357
1358
1359
1360
1361
1362
1363
1364
1365
1366
1367
1368
1369
1370
1371
1372
1373
1374
1375
1376
1377
1378
1379
1380
1381
1382
1383
1384
1385
1386
1387
1388
1389
1390
1391
1392
1393
1394
1395
1396
1397
1398
1399*

Afb. 29 Bladzijde uit Van Houts Der stad Leyden dienst-bouc met aantekeningen van Orlers (1602). Hier schrijft Orlers over de instelling van het burgemeesterschap met verwijzing naar het geschreven boekje van Van Hout en naar Scriverius' Beschrijvinghe van out Batavien (1612).

(afb. 29).¹²⁸ Bovendien voegde hij achteraan een groot aantal documenten toe. Daaronder bevonden zich onder meer lijsten met stadsbestuurders, afschriften uit vroedschapsboeken, een chronologisch overzicht van de Leidse privileges en afschriften van een aantal ervan. Vooraf gingen een chronologisch register op alle stukken die in dit privilegeboek te vinden waren, en een thematisch register van alle 'Placcaten, Keuren ende Ordonnantien' die hij in bezit had, 'gebracht onder Titulen, omme die bequamelicken te connen gebruycken ende vinden'. Door deze registers, die hij continu bijhield, was dit privilegeboek duidelijk de spil van zijn complete verzameling. Zijn andere privilegeboek was hieraan duidelijk ondergeschikt: het was een 'out geschreven boeck' dat Orlers op 5 december 1622 cadeau had gekregen van de van oorsprong Dordtse tingieter Dirck Dircksz Loffrys († 1663).¹²⁹

De verzameling privileges werd gecompleteerd door een collectie stedelijke verordeningen. Orlers beschikte niet alleen over een grote verzameling recent uitgevaardigde keuren in 24 genummerde bundels, verzameld tijdens en gebruikt voor zijn werk als stadsbestuurder, maar hij bezat ook oude verordeningen in een aantal door de stedelijke overheid samengestelde collecties. Waarschijnlijk uit de nalatenschap van zijn oom kreeg hij een 'geheel out geschreven' keurboek en een door Van Hout gemaakt afschrift van het keurboek uit 1545. Ook beschikte hij over de door Van Hout samengestelde en op de persen van het raadhuis gedrukte keuren van 1583.¹³⁰ Die laatste bundel diende als basis van zijn keurboekenverzameling: hij had zijn exemplaar met wit papier doorschoten en van aantekeningen voorzien, onder meer met verwijzingen naar zijn gedrukte stadsbeschrijving, zijn twee andere keurboeken en naar zijn handexemplaar van het *Dienst-bouc*.¹³¹

128 UBL LTK 781. Verwijzingen naar Van Houts handschrift zijn besproken in de vorige alinea. Verwijzingen naar gepubliceerde werken staan bijvoorbeeld op fol. F1v (Divisiechroniek), C2v (Van Vaernewijcks *De historie van Belgis* uit 1619), E2r (Bors Oorspronck uit 1621), D1v en I3r (Van Boxhorns *Toneel* uit 1632), D2r, E4r, F1v, G3r, H1r, H4r, I3r en I3v (Scriverius' *Beschrijvinghe van out Batavien*), D1v, G4r en H2r (Keuren uit 1583). Hij verwijst bovendien naar zijn eigen stadsbeschrijving uit 1614 (fol. A2v, A4r, C2v, C3r, C4r, D1v, H4v en in het voorwerk) en hij voegt twee verklaringen toe van notaris en landmeter Jan Pietersz Dou (1572-1635) die dateren van 31 maart 1613 en die door Orlers zijn gebruikt in zijn stadsbeschrijving (fol. 120a r-120a v en 121r; de eerste verklaring in Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 18, 27, 28, 31, 33 en 60; de tweede verklaring in Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 60).

129 Dit privilegeboek heb ik niet kunnen traceren. Het was eigendom van de erfgenamen van een zekere Lucas Joosten en bevatte een verzameling stedelijke handvesten die in ieder geval de periode 1300-1418 bestreek: UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 62r. Over Loffrys: RAL SAII 1267, fol. 71v (3 juni 1613), DTB 7, fol. 277v (3 januari 1614). Ondergeschikt was ook een derde bundel rechtsdocumenten, die 60 bladen telde en die betrekking had op het nonnenklooster te Rijnsburg: UBL LTK 781, eerste foliëring, fol. [10]r en 78r. Dit klooster was tijdens de belegering van Leiden in 1574 geheel en al verwoest. Net als de archieven van andere kerken en kloosters die tijdens de oorlogshandelingen zwaar hadden geleden, waren de archiefstukken vernietigd of verspreid geraakt. In het gunstigste geval namen vluchtende geestelijken ze inderhaast mee en kwamen ze uiteindelijk terecht bij overheidsinstanties of bij particuliere verzamelaars zoals Orlers: Groenveld, *Van vyanden* (2001); Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 165.

130 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 667-668, 672, 676-677, 682, 698 ('de Burgerlicke Keuren vanden Jaere 1545'), en p. 661-662, 676, 682, 685, 698 en 725 ('een geheel out geschreven Keurboeck' of gewoon een 'oude keure'). Naar deze drie keurboeken verwijst hij ook in zijn 'Register van alle Placcaten, Keuren ende Ordonnantien onder mijn berustende: gebracht onder Titulen, omme die bequamelicken te connen gebruycken ende vinden' (UBL LTK 781, eerste foliëring, fol. 6-[13]): 'De keuren der stadt Leyden geheel out geschreven, in folio. | De selve keuren vanden Jaere 1545 by Jan van Hout geschreven. in octavo | De selve keuren gedruet 1583 met vele ende verscheyden amliatien ende veranderingen.'

131 RAL Bib 15260. Op de titelpagina staat vermeld: 'Om Mr. Symon Jans Zoon', d.i. Simon Jansz van der Mije, die in

De basis van Orlers' materiaalverzameling bestond dus uit Van Houts Dienst-bouc uit 1602, waarin hij zijn collectie inventariseerde, aantekeningen maakte en documenten opnam. Omdat hij daarbij de gewoonte had te vermelden wanneer en van wie hij bepaalde informatie kreeg, zijn zijn werkzaamheden goed te volgen. In zijn stadsbeschrijving van 1614 had Orlers er nog geen blijk van gegeven oude documenten uit de archieven ten stadhuisse te kennen. Soms noemt hij grafelijke privileges en stedelijke verordeningen, maar die kende hij voor het merendeel uit mededelingen in het Dienst-bouc of uit de nagelaten papieren van Jan van Hout. Uit zijn notities blijkt dat hij pas aan zijn Beschrijvinge begon te werken toen zijn boek al lang en breed verschenen was. Zijn eerste aantekening dateert van 10 en 11 maart 1619. Toen kopieerde hij uit een oud privilegeboek (dat hij drie jaar later via Loffrys in eigendom zou krijgen) een aantal handvesten die handelden over de samenstelling van het stadsbestuur, en voegde hij daaraan aantekeningen van zijn oom Van Hout toe.¹³² Daarna kwamen de verzamelactiviteiten in een stroomversnelling. Vooral in de late jaren '20 en de vroege jaren '30 verwierf hij veel materiaal. Rond 1635 sloot hij zijn onderzoek af.¹³³ Dit komt duidelijk overeen met het verloop van Orlers' carrière. Op 23 oktober 1618 werd hij immers door prins Maurits tot vroedschap benoemd en al een jaar later door de vroedschap verkozen tot een der acht schepenen. Zo bekleedde hij in recordtijd een functie met aanzien en bevoegdheden. Dat zal zijn belangstelling voor documenten over bestuur en rechtspraak, die hij nu nodig had voor de uitoefening van zijn ambt, zeker hebben geprikkeld. Bovendien waren die documenten voor hem nu ook makkelijker bereikbaar. Het meeste materiaal verzamelde hij in de periode dat hij schepen (1619-1630) en burgemeester (1631-1632) was. Die functies waren gewichtiger dan het weesmeesterschap, dat hij in 1633 aanvaardde. Met dat laatste 'ambt van ere' kwam zijn bestuurlijke carrière in een rustiger vaarwater.

Toen Orlers weesmeester werd, was hij inmiddels 63 jaar oud. De tijd was aangebroken om de vruchten te plukken van zijn materiaalverzameling en de tweede, uitgebreide druk van zijn stadsbeschrijving te verzorgen. Uit zijn conceptteksten voor het nieuwe deel over de staatsinrichting blijkt dat hij daar bijna twee jaar aan werkte. De eerste, oriënterende fase vond plaats in november en december 1638.¹³⁴ Ze resulteerde in een 'Cort ende Ruych bewerp' dat onder meer een lijst met onderwerpen bevat die hij over de vroedschap te berde wilde brengen, inclusief verwijzing naar de locatie van relevante documenten in zijn collectie.¹³⁵ Vervolgens besteedde hij ruim anderhalf jaar

1583 de 26ste vroedschap was (Van Maanen, *Leidse keurboeken* (1982), z.p.). Het bevat aantekeningen in Orlers' hand die zijn gedateerd tussen 3 februari 1623 en 16 mei 1638.

132 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 62r-66r (afschrift privilegeboek 10-11 maart 1619) en fol. 66v (afschrift Jan van Hout 11 maart 1619). Dit laatste kwam uit 'seecker papieren gecomen van myn Oom Jan van Hout' die hem waren overhandigd door de stadsecretaris en Van Houts erfgenaam Joost van Swanenburg.

133 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol 92v (20 februari 1635), 93v (21 februari 1635) en 95v (26 februari 1635). Er is nog een aantekening uit 1638 of later (bij fol A2v). In 1621 legt hij het chronologisch register aan op alle stukken in zijn eerste privilegeboek (fol. 1r) en in 1624 maakt hij het thematische register op zijn complete verzameling (fol 6r).

134 RAL Bib LB 15028, fol. 1r: '11. 11. 1638 begonst ende dese minuyte voleyndt den lesten december 1638'.

135 RAL Bib LB 15028, fol. 1r-1v: 'Cort ende Ruych bewerp omme daer uyt te stellen, den stant vande Regeringe der stad Leyden'. De bespreking van de schout eindigt met in margine de datum 13 november 1638 (fol. 2v), maar er zijn op een later tijdstip nog wijzigingen en toevoegingen bijgekomen.

aan het uitwerken van zijn ontwerp, waarbij hij voortdurend teruggreep naar de informatie die hij in zijn keur- en privilegeboeken had verzameld.¹³⁶

Een rondgang door de stad

Als we afzien van de hulp van Scriverius en de nagelaten papieren van Van Hout, hoe kwam Orlers aan het materiaal voor zijn boek? Welk netwerk schakelde hij in? Opmerkingen in zijn aantekeningen en stadsbeschrijving wijzen de weg.

Alleen al vanwege zijn bestuursfuncties moet Orlers goede contacten hebben gehad met de hoogste stedelijke ambtenaren, de zogenaamde ‘ministers’. Onder hen was de secretaris, zoals gezegd, voor hem de belangrijkste, omdat deze het statisch en dynamisch archief beheerde, dat deels achter slot en grendel werd bewaard in vertrekken op de zolder van het stadhuis en dat deels ter secretarie aanwezig was. Bovendien was de secretaris een centrale figuur: hij notuleerde onder meer de vergaderingen van de vroedschap, schepenbank en burgemeesters, verzorgde hun correspondentie en stelde in hun naam verordeningen op.¹³⁷ Uiteraard kende Orlers Van Houts opvolger, Joost van Swanenburg, die de historische aantekeningen en exemplaren van het *Dienst-bouc* had geërfd. Orlers kreeg een gedeelte van het materiaal van zijn oom via Van Swanenburg te zien.¹³⁸ Vooral na diens overlijden treffen we Orlers verschillende malen aan in het kantoor van de secretaris en diens klerken, waar hij zelf stukken inziet en afschrijft, of gecertificeerde kopieën laat maken. De privileges van de universiteit kende hij bijvoorbeeld uit privilegeboek C, ‘berustende int vertrec vande Secretarie’, die op 29 november 1621 voor hem werden afgeschreven door een niet bij name genoemde klerk.¹³⁹ De beëdigde secretaris moest voor dit soort extra diensten overigens apart worden betaald. Bovendien werden de documenten uit het archief nauwlettend in de gaten gehouden in het geval hij iemand inzage gunde. Na Van Swanenburgs overlijden nam Orlers contact op met de secretaris, Simon van Baersdorp (†1658), omdat hij de naamlijsten van vroedschappen die Van Hout had samengesteld wilde aanvullen voor de periode ná 1574. Daarvoor gebruikte hij deels zijn eigen verzameling gedruk-

136 Hij begon op 3 januari 1639 met schrijven, maar moest het werk tijdelijk neerleggen. In november begon hij weer met schrijven. Op 25 september 1640 was het werk gereed. RAL Bib LB 15028, fol. 1ar (‘1.3.1639’) en 1r (‘9.25.1640 het gros voleynt op 77 bladen’) en 9v (‘11.25.1639 eerst weder begonnen te schryven’). De bewaard gebleven concepttekst bevat de grotendeels uitgeschreven tekst voor het derde deel, maar de citaten uit privileges, keuren en statuten, en de lijsten van magistraten en regenten zijn opengelaten. Daar plaatste hij verwijzingen naar de vindplaats van de te citeren tekst in zijn collectie. Hij gebruikte onder meer zijn ‘vroedschap Boucxken’ voor de eed die nieuwe vroedschappen moeten afleggen aan schout en burgemeesters (fol. 1r). Ook verwees hij naar zijn drie keurboeken en naar de langwerpige vellen uit het sterfhuys van zijn oom voor wat betreft de magistraatslijsten. De meeste informatie, waaronder de teksten van de privileges, nam hij echter over uit zijn handexemplaar van het *Dienst-bouc*.

137 Van Maanen, ‘Jan van Hout als stadssecretaris’ (2009); Groenveld, ‘Bestuur en beleid’ (2003), p. 55-63 over de Leidse bestuursinstellingen en ambtenaren waaronder de secretaris; Van Maanen, *Inventaris* (1986), met p. xxxvi over de locatie van de archieven; Van Maanen, ‘Leidse stadhuisklerken’ (1984).

138 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 66v: ‘het gene hier volcht gecopieert uyt seecker papieren gecomen van myn oom Jan van Hout, die myn vande secretaris Swaenenb den 11 martii 1619 behandicht zijn.’ Hij was sinds 1604 griffier oom sinds 1610 secretaris: Van Maanen, *Inventaris* (1986), p. lxxvii-lxxviii.

139 UBL LTK781, tweede foliëring, tussen fol. 141 en 142.

te verordeningen, maar omdat die niet de hele periode dekte, bezocht hij op 28 april 1622 de secretarie om zijn lijsten 'uijte stadts dienstboecken' aan te vullen 'door behulp vanden secretaris Baersdorp.' De aantekeningen uit de ambtelijke dienstboeken zijn gemaakt in Orlers' eigen hand. We mogen aannemen dat Van Baersdorp of een van zijn klerken tijdens het colligeren toezicht hield.¹⁴⁰ Diens opvolger, Aelbrecht van Hogeveen (†1651), hielp de stadsbeschrijver om de zestiende-eeuwse lijst met buurtschappen uit Van Houts nalatenschap te actualiseren. Door de explosieve bevolkingsgroei waren veel gebuurten inmiddels gesplitst en bovendien was in Orlers' oude lijst de stadsvergroting van 1611 nog niet verwerkt.¹⁴¹

Orlers' materiaal lijkt over het geheel genomen echter niet rechtstreeks uit de secretarie te komen, maar van andere ambtenaren, vroedschapsleden en particuliere informanten.

In de eerste plaats was er de pensionaris, de hoogste ambtenaar, die als jurist de belangrijkste adviseur van de vroedschap was en bovendien fungeerde als woordvoerder namens de stad in de Staten van Holland. Tijdens de voorbereidingen voor de eerste druk ging Orlers te rade bij pensionaris Nicolaes van Seyst (†1617), die tevens secretaris van het College van Curatoren van de universiteit was. Hij bezorgde Orlers een afschrift uit het eerste register van het College, waarin de optocht werd beschreven waarmee de universiteit op 8 februari 1575 feestelijk was ingewijd. Dat die optocht was georganiseerd door Jan van der Does en Jan van Hout zal zeker hebben geholpen.¹⁴² In november 1625 gaf pensionaris Jan van Wevelickhoven (†1661) de stadsbeschrijver een actueel document over de rol van de officier van justitie in criminele zaken, wat zeker relevant was voor Orlers' functioneren als schepen.¹⁴³ In zijn stadsbeschrijving wensde Orlers dat Van Wevelickhoven 'mette hulpe Godes noch lange Jaeren inden selven Dienst, tot voordeel vande Stadt mach continueren ende blijven.'¹⁴⁴

Orlers kon profiteren van de hulp van alle secretarissen en pensionarissen die tijdens zijn carrière in dienst waren geweest, maar die hulp resulteerde niet in een grote toestroom van bronnenmateriaal. Banden met collega-stadsbestuurders leverden wat dat betreft meer op. Willem Paedts (†1669), Jan Rippertsz van Groenendijck (†1650) en Dirck Gijsbertsz Schaeck (†1644) hadden samen met Orlers in de schepenbank gezeten. Bovendien verschaften zij de stadsbeschrijver afschriften van oude documenten. Schaeck lichtte Orlers in over de beroemde ketel met hutspot die zijn vader op 3 oktober 1574 in de Lammenschans had gevonden nadat de Spaanse troepen de aftocht hadden gebla-

140 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 67r. Van Baersdorp werd in 1620 secretaris en in 1638 burgemeester: Van Maanen, *Inventaris* (1986), p. lxxvii.

141 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 71-72. Hierover: Walle, *Buurthouden* (2005), p. 63; Pieck, 'Jan van Hout' (1982), p. 46-47. Het is onduidelijk wanneer Van Hogeveen zijn assistentie verleende. Hij was sinds 1625 ondersecretaris, werd in 1638 secretaris, en in 1648 burgemeester en vroedschap: Van Maanen, *Inventaris* (1986), p. lxxvii-lxxviii.

142 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 133-138, m.n. 133: 'Daer toe hier inne schrijvende Copie vande selvighe Beschrijvinghe ghelijck als die beschreven staet in het eerste Register vande H. Curateuren der voorschreven Universiteyt, alsoo my de selvighe van mijn Heer den Pensionarius deser Stede ende Secretarius der Curateuren, Meester Nicolaes Zeyst behandicht is'.

143 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 84r-86r: 'Instructie ende Ordonnantie waer na de Officiers van Justitie hen sullen hebben te Reguleren aengaende de Criminele saecken'. Van Wevelickhoven was pensionaris sinds 1619 tot aan zijn dood.

144 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 67z.

zen. Dat was nieuwe informatie, die in eerdere verhalen over het ontzet nog niet was genoemd.¹⁴⁵ Een jongere collega, Claes Dirksz van der Meer (†1654), was in 1640 tot vroommeester benoemd (een functionaris die de verpachting van de vroomwateren beheerde). Hij hielp Orlers aan een lijst met vroommeesters.¹⁴⁶ De contacten tussen deze twee mannen waren al geruime tijd daarvoor gelegd. Van der Meer had op 18 oktober 1635, vlak na de dood van Orlers' schoonzoon Jan Angillis (†1635), als notaris het eigenhandig gheschreven testament van Orlers bekrachtigd.¹⁴⁷ In die periode gaf notaris Van der Meer aan Orlers een extract uit het testament van de rijke burgemeesterszoon Lucas Jansz van Wassenaar (†1634), waarin deze zijn huis en landerijen vermaakte aan het Groot Sionshofje en de meeste andere hofjes een aanzienlijk geldbedrag schonk.¹⁴⁸

Ook de regenten van de 'smalle diensten' moesten Orlers' nieuwsgierigheid bevredigen. Met wisselend succes benaderde hij de kerk- en gasthuismeesters voor informatie over de Leidse parochiekerken en de belangrijkste stedelijke liefdadigheidsinstellingen. De kerkmeesters klampte hij aan voor gegevens over de ontstaansgeschiedenis van de kerkgebouwen, 'niet twijffelende ofte sy souden iet dies aengaende in hare oude Boecken ende Registeren genoteert ende gheschreven vinden'. Maar alle moeite was tevergeefs. De stukken waren in 1566 'door de woedende handen van het veel-hoofdige Beest Jan alleman, verwoest, gescheurt, ende te niet gecomen: also dat daer van hier na maels weynich ofte niet seeckers te verwachten is.'¹⁴⁹ Bij de gasthuismeesters had Orlers meer succes. Notaris Ijsbrandt Jacobsz van der Bouchorst (†1614), rentmeester van het Catharinagasthuis voor zieken en arme bejaarden, toonde Orlers een perkamenten register waarin de oude brieven waren afgeschreven.¹⁵⁰ De vijf gasthuismeesters van het Elisabethgasthuis, dat zich richtte op arme, meestal oude vrouwen, toonden hem een 'seker schriftgen' waaruit hij gegevens noteerde over de historie van het gasthuis.¹⁵¹

145 UBLTK 781, fol. 82r-83v en 87r-89r (stukken van Paets), 139r (stukken van Van Groenendijck). Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 536-537 geeft de mededelingen van Schaeck over de hutspot, waarover: De Graaf, 'De Leidsche hutspot' (1927-1928). Paets en Van Groenendijck waren onder meer schepen en burgemeester, Schaeck was alleen schepen. Een andere informant over het beleg en ontzet was de baai- en saaidrapier Matthijs Matthijsz van Buytenvest (p. 233 en 490). Zijn beroep wordt genoemd in de bonboeken West Marendorp landzijde, fol. 340v, 241r; Oost Marendorp landzijde, fol. 58v, 59r, 87r; Overmare Rijnszijde, fol. 536v.

146 Orlers, *Beschrijvinghe* (1641), p. 684. Van der Meer was onder meer schepen en burgemeester.

147 RAL W 3049 h, fol. [2]r.

148 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 145. Zie ook: Leermakers en Donkersloot, *Wonen om Gods wille* (2007), p. 70-85 met 74 over de schenking.

149 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 66. Alleen over de Hooglandse kerk kon hij een en ander bemachtigen, maar het is onduidelijk of de kerkmeesters daar een rol in speelden. De stichtingsbrief uit 1366, die zich zowel bevond onder de handvesten van de stad als in het archief van de Hooglandse kerk (dat Jan van Hout thuis had liggen, ordende en inventariseerde), werd hem overhandigd 'in een out gheschrijfte van een goet vriendt': Prinsen, *De Nederlandsche renaissance-dichter* (1907), p. 65; Rammelman Elsevier, *Inventaris* (1863-1864), dl. 1, p. 20 en 170-171; Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 75-79; RAL Bib LB 7000-05, fol. 11v en 21v en 22v. Van de lijst van alle proosten had hij 'auctentique Copie' gekregen (p. 80-81).

150 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 93. Daaruit noemde Orlers de stedelijke keur uit 1388 en het grafelijke privilege van 14 augustus 1401 waarmee de gang van zaken in het gasthuis geregeld was.

151 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 98. Hoewel het Onze Lieve Vrouwe-gasthuis in 1583 met het Elisabethgasthuis was verenigd, wist hij weinig meer te vertellen dan de namen van de stichters die hij 'in seecker gheschrijfte' had gevonden (p. 100), maar om welk geschrift het ging, vermeldt hij niet. Ongetwijfeld ging hij ook bij de weesmeesters te rade, maar veel leverde het hem niet op (p. 102): 'Aengaende het begin ende den aenvang van dese voorn. huysinge, wanneer ende van wie het selfde opgericht ende begonnen is, en hebbe ick niet connen ondervinden, dan ick houde voor ontwijfelick dat sulcx by de Heeren Regeerders selfs opgerichtet ende gefondeert is.'

Voor informatie over de textielnijverheid, Leidens belangrijkste bron van inkomsten, wendde Orlers zich tot de verantwoordelijken voor de oude, langzaam wegwijkende lakennijverheid en de nieuwe, succesvolle saaiproductie (lakens waren zware wollen stoffen die duur maar degelijk waren, terwijl de saaien licht en goedkoop uitvielen). Zij werden gereguleerd door zogenaamde neringen, die vooral de naleving van de stedelijke keuren en de kwaliteit van de geproduceerde stoffen moesten bewaken. De waardijns van deze neringen voerden de kwaliteitscontroles uit. De gouverneurs vormden het bestuur. Van hen kreeg Orlers de nodige hulp. Een van de waardijns van de ouderwetse lakennering lichtte Orlers in over de oorzaken van het verval van deze tak van nijverheid.¹⁵² Ook kreeg Orlers van hem een keurboek ter inzage, ‘wesende van seer ouden gheschripte’,¹⁵³ waaruit hij driftig passages kopieerde en aantekeningen maakte die hij in zijn relaas over de traditionele lakennijverheid verwerkte.¹⁵⁴ Voor de beschrijving van de *nieuwe draperie* wendde hij zich tot de drie gouverneurs van de saai-nering. Hun inlichtingen mondden uit in een lofzang op Jan van Hout, die veel voor deze nering had betekend. In 1602 hadden de gouverneurs hem zelfs elf gebrandschilderde ruitjes geschonken als dank voor zijn inspanningen. Orlers vermeldt dan ook dat Van Hout door zijn beleid en de door hem ontworpen keuren veel goeds heeft gedaan, zoals de ‘Gouverneurs vande Neringhen eendrachtelijcken ghetuyght hebben, ende tot allen tijden versocht zijnde willich ende bereyt souden wesen sulcx te doen.’¹⁵⁵

Over de particuliere liefdadigheidsinstellingen, de zogenaamde hofjes, bewaarde de stad zelf geen gegevens. Het waren private instellingen die meestal waren opgericht bij testamentaire beschikking en die een eigen bestuur hadden van twee tot vier regenten. Soms werden zij bijgestaan door een rentmeester die met de administratie was belast. Al in 1614 vervoegde Orlers zich bij de regenten en rentmeesters van de vele hofjes, maar oogstte toen nog weinig succes: ‘wat vlijt ende neersticheyt ick aenghe- went hebbe omme yets meerder te moghen weten, is te vergeefs gheweest.’¹⁵⁶ Een hernieuwde speurtocht bracht in 1641 meer gegevens boven water. Sommige hofjes waren na de reformatie in familiehanden gebleven. Het Sint-Annahofje of Joostenpoort aan de Hooigracht werd bijvoorbeeld nog steeds beheerd door twee regenten die afstamden van de stichter, Joost Hendricksz van der Strijpen van Duiveland. Orlers kreeg op 3 februari 1628 inzage in een officiële kopie van de oprichtingsakte. Het hofje was toen net verbouwd. Ook zag hij rekeningen van het hofje uit 1626 en 1627.¹⁵⁷ In andere gevallen lag het toezicht niet langer bij afstammelingen van de stichter, maar bij de huiszittenmeesters ofwel aalmoezeniers, die onder de directe verantwoordelijkheid van het stadsbestuur vielen. Van de voorzittende aalmoezenier, Adriaen Quirijnsz van

152 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 188.

153 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 181.

154 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 178, 180-181, 181-182, 182-185, en aantekeningen uit de keuren op p. 185-187.

155 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 191, zie ook 192: ‘so naer als ick sulcx by die van de Neringen ende andere personen kennisse daer van hebbende, hebbe konnen ondervragen.’

156 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 111.

157 UBL LTK 781, tweede foliëring, fol. 90r-91r en 91v. Over het hofje: Leermakers en Donkersloot, *Wonen om Gods wille* (2007), p. 108-125.

Paddenpoel, kreeg Orlers gegevens toegespeeld over een aantal hofjes onder hun beheer.¹⁵⁸ Orlers' contacten beperkten zich echter niet tot gereformeerde kringen. Het in 1630 gestichte Bethlehemshofje van Gerrit Franckensz van Hoogmade, lidmaat van de Waterlandse doopsgezinde gemeente in Leiden, werd beheerd door diens familieleden, van wie Orlers een kopie van de stichtingsbrief te zien kreeg.¹⁵⁹ Informatie over andere hofjes kwam voor een belangrijk deel van de katholiek Jan Jansz van der Vecht († 1649), rentmeester van de commanderij van de Duitse Orde en 'mijn bekende goede Vrient'. Hij voorzag Orlers van gegevens over de vele hofjes waarvan hij rentmeester of regent was.¹⁶⁰ Bovendien completeerde hij voor Orlers de lijst van Leidse commandeurs die de stadsbeschrijver uit het handschrift van Van Hout had overgenomen.¹⁶¹

Besluit

Stadsbeschrijvers hechtten veel belang aan het plegen van bronnenonderzoek. In hun boeken merkten zij op hoeveel moeite zij hadden gedaan om het materiaal boven water te krijgen en wie hen daarbij hadden geholpen. Bij het publiceren van de resultaten van dit onderzoek streefden zij volledigheid en gedetailleerdheid na. In sommige gevallen kregen hun boeken zelfs het karakter van een naslagwerk voor plaatselijke regenten.

Het verzamelen van materiaal werd echter bemoeilijkt doordat de stedelijke archieven niet openbaar waren. Raadpleging van de stukken hing af van de welwillendheid van de archiefbeheerder. Het stadsbestuur had die welwillendheid meestal niet, omdat geheimhouding voorop stond. Ook stelde het zich geen entamerende taak. Pas vanaf de jaren 1660 zijn er aanwijzingen dat sommige stadsbesturen opdrachten gaven tot stadsbeschrijvingen of bronnenedities. In de eerste helft van de zeventiende eeuw is hiervan zeker nog geen sprake. Als auteurs toegang lijken te hebben gehad tot documenten die op het stadhuis of door andere stedelijke instellingen werden bewaard,

158 Orlers, *Beschrijvinge*, 1641, p. 151 en 157. Het gaat om het Cathrijn Jacobsdochterhofje aan de Zegersteeg en het Cathrijn Maartensdochterhofje aan de Zijdgracht, waarvan de oprichtsters het beheer aan de huiszittenmeesters hadden opgedragen: Leermakers en Welling, *Door gangen en poorten* (1997), p. 53-57 en 58-62; Turck, *Die Leidener Wohnstiftungen* (1989), p. 298 en 300. Tijdens een bezoek aan het Jeruzalemhofje, het oudste hofje van de stad, dat door de huiszittenmeesters werd beheerd, zag hij onder meer het testament van de stichter, Wouter Ijsbrantsz († 1467). Het stuk hing aan de muur in de regentenkamer maar was 'door ouderdom ende quade toesicht' half vergaan: Leermakers en Donkersloot, *Wonen om Gods wille* (2007), p. 51-69; Orlers, *Beschrijvinge* (1614), 108-109.

159 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 155-156. Over het hofje: Leermakers en Welling, *Door gangen en poorten* (1997), p. 41-46; Turck, *Die Leidener Wohnstiftungen* (1989), p. 301.

160 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 147, 148 en 154. Van der Vecht was renmeester van het Sint-Stevenshofje en het Sint-Janshofje, en regent van het Sint-Bararahofje en het Sint-Salvatorhofje: Leermakers en Donkersloot, *Wonen om Gods wille* (2007), p. 239 n. 22.

161 Orlers, *Beschrijvinge* (1641), p. 98 en 102-103. Een andere ingang in katholieke kringen was de uit Delft afkomstige korenkoopman Dirck Dircksz van Santen († 1624), die samen met zijn vrouw een schuilkerk dreef in zijn woning aan de huidige Nieuwe Rijn. Van Santen gaf Orlers 'seeckere brieven' uit het Nazareth-klooster aan de Hooglandse Kerkgracht ter inzage (p. 119). Orlers' contact met Van Santen verliep mogelijk via de familie Van Swanenburg: Van Santen was getrouwd met Baertgen van Swanenburg, een nichtje van de reeds meerdere malen genoemde stadssecretaris Joost Ekkart, 'Familiekroniek', dl. 2, 1979, p. 74; Sloots, *De minderbroeders te Leiden*, 1947, p. 175-180.

dan geschiedde dat op persoonlijke titel. Ook hun stadsbeschrijvingen verschenen geheel op hun eigen verantwoordelijkheid en werden door de overheid niet voorzien van officiële goedkeuring.

Een analyse van Orlers' werkwijze wijst zowel uit dat hij past binnen het algemene beeld, als dat hij een uitzonderlijke positie inneemt vanwege zijn verwantschap aan de invloedrijke stadssecretaris Jan van Hout en zijn toegang tot een gedeelte van diens nagelaten papieren. Uit de stadsbeschrijving en de materiaalverzameling die hij vooral na het verschijnen van de eerste editie van zijn *Beschrijvinge der stad Leyden* aanlegde, bleek dat hij aanvankelijk niet beschikte over materiaal uit de officiële administratie, maar dat hij zich moest verlaten op de hulp van de geleerde antiquaar Petrus Scriverius en op de schriftelijke aantekeningen die anderen hadden gemaakt. Vooral ging hij uit van de ideeën en materiaalverzameling van Jan van Hout. Van Hout had gewerkt aan een stadsbeschrijving, die echter onvoltooid was gebleven. In het *Dienst-bouc* had hij alleen het begin gerealiseerd. Dat handelde over het middeleeuwse ontstaan van de stad rondom de burcht en de machtsstrijd tussen het stadsbestuur en de burggraven. Van Hout wilde echter een omvangrijker boek schrijven dat bestond uit verhandelingen over de historische topografie, de stedelijke bestuursvorm en een chronologische geschiedenis. Dat idee moet voor neef Orlers een belangrijke inspiratiebron zijn geweest. Van Houts boek met de voorgenomen driedeling kan daarom worden gezien als een beginpunt van de 'Orlersiaanse' traditie van gepubliceerde stadsbeschrijvingen.

Orlers gebruikte niet alleen het idee, maar ook de aantekeningen die zijn oom had gemaakt voor het vervolg van zijn *Dienst-bouc*. Die gegevens vulde hij naderhand – toen hij zelf in het stadsbestuur belangrijke functies bekleedde – aan met nieuwe informatie. Die schijnt hij vooral van collega-stadsbestuurders te hebben gekregen. Slechts bij uitzondering bemachtigde hij documenten rechtstreeks uit de stadhuisarchieven, waar klerken de informatie dan tegen betaling voor hem afschreven. Wat nog ontbrak, vulde hij aan door iedereen in de stad te benaderen die misschien over gegevens beschikte. Die rondgang leverde soms documenten en inscripties op, soms mondelinge informatie, en tot Orlers' frustratie vaak helemaal niets. Zelfs voor een stadsbestuurder bleef bronnenonderzoek een moeilijke zaak.

5 Kruispunt van disciplines

Inleiding

Rond 1680 schrijft Arnold Bon, de officiële stadsdrukker van Delft en auteur van lichtzinnige liedjes, een Slot-rijm voor zijn uitgave van Dirck van Bleyswijcks *Beschryvinge der stadt Delft*. Hij merkt op dat het lezen van stadsbeschrijvingen te verkiezen is boven ‘dertele Romans, of and’re nieuwigheit’ en ‘Geschiedenissen van een Landt dat verre leid’, want er is niets dat meer voordeel brengt dan kennis van de plaats waar men geboren en getogen is. Zo nuttig als de Bijbel is voor het geestelijk leven, zo nuttig is de stadsbeschrijving voor ‘werelds wetenschap’. Vooral het maken van reizen in het buitenland moet het ontgelden. Thuisblijven is het devies:

Wat sweeft, en Rotst’ en Reyst hy verre Oost en Westen,
En is een Vreemdeling in zijn geboorte Stad;
't Was beter dat hy thuys in zyne Kamer zat,
En las de herkomst, van zijn Vaderlijcke Vesten.¹

Bon presenteert het reizen, de reisliteratuur en de kennis van vreemde landen dus als verderfelijke antagonist van de stadsbeschrijving. Maar niets was minder waar. Het reizen en de reiskunde waren nauw verbonden met de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijving. Als bij geen ander blijkt juist uit leven en werk van Van Bleyswijck (afb. 30) hoe belangrijk de reismethode voor de stadsbeschrijvingen was en hoezeer de boeken lagen op een multidisciplinair snijpunt van reiskunde, stedenlof, geschiedschrijving en verschillende vormen van geografie.

Dit hoofdstuk gaat over dat kruispunt van disciplines en wijst op het belang van de reismethode. De onderwerpen uit de vorige hoofdstukken komen nu dus bij elkaar. Eerst zullen in een klein bestek de algemene, theoretische overeenkomsten en raakvlakken tussen de geografie en de geschiedschrijving over het voetlicht komen. Daarna bespreken we op vergelijkbare wijze het verband tussen de descriptieve geografie en de reisliteratuur en hoe zij zich verhouden tot de geschiedschrijving. Ten slotte valt bij

¹ Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. 5V2v. Enkele opmerkingen over Bon: Schuur, ‘Drukkers’ (1982). Veel van zijn liedjes zijn te vinden in: Bon, *Delfs Cupidoos schijghje* (1652-1656).

Afb. 30 Portret van Dirck Evertsz van Bleyswijck (1639-1681) op 30-jarige leeftijd door Jan Verkolje (1671). De twee scènes boven verbeelden het oudheidkundig onderzoek en het schrijven van geschiedenis (een verwijzing naar zijn stadsbeschrijving). De scene linksonder toont een passer met de plattegrond van Delft (een verwijzing naar zijn figuratieve kaart).

wijze van voorbeeld het volle licht op het disciplinaire kruispunt in Van Bleyswijcks boek, waaraan het leeuwendeel van dit hoofdstuk is gewijd. De analyse richt zich op de figuratieve kaart van Delft, inclusief de bijbehorende stedenlofteksten. Ook wordt gekeken naar Van Bleyswijcks uitspraken over het reizen in verband met de genese van zijn boek. Maar de meeste aandacht gaat uit naar zijn doelstellingen en werkwijze. Die blijken uit uitspraken in zijn stadsbeschrijving en uit de curieuze inhoudsopgave die als een grote uitslaande plaat kon worden meegebonden. Hieruit wordt duidelijk hoezeer de ‘ordre en methode’ van de thematische stadsbeschrijvingen profiteerden van een op het reizen en de reiskunde geïnspireerde werkmethode om de gestelde doelen te bereiken.²

² Van Bleyswijck, *Generale tafel* (1668).

Geografie en historie³

Al vanaf het prille begin in de Griekse oudheid waren *geographia* en *historia* nauw met elkaar verbonden. Herodotus, die door Cicero werd geroemd als de vader van de geschiedschrijving, wijdde maar liefst één derde van zijn beroemde *Historiën* aan geografische en antropologische beschrijvingen en hij kan dus zeker ook de vader van de aardrijkskunde worden genoemd.⁴ Hij zette de toon voor bijna tweeënhalf millennium wetenschapsbeoefening: hoewel er historische werken zijn waarin de geografie wordt genegeerd, en geografische werken (vooral van de mathematisch-astronomische soort) die geen historisch materiaal bevatten, was het zeker in de vroegmoderne tijd gewoon om aardrijkskunde en geschiedschrijving te zien als onscheidbare disciplines en ze op een of andere manier te combineren. Tijd en plaats konden niet worden losgekoppeld.⁵ In de meeste geografische werken werd dan ook aandacht besteed aan de geschiedkundige aspecten: de kosmografieën (Münster, Mercator), geografieën (Ortelius, Merula), chorografieën (Guicciardini, Junius) en stadsbeschrijvingen (met hun obligate secties voor een chronologische geschiedenis) zijn daar de getuigen van. Andersom mocht in primair geschiedkundige werken een ruimtelijke dimensie niet ontbreken en ontstond er een lange traditie van plaatsbeschrijvende uitweidingen aan het begin, eind of midden in de tekst. Soms dreigden die *excursus* de geschiedenis in belang te evenaren of zelfs te overvleugelen.⁶ Paulus Merula noemde zijn geschiedenis van Gelderland met geografische inleiding, die pas geruime tijd na zijn overlijden in 1639 werd voltooid door Johannes Isacius Pontanus, veelzeggend ‘mijn Gelderse geografie annex geschiedschrijving’.⁷ Meer dan eens werd het plaatsbeschrijvende deel zelfs apart gepubliceerd. Emmius’ chorografische traktaat over Stad en Lande verscheen in 1605 aanvankelijk als zelfstandige uitgave, voordat het in 1616 aan de complete editie van zijn *Friese geschiedenissen* werd toegevoegd.⁸

In het voorwerk van de vroegmoderne kosmo-, geo- en chorografische literatuur

3 Zie hierover in het algemeen: Lindgren, ‘Geschichtskunde und Geographie’ (1990). Verschaffel, *De hoed en de hond* (1998), p. 176-180, bespreekt de geografie als hulpwetenschap van de achttiende-eeuwse geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden.

4 Zie bijvoorbeeld Schmithüsen, *Geschichte der geographischen Wissenschaft* (1970), p. 17-20.

5 Martels, ‘Between Orosius and Emmius’ (1999); Classen, ‘Lodovico Guicciardini’s *Descrittione*’ (1991); Witzel, *Der geographische Exkurs* (1952). Paulus Orosius nam als eerste een gedetailleerde beschrijving van de klassieke wereld op bij wijze van opening van zijn geschiedwerk, *Historiarum adversum paganos* (ong. 417). Daarmee zette hij de toon. Sindsdien werd de vormgeving van dergelijke *excursus* bepaald door de retorische lof. In Engeland voert men een autochtone, anti-quarisch-chorografische traditie terug tot dergelijke *excursus* uit de zesde eeuw: Mendyk, *Speculum Britanniae* (1989), p. 12-13 en 39-44; Gransden, *Historical Writing in England (1974-1982)*; Oruch, *Topography* (1964), p. 22-32. Pas in de negentiende eeuw zou de verwetenschappelijking en toenemende specialisatie van zowel de historiografie als de geografie een einde maken aan een symbiose die voorgaande generaties vruchtbaar en zinvol had geleden.

6 Vgl. Waterbolk, *Twee eeuwen* (1952), p. 150. Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 51-52 en 174-175, stelt dat de zeventiende-eeuwse gewestelijke geschiedschrijvers volgens het chorografische model werkten doordat zij een anti-quarisch-chorografische inleiding vooraf lieten gaan aan een chronologisch opgezet vervolg; Junius’ *Batavia* zou als model hebben gediend.

7 ‘*mea Gelrica, tam Geographia, quam historia*’. Geciteerd naar Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 176. Over deze Gelderse geschiedenis: Van Schevichaven, ‘*De wording der Historia Gelrica*’ (1909).

8 Emmius, *De agro Frisiae inter Amasum & Lavicam flumina* (1605), grotendeels in het Nederlands vertaald als: Emmius, *Friesland tussen Eems en Lauwers*, vert. Schoonbeeg (1989).

werd voortdurend op deze nauwe banden gewezen.⁹ Daarbij waren uitspraken van Strabo maatgevend. Zoals we zagen, had Strabo in zijn *Geografie* uitgelegd dat geografische kennis een voorwaarde is voor veel, zo niet alle vormen van menselijke kennis en dat ze daarom niet een gespecialiseerde discipline is, maar het domein van iemand met een encyclopedische expertise. Bovendien argumenteerde hij dat geografie en geschiedenis (beide het domein van de filosoof met een brede kennis) in feite disciplines waren van dezelfde aard en natuur, ook al was de geografie nuttiger. Strabo had, ten slotte, niet alleen een *Geografie* geschreven, maar ook een vervolg op de *Geschiedenissen* van Polybius (waarvan alleen fragmenten bewaard zijn gebleven): hij had zich dus met beide wetenschapsgebieden beziggehouden.¹⁰ Toen Lodovico Guicciardini in 1567 het woord vooraf schreef tot zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, moet hij dit in gedachten hebben gehad. In de eerste zin refereerde hij aan zijn reeds verschenen geschiedwerk *Commentarii delle cose più memorabili* (1565) over de gedenkwaardigste gebeurtenissen in Europa en vooral in de Nederlanden vanaf de Vrede van Kamerijk (1529) tot het jaar 1560. Hij loste, zo noteerde hij, met zijn chorografische beschrijving de stilzwijgende belofte in die hij had gedaan met de publicatie van zijn *Commentarii*: geschiedschrijving zonder begeleidende geografische informatie was onmogelijk. Bovendien stelde hij net als Strabo dat zijn chorografische *Descrittione* ‘voorwaer van de selve soorte ende nature ghelijck de Historie is’, maar dat de chorografie veel nuttiger was dan een geschiedwerk ‘om dat het begrijpt meer materien ende in’t besonder daer van breeder handelt, gevende volcomen kennisse van het landt ende de inwoonderen’.¹¹

Een van de redenen voor deze symbiose tussen *geographia* en *historia* is dat zij van elkaar afhankelijk waren.¹² De Engelsman Peter Heylyn (1599-1662), die in Oxford historische geografie doceerde, heeft dit het duidelijkst verwoord. In zijn (ramistische) collectie hoorcolleges *Microcosmus* (1621) merkt hij op dat de gezusters Historie en Geografie ‘have shaken hands and kissed each other’:

As Geographie without Historie hath life and motion but at randome, and unstable: so Historie without Geographie, like a dead carkasse hath neither life nor motion at all, and as the exact notice of the place addeth a satisfactorie delight to the action: so the mention of the action beautifieth the notice of the place.¹³

Aan de ene kant is ‘Historie without Geographie’ als een dood lichaam: geografie is de leverancier van absoluut noodzakelijke voorkennis voor een goed begrip van de

9 Dit overzicht is gebaseerd op de woorden vooraf in: Apianus, *Cosmographie* (1598); Blaeu, *Toonneel des aerdrycx* (1649-1650); Braun en Hogenberg, *Beschreibung* (1574-1618), dl. 3; Mercator, *Atlas minor* (1630) en *Atlas* (1634); Münster, *Cosmographia* (1550/1987); Ortelius, *Theatre* (1571); Zeiller, *Topographia Galliae* (1660-1663).

10 Zie hoofdstuk 1.

11 Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), fol. *5r.

12 Witzel, *Der geographische Exkurs* (1952), p. 8, wijst erop dat alle historische, op mensen betrokken gebeurtenissen ruimtegebonden zijn, en dat andersom de natuurlijke en culturele toestand die door de geografie wordt beschreven, tijdgebonden is. Zie ook Malay, *Textual Construction of Space* (2006) en Klein, *Maps and the Writing of Space* (2001) over de historische dimensie die ruimte in de vroegmoderne tijd had.

13 Heylyn, *Microcosmus* (1621), resp. fol. ¶4r en blz. 11. Hij vervolgt: ‘Geographie therefore and Historie [...] scene together crowne our happinesse, but parted asunder menace a shipwracke of our content, and are like two sisters entirely loving each other, and not without [...] great pittie to be divided [...]’. Over Heylyn: Milton, ‘Heylyn’ (2004).

geschiedenis en de geschiedschrijving. Daarom werd de geografie vaak omschreven als het licht of het oog van de geschiedschrijving (zoals de geschiedschrijving op haar beurt werd gezien als het licht van de politieke wijsheid).¹⁴ Bovendien vergeleek men de geografie met een theater of toneel: in aardrijkskundige literatuur kon de lezer kennismaken met de plaats van handeling en dat zou hem ten eerste helpen bij het begrijpen van de gebeurtenissen die zich op dat toneel hadden afgespeeld. In het woord vooraf tot zijn atlas *Theatre, ofte Toonneel des Aerdt-bodems* (1571) schreef Abraham Ortelius dan ook uitgebreid dat men zonder de ‘kennisse der Landtschappen, ende der Zeeen, ghelegentheden der Bergen, Daelen, ende Steden, Loopen der Rivieren, etc.’ – het theater dat in zijn atlas beschreven wordt – geschiedenissen ‘niet alleen niet wel verstaen oft begrijpen en can, maer oock dickwils averecht ende contrarie verstaet, oft enen anderen sin daer uut genomen wordt, danse seggen wilden.’¹⁵

Aan de andere kant is ‘Geographie without Historie’ volgens Heylyn een nutteloze bezigheid, maar niet zo nutteloos als een geschiedenis zonder plaatsbeschrijving. Hij schrijft immers dat de laatste een dood karkas is, maar dat een geografie zonder geschiedenis wel leven in zich heeft, zij het ‘at randome, and unstable’. Zo bezien stond geografie dus bóven de geschiedschrijving en was ze allesbehalve een ondergeschikte hulpwetenschap. Strabo en Guicciardini hadden dat verklaard, zoals we zagen, door te wijzen op de compleetheid en veelzijdigheid van de geografie. In het voorwerk van andere kosmo-, geo- en chorografische werken werd dat telkens herhaald. Daar wees men bovendien obligaat op het nut en zelfs de onmisbaarheid van de geografie voor alle andere wetenschappen, en voor tal van maatschappelijke functies en bezigheden. Er is geen kennis of activiteit die de geografie niet nodig heeft, zo betoogde de reiziger-geograaf Martin Zeiller (1589-1661) halverwege de zeventiende eeuw, waardoor zij ‘den Wegh, den Leyts-man ende het Licht tot alle Kennissen’ kan worden genoemd.¹⁶ De aardrijkskunde is dus niet alleen nuttig voor historici, maar bijvoorbeeld ook voor theologen, die de in de Bijbel beschreven gebeurtenissen anders niet juist kunnen interpreteren en begrijpen. De geografie heeft bovendien een algemeen christelijk nut, zo legt men uit, omdat het een middel is om de Schepper te leren kennen door de bestudering van Zijn Schepping. Deze had zich immers niet alleen geopenbaard in zijn Woord, de Bijbel, maar ook in zijn Schepping, de wereld. Vooral Calvijn had de idee

14 Zie bijvoorbeeld Ortelius, *Theatre* (1571), fol. A4r: ‘de welcke [...] van sommige gheleerde (niet tonrecht) de Ooghe der Historien toe-ghenaemt wordt’; Keckermann, *Systema geographicum* (1611), p. 5: ‘enim historia est oculus Prudentiae Politicae, ita Geographia est oculus & lumen Historiae’, en Blaeu, *Toonneel des aerdrycx* (1649-1650), dl. 1, fol. (*)1r (d.d. 22 april 1635): ‘Sy en oirdeelen niet qualijk, die de historie noemen het oogh der burgerlijcke wijsheid, en de Aerdrjcxbeschrijving het oogh en licht der Historien. In Historien moetmen soo wel letten op plaetsen als op personen en tijden; want men niet groots nochte kleens en kan uytrechten sonder plaets, ende geene plaetsen eigentlijck kennen sonder Aerdrjcxbeschrijving.’

15 Ortelius, *Theatre*, 1571, fol. A4r. Over deze inleiding: Van den Broecke, Ortelius (2009), p. 19-24.

16 Zeiller, *Topographia Galliae* (1660-1663), fol. *1r. Zie bijvoorbeeld ook Mercator, *Atlas minor* (1630), fol. (...)2v: ‘Dese Geographia is soo nut ende noodigh, datter naulijcx eenige faculteyt ofte wetenschap is, die niet sonderlinghen daer mede geciert, ende haer als tot een behulp-middel van nooden heeft’; Mercator, *Atlas* (1634), fol. *2r: ‘Te meer dewyle de nuttigheydt deser edeler conste soo groot en voortreffelijck is, dat men met recht soude mogen affirmeeren en besluyten, dat sonder kennisse der selve, niemandt eenighe andere wetenschappen, grondelijck soude konnen verstaen en perfectelijck begrypen.’

uitgewerkt dat de studie van de Schepping – Gods eerste boek – net zo'n goede manier was om de Heer te loven als het bestuderen van de Bijbel, maar het is zeker waar dat de vergelijking van God met een schrijver en de Schepping met een boek niet voorbehouden was aan gereformeerde kringen. Dergelijke denkbeelden waren in het bijzonder een stimulans voor zestiende-eeuwse kosmografen zoals Münster en Mercator, die in hun ambitieuze beschrijvingen van de Schepping immers ook een kosmologie hadden opgenomen.¹⁷ Ten slotte had de geografie een direct nut voor maatschappij en samenleving, omdat politiek, bestuur en oorlogsvoering van haar profiteerden, net als handel en scheepvaart.

Geografie en reizen

Niet alleen de geografie en de historie hadden hechte banden, maar ook de beschrijvende aardrijkskunde en de praktijk van het reizen. In die verwantschap speelden autopsie en educatieve doelstellingen een essentiële rol. Bovendien is er een duidelijk verband met de geschiedschrijving.

Door de toename van het reizen in de late vijftiende en zestiende eeuw, voorname-lijk buiten Europa, kwam er veel nieuwe informatie beschikbaar die op een of andere manier met de reeds bestaande kennis moest worden vereenzelvigd. Vaak was die nieuwe kennis in tegenspraak met de schriftelijke overlevering, die bijvoorbeeld via Ptolemaeus terugging tot de oudheid. Net als de theoretici van de geschiedschrijving de eis formuleerden dat de werkelijke toedracht der gebeurtenissen alleen kon worden achterhaald door gebruik te maken van uitlatingen van ooggetuigen, zo beseften de geografen langzamerhand dat zij zich niet (alleen) op tekstuele tradities konden verlaten, maar dat men ofwel zelf moest reizen om betrouwbare informatie te vergaren, ofwel dat men gebruik moest maken van betrouwbare bronnen zoals reisjournalen die steunden op autopsie.¹⁸ Net als in de geschiedschrijving ging het vooral om de

17 Zie bijvoorbeeld Varenius, *Geographia generalis* (1650), p. 9, vertaald als *Volkomen samenstel der aardrijksbeschrijvinge* (1750), p. 14: 'Deeze Wetenschap is ten hoogsten noodzaakelyk: Want nogte Godgeleerden, nogte Geneesheeren, nogte Rechtsgeleerden, nogte Historischryvers, noch andere Letterkundigen kunnen dezelve ontbeeren, indien ze in hunne Studiën zonder beletsel willen volharden. Dit is door andere genoegzaam bewezen, en kon door veele voorbeelden opgehelderd worden.' Over het theologisch nut, zie bijvoorbeeld Mercator, *Atlas minor* (1630), fol. (...)2v; Mercator, *Atlas* (1634), fol. *2r; Blaeu, *Toonneel des aerdycx* (1649-1650), dl. 1, fol. (*)1r-v, waar wordt beweerd dat uit de aardrijkskunde iedereen kan 'mercken de grootheid, menighvuldigheid, en wonderlijcke verscheidenheid van alles dat God almachtigh geschapen heeft: waer uyt klaerlijck blijktt, hoe noodwendigh en nut de kennis des aerdyjcks is, die uyt de aerdyjcxbeschrijving spruiet.' Over het theologisch nut leze men bijvoorbeeld Bakker, *Landschap en wereldbeeld* (2004), passim en p. 183-196 over de drijfveren van de geografen waaronder religieuze, en p. 218-221 voor een overzicht van Calvijns voor deze materie relevante denkbeelden; Büttner, *Geographie und Theologie* (1998); Leeftang, 'Dutch landscape' (1998), p. 96-97; Bakker, 'Levenspelgrimage of vrome wandeling' (1993), p. 106-108; Leeftang, 'Het landschap in boek en prent' (1993), p. 24-25.

18 Laes en Van Houdt, 'Over Goten, Germanen en indianen' (2009) en Schmidt, 'Space, time, travel' (1998) verwijzen naar de discussie tussen Johannes de Laet (de innovatieveling die zich op empirisch verkregen informatie wilde baseren) en Hugo de Groot (de traditionalist voor wie de studie van de oudheid maatgevend was) over de oorsprong van de Indianen in de jaren 1640; Grafton, *New Worlds* (1992); Broc, *La géographie* (1980), die de botsing tussen tekstuele traditie en proefondervindelijke vernieuwing thematiseert in de personen van Ptolemaeus en Columbus.

betrouwbaarheid van de zegsman. Michel de Montaigne (1533-1592) schreef bijvoorbeeld in zijn beroemde, in 1580 gepubliceerde essay 'Des cannibales':

Il nous faudroit des topographes qui nous fissent narration particuliere des endroits où ils ont esté. Mais, pour avoir cet avantage sur nous d'avoir veu la Palestine, ils veulent jouir de ce privilege de nous conter nouvelles de tout le demeurant du monde.¹⁹

De topografen moesten het beschrevene dus ook zelf hebben gezien, anders waren ze niet te vertrouwen. Daar kwam nog bij dat niet de geleerde, maar een simpele en eenvoudige persoon zoals een zee- of koopman bij uitstek in staat was een 'veritable tesmoignage' te geven zonder vertekende opsmuk:

car les fines gens remarquent bien plus curieusement et plus de choses, mais ils les glosent [=glosseren, van aantekeningen voorzien]; et, pour faire valoir leur interpretation et la persuader, ils ne se peuvent garder d'alterer un peu l'Histoire [...].

S. Huigen heeft erop gewezen dat dit denkbeeld ook in de late zeventiende en in de achttiende eeuw gold: de in 1660 gestichte natuurwetenschappelijke *Royal Society of London* zag reisjournalen als waarheidsgetrouwe, niet als fictieve verslagen omdat ze waren gebaseerd op zorgvuldige observatie en omdat het in principe ging om experimenten die konden worden herhaald. Eén van haar leden, Robert Boyle (1627-1691), argumenteerde net als Montaigne dat reisjournalen van kooplieden authentieker zijn dan de notities van geleerden, omdat zij niet een bepaalde theorie willen bewijzen en dus niet de neiging hebben om de 'werkelijkheid' naar hun hand te zetten.²⁰

Dit opkomende ideaal van empirie vond zijn weerslag in de geografische literatuur. Ten eerste werd deze, zoals we zagen, vaak omschreven met visuele metaforen, zoals een toneel, een theater, een spiegel of een oog.²¹ Ook in hun inleidende teksten verwezen de geografen in visuele termen naar het waarheidsgetrouwe karakter van hun werk. Georg Braun beweerde in *Steden van de wereld* (1572-1622) dat zijn collectie topografische afbeeldingen het uiterlijk van de steden op zo'n manier naar voren bracht 'das man nit deren ebenbildt und contrafactur: sonder die stet selbs *fur den augen* scheint zu haben.'²² Ten tweede werden de visuele metaforen vaak aangevuld met de fictie van

19 Montaigne, *Essais*, I, XXXI. De *Essais* werden al snel gelezen en vertaald in kringen rond de Leidse universiteit en in Amsterdam: Smith en Enenkel (red.), *Montaigne* (2007). Met zijn uitspraak neemt Montaigne stelling tegen het generaliserende werk van de 'cosmographes', die zich noodzakelijkerwijs moeten baseren op tweedehands informatie. Montaigne maakt dus een duidelijk (op Ptolemeus teruggaand) onderscheid tussen kosmografie (die hij om epistemologische redenen bezwaarlijk vindt) en topografie (die betrouwbaar kan zijn).

20 Huigen, *Verkenningen van Zuid-Afrika* (2007), p. 75-76, die ook op Montaigne wijst; Carey, 'Compiling nature's history' (1997).

21 Zie bijvoorbeeld Klein, *Maps and the Writing of Space* (2001), p. 90-91. Ortelius noemde zijn baanbrekende atlas een *Theatre of toonneel des aerdtbodems* en diens vriend Peter Heyns (1537-1598) – die voor de Nederlandse vertaling van de teksten in Ortelius' atlas had gezorgd – zag zijn eigen, berijmde atlas als een *Spiegel der werelt*: Ortelius, *Theatre* (1571); Heyns, *Spiegel* (1577). Apianus, *Cosmographie* (1598) had duidelijke parallellen met het gezichtsvermogen getrokken in zijn definities en ook in zijn diagrammen die de begrippen kosmografie, geografie en chorografie verklaarden.

22 Geciteerd naar Klein, *Maps and the Writing of Space* (2001), p. 193 n. 27. Mijn cursivering. Het oog, het zien en de spiegel zijn termen die ook in de woorden voorafvoortdurend terugkeren. Ernst Brinck noteerde bijvoorbeeld dat de geografie een wetenschap is die 'den gantschen Aertbodem, als in een spiegel, ons is voor oogen stellende' (Mercator, *Atlas minor*, 1630, fol. (...)2r-(...)2v). Joan Blaeu schreef bijvoorbeeld in zijn *Toonneel des aerdyx* (1649-1650), dl. 1, fol. (*)1v, dat er niets

een reis, een idee die teruggaat tot de beschrijving van de wereld door de eerste-eeuwse geograaf Pomponius Mela.²³ Ortelius schreef dat de lezer na het doornemen van zijn atlas bij de laatste kaart ‘ghelijck eenen wandelaer, die de Weerelt heeft ghaen besien van Lande te Lande, soo-sy neffens malck-anderen ligghen, ghesondt ende gheluckich weder thuys’ komt en hij merkte op dat hij de verso-zijden van zijn kaarten met teksten had gevuld, opdat zij voor de lezer dienden als ‘een rust-plaetse oft uut-spanninghe [...] daer hy (ver-moeyt sijnde van gaene) sinen adem wat verhaele, eer hy voorder reyst.’²⁴ Tevens vermeldde hij dat de lezer door het gebruik van zijn kaarten de in geschiedenissen beschreven gebeurtenissen nu ook ‘metten ooghen als in eenen spiegel schijndt te siene, ende self daer by te syne.’ De gedachte is hier dat de lezer de lessen uit de geschiedenis door die spiegel (dat is: de geografie) effectiever leert, zodat hij kan genieten van de ‘smaeckelycke vruchten’ van zijn historische kennis. De spiegel die Ortelius noemt, verwijst dus niet alleen naar de empirische, maar ook naar de didactische aspecten van de geografie.²⁵ Een dergelijk fictioneel kader met visuele metaforen zoals een spiegel en de idee van een reis (die niet in de eigenlijke tekst hoefde te worden volgehouden) was ook gemeengoed in de historisch-descriptieve literatuur. Zo had Sebastian Münster in de inleiding tot zijn kosmografie al geschreven dat hij zijn lezers mee wilde nemen op een reis langs landen, steden, bergen, rivieren en woestijnen.²⁶

Het idee was dat aardrijkskundige teksten enerzijds waren gebaseerd op empirie – de vergelijkingen die Münster en Ortelius trokken met het reizen dienden ongetwijfeld om het waarheidsgehalte te benadrukken –, anderzijds dat zij zelf voor de lezers een vorm van empirie waren. Een verbeterde vorm van empirie, want de teksten zouden veiliger en efficiënter zijn dan het reizen zelf, maar in wezen hetzelfde doel bekwamen.²⁷ Het lezen van een geografisch werk, zo luidt het argument, is zoals rei-

lustigers en vermakelijck is ‘als uyt des aerdrichx afbeelding en beschrijving, als voor sijn ooghen te sien, de groote rijken en wijdstreckende landen van soo veele landschappen, steden, en dorpen’.

23 Zie onder meer Bakker, *Landschap en wereldbeeld* (2004), 179-183; Büttner, *Die Erfindung der Landschaft*, 2000, 166-172; Levesque, *Journey through Landscape* (1994), p. 13-23. Dit was onder meer een truc om het waarheidsgehalte te onderstrepen. Zie over de epistemologische aspecten van deze ‘fictie van de reis’ ook n. 30.

24 Ortelius, *Theatre* (1571), fol. A5r-v. Hij gebruikt de volgende reis-werkwoorden: ‘deur-reyst’, ‘deur-wandelen’, ‘deur-gaen’ en ‘seylen’. Ortelius had zelf gereisd en daar in 1584 een verslag van gepubliceerd: Ortelius en Vivianus, *Itinerarium* (1584); Schmidt-Ott, ‘The Itinerarium’ (1998); Ortelius en Vivianus, *Itinerarium* (2000).

25 Ortelius, *Theatre* (1571), fol. A4r-v. Over de metafoor van de spiegel leze men onder meer: Bange, *Spiegels der christenen* (1986).

26 Münster, *Cosmographia* (1628/1978), dl. 1, fol. 5r: ‘(5r zal de lezer ‘umbher führen [...] von einem Land zum andern, ja auch mit dir uber Meer fahren, und anzeigen die Stätt, Berg, Wässer, Wildnussen, und andere ding, die dem Menschen lustig und kurtzweilig sind zu wissen, alsz Sitten, Wesen, Wandel und Handtierung der frembden Völckern, dazu was besonders bey jhnen ausz dem Erdrich entspringt und gefunden wirdt.’ De reis gebruikte hij evenwel niet om zijn tekst te structureren: net als bij Ortelius ging het om het leesproces dat vergeleken wordt met een reis.

27 De overwegingen die volgen, zijn duidelijk verwoord door Casparus Commelin in diens reisgids *Vranckryck en zijn steden* (1662), fol. *3r-v: ‘Daer is niet ter werelddat de verstanden der menschen rijper maackt als de oeffeninge (zijnde der selviger Wet-steen) bestaande ofte in eygen ondervindinge, ofte in ’t doorsoecken der andere naagelaten schriften; van ’t welke d’eerste (als alles met eygen ooghen-lust beschouwende) ten allen tijden de ervarenste gekeurt is; doch ider [sic] sulcke ofte door lichamelijcke swackheeden, gebreck van tijdelijcke middelen, en andere insighten ongeleegen koomende, dient het tweede behulp-middel (der geener die zulcks met haare aanteeckeningen in druck naagelaaten hebben) by der handt genomen, alzoo in onse Eeuwe voor de aanrijpende jeugt niet prijswaardiger bevonden kan werden als de werelt of ooghtuygelijck, of schriftelijck wel te doorsnoffelen, yder lants manieren, gewoonten en zeeden in achtginge te neemen, om tot besaadhghe iaeren gekomen sulcks in ’t practiq te stellen, en in ’t toekomende ’t goe-

zen zonder de daaraan verbonden nadelen. Door te lezen loopt men geen gevaar, vindt de verkenningstocht in kortere tijd plaats, en is men minder geld kwijt. Bovendien hoeven de vrienden thuis zich geen zorgen te maken. De dichter Henrick Bruno (1617-1664) wist het treffend te formuleren:

't Is noodtloos dat ghy daer gaet Reysen met de Voet,
Als ghy met 't oogh en Hoof, door 't Boeck t' Huys-Reysje doet.²⁸

Bovendien, zo redeneerde men naar analogie met het reiskundige denken, biedt het lezen van geografische teksten misschien (ongevaarlijk en goedkoop) vermaak, het hoort vooral een leerzame bezigheid te zijn. Het educatieve nut van het geografische lezen was dan ook hetzelfde als van het reizen. Door te lezen konden deugd en wijsheid worden gekweekt, alsmede theologisch inzicht in Gods schepping en maatschappelijk nuttige kennis (bijvoorbeeld voor latere bestuursfuncties).²⁹ Deze doelen van het lezen/reizen convergerden met de doelen van de geschiedschrijving: ze werden gezien als waarheidsgebonden genres die voorbeelden gaven ter navolging of vermijding. De Duitse geograaf, reiziger en veelschrijver Martin Zeiller (1589-1661), wiens publicaties in de Republiek een zekere populariteit genoten, roemde de aardrijkskunde in zijn chorografie van Frankrijk uit 1660 onder meer als:

de getuygenisse der verlede Eeuwen, de aen den dagh-brenger en verklaerder der waerheyt, ende de leven-gever en herheugenisse der vergetene saken; te meer segh ick, dewijl de Aert-beschrijvinge het Tonnel is, daer elck sijn rolle speelt, daer de deugt met des selfs luyster praelt, daer de gebreecken in hare wanschaphenthey uytsteecken, de heerlijcke daden onder hare Lauwer-kroonen blincken, ende de vergrijpingen hare straffen krijghen [...].³⁰

de naa volgen, doch 't quaade mijden.' Vergelijkbare uitlatingen vindt men bijvoorbeeld bij Zeiller, *Topographia Galliae* (1660-1663), fol. *1v, die de aardrijkskunde reisvervangende lectuur noemt, onder meer omdat ze gebaseerd is op daadwerkelijk gemaakte reizen: 'Doch alsoo de swackheden van de Persoonen, de ongebaende Wegen, de nare Bosschen, de onveylige Wateren, de onverdragelijke hette, koude en andere ongemacken, het besien ende kennen van Landen al-tijdt niet toe en laten; daerom si het, dat men den arbeydt, ende de neerstigheyt van veele wackere, geleerde ende ge-loofwaerdige Mannen met reden Zege-tekenen van danckbaerheyt hoorde op te rechten, om dat die hun leven besteeet en door-gebracht hebbende met Landen en Volckeren te besien, te doorsien ende te kennen, sy het selve ons door hare Schriften soo mildelijcken mee-gedeelt en naer-gelaten hebbe [...].'

28 Zeiller, *Monarchia Hispanica* (1659), fol. p10r. Dit was een gemeenplaats in reisgidsen, atlanten en de historisch-geografische literatuur, en kwam ook voor in mathematisch-geografische werken. De Antwerpse boekverkooper Gregorius de Bonte wijst in zijn inleidend gedicht tot Apianus' *Cosmographie* (ik raadpleegde de editie (1609), fol. *1v) op het 'met luste deurvaren' van de wereld 'sonder perijckel' waarbij de lezer zijn 'gheldecken sparen' kan. In het woord vooraf (fol. *3r) noteert hij nog eens dat 'alle beminders der *Cosmographien*, mogen by desen boeck thuy in hun studoor sittende, de gheheele werelt sonder cost ende perijckel door-reysen: dwelc sy andersins niet dan by grooten coste ende perijckel doen moghen.' Over deze gemeenplaats leze men onder meer Büttner, *Die Erfindung der Landschaft* (2000), p. 166-172.

29 Zie n. 16. Voor de theologische aspecten, zie bijvoorbeeld *Wegh-wyser [...]* door Vranckryck (1657), fol. *3r, waar boekdrukker Nicolaes van Ravesteyn in de opdracht van zijn boek aan Gerard Schaep Pietersz meldt: 'Het heeft den Schep-per aller dingen, wiens wesen louter geest en onzichtbaer is, gelieft sich selven, als zichtbaer, voor onse ooggen, in het scheppen der werelt, te vertoonen, op dat wy daer in, gelijk in eenen helderen Spiegel, hem soud en aenschouwen in sijne almogenthey, wijshey, goedthey, en andere eygenschappen, en aldus van het zichtbare tot het onzichtbare op-getrocken en verruckt worden, om hem te eeren, t' aenbidden, en te dienen.'

30 Zeiller, *Topographia Galliae* (1660-1663), dl. 1, fol. *1r-v. De gebruikers van het boek krijgen 'door 't overlesen van hare deugden en groote daden, een krachtige aenporringe die naer te volgen, siende wat heerlijke belooningen haer toekoomen, en wat voor een onsterffelijke naem sy daer door verkrijgen: De ondeugden daer-en-tegen, hoe swaer by sommige gestraft, en hoe schandelijck ten toon gestelt werden, om een meerder afgrijzen te veroorsaeken [...].'

Geografie leverde dus een waarheidsgetrouw relaas en morele richtlijnen, net als de geschiedschrijving en het door de reismethode gereguleerde reizen. In dat opzicht waren de genres zeker aan elkaar verwant. Ze konden zelfs worden gezien als verschillende verschijningsvormen van hetzelfde fenomeen: *historia*. Die term verwees in de vroegmoderne tijd niet alleen naar de geschiedschrijving. Hij werd tevens gebruikt als een epistemologisch concept (dat overigens meer nadruk legde op de waarheidsvinding dan op de praktische morele boodschap). *Historia* verwees dan naar het beschrijven van empirisch verkregen feiten, of die nu de natuur betroffen (in de natuurwetenschappen) of de mens (in de menswetenschappen). Daarbij verwees de term zowel naar het verkrijgen van de informatie als naar haar schriftelijke rapportage. In dit wetenschapsfilosofische opzicht stond *historia* tegenover *scientia*, die bestond uit abstracte analyses en inductieve redeneringen vanuit algemeen geldende wetten, in plaats van deductieve redeneringen die concrete *exempla* als uitgangspunt namen. Tot dit soort *historia* kon men dus zowel geografisch-historische literatuur als reisverslagen rekenen. Niet voor niets had Jean Bodin in zijn reeds vermelde *Methode voor snel inzicht in historisch onderzoek* (1566) behalve pure geschiedenissen ook kosmo- en chorografieën genoemd en de reisverslagen van Columbus en Vespucci.³¹

De reden van de symbiose tussen reizen en aardrijkskunde ligt niet alleen in hun overkoepelende wetenschapstheoretische grondslag, *historia*, maar ook in een zekere onderlinge afhankelijkheid. Ten eerste waren kosmo-, geo- en chorografie onmisbaar voor alle reizigers, omdat zij zich zonder kennis hiervan de onderneming niet ten nutte konden maken. In *artes apodemicae* wordt voortdurend gewezen op het belang van reishulpmiddelen als kaarten, reisgidsen en plaatsbeschrijvingen. Volgens de reisverhandeling van de Leidse hoogleraar Thomas Erpenius is het van belang dat de reiziger altijd beschikt over een plattegrond en een beschrijving van de stad die hij bezoekt, en dat de reiziger kaarten en beschrijvingen van heel Frankrijk raadpleegt. Erpenius noemde zelfs de chorografieën en reisgidsen die de aankomende reiziger moest aanschaffen, zoals de *Cosmographia* van Merula (een grote foliant) en de handzame reisgids voor Frankrijk van Justus Zinzerling (ong. 1580-ong. 1620). Doorgaans bleef het aantal geraadpleegde boeken tijdens het reizen echter beperkt tot een of twee titels.³²

31 Bodin, *Methodus* (1566), p. 460. *Historia* en *experientia* werden bijvoorbeeld door de Engelse filosoof en politicus Francis Bacon (1561-1626) aan elkaar gelijkgesteld. Men leze over *historia* als epistemologisch concept, onder meer in verband met reisverslagen: Pomata en Siraisi, *Historia* (2005); Kürbis, *Hispania descripta* (2003), p. 266-268; Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 35-39 en m.n. 49-51; Neuber, *Fremde Welt* (1991), p. 43-44; Neuber, 'Zur Gattungspoetik des Reiseberichts' (1989); Seifert, 'Staatenkunde' (1986), p. 222-224 (waar ook Bacon's gelijkstelling tussen *historia* en *experientia*); Seifert, *Cognitio historica* (1976). Neuber (1989) argumenteert dat reisverslagen niet kiezen voor een retorisch-lovend paradigma (zoals de steden- en landenlof) om de empirische, op autopsie berustende waarheidspretentie van deze teksten te onderstrepen.

32 Erpenius, *De peregrinatione Gallica* (1631), p. 7, 13 en 22-24. Over het aanschaffen en lezen van boeken voor, tijdens en na de reis: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 337-346. Thysius, wiens enorme hoeveelheid bagage als vracht moest worden vervoerd, had niet alleen de chorografie van Guicciardini in zijn kisten zitten, maar ook de reisgids van Abraham Gölnitz, en boeken over uiteenlopende onderwerpen als grammatica, het schrijven van brieven, de Franse geschiedenis en rechten, en een aantal psalteriums en literaire werken: De Jonge, 'De grand tour' (1976), p. 69-70; De Jonge, *De grand tour* (1975), p. 11-13. Het was zelfs niet ongebruikelijk om folianten op reis mee te nemen: Montaigne ging met Münsters kosmograpie op pad: Montaigne, *Journal du voyage* (1774), p. 34. Sommigen waarschuwden echter dat het reizen met boeken kostbaar was omdat er in de steden van Italië tol op werd geheven en omdat ze juridische problemen konden op-

Ten tweede gold die onmisbaarheid, zoals we zagen, ook andersom: de geograaf was afhankelijk van zijn eigen reizen en de reisteksten van anderen voor de aanlevering van nieuwe informatie. De kosmo- en chorografen Sebastian Münster in Duitsland, William Camden in Engeland en (in mindere mate) Lodovico Guicciardini in de Nederlanden reisden inderdaad door grote delen van de door hun beschreven gebieden en vergaarden of verifieerden dan informatie, maar toch bleven zij voor het merendeel van hun gegevens afhankelijk van ervaringen van anderen in de vorm van aantekeningen, reisverslagen, interviews en (vooral) intensieve correspondentie. Münster zond in 1528 zelfs een algemene oproep de wereld in om hem met gegevens bij te staan.³³

Die onderlinge afhankelijkheid blijkt, ten derde, uit het feit dat reisteksten en chorografieën soms moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Marketingstrategieën vervaagden het onderscheid soms doelbewust. In 1634 bracht Willem Jansz Blaeu (1571-1638) een editie van Guicciardini's chorografie op de markt die speciaal was bestemd voor reizigers, onder meer doordat hij de Noordelijke en Zuidelijke gewesten nu apart presenteerde en het boek uitgaf in een handzaam formaat.³⁴ Andersom werden reisgidsen vaak, indachtig het adagium dat ze het reizen konden vervangen, mede gepubliceerd voor thuisblijvers, in feite voor 'een yegelijck [...]; het zy datse t' huys blijven, of sich op de reys willen begeven'. Dat dubbele publiek (ongetwijfeld geïnspireerd door het commerciële streven naar een zo groot mogelijk debiet) was een gemeenplaats die op titelpagina's en in opdrachten en voorberichten voortdurend werd herhaald.³⁵

Behalve dat ze hetzelfde geïntendeerde leespubliek konden hebben, was het onderscheid ook moeilijk te maken omdat beide genres zowel *synchron* konden worden opgebouwd (in de vorm van een thematische beschrijving zoals aanbevolen in de reiskundige voorschriften) als *chronologisch* (in de vorm van een reisverslag).³⁶ Veelzeggend is Ubbo

leveren, bijvoorbeeld als het ging om verboden boeken. Daarom adviseert Robert Dallington, *A Method for Travell* (1605), fol. C1v, geen boeken mee te nemen of anders zo min mogelijk boeken; 'I would onely have him carrie the papers of his owne observation, especially, a Giornale, where in from day to day, he shall set downe, the divers Provinces he passeth, with their commodities, the townes, with their manner of buildings, the names, & benefit of the rivers, the distance of places, the condition of the soile, manners of the people, and what else his eye meeteth by the way remarquable.'

33 Camden: Levy, *Tudor historical thought* (1967), p. 155-157; Levy, 'The making of Camden's Britannia' (1964). Münster: McLean, *The Cosmographia* (2007), p. 143-188; Strauss, *Sixteenth-Century Germany* (1959), p. 26-27 en 123. Guicciardini: Aristodemo (ed.), *Lodovico Guicciardini* (1994), p. 63-73; Jacqmain, *De idyllische Nederlanden* (1987), p. 12; Guicciardini, *Beschryvinghe* (1612), fol. *5v.

34 Guicciardini, *Belgicae, sive Inferioris Germaniae, descriptio* (1633-1635). Hierover: Deys, *Guicciardini illustratus* (2001), nr. 19; De la Fontaine Verwey, 'De geschiedenis' (1976), p. 27. Johannes Thysius nam waarschijnlijk deze uitgave mee op zijn *grand tour*, die in zijn *Reijsboek* wordt geïdentificeerd als 'Decriptio Belgica': De Jonge, 'De grand tour' (1976), p. 70 en De Jonge, *De grand tour*, 1975, p. 11 identificeren deze vermelding m.i. ten onrechte als een van de eerdere folio-edities (uit 1613 of later) met de titel *Omniium Belgii sive Inferioris Germaniae regionum descriptio* uit 1613 of 1616. Ook Junius' *Batavia* (1588) was zowel bestemd voor thuisblijvers als reizigers. Hij beschrijft de Hollandse steden met twee oogmerken: 'Ten eerste kunnen zodoende al degenen die ver weg in het buitenland wonen, ieder in zijn eigen geleerdenkluis, kennismaken met wat de trots en schoonheid van ons land uitmaakt, zonder dat ze een lastige en gevaarlijke reis hoeven te maken. En degenen die wel van reizen houden, krijgen hiermee een handig overzicht van wat ze moeten vragen en waar ze heen moeten gaan om oog en hart de kost te geven.' Junius, *Holland is een eiland*, ed. en vert. De Glas (2011), p. 309-311.

35 Wegh-wyser [...] door Vranckryck (1657), fol. *3v. Zo ook in Wegh-wyser (1647), fol. *3r-*4r.

36 Stagl, *A History of Curiosity* (1995), p. 81-82 en 203. Het reisverslag heette doorgaans *iter*, *peregrinatio* of *historia*, de systematisch geordende tekst *descriptio*, *status* of *notitia*. Over het thematische overzicht en de chronologische reis als de twee principiële benaderingsmogelijkheden van elke topografische beschrijving: hoofdstuk 6. Er waren niet alleen mogelijke overeenkomsten in het geïntendeerde leespubliek en de orderingsstructuur van de tekst, maar – zeker waar het

Emmius' – reeds in het eerste hoofdstuk genoemde – *Rondleiding door Oost-Friesland*. In de jaren 1590 had Emmius door zijn geboortegewest Oost-Friesland gereisd om op basis van driehoeksmetingen een landkaart te maken ten behoeve van zijn grote geschiedenis van de Friese landen en om materiaal te verzamelen voor 'een accurate chorografische beschrijving'. Deze chorografische beschrijving kreeg de vorm van een chronologisch reisverslag door de regio. Dat chorografische reisverslag stelde hij helemaal gelijk aan zijn drie andere chorografieën van de Friese landen, die juist synchroon en thematisch waren opgebouwd: het waren boeken, zo schreef hij, 'van volkomen dezelfde soort.'³⁷

Een laatste factor die geografie en reizen met elkaar verbond, was het gebruik in beide disciplines van de in de zestiende eeuw opkomende 'methode' ofwel systematische beschrijving. Belangrijk was vooral de ramistische methode die onder meer tot uiting kwam in de beschrijvingsschema's van de *ars apodemica*. Zeker sinds de komst van de drukpers was er veel te veel informatie beschikbaar om die te kunnen behappen. Die informatie was bovendien niet geordend. Om aan deze *information overload* het hoofd te bieden, trachtte men soms orde aan te brengen in de ongeordende brij van informatie door de gegevens te structureren volgens een vaste reeks onderwerpen die op ramistische manier in een boomdiagram konden worden ondergebracht. Door dergelijke gestandaardiseerde schema's toe te passen, werd het mogelijk om verschillende plaatsen op steeds dezelfde wijze te bespreken en dus met elkaar te vergelijken. Zo ontwikkelde men dus manieren om informatie te verkrijgen, op te slaan en voor de gehele *res publica litteraria* beschikbaar te maken: bibliografieën, citatenboeken, woordenboeken, encyclopedische compilatiewerken van allerlei soort, compendia van reisverslagen en ook de in het eerste hoofdstuk besproken kosmografieën zijn hier voorbeelden van. Zulke naslagwerken werden bovendien toegankelijk gemaakt door duidelijke hoofdstukindelingen, trefwoorden in de marge, en indices aan het begin of einde van de gedrukte tekst. Zodoende hoefde men omvangrijke boeken niet langer van kaft tot kaft te lezen om relevante informatie op te sporen en kon men – indien nodig – volstaan met het lezen van kortere stukjes tekst. De reiskunde was één van de belangrijkste en waar-schijnlijk meest invloedrijke pogingen om de kennis van de wereld op een dergelijke

de beschrijving van vreemde regio's betrof – ook in de benadering van het beschreven onderwerp als 'de ander', zoals bijvoorbeeld Guicciardini deed voor de Nederlanden (Van Passen, 'Antwerpen goed bekeken' (1993), p. 59): 'Niettegenstaande Lodovico Guicciardini in Antwerpen woonde, heeft de *Descriptione* veel weg van een reisverhaal, omdat de auteur steeds verwijst naar en vergelijkt met Italië. Zoals in een echt reisverhaal heerst er dus een spanning tussen wat eigen is aan de auteur of reiziger en wat hem vreemd is. Van grote hulp bij de beschrijving zijn de "retorische procédés van het anders zijn", zoals de analogie, de vergelijking, de tegenstelling, de topos van het wonderlijke.'

³⁷ Emmius, *Rerum Frisarum historia* (1616). Aan dit geschiedwerk ging niet alleen een chorografische inleiding vooraf (Emmius, *Friesische Geschichte* (1980-1982), dl. 1, p. 5-38, waarover: Martels, 'Between Orosius and Emmius' (1999); Reimers, *Die Quellen* (1907), p. 21-23) maar hij voegde er in de complete folio-editie uit 1616 ook vier aparte chorografieën aan toe die werden samengenomen onder de gemeenschappelijke titel *De Frisia et Frisorum republica inter Flevum et Visurgim*. Deze sectie met chorografieën kreeg een gezamenlijke opdracht en inleiding. In de aparte opdracht van zijn chorografie van Stad en Lande (*De agro Frisiae inter Amasum & Lavicam flumina*), die als enige reeds in 1605 als aparte uitgave verschenen was, schreef Emmius bovendien dat deze tekst nu opnieuw het licht zag 'dicht omgeven door het gezelschap van andere (boeken) van volkomen dezelfde soort' (Emmius, *Tussen Eems en Lauwers* (1989), p. 21, mijn cursivering). Toch waren er wel verschillen, afgezien van de opbouw: de *Rondleiding door Oost-Friesland* concentreerde zich vooral op de topografie, terwijl de thematische beschrijving van Oost-Friesland (*De statu reipublicae et ecclesiae in Frisia orientalis*) zich juist concentreerde op de geschiedenis en de kerkelijke en staatsrechtelijke organisatie: Boer, *Uubbo Emmius* (1935), p. 52-53, 70 en 81-82.

manier te systematiseren. Hoewel deze apodemische richtlijnen waren geformuleerd als aanwijzingen voor het maken van reisverslagen, hadden ze vooral veel invloed op het structureren van synchrone, topografisch-historische beschrijvingen.³⁸

Dirck van Bleyswijcks beschrijving van Delft

Dit samenspel van krachten, en vooral de methode die in de laatstestiende-eeuwse reis-literatuur werd ontwikkeld, was allesbepalend voor de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen in de Republiek. Dat komt het duidelijkst naar voren in de op uitgebreid bronnenonderzoek gebaseerde *Beschryvinge der stad Delft* van de regentenzoon Dirck van Bleyswijck. In zijn omvangrijke, maar onvoltooid gebleven boek bracht hij geschiedschrijving, cartografie, geografie, stedenlof, reizen en reiskundige voorschriften bij elkaar en legde hij omstandig uit wat hem tot het schrijven bewoog en hoe hij bij het samenstellen te werk was gegaan. Hierdoor biedt Van Bleyswijcks werk bij uitstek zicht op de stadsbeschrijving als interdisciplinair kruispunt.

In de oorspronkelijke opzet zou het boek bestaan uit drie delen over respectievelijk de topografie, geschiedenis en staatsinrichting. Hoewel alle delen naar eigen zeggen tegelijkertijd gereed waren, werd alleen het eerste, topografische deel gepubliceerd.³⁹ Hiervan verscheen in 1667 aanvankelijk een eerste gedeelte, dat in vier lange hoofdstukken handelde over de ligging, oorsprong en groei van de stad en over haar religieuze gebouwen en instellingen. De uitgave was voorzien van een opdracht aan de burgemeesters die was gedateerd op 27 december 1667 (Van Bleyswijcks 28ste verjaardag), een zeer uitgebreide proloog en een even uitgebreide epiloog waaruit we de omstandigheden waarin het boek ontstond, beter leren kennen. In 1680 kwam ook het *Vervolg van de beschryvinge der stad Delft* uit: de afronding van het eerste, topografische deel naar de kopij die hij ruim tien jaar eerder had klaargemaakt.⁴⁰ Dit vervolg bevatte de bespre-

38 Mayhew, 'Geography' (2001); Rubiés, 'Instructions' (1996); Stagl, *A History of Curiosity* (1995). Over information overload leze men onder meer Rosenberg, 'Early modern information overload' (2003); Blair, 'Reading strategies' (2003), 'Annotating and indexing' (2000) en *The Theatre of Nature* (1997). Dat reiskunde en stadsbeschrijving in de Noordelijke Nederlanden inderdaad dicht bij elkaar lagen, kan bijvoorbeeld blijken uit de reisgids van Casparus Commelin, *Vranckrijck en zijn steeden* (1662), waarin niet alleen de bekende reiswetten waren opgenomen inclusief de synoptische tabel, maar op p. 714-777 ook een uitgebreide beschrijving van Amsterdam door zijn vader Isaac Commelin, die een duidelijk, in de tekst geëxpliciteerd beschrijvingspatroon volgde dat in grote lijnen overeenkwam met de apodemische voorschriften uit het voorwerk. Hij behandelde achtereenvolgens de ligging, de naam en stichting van de stad, de groei en stadsvergrotingen, de gebouwen en instellingen, het stadsbestuur, en ten slotte de *virii illustres* (die hij wegens ruimtegebrek weglief, p. 776-777). Zie hierover ook: Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam' (1998), p. 107.

39 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)2r beweert evenwel dat 'Alle drie de Boecken in de Voor-reden gespecificeert, gelijkelijck opgemaect' waren, 'want ick (om de beste en bequaemste methode te mogen onderhouden) alder-gevoeglijckst hebbe gevonden, 'teen soo wel als 't ander gelijkelijck op te maecken'. Dat wil zeggen dat het gehele manuscript rond 1667 moet zijn voltooid (zie ook het citaat in de volgende noot). Het manuscript van het tweede en derde deel moet als verloren worden beschouwd.

40 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 861: 'Hoe-wel de materien, in dese beschryvinge vervat, niet verder zijn geextendeert, als tot den Jare 1667'. Zie ook Van Leeuwen, 'Dirck van Bleyswijck' (1997), p. 13; Van Leeuwen, 'Dirck Evertsz. van Bleyswijck' (1982), p. 121. In het in 1680 verschenen *Vervolg* staat evenwel informatie die later is toegevoegd, zoals citaten uit het architectuurgedicht op Den Haag van Jacob van der Does uit 1668: p. 551-552, 691-692, 732 (het ge-

king van de wereldlijke gebouwen en twee lange hoofdstukken over de 'Burgers en Ingesetenen'.⁴¹ Van hen bespreekt hij de belangrijkste karaktereigenschappen, de handel en nijverheid, en de *virii illustres*.⁴²

Met zijn drie voorgenomen delen sloot Van Bleyswijck heel bewust aan bij de traditie van stadsbeschrijvingen à la Orlers en Pontanus.⁴³ Hij ziet zich zelfs genoodzaakt afwijkingen van het traditionele patroon te verantwoorden. Zo opent hij het vierde hoofdstuk – dat handelt over de openbare gebouwen – niet met de kerken, kloosters en liefdadigheidsinstellingen zoals Orlers en Pontanus hadden gedaan, maar met een beschrijving van het stadhuis. Hij merkt op dat hij het voorbeeld volgt van de in Leiden gepubliceerde stadsbeschrijving van Dendermonde (1646) door de uit die stad afkomstige Leidse hoogleraar Jacobus Maestertius, en van de recent gepubliceerde beschrijvingen van Amsterdam, die (op één uitzondering na) inderdaad beginnen met een bespreking van het prestigieuze nieuwe stadhuis, dat op 29 juli 1655 officieel was geopend.⁴⁴ Ook weet hij dat eerdere stadsbeschrijvers geen van allen uitgebreid de religieuze gewoonten en gebruiken van de katholieke voorvaders hadden beschreven. Zelf ziet hij zich genoodzaakt daar verschillende malen langdurig over uit te weiden, omdat de clerus juist in Delft, aldus Van Bleyswijck, oppermachtig was geweest en er daarom veel bronnenmateriaal had nagelaten. Onder meer om vergelijkbare redenen ging hij uitgebreid in op de ondergang van de rooms-katholieke kerk en de opkomst van de gereformeerde religie.⁴⁵

Van Bleyswijck's onderneming loopt dus in de pas met de traditie Orlers-Pontanus. Twee omstandigheden maken zijn werk extra interessant. Ten eerste heeft zijn stads-

dicht is 'noch onlangs' verschenen) en 733.

41 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***1v.

42 Stadsdrukker Arnold Bon had niet alleen een editie uitgebracht met een eigen titelpagina, maar ook een versie die naadloos op het eerder gepubliceerde stuk aansloot: tekst en paginering gingen verder waar ze waren gestopt en de laatste twee bladzijden van het eerste gedeelte waren opnieuw gedrukt, zodat de tekst ook visueel doorliep zonder vreemde witruimtes. Over Van Bleyswijck: Van Leeuwen, 'Dirck van Bleyswijck' (1997); Van Leeuwen, 'Dirck Evertsz. van Bleyswijck' (1982). Hierin staan ook korte besprekingen van zijn stadsbeschrijving, die uitgebreider aan de orde komt in: Jaeger, *De Beschrijvinge* (1957). Een volledige inhoudsopgave is te vinden op: Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***2v-3v.

43 Hij verwijst naar die traditie als hij constateert dat veel andere Hollandse steden al stadsbeschrijvingen hebben gekregen maar Delft nog niet. Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***1r. Later verwijst hij naar die traditie als hij zegt dat hij 'de maxime en goede ordre der Histori-schrijvers' volgt (fol. ***2r). Uit zijn woorden vooraf blijkt meermalen een goede bekendheid met de eerder verschenen Hollandse stadsbeschrijvingen (hij citeert bijvoorbeeld uit het woord vooraf van Orlers, zonder dit aan te geven: Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **2r = Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2r). Bovendien onderhield hij contacten met veel andere stadsbeschrijvers in Holland. In de jaren vlak vóór en ná zijn grote reis ontving hij een aantal lofdichten van collega-stadsbeschrijvers die hij opnam in de bijvoegsels (p. 861-891); onder hen waren Jacob van Oudenhoven (Haarlem), Joachim Oudaen (Rotterdam), Simon van Leeuwen (Leiden) en Matthijs Balen (Dordrecht).

44 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 107 verwijst naar nieuwe beschrijvingen van Amsterdam in folio (d.w.z. Dapper, *Historische beschryving*, 1663), kwarto (d.w.z. Van Domselaer, *Beschryvinge*, 1665) en duodecimo (d.w.z. Fokkens, *Beschrijvinge*, 1662). Hij zal waarschijnlijk niet verwijzen naar Von Zesen, *Beschreibung* (1664) omdat deze het stadhuis niet voorop stelt. Maestertius, *Beschryvinge vande stadt ende landt van Dendermonde* (1646) steunde zwaar op *De Teneraemonda* van David Lindanus uit 1612 (fol. **1r-v). Maestertius' boek bevatte verder een editie van de costumen van stad, land en leenhof van Dendermonde met een eigen reeks katernsignaturen en een aparte titelpagina (*Costumen*, 1646). In zijn opdracht aan het Leidse stadsbestuur verwees hij naar het werk van Orlers (fol. *4r).

45 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)C2v.

beschrijving zoals gezegd duidelijke banden met het reizen en de reiskunde. Kort na het verschijnen van het boek begon de burgemeesterszoon aan een bijna drie jaar durende *grand tour* door Frankrijk en Italië. Toen hij in 1671 in Delft terugkeerde werd hij onmiddellijk tot vroedschap benoemd. Vervolgens bekleedde hij functies als schepen, burgemeester en raad in de admiraliteit van Zeeland. Het reizen en de reiskunde hadden hem echter al bij het samenstellen van zijn stadsbeschrijving belang ingeboezemd. Hij verbond zijn boek zelfs expliciet met zijn *grand tour*, gaf er blijk van voorschriften uit de apodemische traktaten te kennen, en voegde een opvallende inhoudsopgave toe in de vorm van een ramistisch-synoptische tabel op een groot vel papier van 50 bij 70 centimeter; deze *Generale tafel* was volgens de titel door Van Bleyswijck zelf samengesteld en verscheen in 1668 bij uitgever Arnold Bon.⁴⁶ Ten tweede verdient Van Bleyswijck extra aandacht omdat hij in 1675 door de Delftse burgemeesters (misschien vanwege zijn groeiende reputatie als lokaal historicus, misschien op eigen initiatief)⁴⁷ werd gevraagd om op kosten van de stad een grote figuratieve kaart van Delft te produceren ‘tot illustratie, ornament en gedachtenisse van de stad’ en dus met lovende doeleinden.⁴⁸ Zoals we zullen zien, had deze kaart duidelijke banden met de stedenlof en met zijn stadsbeschrijving.

Om de interdisciplinaire banden helder te krijgen, zullen we in het vervolg inzoomen op drie facetten: de figuratieve kaart met stedenlofteksten, Van Bleyswijcks uitspraken over het reizen in het voorwerk en nawerk van zijn stadsbeschrijving, en zijn werkwijze en methode zoals die blijken uit de *Generale tafel* en uitspraken in zijn boek.

De figuratieve kaart⁴⁹

De figuratieve kaart (1675-1678) paste binnen een mode die in de jaren 1660 opkwam, zoals we reeds zagen in de inleiding. Figuratieve kaarten waren bijzonder grote en complexe wandkaarten, die als doelstelling hadden de stad zo gunstig mogelijk weer te geven. De Delftse kaart van Van Bleyswijck mat bijvoorbeeld 160 bij 180,5 centimeter en bestond in zijn meest complete vorm uit 29 verschillende elementen. Op dit soort kaarten gingen plattegronden (voorzien van symbolische decoratie en afbeeldingen in cartouches) vergezeld van allerlei andere beeldelementen in de vorm van losse randprenten, zoals stadsprofielen, gezichten op gebouwen en heraldische afbeeldingen van bijvoorbeeld de wapens der regerende burgemeesters. Meestal werd hier ook een tekstuele beschrijving aan toegevoegd, hetzij in koper gegraveerd, hetzij met losse loden

46 Van Bleyswijck, *Generale tafel* (1668). Met deze synoptische tabel als inhoudsopgave was Van Bleyswijck zeker uniek binnen de voornamelijk Hollandse traditie van stadsbeschrijvingen. Slechts een enkele keer vertonen andere chorografische werken op vergelijkbare wijze de invloed van reiskunde en ramistisch-synoptische tabel, zoals Merula's ouderwetse kosmografie die in hoofdstuk 3 ter sprake kwam.

47 Van Leeuwen, 'Dirck van Bleyswijck' (1997), p. 14; Van Leeuwen, 'Dirck Evertsz. van Bleyswijck' (1982), p. 122.

48 GAD 1e afd. 902, eerste rekening, fol. 13r.

49 Over Van Bleyswijcks figuratieve kaart: Weve (red.), *De kaart figuratief* (1997); Heijbroek en Schapelhouman (red.), *Kunst in kaart* (1989), p. 12-15; *Beschrijving van de 'Kaerte figuratijf'* (1967); Fockema Andreae, 'De kaart figuratief' (1967); Soutendam, 'Mr. Dirck Evertsz., van Bleyswijck' (1880-1881).

letters gedrukt. Al deze componenten konden naar believen worden samengevoegd, op linnen aan elkaar geplakt en aan de muur opgehangen. Samen vertelden ze een veelomvattend, maar vooral ook lovend verhaal over de stad, dat in wezen niet onder hooft te doen voor een beschrijving in proza of poëzie. De figuratieve kaart is daarom zeker verwant aan de stedenlof. Bovendien zijn er banden met het oudere genre van de stadsbeschrijvingen, omdat ook in deze boeken tekst vaak werd gecombineerd met beeldmateriaal zoals plattegronden, profielen en bouwportretten. In beide genres kwamen tekst en beeld dus samen, maar lag de nadruk anders.⁵⁰

Net als Van Bleyswijck met zijn stadsbeschrijving had gedaan, sloot zijn figuratieve kaart aan bij de traditie, maar week hij ervan af als dat nodig was. Om zijn gedachten te bepalen, kocht hij onder meer de toen al verouderde grote kaart van Amsterdam die was uitgegeven door Jacob Aertsz Colom (1647) en nam hij de recente figuratieve kaart van Leiden (1667-1675) door Christiaan Hagen als voorbeeld. Er was zeker concurrentie met Leiden, want het was de bedoeling dat de Delftse kaart minstens hetzelfde formaat zou krijgen als de Leidse.⁵¹ Maar de directe aanleiding voor het project, zoals S.J. Fockema Andreae heeft laten zien, was de reeds in de inleiding genoemde Maaskaart van Rotterdam en omstreken (1665) die was samengesteld door postmeester Jacob Quack met een beschrijving in boekdruk door Joachim Oudaen. Die Maaskaart had de invloed van Rotterdam op het stedelijke ommeland buitenproportioneel benadrukt. Ze bevatte een reeks profielen van de Maassteden onder Rotterdams invloed. Hieronder rekende Quack niet alleen de weinig belangrijke plaatsen Den Briel, Vlaardingen, Maassluis en Schiedam, maar ook het vooraanstaande Delft met haar satelliet aan de Maas, Delfshaven, dat in feite in rang zelfs boven Rotterdam stond: Delft was de derde stad die in de Staten van Holland haar stem uitbracht, Rotterdam de zevende. De figuratieve kaart moest op deze belediging een antwoord geven. Daarom portretteerde Van Bleyswijck de stad als het centrum van Delfland, heer van Delfshaven (dat tot het grondgebied van de stad behoorde), meester over ambachtsheerlijkheden als Over-

50 Bakker, 'Het imago van de stad' (2007) is een pleidooi om (figuratieve) stadsplattegronden te lezen in termen van de retorische stedenlof. Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (2007), p. 151 noemt de figuratieve kaart 'een stadsbeschrijving in beeld' omdat ze vanuit dezelfde trots op de eigen stad zijn gemaakt en omdat verondersteld kan worden dat ze op die stadsbeschrijvingen waren geïnspireerd. Over figuratieve kaarten in het algemeen: zie de inleiding. Over afbeeldingen in stadsbeschrijvingen: Hameleers, 'Kaarten in het werk van de grote Amsterdamse stadshistorici' (2003); Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers' (2001); Haitsma Mulier, 'The image of Amsterdam' (1997), p. 18-23; Van Eeghen, 'Illustraties van de 17de eeuwse beschrijvingen' (1974).

51 GAD 1e afd. 902 bevat brieven van Van Bleyswijcks neef, de Amsterdamse genealoog en heraldicus Jan van Wieringen (1638-1719) d.d. 10 augustus, 21 augustus en 14 oktober 1675 over 'de correcte kaart' van Amsterdam, die moet worden geïdentificeerd als de niet-figuratieve kaart van Colom (waarover Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (2007), nr. 9) en niet als de figuratieve kaart van Amsterdam uit 1664, zoals Bakker en Schmitz (p. 151) veronderstellen. Het grote formaat van de Leidse kaart was een obsessie. In een rekening van 15 december 1675 wordt reeds verwezen naar het plan een 'Caert vande stadt delft' te maken 'naa het formaet vandie van Leyden'. Op 21 december 1677 leverde uitgever Smith zelfs aan elkaar geplakte versies van de Delftse en Leidse figuratieve kaarten 'om te sien de evengelycke groote'. GAD 1e afd. 902, eerste rekening, fol. 12r. Het moet toen zijn gebleken dat de Delftse kaart (160 bij 180,5 cm) iets groter was geworden dan de Leidse (162,5 bij 175 cm). *Advertentie* ([1677 of 1678]) verwijst bovendien naar de recente figuratieve kaarten van Leiden en Den Haag, 'uytmaeckende het selve Formaet ofte evengelycke groote' als de Delftse kaart. Zie verder ook de opmerkingen in Heijbroek en Schapelhoumann (red.), *Kunst in kaart* (1989), p. 12; Jaeger, *De Beschrijvinge* (1957), p. 4; Soutendam, 'Mr. Dirck Evertsz., van Bleyswijck' (1880-1881), p. 423-424.

schie en Voorburg, en begunstigde van inkomsten uit de tollens bij Leidschendam en Berkel: hij voegde een plattegrond van het hoogheemraadschap Delfland toe, en kaarten en profielen van nabijgelegen plaatsen waar Delft iets in de melk te brokkelen had. Ook waren er familiewapens van de regerende burgemeesters, portretten van religieuze en wereldlijke gebouwen (waaronder het raadhuis en VOC-magazijn te Delfshaven) en een *Sommier Beschryvinge der Stadt Delft* waarin nadruk wordt gelegd op de onderhorigheid van het ommeland aan Delft.⁵²

Het vervaardigen van zo'n figuratieve kaart was een prestigieus project waarvoor men graag de beste kunstenaars en een drukker van naam contracteerde. Van Bleyswijck zette zo'n twintig man aan het werk, van landmeters en tekenaars tot graveurs en lettersnijders, en van dichters en drukkers tot plaatplakkers, inkleurders en lijstenmakers. De meeste tekeningen werden aangeleverd door de schilders Jan Verkolje (1650-1693) en Pieter van Asch (1603-1678). De reeds hoogbejaarde landmeter Jacob Spoors (†1677) maakte met zijn assistenten nieuwe opmetingen van de stad en leverde de plattegronden van Delft, Delfshaven en Overschie aan. Lofdichten op de kaart in het Nederlands en Latijn kwamen van de grote Constantijn Huygens en de befaamde Nicolaus Heinsius (1620-1681). Al dit materiaal moest nu op koperplaten worden gegraveerd en afgedrukt. Het leeuwendeel van het graveerwerk was in handen van Johannes de Ram (1648-1693) en Coenraet Decker (1651-1685), die onder grote druk werkten. Decker maakte op het laatst zelfs werkdagen van 19 uur. Voor de teksten werden echter aparte lettersnijders ingehuurd. Ook Romein de Hooghe (1645-1708), die later werkte aan de Haarlemse (1688-1689) en Rotterdamse (1690-1695) figuratieve kaarten,⁵³ leverde enkele koperplaten. Uiteindelijk vond men de Amsterdamse prent- en kaartverkoper Pieter Smith bereid de koperplaten af te drukken. Smith werd eigenaar van de koperplaten en mocht er zoveel kaarten en prenten van verkopen als hij maar wilde. Hij betaalde daarvoor 1000 gulden en moest onder meer 65 complete wandkaarten leveren 'van d' eerste en beste druk'. Tegenover die inkomsten stonden echter hogere uitgaven. Volgens Van Bleyswijcks administratie kwamen de totale kosten voor het stadsbestuur op 2.674 gulden en 8 stuivers. Dat was exclusief het aan elkaar plakken van de losse vellen en daarna het inkleuren en inlijsten van een aantal wandkaarten om in het Delftse stadhuis en in Delfshaven te worden opgehangen. Voor dat project, dat eveneens onder leiding van Van Bleyswijck werd uitgevoerd, betaalde de stad nog eens 419 gulden en 18 stuivers.⁵⁴

Al deze verschillende onderdelen – kaarten, profielen, portretten, wapens en tekst – konden, volgens een advertentie van de Amsterdamse uitgever (afb. 31), op vijf ver-

52 Fockema Andreae, 'De kaart figuratief' (1967). Over de Maaskaart leze men Ratsma, *Prospecten van Rotterdam* (1997), p. 84-88; Van 't Hoff, *Jacob Quack* (1965).

53 Over de Haarlemse kaart: Clement-van Alkemade, *Haarlem* (1993), p. 41-44. Over de Rotterdamse kaart: Van de Laar, Van der Schoor en Veldhuizen, *Rotterdam* (2008), p. 61-63; Ratsma, *Prospecten van Rotterdam* (1997), p. 90-93; Ratsma, 'Groot-schalige stadsplattegronden' (1994), p. 225-229; Ratsma, *Rotterdam* (1984), p. 55-56.

54 Over de totstandkoming van de wandkaart leze men vooral Fockema Andreae, 'De kaart figuratief' (1967). Ik baseer me tevens op GAD 1e afd. 902. Volgens Van Bleyswijck had een complete kaart een marktwaarde van twee dukatons. Een dukaton had een waarde van 63 stuivers. Een kaart kostte dus 6 gulden en 6 stuivers. De 65 complete wandkaarten hadden derhalve een totale waarde van 409 gulden en 10 stuivers.

ADVERTENTIE,
 Voor de Koopen ende Placken vande geodroyerde Kaerte
 Der **STADT**
DELFT,
 Bestaende in Plano en profijl, soo van de
 Stads als mede des selfs Haven, Miltgaders vier- en twintigh Geestigen, vande voornemste Gebouwen, en
 oock Ambachts Heerlijckheden van dien, alles
 maectleven en op de Voet-maet geteekent.

Dese Kaerten werden verkort tot halve Formaat, by
 Pieter Smith, in tweedley maaten, en wesen in haer geheel
 met alle de Geestigen, daer toe behoorende, ofte oock wel alleen
 de plane Geode-kaart met het profijl van dien als mede van
 Delft-Haven.

De Complete Kaert (uytmackende het selve Formaat ofse
 ewigdelijcke grootte, als de laetst uitgekoomen groote Kaert van Leyden, ge-
 gelijk mede die van 't Graevenhage) sijn geprijst te wesen, in minner maet
 van ongeveer, Ende de beide en registerij Ordonnantie, soo als men die (soo-
 der en tegen over den anderen corresponderende) op de boquaemste manere
 herfinkomen 't samen voegen, goetlijck hier seken in te sien by letter (A)

Iemant dese Kaert sijst niet begerende te hangen aen den vooreste Kaert
 van Leyden of 't Graevenhage, en nochtan het Formaat met de gelegenthey van
 vier plaetsen, of misschien andere (opvallende) niet te hoog sijnde, die laetse
 onderste eye (sijnde de Geestigen bytzen de Maynen en godeliken van de Stadt)
 daer af, kooptende die dan eilend getoeyden met goet diercken, en verrote
 dan alteminck de plane gronden van Delft-haven en Overlicht, in de plaetsen
 van het Stads-huyt, Miltgaders Oost-Indische Magazijn op Delft-haven,
 't welck daerlijck een veranderinge van proportie maect.

Elghen die Formaat segh af te groot zijnde, en eger van de Geestigen ge-
 vende gekort te sijn, soo kan men 't ganseke werck boquaemlijck verdeden in
 vier vercheijde Kaerten; voer eerst het Plano en Profijl vande Stadt, 't samen
 voor een Kaert apart; Six (B)

Ten tweeden, alle de plaetsen bytzen de Straet en nochtan onder des selfs
 gebiet behoorende. (C)

Ten derten, alle de Kerckelijcke gebouwen en die tot den Kercken beho-
 ren, welke met de twee grootte Geestigen vande Oude en Nieuwe Kerk te
 samen gevouwen sijn, de selve space behaen vande negen rethoude kleine
 Geestigen. (D)

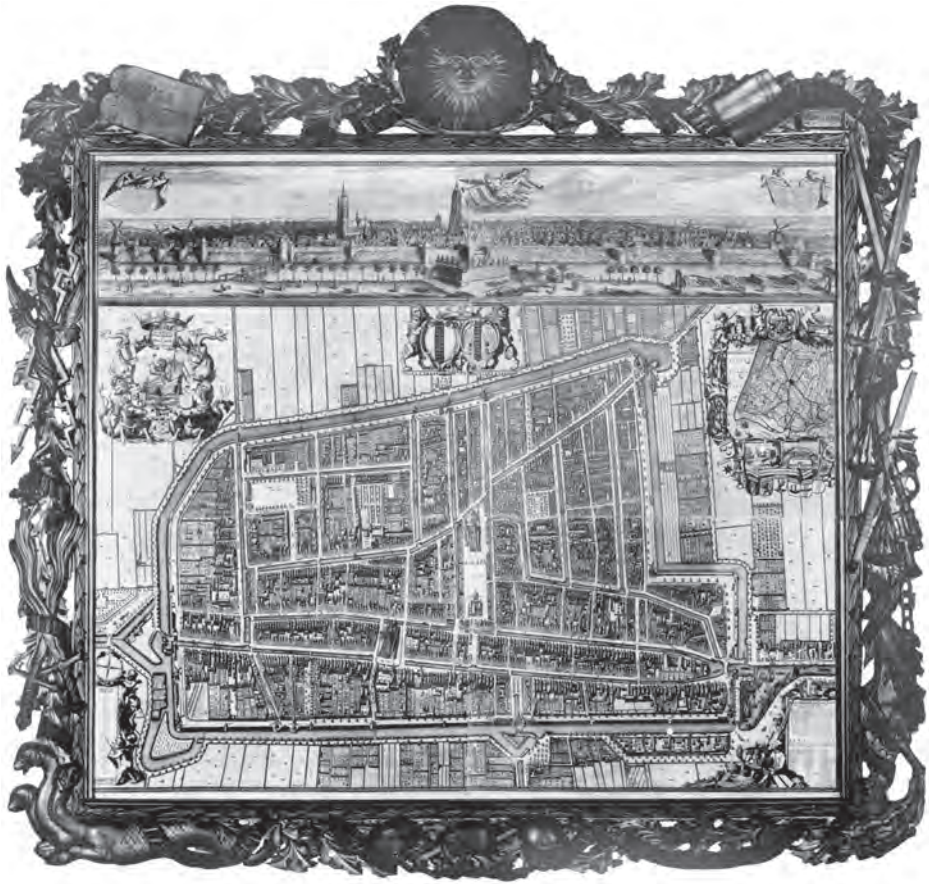
Voers de negen rethoude kleine Geestigen, alle van Werdelijcke Gebou-
 wen, oock op ordere by een gevouwen, kome in Formaat registerij over een met
 de voorende. (E)

Invegen het ganseke werck daer niet ardegeijde is, om naar sijn ver-
 gevelten en behagen in alreley Figuren en Formaten verdede te konnen wesen,
 en nochtan een registerij proportie byten behoude.

Afb. 31 Advertentie van de uitgever Pieter Smith voor de figuratieve kaart van Delft (1677 of 1678). Behalve een volledige kaart (A) kon de koper de elementen ook onderbrengen in vier kleinere wandkaarten (B-E).

schillende manieren aan elkaar worden geplakt (ook al had de koper ook de optie alleen de plattegrond samen met de profielen van Delft en Delfshaven aan te schaffen). Uiteraard was er een complete versie (A) die alle onderdelen samenbracht in één grote wandkaart met in het midden het profiel en de plattegrond, links de religieuze gebouwen, rechts de wereldlijke, en onder de centrale plattegrond de afbeeldingen met betrekking tot het stedelijke ommeland. Maar wie geen ruimte had voor een complete kaart, kon de onderdelen ervan in vier kleinere configuraties onderbrengen (B-E). Elk van die combinaties legde de nadruk op een ander aspect van de stad. Er waren samenstellingen die zich beperkten tot de plattegrond en het profiel van Delft alleen, tot Delfts invloed op het ommeland, tot de religieuze gebouwen, en tot de wereldlijke instellingen.⁵⁵ De systematiek die ten grondslag ligt aan de complete wandkaart en aan de vier combinaties benadrukt de ligging van de stad en maakt een onderscheid tussen wereldlijke en religieuze gebouwen. Ze is dus schatplichtig aan het reiskundige beschrijvingsmodel. Bovendien verraadt ze duidelijk de hand van projectleider Van Bleyswijck, omdat er onmiskenbare parallellen zijn met diens stadsbeschrijving. Die behandelde immers het stedelijke ommeland (het eerste hoofdstuk), de religieuze gebouwen en in-

55 Advertentie ([1677 of 1678]). Hierover ook: Weve (red.), *De kaart figuratief* (1997), p. 8; Van der Waals, *Prenten in de Gouden Eeuw* (2006), cat. 3, die een latere editie noemt door de Amsterdamse kunstverkoper Pieter Mortier (1661-1711).

Afb. 32 Plattegrond en profiel van Delft (1678). Linksboven staat het gedicht van Heinsius, rechtsonder dat van Huygens. De vergulde lijst met allegorische afbeeldingen had Van Bleyswijck speciaal ontworpen voor de schepenenkamer in het stadhuis.

stellingen (de eerste helft van het vierde hoofdstuk uit 1667) en de wereldlijke gebouwen (de tweede helft van het vierde hoofdstuk uit 1680) ook als aparte categorieën.⁵⁶

Er zijn nog meer verbanden tussen de figuratieve kaart en de stadsbeschrijving. Ten eerste voegde Van Bleyswijck in het nawoord uit 1680 beschrijvingen toe van de emblematische houten lijsten die hij speciaal had ontworpen voor de elf exemplaren van verschillende configuraties van de figuratieve kaart, die het stadsbestuur door Van Bleyswijck had laten vervaardigen voor de kamers van de burgemeesters, schepenen en weesmeesters in het stadhuis (afb. 32).⁵⁷ Ten tweede vinden we in de *Beschryvinge der stad Delft* precies dezelfde prenten als die horen tot de randdecoratie van de Delftse figuratieve

⁵⁶ Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 1-39 (ommand), 107-486 (religie en religieuze openbare gebouwen) en 486-682 (wereldlijke openbare gebouwen).

⁵⁷ Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 861-873. Drie lijsten zijn bewaard gebleven in Stedelijk Museum Het Prinsenhof, D162-164: Spaander e.a. (red.), *De stad Delft* (1979-), dl. 3 (1982), nr. 83.

kaart. Van Bleyswijck regelde namelijk niet alleen dat uitgever Smith 65 complete wandkaarten leverde, maar ook dat hij 500 afdrucken van de randprenten opstuurde om met terugwerkende kracht in Van Bleyswijcks stadsbeschrijving te kunnen worden opgenomen. Het tweede gedeelte van zijn boek bevatte daarom aanwijzingen voor de boekbindeur om 25 platen in het oude, eerste stuk en 9 platen in het nieuwe, tweede op te nemen.⁵⁸

Stedenlof

De figuratieve kaart had ook hechte banden met de stedenlof. Die lagen niet alleen in de lovende intentie van het hele project, maar ook in de drie hiervoor reeds genoemde teksten die op de koperen platen waren meegegraveerd: de twee lofdichten en de *Sommiere Beschryvinge der Stadt Delft*, waarin de thematiek van het stedendicht terugkeert.

We beginnen met het veertien-regelige vers ‘Op d’ Afbeelding der Stadt Delft’ van Constantijn Huygens, dat rechtsonder op de plattegrond staat.⁵⁹ Het is een stedendicht dat dezelfde toon heeft als Huygens’ beroemde *Stede-stemmen*. De stad is weliswaar niet zelf aan het woord, maar wel gebruikt de dichter een voor veel van die stedenstemmen kenmerkende stijlform: de ‘apostrofe’. Daarin wendt de spreker zich van zijn publiek af en spreekt iets of iemand anders aan.⁶⁰ Hier is dat de vreemdeling die de stad bezoekt (net als in Huygens’ stedenstem van Amsterdam). Hij wordt aangespoord om stil te staan en rond te kijken. Dan zal hij tot de conclusie komen dat er in heel Nederland geen stad is die Delft overtreft in rijkdom, pracht en properheid. In werkelijkheid, schrijft Huygens, heeft de vreemdeling daar helaas nooit tijd voor: hij brengt de stad alleen een bliksembezoek op doortocht naar Rotterdam of Delfshaven. De dienstregeling van de trekschuiten staat niet toe dat hij meer tijd in de stad doorbrengt. Het is opvallend dat Huygens Rotterdam en Delfshaven noemt, maar andere steden op de route van de reiziger onvermeld laat, vooral het nabijgelegen Den Haag en Leiden, waar Huygens’ reiziger vandaan moest komen.⁶¹ Die gerichtheid op de steden aan de Maas is een duidelijke verwijzing naar de propagerende functie van de figuratieve kaart als reactie op de aanspraken van Quacks Maaskaart.

In Huygens’ verzen gaat het dus om de hoofddoelstelling van de stedenlof: het bezingen van de superioriteit van de stad. Dat doet hij in relatie tot Delfts concurrent Rotterdam en buitenpost Delfshaven. Wat ontbreekt, zijn de gangbare stedenlof-thema’s ligging, oorsprong en burgers. Die keren wel terug in Nicolaus Heinsius’ lofdicht dat linksboven in het stadsprofiel is opgenomen en dat zich richt ‘tot de toeschouwer’ (‘ad spectatorem’). Heinsius begint met de ligging: hij noemt de herenhuizen, kerken en de Markt binnen de stad en wijst op de vruchtbare weiden vol gra-

58 GAD 1e afd. 902, eerste rekening, fol. 13r. Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. 6B2v.

59 Het gedicht is geciteerd in Weve (red.), *De kaart figuratief* (1997), p. 200. Huygens had het op 8 november 1677 aan Van Bleyswijck toegestuurd: GAD 1e afd. 902, eerste rekening, fol. 11v.

60 Huygens, *Stede-stemmen*, ed. De Kruyter (1981), p. 13-14.

61 De meeste reizigers maakten de doorreis echter andersom: van Rotterdam via Delft naar Den Haag en Leiden. Lees hierover Van Leeuwen, ‘Tussen twee poorten’ (2002).

zend vee erbuiten. Ook vermeldt hij de bedrijvigheid van de burgers, die op vakkundige wijze prachtig porselein fabriceren. Maar de oorsprong is Heinsius' belangrijkste onderwerp. Die gaat terug tot de Romeinse generaal Gnaeus Domitius Corbulo (ong. 7-67), die een gracht had gegraven tussen de Oude Rijn en de Maas. Volgens Heinsius – die de analyse uit Van Bleyswijcks stadsbeschrijving volgt⁶² – zou deze *Fossa Corbulonis* door het latere Delft hebben gelopen. Doordat de stad wortelt in de oudheid, zo redeneert Heinsius, hebben de burgers veel uitstekende eigenschappen: in hen woont de geest van Apollo, de god van het orakel van Delphi.⁶³

De belangrijkste kenmerken van deze stedendichten – hun lovende intentie, hun visie op de stad als centrum van een ommeland en het prijzen van de stad door de drie topoi uit de stedenlof – vinden we terug in de *Sommieri beschrijvinge*. In deze prozatekst ontbreekt echter de literaire opsmuk van apostrofe of klassieke mythologie. Van Bleyswijck, die waarschijnlijk de auteur van de *beschrijvinge* is, begint met de klassieke oorsprong. Net als in de stadsbeschrijving lezen we dat Corbulo bij zijn gracht een wachttorens annex tolhuis had gebouwd. Rondom die toren ontstond een nederzetting. Die werd in 1071 van stadsmuren voorzien door hertog Godfried III van Lotharingen, bijgenaamd Govert met de Bult (†1076). Delft was toen stad geworden. Na deze oorsprongsgeschiedenis bespreekt Van Bleyswijck ook de verdere groei van de stad tot en met haar gebouwen en verdedigingswerken op het moment van schrijven, die slechts heel vluchtig worden genoemd. Bovendien gaat hij kort in op de topos burgers: net als Heinsius noemt Van Bleyswijck hun economische bedrijvigheid, maar hij voegt daar een beknopte beschrijving van de *virii illustres* aan toe. Prins Frederik Hendrik is de belangrijkste *celebrity* die in de stad geboren is. Ruim een derde van de tekst is ten slotte gewijd aan de *locus* van de stad, dat wil hier zeggen: haar invloed op het stedelijke ommeland. Net als op de figuratieve kaart wordt de hoofdrol gespeeld door Delfshaven en het op de vaarroute tussen Delft en Delfshaven gelegen Overschie. Beide plaatsen waren volgens een privilege van graaf Albrecht van Beieren uit 1389 te beschouwen als onderdeel van Delft en de inwoners dus als burgers van die stad. De *Sommieri beschrijvinge* sluit af met een verwijzing naar Van Bleyswijcks stadsbeschrijving, waar de lezer meer informatie kan vinden. Al met al spoort de lovende intentie van de tekst met de boodschap van de figuratieve kaart en keren de onderwerpen van het stedendicht duidelijk terug.⁶⁴

Een gemankeerde grand tour

De banden tussen stadsbeschrijving, stedenlof en figuratieve kaart waren bij Van Bleyswijck dus heel hecht. Dat geldt ook voor de relatie met het reizen. In de voorrede uit 1667 vertelt Van Bleyswijck op welke manier zijn stadsbeschrijving verbonden

62 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge* (1667-1680), p. 39-61, en 873-877, waar hij een brief van Simon van Leeuwen over dit onderwerp aanhaalt.

63 Het Latijnse origineel met een Nederlandse vertaling door A.W. Grootendorst is te vinden in Weve (red.), *De kaart figuratief* (1997), p. 247.

64 Van Bleyswijck, *Sommieri beschrijvinge* ([1677 of 1678]).

is met zijn eigen reizen en voor wie tussen de regels door leest: met de reiskunde. Van Bleyswijck stamde uit een vooraanstaand regentengeslacht dat al sinds de veertiende eeuw een belangrijke rol in Delft had gespeeld. Het verbaast dan ook niet dat Dirck naar de plaatselijke Latijnse school ging en daarna filosofie en rechten studeerde in Leiden en Utrecht. Zelf vertelt hij dat hij tijdens zijn studie door de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden had gereisd en dat hij Frans had geleerd. Hierdoor was hij klaar om op de juiste manier, ‘met meerder vrucht en minder tijd-verzuijm [=verzuim], als veele anderen’, een *grand tour* te maken.⁶⁵ Maar hij werd overvallen door een ernstige ziekte die hem lange tijd dwong het bed te houden. Om zijn herstel te bevorderen, zo schrijft hij, zocht hij naar een eerzaam en nuttig tijdverdrijf dat hem in staat stelde zijn gedachten te verzetten: dus begon hij, ‘voor soo veel de krachten toe-lieten’,⁶⁶ met het doornemen van een zekere hoeveelheid historische en geografische literatuur. Aanvankelijk las hij vooral over de landen waarheen hij op reis wilde gaan, maar in de loop der tijd ging hij zich ook buigen over de historie van ‘onse eygen Hollandtsche saecken’ en begon hij bijzonderheden te noteren over zijn ‘Vaderlijke stad’.⁶⁷ De vaderlandse geschiedenis wordt op school en de universiteit niet onderwezen, zo merkt hij ter verdediging op, en dat is een groot gemis: terugdenkend aan zijn reizen door de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden realiseerde hij zich namelijk dat hij

met driemael meerder vrucht, selfs mijn eyghen Vaderlandt (ick laet staen noch vreemde Landen, daer ick nu mijn gedachten had heen gewent) soude door-reyst hebben, indien ick onse eygen Beschryvingen en Historien alsovoorens met meerder sorghvuldigheyt ondersocht, en met bescheydentheydt gelesen hadde.⁶⁸

De term ‘vaderland’ (in tegenstelling tot de ‘vaderlijke Stad’) reserveerde hij vrij consequent voor de provincie Holland en liet hij meestal voorafgaan door het adjectief ‘eigen’ en een bezittelijk voornaamwoord. Het waren dan ook de ‘Geschiedenis-schriften, Jaer-tydt-boecken en Land-beschryvingen’ van dit vaderland die hij grondig bestudeerde. Daarbij lette hij op ‘de forme van Regeringe der Steden en Provintien, midtsgaders ’t gantsche bestier van den Staet, als mede haere Wetten en Statuten, Coustumen en Observatien [...], daer benevens den aert, eygenscapen en hoedanigheden mijner eygen Landtslyuden’.⁶⁹ Om zich terdege voor te bereiden op zijn *grand tour*

65 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1r.

66 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1v.

67 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1v.

68 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1v.

69 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1v. Hier stelt hij ‘onse eygen Hollandtse saecken’ gelijk aan de zaken ‘van ons eygen Vaderlandt’. Elders (fol. **1r) spreekt hij over de Nederlanden (‘soo wel Spaensche als Staetsche ofte vrye Vereenighde Nederlanden’) als ‘mijn eygen Vaderland en de Nabuyrige Provintien’, waar de term ‘vaderland’ overigens een grotere reikwijdte dan Holland alleen zou kunnen hebben. Ook het meervoud ‘Provintien’ in het gegeven citaat zou hierop kunnen wijzen. Een enkele keer lijkt de term vaderland bovendien te wijzen op de stad Delft, wanneer hij in de dedicatie de burgemeesters aanspreekt als ‘Vaderen des Vaderlands’ – maar onmiddellijk daarna spreekt hij weer van ‘onse Vaderlijke Stadt’ (fol. *4v). De reikwijdte van het begrip vaderland kon zich in drie concentrische cirkels aftekenen: de stad, het gewest of de Republiek en het bereik van die term kon binnen één en dezelfde tekst aanmerkelijk verschillen. Hierover, onder meer in verband met stadsbeschrijvingen en stedendichten: Groenveld, ‘Natie en patria’ (1999); Haitsma Mulier, ‘Het begrip vaderland’ (1999); Van Nierop, ‘How to honour’ (1993).

naar verre landen vond hij het dus noodzakelijk om zich op deze wijze te verdiepen in de eigen plaatsbeschrijving en geschiedenis: het doel van Van Bleyswijcks reisvoorbereidingen werd het kweken van zelfkennis.

Wat bedoelde hij hiermee? Vanuit het oogpunt van de aanstaande reiziger zou het kunnen betekenen dat hij moest beschikken over voldoende kennis om vragen te kunnen beantwoorden en een gesprek over zijn vaderland op gang te kunnen houden. Hieraan dacht bijvoorbeeld de Engelsman James Howell (ong. 1594-1666) in zijn apodemische voorschriften van 1642:

it is fitting he [=de reiziger] should be well versed in the Topography, Government and History of his own Country, for some are found [...] being not able to satisfie a stranger by exchange of discours, in any thing touching the State of their owne Country.⁷⁰

Van Bleyswijck was het hier zeker mee eens, maar voor hem lag het grootste belang van zelfkennis toch op een dieper niveau. Wie zijn vaderland niet kent, weet niet hoe hij anderen moet observeren en beoordelen omdat hij geen vergelijkingsmateriaal heeft, zo legt hij uit. En als hij niet in staat is om zaken als het bestuur, de inwoners en de bezienwaardigheden door vergelijking oordeelkundig te observeren, hoe is het dan mogelijk dat hij op de juiste manier reist, ‘ten ware het selve alleen op een enckel vermaeck van d’uyterlijke sinnen uyt-sagh’?⁷¹ Het ging er immers om, zo legt hij op apodemische wijze uit, om alles wat opmerkenswaardig is (met behulp van de eerder verworven zelfkennis) nauwkeurig te onderzoeken en vervolgens de goede zeden over te nemen en de kwade en verkeerde te verwerpen, ‘om alsoo wijser, verstandiger en verbeterd weder-gekeert zijnde, onse Vrienden en Vaderland (een yder na gelegentheyt sijns saecken) dienst te konnen doen’. Die dienstbaarheid, zo expliciteert hij, is uiteindelijk ‘het rechte ooghmerck van een goede reyse’.⁷²

Dit streven naar zelfkennis koppelde hij niet alleen aan zijn voorgenomen *grand tour*, maar ook aan de veel voorkomende gedachte – een topos in chorografische, historische en aanverwante literatuur – dat de geschiedschrijving van eigen land of stad op zichzelf te prefereren is boven de geschiedschrijving van andere landen, omdat de daden van de eigen voorouders ons nader aan het hart liggen en dus effectievere *exempla* bieden. Bovendien koppelde hij zijn promotie van zelfkennis aan gevoelens van loyaliteit aan het vaderland, gestaafd met citaten naar Cicero in de voorrede en op de keerzijde van de titelpagina. Hartgrondig haalde hij de gemeenplaats aan dat men moest vermijden een burger in het buitenland te zijn, maar een vreemdeling in de geboortestad: Van Bleyswijck wijdde felle woorden aan de verderfelijke neiging het vreemde boven het eigene te stellen.⁷³

70 Howell, *Instructions for Forreine Travell* (1642), p. 20.

71 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **1v-2r.

72 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **2r-v.

73 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **2r (verwijzing naar Cicero), **3r en **4r. Over deze topos, die zeker in stadsbeschrijvingen en -kronieken gemeengoed was: Haitsma Mulier, ‘Het begrip vaderland’ (1999), p. 168. We treffen hem bijvoorbeeld ook aan in de *Stede-stemmen* van Huygens. Huygens schreef ter lering en vermaak. Volgens hem zit het vermaak in het onderwerp zelf – de steden dus – en het nut is zelfkennis: ‘Men vindt en siet en kent sich selven noyt genoegh.’ Huygens, *Stede-stemmen*, ed. De Kruyter, 1981, 30; Huygens, *Nederlandse gedichten*, ed. Leerintveld (2001), p.

Orde en methode

Zelfkennis die zonder orde en methode is opgebouwd, zal echter niet beklijven. In zijn omvangrijke en bij tijd en wijle zeer persoonlijke voor- en nawoord hamert Van Bleyswijck daarom voortdurend op het belang van de juiste methode: 'Veelderley dingen zyn wel vermaeckelijck, doch eenige nootsaeckelijck, en een goede en klare ordre helpt de memorie seer.'⁷⁴ Hoe moeten we die kennelijke obsessie met een 'goede en klare ordre' begrijpen?

Omstandig vertelt Van Bleyswijck hoe hij tijdens het lezen van de beschrijvingen en geschiedenissen die konden dienen tot het verwerven van 'nuttige kennisse mijnes eygen Vaderlandts', alles verzamelde wat er over de stad Delft geschreven was, 'als my geboortens-halve noch aldernaest raeckende, en van natuurs-weghen toe-genegen en oock aen verplicht en verbonden kennende'.⁷⁵ Hij realiseerde zich dat de gemiddelde lezer deze her en der verspreide kennis nooit en te nimmer kon onthouden, laat staan gebruiken. Niet alleen, zo legt hij uit, omdat er maar weinigen zijn die al deze boeken in hun bezit hebben en nog minder die ze hebben gelezen, maar ook omdat er alleen korte passages over Delft te vinden zijn. Daarom was het zaak de opmerkingen over Delft tijdens het lezen 'als een speciaal subject' te identificeren en extraheren, en die aantekeningen vervolgens opnieuw te ordenen, zodat alles wat bij elkaar hoort, bij elkaar komt te staan en als één tekst 'achter den anderen magh begrepen, ter bequamer plaetse gevonden, en alsoo metter tijdt in de gedachten ingeprent werden'.⁷⁶ Met het toepassen van deze methode op de stad Delft bewandelde hij een 'gansch ongebaenden wegh' die hem dikwijls 'een suffigh hoofd-breecken' bezorgde, omdat de stad nog nooit op deze manier was beschreven.⁷⁷ Het grootste probleem zat hem niet zozeer in het maken van aantekeningen tijdens het lezen, als wel in de noodzaak die aantekeningen 'op ordre by een te stellen'.⁷⁸ Alle brokstukken moesten namelijk 'gelijck als tot een Lighaem'⁷⁹ bij elkaar worden gebracht, maar dat lichaam bestond uit een flink aantal onderdelen waarover de informatie moest worden verdeeld. Hij moest:

somtjits het eene dit heen, en dan wederom het andere gins heen [...] dirigeren, om also 't gantsche Werck na proportie van alle syne Leden te verdeelen, en syne verdeelingen wederom te ontledigen, tot dat eyndelijck op een bequame methode yder ledeken op syn behoorlijcke plaets gebragt zijnde, ordentelijck aen een gehecht en gelijk als een Kettingh aen geschakelt magh werden [...].⁸⁰

273. Lees hierover ook: Leerintveld, 'Stedestemmen' (2008), p. 23. Die zelfkennis komt dan, volgens het contemporaine denken, niet alleen aan de vaderlanders maar vooral aan hun nageslacht ten goede. Zo schreef de in Kampen geboren predikant Franciscus Martinus in zijn *Camper lof* (1641) dat er over de Kamper oorlogsdaden nog maar weinig bekend was, maar dat wat er nog was: 'Dat wort u weer vernieut, O Vaderlant, ter eeren, I Ghy kont het aen u saat, en kinderen doen leeren. I En houden 't tot een pant in eeuwiger gedacht.' Martinus, *Camper lof* (1641), fol. A3r. Dit stedendicht is met nuttige aantekeningen uitgegeven door Van Gelderen, 'De Camper lof' (2001).

74 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***1v.

75 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **2v.

76 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***1v.

77 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)3r.

78 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. **2v.

79 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)2v.

80 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)2v.

De leden van het lichaam worden dus telkens in subleden onderverdeeld totdat alle informatie op de juiste plek in een hiërarchische boomstructuur staat en ieder 'leden' een schakel in de ketting is. Elders spreekt hij niet van leden, maar van 'Titels' en *loci communes*.⁸¹ Van Bleyswijck hecht zoveel belang aan deze werkmethode dat hij twee voorbeelden ter verduidelijking geeft.

Het eerste wijst op de noodzaak tot subdivisie. Van Bleyswijck geeft aan dat er bij de beschrijving van de Delftse kerken een groot aantal verschillende onderwerpen aan bod moest komen, zoals de bouw, de schutspatroom, het vroegere uiterlijk, de aan de kerk verbonden wonderen, de aldaar in vroeger tijden gehouden ceremoniën en diensten, en de ornamenten en andere kostbaarheden die er worden bewaard. Al die informatie moet uit een groot aantal verschillende bronnen onder een reeks titels worden samengebracht, die vervolgens moeten worden onderverdeeld in subtitels. Zo valt de categorie 'ornamenten en andere kostbaarheden' uiteen in (onder meer) relikwieën, kleinoediën, altaren, schilderijen, beelden, orgels en gebrandschilderde glazen. Alleen op deze manier ontstaat een goed geordende tekst en alleen op deze manier kan Van Bleyswijck zich behoeden voor 'soo een *confusum Chaos* en groote slommeringh, die ick in meerder disordre bevondt, als men sich van buyten aen wel souden kennen inbeelden.'⁸²

Het tweede voorbeeld dat hij geeft, wijst erop dat een thematische indeling te prefereren is boven een chronologische. Bij verschillende families thuis zag hij (onder meer) een oud kroniekje over de Nieuwe of Sint-Ursulakerk, 'met een over oude hant geschreven', waarvan iedereen weer een ander extract bezat, dat de nadruk legde op andere aspecten. Van Bleyswijck zocht dus de meest volledige versie en citeerde in zijn stadsbeschrijving de chronologische tekst met aantekeningen in de kantlijn.⁸³ Maar de materie 'onder Titels ofte in *locos communes* gedirigeert zijnde' geeft 'wel sesmael soo veel bescheyts'.⁸⁴ Wat bij elkaar hoorde, stond dan immers bij elkaar. Tevens kon de informatie makkelijker worden geconfronteerd met gegevens uit andere bronnen. Omwille van een 'bequamer ordre en meerder accommodatie' presenteerde hij na het genoemde citaat van de integrale tekst daarom een herordening van het materiaal (niet letterlijk maar in samenvatting) volgens de toepasselijke titels.⁸⁵

De orde en methode die Van Bleyswijck in het voorwerk, de lopende tekst en de epiloog zo uitgebreid uitlegt, wordt nog eens duidelijk gevisualiseerd door de grote, uitvouwbare *Generale tafel*, die blijkens de titel een schematisch overzicht geeft van 'de

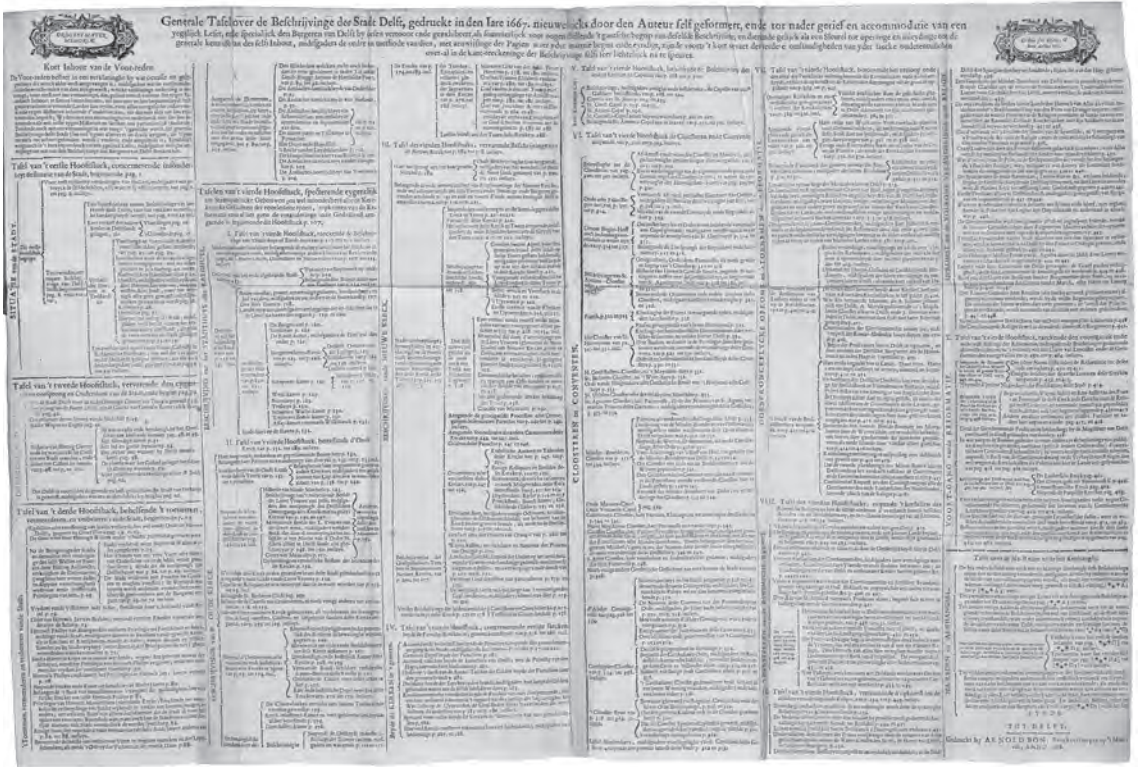
81 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)1v.

82 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)2v-3r.

83 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 196-215. Over dit kroniekje onder meer: *Narrative sources* (2009-), nr. NLo174; Carasso-Kok, *Repertorium* (1981), nr. 132; Oosterbaan, *Kroniek* (1958), p. 5-29. Van Bleyswijck zag ook een ander kroniekje over deze kerk dat hij citeerde op p. 190-194 (*Narrative sources* (2009-), nr. NLo173).

84 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)1v.

85 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 215: 'doch alsoo alles simpelijck naer ordre des tijdts vervolgens is by en aengeteyckent, en niet na onderscheyt van saken verscheyder nature en materie (als daer in verhandelt werdende den oorspronck, voort-ganck, op-komst en toe-nemen deser Kercke, oock van Miraculen ofte Wonder-wercken, Ceremonien ofte Kerck-diensten, Ornamenten ofte vercierselen en andere saken meer) sullen het selvige om bequamer ordre en meerder accommodatie distinctelijck in 't kort resumeren en yder sake, met malkander gemeenschap hebbende, op syn behoorlijcke plaetse by den andere apart brengen, en onder-en-tuschen met de verder bescheyden en ondervindingen daer toe dienstig zynde confronteren en t'samen vereffenen.'

Afb. 33 Generale tafel over de beschrijvinge der stad Delft (1668). De cartouche linksboven vermeldt dat orde de moeder is van het geheugen.

ordre en methode’ van het boek (afb. 33). Dat thema van orde en methode wordt ook benadrukt door de twee cartouches met Latijnse spreuken ter weerszijden van de titel, waarop we aan de linkerzijde lezen dat orde de moeder van het geheugen is – de titel van dit hoofdstuk –, en aan de rechterzijde dat we goed onderricht zullen zijn als we door orde onderscheiding maken (*ordine fac discas, & bene doctus eris*).⁸⁶ De Tafel zelf geeft op heldere wijze Van Bleyswijcks methode weer om door orde onderscheiding te maken door middel van het onderverdelen van onderwerpen in subonderwerpen. Voor ieder hoofdstuk vinden we een synoptische tabel waarbij links in enkele langs een verticale as gedrukte woorden het hoofdthema of de hoofdthema’s staan vermeld, die vervolgens van links naar rechts in een reeks geledingen worden opgedeeld in subthema’s, zodat er aan de rechterkant uiteindelijk een samenvatting van de tekst ontstaat, die (ten behoeve van de functie als inhoudsopgave en index⁸⁷) is voorzien van paginanum-

86 Van Bleyswijck, *Generale tafel* (1668). De Nederlandse vertalingen zijn ontleend aan: Van Leeuwen, ‘Dirck van Bleyswijck’ (1997), p. 13.

87 De *Generale tafel* moest, volgens aanwijzingen van de auteur aan de boekbinders, niet vooraan worden ingebonden (waar normaal gesproken de inhoudsopgave stond) – ‘gelijk enige voor desen verkeerdelijck hebben gepractiseert’ –

mers. Dergelijke synoptische tabellen dankten hun populariteit aan de natuurlijke methode van Petrus Ramus en maakten, zoals we zagen in hoofdstuk drie, vooral opgang in de reiskunde. Ook al noemt hij Ramus niet, het moge duidelijk zijn dat Van Bleyswijck zich ten zeerste door diens methode heeft laten inspireren.

Gemeenplaats en geheugenkunst

Op de *Generale tafel* en in de opmerkingen over zijn werkwijze vallen drie dingen op: Van Bleyswijck gebruikt titels ofwel *loci communes*, hij brengt er een hiërarchische geleiding in aan, en hij verbindt die werkwijze expliciet met het geheugen. Deze opmerkingen moeten worden begrepen tegen de achtergrond van de middeleeuwse en vroegmoderne methode zoals die werd toegepast in het *liber locorum* (in het Nederlands meestal citatenverzameling, bloemlezing of *florilegium* genoemd) en de *ars memorativa* (ofwel geheugenkunst). Beide zijn verbonden met de werking van het geheugen, dat ze ondersteunen door het aanbrengen van orde in de te memoriseren kennis.

De citatenverzameling vormt de basis. Een *liber locorum* was letterlijk een boek (*liber*) met gemeenplaatsen (*loci communes*) die konden worden gevuld met aantekeningen of citaten.⁸⁸ Gemeenplaatsen waren in dit geval informatiecategorieën of rubriekstitels met twee verschillende functies. De Duitse encyclopedist Johann Heinrich Alsted (1588-1638) – een aanhanger van de ramistische methode – definieerde ze enerzijds als ‘kamertjes en bewaarplaatsen, waarin wordt opgeborgen wat dankzij het gehoor, bekijken, vergelijken en overwegen of door zintuiglijke gewaarwording is opgemerkt en waarvan wij verwachten dat het ons tot nut zal zijn’ en anderzijds als ‘de voorraadkamer, waaruit wij een ontzaglijke hoeveelheid zaken kunnen putten, wanneer we ergens over moeten spreken of schrijven’.⁸⁹ Aan de ene kant zijn gemeenplaatsen dus *verzamelplaatsen* van informatie over een bepaald onderwerp: die plaatsen worden tijdens het lezen (of: tijdens het reizen, want het zintuiglijk observeren kon ook als lezen worden opgevat⁹⁰) gevuld met notities en citaten onder een aantal rubriekstitels, zodat een

maar achteraan (waar normaal gesproken het register stond). Eventueel konden de tabellen ook worden uitgeknipt en bij het begin van het betreffende hoofdstuk worden ingevoegd. Van Bleyswijck, *Beschryvinge de stadt Delft* (1667-1680), fol. 6B2v.

88 De standaardwerken over het *liber locorum* (in het Nederlands ‘citatenverzameling’, in het Engels ‘commonplace-book’) en *commonplacing* zijn: Goyet, *Le sublime du lieu commun* (1996); Moss, *Printed Commonplace-Books* (1996). Zie ook Frank, *Het schoolschrift* (2007), p. 143-170; Moss, ‘Locating knowledge’ (2005); Blair, *The Theatre of Nature* (1997), p. 65-77; Rubiés, ‘Instructions’ (1996), p. 142-147; Blair, ‘Humanist methods in natural philosophy’ (1992). Op het belang van dergelijke *adversaria* voor dichters in een Nederlandse context is onlangs gewezen door Schenkeveld-Van der Dussen, ‘Poots (klasieke) belezenheid’ (2008) en – voor de receptie van buitenlandse literatuur via citatenverzamelingen – Veldhorst, ‘Sluipwegen voor de kunst’ (2008). Er zijn gelijkenissen tussen het systeem van gemeenplaatsen en het indiceren van archieven, zoals dat bijvoorbeeld gebeurde met de resoluties van de Staten-Generaal die onder respecten (standaardtrefwoorden) in de indices werden opgenomen. Over deze tafels van respecten: Thomassen, *Instrumenten van de macht* (2009), p. 320-322.

89 Geciteerd naar Frank-van Westrienen, *Het schoolschrift* (2007), p. 146-147 n. 12.

90 Vergelijk de hiervoor geciteerde uitspraak van Alsted dat niet alleen het gelezene, maar ook het geziene en gehoorde moest worden genoteerd. Ook elders merkte Alsted op dat reizigers notitieboekjes moesten bijhouden (Blair, ‘Humanist methods’ (1992), p. 542). De *artes apodemicae* schrijven inderdaad voor een *liber locorum* van het geobserveerde samen te stellen – door het gebruik van dezelfde technieken als bij het lezen, probeerden de *apodemici* de ruimte dus te lezen zoals ze een tekst zouden lezen. Howell, *Instructions for Forreine Travell* (1642), p. 38-39, wil bijvoorbeeld dat de aanstaande

thematische materiaalverzameling ontstaat. Aan de andere kant zijn gemeenplaatsen vindplaatsen van informatie voor degene die een tekst produceert: de gebruiker haalt informatie uit de gemeenplaats en neemt die in zijn betoog op. Verzamelingen van zulke gemeenplaatsen, *libri locorum*, konden enerzijds worden gebruikt als containers van kennis die men zich eigen moest maken. Dan ging het vooral om de inhoud van de mededelingen en de lessen die daaruit konden worden geleerd, zowel van specifieke vakkennis als algemene levenskennis. Anderzijds konden de *florilegia* dienen als *Fundgrube* voor interessante uitspraken over bepaalde onderwerpen of als voorbeelden van een goede stijl, die vervolgens in eigen teksten konden worden geciteerd of geïmiteerd. Dan ging het vooral om citaten en de manier waarop ze waren geformuleerd.⁹¹ Deze *libri locorum* waren kant-en-klaar en boordevol citaten in de vorm van bloemlezingen in de boekhandel verkrijgbaar, of als dummy's met onbedrukte ruimtes binnen ornamentele kaders, waarbij de gebruiker zelf de rubriekstitels en citaten moest invullen. Velen gebruikten vanzelfsprekend gewoon een eigen schrift of notitieboekje.

Het bijhouden van een *liber locorum* werd gezien als een essentiële bezigheid die vooral in didactisch opzicht onmisbaar was: het was één van de hoekstenen van het humanistische onderwijs op de Latijnse school en aan de universiteit. Vooral voor de lectuur van historische en geografische werken (met hun praktische, morele doelstellingen) was dit de leesmethode bij uitstek. Theoretici als de Fransman Jean Bodin in zijn *Methode voor een snel inzicht in het historisch onderzoek* (1566) – de belangrijkste *ars historica* van de vroegmoderne tijd – en ook de Engelsman Thomas Blundeville in diens *The True Order and Methode of Wrying and Reading Hystories* (1574) hadden de methode aangeraden.⁹² Ook Justus Lipsius, de grote humanist en antiquaar, was er een uitgesproken voorstander van. ‘Pak je pen en excerppeer,’ luidde op 3 december 1600 zijn advies aan de Leuvense student geschiedenis Nicolaas Hacqueville. Ook gaf hij aanwijzingen voor de rubriekstitels waaronder de excerpten uit de historische lectuur konden worden genoteerd.⁹³

reiziger per informatiecategorie de aantekeningen ordende, die hij maakte tijdens het reisvoorbereidende lezen: ‘In reading hee must couch in a faire Alphabetique paperbook the notablest occurrences, such alliances, and encounters of warre (speciall in the last Race of the Kings) that have intervned ‘twixt England and France, and set them by themselves in Sections.’ Erpenius, *De peregrinatione* (1631), p. 20–22 schreef voor dat de reiziger zijn indrukken ook tijdens het reizen volgens *loci communes* moest ordenen, waarvan hij er zes noemt: zie hoofdstuk 3.

91 Ze speelden dan ook een rol bij de literaire imitatio: Jansen, *Imitatio* (2008), m.n. p. 127–134.

92 Bodin, *Methodus* (1566), p. 24–40 (het derde hoofdstuk over ‘De locis historiarum rectè instituentis’) en Blundeville, *The True Order* (1574), fol. H3r–H4r: ‘And therefore when we finde any such [examples] in our reading, we must not onely consider of them, but also note them apart by themselves in such order, as we may easily finde them, when soever we shall have neede to use them. And the order of such examples, would not be altogether according to the names of the persons, from whence they are taken, which order some writers do commonly use in the tables of theyr bookes, but rather according to the matters & purposes whereto they serve. Neyther is it sufficient in this behalfe, to have onely common places of vertues and vices, or of things commendable, and not commendable, but other places also besydes them, meete to be applyed to everye one of those partes of observacion, whiche wee seeke, which places are to be founde, ordered, and disposed, not before wee begin to reade, but whylest wee continue in reading, and in observing all kynde of matters every day with better iudgement than other. And by considering under what title every example is to be placed (for the ready finding thereof) wee shall greatlye helpe our memorie.’

93 Over citatenverzamelingen op de Latijnse school: Frank-van Westrienen, *Het schoolschrift* (2007), p. 143–195 (op p. 155 Lipsius' advies aan Hacqueville). Het schoolschrift dat zij analyseert is van Pieter Teding van Berkhout, die een citatenverzameling samenstelde op basis van beschikbare bloemlezingen. Net als Van Bleywijck ging hij naar de Latijnse school, bezocht hij de universiteit, maakte hij een *grand tour*, en werd hij tenslotte in 1674 benoemd tot Delfts vroed-

Wie dat advies volgde en de stap maakte van lezen naar schrijven, paste een ‘humanistische’ manier van lezen toe die niet zozeer chronologisch of sequentieel is, maar thematisch en (conform de didactische inslag) bij uitstek gebruikersgericht.⁹⁴ De Engelsman Sir William Drake (1606–1669), die regelmatig in de Republiek verbleef, vergeleek dit met het eten van vlees. Van hem zijn zo’n 40 *libri locorum* bewaard zijn gebleven die hij vooral samenstelde tijdens de lectuur van geschiedwerken. De lezer moet de gelezen materie kauwen en herkauwen opdat het gelezene in stukjes uiteenvalt en kan worden verteerd. Dat wil zeggen: hij moet de stof volgens gemeenplaatsen exciperen in een *liber locorum* en dan op thematische wijze herlezen waarbij hij uitspraken uit verschillende bronnen over hetzelfde onderwerp eenvoudig met elkaar kan vergelijken. Pas als het vlees op deze manier van vorm is veranderd, kan het de lezer voeden en sterker maken. Dat wil zeggen: kan hij komen tot werkelijk begrip en de opgedane inzichten toepassen in de praktijk:

The meat which we have taken, so long as it swimmeth whole in our stomachs, is a burden, but when it changeth from that which it was, then at length it turns into strength and nourishment. The same

schap en later tot burgemeester. Aan de Leidse universiteit was niet alleen het verzamelen van gemeenplaatsen in een *liber locorum* een belangrijk onderdeel van de studie, maar ook was het opbouwen van een betoog in de vorm van een opsomming van gevonden gemeenplaatsen een veel beoefende praktijk. In de inleiding op zijn *Politica* (1589) gaf Lipsius toe dat zijn betoog in feite bestond uit een reeks aaneengekoppelde gemeenplaatsen: ‘De stenen en de binten nam ik van anderen, maar de constructie en de vorm van het gebouw zijn helemaal van mij.’ Geschiedenis en met name historische voorbeelden zijn volgens Lipsius dan ook de beste leermeester voor een goede opleiding of vorming in de politiek. Lees over de praktijk aan de universiteit van Leiden: Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid* (2000), p. 233–236 en 370–372 (met op p. 371 het gegeven citaat), en over de *Politica* als citatenverzameling: Moss, ‘The *Politica*’ (1998); Moss, ‘Vision fragmentée’ (1996). In zijn *Monita et exempla politica* (1605) gaf Lipsius vervolgens voorbeelden en aanmaningen die de *Politica* moesten verhelderen en illustreren. Dit goot hij eveneens in de vorm van een reeks gemeenplaatsen: het gaat om een serie deugden die de ideale vorst bezitten moest, die telkens worden uitgelegd en vervolgens geïllustreerd met voorbeelden uit de antieke, middeleeuwse en eigen tijd. Over dit werk: Janssens, ‘Virtue, Monarchy and Catholic Faith’ (2009); De Bom, ‘Een subtiele transformatie’ (2008); Janssens, ‘De *Monita et exempla politica*’ (2006). In feite werden preken op dezelfde, aaneenrijgende manier opgezet. Hiervoor waren speciale protestantse en katholieke bloemlezingen van gemeenplaatsen beschikbaar. Zie bijvoorbeeld Moss, *Printed Commonplace-Books* (1996), p. 130–133.

94 Sharpe, *Reading Revolutions* (2000), p. 180–181. De Engelse emblematicus Geoffrey Whitney (ong. 1548–1601) nam in zijn te Leiden gepubliceerde *A Choice of Emblemes* (1586, p. 171) een embleem op over het lezen met het motto ‘Het gebruiken van een boek, niet het lezen ervan, maakt ons wijs’ (*Usus libri, non lectio prudentes facit*). Hij onderscheidde lezen dus van gebruiken en deelde het proces in drie fasen op: ‘Firste reade, then marke, then practise that is good, | For without use, we drinke but LETHE flood.’ Hierover: Cormack en Mazzio, *Book Use* (2005), p. 1–4. Dit stemt overeen met de ideeën hieromtrent die aan de Leidse universiteit werden gehuldigd: de student moest kennis beschikbaar maken in een eigen ‘apparaat’ (bijvoorbeeld een *liber locorum*), opslaan in zijn geheugen, en die kennis vervolgens toepassen in een vroedchapsvergadering of op de preekstoel (Otterspeer, *Het bolwerk van de vrijheid* (2000), p. 233–236). Over deze vorm van humanistisch, geleerd en intensief lezen, waarbij men voortdurend onderstreept en annoteert, herhaalt, en teksten met elkaar vergelijkt, zie behalve de studie van Sharpe: Blaak, *Geletterde levens* (2004), p. 34–35 en ook diens analyses van het leesgedrag van de schoolmeester David Beck (1594–1634) en de aristocraat Pieter Teding van Berkhout; Grafton, ‘The humanist as reader’ (1999); Kingen, *Reading in Tudor England* (1996); Sherman, *John Dee* (1995); Jardine en Grafton, ‘Studied in action’ (1990). Er waren uiteraard ook andere manieren van lezen, die Blaak identificeert, zoals het model van ‘de wellevende lezer’ die een boek vlug van begin tot einde leest en daarbij niet streeft naar kennis en geleerdheid, maar naar beschaafd vermaak (p. 151). Teding van Berkhout was vooral zo’n aristocratische lezer, maar toch las hij de bijbel en historische en geografische literatuur met de pen in de hand als een geleerde lezer. In zijn dagboek noteerde hij dan in de linkermarge het onderwerp en gaf hij rechts daarvan zijn notitie. Blaak vermoedt dat deze manier van noteren in de vroegmoderne tijd vooral voor historisch werk werd gebruikt (p. 155–156). Zo deed in ieder geval ook Ernst Brinck, wiens notitieboekjes zijn bewaard in Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, OA Harderwijk 2013-1061.

let us do in our reading books. Let us not suffer these things to remain entire which we have gathered from various authors for they will not then be ours, but let us endeavour to digest and concoct them – otherwise they will fill the memory and leave the understanding void and empty.⁹⁵

Zoals blijkt uit het citaat, was het geheugen ('memory') de cruciale tussenstap van lezen naar werkelijk begrip en toepassing van de opgedane inzichten ('understanding'). Het gelezene moet immers worden onthouden, voordat het (met zorg) kan worden gebruikt. Men realiseerde zich echter al te goed dat het menselijke herinneringsvermogen beperkingen heeft en dat het daarom zin had de herinnering aan het gelezene op papier vast te leggen. Zo legde men de informatie vast. Door middel van het lezen en herlezen van dit papiergeworden geheugen kon men dan na enige tijd tot het gewenste resultaat komen. Het was deze gedachte die ten grondslag lag aan het vroegmoderne denken over *libri locorum*. Lipsius verdedigde er de door hem gepropageerde leesmethode mee:

Wie vertrouwt zo sterk op zijn geheugen? Wat doet het? Ik zeg niet dat het helemaal niet helpt, maar dan alleen op de korte termijn. Er is geen geheugen zo groot, zo veelomvattend, zo vasthoudend dat het al die verschillende zaken betrouwbaar kan vasthouden en reproduceren. Vertrouw ze toe aan boeken, al kost dat enige moeite en vertraagt het de lectuur, maar geloof mij, zo er iets in het studieprogramma nuttig is, dan is het dit.⁹⁶

Al met al kan het *liber locorum* worden gezien als een volgens gemeenplaatsen gestructureerd en op papier vastgelegd geheugen. Het vervulde een zekere didactische functie, bijvoorbeeld als bron voor maatschappelijk deugdzzaam gedrag. Gemeenplaatsen speelden niet alleen een rol in theorieën over lezen, schrijven en studeren, maar ze waren ook een integraal onderdeel van theorieën over het versterken van het geheugen. Die geheugenkunst werd gezien als onderdeel van de retorica: ze faciliteerde het onthouden van het eenmaal uitgeschreven betoog (de vierde retorische stap, *memoria*) ten behoeve van de voordracht (de vijfde stap, *elocutio*).

De geheugenkunst was al in de oudheid ontwikkeld. Ze komt voor het eerst ter sprake in *De ideale redenaar* (*De oratore*) van Cicero.⁹⁷ Daar vertelt hij over de Griekse dichter Simonides van Ceos, die een feestelijk banket bijwoonde in het huis van de welgestelde heer Scopas. Nadat de dichter door twee jongemannen naar buiten was geroepen, stortte het gebouw in. Alle slachtoffers waren onherkenbaar verminkt, maar toch wist Simonides de lichamen te identificeren, omdat hij zich precies kon herinneren

95 Geciteerd naar Sharpe, *Reading Revolutions* (2000), p. 182. Mijn cursivering. De metafoer van de spijsvertering heeft een oudtestamentische oorsprong (Ezechiël 2:10-3:3) en was al in de middeleeuwen populair. Lees onder meer Jansen, *Imitatio* (2008), p. 125-127; Draaisma, *De metaforenmachine* (2003/1995), p. 51-52.

96 Geciteerd naar Frank-van Westrienen, *Het schoolschrift* (2007), p. 155. Zie over het notitieboek als geheugensteun ook Blaak, *Geletterde levens* (2004), p. 159 en Blair, 'Reading strategies' (2003), p. 19, die stellen dat het zowel ging om het bewaren van informatie (die door het gebruik van trefwoorden makkelijk weer kon worden opgezocht) als om een manier van leren: door het opschrijven van het gelezene wordt de informatie beter in het geheugen ingeprent.

97 Het standaardwerk over de geheugenkunst is Yates, *The Art of Memory* (1992/1966). Voor de middeleeuwen raadplege men tevens Carruthers, *The Book of Memory* (2008/1990). Vooral onder de aegis van J.J. Berns en W. Neuber wordt sinds de jaren 1980 in Duitsland onderzoek gedaan naar de vroegmoderne *ars memoria*. Zie bijvoorbeeld Berns en Neuber (red.), *Ars memorativa* (1993).

wie tijdens het banket waar had gezeten. Hierdoor realiseerde hij zich dat ordening essentieel is voor een goed geheugen, zoals Cicero opmerkt.⁹⁸ Van Bleyswijcks motto dat orde de moeder van het geheugen is, is hiervan een parafrase. Waaruit Simonides' techniek bestond, legde Quintilianus uit in zijn *Opleiding tot redenaar*. Bij hem lezen we dat men een reeks topografische plaatsen (*loci*) in gedachten moest nemen. Deze plaatsen, die je net als een wastafeltje kunt wissen en opnieuw gebruiken, loopt men vervolgens in een vaste volgorde af om ze te vullen met zelfbedachte beelden (*effigies*) die zijn verbonden aan de zaken die men wil onthouden. Zo kan men op één van de plaatsen een anker neerleggen als verwijzing naar een te onthouden idee dat te maken heeft met de zeevaart. Die beelden, zo had Cicero al gezegd, zijn als de uitwisbare letters op het wastafeltje. Als eenmaal het moment is aangebroken om de zaken uit het geheugen op te diepen, dan loopt men net als Simonides alle plaatsen weer in de vaste volgorde af.⁹⁹

In de middeleeuwen en vroegmoderne tijd werd de geheugenkunst losgekoppeld van het onthouden van specifieke redevoeringen: ze werd verschriftelijkt en veralgemeeniseerd. In de eerste plaats paste men de techniek in aangepaste vorm nu ook toe op het samenbrengen van alle informatie over een bepaald onderwerp. In de tweede plaats ging men de resultaten daarvan toevertrouwen aan het papier en het gedrukte boek. Het geschreven woord bleef vooral een *ondersteuning* van het geheugen en niet een alternatief ervoor (het boek diende het onthouden te vergemakkelijken), maar wel werd het boek steeds meer een *extern* geheugen dat door velen kon worden geraadpleegd: een bewaarplaats van informatie die ontsloten moest worden door inhoudsopgaven, zakenregisters en marginalia. De geheugenkunst (en het boek) diende dan ook niet langer primair het individuele geheugen, maar een gedeeld geheugen dat ook voor anderen toegankelijk was.¹⁰⁰ Op deze manier vergroerden geheugenkunst en citatenverzameling met elkaar. Dat gebeurde niet in de laatste plaats in het denken van Petrus Ramus. Zijn natuurlijke methode – met haar pedagogische doelstellingen en haar visuele representatie in de vorm van synoptische tabellen zoals we die in hoofdstuk 3 al tegenkwamen – was expliciet bedoeld als alternatief voor, of liever: een verbeterde versie van de klassieke geheugenkunst. Ramus verwijderde haar uit de retorica en bracht haar onder bij de *dialectica* om zo een methode te ontwikkelen die op het structureren en onthouden van *alle* kennis kon worden toegepast. Bovendien ontdeed hij haar van de beelden of *effigies*. Met de 'verschriftelijking' van het geheugen waren die niet langer noodzakelijk voor het opslaan en terugvinden van informatie. Ook waren ze onwenselijk, omdat de orator de beelden zelf moest verzinnen door er allerlei externe informatie bij te betrekken. Ze hadden dus een willekeurige relatie tot de te onthouden gegevens. De *effigies* waren, met andere woorden, onnatuurlijk en kunstmatig. Daarentegen moest de geheugenkunst volgens Ramus gebruik maken van de natuurlijke orde die

98 Cicero, *De oratore*, ed. en vert. Sutton en Rackham (1942), II, lxxxvi. Een Nederlandse vertaling verscheen als *De ideale redenaar*, ed. en vert. Van Rooijen-Dijkman en Leeman (2003), p. 209-212.

99 Quintilianus, *Institutio oratoria*, ed. en vert. Rahn (1988), XI 2, 17-22. Lees over de klassieke bronnen van de geheugenkunst Yates, *The Art of Memory* (1992/1966), p. 17-41.

100 Men raadplege voor deze ontwikkelingen bijvoorbeeld Plett, *Rhetoric and Renaissance Culture* (2004), p. 202; Draaisma, *De metaforenmachine* (2003/1995), p. 47-56.

al in de kennis zelf verscholen zat. Die orde vond hij in de logische onderverdeling van hoofdbegrippen in deelbegrippen, waarbij de ‘begrippen’ in principe geen specifieke (retorische) informatie bevatten, maar lege (dialectische) informatiecategorieën zijn die naar believen kunnen worden ingevuld, precies zoals het wastafeltje van Cicero. Het gaat dus om gemeenplaatsen, zoals die ook in een *liber locorum* worden gebruikt, die Ramus in een hiërarchische boomstructuur onderbrengt.¹⁰¹

De ramistische methode – die Van Bleyswijck zo duidelijk in zijn stadsbeschrijving volgt, visualiseert en verdedigt – kan dus worden gezien als een weerspiegeling van de structuur van het geheugen, een uitwendig model voor het presenteren van kennis, die in haar papieren vorm dient om het geheugen te steunen en vooral het gebruiken van kennis te vergemakkelijken.

Het Delftse geheugen

We keren terug naar de Delftse stadsbeschrijving en de *Generale tafel*. We zagen hierboven dat Van Bleyswijck zijn materiaalverzameling aanvankelijk aanlegde ter ondersteuning van zijn eigen geheugen en dat hij daarvoor de methode van de *loci communes* gebruikte in een ramistische, hiërarchische boomstructuur die hij ontleende aan de *artes apodemicae*. Uit inleiding en *Generale tafel* blijkt dat hij heel bewust óók schreef met het geheugen van zijn lezerspubliek in gedachten dat, zoals hij telkens herhaalt, in de eerste plaats wordt gevormd door zijn medeburgers. Van Bleyswijcks stadsbeschrijving kan daarom worden gezien als het papieren geheugen van die stadsgemeenschap, waarin de burgers en inwoners hun gezamenlijke voorgeschiedenis (die zij door ‘slof-fige onachtsaemheydt’ in het vergeetboek hadden gesteld) weer kunnen terugvinden: het dient ‘tot kennisse, gedachtenisse en memorie van onse oude Vaderlijcke Stadt [...] ’t welck een ygelijck met eenmael hoorens soo niet alles mogelijk zijnde te onthouden, hier ten allen tyden sonder eenige de minste moeyte sal kennen nasien’.¹⁰²

Die papieren herinnering aan de stedelijke voorgeschiedenis dient een praktisch doel, dat Van Bleyswijck – in navolging van het denken over *libri locorum*, het juiste reizen en de geschiedschrijving – formuleert als het leren van lessen uit het verleden. Om dit mogelijk te maken, zo legt hij uit, streeft hij naar objectiviteit en onpartijdigheid, ‘my selve d’onovertredelijcke Wet van alle goede History-schrijvers naer billickheydt met gehoorsaemheydt trachtende t’onderwerpen, van (gelijck men seydt) recht door Zee te gaen, en niemandt met verschooninge om te sien.’¹⁰³ Hij schrijft niet alleen uitgebreid over de ‘abonimabele fauten’ van de katholieke voorouders om ze ‘in dese Beschryvinge ter eeuwiger Memorie schandelijck in ’t openbaer na de waerheyten toon

101 Lees hierover onder meer: Cormack en Mazzio, *Book Use* (2005), p. 18–22; Moss, *Printed Commonplace-Books* (1996), p. 155–157; Desan, *Naissance de la méthode* (1987), p. 65–89; Yates, *The Art of Memory* (1992/1966), p. 228–238; Gilbert, *Renaissance Concepts of Method* (1960), p. 129–144; Ong, *Ramus* (1958).

102 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667–1680), resp. fol. *** 4v en *** 4r.

103 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667–1680), p. 464.

te stellen'.¹⁰⁴ Ook hield hij zijn lezers de misstappen van de Gereformeerden voor, 'myne eygen Gesinte', met precies hetzelfde doel:

Soo dat wy dan uyt der selver relaes bescheydelijck siende, waer men sich voor desen voorsichtigh ofte onvoorsichtigh, wel of qualijck in gedragen heeft, daer uyt leeren mogen, waer op ons hedendaegs in dese spartelige eeuwte by wijlen ook te letten staet.¹⁰⁵

Onbevooroordeeld was Van Bleyswijcks Delftse geheugen dus allerminst. Het papieren geheugen dat hij zijn lezers voorhoudt, is een *selectief* geheugen: het dringt een bepaalde visie op die Van Bleyswijck aan zijn lezers communiceert. Die visie en die lessen nemen stelling in de politieke en religieuze strijdpunten van 'dese spartelige eeuwte'. Dat waren in de jaren 1660 en 1670 de positie in het staatsbestel van de minderjarige Willem III (1650-1702), nieuwe oorlogen met Engeland dat sinds 1660 onder het bewind stond van Oranjes oom Karel II (1630-1685), en de nog altijd problematische verhouding tussen kerk en staat. In de steeds voortdurende confrontatie tussen staatsgezinde facties en voorstanders van het stadhoudelijk bewind koos het Delftse stadsbestuur meestal de zijde van raadpensionaris Johan de Witt (1625-1672), wiens ideaal van 'Ware Vrijheid' bestond uit een stabiel landsbestuur onder de Hollandse regenten, zonder inmenging van Oranje of de Gereformeerde Kerk. In grote lijnen redeneerden republikeinse, anti-orangistische denkers als Pieter de la Court (1618-1685) dat een dergelijke republiek 'vrijheid' en welvaart met zich meebracht, terwijl een (quasi-) monarchie tot tirannie zou leiden en uiteindelijk tot de teloorgang van economische voorspoed.¹⁰⁶

Dat is ook de boodschap die Van Bleyswijck aan de stadsgemeenschap meegeeft. Hij maakt duidelijk dat de kerk volgens hem onderhorig is aan het wereldlijk bestuur: zijn bespreking van het stadhuis gaat vooraf aan de beschrijving van de kerken, omdat het stadhuis 'het hoofd en principaelste Lidt [is], die de Heersingh, gebiedt en opsicht over al het andere heeft'.¹⁰⁷ Bovendien laat hij in het lange hoofdstuk over de karaktereigenschappen en het economisch wedervaren van de burgerij zien dat 'vrijheid' en de republikeinse staatsvorm te verkiezen zijn boven een eenhoofdig (lees: monarchaal of stadhoudelijk) bewind, dat tot ongewenste dwingelandij leidt. Hij weet dat de Delftenaren altijd 'grootte voorstanders en ware liefhebbers van de Vaderlandsche Vryheyte'

104 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 464 en zie ook fol. (***)C2v-3r.

105 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. (***)D1r. Mijn cursivering.

106 Israel, *The Dutch Republic* (1995), p. 739-795; Groenveld, *Evidente factiën* (1990), p. 43-57; Haitsma Mulier, *The Myth of Venice* (1980). Over De Witt raadplege men nog altijd Rowen, *John de Witt* (1986) en Japikse, *Johan de Witt* (1928). Over de republikeinse visie in de Amsterdamse stadsbeschrijvingen van Pontanus en Dapper leze men Haitsma Mulier, 'Aandacht voor het staatsbestel' (1991), p. 59-63. Tussen 1667 en 1680 veranderde de houding van de Delftse regenten niet wezenlijk. In 1667 werd het stadhouderschap met het Eeuwig Edict afgeschaft, maar de mogelijkheid werd opgehouden de prins van Oranje onder meer tot kapitein-generaal te benoemen; in de ogen van velen hield het dus de mogelijkheid tot dictatuur in zich. Zo dacht Delft erover, dat in 1670 in een vergadering van de Staten van Holland stelde dat steun aan de Prins niet het landsbelang diende: 'wy syn nu vry en Godt heeft ons miraculeus verlost'; er was de keus tussen vrijheid en tirannie (Groenveld, *Evidente factiën* (1990), p. 51). Ook na het Rampjaar, toen Willem III ondanks het Eeuwig Edict tot stadhouder van Holland en kapitein-generaal was benoemd, sloot Delft zich aan bij de gewestelijke anti-Oranje factie, die de Prins verweet dat hij de soevereiniteit aan de Staten wilde ontzeggen en dat hij die zelf op zich wilde nemen (Groenveld, *Evidente factiën* (1990), p. 58-72).

107 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 107.

zijn geweest, omdat de geschiedenis leert dat zij altijd op de bres sprongen als hun vrijheid in het geding kwam.¹⁰⁸ Met name wijst hij op de hulp die de stad verleende aan de opstandelingen onder Oranje, toen Haarlem en Leiden in de jaren 1570 werden belegerd, want de Opstand tegen Filips II, zo benadrukt hij op verschillende plaatsen in zijn boek, was niet uitgekomen omwille van de religie, maar door het heffen van de Tiende Penning en de inperking van de privileges door een vorst die streefde naar absolute macht.¹⁰⁹ Nooit heeft ‘een strengh bevel en rigoureuse executie’ (zoals men wel aantreft ‘in andere overheerde Landen, onder d’eenhoofdige regeeringe’) in Holland of in Delft goed gewerkt.¹¹⁰ Hij wijst zelfs de ondergang van de stedelijke bierbrouwerij, eens de trots van de stad, aan het monarchale bewind uit de zestiende eeuw, dat poogde ‘alles onder hare absolute macht en dwingelandie te subjureren’. Als iets zich niet laat dwingen, is het wel de handel en de nijverheid.¹¹¹ Die les kon men volgens Van Bleyswijck ook trekken uit vroegere beslissingen van de Delftse stadsbestuurders zelf, die de reders en kooplieden in het aan de Maas gelegen Delfshaven – uit angst dat deze nederzetting Delft zou overvleugelen – aan banden hadden gelegd, waardoor velen waren uitgeweken naar Rotterdam en de Delftse handel ernstige schade was berokkend.¹¹²

Het Delftse geheugen dat Van Bleyswijck construeert, legt dus sterk de nadruk op het belang van ‘vrijheid’, in de zin van onafhankelijkheid van kerk en stadhouder in het bijzonder, en in de zin van stedelijk beleidsprincipe in het algemeen, niet in de laatste plaats waar het de economie betreft.

108 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 687.

109 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), onder meer fol. (***)C1r en p. 721-722.

110 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 692: ‘de violente remedien, die men wel in andere overheerde Landen, onder d’eenhoofdige geveeringe, in’t werck stelt, hebben hier te Lande altijd van verkeerde uytslag en tegens’t humeur van dese volckeren geoordeelt geweest, en de gemeente heeft met sachtigheyt altijd tot haer plicht vermaend en onderrecht willen zijn [...]’. Het is vooral in deze attitude dat hij een navolgenswaardig voorbeeld ziet. Hij roept uit (blz. 691): ‘Godt geve dat het edelmoedige bloedt van onse Voor-vaderen, van tijd tot tijd, onbevleekt mach neder dalen in de aderen van ons haere afkomelingen, en dat wy, gesproten uyt soo vroomme en getrouwe voorsaten, noyt van hare loflijke deugden mogen ontaerden. [...] Een ygelijck sy dan gedachtig, hoe duyrt de Vaderlandsche Vryheit (welckers fundamenten en grond-steenen, in de kalck, van onser voorouderen bloet en tranen gemengt, geleyt zijn) ons aenbevolen is, om die ongeschonden en ongekreeckt aen de Posteriteit over te laten.’

111 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 720: ‘Het soude immers een van de onmogelijkste dingen sijn, ende men soude met geen gedachten ter wereldt kunnen concipieeren eenige bequame middelen om de Traffijcquen ende Coopmanschappen soodanig te bepalen, dat sy over al egael ende even-gelijck verdeelt souden sijn; een ygelijck is geoorloft sijn best te doen en door alle legitime en rechtveerdige middelen sich selven voorspoediger te maecken, en sijn fortuyn soo veel het mogelijk is met allen yver voort te setten. Echter poogde de spaensche Monarchy, de maximen vande overheerde Landen in een vrye republijcq in te voeren, om metter tijdt alles onder hare absolute macht en dwingelandie te subjureren; maer de uytkomst vande saecke heeft geleerd, dat de Negotie niet gebonden ofte gedwongen mochte sijn, en dat de manieren vande Spaensche, en andere opper-hoofdige regeeringen, hier te Lande geen plaets en konde grijpen.’ Met pijn in het hart beschrijft Van Bleyswijck de deplorabele toestand waarin de Delftse economie verkeert, in scherp contrast met haar vroegere bloei (p. 692-739).

112 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), p. 739-744 geeft vier foutieve beslissingen door de Delftse stadsbestuurders uit de voorgaande anderhalve eeuw die de daling van de stedelijke economie tot gevolg hadden gehad. Men had de stad naar Delfshaven moeten verhuizen toen dat na de Grote Brand van 1536 mogelijk was, later had men de immigranten uit Vlaanderen en Brabant niet de toegang tot de stad moeten ontzeggen, het Admiraliteitscollege op de Maze niet moeten weigeren, en de poorters van Delfshaven niet aan banden moeten leggen.

Afb. 34 Titelpagina van Dirck van Bleyswijcks beschrijving van Delft (1667).

Besluit

Op de gegraveerde titelpagina (afb. 34) blijkt nog eens duidelijk waar het in dit boek om ging. Delft ligt op de achtergrond. Links zien we generaal Corbulo en hertog Govert met de Bult, die verwijzen naar de oorsprong van de stad. Een vrouwenfiguur met vleugels, de Faam, zweeft in de lucht en blaast op haar vergulde loftrumpet. Dat doet zij ten behoeve van het nageslacht: als zij blaast, verschijnt het woord ‘posteritati’ uit haar met het stadswapen versierde muziekinstrument. Het verklarende gedicht van boekdrukker-uitgever Arnold Bon legt uit hoe de stad in puin en as was gedompeld en dat niemand haar meer kende, maar dat de Faam de stad nu opnieuw vormgeeft. Dat doet ze door middel van *Historia*. Zij wordt afgebeeld als een zittende maagd die met een ganzenveer in een boek schrijft. Naast haar liggen de oude, bezegelde documenten waarop zij haar betoog baseert. Onder haar, door haar overmeesterd, zit de tijd, gehurkt, met zandloper en zeis waarop Ovidius’ uitspraak dat de tijd alles verslindt (*tempus edax rerum*). De boodschap is duidelijk: de geschiedschrijving overwint de allesverwoestende tijd en geeft de daden van de voorouders het eeuwige leven, waarvan het nageslacht profiteert door het leren van belangrijke lessen.¹¹³ Om die primair educatieve functie te faciliteren had hij zijn *Generale tafel* gemaakt, zijn boek voorzien van marginalia in de lopende tekst, en de aangehaalde bronnen in een ander lettertype laten afdrukken. Dat maakte het mogelijk om de bronnen snel op te zoeken en te lezen, zo merkte hij op, of juist om ze goed te herkennen en te vermijden.¹¹⁴ Die faciliteiten hadden een ‘dubbeldienstigh’ nut, zo vervolgt hij: ze maken het mogelijk om bij eerste lezing de tekst grondig en met begrip te lezen, en om bij iedere herlezing het geheugen op te frissen.¹¹⁵

Een pedagogisch hulpmiddel als de *Generale tafel* was des te noodzakelijker, omdat zelfkennis in Van Bleyswijcks denken alleen kon bestaan uit goed geordende kennis die de vorm aanneemt van een volgens gemeenplaatsen opgebouwde citatenverzameling die het geheugen ondersteunt. De orde en methode die Van Bleyswijck hiervoor gebruikt, was geïnspireerd op het ramisme en de reiskunde. Dat hoeft niet te verbazen omdat Van Bleyswijck duidelijk aangaf dat hij zijn boek geschreven had ter voorbereiding op zijn educatiereis: het is nodig om over zelfkennis te beschikken als de reiziger zoveel mogelijk profijt wil trekken van – zoals Arnold Bon het stelde in het gedicht waarmee we dit hoofdstuk openen – het zweven, rotsen en reizen door het Oosten en het Westen. Volgens Van Bleyswijck waren reizen en stadsbeschrijven geen antagonist, anders dan Bon ons doet geloven, maar twee kanten van dezelfde medaille.

113 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. 11r-v voor de titelpagina en het gedicht van Bon. Over de iconografie van de faam leze men Hall, *Hall's iconografisch handboek* (2000), p. 105; Ripa, *Iconologia* (1644), p. 160-162. Het citaat is naar Ovidius, *Metamorphoses*, XV, 234. Dit was uiteraard een gemeenplaats. Jan Orlers had zich bijvoorbeeld op vergelijkbare wijze geuit. Hij legde de herinnering aan het stedelijke verleden vast ‘tot een eweige memorie ende gedachtenisse’. De stad moest zo worden beschreven dat ‘den loffende de vermaertheyt der selver alsoo mach bewaert werden, dat sy nimmermeer in de helse vlot van vergetenheit verdroncken: ofte door de Tijt ende de Nijt, (twee de aldergrootste vyanden vande Gedachtenisse ende Fame,) en mogen verslonden werden!’ Orlers, *Beschryvinge der stad Leyden* (1614), resp. p. 189 en fol. *2v.

114 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***3v.

115 Van Bleyswijck, *Beschryvinge* (1667-1680), fol. ***3v, over de marginalia: ‘als namentlijck in ’t eerste leesen self vooraf, om alles met bescheyt te leesen; daer naer om de memorie van alles te ververschen’.

6 Leiden in internationaal perspectief

Inleiding

In dit laatste hoofdstuk zullen de vroege zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen in een internationaal perspectief worden geplaatst. Zo kan de eigenheid van de traditie in de Republiek worden vastgesteld.

Rond de tijd dat de eerste stadsbeschrijvingen verschenen, werden er in de buurlanden namelijk vergelijkbare werken uitgegeven. In Duitse landen, die gebukt gingen onder de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), verschenen vrijwel geen stadsbeschrijvingen of -kronieken.¹ Maar in het sterk verstedelijkte Italië was er al sinds de middeleeuwen belangstelling voor stadskronieken, stadsgidsen en sinds de late vijftiende eeuw ook voor antiquarische beschrijvingen.² In Frankrijk kwam het genre rond 1530 op gang in de belangrijkste steden van het koninkrijk, Lyon en Parijs. Engeland volgde aan het einde van de zestiende eeuw met een beschrijving van Londen, toen de befaamde en inmiddels hoogbejaarde kroniekschrijver John Stow zich waagde aan *A Survey of London* (afb. 35).

In dit hoofdstuk dient de *Beschrijvinge der stad Leyden* van Jan Orlers, het eerste oor-

1 In Duitsland bestond wel een sterke, vooral zestiende-eeuwse traditie van ongepubliceerd gebleven stadskronieken (maar niet van stadsbeschrijvingen), waarover onder meer: Johaneck (red.), *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter* (2000); Behringer en Roeck (red.), *Das Bild der Stadt in der Neuzeit* (1999); Kleinschmidt, *Stadt und Literatur* (1982), p. 150-157. Er verschijnen veel monografieën over de geschiedschrijving met betrekking tot één stad, zoals: Dzeja, *Die Geschichte der eigenen Stadt* (2002) over Frankfurt am Main. Het onderzoek naar deze stadskronieken werd op gang gebracht door: Schmidt, *Die Deutsche Städtechroniken* (1958). Veel teksten zijn uitgegeven in: *Die Chroniken der deutschen Städte* (1862-...).

2 Over stadsgeschiedschrijving in Italië: Cochrane, *Historians and Historiography* (1981). Voor wat betreft de stadsbeschrijvingen trok de Eeuwige Stad, Rome, de meeste aandacht. Al sinds de twaalfde eeuw circuleerde hier 'De wonderen van de stad Rome' (*Mirabilia urbis Romae*), een pelgrimsgids, met de beschrijving van zowel de kerkelijke bezienswaardigheden als de overblijfselen van het antieke verleden. In de late vijftiende eeuw verschenen de eerste archeologische studies. Flavio Biondo reconstrueert in *Roma instaurata* (1471) de bouwwerken van het klassieke Rome, in *Roma triumphans* (1473) het openbare leven. Dergelijke stadsbeschrijvingen en vooral pelgrimsgidsen zouden in de zestiende eeuw een hoge vlucht nemen, onder meer in de handen van de architect Andrea Palladio (1508-1580), die in 1554 zowel een populaire beschrijving van het antieke Rome als een pelgrimsgids publiceerde. De productie was enorm. Tussen 1475 en het jubeljaar 1600 telde Schudt 127 edities. In de decennia daarna verschenen er vele honderden meer. Over beschrijvingen en gidsen van Rome: Parsons, *Worth the Detour* (2007), p. 83-106 en 123-136; San Juan, *Rome* (2001), p. 57-93; Maczak, *De ontdekking van het reizen* (1998), p. 45; Schudt, *Le guide di Roma* (1930). Over Biondo's boeken: Clavuot, *Biondos Italia illustrata* (1990), p. 14-15; Mazzocco, 'Flavio Biondo' (1985); Momigliano, 'Ancient history' (1966), p. 5-6.

A SVRVAY OF LONDON.

Contayning the Originall, Antiquity,
Increase, Moderne estate, and description of that
Citie, written in the yeare 1598. by Iohn Stow
Citizen of London.

*Also an Apologie (or defence) against the
opinion of some men, concerning that Citie,
the greatnesse thereof.*

With an Appendix, containing in Latine,
Libellum de situ & nobilitate Londini: Written
by William Fitzstephen, in the raigne
of Henry the second.

Imprinted by Iohn Wolfe, Printer to the honorable Citie of
London: And are to be sold at his shop within the
Popes head Alley in Lombard street. 1599.

Afb. 35 Titelpagina van John Stows beschrijving van Londen (1599).

spronkelijk in het Nederlands verschenen specimen van het genre in de Republiek, als uitgangspunt. Ter vergelijking dient Stows *A Survey of London*, dat in dezelfde periode verscheen en eveneens het eerste gepubliceerde voorbeeld van het genre was. Eerst zullen enkele inleidende opmerkingen worden gemaakt over de verschillende tradities der stadsbeschrijvingen in Frankrijk en Engeland. Daarna zullen we aan de oevers van de Theems twee zaken belichten die opvallen bij lezing van Stows boek: de organisatie van de tekst en de invalshoek die Stow kiest. Met die kennis gewapend zal, aan de oevers van de Oude Rijn, uitgebreid worden ingegaan op Orlers' beschrijving, die we zullen lezen met een Stowiaanse bril.

Frankrijk en Engeland

In Frankrijk ontstond het genre der stadsbeschrijvingen in de periode rond 1530, toen antiquarisch-archeologisch georiënteerde boeken over Lyon (1529) en Parijs (1531) verschenen met het woord 'antiquités' in de titel.³ Vooral *La fleur des antiquitez de Paris* van de boekverkoper-uitgever Gilles Corrozet (1510-1568), die ook over de oudheden van geheel Frankrijk publiceerde, speelde een belangrijke rol. Corrozet schetste een chronologische geschiedenis van de stad vanaf het allereerste begin (het antieke Lutetia) waarbij hij voortdurend de stichtingen van kerken en kloosters vermeldde die konden worden toegeschreven aan de respectievelijke koningen van Frankrijk. De band met het vorstenhuis was dus hecht. De volledige titel van het boek kondigde zelfs een genealogie van de toenmalige koning Frans I (1494-1547) aan; deze had van Parijs de hofstad gemaakt en was begonnen aan een ambitieus bouwprogramma dat onder andere het nieuwe Louvre omvatte. Corrozet combineerde zijn chronologische verhaal niet met een apart topografisch onderdeel, maar hieraan werd tegemoet gekomen in speciale bijlagen die werden toegevoegd aan de talloze herdrukken die tot in de vroege zeventiende eeuw zouden verschijnen. Na de eerste boeken over Lyon en Parijs rond 1530 kwam het genre van de stadsbeschrijvingen ofwel *antiquités* (altijd sterk gericht op discussies van de stedelijke oorsprong, ouderdom en monumenten) pas op gang in de

3 De beschrijving van Lyon verscheen onder de titel *Cy commence ung petit livre de l'antiquité, origine et noblesse de la très antique cité de Lyon* (1529), geschreven door Symphorien Champier (1471-1538). Over de Franse stadsbeschrijvingen en -kronieken is weinig literatuur voorhanden. Een algemene verkenning biedt: Dolan, 'L'identité urbaine et les histoires locales' (1992). Enkele opmerkingen bij: Neveux, 'Les discours sur la ville' (1981). Over de stadsbeschrijvingen van Parijs: Hodges, 'Representing place' (2008); Newman, *Cultural Capitals* (2007), p. 27-28 en 32; Liaroutzos, 'Le discours de l'architecture' (2006); Sohn, 'Mehr als 2000 Jahre Pariser Stadtgeschichte' (2001); Chabaud 'Les guides de Paris' (2000); Chabaud, 'Images de la ville' (1998); Ballon, *The Paris of Henri IV* (1991), 248-249; Derens, 'Le plan de Paris' (1986); Dumolin, 'Notes sur les vieux guides de Paris' (1924). Tussen 1532 en 1608 verschenen niet minder dan 25 edities van het werk van Corrozet. Telkens werd het uitgebreid. Al in 1533 werden lijsten toegevoegd van de straten per stadswijk, de kerken en de scholen. In 1543 werden hieraan nog de zijstraten toegevoegd en de belangrijkste monumenten genoemd die zich in de straat bevonden, zodat de lijsten een soort rondgang door de stad gingen vormen. Zo werd de topografische informatie een bijlage bij de geleerde beschrijving van de oudheden. Hierdoor kon het boek ook dienen als gids door de steeds verder uitdijende en complexer wordende stad. Corrozet richtte zich niet alleen tot de stedelijke elite – aan wie hij zijn tekst opdroeg – maar impliciet ook tot de bezoekers van de stad. Hij had eerder over de oudheden van Frankrijk gepubliceerd: Vene, 'Les antiques erections' (2004); Liaroutzos, *Le pays et la mémoire* (1998).

jaren 1560, '70 en '80, toen men boeken begon te publiceren over steden met een eerbiedwaardige ouderdom en een Romeins verleden (Nîmes, Lyon, Bordeaux, Rouen en Caen).⁴ Hoewel gedegen vooronderzoek ontbreekt, zijn er alleen al in de Bibliothèque Nationale 7 titels uit de zestiende en 21 titels uit de zeventiende eeuw overgeleverd van dergelijke *antiquités*, herdrukken en heruitgaven niet meegerekend. Parijs werd uiteraard het best bedeed met ongeveer de helft van alle zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen. In de achttiende eeuw nam het aantal *antiquités* weer af, maar steeg het aantal chronologisch opgebouwde *histoires*.⁵

De ontwikkelingen in Engeland kwamen pas later op gang: hier ontstond pas in de achttiende eeuw een rijke traditie van stadsbeschrijvingen en -geschiedenissen terwijl er in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw niet meer dan een tiental afzonderlijke titels verscheen, die bovendien weinig met elkaar gemeen hadden en waarvan er drie aan de hoofd- en hofstad Londen waren gewijd.⁶ Alleen William Grays (1601-1674) *Chorographia, or a Survey of Newcastle upon Tine* (1649), hecht verankerd in de burgeroorlog tussen royalisten en parlementariërs en tevens een poging de stad van vóór de verwoestingen voor het nageslacht te bewaren, deed duidelijk de invloed van het koningshuis uitkomen.⁷ Andere werken richtten zich vooral op de kerken en hun geschiedenis, zoals *The Antiquities of Canterbury* (1640) door de befaamde antiquaar William Somner (1598-1669),⁸ of wilden de stedelijke autonomie verdedigen tegen inmenging door de landadel, zoals Richard Butchers (1586/7-1664) *Survey and Antiquitie of the Towne of Stamford* (1646).⁹ Dat er aanvankelijk zo weinig stadsbeschrijvingen verschenen, is onder meer te verklaren op grond van de politieke situatie waarin de steden zich bevonden. In Engeland woonden de meeste mensen nog op het platteland. Naar schatting waren er rond 1600 in het hele koninkrijk maar 6 steden met meer dan 10.000 inwoners – daar stonden 19 explosief groeiende steden in de veel kleinere Republiek tegenover. Bovendien hadden de Engelse steden slechts een beperkt zelfbestuur: ze werden in toom gehouden door een steeds meer naar centralisatie strevend gezag en een niet te verwaarlozen landadel met wie de steden op gespannen voet stonden.¹⁰

Hoewel er in de zeventiende eeuw in Engeland dus nauwelijks sprake was van een traditie van stadsbeschrijvingen zoals die zich in de Republiek langzaam uitkris-

4 Dolan, 'L'identité urbaine et les histoires locales' (1992), p. 294, maar deze lijst is onvolledig. Over deze stadsbeschrijvingen leze men onder meer: Arnould, 'Les antiquités et singularités de Rouen' (2004); Timotéi, 'Le souci urbanistique' (2004) over Caen.

5 Dolan, 'L'identité urbaine et les histoires locales' (1992). Zij constateert dat er in de achttiende eeuw nog maar 10 *antiquités* verschenen, maar dat het aantal *histoires* steeg van 55 in de zeventiende naar 89 in de achttiende eeuw.

6 Sweet, *The Writing of Urban Histories* (1997), bespreekt de achttiende-eeuwse stadsbeschrijvingen en wijdt enkele woorden aan de zeventiende-eeuwse. Over de beschrijving van Londen door John Stow is sinds een jaar of tien een overvloedige literatuur beschikbaar. Zie voornamelijk: Gadd en Gillespie (red.), *John Stow* (2004); Merritt (red.), *Imagining Early modern London* (2001); Manley, *Literature and Culture in Early Modern London* (1995), p. 125-167. Lees ook: Vine, *In Defiance of Time* (2010), p. 43-50 over archeologie in Stows boek; Hall, 'A topography of time' (1991).

7 De Groot, 'Chorographia' (2003); Sweet, *The Writing of Urban Histories* (1997), p. 82-86; Sweet, 'The production of urban histories' (1996), p. 174-176.

8 Parry, 'An incipient medievalist' (1997); Parry, *The Trophies of Time* (1995), p. 182-185.

9 Sweet, *The Writing of Urban Histories* (1997), p. 80-82.

10 Jack, *Towns in Tudor and Stuart Britain* (1996); De Vries, *European Urbanization* (1984), p. 29, 309 en 315; Clark en Slack, *English Towns* (1976).

talliseerde, is er desondanks een tot grondslag dienende tekst. Gray en Butcher verwezen in hun boeken over Newcastle en Stamford, in ieder geval met de titel van hun werken, naar *A Survey of London* (1598) van de inmiddels beroemde en toen reeds hoogbejaarde Londense kleermaker, kroniekschrijver en antiquaar John Stow (1525-1605). Stows boek zou later verschillende malen worden om- en bijgewerkt en een grote invloed uitoefenen op de latere beschrijvingen van Londen.¹¹

John Stow en de Engelse chorografie

Het eerste wat opvalt, is dat Stow met zijn *Survey* geen openlijk politieke bedoelingen lijkt te hebben gehad: adel noch vorst spelen een rol van belang en Londens bevoorrechte positie – bijvoorbeeld als centrum van internationale handel – komt nauwelijks aan de orde. Zijn hoofdstuk over het net buiten Londen gelegen Westminster is kort en besteedt geen speciale aandacht aan deze plaats als koninklijke residentie en zetel van het parlement.¹² Stow lijkt zijn werk in de eerste plaats te hebben gezien als een wetenschappelijke bijdrage aan een nationaal, oudheidkundig project: ‘the English Chorographie’.¹³ In de inleiding noemde hij dan ook zijn vriend William Lambarde (1536-1601) en diens chorografie *A Perambulation of Kent* (1576) als zijn lichtend voorbeeld. Het was een tekst die Stow goed kende, want hij had er een afschrift van gemaakt voordat die in 1576 werd gepubliceerd. Lambarde had andere antiquaren opgeroepen vergelijkbare beschrijvingen te publiceren van andere delen van het koninkrijk om zo, in een gezamenlijke inspanning, te komen tot een ‘nationale’ chorografie, of, zoals hij schreef, ‘to the end that by joyning our pennes and conferring our labours (as it were) *Ex symbolo*, wee may at the last by the union of many parts and papers, compact a whole and perfect bodie and Booke of our English antiquities.’¹⁴ Stows *Survey of London* was het eerste gepubliceerde werk dat expliciet aan die oproep gehoor gaf.¹⁵

Die chorografische traditie, waartoe naar eigen zeggen zowel de landsbeschrijving van Lambarde als de stadsbeschrijving van Stow behoorden en die doorgaans *surveys* of *descriptions* werden genoemd, had zowel niet-Engelse als Engelse trekjes. Het antiquarisch onderzoek zelf sloot aan bij de ideeën die door Biondo en Celtis waren gepropageerd. Ook hier rees de behoefte om het eigen verleden tot de oudheid terug te voeren en een parallelle beschrijving te geven van het antieke verleden en het glorieuze heden; ook hier bestond het besef dat aan een dergelijke beschrijving een onderzoek naar antieke plaatsnamen ten grondslag moest liggen. Maar de vorm waarin de resultaten van dit onderzoek werd gegoten, was (althans in de beginperiode van het genre) typisch

11 Over de invloed van Stow op latere beschrijvingen van Londen, zie onder meer Moore, ‘Succeeding Stow’ (2004); Merritt, ‘The reshaping of Stow’s Survey’ (2001).

12 Beer, *Tudor England Observed* (1998), p. 127-146, m.n. 142-144; Bonahue, ‘Citizen history’ (1998). De passage over Westminster: Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl. 2, p. 97-124. Het is duidelijk dat Stow niet hoorde tot de invloedrijke kringen van de stad, en dat Londens rol in het koninkrijk hem geen werkelijk belang inboezemde.

13 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl. 1, xcviij.

14 Lambarde, *A Perambulation of Kent* (1576), p. 387.

15 Harris, ‘Stow and the contemporary antiquarian network’ (2004), p. 33.

Engels: de rondreis. Dit gaat terug op de eerste Engelse antiquaar van betekenis, John Leland (1506?-1552). Leland begon in de jaren 1540 te werken aan een chorografische beschrijving van Engeland en Wales, waarvoor hij het materiaal (vooral handgeschreven kronieken en andere documenten uit de in 1536 door Hendrik VIII geconfisqueerde kloosters) tijdens zijn vele reizen verzamelde. In *The laboryouse journey and serche of Johan Leylande, for Englandes antiquitees* (geschreven in 1546 en gepubliceerd in 1549) formuleerde hij een ambitieus onderzoeks- en publicatieprogramma dat aansloot bij de activiteiten van de humanisten op het vasteland. Na de inventarisatie en identificatie van de antieke plaatsnamen, moest een chorografie worden geschreven waarin aan ieder graafschap telkens een boek zou worden gewijd (*Liber de topographia Britanniae*), een geschiedenis per graafschap (*Liber de antiquitate Britannica*) en een genealogie van de belangrijkste families (*De nobilitate Britannica*). Bovendien wilde hij een kaart van Engeland in zilver graveren. Het programma diende ‘to the inestymable glory of the lande’, zoals het in de opdracht aan Hendrik VIII (1491-1547) heette.¹⁶ Zijn plannen waren echter veel te ambitieus en Leland bleef steken in het voorbereidende stadium. Er is zelfs beweerd dat het ambitieuze karakter van zijn plannen de reden was dat hij zijn laatste jaren in het gekkenhuis sleet. Desondanks bleven zijn ideeën lange tijd maatgevend en maakten tal van geleerden bovendien gebruik van zijn uitvoerige aantekeningen die de vorm hadden van een reisverslag. Tot die geleerden behoorden onder meer Lambarde en Stow.

De eerste resultaten van het door Leland geïnstigeerde onderzoek werden gepubliceerd in de jaren zeventig, waaronder Lambardes *Perambulation*. De opzet die hij koos voor zijn beschrijving van het graafschap Kent in Zuidoost-Engeland, was enerzijds geïnspireerd op Leland en zette anderzijds de toon voor velen na hem: het leeuwendeel van zijn beschrijving had hij gegoten in de vorm van een fictieve rondreis, een ‘perambulation’ ofwel rondwandeling langs de grenzen en vervolgens de plaatsen en steden, waarvan hij telkens de topografie en geschiedenis besprak. Deze topografische rondgang liet Lambarde voorafgaan door een algemene inleiding over ligging, inwoners, geschiedenis en bestuur. Hij sloot het boek af met opmerkingen over de rechtspraak, ‘The costumes of Kent’.¹⁷

Het was deze studie van Lambarde die niet alleen Stow, maar ook de belangrijkste Britse chorograaf, William Camden, inspireerde. Deze publiceerde in 1586 zijn *Britannia*, een beschrijving van heel Engeland, Wales, Schotland en Ierland, waardoor hij in zekere zin Lelands plannen verwezenlijkte. Camden kende de chorografische traditie van het vasteland goed, zoals het werk van Biondo en van een aantal vooraanstaande Duitse humanisten, maar vooral werd hij gestimuleerd door de Vlaamse cartograaf Abraham Ortelius, over wie Camden in de voorrede van zijn *Britannia* schreef:

That excellent reviver of antient geography, Abraham Ortelius, was extremely urgent with me thirty years ago to illustrate the antient state of my native country of Britain, or, in other words, that I should restore antiquity to Britain, and Britain to its antiquity [...].¹⁸

16 Leland, *The Laboryouse Journey* (1549), fol. A3r.

17 Lees over Lambardes werk onder meer: Mendyk, *Speculum Britanniae* (1989), p. 47-49; Mendyk, ‘Early British chorography’ (1986), p. 468-473. Meer in het algemeen: Warnicke, *William Lambarde* (1973).

18 Camden, *Britain* (1610), fol. *4r.

Ortelius' streven om oude met nieuwe plaatsnamen te identificeren en zo de oudste geschiedenis te reconstrueren ligt dan ook ten grondslag aan Camdens *Britannia*. Maar ook hij, net als Lambarde en Leland, goot deze identificatie van plaatsnamen in de vorm van een rondreis langs de belangrijkste plaatsen van ieder graafschap, een 'perambulation thorow the Provinces or Shires of Britaine', waarbij hij telkens de oude namen identificeerde en de plaatsen beschreef, en ook niet vergat de bezienswaardigheden te vermelden die tussen de belangrijkste plaatsen waren gelegen.¹⁹ Het eerste deel gaf een chronologische geschiedenis van de Britten tussen de komst van Caesar en de consolidatie van Engeland onder de Noormannen. Dan volgen twee topografische delen: hij reist door de Britse eilanden (Engeland, Wales en Schotland) en daarna door de andere eilanden (Ierland) om de belangrijkste plaatsen te beschrijven, waaronder (maar niet alleen) de plaatsen die werden genoemd in de klassieke geschriften zoals de *Geografie* van Ptolemaeus en het *Itinerarium Antonini*. Net als Biondo volgt hij de waterwegen voor zijn 'perambulation', en net als Leland had Camden zelf uitgebreid door Engeland en Wales gereisd (maar waarschijnlijk niet door Schotland en Ierland).

In de loop van de eerste helft van de zeventiende eeuw zou de Britse chorografie – naar het patroon van Leland, Lambarde en Camden – een andere richting opgaan. Latere bewerkingen van Camdens *Britannia*, in het bijzonder de Latijnse editie van 1607 en haar Engelse, uitgebreide vertaling van 1610 door Philemon Holland (1552-1637), laten zien wat die richting was. Steeds meer speelde men in op de behoefte van de Engelse landadel: gegevens over grondbezit, erfrecht en genealogie (die al in de teksten van Lambarde en Camden een rol speelden en ook niet ontbreken in de plannen van Leland) gingen het genre nu zo volledig overheersen dat de zeventiende-eeuwse chorografie wel 'a discourse of the propertied' is genoemd.²⁰ Chorografieën, voortaan sterk gericht op de individuele graafschappen, werden geschreven voor en door de landadel. Die kon de beschrijving van de eigen heerlijkheden, monumenten en stambomen terugvinden, de herkomst van eigendommen traceren en de epitafen lezen van de eigen voorvaderen, die zich in de plaatselijke kerken bevonden.²¹ Mogelijk werd het chorografische genre hierom niet in de eerste plaats geassocieerd met steden, maar juist met de landadel, die de steden niet bepaald welgezend was. Dit zou kunnen verklaren dat de Engelse steden weinig belangstelling toonden voor de publicatie van thematische stadsbeschrijvingen, maar dat er wel belangstelling was voor (ongepubliceerd gebleven) kronieken en annalen.²²

19 Lees hierover: Rockett, 'The structural plan' (1995); Levy, *Tudor Historical Thought* (1967), p. 152-153; Levy, 'The making of Camden's *Britannia*' (1964), p. 89-90. Het citaat is naar: Camden, *Britain* (1610), p. 182.

20 McRae, *God Speed the Plough* (1996), p. 234.

21 Sweet, *The Writing of Urban Histories* (1997), p. 42-47; McRae, *God Speed the Plough* (1996), p. 231-261; Helgerson, *Forms of Nationhood* (1992), p. 105-147; Mendyk, *Speculum Britanniae* (1989). In de eerste helft van de zeventiende eeuw gingen genealogie en heraldiek het genre overheersen. Rond het midden van de zeventiende eeuw maakte de traditionele chorografie in feite plaats voor werken over de 'natural history' van de graafschappen.

22 Clark, 'Visions of the urban community' (1983), p. 122-123.

Een wandeling door Londen

Stow schreef zijn *Survey* voordat deze ontwikkelingen inzetten. Hij zag zijn boek dan ook nog als een bijdrage tot de Britse chorografie, waarbij hij vooral aan de landsbeschrijving van Lambarde moet hebben gedacht. Stow hoopte een topografisch-historische ‘survey’ te schrijven voor een stad, precies zoals Lambarde een *Perambulation* had geschreven voor een graafschap. Hij paste Lambardes procedé toe op het stedelijke microniveau: hij opende met een algemene inleiding en sloot af met opmerkingen over het bestuur, maar de kern van zijn *Survey* – ruim twee derde van het werk – was een rondgang door de Londense stadswijken ofwel *wards*. Van het oosten naar het westen ging hij in een topografisch logische volgorde van *ward* tot *ward* waarvan hij telkens eerst de grenzen en algemene topografie besprak en daarna de wijk inging om langs de belangwekkende gebouwen, kerken en monumenten te wandelen waarover hij soms uitvoerig uitweidde. Stows boek is dus vooral een ontdekkingstocht door de stad – een ‘discovery of London’ zoals hij het zelf noemt.²³

Behalve de uitvergroting (van een graafschap zoomen we in op een stad) is er nog een ander verschil. Lambardes *perambulation* is een papieren rondreis. Hij vaart vrijwel geheel op het kompas van geschreven bronnen en haast zich telkens in opvallend weinig woorden van de ene plaats naar de andere. Autopsie en een werkelijk traject liggen er niet aan ten grondslag.²⁴ Voor Stow daarentegen waren autopsie en zijn eigen geheugen wel degelijk belangrijke bronnen. Hij had zich voor het idee van een wandeling niet alleen geïnspireerd op Leland en Lambarde, maar ook op het concrete, ceremonieele leven in de stad, in het bijzonder op wereldlijke en religieuze processies en de oude traditie van het landmeten van vóór de opkomst van de driehoeksmeting en de professionalisering van het vak. Hij was uitstekend op de hoogte van de traditionele landmeetpraktijken ofwel ‘surveys’, want hij was er zelf bij betrokken geweest in dienst van de Londense overheid. Tijdens een traditionele ‘survey’ werd het betreffende stuk grond op rituele wijze van straat tot straat en van huis tot huis afgelopen in het gezelschap van de pachters. Net als de ceremoniën en processies vervulde zo’n ‘survey’ dus een belangrijke sociale functie.²⁵

Stow hechtte daarom veel belang aan rituele gebeurtenissen die de sociale samenhang bevorderen. Veel van die gebeurtenissen waren in zijn jeugd echter verloren gegaan. Tijdens Stows rondgang door de stad opent zich dan ook een nostalgisch panorama waarin de auteur door een roze bril terugkijkt naar het Londen van weleer: een katholiek en nog overzichtelijk stadje vol deugdzaamheid en saamhorigheid. Dat was niet alleen het Londen van Stows jeugd, maar ook het Londen van William Fitzstephen (fl. 1162-1174) de twaalfde-eeuwse biograaf van Thomas Becket (1118-1170), die een ste-

23 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, p. xcvi.

24 Zie met name Gordon, ‘Overseeing and overlooking’ (2004).

25 Zie hierover Gordon, ‘Overseeing and overlooking’ (2004); Harris, ‘Stow and the contemporary antiquarian network’ (2004); Berlin, ‘The delineation of a city’ (2000), p. 312; Manley, ‘Of sites and rites’ (1995). Over zijn bemoeienissen met grensconflicten laat Stow zich uit in zijn *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, 161-162.

denlof op Londen had geschreven.²⁶ Op deze lofzang had Stow het eerste deel van zijn *Survey* gebaseerd en hij had de Latijnse tekst als bijlage opgenomen. Wat Stow betreft, was er sinds Fitzstephen weinig veranderd, totdat in zijn jeugd de reformatie toesloeg en de stad begon te groeien, twee factoren die volgens Stow de sociale en topografische samenhang ernstig aantastten. In zekere zin is zijn geschiedenis van de stad dan ook een recente geschiedenis die grotendeels samenvalt met de spanne van zijn leven: het boek is het zeer persoonlijke relaas, vol ervaringen en herinneringen, van een hoogbejaarde ik-verteller die terugverlangt naar de goede oude tijd en daarbij wordt gevoed door zijn complexe, naar het katholicisme neigende geloofsopvattingen.²⁷

Anders gezegd: Stow klaagt. De stedelijke expansie als gevolg van de demografische groei associeert hij met vuiligheid, ziekte en verkeeroverlast. De voorsteden zijn nu zo volgebouwd

that in some places it scarce remaineth a sufficient high way for the meeting of Carriages and droves of Cattell, much lesse is there any faire, pleasant or wholsome way for people to walke on foot: which is no small blemish to so famous a city, to have so unsavory and unseemly an entry or passage thereunto.²⁸

Vanuit religieus opzicht betreurt hij het gebruik van kerken voor seculaire doeleinden, zoals huisvesting en industrie. En vooral heeft hij geen goed woord over voor het iconoclasme dat hij constateert als hij tijdens zijn wandeling de kerken bezoekt. Voortdurend wijst hij op verdwenen grafmonumenten, ‘destroyed by bad and greedy men of spoyle’.²⁹ Aan de rechtsgeleerde John Manningham (ong. 1575-1622) gaf hij zelfs toe dat hij nieuw opgerichte grafmonumenten niet altijd noemde,

because those men have bin the defacers of the monumentes of others, and soe [Stow] thinkes them worthy to be deprived of that memory whereof they have injuriously robbed others.³⁰

Zijn grootste klacht betreft echter de ‘declining time of charity’, die voor hem het einde van burgerschap en saamhorigheid betekent.³¹ Zo jammert hij dat de rijken tegenwoordig buiten de stad dure en opzichtige zomerhuisjes bouwen, ‘not so much for use or profite, as for shewe and pleasure’, terwijl vroeger dat geld werd gebruikt ‘in the building of Hospitals, and Almes houses for the poore’.³² Zijn beschrijving van de gebeurtenissen aan de Houndsditch – vlakbij Stows laatste rustplaats in Saint Andrew Undershaft (afb. 36) – is een ander saillant voorbeeld van deze teloorgang van liefdadigheid. Hier slenterden de weldoeners vroeger op vrijdagen door de straat om de bedlegerige armen, die klaarlagen achter het raam, een aalmoes toe te schuiven:

26 Arnold, ‘Städtebild und Stadtbeschreibung’ (2000), p. 252-254; Scattergood, ‘Misrepresenting the city’ (1995); Baron, ‘Medieval traditions in the English Renaissance’ (1994); Fitz Stephen, *Norman London* (1934/1990).

27 Over Stows geloofsopvattingen en nostalgie: Archer, ‘John Stow, citizen and historian’ (2004); Collinson, ‘John Stow and nostalgic antiquarianism’ (2001); Archer, ‘The nostalgia of John Stow’ (1995). De voorbeelden die hierna volgen, zijn gebaseerd op de laatste twee artikelen.

28 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 2, 72.

29 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, 208.

30 Manningham, *The Diary* (1976), p. 154.

31 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, p. 89.

32 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 2, p. 78.

Afb. 36 Foto van Stows laatste rustplaats in Saint Andrew Undershaft (1880).

In my youth, I remember, devout people as well men as women of this Citie, were accustomed oftentimes, especially on Frydayes weekly to walke that way purposely there to bestow their charitable almes, everie poore man or woman lying in their bed within their window, which was towards the streete open so low that every man might see them, a clean linnen cloth lying in their window, and a payre of Beades [=een rozenkrans] to shew that there lay a bedred body, unable but to pray onely.³³

Na de komst van een geschutgieterij werd de charitatieve idylle echter wreed verstoord. De behoeftigen werden uit hun huisjes verdreven en hun plaats werd ingeno-

33 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, p. 128.

men door pandjesbazen en handelaars in tweedehands kleding.³⁴ Vuil gewin vervangt gemeenschapszin. Waar zijn de weldoeners van weleer, zo verzucht hij, die niet uit zijn op ‘their owne private gain’, maar op ‘the common good of the Cittie’?³⁵

Jan Orlers en de Nederlandse chorografie

Bij lezing van Stows *Survey of London* vallen twee dingen op: het idee van een rondgang door de stad in navolging van Lambardes chorografie van Kent, en Stows nostalgische betoog dat de nadruk legt op liefdadigheid als sociaal bindmiddel. Is hiervan iets terug te vinden in de Leidse beschrijving van Jan Orlers?

Er zijn in principe twee modellen voorhanden waarin plaatsbeschrijvingen kunnen worden gegoten: thematisch gepresenteerd als overzicht (wat resulteert in een statische tekst die is geschreven vanuit een alwetend perspectief, verwant aan de plattegrond), of topografisch gepresenteerd als reis (dus dynamisch, verkennend, vaak met een vertellend ‘ik’, verwant aan de wandeling).³⁶ Stow had in navolging van Lambarde duidelijk gekozen voor de laatste benadering. Net als in Engeland waren de stadsbeschrijvingen in de Republiek geïnspireerd op de humanistische chorografie van landen en gewesten, en werd deze chorografische lens als het ware ingezoomd op de microkosmos van één stad. De chorografische voorbeelden in de Republiek waren echter niet gestoeld op de fictie van een reis, weerspiegeld in titels als *survey* en *perambulation*, maar werden vooral gekenmerkt door de meer statische, thematische aanpak. De meest invloedrijke chorografen, naar wie Orlers verwees (net als de meeste stadsbeschrijvers na hem), waren de Italiaanse Antwerpenaar Guicciardini, die in 1567 zijn meer op het heden gerichte *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* publiceerde, en de Hoornse Junius, die in 1570 zijn meer op het verleden gerichte *Batavia* grotendeels voltooide.³⁷ Zoals we zagen in een vorig hoofdstuk, hadden Guicciardini en Junius de belangrijkste steden per gewest voornamelijk beschreven in hiërarchische volgorde en niet in de vorm van een rondreis.³⁸ Die steden zelf kregen bovendien een topische behandeling waaraan het idee van een rondwandeling geheel vreemd is. Dat gebeurde het meest overtuigend bij Guicciardini, die vooral met zijn uitgebreide beschrijving van Antwerpen – in zekere zin de kern van zijn boek – een voorbeeld moet hebben gegeven dat latere stadsbeschrijvers ter harte hebben genomen.

Na de ‘algemene’ beschrijving van de Nederlanden en voordat Guicciardini begint met de ‘bijzondere’ beschrijvingen van de provincies, legt hij zijn lezers expliciet uit welke systematiek hij zal gebruiken:

34 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, p. 128-129.

35 Stow, *A Survey of London*, ed. Kingsford (1908), dl 1, p. 164.

36 Over het thematische overzicht en de chronologische reis als de twee principiële benaderingsmogelijkheden van elke topografische beschrijving: Certeau, *The Practice of Everyday Life* (1984); Linde en Labov, ‘Spatial networks’ (1975). Over deze twee ordeningsprincipes in de vroegmoderne tijd: hoofdstuk 5.

37 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2v.

38 Guicciardini behandelde de gewesten en daarbinnen de minder belangrijke steden in een kloksgewijze cirkel. Dat is niet zozeer een idee dat stoelt op de reis, maar op de vinger die trajecten op een landkaart uitstippelt.

Allen welcken Landen, Steden, Dorpen ende Vlecken, wy gheven sullen heur oude ende nieuwe namen, na dat ons moghelijk is: Sullen oock beschryven de gheheghentheydt ende wijdde van d'een plaetse tot d'andere: Ende eyndelijck verclaren saecken die verhalens weerdich zijn [*cosi più memorabili*], in dese steden, vlecken ende plaetsen gheschiedt ende noch geschiedende: Daer en boven noemen veel vermaerde ende doorluchtighe mannen, overmits heur edel gheslachten, oft heerlijcke deuchden [...].³⁹

Guicciardini bespreekt dus achtereenvolgens de naam, de ligging, de wetenswaardige bijzonderheden uit heden en verleden en de beroemde mannen of *virii illustres*. Guicciardini volgt die lovende en thematische opzet, die teruggaat op de principes van de stedenlof, niet alleen in zijn omvangrijke beschrijving van Antwerpen, met tal van digressies die het lovende karakter van zijn tekst moeten versterken, maar ook in de meeste andere stadsbeschrijvingen, hoewel niet altijd in een goed gestructureerd betoog.⁴⁰

Wandelen op het platteland

Chorografieën die het alternatieve model volgden – een wandeling door stad of land – ontbraken in de Republiek niet, maar ze waren wel een uitzondering. Bovendien ging zo'n gefingeerde reis, als die al werd gebruikt, niet door de stad, maar over het platteland. Dat was bijvoorbeeld het geval in de reeds meermalen genoemde *Rondleiding* (1616) door Oost-Friesland van Ubbo Emmius en ook in *Les délices de la Hollande* (1651) van Jean-Nicolas de Parival, die in het eerste hoofdstuk ter sprake kwam. De Parival ondernam vanuit zijn standplaats Leiden allerlei uitstapjes over het Leidse ommeland en naar de andere Hollandse steden, maar in zijn uitgebreide beschrijving van die stad paste hij de stadswandeling juist niet als structuurprincipe toe.⁴¹

Dat strookt met de literaire traditie in de Noordelijke Nederlanden. Ook hier vin-

39 Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Neder-Landen* (1612), p. 46; Aristodemo (ed.), *Lodovico Guicciardini* (1994), V.i.6.

40 Over de stadsbeschrijvingen van Guicciardini leze men uit Jodogne (red.), *Lodovico Guicciardini* (1991) in het bijzonder de bijdragen: Classen 'Lodovico Guicciardini's Descrittione' (1991); Desan, 'Lodovico Guicciardini' (1991) en Hallyn, 'Lodovico Guicciardini' (1991). Men raadplege ook Limberger, 'A merchant describing the city' (2008). De stadsbeschrijvingen zijn minder gestructureerd en volledig als de steden zich verder van Antwerpen bevinden, zoals bijvoorbeeld blijkt uit: Kuys, 'De beschrijving van Nijmegen' (2001). Die systematiek ontbreekt bij Guicciardini's tijdgenoot Junius, wiens beschrijvingen van de Hollandse steden wel met Guicciardini de lovende opzet gemeen hebben. Junius, *Batavia* (1588), p. 240-309; Junius, *Een seer cort doch clare beschrijvinge*, vert. Boot (1609); Junius, *Holland is een eiland*, ed. en vert. De Glas (2011), p. 308-375. Zie ook De Glas, 'Context, conception and content' (2011), p. 85 over deze stadsbeschrijvingen.

41 Dat wil niet zeggen dat burgers en stedelingen geen recreatieve wandelingen in de stad zelf maakten. Newman, *Cultural Capitals* (2007), p. 16 noemt dit 'perhaps the chief pastime of the early modern city dweller'. Zij bespreekt onder meer literaire stadswandelingen door Londen en Parijs (p. 60-75). Jan Orlers preekt Leiden uitgebreid om zijn wandelmogelijkheden, omdat de straten er stil en schoon zijn. Zijn voorkeur genoten de brede stadssingel en het Rapenburg, omdat ze met bomen waren beplant, wat vooral in de zomer voordeel opleverde. Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 36-38 en 130. Verder was de stad volgebouwd en overigens boomloos, op de burcht na, maar die was in Orlers' tijd nog in particuliere handen: Van Maanen, 'Stadsbeeld' (2003). Over recreatief wandelen op de Leidse singels: Koppenol en Hoftijzer, 'Het sociaal-culturele leven' (2003), p. 186; Van Strien, *Touring the Low Countries* (1998), p. 227-237; Van Strien, 'John Talman' (1990), p. 32-34. De beboomde grachten en singels als ideale wandelplaats komen ook voor in: De Parival, *De vermaecklijckheden van Hollandt* (1661), p. 47, 60-61. Men denke tevens aan: Brandt, *Himne en l' honneur de la ville de Leyden* (1594), fol. A4v-B1r, die schreef over liefdespaartjes op het Rapenburg, zoals we zagen in hoofdstuk 2, en aan een studentengedicht van Johan van Heemskerck uit 1622, waarin hij beschrijft hoe studenten 's avonds tegen achten, als de stadspoorten sluiten, op de versiertoeftoer gaan op het Steenschuur (het verlengde van het Rapenburg): Bostoën, 'Het zoete vrijen' (2003).

den we de stadswandeling nauwelijks terug, maar had men wel een duidelijke voorkeur voor de natuurwandeling, dat wil zeggen: recreatieve wandelingen of plezier-tochtjes door burgers uit de stad in de door de mens gecultiveerde omgeving.⁴² Zoals we zagen in het tweede hoofdstuk, treffen we die uitstapjes vooral aan in liedjes en gedichten. Zelfs in stedendichten worden we soms meegenomen op tochten rondom (maar niet: door) de stad. De landschapsbeschrijving had dan vaak idyllische en zelfs idealiserende trekjes, vooral in het werk van Samuel Ampzing over Haarlem en Cornelis Schaghen over Alkmaar.

Zulke literaire natuurwandelingen pasten niet bij ideeën over de stadsbeschrijving, de chorografie of het juiste reizen volgens de apodemische aanwijzingen. Ze hoorden daarentegen wel bij de pastorale en georgische literatuur, waarin een geïdealiseerd beeld wordt gegeven van het herders- en landleven. De pastorale literatuur met haar herders en herderinnen stelde vooral op het voorbeeld van de herderszangen van Vergilius (*Bucolica*) en de epoden van Horatius (met name de tweede, die begint met de regel *Beatus ille*). De georgische literatuur met haar lof op het landleven had Vergilius' leerdicht over de landbouw als voorbeeld (*Georgica*). De wandeling als ordeningsprincipe bestond, in ieder geval in de eerste helft van de zeventiende eeuw, vooral binnen het kader van deze buitenlevenliteratuur. Ze mondde uit in twee literair-didactische genres: het hofdicht en de arcadia. In het hofdicht wandelt de eigenaar van een buitenplaats door zijn landgoed en ziet telkens aanleiding om allerlei wetenswaardigheden en morele lessen te geven. Het andere genre, de arcadia, gaat ook terug tot de eerste helft van de zeventiende eeuw, maar werd pas populair aan het begin van de achttiende. Het bestaat uit dialogen tussen stedelingen uit de gegoede klasse, die tijdens een tochtje door het stedelijke ommeland op één of meer zonovergoten zomerdagen allerlei wetenswaardigheden uitwisselen van voornamelijk oudheidkundige en historische aard.⁴³ Deze pastorale en georgische literatuur was niet alleen maatgevend voor de rondleidingen door het stedelijke ommeland van Ampzing en Schaghen, maar ook voor andere teksten waarin het fictionele kader van een natuurwandeling of spelreisje diende als vehikel voor informatie.⁴⁴

42 Over de landschapsbeleving leze men: Verhoeven, *Anders reizen* (2009), p. 222-243; Jansen, 'Verfrissing van lichaam en geest' (1996). Over het landschap in de Nederlandse renaissance-literatuur in het algemeen raadplege men Beening, *Het landschap in de Nederlandse letterkunde* (1963).

43 Over het hofdicht: De Vries, *Wandeling en verhandeling* (1998); Van Veen, *De soeticheydt des buyten-levens* (1960). Over de arcadia's: Grijzenhout, 'Vaderlandse ouden' (2007), p. 113-116; Thijs, *De hoefslag van Pegasus* (2004), p. 77-81; Groot, 'Achtste-eeuwse arcadia's' (1985); McNeil, *The Dutch Arcadia* (1983), p. 19-31.

44 Voorbeelden zijn de dichtbundel *Den Nederduytsche helicon* (1610), de postuum uitgegeven ethica *Hert-spieghel* (1614) van de Amsterdamse koopman Hendrik Laurensz Spiegel, de trendsettende *Inleydinghe tot het ontwerp van een Batavische arcadia* (1637) van de Amsterdamse stadsbestuurder Johan van Heemskerck en *De Zaanlants arkadia* (1658) van lokaal-historicus Hendrik Jacobsz Soeteboom, die al in mijn inleiding ter sprake kwam. Over de *Helicon*: Thijs, *De hoefslag van Pegasus* (2004). Over de *Hert-spieghel*: Spiegel, *Hert-spiegel*, ed. Veenstra (1992). Over Van Heemskerks arcadia: Van Heemskerck, *Inleydinghe*, ed. Verkuyl (1982); Beening, *Het landschap* (1963), p. 201-205. Over Soetebooms arcadia: Groot, 'Achtste-eeuwse arcadia's' (1985), p. 245-246. In Soetebooms tekst wordt niet gewandeld, maar komen de converserende personages iedere dag op een andere plek in de Zaanse natuur bijeen. Verder zijn er fictionele wandelingen door een stedelijke omgeving die echter nadruk leggen op te bezoeken kroegen en bordelen, of op herinneringen aan vroeger, bijvoorbeeld: Sellin en Veenendaal, 'Een kroegentocht door oud Den Haag' (1988) uit de jaren rond 1630, Bostoen, 'Haarlem vanonder de klapperboom' (1992) waarin de inmiddels te Batavia verblijvende Lourens van Elstland (1643-1698) een droomwan-

Vooral in liedjes en gedichten bleef het primaat van de natuurwandeling ten koste van de stadswandeling ook later in de zeventiende eeuw nog gelden, al zijn er uitzonderingen zoals de stadswandelingen door Den Haag van Jacob van der Does. Twee voorbeelden zullen dit verduidelijken. Om te beginnen: één van de weinige liedjes die een wandeling door de stad Haarlem bezingen, verscheen in het *Haerlems minneduyffe* (1671). In dit vrij korte gedicht schept de ik-figuur een 'avondt-luchje': hij is klaar met zijn werk en wandelt door de stad om zich te ontspannen. Hij mijdt echter typisch stedelijke bezienswaardigheden zoals de Grote Markt met het stadhuis en de Grote of St. Bavokerk. De wandeling voert langs rustieke plekjes met bijna arcadische tafereeltjes: het Spaarne met zijn bomen aan de walkant, de Koudenhorn waar een zingende stem weergalmt over het water, de Burgwal waar loofbomen hun weldadige schaduw werpen, en de Oude Gracht waar hij stilstaat om naar spel en zang te luisteren. De idylle slaat om in een grap als hij op weg naar huis hoort hoe een vrouw haar echtgenoot voor rotte vis uitmaakt: 'Wech gingh ick, loegh, en hebt verteldt.'⁴⁵

Schepte de wandelaar van het *Haerlems minneduyffe* een avondluchtje in de stad zelf, voor de wandelaar in *Amisfoorts lofkrans* (1694) blijft de stad voortdurend op een afstand. Toch volgt Vondel-epigoon Laurens Bake (ong. 1650-ong. 1702) de standaardthematiek van het stedendicht: hij behandelt achtereenvolgens de oorsprong van de stad, haar omgeving en de deugden van de stadsbewoners. Maar de 'ik' zet geen voet in de stad. Samen met zijn muze wandelt hij door het idyllische ommeland. Hij geeft soms hoogdravende natuurbeschrijvingen waarin de herders en herderinnen niet ontbreken. Vanaf de top van een heuvel beschouwt hij eventjes het uiterlijk van Amersfoort met zijn kerken en gebouwen, maar pas vele verzen later komt hij bij de stadspoort aan. Op dat moment is het gedicht uit:

Dus [=aldus] zong myn Zangnimf, om d'Aloude stad te kroonen,
Met onverwelkbre lof, op helden en herder toonen;
Bevryd van zorg en druk, en buiten Stads gedruis,
En bragt haar Dichter, met den spaden avond, t'huis.⁴⁶

Bakes stedendicht behelst een wandeling door de omgeving, ver weg van alle stress, lawaai en drukte die eigen is aan de bebouwde kom. Op die manier heeft hij niet alleen 'op helden toonen' een epos of heldendicht geschreven – dat wil hier zeggen: een lofzang in verheven stijl –, maar ook 'op herder toonen' een herderdicht. *Amisfoorts lofkrans* is dus een stedendicht in de vorm van een herderdicht. De natuurwandeling heeft het gewonnen van de stadswandeling.⁴⁷

deling maakt door zijn geboortestad waarin hij zich de straten en bewoners herinnert uit ongeveer 1665, toen hij er nog woonde, en Hennin, *De zinnijke gedachten* (1681), p. 35-111 waarin de inmiddels naar Leeuwarden verhuisde predikant Jacob de Hennin door Den Haag wandelt met een vergelijkbare thematiek. Over Van Elstland en zijn wandeling leze men verder: Bostoën, 'De Van Elstlands' (1993), 'Rederijkerij te Batavia' (1992), 'Dat lyckent wel ongs dorp' (1988), 'Nieuw licht' (1988).

45 *Haerlems minneduyffe* (1671), p. 76-79. Dit is het enige van de door Grootes, 'Het liedboekje' (1993), p. 105 genoemde gedichten dat door de stad voert.

46 Bake, *Amisfoorts lofkrans* (1694), p. 16. Mijn cursivering.

47 Over Bake: Stronks, *Stichten of schitteren* (1996), p. 197-303, die zijn opvattingen over het gebruik van mythologie be-

Wandelen door de stad

In de Republiek gingen wandeling en natuur dus samen, maar wandeling en stad zeker niet. Daarin kwam verandering in de stadsbeschrijvingen in proza van de jaren 1660, ongeveer een halve eeuw na Stow en Orlers. In Amsterdam verschenen toen stadsbeschrijvingen door de blijspeldichter Melchior Fokkens en de Duitse letterkundige Philipp von Zesen die zich voor het eerst expliciet op bezoekers aan de Amstelstad richtten en die omwille van dat nieuwe lezerspubliek het idee van een of meer gefingeerde stadswandelingen incorporeerden. Zij beschreven de straten en gebouwen in een geografisch logische volgorde, zonder volledig met de Orlersiaanse traditie te breken.⁴⁸

De *Beschryvinge der wijdt-vermaerde koop-stadt Amstelredam* (1662) van Melchior Fokkens was blijkens de titelpagina bestemd voor alle inwoners en 'alle liefhebbers, die genegen zijn deze Stadt met kennis te besichtigen.' Het boek was daarom dun, in een handzaam formaat uitgegeven, en besteedde opvallend weinig aandacht aan de geschiedenis en stadsregering, maar juist veel aan het schetsen van de plattegrond en het beschrijven van het uiterlijk van de gebouwen. Bovendien geeft Fokkens praktische informatie over de grachten, pleinen en straten, waar bepaalde neringen zijn geconcentreerd of waar beurtschepen en postdiensten opereren.⁴⁹ Zijn schatplichtigheid aan de traditie (waarnaar hij in zijn voorrede ook verwijst) blijkt uit de traditionele driedeling die hij toepast: hij opent met korte uiteenzettingen over de oorsprong van de stad, haar ligging aan het water, en haar geschiedenis. Hij besluit met beschouwingen die 'Amsterdams groote heerlijkcheyt' moeten bewijzen door vergelijkingen te trekken met Rome

handelt (waarvan Bake veel gebruik maakt in zijn stedendicht); NNBW, dl. 2, kol. 79-81. Bijna 90 jaar eerder had Justus Lipsius de stad Leuven op een vergelijkbare manier beschreven. Zijn boek is een stadsbeschrijving in proza die is gefundeerd op grondig bronnenonderzoek. Het is gegoten in de vorm van een gesprek dat de geleerde al wandelend voert met vier van zijn leerlingen. Net als bij Bake wandelt men niet door de stad, maar door het stedelijke ommeland. De gesprekspartners zien de stad alleen van een afstand. Papy, 'The use of medieval and contemporary sources' (2002); Lipsius, *Leuven*, ed. en vert. Papy (2000).

48 Behalve in Amsterdam, vinden we in de jaren 1660 de koppeling van een stadswandeling met toeristische motieven ook in Jacob van der Does' lange stedendicht 'sGraven-hage (1668), dat in hoofdstuk 2 ter sprake kwam. Van der Does merkt op (p. 6) dat hij zich verplicht heeft gevonden om met zijn beschrijving 'ieder op te wecken | Die hier niet is geweest, om hier na toe te trekken: | Of die der is geweest te thoonen, hoe 't in 't kort | Heeft toegenomen, en noch daeglijcx grooter wordt.' De idee van een stadswandeling was onder meer ontleend aan reisgidsen, die soms de vorm kregen van reisverslagen door de regio: de *Wegh-Wyser* [...] door Vranckryck (1647) bestaat bijvoorbeeld uit een verslag van vijf reizen die de lezer meenemen op een rondreis door Frankrijk, beginnend en eindigend in Straatsburg. Parival, *Les délices de la Hollande* (1651) had zijn wandelingen en tochtjes over het platteland en naar de Hollandse steden eveneens voor bezoekers opgenomen, aanvankelijk buitenlandse studenten in Leiden, maar in latere edities bediende zijn boek een breder toeristisch publiek: Van Strien-Chardonneau, 'Leiden' (2006).

49 Haitsma Mulier, 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam' (1998), m.n. p. 110-111; Van Melle, 'Waar vindt men uw's gelijk' (1997), p. 272-275; Van der Zande, 'Amsterdams stads-geschiedschrijving' (1985), p. 223. Zij noemen het werk terecht een gids en wijzen op de overwegend topografische informatie en op het zakformaat. Fokkens' concentratie op 'de uyerlijke hoedanigheyt' in plaats van op de geschiedenis en regering, was Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam* (1693), fol. *2r al opgevallen. Ik baseer me op de eerste en tweede druk van Fokkens' tekst. De derde druk (1664) was grondig herzien en blijkens de titelpagina door 'verscheyde Liefhebbers te zamen gesteld'. Volgens NH 97, waren dat mogelijk Tobias van Domselaer en Isaac Commelin. NH wijst op de grote overeenkomsten met de teksten in Van Domselaers verzamelbundel *Beschryvinge van Amsterdam* (1665) die al snel bij dezelfde uitgever, Marcus Willemsz Doornick (fl. 1658-1702), zou verschijnen met hoofdstukken van onder meer Commelin en Van Domselaer zelf.

en Parijs. Vooral voert hij allerlei bewijzen aan voor het uitgebreid beschreven bestuur van de stad, dat met de best mogelijke instellingen en wetten de handel bevordert, de interne vrede bestendigt, en het stedelijke leven oliet en smeert.⁵⁰ De kern van het boek, ruim twee derde van het totaal, is echter gewijd aan 'de gedaante der Stadt'.⁵¹ Hier begint Fokkens met een verkenning van de stedelijke ruimte in de vorm van een aantal wandelingen, die hem over het Damrak voeren, langs het IJ, en in een zigzagbeweging door de stad over de grachten en dwarsgrachten; ten slotte noemt hij, beginnend op de Dam, ook de belangrijkste straten en verkeersaders.⁵² Tijdens die verkenningstocht beschrijft hij kort en bondig wat de wandelaar aan bezienswaardigheden tegenkomt en wijst hij vooruit naar de uitgebreidere besprekingen die op de wandelingen volgen. Die besprekingen zijn dan weer op traditionele wijze gerangschikt in wereldlijke gebouwen, kerken, en overige bezienswaardigheden.⁵³

De combinatie van stadswandelingen met informatie over (het uiterlijk van) de gebouwen werd verder doorgevoerd door Philipp von Zesen, wiens *Beschreibung der Stadt Amsterdam* (1664) weleens de eerste 'Baedeker' van Europa is genoemd (afb. 37). Zijn autobiografische roman *Adriatische Rosemund* (1645), die zich grotendeels afspeelt in Amsterdamse en Utrechtse patriciërshuizen, was beïnvloed door Van Heemskerks *Batavische arcadia* (waarin eveneens feitelijke informatie in een fictionele vertelling wordt ingelast).⁵⁴ Ook Von Zesen schreef voor bezoekers aan de Amstelstad, vooral voor een

50 Fokkens, *Beschrijvinge* (1e dr., Doornick, 1662), p. 1-48 en 312-344 met op p. 317-318: 'Nu zullen wy ordentlijk verhalen hoe deze Stadt loffelijk geregeert wordt, welke bestieringe veroorzaakt de goede welvaert, en geruste wooninge dezer inwoonderen.' De vergelijkingen met Rome en Parijs, en de lof op het Amsterdams bestuur zijn in de tweede druk uitvoeriger: Fokkens, *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam* (2e dr., Doornick, 1662), p. 312-353.

51 Fokkens, *Beschrijvinge* (1e dr., Doornick, 1662), p. 58.

52 Fokkens, *Beschrijvinge* (1e dr., Doornick, 1662), p. 58-99. De wandelingen langs het IJ, over de grachten en de dwarsgrachten beginnen bij of in de buurt van de Haarlemmerpoort. Op p. 92-98 doorloopt hij 'de voornaamste straten', beginnend bij de Dam, zonder deze noodzakelijkerwijs in de vorm van een wandeling met elkaar te verbinden. Hij concludeert op p. 98-99: 'Heel kort hebben wy nu de Stadt deur loopen, maar veel niet genoemd, alleen de aanzienlijkste en voornaamste plaatsen hebben wy beschreven.' Uit nader onderzoek zal moeten blijken of dit dezelfde routes zijn als ambtenaren toepasten voor hun belastingregisters.

53 Fokkens, *Beschrijvinge* (1e dr., Doornick, 1662), p. 99-186 (de wereldlijke gebouwen, beginnend op de Dam), 186-239 (de kerken), 239-250 (de instellingen met betrekking tot 'de oeffeninge der harsenen, des verstants, tot de oeffeninge der lichamen' (p. 242), met name de scholen, doelen, wapenhuizen en de schermeschool, en voor het topografische gemak gelijk maar de bij de schermeschool gelegen klokgietterij, steenhouwerij en stadsschouwburg), 251-286 ('alle de Godts-huyzen' en andere sociaal-maatschappelijke instellingen zoals de werkhuizen), 286-312 (een trits andere instellingen, zoals de markten, doolhoven en de vroegere kloosters en kapellen). Deze thematische ordening past hij toe 'om dat de Lezer met vermaak leeze, en geen verdriet ontfaenge in 't bezichtigen van onze wijtlichtige Stede Amstelredam' (p. 99).

54 Zie de moderne edities met commentaar van Van Ingen (2000) en Gellinek (1988) en lees verder Esser, 'Gelehrte in der Stadt' (2006), p. 332-335; Van Ingen, 'Philipp von Zesens Beschreibung' (2005); Esser, 'Schwierige Vergangenheit' (2003); Van Ingen, 'Toverij en ketterij' (2002); Van Melle, 'Met Philipp von Zesen' (1997); Van der Zande, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving' (1985), p. 223-224; Van Ingen, Philipp von Zesen (1970), p. 89-90; Schönle, *Deutsch-Niederländische Beziehungen* (1968), p. 142-146; Bientjes, *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender* (1967), p. 252-253; Bouman, *Philipp von Zesens Beziehungen zu Holland* (1916), p. 66-72. Von Zesen, *Europas erster Baedeker*, ed. Gellinek (1998), p. x-xii vermoedt dat Von Zesen eindredacteur was van een serie van vijf teksten die door verschillende medewerkers in het Duits waren vertaald voor uitgever Joachim Nosche (fl. 1645-1683); Von Zesen zou alleen de auteur van de voorrede en de narede zijn geweest. Over de *Adriatische Rosemund*, de eerste moderne Duitse roman, en de beïnvloeding door Van Heemskerks *arcadia*, onder meer in het inlassen van historische verhandelingen in het verhaal: Van Ingen, 'Toverij en ketterij' (2002), p. 183 en 186; Frijhoff en Spies, 1650 (1999), p. 586-588; Van Ingen, *Holländisch-deutsche Wechselbeziehungen* (1981), m.n. p. 16;

Afb. 37 Titelpagina van Philip von Zesens beschrijving van Amsterdam (1664).

Duitstalig publiek: in zijn voorrede aan de 'Amstelinnen' (de dochters van de Amstel) verklaart hij dat hij Amsterdams roem wil verspreiden opdat reizigers 'angelokket würden, Euch, samt eurer Stadt, in eurem schmukke zu schauen.'⁵⁵ Hij verdeelde zijn

Van Ingen, 'Philipp von Zesens Adriatische Rosemund' (1972).

55 Von Zesen, *Beschreibung* (1664), fol. A4r-v.

werk in vijf boeken die net als bij Fokkens de traditionele driedeling volgen. In tegenstelling tot zijn voorganger besteedt hij echter uitgebreid aandacht aan de geschiedenis van de stad (in de eerste twee boeken) en giet hij de gehele topografische sectie (ruim de helft van het totaal) in de vorm van twee zeer uitgebreide stadswandelingen: de eerste kloksgewijs langs de rand van de stad en de andere dwars erdoorheen, beide beginnend en eindigend bij of vlakbij de Haarlemmerpoort (waar ook Fokkens' wandelingen waren begonnen). Hij geeft nauwkeurig aan hoe hij loopt, noemt altijd de belangrijkste straten en grachten die hij tegenkomt, en staat voortdurend stil bij de bezienswaardigheden die hij nu eens kort en dan weer uitgebreid bespreekt.⁵⁶

Het lijkt erop dat er in de eerste twee stadsgidsen van Amsterdam bewust werd gekozen voor een ander structuurprincipe dan in de traditionele stadsbeschrijvingen gebruikelijk was. Dat mechanisme was ook in werking in Londen en Parijs. Als eerste gids voor de Engelse hoofdstad geldt *The Present State of London* (1681) door de dissenter Thomas de Laune (1635-1685). Dit boek verscheen in handzaam duodecimoformaat en groepeerde de informatie 'in a method wholly new', waarbij de auteur zich afzette tegen de wandeltraditie die was begonnen bij Stow. Hij koos voor een systematische benadering met veel alfabetische lijsten. Bovendien richtte hij zich conform de titel op 'the Present State of this City' met slechts een beperkte hoeveelheid historische informatie.⁵⁷ Rond deze tijd begonnen in Londen ook alfabetische adresboeken te verschijnen.⁵⁸ De eerste op bezoekers gerichte gids voor Parijs zette zich niet af tegen een

56 De eerste wandeling op p. 167-222 en de tweede op p. 222-370. Van Melle beschrijft de eerste wandeling en geeft ook een kaartje met het traject. Op de stedelijke bestuursvorm gaat Von Zesen overigens niet diepgaand in (p. 371-386). Het idee van dergelijke stadswandelingen werd overgenomen door onder andere *Les délices de Leide* (1712) dat aldus Smith, 'Wandelen' (2006), p. 187, was bestemd 'voor het praktisch gebruik van de toeristische wandelaar' en geschreven door Jean de la Faye (ong. 1670-1738?). De kern van dit boek bestaat uit een aantal stadswandelingen, die beginnen bij de Witte Poort, waar de trekschuiten uit Den Haag en Delft aankwamen. Er wordt ook aandacht besteed aan voor de bezoeker nuttige informatie, zoals herbergen en jaarmarkten. Tevens verschenen er stadswandelingen in de vorm van burleske gedichten: *Le Jolle, Description de la ville d'Amsterdam* (1666). De verteller geeft een toeristische rondleiding van maandag tot en met zaterdag. 's Ochtends komt hij de bezoekers in hun herberg wekken (en scheldt hen dan uit omdat ze nog slapen) en 's avonds neemt hij weer afscheid. De gids geeft allerlei geestig commentaar, maar toch ook nuttige informatie. Maandag is bijvoorbeeld geheel gewijd aan een bezoek aan het stadhuis. Het gedicht is opgedragen aan de heren die de Amsterdamse grachten onderhouden, want de stad is gemaakt van de smerigheid die in de grachten drijft (p. 317): 'Amsterdam, quoy qu'on la louë, l'Est faite de merde & de bouë'.

57 Lees hierover Webb, 'Guide books' (1990); Harris, 'London guidebooks' (1984). Howell, *Londinopolis* (1657) volgde nog het Stowiaanse model van een wandeling met randwerk. Merritt, 'The reshaping of Stow's Survey' (2001), p. 69-72 en Manley, *Literature and Culture in Early Modern London* (1995), p. 165 vergelijken De Laune met Stow. Een 'Historical Account' is opgenomen als appendix, maar in de beschrijving zelf speelt de geschiedenis een ondergeschikte rol. De Laune sluit overigens wel aan bij de traditie: hij opent plichtsgetroouw met een kort hoofdstuk over de oudheid en naam van de stad en een hoofdstuk over haar ligging, in totaal niet meer dan vijf bladzijden. De meeste ruimte werd vervolgens ingenomen door een 200 bladzijden tellende verhandeling over de 'Increase, Magnitude, Publick Structures, and number of Inhabitants', systematisch verdeeld in secties over de verschillende soorten instellingen en gebouwen, die zijn opgenomen in alfabetische volgorde. Het vierde hoofdstuk behandelt het wereldlijke en religieuze bestuur en het laatste gaat uitgebreid in op de Londense handel, onder meer met lijsten van de gildes en een uitputtende bespreking van de post- en vervoersdiensten (met alfabetische lijsten van bestemmingen en lijsten met de tarieven en reglementen). De Laune sluit zijn boek af met 'An Historical Account of the most Memorable Wars, Tumults, Fires, Epidemical Diseases, Rarities, Accidents, &c. that have happened in the City of London: Briefly abstracted from Ancient and Modern Writers' (p. 443), maar niet in chronologische volgorde, en een appendix met de namen van de stadsbestuurders (p. 475-478).

58 Het eerste specimen verscheen in 1677 onder de veelzeggende titel *A Collection of the Names of the Merchants Living in and about the City of London*. Corfield, 'Giving directions to the town' (1984); Goss, *The London Directories* (1932).

wandeltraditie, maar juist tegen de geleerde *antiquités*; daarom koos Germain Brice (1652-1727), die zelf toeristische rondleidingen door de stad verzorgde, voor de wandeling als ordeningsprincipe.⁵⁹ Zijn *Description nouvelle de ce qu'il y a plus remarquable dans la ville de Paris* (1684) richt geheel en al op buitenlanders die Parijs bezoeken als onderdeel van hun *grand tour*. Net als zijn Londense tegenhanger laat Brice al te veel details en historische informatie achterwege en verwijst hij zijn lezers daarvoor naar de beschikbare antiquarische stadsbeschrijvingen ('il est fort peu necessaire à un Etranger de sçavoir ces sortes de choses') maar geeft hij wel beschrijvingen van bijzondere gebouwen ('ils aimeront bien mieux sans doute la description d'un Cabinet, d'une Bibliotheque ou d'un Appartement bâti à la moderne, que la lecture des Epitaphes').⁶⁰

Leidse geheugenplaatsen

In de Republiek volgde het chorografische betoog in lands- en stadsbeschrijvingen dus geen topografisch, maar een thematisch patroon. Zo'n thematische aanpak is bij uitstek geschikt om op systematische wijze een stedelijk zelfbeeld te formuleren, veel meer dan bijvoorbeeld een chronologische geschiedenis of een wandeling door de straten en wijken. In tegenstelling tot Stow, die zich meer richt op een ontdekkingsreis door Londen dan op het formuleren van een positief zelfbeeld, en die meer geïnteresseerd is in zijn eigen ervaringen en nostalgische overpeinzingen dan in het verschaffen van een verhaal waarin een deel van de stadsgemeenschap zich kan herkennen, formu-

59 Over Brice en zijn boek: Sohn, 'Mehr als 2000 Jahre Pariser Stadtgeschichte' (2001), p. 217-218; Chabaud, 'Les guides de Paris' (2000), p. 95-96; Chabaud, 'Images de la ville' (1998), p. 340-341. Ik laat Georges Dechuyes' *Le guide de Paris* (1647) buiten beschouwing. Deze gids was geheel gevuld met strikt alfabetische lijsten (zonder commentaar) van straten, bruggen, pleinen, scholen, hotels, postdiensten enz. De informatie was bestemd voor het gemak van de bezoeker, zoals de titelpagina vermeldt: 'pour la commodité des Estrangers et de ceux qui ont des procez et des affaires.'

60 Brice, *Description nouvelle* (1684), fol. A3r-v. Het is niet mijn bedoeling om de verdere ontwikkeling van de (toeristische) stadsgids in de Republiek te volgen, maar wel moet hier worden geconstateerd dat dergelijke voor bezoekers bestemde werken in de loop van de achttiende eeuw steeds populairder werden, de traditionele trits geschiedenis-topografie-bestuur grotendeels achter zich lieten, en zowel een alfabetische (bijvoorbeeld *Guide de la Haye*, 1705), thematische (bijvoorbeeld *Wegwyzer door Amsterdam*, 1713) als topografische (d.w.z. volgens een wandeling gestructuurde, bijvoorbeeld *Les délices de Leide*, 1712) ordening konden hebben. Zelfs het arcadische procédé kwam voor, waarin een dialoog tijdens een rondwandeling het kader vormt: zie Groot, 'Achtste-eeuwse arcadia's' (1985), p. 248 voor een niet-gerealiseerd plan van een arcadia over de stad Rotterdam, en *Le guide d'Amsterdam* (1701) voor een vroeg voorbeeld van een gepubliceerde stadsgids in dialoog- en wandelvorm. De nadruk ligt niet overwegend op de oudheden en de geschiedenis (zoals in arcadia's), maar op de contemporaine topografie en de voor bezoekers nuttige en praktische informatie, bijvoorbeeld over de verschillende religies die men in de stad aantreft, hoe de posterijen werken, of welke in- en uitvoerrechten er op verschillende producten in de Verenigde Provinciën moeten worden betaald. Ten slotte verschenen er ook platenboekjes in het Nederlands en Frans, waarschijnlijk voor het eerst in de jaren 1660 bij uitgever Marcus Willemsz Doornick. Van Bleyswijck was op zoek naar dat platenboekje van Doornick, dat de enig beschikbare uitgave was 'van de gebouwen van Amsterdam' en dat bij de uitgever zelf te verkrijgen was voor 1 gulden, zoals blijkt uit een brief van Jan van Wieringen aan de Delftse stadsbeschrijver d.d. 14 oktober 1675 (GAD 1e afd. 902). In latere edities (die verschenen bij andere uitgevers) werden de afbeeldingen voorzien van commentaar in het Nederlands en Frans en van een wegwijzer met lijsten van de straten en grachten: *Alle de voornaamste gebouwen der wydvermaarde koopstad Amsterdam* (z.j.=niet voor 1682) en *Beknopte beschryving van alle de voornaamste gebouwen der wydvermaarde koopstad Amsterdam* (1713), (1741) en (1749). Lees hierover: Van Eeghen, 'Illustraties van de zeventiende-eeuwse beschrijvingen' (1974) en 'Petrus Schenk' (1974); NH 104.

leert Orlers heel bewust een stedelijk zelfbeeld.⁶¹ Dit hangt hij op aan een aantal thematische zwaartepunten en aan een ethisch profiel van de burgers.

De thematische zwaartepunten, die we als *lieux de mémoire* of 'plaatsen van herinnering' kunnen beschouwen,⁶² hangen thematisch met elkaar samen en komen voor iedereen die bekend is met Leiden allerm minst als een verassing: het beruchte beleg en ontzet, de beroemde universiteit en de bloeiende lakennijverheid. Niet alleen ruimt Orlers voor deze onderwerpen de meeste ruimte in, ook zijn het vooral deze onderwerpen die met kopergravures worden geïllustreerd. Het beleg en ontzet van 1573-1574 is daarbij ongetwijfeld het kernpunt. Waar Pontanus de geschiedenis van Amsterdam plaatst in het kader van de geschiedenis van Holland, ingedeeld volgens de regerende graven en gravinnen, is Orlers' chronologische geschiedenis een opeenvolging van de belegeringen van de stad, culminerend in het ontzet van 3 oktober. Dit onderwerp vult bijna een kwart van het boek, krijgt bijna de helft van de illustraties en heeft een eigen woord vooraf.⁶³ Bovendien convergeren Orlers' zwaartepunten tot een samenhangend verhaal met 1574 als draaipunt – een verhaal dat bovendien de uniciteit van de stad uitmaakt. De stedenbouwkundige geschiedenis van de stad, met haar opvallend aantal stadsvergrotingen, is te danken aan de bloei van de lakennijverheid, waarmee – zo meldt Orlers – twee derde van de Leidenaars zijn brood verdient.⁶⁴ De ontwikkeling van deze nijverheid plaatst Orlers in het feitelijke en symbolische kader van het beleg: vóór 1574 was de oude nijverheid kwijnende, na 1574 introduceerden Zuid-Nederlandse immigranten de succesvolle nieuwe draperie (afb. 38).⁶⁵ De universiteit, ten slotte, is aan Leiden gegeven als compensatie voor het tijdens de belegering geleden leed.⁶⁶

61 Deze thematische opzet is bij uitstek geschikt voor het formuleren van een stedelijke identiteit. Voor Frankrijk is er bijvoorbeeld op gewezen dat er steeds minder 'antiquités' of thematische stadsbeschrijvingen verschenen omdat deze een stedelijke identiteit formuleerden, gegrondvest in de monumenten en instellingen, die steeds minder paste bij de monarchale, centralistische politiek: Dolan, 'L'identité urbaine et les histoires locales' (1992); Ballon, *The Paris of Henri IV* (1991), p. 247-249.

62 Over *lieux de mémoire*: Wesseling, *Plaatsen van herinnering* (2005); Van Sas, 'De vaderlandse herinnering' (1995); De Boer en Frijhoff (red.), *Lieux de mémoire* (1993).

63 Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers schetst Leiden' (2001). De voorrede in Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 327-328. In de drempeldichten die Daniël Heinsius (fol. *4r-**2r) en Petrus Scriverius (fol. **2v-***1v) schreven staat het beleg en ontzet eveneens centraal – voor andere onderwerpen is nauwelijks aandacht. Ook Ampzing had de belegering uit de jaren 1570 tot een van de kernpunten van zijn stedenlof gemaakt (zie bijvoorbeeld Dorren, *Eenheid en verscheidenheid* (2001), p. 195-202; Van Nierop, 'How to honour one's city' (1993), p. 278-279). Omdat Amsterdam aan Spaanse zijde was gebleven, moest Pontanus grotendeels aan de recente oorlogshandelingen voorbijgaan (Esser, 'Schwierige Vergangeneit' (2003); Van Nierop, *Het foute Amsterdam* (2000); Haitsma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 106). Het beeld dat Pontanus presenteert is mijns inziens dan ook niet geënt op de deugdzaamheid van de bevolking, waarop Orlers en Ampzing vooral de nadruk lijken te leggen, maar op de macht van de stad die als handelsmetropool het oude Rome en ook het moderne Venetië en Antwerpen evenaart en zelfs overtreft. Het zijn de regeringsinstellingen, de prachtige gebouwen en de bloeiende zeevaart die breed worden uitgemeten en het beeld van een rechtvaardig bestuurde, rijke en ondernemende handelsstad met een grote macht in Holland moeten bewerkstelligen. Daarbij contrasteerde Pontanus het onaanzienlijke en vrij recente begin met de pas verworven, grote bloei.

64 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 26-33 en 195 (over het belang van de lakennijverheid).

65 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 176-194.

66 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 129. Hiermee sloot Orlers ongetwijfeld aan bij het heersende stedelijke zelfbeeld dat door de bestuurselite werd gepropageerd. Hoewel Leidens reputatie vooral lijkt te hebben berust op de universiteit, werd het zelfbeeld meer bepaald door de lakennijverheid, volgens: Stapel, 'Tuyn van heel Holland' (2006). De rol die het beleg en ontzet in beide gevallen heeft gespeeld, valt evenwel niet te onderschatten. Juist het beleg en ontzet werd

Afb. 38 Ontwerp voor een gebrandschilderd raam door Isaac Claesz van Swanenburg (1602). Vader Tijd stelt de Nieuwe Nering voor aan de stedenmaagd. Die lijkt met haar lichaamstaal de Oude Nering af te wijzen.

Orlers zet dit door hem geschetste zelfbeeld bewust af tegen de andere Hollandse steden. Met nadruk noemt hij zijn boek een beschrijving van de stad Leiden in *Hollandt*⁶⁷ en plaatst hij de stad precies in het midden van het gewest⁶⁸. Bovendien toont hij aan dat Leiden een van de oudste en misschien zelfs de oudste stad in Holland is, en dat het in ieder geval ouder is dan haar belangrijkste concurrenten Dordrecht en Haarlem.⁶⁹ De stad heeft

door toneelstukken, dichtwerken, schilderijen, wandtapijten, verwijzingen op de nieuwe gevel van het stadhuis en een jaarlijkse vrijmarkt in stand gehouden als het centrale, cohesie bevorderende element in het stedelijke zelfbeeld. Vergelijkbare opmerkingen maakt ook Groenveld, 'Epiloog. Het beeld van Leiden' (2003). Men denke bijvoorbeeld aan de talloze toneelstukken over het beleg en ontzet: Bordewijk, *Lof zij den helden* (2005); Meijer Drees, 'Burgemeester van der Werf' (1992); Hogendoorn, 'Leiden in last op de planken' (1968). Hierover ook gegevens bij: Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers schetst Leiden' (2001). Over de jaarmarkt en vieringen van het ontzet leze men onder meer: Moerman en Van Maanen, *Leiden, eeuwig feest* (1986), en over de rol van de rederijders in dergelijke feestelijkheden: Van Boheemen en Van der Heijden, 'De verlossinghe van die stede' (1994). Zie ook n. 126.

67 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 1, 277 en 329.

68 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 3.

69 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 13-14, 34, 59 en 279.

ook altijd behoort tot de rijkste steden van het graafschap en doet heden ten dage alleen voor Amsterdam onder als het gaat om de bijdrage aan ‘ghemeene s’Lands middelen’.⁷⁰ Verder is de stad op Amsterdam na de grootste van Holland,⁷¹ en ook de gunstige ligging, het goed geordende straten- en grachtenpatroon, en de pracht van de gebouwen hoeven niet te wijken voor die in andere Hollandse steden en overtreffen ze daarin zelfs.⁷² Iets dergelijks geldt tevens voor de beroemde mannen.⁷³ Ook wat betreft de liefdadigheid hebben de Leidenaars zich meer dan in de buursteden beziggehouden met het stichten van particuliere hofjes.⁷⁴ En van de universiteit roemt hij meer dan eens het nut voor Holland en Zeeland, zelfs voor de daarbuiten gelegen steden en landen.⁷⁵ Voor die universiteit is de stad bovendien bij uitstek geschikt als vestigingsplaats, meer nog dan koopsteden als Amsterdam en Rotterdam, vanwege de relatieve rust en de talloze recreatieve mogelijkheden om de door het studeren vermoeide zinnen te laten verpozen.⁷⁶

Een ethisch profiel

Het is belangrijk te constateren dat tot dat zelfbeeld ook een ethisch profiel hoort. Het schetsen van een dergelijk profiel hoorde niet tot het standaardrepertoire van de apodemische stadsbeschrijvingen, maar was vooral geïnspireerd op de traditie van de stedenlof. Die was, zoals we in een eerder hoofdstuk zagen, volgens de redenaar Quintilianus gebaseerd op de lof van personen, aangevuld met zaken die specifiek voor steden zijn. In grote lijnen moest dan niet alleen het voor steden specifieke onderwerp ‘ligging’ worden behandeld (de topografie), maar ook de aan de personenlof ontleende stichting van de stad (de geboorte) en de burgers (de kinderen). Volgens retorici zoals de vierde-eeuwse Menander en de zestiende-eeuwse Julius Caesar Scaliger moesten deze burgers worden beoordeeld volgens de vier kardinale deugden: verstand (*prudentia*), rechtvaardigheid (*justitia*), dapperheid (*fortitudo*) en gematigdheid (*temperantia*). Aangezien de aanwijzingen voor het gebruik van deze deugden vooral kwamen van de stedenlof en niet van de reiskunde, is het niet verwonderlijk dat juist in de Haarlemse beschrijving van Samuel Ampzing uit 1628, in essentie een stedendicht aangevuld met historisch materiaal in proza, veel aandacht is voor deugden en deugdzaamheid, terwijl dit voor Pontanus, die voornamelijk het chorografische model volgt, veel minder belangrijk is. Terwijl Ampzing een gedeelte van zijn tekst structureert volgens de deugden die de Haarlemmers zouden hebben (zoals we zagen in hoofdstuk 2), moeten

70 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 34-36.

71 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 36.

72 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 36-37 en 208.

73 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 208.

74 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 105 en 111.

75 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 129 en 142, zie ook 156 en 172-173 voor het Statencollege. De lakennijverheid – niet exclusief voor de stad – wordt niet tegen de buursteden en –landen afgezet, hoewel Orlers vermeldt dat de producten van de Leidse nijverheid naar andere steden en landen worden geëxporteerd; dit wordt vooral afgeschilderd als nuttig voor de stad zelf (p. 198).

76 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 38. Zie n. 41.

we bij Orlers door het hele boek bladeren om de deugdcatalogus te achterhalen die hij aan de Leidenaars toeschrijft.⁷⁷

Het beeld van deugdzzaamheid dat Orlers schetst, is enerzijds gekoppeld aan de cardinale deugden uit de neostoische moraalfilosofie – en zoals we in de volgende paragraaf zullen zien ook aan de drie christelijke deugden – en anderzijds is het verbonden aan de zwaartepunten van zijn betoog.

We beginnen bij de wijsheid, die onderdeel was van de overkoepelende deugd *prudentia*. Deze moest onder meer blijken uit de beschrijving van één van de zwaartepunten: de universiteit met haar bijbehorende instellingen.⁷⁸ Hier benadrukt Orlers het grote nut voor de stad, het gewest en de hele Republiek en legt hij uit dat dat nut moet worden toegeschreven aan ‘de vlijdt ende neersticheyt’ van de studenten en docenten, die ‘wijsheydt ende verstant’ kweekt alsmede ‘alle Christelicke deuchden’, die hier overigens niet worden uitgewerkt.⁷⁹ Hieraan moeten nog de *virii illustres* worden toegevoegd, waartoe Orlers niet alleen de geleerden, maar ook de vorsten en de schilders rekent. Uit de bespreking van de vermaarde mannen blijkt namelijk dat Leiden zich al mocht beroemen op een groot aantal wijzen en geleerden, toen de academie nog niet was gesticht.⁸⁰

Maar wijsheid is niet alleen een zaak van individuen, die blijkt uit het aantal beroemde beoefenaars van de wetenschappen. De retorica en ethica leren ons dat het ook betrekking heeft op de samenleving en het stadsbestuur – *prudentia* als verstandige aanpak van het bestuur in plaats van persoonlijke wijsheid –, wat kan blijken uit de uitstekende wetten die de overheid uitvaardigt.⁸¹ Ook dit *prudentia*-concept werd verbonden aan een zwaartepunt: de lakennijverheid. Vooral de talloze keuren en ordonnanties die de nering stimuleerden en reguleerden, zijn Orlers’ getuigen van deze wijsheid van het ‘burgherlyck leven’.⁸² Hij citeert er vele en laat niet na voortdurend te wijzen op ‘de naerstighe toesicht ende sorghe vande Magistraten’ die weten ‘datter gheen Neringhe ofte handelinghe bestendich oft gheduyrich can blijven, ofte ten zy sake datmen die onderhoudt met goede ofte bondighe Wetten, Keuren ende Ordonnantien’.⁸³

77 Soms wijdden ook stadsbeschrijvers een aparte sectie van hun boek aan de goede karaktereigenschappen van de burgers en inwoners, zoals Dirk van Bleyswijck deed in het besef dat ‘De edifitien ofte gebouwen, noch Wallen en grachten sonder de Burgers, en maecten geen welstand van een Stad, maer d’Inwoonders alleen zijn de ziel en behoudenis van de selfde, daer in tegendeel de gebouwen, wallen en muyren sonder d’inwoonders geconsidereert, niet meer dan een woeste plaetse ofte graf-stede soude zijn.’ Van Bleyswijck, *Beschryvinge der stad Delft (1667-1680)*, p. 683.

78 Orlers, *Beschryvinge (1614)*, p. 128-176. De bijbehorende instellingen zijn het Statencollege en het Waalse College.

79 Orlers, *Beschryvinge (1614)*, resp. p. 142, 142 en 172.

80 Orlers, *Beschryvinge (1614)*, p. 208-276. Orlers maakt dit punt op p. 208. Over de *virii illustres* bij Orlers leze men onder meer Sluijter, *Vervondering over de schilderijenproductie (2003)*; Verbaan, ‘Jan Janszoon Orlers schetst Leiden’ (2001).

81 De tweedeling in individuele wijsheid en bestuurlijke verstandigheid wordt genoemd door Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor (1981)*, p. 69 en Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), III.5, 23-24. Orlers wijst bij zijn bespreking van de universiteit, de *virii illustres* en de textielnijverheid op verschillende vormen van *prudentia*: de individuele wijsheid wordt aangetoond aan de hand van de universiteit en de geleerde mannen, terwijl de bestuurlijke verstandigheid blijkt uit de uitstekende wetgeving, vooral inzake de textielnijverheid. Orlers, *Beschryvinge (1614)*, p. 128-176 (universiteit met bijbehorende instellingen), 176-198 (nijverheid) en 208-276 (*virii illustres*).

82 Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), III.5, 23.

83 Orlers, *Beschryvinge (1614)*, p. 181. Hij citeert keuren en ordonnanties op p. 122 en 176-198.

Een tweede kardinale deugd waar Orlers met nadruk op wijst en die hij verbindt met één van de Leidse geheugenplaatsen, is dapperheid of *fortitudo* en het daaronder ressorterende concept van 'trouw'. Beide blijken volgens de theorie in tijden van oorlog en tegenspoed.⁸⁴ Als Orlers het beleg en ontzet van 1573-1574 bespreekt, wijst hij dan ook voortdurend en nadrukkelijk op de Leidse 'vroomheyt ende stantvasticheyt'.⁸⁵ Vooral op drie punten wil hij de aandacht vestigen, zo vertelt hij in de aparte inleiding op het lange hoofdstuk over dit onderwerp. Het eerste is de standvastige reactie (lees: trouw aan Oranje) van het stadsbestuur op de brieven van de Spaanse legeraanvoerder en de Leidse glippers (dat zijn uitgeweken burgers), die de stedelijke overheid opriepen tot capitulatie. Het tweede is de *moed* waarmee de stadsbevolking guerrilla-aanvallen ondernam op de belegeraars. Orlers vertelt dat zij zo graag wilden vechten dat de overheid hen in bescherming moest nemen en verdere guerrilla-aanvallen officieel verbood. Het derde punt diende ten slotte om het beeld van de Leidse trouw en moed te versterken, door te wijzen op de grote 'hongher, kommer, ende ellende' waaronder allen die in de stad verbleven, hadden geleden en waaraan niet minder dan 6.000 zielen waren bezweken (afb. 39a en b).⁸⁶

Toch noemde Orlers de 'grootte murmuratione' die door de hongersnood en het uitblijven van het ontzet in de stad was ontstaan. Sommigen pleegden zelfs 'verborghe aenslaghe' en waren ten stadhuize verschenen om voedsel op te eisen. Enkele bestuursleden begonnen te wankelen en verkondigden dat de Spaanse legeraanvoerder bij een eventuele capitulatie wel genade zou tonen. Toch bleef volgens Orlers de stedelijke overheid standvastig, net zoals ze niet was bezweken onder de druk van de toegezonden brieven. Burgemeester Pieter Adriaensz van der Werff (1529-1604) had zelfs zijn lichaam ter consumptie aangeboden om de honger te stillen en overgave te voorkomen. Bovendien vermeldde Orlers dat het aantal onruststokers niet groter was geweest dan 300 man en dat de meeste Leidenaars trouw bleven aan de prins: 'daer warenter vele die liever in heur huysen van honger wilden sterven, dan hun inder Tyrannen handen te begeven'.⁸⁷ Op Orlers' illustratie van de 'oneenicheyt' volgt dan ook onmiddellijk een afbeelding van de 'vereeninge' (afb. 39c en d).⁸⁸ Hij verzwijgt de minder aangename aspecten dus niet, maar conform de aparte inleiding gebruikt hij ze om de uitzichtloze situatie te benadrukken en de trouw van het stadsbestuur naar voren te halen.

84 Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), p. 69; Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), V.1, 5 en 10-11. Het uitgebreide verhaal over het beleg en ontzet schrijft Orlers blijkens het aparte woord vooraf expliciet om de Leidse *fortitudo* aan te tonen. Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 327-328 en 360, zie ook 280 en 345-346.

85 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 345-346, zie ook 280.

86 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 327-328 en 360, zie ook 345-6. Het getal 6.000 komt overeen met het aantal slachtoffers dat Jan van Hout had genoemd in zijn gedicht op de nieuwe gevel van het Leidse stadhuis: Bostoen, 'Het nieuwe Leiden' (2008), p. 144. Orlers schetst een positiever beeld van de gebeurtenissen tijdens de twee belegeringen dan op grond van zijn bronnen mogelijk was en volgt in grote lijnen de tweede druk van Jan Fruytiers' *Corte beschrijvinghe* (1577), waarin de overheid niet helemaal terecht een standvastige rol krijgt toebedeeld: zie hoofdstuk 4.

87 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 365, 382, 391-393. Hij volgt zijn bron Fruytiers, *Corte beschrijvinge* (1577), fol. 24r-v.

88 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. ***4v. Die afbeeldingen waren onderdeel van een reeks van zes illustraties door Willem de Haen (fl. 1612-1620) over de honger, de sterfte, de 'oneenicheyt', de 'vereeninge', de intocht van de prinselijke troepen en de dankzegging in de Pieterskerk. Lees over deze reeks: Verbaan, 'Jan Janszoon Orlers' (2001), p. 150-156.

Afb. 39a De honger tijdens het beleg van Leiden. Gravure door Willem de Haen uit Orlers' stadsbeschrijving (1614).

Afb. 39b De sterfte tijdens het beleg van Leiden. Gravure door Willem de Haen uit Orlers' stadsbeschrijving (1614).

Afb. 39c De 'oneenicheyt' tijdens het beleg van Leiden. Gravure door Willem de Haen uit Orlers' stadsbeschrijving (1614).

Afb. 39d De 'vereenigne' tijdens het beleg van Leiden. Gravure door Willem de Haen uit Orlers' stadsbeschrijving (1614).

Rechtvaardigheid jegens God en mens

Behalve dapper, trouw, verstandig en geleerd, was de Leidse stadsbevolking ook een toonbeeld van *justitia* of rechtvaardigheid. Het is deze karaktereigenschap die het meest cruciaal is in Orlers' betoog en die bovendien het meest verwant is aan Stows nostalgische terugblik naar een liefdadig verleden vol sociale cohesie. We zullen ons daarom concentreren op *justitia*. Dit is een karaktereigenschap waarvan ethici zoals Coornhert hadden betoogd dat ze uiteenviel in rechtvaardigheid jegens God en rechtvaardigheid jegens de mens.⁸⁹ De eerste, vroomheid, vormt ons uitgangspunt. En *passant* besteden we ook aandacht aan de gematigdheid of *temperantia*, die Orlers hiermee in verband brengt, en aan de christelijke deugden, die hier eveneens een rol spelen.

Vroomheid was een vorm van rechtvaardigheid die volgens de voorschriften voor de stedenlof van Menander kon blijken uit godvrezendheid en godgeliefdheid: aan de ene kant moet worden aangetoond dat de stad door de goden geliefd is en gezegend wordt, aan de andere kant dat de stedelingen godvrezend zijn, wat onder meer kan blijken uit het grote aantal tempels.⁹⁰ Dat is het procedé dat Orlers ook volgt. Aan de ene kant toont hij aan dat de Leidenaars godvruchtige mensen zijn. Daarbij maakt hij een onderscheid tussen wat hij noemt de twee delen van de 'Goddelicke oeffeninghe'. Het eerste deel toont hij aan door te wijzen op het grote aantal kerken en kloosters dat in de katholieke tijd was gebouwd. Daarmee hadden zowel de magistraat als de burgers 'haere viericheyt ende begeerte' bewezen 'de welcke sy hadden totten dienst Godes ende de voortplantinghe der selver (hoe wel de selvighe met groote verkeerden yver ghemenght was)'. Het tweede deel is de door God zo hoog aanbevolen christelijke naastenliefde, het tweede deel van de 'Goddelicke oeffeninghe'. En ook die hadden de Leidenaars altijd 'met grooten lust ende yver gheoeffent', meer zelfs dan in de buurstedes, zoals blijkt uit de grote hoeveelheid door de overheid bestuurde sociale instellingen die voor de weduwen, wezen en armen zorgen, en het aanzienlijke aantal particuliere hofjes.⁹¹ Op deze manier wijdt Orlers zijn lange hoofdstukken over de kerken, kloosters en sociale instellingen – die essentieel zijn voor een goed begrip van Orlers' tekst – expliciet aan het bewijzen van de Leidse godvrezendheid.⁹²

Het valt op dat Orlers die goede eigenschap niet alleen formuleert als manifesta-

89 Coornhert, *Zedekunst*, ed. Becker (1942), IV.1, 5-6. Zie ook IV.3 en 4.

90 Russell en Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor* (1981), p. 63.

91 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 91-92 (en zie ook p. 66-67): 'Ghelijck de Heeren ende Regeerders deser Stede, als mede hare Inwoonderen ende Borgeren, haere viericheyt ende begeerte de welcke sy hadden totten dienst Godes ende de voortplantinghe der selver (hoe wel de selvighe met groote verkeerden yver ghemenght was) ten vollen bewesen hebben, in het oprechten ende bouwen van so vele Kercken, Cloosteren ende Conventen, als voorhenen verhaelt ende beschreven is: alsoo en hebben sy aende andere zijde, het tweede deel vande Goddelicke oeffeninghe (bestaende inde liefde tot onse even Naesten) niet willen in ghebreecke blijven, maer met grooten lust ende yver gheoeffent, ende sorghe gedragen dat de bedroefde, ellendighe, ende van Godt so hoochbevolen, Armen, Weduen, Wesen ofte Vaderloose kinderen, ende andere ghebreeckelicke Persoonen, ten vollen mochten werden onderhouden ende van alle tijdelicke havenisse versien [...].'

92 Van Bleyswijck, *Beschrijvinge der stad Delft (1667-1680)*, p. 683-684 volgt Orlers' voetspoor. Ook hij spreekt van de twee delen van de goddelijke deugden. Het eerste bewijst hij met het aantal gestichte en onderhouden kerken en kloosters, het tweede met de zorg voor de arme en ellendige personen, door a) charitatieve instellingen, b) succesvolle collectes door de diakenen en jaarlijks door de magistraat en c) allerlei privé-initiatieven.

tie van Menanders kardinale deugd der rechtvaardigheid, maar ook als verschijningsvorm van de theologale deugden, die al in de eerste brief van Paulus aan de Korinthiërs (13:13) waren genoemd: geloof (*spes*), hoop (*fides*) en liefde (*caritas*).⁹³ Het bouwen van kerken en kloosters ziet hij immers als een bewijs van de 'viericheyt ende begeerte' die men heeft 'totten dienst Godes ende de voortplantinghe der selver', dat wil dus zeggen van het geloof, terwijl de zorg voor de behoeftigen in de samenleving wijst op de 'liefde tot onse even Naesten'. Naastenliefde was (samen met de liefde tot God) een constituerend onderdeel van de theologale deugd der *caritas*. Deze christelijke liefde was al volgens Paulus de belangrijkste van de drie deugden. Op een Amsterdams rederijkersblazoen uit 1616 werd ze daarom afgebeeld te midden van haar zusters Geloof en Hoop, die haar een lauwerkrans boven het hoofd houden (afb. 40).⁹⁴ De christelijke liefde kon op verschillende manieren in praktijk worden gebracht, zo verklaarde predikant Godfridus Udemans (1581/1582-1649) in een meermalen herdrukt traktaat over de *Practycke, dat is, werckelijcke oeffeninghe van de christelijcke hoofd-deuchden* (1612). In de eerste plaats moest de christen 'verdraghen, vergeven ende vergheten, dat onsen naesten teghen ons misdaen heeft'. Bovendien diende hij zijn medemens geestelijke bijstand te verlenen 'met vermanen, vertroosten, bestraffen'. Ten slotte was het belangrijk om materiele hulp te verlenen aan hen die dat nodig hebben. Het is die laatste vorm van naastenliefde – liefdadigheid – waarop Orlers wijst.⁹⁵

93 De heidense kardinale en de christelijke theologale deugden stonden niet helemaal los van elkaar. Al sinds de middeleeuwen vormden ze volgens sommigen een groep van zeven 'hoofddeugden'. Zo schrijft Petrarca over een 'boom der deugden' met zeven takken, hoewel de hiërarchie van die takken duidelijk was: de theologale zitten boven, de kardinale onder, want de kardinale deugden hebben betrekking op de menselijke samenleving, terwijl de christelijke zich richten op de relatie met God en dus voorrang moeten krijgen. Dit onderscheid wordt bijvoorbeeld geformuleerd door Udemans, *Practycke* (1632), p. 1. Hoewel de kardinale deugden vast onderdeel waren geworden van het westerse ethische denken sinds de kerkvaders ze hadden geïntroduceerd, zoals blijkt uit het werk van Petrarca, twijfelden in de vroegmoderne tijd sommigen, zoals Calvijn, toch aan de compatibiliteit van de stoïsche deugdenleer met het christendom. Het neostoïcisme, dat in 1584 werd geïntroduceerd door de toen Leidse hoogleraar Justus Lipsius in *Twee boeken over de standvastigheid* (*De constantia libri duo*), was een doelbewuste poging om die twee met elkaar te verzoenen. Het had dus een belangrijke christelijke component. Van Petrarca's traktaat *De remediis utriusque fortunae* verscheen de Nederlandse vertaling *Troost-spieghel* (1606). Orlers had hiervan een exemplaar: Orlers, *Catalogus* (1646), fol. B11 nr. 119. Over de vertaling: Ypes, Petrarca (1934), p. 70-74. Over Petrarca's tekst: Heitmann, *Fortuna und Virtus* (1958), p. 58-69. Over de niet altijd heldere verhouding tussen kardinale en theologale deugden en over de problemen die vroegmoderne christenen soms hadden met de heidense deugden, onder meer: Veenstra, *Ethiek en moraal* (1968); Krays, 'Moral philosophy' (1988), m.n. p. 367-370 en 370-374; Reynaert, 'Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur' (1994); Bautz, *Virtutes* (1999), m.n. p. 11-14 en 103-106; Bejczy, 'Van God los' (2000); Reynaert, 'Over laatmiddeleeuwse lekenethiek en kardinale deugden' (2001); Bejczy, 'Kardinale deugden en christelijke moraal' (2002); Pansters, 'De vier dochden' (2004); Pansters, *De kardinale deugden* (2007).

94 De Amsterdams rederijkerskamer Het witte lavendel presenteerde dit blazoen op wedstrijden in 1606 en 1616. Meeus 'Een rederijkerskamer' (2010); Bleyerveld, 'De negen geschilderde blazoenen' (2006); Ramakers, 'De Const getoond' (1998). Over de iconografie van de theologale deugden leze men Hall, *Hall's iconografisch handboek* (2000), p. 118 (geloof), 147 (hoop) en 204-205 (liefde); Ripa, *Iconologia* (1644), p. 147-150 (geloof), 205-207 (hoop) en 292-293 (liefde). Volgens anderen was niet *caritas*, maar *fides* de belangrijkste theologale deugd. Bautz, *Virtutes* (1999), p. 13-14, 227-238 en 251-260. Overigens voerde de Leidse kamer De witte acoleyen de zinspreuk *Liefde is t'fondament* en presenteerde zij tijdens de grote Haarlemse rederijkerswedstrijd van 1606 een blazoen waarop eveneens een personificatie van de christelijke liefde stond, maar zonder zusters. Cornelis Meesz van Hout speelde een belangrijke rol in deze kamer. Ook zijn zoon Jan van Hout was er geen onbekende. Koppenol, 'Jan van Hout en de Leidse rederijkers' (2009), *Leids heeel* (1998), m.n. p. 103-124, 'Een tegendraadse poëtica' (1993), p. 11.

95 Udemans, *Practycke* (1632), p. 1-8 en 13-20, het citaat op p. 20. Udemans was net als Orlers contraremonstrant. Hij werd benoemd tot vice-voorzitter van de Dordtse synode. Over Udemans: Nauta (red.), *Biografisch lexicon*, 1 (1978), p. 385-386; NNBW, dl. 10, kol. 1065-1066.

Afb. 40 Blazoen van de Amsterdamse rederijderskamer Het wit lavendel met de drie theologale deugden (1616).

Door God geliefd

De Leidenaars hadden niet alleen hun liefde tot God en de medemens laten zien, maar God had ook Zijn liefde tot de sleutelstad getoond, het tweede bewijs dat volgens Menander van de stedelijke vroomheid kan worden geleverd. Dit leren we in de hoofdstukken over de stedenbouwkundige ontwikkeling, de textielnijverheid en het beleg

en ontzet. Dat Leiden in zijn lange geschiedenis tot viermaal toe moest worden vergroot, was duidelijk een teken van Zijn zegen. Ook het ontzet van 3 oktober 1574 was aan Hem te danken. Hij had toen gezorgd voor de springvloed die het Leidse ommeland deed onderlopen, zodat de belegeraars moesten vluchten en de geuzen met hun schepjes de stad konden bevrijden. Op de dag na het ontzet draaide Hij opzettelijk de wind, zodat het land weer droog kwam te staan. Dat de stad sinds het ontzet werd overgoten met de hoorn des overvloeds, was een derde bewijs van Zijn goede wil.⁹⁶ God had niet alleen de honger weggenomen, maar ook de sterfte gecompenseerd door de komst van talloze vluchtelingen uit Brabant, Vlaanderen en de andere Nederlanden. Orlers merkt op dat die immigranten – zelf was hij de zoon van een migrant uit het Prinsbisdom Luik – de bevolking hadden doen aanzwellen tot ruim honderdduizend zielen, zodat de stadsuitleg van 1610 noodzakelijk was. Dat was een onbeschroomde overdrijving, want de volkstelling van twaalf jaar later wees uit dat de stad toen nog geen 45.000 inwoners telde.⁹⁷ Bovendien vermeldde hij dat de migranten door de introductie van een nieuwe vorm van textielnijverheid, de *nieuwe draperie*, ook verantwoordelijk waren voor de economische opbloei. Op deze wijze zijn de inwoners

door de overvloedighe segheninghen Godes, (eenichsins daer toe ghebruyckende de naerstige vlijdt vande Regeerders deser Stede) also gheseghent, met Neringhe, Rijckdommen, ende wel varen, als (sonder roem ghesproken) eenighe Stadt van Hollandt ghedaen of geschiet is.⁹⁸

De demografische, stedenbouwkundige en economische groei worden dus met elkaar in verband gebracht en toegeschreven aan de Heer, die voor het bereiken van Zijn doel de magistraat gebruikte.

Maar er was een periode geweest waarin die godgeliefdheid ver te zoeken was geweest. Voor Leiden hadden de jaren 1560 en 1570 rampzalig uitgepakt. Niet alleen was de stad belegerd en de bevolking gedecimeerd, maar ook was de drijfveer van de stedelijke economie, de oude lakennijverheid, in verval geraakt, een ontwikkeling die Orlers ‘weynigh iaeren voor de laetste Belegeringhen’ plaatst.⁹⁹ Volgens hem lag de belangrijkste oorzaak voor deze tegenspoed bij de Leidenaars zelf en bij hun verstoorde relatie met de Heer in het bijzonder. De Leidse bevolking had namelijk gezondigd en daarom had God Zijn drie zwaarste straffen over hen gezonden: de oorlog, de honger en de pest. Dat zijn, zo legt hij uit,

de ordinarische straffen Godes, de welcke gemeenlicken volgen over de sonden vande Gemeenten ende Republijcken, die in tijden van goede neringe ende voorspoet weeldich ende dertel werden, ende (gelijck men seyt) als de weeldige paerden achteruylsien, ende in plaetse dat sy God almachtich voor

96 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 32-33, 190-191, 328, 404 en 415.

97 Van Dillen, ‘Summiere staat’ (1940).

98 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 32, zie ook 190-191. Orlers is zich dus terdege bewust van de immigratie van Zuid-Nederlanders en noemt deze ook als een positieve bijdrage. Dit in tegenstelling tot Esser, ‘From province to nation’ (2007), p. 270-272, die beweert dat geen van de stadsbeschrijvingen en landsbeschrijvingen immigratie noemt, laat staan daar positieve aspecten aan verbindt en daarbij Ampzing, Pontanus en Orlers als getuigen aanroept.

99 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 187.

sodanige groote genade souden dancken ende loven, ende hem na sijne heylige Geboden gehoorsamen, vertoornen ende tot gramschap verwecken [...].¹⁰⁰

De ‘sonde des volcx’ bestond er dus uit dat het door de grote voorspoed ‘weeldich ende dertel’ was geworden (en in termen van de neostoïsche moraalfilosofie dus niet de kardinale deugd der *temperantia* of gematigdheid had betracht), waardoor het vergat Zijn geboden te gehoorzamen en Hem voor de rijkdom te danken.¹⁰¹

In tegenstelling tot de regent Dirck van Bleyswijck – die zoals we zagen de redenen voor de economische achtergang had gezocht in foutieve beslissingen die het stadsbestuur had genomen – plaatst Orlers de recente geschiedenis van Leiden bovendien duidelijk onder het bewind van de Heer die straft als er wordt gezondigd. Zoals we in het tweede hoofdstuk hebben gezien, komen we het idee van een straffende God in deze periode vaker tegen, vooral in stedendichten die kwamen uit orthodox protestantse hoek.¹⁰² Ook in stadskronieken vinden we dergelijke analyses soms terug, vooral als de auteur een verklaring biedt voor de teloorgang van de stedelijke bloei.¹⁰³ Predikant Adam Westerman was hierover heel expliciet in *Een corte waerachtige beschryvinge van de oude anze-stadt Stavoren*. De tekst verscheen in 1611 waarschijnlijk voor het eerst. Nadat Westerman toegang had gekregen tot de originele stukken ‘in Stads kiste’, verscheen een vermeerderde editie, waarover Petrus Scriverius een opmerking maakte in Orlers’ stadbschrijving.¹⁰⁴ Westerman begint zijn verhaal bij de stichting van de stad in 313 v.Chr. en schetst hoe de nederzetting aanvankelijk een welvarende Hanzestad werd en die welvaart uiteindelijk weer verloor. Dat verlies hoefde niemand te verbazen, zo redeneerde hij,

100 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 187–188, zie ook 32, 189 en 328. Orlers wijst op drie oorzaken voor de teloorgang van de lakennijverheid waarvan er twee de toegenomen en oneerlijke concurrentie betreffen en, zo expliciteert hij, buiten de schuld van de stad vallen (p. 187).

101 Uit gramschap had Hij zijn drie grote straffen gezonden: de oorlog, de hongersnood en de pest. Dus stagneerde de welvaart, werd Leiden belegerd en haar bevolking uitgedund door hongersnood en pest (p. 32, 188–189, 328). Maar God ‘castijdet ofte slaet’ op vaderlijke wijze en niet zonder wederom ‘te salven ende te heelen’ (p. 189) – mits ‘wy alleen onsen toevlucht nemen door Jesum Christum tot den Throon zijner ghenaden’ (p. 32) en Hij ons weer ‘tot sijne waarde kinderen aengenomen heeft’ (p. 189, zie ook 403–404). Dit is uiteraard wat er gebeurde. Deze visie op de stedelijke ontwikkeling is eerder gesignaleerd door Stapel, ‘Tuyn van heel Holland’ (2006), p. 158–166.

102 Het idee van een straffende maar barmhartige God was cultureel gemeengoed. Ook Ampzing had in de desastreuze jaren 1570 een straf van God gezien, gevolgd door de zegeningen van het heden die afhangen van de vroomheid der burgers (Ampzing, *Beschrijvinge ende lof* (1628), p. 38). Zelfs Pontanus had gewaarschuwd voor de gevaren van al te grote voorspoed (Pontanus, *Historische beschrijvinghe* (1614), fol. *4r). Maar zij hadden er niet zoveel nadruk op gelegd als Orlers.

103 Vergelijkbare redeneringen komen we bijvoorbeeld tegen in de *Historie* (1660) van Enkhuizen door Hendrick Pietersz Avocaat, die ruim aandacht besteedde aan een beschrijving van het noodweer van 1651 en daarin een Goddelijke straf na de zonde zag: Avocaat, *Historie*, ed. Zilverberg (1984), p. 34. Deze passage was aanleiding voor Kock, *Historia*, ed. Van Voorst (2006), p. 12 om Avocaat tot ‘de orthodoxe zijde van de gereformeerde kerk’ te rekenen.

104 Scriverius’ mededeling: Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 232. De eerste twee drukken uit 1611 en 1613 heb ik niet kunnen traceren, maar latere edities vermelden aan het slot: ‘In Stavoren desen 30 Nov. 1611. En den 8 Jan. 1613. ten tijde der argumentatie en vermeerderinge deses Boecks.’ Dan vermeldt hij tevens in het woord vooraf dat hij inzage in de originalen had gekregen. Ik raadpleegde Westerman, ‘Een corte waerachtige beschryvinge’ (1625). Voor de drukgeschiedenis: HM 520a; Van der Molen, ‘Volkskundig materiaal’ (1965); NH 328; Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving* (1952), p. 19–20; NNBW, dl. 8, kol. 1308; Van der Aa e.a., *Biographisch woordenboek* (1852–1878), dl. 20, p. 148; BN 2811. Scriverius’ mededeling is ook gesignaleerd door Langereis, *Geschiedenis als ambacht* (2001), p. 244–245. Over Westermans gebruik van de stadskist: Waterbolk, *Twee eeuwen Friesche geschiedschrijving* (1952), p. 186.

aenmerckende, hoe de Mensche door hare eygene zonden ende grouwelen versooraken Godes rechtvaerdighe toorne ende straffe, want gemeenlijck soo gheschiet dit selve, dat wanneer de goede God syne mildicheydt aen een seeckere plaetse, Stadt ofte Landt betoont, soo wort deselve van de Mensche misbruyckt.

Dat misbruik van Gods milddadigheid (als oorzaak van het verval van landen en steden) bestond volgens Westerman uit zes ‘principale zonden’ die hij uitgebreid bespreekt en voorziet van verwijzingen naar relevante plaatsen in de Bijbel. Hoogmoed, eerzucht, geldzucht en het verzaken van God spelen weer een hoofdrol, maar Westerman wijst tevens op een gebrek aan liefdadigheid. Uit gierigheid, die iedere dag verder inkankert, slaan de stadsbewoners niet langer acht op de arme weduwen en wezen, zo merkt hij op. Bovendien vergeet men ‘des Heeren Godshuys, Scholen en Arme Huysen’ te bouwen en onderhouden, en richt men zich in plaats van op liefdadigheid op het ‘lustich ende schoon Timmeren, opbouwen, ende onderhouden [van] alsulcke Huysen, door welcke de Mensche van Godsalicheydt afgebracht ende tot Godloosheydt over gheset wort.’¹⁰⁵

Dienstbaarheid aan de vaderstad

Orlers liet zich zeker niet in zulke concrete bewoordingen en met zulke uitgebreide passages uit over de Leidse zondigheid. Misschien denkt hij aan het soort tuchteloosheid en hovaardij dat Gerbrand Adriaensz Bredero en Jacob Laurensz voor ogen stond, of meer in het bijzonder aan de burgerlijke en religieuze onlusten uit de jaren 1560, toen volgens Orlers Gods gesels voor het eerst zwaaiden. Maar het is in ieder geval waarschijnlijk dat in de ogen van Jan Jansz Orlers de ‘sonde des volcx’, die hij beschrijft als weelderigheid en darterheid, en een gebrek aan vroomheid en ongehoorzaamheid aan de heilige geboden, net als bij Westerman te maken heeft met wat Stow noemde een ‘declining time of charity’, het heilige gebod dat volgens Orlers het tweede deel van de goddelijke oefening is.¹⁰⁶

Dat wordt duidelijk als we nog eens terugbladeren naar de hoofdstukken over de kerken, kloosters en liefdadigheidsinstellingen. Twee van de redenen waarom hij het verleden beschrijft, zo zegt hij daar, zijn om het te behoeden voor ‘de fenigige tanden

105 Westerman, ‘Een corte waerachtighe beschryvinge’ (1625), p. 412–415. De eerste zonde is hovaardij: men timmert en bouwt louter om de verworven rijkdom en macht tentoon te stellen. De tweede is eerzucht: men bouwt ‘om een grooten ende eeuwighen name te becomen’, niet om te wonen. De derde is wellust: men bouwt om ‘den Mensche te accomoderen in haere vleesche ende ooghen-lust’ zodat men meent de hemel op aarde te hebben. De vierde is afgoderij: men verzaakt de Almachtige God en verlaat zich in plaats daarvan op de bouwwerken en fortificaties, en de rijkdommen en handel. De vijfde is gierigheid, die iedere dag verder inkankert. De zesde en laatste zonde is ‘dat men vergetet te bouwen des Heeren Gods-huys, Scholen ende Arme Huysen, ende hierenteghen lustich ende schoon Timmeren, opbouwen, ende onderhouden alsulcke Huysen, door welcke de Mensche van Godsalicheydt afgebracht ende tot Godloosheydt over gheset wort.’ Hierover ook Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedenis* (1952), p. 120 en 186.

106 Er zijn ook parallellen met de theologale deugd van de hoop. Udemans, *Practycke* (1632), p. 18, beschrijft dat deze deugd op drie manieren tot uiting komt. In de eerste plaats zorgt zij ervoor dat de gelovige in tijden van voorspoed wordt beschermd tegen ‘hooverdie ende vleeschelijc vertrouwen, dat is: dat wy ons herte ende Hope niet en setten op tijtlijcke dingen’. Ten tweede dient zij tot steun in tijden van tegenspoed. Dit resulteert, ten derde, in ‘reynicheydt des levens’.

der Verghetenheydt' en om het geven van voorbeelden ter navolging (zoals we zagen streefde Van Bleyswijck dezelfde doelen na).¹⁰⁷ Volgens Orlers is een van die voorbeelden de godsdienstijver en liefdadigheid van de rooms-katholieke voorvaderen. Het is bekend dat er in de vroege stadsbeschrijvingen bewondering was voor de kerkgebouwen en de charitatieve instellingen uit die tijd, ook al moest het katholieke verleden het ontgelden.¹⁰⁸ Orlers was daarop geen uitzondering. Hij verweet de paapse clerus hebzucht en hoogmoed.¹⁰⁹ Maar het is eveneens duidelijk dat hij meer dan gewone bewondering had voor de vroomheid en liefdadigheid van weleer. Toen was de geloofsijver zo groot geweest dat er nauwelijks een vermogend persoon te vinden was die niet een gedeelte van zijn bezittingen aan de bouw van kerken, kloosters en aan de armenzorg gaf, zo schrijft hij:

Waer mede sy ons, de welcke het heldere licht des Evangeliums hebben ende ghebruycken, verre te boven gaen ende beschamen. Ende Godt gave, dat wy heden te daghe soo yverich waren in het bouwen ende voort planten vande Christelicke Religie, als sy in hare dwalinghen gheweest hebben, ende ter eeren Godes Huysen stichten, waer inne arme ende ellendige leden Christi mochten van alle nootsackelickheden versien ende onderhouden werden.¹¹⁰

Klinkt hier iets door van de nostalgie van John Stow, die immers suggereerde dat de reformatie tot minder liefdadigheid had geleid en dat de voorgaande generaties als voorbeeld moesten worden genomen? In de vroomheidshoofdstukken merkt Orlers vanzelfsprekend op dat de burgers 'seer tot het onderhouden vanden armen ghenegen zijn',¹¹¹ maar hij legt er opvallend weinig nadruk op en het springt vooral in het oog dat hij het raadzaam vindt om voortdurend en omstandig 'de goede luyden' aan te sporen 'om sulcken goeden eerlijcken, van God so hooch-bevolen werck' naar draagkracht te ondersteunen met hun tijdelijke goederen.¹¹² Daarbij wijst hij 'de goede luyden' op hun gestegen welvaart, vele malen groter dan die van hun voorouders, en herhaalt hij keer op keer de wens dat zij in hun charitatieve voetsporen zullen treden.¹¹³ Orlers hoopt, met andere woorden, dat zijn medeburgers niet wederom vervallen in weelderigheid en dartelheid en Gods toorn riskeren door het verwaarlozen van de door God zo hoog aanbevolen caritas.

107 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 208, zie ook fol. *2v en p. 105, 189, 208-209, 279-281 en 421. Zijn behandeling van de in Leiden geboren koning der wederopers te Munster, Jan Beukelsz ofwel Jan van Leiden, presenteerde hij bijvoorbeeld als leerzaam voorbeeld: Gods wraak zit de goddeloze mens altijd op de hielen (p. 242-248). Over Orlers' behandeling van Beukelsz: Verbaan, 'Orlers schetst Leiden' (2001), p. 149-150.

108 Haitma Mulier, 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen' (1993), p. 106-107.

109 Niet zonder geestigheid dichtte hij: 'Ist Blyschap of Rou | T' Valt de Papen in haer Mou.' Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 39. Hij vermeldt dat de pastoors scherp letten op de grenzen van hun parochies, vooral te merken tijdens kerkelijke processies, 'om dat hare Keucken daer van verbetert wierden' (p. 38-41, citaat op 38) en het stichten van de Hooglandse Kerk schrijft hij vooral toe aan 'trots ende hoochmoet, de welcke de Gheestelicke in dien tijden seer ghemeen was' (p. 73).

110 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 66-67. Eenzelfde redenering geldt voor de bouw van kerken, 'de welcke onse goede voorsaten in haren blinden yver met meerder costen ende lusten hebben gebout, vermeerderd, ende met vele goederen begiftet, als (ducht ick), wy hare goede nacomelinghen huynen ten daghe soude doen' (p. 66).

111 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 103-104, zie ook 92, 102.

112 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 105.

113 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 97, 102, 105 en 111.

Die oproep tot liefdadigheid was voor Orlers niet alleen een kwestie van vroomheid en religie, van rechtvaardigheid jegens God (*justitia*) en van christelijke naastenliefde (*caritas*), maar het was ook een kwestie van sociaal-maatschappelijk belang, van het bewaren van orde, rust en vrede, van rechtvaardigheid jegens de mens. Net als Stow zag Orlers liefdadigheid als een noodzakelijk middel om sociale samenhang te bewerkstelligen. Maar waar Stow zijn betoog vooral baseert op zijn eigen leven, appelleert Orlers expliciet aan het burgerschapsgevoel van zijn lezers.

Met een beroep op Cicero beweerde hij in de voorrede dat hij zijn boek in de eerste plaats had geschreven om zich te kwijten van zijn plicht jegens zijn vaderstad – een gemeenplaats die in alle stadsbeschrijvingen terug te vinden is.¹¹⁴ Die plicht vereiste dat hij zijn geboortestad ‘looft, prijst, ende in eeren houdt’. Hier was hij immers geboren en opgevoed, werd hij door billijke wetten geregeerd, werd zijn welstand bevorderd, en werd hij beschermd tegen kwaadwilligheid. Daar hoorde wat tegenover te staan: degenen die hun plicht ontkenen of verzuimen ‘behooren als ondankbare menschen, buyten alle eerlicke Vergaderingen ende Gemeenten uytgesloten ende gestoten te werden.’¹¹⁵

Dat waren geen loze woorden. Dienstbaarheid aan de stadsgemeenschap, dat wil zeggen: gerichtheid op het algemeen belang (*bonum commune communitatis*) en niet op het persoonlijke (*bonum commune hominis*), was de morele plicht van een burger. De stedelijke overheid behartigde de belangen van de gehele gemeenschap die zij diende, en streefde daarbij stabiliteit en eendracht na. Op haar beurt verwachtte zij van haar burgers dienstbaarheid, gemeenschapszin en een loyaliteit aan de stadsgemeenschap, waarin zoveel mogelijk de verschillen in religie, beroep en wat de samenleving nog meer kon verdelen, werden overbrugd.¹¹⁶ Dit ideaal van vrede en rust, van eendracht en sociale samenhang trachtte de stedelijke overheid op tal van manieren te bevorderen, onder andere met de door Orlers zo benadrukte armenzorg.¹¹⁷ Zoals we weten was dat juist in een notoir arme industriestad als Leiden, waar het aantal bedeeden kon oplopen tot zo’n driekwart van de bevolking, voor de overheid een punt van aanhoudende zorg.¹¹⁸ Orlers was zich terdege bewust van het probleem. In een van de vroomheidshoofdstukken besprak hij het Huiszittenhuis. Dit was een gecentraliseerde instelling voor armen-

114 Zie de inleiding en Haitsma Mulier, ‘Het begrip vaderland’ (1999), p. 165-167. Van Bleyswijck, *Beschryvinge der stad Delft (1667-1680)* was hier met name in zijn opdracht aan de vier burgemeesters heel duidelijk in. Indachtig ‘de schuldighen plichten die een goet Ingeboore aen sijne Vaderlijcke Stadt schuldigh is’, streefde hij ernaar ‘aen myn Vaderlijcke Stadt een grote dienst te doen [...] ende is het geen dienst ten minste daer na getracht te hebben’ (fol. *3v).

115 Orlers, *Beschrijvinge Beschrijvinge (1614)*, fol. *2r.

116 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid* (2001); Spaans, *Haarlem na de reformatie (1989)*, p. 124-131. Over het ideaal van eendracht en de angst voor verdeeldheid: Pollmann, ‘Eendracht maakt macht’ (2007). Het was onder meer binnen dit kader dat een stadsbeschrijver als Van Bleyswijck – die zelf stadsbestuurder was – in zijn *Beschryvinge der stad Delft (1667-1680)* aan de Delftse burgers de eigenschap toeschreef dat zij de wettige overheid altijd met eerbiedigheid hadden gehoorzaamd (p. 692). Hij leverde weliswaar stevige kritiek op zowel katholieken als gereformeerden, maar hij beweerde dat hem hiertoe niet alleen rechtvaardigheid en waarheidszin hadden gedreven, zoals dat een geschiedschrijver betaamt, maar ook dat hij in deze onpartijdigheid expliciet streefde ‘tot rust en vrede van ’t Gemeen’ (fol. (***)D1v).

117 Noordam, ‘Leiden als ideale stad’ (2006), p. 28-33; Prak, *Gouden Eeuw* (2002), p. 169-182; Frijhoff en Spies, *1650 (1999)*, p. 177-218.

118 Noordam, ‘Leiden als ideale stad’ (2006); Sluiter en Schmidt, ‘Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg’ (2003).

zorg, uniek in Holland, waarin vier huizittenmeesters of aalmoezeniers als vertegenwoordigers van de stad samen met vier gereformeerde diakenen één gezamenlijke armenkas beheerden. Bij Orlers lezen we niets over de problemen die deze gedwongen samenwerking opleverde, maar veel over de financiële aspecten van de zorg voor de huisarmen. Hij rekende zijn lezers voor dat in 1612 bijna een kwart van de bevolking afhankelijk was geweest van de armenzorg en dat hun bedeling 36.000 gulden had gekost. Daar stond maar 8.000 gulden aan vaste inkomsten uit rentes en pachten tegenover. Het verschil, zo redeneerde Orlers, moest komen van liefdadigheid, al sprong de magistraat soms bij. Collectes tijdens de kerkdiensten, een zondagse en een speciale jaarlijkse collecte langs de huizen, en giften ‘van eenighe vermogende personen’ bij testament of anderszins waren de belangrijkste bron van inkomsten. Weliswaar zorgen de Waalse, Engelse, Lutherse en doperse gemeenten voor hun eigen armen, zo merkt Orlers op, maar in de winter delen de huizittenmeesters brood en turf uit ‘aen yeder sonder eenigen onderscheyt’, dus ook aan de armen van gemeenten met hun eigen kas, opdat niemand ‘van honger ofte koude en mocht komen te vergaen ofte te sterven.’¹¹⁹ Met deze lange passage, vrijwel onmiddellijk gevolgd door de meest uitgebreide oproep tot liefdadigheid van het boek, wees hij de ‘goede luyden’ niet alleen op hun religieuze, maar vooral ook op hun sociale plicht als burger van een stadsgemeenschap.¹²⁰

Besluit

Twee steden, twee overeenkomsten, twee verschillen. Beide stadsbeschrijvingen waren de eerste voorbeelden van het genre, verschenen rond de eeuwwisseling en stonden in een chorografische traditie. Maar die was in de Republiek anders dan in Engeland. De voorbeelden waarop Stow zich inspireerde – Leland en Lambarde – hadden hun wortels in de antiquarische studiereis. Orlers baseerde zich op een traditie – vertegenwoordigd door Gucciardini en Junius – die thematischer te werk ging. Zijn beschrijving van Leiden benaderde de stad dan ook niet vanuit een voornamelijk topografische invalshoek zoals Stows wandeling door de wijken van Londen, maar bood een topisch gestructureerde tekst die was geïnspireerd op de pas ontwikkelde reiskunde. Daarmee was Orlers ongetwijfeld moderner dan Stow.

Die thematische opbouw bood Orlers bij uitstek de mogelijkheid om de zwaartepunten uit de stedelijke beeldvorming naar voren te halen. Tot dat zelfbeeld hoorde

119 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 103-105. Mijn cursivering. Over de Leidse armenzorg, die Jan van Hout op basis van humanistische denkbeelden opnieuw had georganiseerd: Koppenol, *Leids heeal* (1998), p. 44-61; Prinsen, ‘Armenzorg te Leiden’ (1905).

120 Zo’n vijftig jaar later deed Van Bleyswijck iets vergelijkbaars. Hij verwijt zijn medeburgers dat zij niet altijd het belang van de eigen burgers bevorderen doordat zij bepaalde producten liever importeren dan dat zij ze bestellen bij eigen fabrikanten. Bovendien letten zij daarbij zelden op de deugdzaamheid en religieuze overtuiging van de leverancier. Met een beroep op Cicero noteert hij: ‘soo is oock na de weth der natuyre en den regel des burgerlijcken ommegangs de liefde tot ons Vaderlandt, daer in sonderlingh gelegen, dat men sijn mede-burgers gunstiger is, dan de vreemden, en haer altijd poocht boven anderen te maintineren en voor te staen, en in allen deele soeckt te betrachten, het welvaren van onse geboorte plaets, daer men alles aen schuldig is’ (Van Bleyswijck, *Beschryvinge der stad Delft* (1667-1680), p. 747).

enerzijds een reeks *lieux de mémoire*, zoals de lakennijverheid, de universiteit en het beleg en ontzet, en anderzijds een ethisch profiel, dat was geïnspireerd op de stedenlof en geconcentreerd op de zeven hoofddeugden. Orlers, stadsbeschrijver naast God, beklemtoonde daarbij niet alleen het goddelijke heilsplan, maar in het kader van de theologale deugd der *caritas* en de kardinale deugd der *justitia* wees hij vooral op de noodzaak van liefdadigheid voor een vreedzame en coherente samenleving. In die nadruk op eenheid en stabiliteit, die niet altijd werd bereikt, maar waar wel naar moest worden gestreefd, komt het boek overeen met Stows ideeën over liefdadigheid en zorgzaamheid. Maar – en dat is het tweede verschil – de hoogbejaarde Stow blikte nostalgisch terug naar een persoonlijk en geïdealiseerd verleden in een gekleurd betoog. Met zijn voorkeur voor praktische informatie ging Orlers, die 44 was toen zijn boek verscheen, veel realistischer te werk. Hij schreef een verhaal waarin niet zijn eigen ervaringen centraal stonden, maar zijn dienstbaarheid aan de stedelijke samenleving in het heden en de toekomst. Het was dit gevoel van burgerplicht, opgevat als rechtvaardigheid en gerichtheid op het algemeen belang, waarmee hij zijn boek had geschreven, en het was dit gevoel van burgerplicht dat hij onder zijn medeburgers wilde bevorderen.¹²¹

121 In hoofdstuk 2 zagen we dat voor Ampzing, *Beschrijvinge ende lof (1628)* is geopperd dat zij diende om de eenheid in de samenleving te bevorderen. Daarbij zou de auteur een vorm van cultuurpolitiek die door het stadsbestuur werd gevoerd, hebben ondersteund. Dat lijkt ook voor Orlers en Leiden op te gaan, al is onderzoek naar de Leidse propaganda een desideratum: Orlers formuleert een stedelijke identiteit die overeenkomsten vertoont met de beeldvorming die de magistraat zelf lijkt te hebben gepropageerd, in ieder geval voor wat betreft het beleg en ontzet en de lakennijverheid. Onlangs is aangetoond dat het beeld dat Orlers schetst van de ontwikkelingen in de lakennijverheid is terug te vinden in enkele schilderijen, die stadsbestuurder Isaac Claesz van Swanenburg schilderde in opdracht van het stadsbestuur: Stapel, 'Tuyn van heel Holland' (2006), p. 158-166. Orlers' uitgebreide relaas over het beleg en ontzet vertoont zeker overeenkomsten met teksten op de nieuwe gevel van het stadhuis en de schilderijen die er in de bestuurskamers hingen. Gevel en schilderijen zijn onlangs besproken door: Hoogduin-Berkhout, 'Op de gelukkige regeering van Leiden' (2006). Over de nieuwe gevel van het stadhuis en Van Houts bemoeienis daarmee: Bostoën, 'Het nieuwe Leiden' (2008). Over de gedichten van Van Hout en Pieter Bailly (1554-na 1604) op de stadhuisgevel: Bostoën, 'Jan van Hout en de metra' (2010). Over de 'herinneringspolitiek' die het Leidse stadsbestuur voerde ten aanzien van het beleg en ontzet: Pollmann, *Herdenken, herinneren, vergeten* (2008).

Besluit

Volgens Marco Polo, de verteller in Italo Calvino's roman *De onzichtbare steden* (1972), is het onmogelijk om de stad Zaira te beschrijven door alleen te wijzen op haar uiterlijkheden, zoals het aantal treden in de straten die als trappen omhooglopen, de kromming van de bogen in de zuilengangen, of het soort platen dat de daken bedekt. Ieder gebouw en iedere straat is immers gevuld met herinneringen. De stad is een ruimte met een geschiedenis, een mengeling van heden en verleden.

Zo dachten de zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvers er ook over. Vanaf de jaren 1610 verschijnen er in de Republiek werken die één enkele stad in een groot aantal aspecten op thematische wijze beschrijven. De uiterlijkheden krijgen veel aandacht, maar minstens zo belangrijk is de achterliggende geschiedenis daarvan. Er zijn bijvoorbeeld hoofdstukken over de opeenvolgende stadsvergrotingen die hebben geleid tot het latere stadsbeeld, of over de gebouwen en instellingen inclusief hun historische achtergrond. Deze thematisch gestructureerde stadsbeschrijvingen moeten worden onderscheiden van de chronologisch opgebouwde stadsgeschiedenissen, die de informatie op een andere wijze presenteren.

De belangrijkste impuls voor de thematische stadsbeschrijvingen kwam uit de twee kopstukken van de nieuwe Republiek: het academische Leiden en het zeevarende Amsterdam. In 1611 publiceerde Johannes Pontanus een erudiete beschrijving van Amsterdam in het Latijn, vol verwijzingen naar de klassieken en citaten uit met moeite opgeduikelde bronnen. In 1614 verscheen een vertaling in het Nederlands. Toen kwam ook de *Beschrijvinge der stad Leyden* van de pers door boekverkoper en amateurhistoricus Jan Orlers. Dat was de eerste, oorspronkelijk in het Nederlands verschenen stadsbeschrijving.

Orlers en Pontanus initieerden een genre dat in de zeventiende en achttiende eeuw bijzonder populair werd. In de zeventiende-eeuwse Republiek verschenen er achttien van dat soort stadsbeschrijvingen. Vertalingen, heruitgaven en roofofdrukken zijn niet meegerekend. Het overduidelijke zwaartepunt lag in het dominante gewest Holland en vooral in zijn belangrijkste steden: Amsterdam, Dordrecht, Haarlem en Leiden. Amsterdam was de koploper met zes stadsbeschrijvingen, op enige afstand gevolgd door Dordrecht waaraan drie keer een boek werd gewijd. Haarlem en Leiden kregen er elk

twee. Delft, Heusden en Rotterdam moesten het doen met één stadsbeschrijving. Buiten Holland is de oogst bijzonder mager. Alleen de steden Hulst en Den Bosch kregen een thematisch opgebouwde stadsbeschrijving. Maar beide steden lagen in de Generaaliteitslanden, die onder de soevereiniteit vielen van de in Den Haag gevestigde Staten-Generaal. Bovendien hadden beide auteurs nauwe banden met Holland. Hoogtepunt vormen de decennia van 1660 en 1670, toen er tevens grote wandkaarten verschenen die vaak werden gecombineerd met een tekst – de zogenaamde figuratieve kaarten van steden als Amsterdam, Den Haag, Leiden en Delft.

De Republiek en zeker de provincie Holland hoorden tot de meest verstedelijkte gebieden in Europa. Hier lagen veel relatief kleine steden dicht bij elkaar in een netwerk van afhankelijkheidsrelaties, wat een zekere rivaliteit met zich meebracht. Die steden maakten aan het begin van de zeventiende eeuw een stormachtige economische, demografische en topografische groei door. Ook hadden zij sinds kort deel aan de soevereiniteit. Die berustte sinds 1588 bij de gewestelijke Staten, waarin de steden waren vertegenwoordigd. De opkomst van het genre wordt mede verklaard door de enorme groei, de behoefte om de nieuw verworven politieke macht te rechtvaardigen en uiting te geven aan een groeiend gevoel van stedentrots, die werd gedragen door de auteur en zijn geïntendeerd publiek.

Dat publiek was vrij beperkt. Het moet worden gezocht in de redelijk gegoede bovenlagen van de stedelijke samenleving (de welvarende burgers), voornamelijk in de meer invloedrijke kringen van regenten en stadsbestuurders, die de werken dan ook vaak per dedicatie kregen aangeboden. De meeste stadsbeschrijvers hoorden zelf tot die groep van welvarende burgers of tot die van de regenten en stadsbestuurders. Zij hadden doorgaans goede connecties. Stadsbeschrijvingen waren in ieder geval geen goedkope boeken. Bovendien werden ze gepubliceerd in kleine oplagen van 200 tot maximaal 500 exemplaren. Daar komt nog bij dat de auteurs zich meestal expliciet richtten tot hun stadsgenoten. Met dat geïntendeerde publiek verdedigden zij de vaak grote gedetailleerdheid van hun teksten, want in lokale details scheppen de medeburgers veel behagen. Buitenstaanders kunnen dergelijke passages overslaan. Anderzijds propageerden sommige stadsbeschrijvers hun boeken als reclamemateriaal voor de stedelijke handel en nijverheid, wat tevens een overigens noodzakelijkerwijs beperkt publiek buiten de stad veronderstelt dat zal hebben bestaan uit bestuurders, kooplieden en burgers met een historische of antiquarische belangstelling.

Vier disciplines

Hoe moesten steden in deze werken worden beschreven? Welke conventies bepaalden welke onderwerpen op welke wijze moesten worden behandeld? Bij het beantwoorden van die vragen hebben we vier achterliggende en doorwerkende principes bekeken. De geografische en retorische aspecten stonden centraal.

Ten eerste verschenen de Noord-Nederlandse stadsbeschrijvingen binnen de traditie van de *chorografie*. Dat was een interdisciplinair genre dat zijn oorsprong vond in het

humanisme van de vijftiende en zestiende eeuw en dat zowel onderdeel uitmaakte van de bredere discipline van de aardrijkskunde als van de geschiedschrijving. Deze chorografie behelsde in principe de beschrijving van een regio of een specifieke plaats, in ieder geval niet een beschrijving van de gehele aarde of van een locatie als onderdeel van de kosmos. Dergelijke beschrijvingen combineerden dan zowel historische als geografische informatie in een naar uitputtendheid en gedetailleerdheid strevend verhaal. Daarbij kon de nadruk zowel liggen op het tekstuele element, als op het topografische en cartografische. Wie op een dergelijke manier naar het verschijnsel kijkt, kan drie stromingen onderscheiden. Er is een tekstuele Juniaanse chorografie – naar Hadrianus Junius – die stoelt op humanistische geleerdheid en die de neiging heeft het antiquarische bronnenonderzoek te benadrukken. Er is een eveneens primair tekstuele Guicciardiniaanse chorografie – naar Lodovico Guicciardini – die meer algemeen lovend is en die niet in de eerste plaats verslag doet van een speurtocht naar betrouwbare documentatie, maar primair de lof wil zingen van de beschreven plaatsen. En er is een Orteliaanse chorografie – naar Abraham Ortelius – die niet de tekst maar het beeld centraal stelt als de belangrijkste drager van informatie.

De stadsbeschrijvingen die in deze regionaal georiënteerde boeken waren opgenomen hadden veel te danken aan de klassieke *stedenlof*. Die *stedenlof* kwam in de loop van de zestiende eeuw weer tot bloei, maar pas rond 1600 begonnen er zelfstandig gepubliceerde, lange stedendichten te verschijnen. De auteurs van deze lange gedichten grepen terug naar de retorische principes uit de Oudheid, maar pasten ze aan de eisen van de eigen tijd en maatschappij aan. Uit de analyse van enkele omvangrijke stedendichten over Alkmaar, Haarlem en Leiden bleek dat de dichters een zo positief mogelijk beeld wilden schetsen dat bestond uit algemene indrukken en positieve eigenschappen die nooit gedetailleerd werden uitgewerkt. Lofdichters bekommerden zich dus niet om het historiografische streven naar objectiviteit of het staven van hun uitspraken aan de hand van bronnenmateriaal. Bovendien legden de onderzochte stedendichters niet zozeer de nadruk op het uiterlijk van de stad en haar gebouwen, maar op de morele voortreffelijkheid van haar inwoners. Sommige stedendichten waren voor een belangrijk deel zelfs gestructureerd volgens de typische eigenschappen die ze aan de burgers toeschreven.

De *reismethode*, die in de late zestiende eeuw werd ontwikkeld in het kielzog van de opvattingen van Petrus Ramus, was onder meer gebaseerd op ideeën uit de *stedenlof*, maar men paste die aan nieuwe doelstellingen aan. Reisverhandelingen richtten zich namelijk in de eerste plaats op de *grand tourist* die het leerzame element van zijn educatiereis diende te plaatsen boven het recreatieve aspect. Bovendien beoogden de reismethodes om het verkrijgen van nieuwe informatie te systematiseren door adviezen te geven over het verzamelen van informatie, het maken van notities en het schrijven van reisverslagen. De traktaten vertelden de jongeman precies wat hij tijdens zijn reizen moest observeren en welke onderwerpen hij in zijn reisverslag diende te bespreken. Die voorschriften namen de vorm aan van beschrijvingsschema's, die soms werden weergegeven als ramistische boomdiagrammen.

Net als in de *stedenlof* gingen die voorschriften uit van de dichotomie tussen land

en volk. Als we ons tot steden beperken, moest volgens de reiskundige standaardbeschrijving eerst de ligging van de stad in haar ommeland worden besproken. Daarna kwamen de naam en de stichting van de stad aan de orde en konden haar groei en stadsuitbreidingen worden beschreven. Het volgende punt waren de openbare gebouwen en instellingen: eerst de kerkelijke en dan de wereldlijke. Ten slotte kwam de ‘wijs van heerschen’ aan bod: eerst het stadsbestuur – voor veel apodemici het belangrijkste onderwerp –, dan de onderwijsinstellingen en de *virii illustres* zoals de geleerden die in de stad waren geboren of er hadden gewerkt, en ten slotte de ‘zedes des gemeenen volks’, waaronder bijvoorbeeld het economische leven viel. We kunnen duidelijke verschillen met de stedenlof constateren. Ten eerste verwachtten apodemici objectief vaststelbare gegevens, zoals geografische coördinaten en afstanden tot andere plaatsen. Ook legden zij meer nadruk op de gebouwen en bezienswaardigheden. De bespreking daarvan splitsen zij op in kerkelijke en wereldlijke instellingen. Ten slotte hadden zij weinig aandacht voor het superieure en deugdzame karakter van de stadsbewoners, maar concentreerden zij zich op nuttige informatie over bestuurlijke, economische en etnografische aspecten.

Dit beschrijvingspatroon werd nauwelijks gebruikt door de reizigers voor wie ze waren opgesteld. Het waren de thuisblijvers die het ter harte namen. Niet in de laatste plaats de auteurs van thematische stadsbeschrijvingen, ook al legden zij in hun boeken accenten – bijvoorbeeld op de bestuurlijke aspecten – en voegden zij een chronologisch relaas van de lotgevallen van de stad toe. De chorografen Guicciardini en Junius hadden hun beschrijvingen immers ook als complementair gezien aan de geschiedenissen die zij hadden geschreven of wilden gaan schrijven.

Een historische topografie, een chronologische geschiedenis en de werking van het stadsbestuur werden zo *grosso modo* de hoofdonderwerpen. Orlers in zijn boek over Leiden, Pontanus in zijn boek over Amsterdam en Van Bleyswijck in zijn boek over Delft hadden aan elk van deze onderwerpen een deel van hun beschrijving gewijd. Om Orlers als voorbeeld te nemen: hij behandelde in het eerste deel de historische topografie. Daar besprak hij de ligging van de stad in het directe ommeland en de provincie, en hij vervolgde zijn betoog met een chronologisch opgebouwd relaas over de stedenbouwkundige ontwikkeling vanaf de stichting in een ver verleden tot de meest recente stadsvergroting. Het volgende onderwerp betrof de kerkelijke en dan de wereldlijke gebouwen en instellingen, inclusief hun geschiedenis en relevante documenten. Het topografische deel wordt afgesloten met besprekingen van de universiteit, het economische leven en de beroemde mannen. In het tweede deel volgde een chronologische geschiedenis en in het derde deel besprak hij het stadsbestuur, voorzien van talloze citaten uit grafelijke privileges en stedelijke verordeningen en met lange lijsten van stadsbestuurders en –functionarissen. Dit derde deel had Orlers al in 1614 had gepland, maar hij heeft het pas in de tweede druk van 1641 gerealiseerd.

Een dergelijke bewijsvoering aan de hand betrouwbare documenten, die stamt uit de discipline van de geschiedschrijving, is een kenmerkende eigenschap van de meeste zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen. De onderzoekers-auteurs streefden daarbij volledigheid en gedetailleerdheid na. In sommige gevallen kregen hun boeken zelfs het

karakter van een naslagwerk voor plaatselijke regenten. Het verzamelen van dat materiaal werd echter bemoeilijkt doordat de stedelijke archieven niet openbaar waren en doordat veel materiaal zich in particuliere handen bevond. Het was dus moeilijk om de bronnen te traceren en soms nog moeilijker om ze te raadplegen, want men was geheel afhankelijk van de welwillendheid van de beheerder. Het stadsbestuur had die welwillendheid meestal niet omdat geheimhouding voorop stond. Ook stelde het zich geen entamerende taak. Stadsbeschrijvingen verschenen daarom op verantwoordelijkheid van de auteurs en werden door de overheid niet voorzien van officiële goedkeuring.

Hoe essentieel en tegelijk problematisch het bronnenonderzoek was voor stadsbeschrijvers blijkt uit onze analyse van Orlers' nagelaten papieren, inclusief een reconstructie van het materiaal dat waarschijnlijk verloren is gegaan. Die papieren waren tot nu toe nooit onderzocht en deels zelfs onbekend. Aanvankelijk beschikte Orlers niet over materiaal uit de officiële administratie, maar moest hij zich verlaten op de hulp van de bronnenverzamelaar Petrus Scriverius, die ook andere vroege stadsbeschrijvers ten dienste stond, en op de schriftelijke aantekeningen van zijn oom Jan van Hout. Van Hout was tijdens zijn leven secretaris van de stad geweest. In die hoedanigheid had hij het dynamische en statische stedelijk archief grondig geordend. Bovendien had hij veel materiaal verzameld en allerlei historische aantekeningen gemaakt ten behoeve van een stadsbeschrijving die hij wilde publiceren, maar die onvoltooid bleef. Dat Orlers over die aantekeningen kon beschikken (en het feit dat hij verwant was aan de invloedrijke stadssecretaris), bracht hem in een unieke positie. Hij gebruikte de aantekeningen niet alleen voor concrete informatie, maar ook voor het idee dat aan Van Houts project ten grondslag lag. In *Der Stadt Leyden dienst-bouc* (1602) had Van Hout in gedrukte vorm alleen het begin van zijn geplande werk gerealiseerd. Dat begin handelde over het middeleeuwse ontstaan van de stad rondom de burcht en de machtsstrijd tussen het stadsbestuur en de burggraven. Van Hout wilde echter een volledige, uit twee delen bestaande stadsbeschrijving cum diplomatische bronnenuitgave publiceren, dat bestond uit verhandelingen over (a) de historische topografie, (b) de stedelijke bestuursvorm met lange lijsten van alle stadsbestuurders vanaf het moment dat hun ambten waren ingesteld (een dienstboek zoals dat begrip in de Leidse administratie werd gebruikt) en (c) een strikt chronologische geschiedenis. Voor dit vervolg had hij niet alleen aantekeningen gemaakt, maar lagen waarschijnlijk ook al teksten klaar. Die zijn aan de hand van Orlers' nagelaten papieren deels te reconstrueren. Duidelijk zien we in Van Houts plannen de kiem voor de latere stadsbeschrijvingen van Orlers en Pontanus. De geschiedenis van het genre in zijn gedrukte vorm in de Noordelijke Nederlanden begint dus eigenlijk bij Van Hout.

De gegevens die Orlers aan de nagelaten papieren van zijn oom ontleende, vulde hij naderhand – toen hij zelf in het stadsbestuur belangrijke functies bekleedde – aan met nieuwe informatie. Voor zover het bewaarde materiaal ons toestaat om conclusies te trekken, lijkt hij zijn informatie vooral van collega-stadsbestuurders te betrekken en minder uit de archieven ten stadhuize, waar klerken soms de informatie tegen betaling voor hem afschreven. Aanvullende informatie kreeg hij door iedereen in de stad te interviewen die misschien over gegevens beschikte. Die rondgang leverde soms docu-

menten en inscripties op, soms mondelinge informatie, en tot Orlers' frustratie vaak helemaal niets. Dit bevestigt dus het beeld dat de meeste stadsbeschrijvingen individuele ondernemingen waren die voor hun informatie grotendeels afhankelijk waren van de behulpzaamheid van informanten, zelfs als de auteur deel uitmaakte van het stadsbestuur.

Een methode

Chorografie, stedenlof, reismethode en historisch onderzoek zijn de vier onderzochte disciplines die convergeerden in de stadsbeschrijvingen. Hoe vielen die disciplines samen? Eerst hebben we enkele algemene beschouwingen gegeven over de relaties tussen deze disciplines. Daarna volgden de casestudies van twee stadsbeschrijvingen.

In algemene zin vormden geografie en geschiedschrijving een tweemanschap, dat samenkwam in het genre van de chorografie of 'geographistoria'. Tot die chorografie kon men ook de stadsbeschrijvingen rekenen. Deze wetenschapsgebieden hadden bovendien nauwe banden met het reizen. Daarbij stonden twee ideeën centraal: autopsie en educatieve doelstellingen. Ten eerste werd empirische waarneming steeds belangrijker gevonden in de verschillende vormen van *geografie*, zoals de mathematische cartografie en de descriptieve chorografie. Eén van de manieren om die proefondervindelijke gegevens te bemachtigen, was het reizen. Terzelfder tijd begon men in de *geschiedschrijving* de 'empirische' eis te formuleren dat een auteur zich moest baseren op bronnen die waren geschreven door ooggetuigen van de beschreven gebeurtenissen. Vanwege dit proefondervindelijke karakter vielen zowel de geografie, de geschiedschrijving, de chorografie als het reisverslag onder het epistemologische concept van *historia*. Dat concept verwees naar het verwerven en vervolgens beschrijven van empirische gegevens.

Ten tweede leverden de genoemde genres morele lessen of voorbeelden ter navolging of vermindering: hun doel was uiteindelijk didactisch. Dat didactische streven werd gedeeld met de *stedenlof* en met de grotendeels op de *stedenlof* gegrondveste *reismethode*. Zowel de *stedenlof* als de *reismethode* leverde een retorisch model dat kon worden gebruikt in de verschillende vormen van chorografie. Die modellen bepaalden welke onderwerpen aan bod konden komen en op welke wijze ze konden worden behandeld. Wat dat betreft, waren er belangrijke verschillen. Enerzijds schreven ze andere onderwerpen voor. Zoals we zagen, volgden de stadsbeschrijvingen het voorbeeld van de *reismethode*. Anderzijds waren er verschillen in benaderingswijze: terwijl de *stedenlof* zich bekommerde om het beschrijven van de stedelijke superioriteit, ging het in de *reismethode* om het vastleggen van nuttige informatie. Bovendien speelde het geschiedkundige waarheidsstreven, verbonden met het in de vorige alinea genoemde idee van empirische waarneming, geen rol in de *stedenlof*, maar wel in de *reismethode*. Ook hierin waren de apodemische voorschriften maatgevend voor de stadsbeschrijvingen.

Al met al bepaalde de *reismethode* de keuze van de onderwerpen, de structuur van het

betooft en de nauwkeurige, naar waarheid strevende manier van beschrijven. Het doel van de stadsbeschrijvingen was om de lezer een *spiegel* voor te houden en om de stad te prijzen (wat overeenkwam met het doel van de stedenlof).

Hoe dat in de praktijk kon werken, bleek uit twee casestudies. De eerste gaf een analyse van de *Beschryvinge der stad Delft* (1667-1680) van Dirck van Bleyswijck. Van Bleyswijck sloot bewust aan bij de traditie die was geïnitieerd door Orlers en Pontanus. Maar als bij geen ander blijkt bij hem hoezeer de thematische stadsbeschrijvingen lagen op een multidisciplinair snijpunt van verschillende vormen van geografie, geschiedschrijving, stedenlof en reismethode. Vooral het belang van de reiskundige voorschriften kwam naar voren.

We belichten drie punten. Ten eerste had Van Bleyswijcks stadsbeschrijving hechte banden met de cartografie in de vorm van de figuratieve kaart van Delft die tussen 1675 en 1678 tot stand kwam onder zijn leiding. Er zijn duidelijke overeenkomsten tussen deze uit een groot aantal componenten bestaande wandkaart en de systematiek en inhoud van zijn stadsbeschrijving. Bovendien werden de kopergravures die waren gemaakt voor het randwerk van de figuratieve kaart, ook gebruikt voor de illustraties in Van Bleyswijcks boek.

Belangrijk is ten tweede dat Van Bleyswijck twee stedendichten op de kaart citeerde die speciaal voor deze gelegenheid waren geschreven. Zelf voegde hij daaraan een *Sommere beschryvinge* in proza toe, die overeenkwam met de genoemde stedendichten in haar lovende intentie en de besproken onderwerpen. Aan het slot verwees hij de lezer die meer wilde weten naar zijn veel uitgebreidere *Beschryvinge der stad Delft*. De lovende opzet van de gedichten en de korte beschrijving vinden we terug op de figuratieve kaart als geheel. Deze streefde ernaar om de stad zelf en Delfts invloed op het omme-land zo gunstig mogelijk weer te geven.

Ten derde hebben we de beslissende invloed van het reizen en de reiskunde kunnen constateren. In de woorden vooraf expliciteerde Van Bleyswijck dat zijn stadsbeschrijving was geïnspireerd op zijn voorgenomen *grand tour*, die hij door ernstige ziekte had moeten uitstellen. Hij gaf er bovendien blijk van dat hij de apodemische literatuur kende. Hiervan getuigt onder meer de aparte inhoudsopgave die als een grote, uitslaande plaat aan het boek kon worden toegevoegd. Die *Generale tafel* kreeg de vorm van een ramistisch boomdiagram. Dat was een procedé dat ook in reismethodes veel werd gebruikt. Opvallend is verder dat er in een cartouche op die inhoudsopgave stond te lezen dat orde de moeder is van het geheugen ('*ordo est mater memoriae*'). Met die uitspraak verwees hij naar de reeds in de oudheid ontwikkelde geheugenkunst en naar een manier van lezen en schrijven die net als de geheugenkunst gebruik maakte van gemeenplaatsen of *loci communes*. Dat waren lege informatiecategorieën die tijdens het lezen konden worden gevuld en vervolgens bij het schrijven weer worden gebruikt. Die informatie verzamelde men in een *liber locorum* ofwel citatenverzameling. Het bijhouden van zo'n notitieboek was één van de hoekstenen van het humanistische onderwijs op de Latijnse school en aan de universiteit. Belangrijk is vooral dat dit ook de manier was waarop reizigers volgens de apodemische traktaten hun empirische materiaal moesten verzamelen en hun reisverslag moesten opschrijven. Van Bleyswijck

paste deze op gemeenplaatsen gebaseerde methode op ramistische wijze toe door bepaalde informaticategorieën telkens op te splitsen in deelcategorieën. Die werkwijze legde hij op verschillende plaatsen in zijn boek uit. Bovendien gaf hij haar visueel weer in zijn *Generale tafel*. Die ramistische inhoudsopgave en de marginalia in de tekst dienden om het geheugen te ondersteunen, dat er eenvoudig mee kon worden opgefrist. Dat moest uiteindelijk het leren en toepassen van de morele lessen in het dagelijkse leven vergemakkelijken.

De technieken van het lezen en onthouden hingen dus samen met Van Bleyswijcks 'orde en methode', die bestond uit het toepassen van gemeenplaatsen die grotendeels waren ontleend aan de reismethodes. Op het systeem van de gemeenplaatsen en op de beschrijvingschema's uit de reismethodes waren de inhoud en presentatie van de vroegmoderne stadsbeschrijvingen gebaseerd.

Een vergelijking

Een tweede casestudie beoogde de stadsbeschrijvingen te plaatsen in een internationaal perspectief. Het viel op dat het genre zich in de zeventiende-eeuwse Republiek kenmerkte door het gebruik van de moedertaal (in tegenstelling tot de meeste stadsbeschrijvingen die werden gepubliceerd in de Zuidelijke Nederlanden) en door zijn thematische benadering (in tegenstelling tot de vroege beschrijvingen van Parijs). Een vergelijking van de eerste stadsbeschrijving in het Nederlands door Jan Orlers (1614) met de eerste stadsbeschrijving in het Engels door John Stow (1598) wees bovendien uit dat beide boeken in een chorografische traditie stonden, maar dat die traditie in beide landen anders was. De voorbeelden waarop Stow zich inspireerde hadden hun wortels in de antiquarische studiereis, terwijl de chorografie in de Noordelijke Nederlanden neigde naar de thematische beschrijving. Stow beschreef Londen dan ook grotendeels binnen het kader van een wandeling door de stadswijken, terwijl Orlers koos voor een topisch gestructureerde tekst die was geïnspireerd op de reiskunde. Hij haalde bovendien heel bewust de zwaartepunten uit het stedelijke zelfbeeld naar voren door te wijzen op een reeks *lieux de mémoire*: veel aandacht besteedde hij aan de lakennijverheid, de universiteit en de moeilijke, maar cruciale periode van het beleg en ontzet tijdens de Opstand. Die laatste gebeurtenis kreeg een spilfunctie. Daarnaast presenteerde Orlers een gunstig ethisch profiel, dat hij vooral ontleende aan de voorschriften voor het lovende stedendicht. Daarin speelden de kardinale deugden verstand, rechtvaardigheid, dapperheid en gematigdheid een hoofdrol naast de theologale deugden geloof, hoop en liefde. Zo voorzag hij Leiden niet alleen van een identiteit, maar ook van allerlei uitstekende eigenschappen.

Uit deze analyse kunnen twee conclusies worden getrokken over de didactische en lovende doelstellingen van het genre. Ten eerste bleek dat Orlers een morele boodschap wilde overbrengen conform de heersende ideeën over de geschiedschrijving als leermeesteres van het heden (*historia magistra vitae est*). We zagen dat hij aansporingen gaf tot goed gedrag waarin hij de nadruk legde op liefdadigheid. Daarvoor deed hij

een beroep op denkbeelden over het goede burgerschap. Die steunden op noties als rechtvaardigheid, gerichtheid op het algemeen belang en stedelijke saamhorigheid. Ook verwees hij naar de theologale deugd der liefde. De didactische boodschap was bovendien verbonden met het Goddelijke ingrijpen in Leidens recente geschiedenis. God had de stad aanvankelijk gestraft voor de gepleegde zonden, maar sinds het ontzet van 3 oktober 1574 had Hij zich weer over de stad ontfermd en haar overgoten met de hoorn des overvloeds.

De teneur van het verhaal was dus positief, ook al was er conform ideeën over de objectiviteit van de geschiedschrijving wel ruimte voor een kritische noot, zoals de genoemde zonden waarvoor God had gestraft, of de tweedracht in de stad tijdens de roemruchte belegering door de Habsburgse troepen. De tweede conclusie is daarom dat Orlers niet alleen veel te danken had aan het retorische model van de reismethode, maar in mindere mate ook aan dat van de stedenlof. Daaraan ontleende hij zowel het ethische profiel als het oogmerk om te loven. Het was zijn doelstelling, schreef hij in het woord vooraf, ‘omme mijne Vaderlicke Stadt Leyden [...] te beschrijven, te loven ende prijzen’.¹

In dit boek heb ik geprobeerd de vier belangrijkste grondslagen van de thematische stadsbeschrijvingen uit de zeventiende-eeuwse Republiek te beschrijven. Ook wilde ik laten zien hoe die invloeden samenkwamen. Het is gebleken dat de beschrijvingsmethode van deze boeken terugging op de voorschriften uit de reisverhandelingen, ideeën over de geschiedschrijving en theorieën over het lezen en onthouden van belangrijke lectuur. Van Bleyswijck noemde dat zijn orde en methode. Die bepaalde de keuze van de onderwerpen, de structuur van het betoog en de nauwkeurige, naar waarheid strevende manier van beschrijven. Het doel was om op basis van die orde en methode de lezer een spiegel voor te houden en – zoals Orlers schreef – de stad te loven en te prijzen.

1 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2r. Mijn cursivering.

Afkortingen

AC	Archief van Curatoren
Bib	Bibliotheek
BIL	Bishopsgate Institute, Londen
BLL	British Library, Londen
BMGN	<i>Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden</i>
BN	Bodel Nijenhuis, <i>Topografische lijst</i> (1862)
BNF	Bibliothèque nationale de France, Parijs
DTB	doop-, trouw- en begraafboeken
Dze	<i>De zeventiende eeuw</i>
EEBO	Early English Books Online
GAD	Gemeentearchief Delft
GBA	Gelderland Bibliotheek, Arnhem
HGA	Haags Gemeentearchief, Den Haag
HL	The Huntington Library, San Marino (Californië)
HM	Haitsma Mulier en Van der Lem, <i>Repertorium</i> (1990)
HMD	Historisch Museum, Deventer
JRM	The John Rylands University Library, Manchester
KBH	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
Ljb	Leids jaarboekje = <i>Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken</i>
LMD	Legermuseum, Delft
NH	Nijhoff, <i>Bibliographie</i> , ed. Van Hattum (1953)
NHA	Noord-Hollands Archief
NNBW	Molhuysen en Blok (red.), <i>Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek</i> (1911-1937)
Ntg	<i>De nieuwe taalgids</i>
OA	Oud Archief
ONA	Oud Notarieel Archief
ORA	Oud Rechterlijk Archief
PV	Prentverzameling
RAA	Regionaal Archief, Alkmaar
RAL	Regionaal Archief, Leiden
S	Stam e.a. (red.), <i>Bibliographie</i> (1938-1958)
SA	Archief der Secretarie van de stad Leiden
SAA	Stadsarchief Amsterdam
TNTL	<i>Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde</i>
Tvg	<i>Tijdschrift voor geschiedenis</i>

UBA	Universiteitsbibliotheek, Amsterdam
UBGe	Universiteitsbibliotheek, Gent
UBGr	Universiteitsbibliotheek, Groningen
UBL	Universiteitsbibliotheek, Leiden
UBU	Universiteitsbibliotheek, Utrecht
ULBD	Universitäts- und Landesbibliothek, Darmstadt
W	Weeskamer
WNT	De Vries e.a. (red.), <i>Woordenboek der Nederlandsche taal</i> (1882-1998)

Bibliografie

Het gebruik van hoofdletters en u/v/w is genormaliseerd. Bij oude drukken is telkens de Short Title Catalogue, Netherlands (STCN) en de Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV) geraadpleegd voor de naam van uitgevers en drukkers. Voor Britse boeken is het gedigitaliseerde exemplaar geraadpleegd op Early English Books Online (EEBO), terzij anders aangegeven. Alle plaatsnamen zijn weergegeven in hun huidige, Nederlandse vormen.

Archivalia en handschriften

Amsterdam, Stadsarchief

- 5059, 41-44 (Aantekeningen G. Schaep)

Amsterdam, Universiteitsbibliotheek

- V J 40 (Reisaantekeningen A. Hellemans Hoofst)

Delft, Gemeentearchief

- 1e afdeling 902 (Documentatie figuratieve kaart D. van Bleyswijck)

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek

- 78 C 42 (Aantekeningen G. Schaep)
- 131 B 33 (*Allerhande eigenhandige schriften betreffende de Hollantse outheyt ook velerhande gedigten en Romeynsche antique observatien*)

Haarlem, Noord-Hollands Archief

Bib

- 43-000333 X (K. van Manders tweede beeld van Haarlem)
- 44-001469 M (K. van Manders eerste beeld van Haarlem)
- 44-001551 M (Eerste versie van het reisjournaal van L. van der Vinne)

Stadsbestuur van Haarlem (1573)

- 928 (Register met privileges, keuren en andere stukken)

Harderwijk, Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe

OA Harderwijk

- 2013-2061 (Handschriften E. Brinck)

Leiden, Regionaal Archief

Bib

- LB 254-57 portefeuillefolio (*Aanteekeningen van burgemeesteren kamer in zeecker dagboek geintituleerd journael [...] beginnende 29 july 1610 tot mey 1629*)
- LB 255 foliodeel (*Handvesten en privilegien der stat Leijden, met een corte cronijcke noijt gedruet, J. van Hout en R. Hogerbeets, 1594-1602*)
- LB 2014 portefeuillefolio (*Dag-verhael, afschrift F. van Mieris*)
- LB 7000-03 portefeuillefolio (*Twee grafdichten op J. Orlers*)

- LB 7000-05 portefeuillefolio (Boedelinventaris J. van Hout, 5 februari 1610)
- LB 7000-22 portefeuillefolio (Testament J. van Hout, 10 september 1606)
- LB 15028 portefeuillefolio (Aantekeningen J. Orlers)
- LB 15036 foliodeel (Naamlijsten van vroedschappen en ambtenaren)
- LB 15260 deel (Keuren der stadt Leyden des graefschaps van Holland, [Leiden], [opt Raedthuys], 1583, liber annotatus [J. Orlers])

DTB (1004)

- 2 (Register van kerkelijke huwelijksproclamatien B 1586-1591)
- 7 (Register van kerkelijke huwelijksproclamatien G 1608-1614)

ONA (0506)

- 34 (S. van der Wuert, 1609)

ORA (0508)

- 45 (Vonnisboek 1)

SA I (0501)

- 73 (Dienstboek A)

SA II (0501A)

- 10 (Ontwerpkeurboek J. van Hout, 1607)
- 18-22 (Afleringsboeken H-M)
- 471 (Vroedschapsboek J)
- 923 (Dienstboek B)
- 1220 (Verslag van een besogne over herindeling van de gebuurten, 1602)
- 1267 (Register van poorttrinschrijvingen F)
- 1289 (Register van de volkstelling, 1581)
- 1413-1416 (Register van betalingsordonnanties door burgemeesters C-G)
- 6611-6636 (Bonboeken)
- 7480 (Rekeningen trezorier ordinaris 1612-III)
- 7485 (Rekeningen trezorier ordinaris 1614-II)
- 7576 (Rekeningen trezorier ordinaris 1645)
- 7892 (Bijlagen rekeningen trezorier ordinaris 1609)
- 7920 (Bijlagen rekeningen trezorier ordinaris 1614-II)
- 8768 (Bijlagen rekeningen trezorier extra-ordinaris 1670-II)

W (0518)

- 3049 (J. Orlers)

Leiden, Universiteitsbibliotheek

AC

- 264-300 (Rekeningen rentmeester, 1598-1622)

Bib

- LTK 781 (J. van Hout, *Der stadt Leyden dienst-bouc*, [Leiden], opt Raedthuys, 1602, liber annotatus J. Orlers)

Utrecht, UB

- Hs. 1180, fol. 91r-93v (Gedicht D. Mathijszoon over Haarlem)

Stadsbeschrijvingen tot 1700

In de onderstaande lijst zijn alle werken opgenomen die:

- 1 tijdens het leven van de auteur werden gepubliceerd;
- 2 die gaan over één stad uit de Republiek;
- 3 die een behoorlijke omvang hebben;
- 4 die gesteld zijn in proza;
- 5 en die de stad bespreken in haar complexiteit en zich dus niet beperken tot één bepaald aspect of één bepaalde periode.

Alleen edities van vóór 1700 zijn opgenomen, inclusief facsimile-edities daarvan. Herdrukken, bewerkingen en vertalingen zijn opgenomen bij de eerste bekende uitgave. Vindplaatsen verwijzen naar de door mij geraadpleegde exemplaren.

1 Pontanus, Amsterdam (1611)

HM 387b; NH 252-253; S -; BN 1448-1449.

- J.I. Pontanus, *Rerum et urbis Amstelodamensium historia*, Amsterdam, J. (I) Hondius, 1611, 2° [KBH 392 A 6].
- J.I. Pontanus, *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam*, vert. P. Montanus, Amsterdam, J. (II) Hondius, 1614, 4° [KBH 496 D 12]; facs., ed. H.H. Zwager (Herleefd verleden) Amsterdam 1968.

2 Orlers, Leiden (1614)

HM 362b; NH 221-222; S 291-292; BN 1000.

- J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, Leiden, H.L. van Haestens, J.J. Orlers en J. Maire, 1614, 4° [KBH 552 J 11; UBL Kunstg 12 F 8].
- J.J. Orlers, '[Beschrijving van Leiden]', ed. en vert. J. Meursius, in: J. Meursius, *Athenae Batavae*, Leiden, A. Clouck en officina Elzeviriana, 1625, 4° [KBH 3079 A 10].
- J.J. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden*, 2e dr., Leiden, A. Commelinus, J.J. van Dorp en Delft, A. Cloeting, 1641, 4° [KBH 1159 D 8].

3 Ampzing, Haarlem (1628)

HM 14a; NH 6; S -; BN 1409.

- S. Ampzing, *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*, Haarlem, A. (I) Roman, 1628, in 4 [KBH 553 J 3; UBL 1203 A 29]; facs., ed. G.H. Kurtz, Amsterdam 1974.
- Voor edities van het stedendicht uit 1616 en 1621 raadplege men de bibliografie van overige oude drukken.

4 Van Beverwijck, Dordrecht (1640)

HM 57b; NH 28; S 635; BN 1253.

- J. van Beverwijck, *'t Begin van Hollant in Dordrecht*, Dordrecht, J. Goris, 1640, 4° [KBH 137 D 10; UBL 398 B 21]; facs., [Nieuwendijk 1972].

5 Schrevelius, Haarlem (1647)

HM 432a; NH 275-276; S -; BN 1410-1411.

- Th. Schrevelius, *Harlemum, sive urbis Harlemensis incunabula, incrementa, fortuna varia, in pace, in bello*, Leiden, S. Matthysz, 1647, 4° [UBL 398 B 14].
- Th. Schrevelius, *Harlemias, ofte, om beter te seggen, de eerste stichtinghe der stad Haerlem, het toe-nemen en vergrootinghe der selfden*, vert., Haarlem, T. Fonteyn, 1648, 4° [KBH 553 J 4].

6 Van Oudenhoven, Den Bosch (1649)

HM 366c; NH 231-232; S -; BN 414-416.

- J. van Oudenhoven, *Beschryvinge der stad ende meyerie van 'sHertogen-bossche*, Amsterdam, B. Jansz, 1649, 4° [UBL 1012 C 37].
- J. van Oudenhoven, *Silva-Ducis aucta & renata of een nieuwe ende gantsch vermeerderde beschrijvinge van de stad van 'sHertogen-bossche*, herz. dr., Den Bosch, J. (IV) Scheffer en wed. I. van Dockum, 1670, 4° [UBL 398 B 4].

7 Van Oudenhoven, Heusden (1650-1651)

HM 366d; NH 233; S -; BN 497.

- J. van Oudenhoven, *Beschrijvinghe der wijt-vermaerde frontier-stadt Heusden*, Amsterdam, N. van Ravesteyn, 1650-1651, 4° [UBL 466 B 21].

8 Fokkens, Amsterdam (1662)

HM 167a; NH 95-97; S -; BN 1455 en 1459.

- M. Fokkens, *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam*, Amsterdam, M.W. Doornick, 1662, 12° [GAA 15030: 84394].
- M. Fokkens, *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam*, nadruk van vorige editie, Amsterdam, A. (II) en J. de Wees, 1662, 12° [GAA 15030: 84396].
- M. Fokkens, *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam*, 2e dr., Amsterdam, M.W. Doornick, 1662, 12° [KBH 510 K 12].
- M. Fokkens, *Beschrijvinge der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam*, 2e dr., nadruk van vorige editie, A. (II) en J. de Wees, 1663, 12° [KBH 510 K 12a].
- M. Fokkens, *Beschrijvingh der wijdt-vermaarde koop-stadt Amstelredam*, 3e dr., Amsterdam, M.W. Doornick, 1664, 12° [KBH 510 K 13].

9 Dapper, Amsterdam (1663)

HM 141a; NH 75; S 674; BN 1457.

- O. Dapper, *Historische beschryving der stad Amsterdam*, Amsterdam, J. van Meurs, 1663, 2° [KBH 136 B 20]; facs., ed. J.H. van den Hoek Ostende, Amsterdam 1975.

10 Von Zesen, Amsterdam (1664)

HM 529b; NH 350-351; S -; BN 1460.

- Ph. von Zesen, *Beschreibung der Stadt Amsterdam*, Amsterdam, J. Nosche, 1664, 4° [KBH 552 J 15]; facs.: Von Zesen, *Europas erster Baedeker*, ed. Gellinek (1988); ed.: Von Zesen, *Sämtliche Werke*, dl. 16, *Beschreibung der Stadt Amsterdam*, ed. Van Ingen (2000).
- Ph. von Zesen, *Beschreibung der Stadt Amsterdam*, Amsterdam, M.W. Doornick, 1664, 12° [KBH 510 K 14].

11 Van Domselaer, Amsterdam (1665)

HM 144b; NH 80; S 675; BN 1485.

- [T. van Domselaer (red.),] *Beschryvinge van Amsterdam*, Amsterdam, M.W. Doornick, 1665, 4° [KBH 496 D 8; UBA O 62-8536:1].

12 Van Oudenhoven, Dordrecht (1666)

HM 366f; NH 226-227; S -; BN 1256-1257.

- J. van Oudenhoven, *Oudt ende nieuw Dordrecht*, Haarlem, A. Vermerck, 1666, 12° [UBL 312 G 4; KBH 510 K 8].
- J. van Oudenhoven, *Beschrijvinghe van Dordrecht*, titeluitg. met nieuw voor- en nawerk, Haarlem, A. Vermerck, 1670, 12° [KBH 510 K 9].

13 Van Bleyswijck, Delft (1667-1680)

HM 58a en b; NH 29; S 198-199; BN 1129.

- D.E. van Bleyswijck, *Beschryvinge der stad Delft*, Delft, A. Bon, 1667[-1680?], 4° [BNF M-12566 en M-12567; KBH 2000 F 1-2].

14 Van Leeuwen, Leiden (1672)

HM 291d; NH 17; S 619; BN 1258.

- S. van Leeuwen, *Korte besgryving van het Lugdunum Batavorum nu Leiden*, Leiden, J. van Gelder en A. Verhoef, 1672, 12° [KBH 2105 A 172; UBL 312 G 5]; facs., Alphen aan den Rijn 1973.

15 Balen, Dordrecht (1677)

HM 25a; NH 350-351; S -; BN 1460.

- M. Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, Dordrecht, S. onder de Linde, 1677, 4° [BNF M-9875; KBH 892 B 77-78; UBL 1153 C 14-15]; facs., ed. A.J. Busch, Dordrecht 1966.

16 Van Lansberghe, Hulst (1687)

HM 288a; NH 169; S 683-684; BN 2252.

- J. van Lansberghe, *Beschryvinge van de stad Hulst*, Den Haag, G. Rammazeyn, 1687, 8° [KBH 302 F 37]; facs., Hulst 1991.
- J. van Lansberghe, *Beschryvinge van de stad Hulst*, titeluitg., Rotterdam, P. van der Staart, 1692, 8° [KBH 3096 D 19].

17 Commelin, Amsterdam (1693-1694)

HM 116a; NH 66-67; S 491-492 en 494-495; BN 1462 en 1464.

- C. Commelin (red.), *Beschryvinge van Amsterdam*, Amsterdam, A. Wolfgang, G. en/of J. (II) Janssonius van Waesberge, wed. D. (I) en/of H. Boom, A. en/of wed. J. van Someren en R. Goethals, 1693, 2 dln., 2° [BLL 796.fff.22].
- C. Commelin (red.), *Beschryvinge van Amsterdam*, titeluitg., Amsterdam, wed. A.D. Oossaan, 1693-1694, 2 dln., 2° [KBH 62 C 11; BNF M-1545].

18 Van Spaan, Rotterdam (1698)

HM 452a; NH 295; S -; BN 1174.

- G. van Spaan, *Beschrijvinge der stad Rotterdam, en eenige omleggende dorpen*, Rotterdam, H. Goddaeus, 1698, 8° [UBA O 61-8179:1; UBL 403 G 16].

Overige oude drukken**A**

Advertentie, voor de koopers ende plackers vande geotroyeerde kaerte der stad Delft, [Amsterdam], [P. Smith], [1677 of 1678], 1° [GAD 1e afd. 902].

Alting, B., *Historische lof-rede, ter eere van Groningen*, Groningen, J. Claessen, 1650, 12° [KBH 3037 H 8].

[Ampzing, S.,] *Den lof van Haerlem*, Haarlem, S. Bogaert, 1616, 4° [UBL Thysia 1893].

- *Het lof der stad Haerlem in Hollandt*, Haarlem, A. (I) Roman, 1621, 4° [UBL 1204 B 29].

Antonides van der Goes, J., *De Ystroom*, Amsterdam, P. (II) Arentsz, 1671, 4° [KBH 764 D 33].

Antwoorden op de vraghe, wat onder ander zijn de vrie voornaemste saken, waer door men Hoorns lofberoemt en groot mach maken by ons voor-ouders tijdt gedaen tot haerder eer, Hoorn, I.W. van der Beeck, 1646, 4° [KBH 766 C 32].

Aphthonius, *Progymnasmata*, ed. R. Agricola, J.M. Catanaeus en R. Lorich, Frankfurt am Main, J. Steinmeyer, 1603 [KBH 3181 G 6].

Apianus, P., *Cosmographia, sive descriptio universi orbis*, ed. G. Frisius, Antwerpen, J. (I) Bellerus en J. (I) Verwit-hagen, 1584, 4° [UBL 347 C 10].

- *Cosmographie, ofte beschrijvinge der gheheelder werelt*, ed. G. Frisius, Amsterdam, C. Claesz, 1598, 4° [KBH 1708 C 9].

- *Cosmographie, ofte beschrijvinge der gheheelder werelt*, ed. G. Frisius, Amsterdam, C. Claesz, 1609, 4° [UBL 2006 E 36].

[Aurelius, C.,] *Die cronycke van Hollandt Zeelandt ende Vrieslant*, Leiden, J. Seversz, 1517, 2° [KBH 1084 A 6].

[Avocaat, H.P.,] *Historie van den oorspronck, fondatie, ende voortganck der seer vermaerder zee ende koop-stad Enchuyzen, Enkhuizen*, J.R. Landtman en W. Evertsz, 1660, 8° [UBL 1369 F 26].

B

Becanus, G., *Origines Antwerpianae*, Antwerpen, C. Plantijn, 1569, 2° [UBL 1408 C 15].

Bake, L., *Amisfoorts lofkrans. Heldendigt*, Amsterdam, A. Schelte, 1694, 4° [KBH 853 G 166].

[Balen, M.,] *Dag-lyste, of gedenk-boek, der gewoonlijke bezigheden van d'ed. groot-achtbre heeren, de heeren van den oud-rade, ofvroedschap*, Dordrecht, S. onder de Linde, 1676, 4° [KBH 959 C 33].

- *Privilegien, voor-regten, handvesten, costumen, oude herkomen, keuren, &c. der stad Dordrecht*, Dordrecht, S. onder de Linde, 1676, 4° [UBL 280 C 17].

- *Geslacht-boomen, der adelijke, aal-oude [...] geslachten, van, en in Dordrecht*, [Dordrecht], [S. onder de Linde],

- [1677], 4° [KBH 3116 C 7].
- Barlaeus, C., *Poemata*, Leiden, G. Basson, 1628, 8° [KBH 762 K 26].
- Bellus, J., *Hermes politicus, sive de peregrinatoria prudentia libri tres*, Frankfurt am Main, T. Schönwetter, 1608, 12° [BLL 1020.b.6].
- Berkum, H. van, *Beschryving der stad Schoonhoven*, ed. J.A. Block, Gouda, G. en W. de Vrij, 1762, 4° [KBH 496 D 9].
- Beknopte beschryving van alle de voornaamste gebouwen der wydvermaarde koopstad Amsterdam, Amsterdam, D. Schouten, 1713, 4°-oblong [UBA OK 63-4897].
- Beknopte beschryving van alle de voornaamste gebouwen der wydvermaarde koopstad Amsterdam, Amsterdam, J. (II) Roman, 1741, 4°-oblong [UBA OL 32].
- Beknopte beschryving van alle de voornaamste gebouwen der wydvermaarde koopstad Amsterdam, Amsterdam, J. (II) van der Heyden, 1749, 4°-oblong [KBH 226 M 17].
- Beuken, J., *Rijmen, verdeeld in drie boekken*, Leiden, M. van Leeuwen, [1668], 8° [KBH 841 E 38:2].
- Bibliotheca Scriveriana*, Amsterdam, S. van Lier en J. (I) Pluymert, 1663, 4° [UBL 188 C 29].
- Blaeu, J. (red.), *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden*, [Amsterdam, J. (I) Blaeu, 1649], 2° [KBH 149 A 10].
- *Toonneel der steden van 's konings Nederlanden*, [Amsterdam, J. (I) Blaeu, 1649], 2° [KBH 149 A 11].
- Blaeu, W.J. e.a., *Toonneel des aerdrycx, ofte nieuwe atlas*, Amsterdam, [W.J. en] J. (I) Blaeu, [1647]-1650, 3 dln., 2° [UBL CollBN Atlas 31].
- Bleyswijck, D.E. van, *Generale tafel over de beschrijvinge der stad Delft*, Delft, A. Bon, 1668, 1° [KBH 553 J 41; particuliere collectie].
- *Sommere beschryvinge der stad Delft*, Amsterdam, P. Smith, [1677 of 1678] [particuliere collectie].
- Blotius, H., 'Tabula peregrinationis continens capita politica', in: P. Hentzner, *Itinerarium Germaniae, Galliae, Angliae, Italiae*, Neurenberg, A. Wagenmann en J. Güntzel, 1629, fol. Yy7r-Zz6v, 8° [BLL 1049.f.1.].
- Blundeville, T., *The True Order and Methode of Wryting and Reading Hystories*, Londen, W. Seres, 1574, 16° [EEBO STC 3161].
- Bodin, J., *Methodus, ad facilem historiarum cognitionem*, Parijs, M. Juvenes, 1566, 4° [<http://books.google.nl/books?id=FCk8AAAAAAJ>].
- *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, z.p. [Genève], J. Stoer, 1595, 8° [UBL 362 F 8].
- [Bon, A.,] *Delfs cupidoos schighje*, Delft, A. Bon, 1652-1656, 2 dln., 16°-oblong [KBH 174 G 20].
- Boot, G., *Eene burgherlycke onderrechtighe*, Amsterdam, J.E. (II) Cloppenburgh, 1623, 4° [UBA O 62-7402].
- [Booth, C.,] *Beschryvinge der stad Utrecht*, Utrecht, J. van Poolsum, 1685, 2° [KBH 109 B 22].
- Bor, P.C., *Nederlantsche oorloghen*, Leiden, G. Basson en Amsterdam, M. Colijn, 1621, 2° [UBL 1173 A 6-7].
- Bor, P.C., *Gelegenthey van 's Hertogen-Bosch vierde hoof-stadt van Brabandt*, Den Haag, A. Meuris, 1630, 4° [KBH 553 J 5].
- Boussingault, A., *La guide universelle de tous les Pays-Bas, ou des dix-sept provinces*, Parijs, F. Clousier, 1665, 12° [BNF 8-Z LE SENNE-4815].
- Boxhorn, M.Z., *Theatrum sive Hollandiae comitatus et urbium nova descriptio*, Amsterdam, H. (II) Hondius en Leiden, W.C. van der Boxe, 1632, 4°-oblong [KBH 357 F 1].
- *Toneel ofte beschryvinge der steden van Hollandt*, vert. G. Baerdeloos, Amsterdam, J. Keyns en Leiden, W.C. van der Boxe, 1634, 4°-oblong [KBH 357 F 2].
- Braun, G. en F. Hogenberg, *Beschreibung und Contrafactur der vornembster Stät der Welt*, Keulen, Th. Graminaeus e.a., 1572-1618, 6 dln. in 2 bdn., 2° [UBL CollBN Atlas 12].
- Brandt, C., *Himne en l'honneur de la ville de Leyden*, Leiden, T. Basson, 1594, 4° [RAL BLO 250 f].
- *Himne oft' lofsanck van Hollandt in Duytsch ende Franchoyts*, Leiden, T. Basson, 1595, 4° [UBL 1497 C 28; UBA O 62-1340].
- [Brandt, G.,] *Historie der vermaerde zee- en koop-stadt Enkhuisen*, Enkhuizen, E. van den Hoof, 1666, 4° [KBH 490 H 16].
- Bray, S. de, *Bedenckingen, over het uytleppen en vergrooten de stad Haarlem*, Haarlem, A. Casteleyn, 1661, 2° [KBH 61 C 9].
- Brès, G. de, *De wortel, den oorspronck, ende het fundament der weder-dooperen, oft herdooperen in onsen tijde*, vert. J. de

- Raed, Amsterdam, J.E. (II) van Cloppenburgh, 1608, 4° [KBH 229 L 15].
- Brice, G., *Description nouvelle de ce qu'il y a de plus remarquable dans la ville de Paris, Parijs*, wed. Audinet, 1684, 2 dln., 16° [BLL 1578/6027].
- *A New Description of Paris*, vert. [J. Wright], 2e dr., Londen, H. Bonwicke, 1688, 12° [HL 357098].
- [Brugge, J.,] *Het Leydsche vreugden-hof*], z.p., z.n., z.j. [=1662?], 8° [KBH 8 C 21].
- Bruni, L., *Epistolarum libri VIII*, ed. L. Mehus, Florence, B. Paperinius en J. Rigaccius, 1741, 8° [KBH 818 G 11]; facs., Hildesheim enz. 2006.
- Versheyden bruyloft dichten ende liedekens*, Leiden, J. Paets Jacobszoon, 1611, 4°-oblong [UBL 1497 F 36].
- Bucoldianus, G., *De inventione et amplificatione oratoria*, Lyon, S. Gryphius, 1534, 8° [<http://books.google.nl/books?id=KZDByrBOAoMC>].
- De vermakelyke Leidsche buiten-cingels, aangenaame dorpen en landstreken, rondom die stad gelegen*, Leiden, Q. Visser, Amsterdam, A. van Huyssteen, 1734, 8° [KBH 539 K 28]; facs. Alphen aan den Rijn 1969.
- [Burgh, A. van den,] *Hoe en wanneer Hollant tot een graefschap is afgesondert* [=wapenkaart van de graven van Holland], Arnhem, J. van Biesen, 1647, 4° [KBH 1043 A 11; UBL 1369 d 9: 1].
- *Gestaltenis van out Zeelandt* [=wapenkaart van de graven van Zeeland], Arnhem, J. van Biesen, 1647, 4° [KBH 496 D 4; UBL 1369 D 9:2].
- Butcher, R., *The Survey and Antiquitie of the Towne of Stamford in the County of Lincolne*, Londen, T. Forcet, 1646, 4° [EEBO Wing B6261].

C

- Caert-thresoor, inhoudende de tafelen des gantsche werelts landen met beschyvingen verlicht*, Middelburg, B. (I) Langenes en [Amsterdam], C. Claesz, [1598], 8°-oblong [UBA OK 62-9958 (atlas)]; facs., ed. J. Werner, Weesp 1998.
- Catalogus universalis pro nundinis Francofurtensibus autumnalibus, de anno 1614*, Leipzig, A. Lamberg, 1614, 4° [KBH 1707 B 5:18].
- Camden, W., *Britain, or a Chorographically Description of the Most Flourishing Kingdomes, England, Scotland, and Ireland*, vert. P. Holland, Londen, G. Bishop en J. Norton, 1610, 2° [EEBO STC 4509].
- Cats, J., *Spiegel van den ouden ende nieuwen tijdt*, Den Haag, I. Burghoorn, 1632, 4° [UBL 1018 B 3 liber annotatus J. Cats]; facs., ed. H.H. Zwager (Herleefd verleden) Amsterdam 1968.
- Chytraeus, N., *Variorum in Europa itinerum deliciae*, Herborn, z.n., 1594, 8° [KBH 476 K 56].
- Cluverius, P., *Commentarius de tribus Rheni alveis, et ostiis*, Leiden, J. Bouwensz en L. (I) Elzevier, 1611, 4° [KBH 232 K 32].
- *Batavische oudheden, ofte verhandeling over de drie uitlopen, en monden van den Rhyne*, vert., Den Haag, E. Boucquet, 1709, 2 dln., 8° [KBH 229 O 21].
- [Colom, J.A.,] *La flamboyante colomne des Pays-Bas*, Amsterdam, J.A. (I) Colom, 1636, 4°-oblong [KBH 2215 D 24].
- *De vyerighe colom klaer vertoonende in vyftich onderscheydene curieuse caarten de XVII Nederlantsche provincien*, Amsterdam, J.A. (I) Colom, z.j. [1660?], 4°-oblong [KBH 357 F 4].
- [Commelin, C.,] *Vranckryck en zijn steeden, behelsende een algemeene en besondere beschrijvinge des selfs en aangrenzende landen*, Amsterdam, C. Commelinus, 1662, 12° [UBA OK 63-3651].
- Corrozet, G., *Les antiquitez, croniques et singularitez de Paris*, ed. N. Bonfons en J. Rabel, Parijs, N. Bonfons, 1586-1588, 2 dln., 8° [KBH 558 K 25].
- Costumen, vanden prinselijcken leen-hove ende huysse van Dendermonde*, Leiden, P. de Croy en N. Rosa, 1646, 4° [BLL 154.f.11.; KBH 552 J 53].

D

- Dag-lyste, of gedenk-boek, dienende voor [...] de schout, burgemeester, schepenen [...] der stad Dordrecht*, Dordrecht, H. van Esch en J. (I) van Esch, 1673, 4° [KBH 939 G 56].
- Dallington, R., *A Survey of the Great Dukes of Tuscany*, Londen, E. Blount, 1605, 4° [EEBO STC 6200]; facs. (The English Experience 650) Amsterdam 1974.
- *A Method for Travell Shewed by Taking the View of France. As it Stood in the Year of Our Lord 1598*, Londen, T. Creede, z.j. [1605], 4° [EEBO STC 6203].

- Dam, H. van, *Korte beschrijvinge van het eylandt Westvoorn, ende de geschiedenissen van de stadt Goedereede*, Rotterdam, H. Goddaeus, 1680, 8° [KBH 496 L 11].
- De Chuyes, G., *La guide de Paris*, Parijs, C. Besongne, 1654, 12° [BLL 576.c.3:1].
- Les délices de Leide, une des célèbres villes de l'Europe*, Leiden, P. (I) van der Aa, 1712, 8° [KBH 225 O 2].
- Devereux, R., Ph. Sidney W. en Davison, *Profitable Instructions Describing what Speciall Observations Are to Be Taken by Travellers in All Nations, States and Countries*, Londen, B. Fisher, 1633, 8° [EEBO STC 6789].
- Does, J. van der, *'sGraven-hage, met de voornaemste plaetsen en vermaecklijkheden*, Den Haag, H. Gael, 1668, 4° [KBH 534 C 19].
- Dubbeld nieuwe Haerlemsche duyne-vreught, inhoudende vele may, harders ende vreughde-gesanghen*, Amsterdam, wed. T.J. Lootsman, z.j. [2e helft 17e eeuw], 2 dln., 8°-oblong [KBH 5 E 8].
- Du Breul, J., *Le théâtre des antiquitez de Paris*, Parijs, C. de la Tour, 1612, 4° [BLL 1600/495].

E

- Emmius, U., *De agro Frisiae inter Amasum & Lavicam flumina. Deque urbe Groninga*, Groningen, G. Ketel, 1605, 8° [KBH 556 K 12].
- *Rerum Frisicarum historia*, Leiden, L. (I) Elzevier en H.L. van Haestens, 1616, 2° [UBL 416 A 1].
- Eiszing, M., *Niederländische Beschreibung in Hochteutsch und historischer Weisz gestellt, auff den belgischen Löwen der 17 Provinzten des gantzen Niederlands*, Keulen, G. von Campen, 1584, 4° [UBL 392 B 15].
- [Ens. C.,] *Delitiae Galliae & Angliae ofte lustigheden van Vranckrijck en Engheland*, Amsterdam, D.P. Pers, 1619, 8° [KBH 32 D 9; UBA O 61-1166].
- *Delitiae Italiae*. Dat is: eyghentlijke beschrijvinghe, wat door gantsch Italien in elcke stadt ende plaets te zien is, 3e dr., Arnhem, J. Jansz, 1620, 8° [UBA O 61-1166].
- Erpenius, T., *De peregrinatione Gallica utiliter instituenda tractatus*, Leiden, F. Hegerus en W.C. van der Boxe, 1631, 12° [UBL 1371 G 6].
- [Eyck, J. van der,] *Corte beschrijvinghe mitsgaders hantvesten, privilegien, costumen ende ordonnantien vanden lande van Zuyt-Hollandt*, Dordrecht, N.V. van Spierinxhouck, 1628, 4° [KBH 2116 F 36].

F

- Focquenbroch, W.F. van, *Thalia, of geurige zang-goddin*, dl. 2, 2e dr., Amsterdam, A.J. Lintman, 1673, 12° [KBH 758 J 38:2].
- [Fruytiers, J.,] *Corte beschrijvinghe vande strenghe beleggeringhe ende wonderbaerlicke verlossinghe der stadt Leyden in Hollandt*, Delft, [A. Hendricksz], 1574, 4° [KBH Pamflet 226].
- *Corte beschrijvinghe van de strenghe beleggeringhe ende wonderbaerlijke verlossinghe der stadt Leyden in Hollandt*, 2e dr., Delft, [A. Hendricksz], 1577, 4° [KBH Pamflet 227; UBL 1498 D 10 liber annotatus J. van der Does].
 - *Korte beschrijvinge van de strenghe belegeringhe en wonderbaarlyke verlossinghe der stad Leiden in den jaere 1574*, aant. P. Scriverius [=J. van der Does], [ed. F. Smit], Haarlem, J. Marshoorn en P. van Assendelft, 1739, 8° [UBL 1499 F 27 liber annotatus R. Fruin].

G

- Gabbema, S.A., *Historie van Friesland [...] als mede een net verhaal van de naam, oorsprong, en eerste opkomst der stad Leeuwaarden*, ed. T. Gutberleth, Gouda, L. Cloppenburg, 1703, 4° [KBH 3079 C 9].
- Gebouwen, gezigten, en oudheden der stad Amsterdam*, Haarlem, J. Marshoorn, 1736, 8° [KBH 226 M 16].
- Alle de voornaemste gebouwen der wydvermaarde koopstad Amsterdam*, Amsterdam, H. Sweerts, J. (I) Bouman en A.D. Oosaaen, z.j. [niet voor 1682], 4°-oblong [UBA OK 63-6118].
- Geographiae compendium, et Hispaniae, Galliae ac Italiae totius, brevis & accurata descriptio*, Utrecht, G. van Zijll en D. van Ackersdijck, 1650, 12° [KBH 2202 G 5].
- Göllnitz, A., *Ulysses Belgico-Gallicus*, Leiden, B. en A. (I) Elzevier, 1631, 12° [KBH 235 C 42].
- *L'Ulyse françois ou le voyage de France, de Flandre et de Savoye*, vert. L. Coulon, Parijs, G. Clousier, 1643, 8° [UBA O 61-4178].
- Goos, A. en R. Telle, *Nieuw Nederlandsch caertboek*, Amsterdam, A. Goos, [1616], 4°-oblong [KBH 107 L 52].
- Goris, G., *Les delices de la campagne a l'entour de la ville de Leide*, Leiden, D. (I) Haak, 1712, 8° [KBH 225 O 1].

- Gramaye, J.B., *Historiae et antiquitatum urbis et provinciae Mechliniensis libri III*, Brussel, R. Velpius, 1607, 4° [KBH 473 G 54].
- *Taxandria*, Brussel, R. Velpius, 1610, 4° [KBH 552 J 56].
 - *Historie der antiquityten vande stad ende provincie van Mechelen ghedeylt in dry boecken*, vert. P. de Nielis, Mechelen, J. Jaye, 1667, 8° [BLL G.5498.].
- Gray, W., *Chorographia, or, a Survey of Newcastle upon Tine*, Newcastle, S.B., 1649, 4° [EEBO STC G1975].
- Gruber, D., *Discursus historico-politicus de peregrinatione studiosorum*, Straatsburg, z.n., 1619, 4° [BLL 790.h.1.].
- Guicciardini, L., *Description de tous les Pays-Bas*, Amsterdam, C. Claesz, 1609, 2° [BLL C.83.h.9.; KBH 63 B 13; UBA OM 63-1795].
- *Beschryvinghe van alle de Neder-Landen*, vert. C. Kiliaen, ed. P. Montanus, Amsterdam, W.J. Blaeu, 1612, 2° [UBL 1012 A 4]; facs., ed. H.H. Zwager (*Herleefd verleden*) Amsterdam 1968.
 - *Description de tous les Pays-Bas*, ed. P. van den Keere en P. Montanus, Arnhem, J. Jansz, 1613, 4°-oblong [KBH 2209 B 13].
 - *Belgicae, sive Inferioris Germaniae, descriptio*, [vert. R. Telle], Amsterdam, W.J. Blaeu, 1633-1635, 2 dln., 12° [KBH 509 K 16].
- Le guide d'Amsterdam*, Amsterdam, D. de La Feuille, 1701, 8° [BLL 573.b.17.].
- Guide de la Haye*, Den Haag, A. (I) Moetjens, 1705, 12° [KBH 527 K 7].

H

- Het Haerlems minne-duyffe*, Amsterdam, M. de Groot, 1671, 16°-oblong [KBH 174 J 10].
- Haerlemsche somer-bloempjes*, Haarlem, C.A. Haen en I. van Wesbusch, 1646, 16°-oblong [KBH 174 F 53].
- 'Haerlemse vermakelykheyd' [UBL 1497 H 16:249].
- Haestens, H.L. van, *De magnificentie ofte lust-hoff van gantsch christenrijk*, Leiden, H.L. van Haestens, 1619, 4° [KBH 1295 A 61].
- Handt-vesten ende privilegien van Amstelredam*, Utrecht, H. (II) van Borculo en Amsterdam, B. Adriaensz, 1597, 4° [KBH 1702 C 49:1].
- Handvesten, privilegien, octroyen, costumen en wille keuren der stad Amstelredam*, Amsterdam, O.B. en J.O. Smient, 1662, 2° [KBH 526 A 27].
- Handvesten, privilegien, willekeuren ende ordonnantien der stad Enchuysen, Enkhuizen*, E. van den Hoof, 1667, 2° [KBH 526 A 26].
- [Heemskerck, J. van.] 't Geneuchelijcke paedtje', in: [J. van Heemskerck,] *Minne-kunst. Minne-baet. Minne-dichten. Mengel-dichten*, Amsterdam, H. Gerritsz en P.A. van Ravesteyn, 1626-1627, 8°-oblong, p. 424-466 [KBH 174 F 8].
- *Inleydinghe tot het ontwerp van een Batavische arcadia*, Amsterdam, G. Jansz en N. van Ravesteyn, 1637, 12° [KBH 297 M 9]; facs., ed. P.E.L. Verkuyl (FELL 1) Deventer 1982.
- Hegendorff, C., 'Methodus conscribendi epistolas', in: J.L. Vives e.a., *De conscribendis epistolis*, Bazel, B. Lasius en T. Platterus, 1536, 8°, fol. 12v-14v [UBL 20643 D 22].
- Heinsius, D., *Oratio, de coniugendis Graecorum lingua et disciplinis*, Leiden, J.J. Orlers, A. Clouck en J. Maire, 1611, 4° [UBA Obr. 2884].
- *Poemata*, 4e dr., Leiden, J.J. Orlers en J. Maire, 1613, 8° [KBH 762 K 4].
- Hennin, J. de, *De zinrijke gedachten toegepast op de vijf sinnen, van 's menschen verstand*, Amsterdam, J.C. ten Hoorn, 1681, 12° [KBH 197 J 43].
- Hentzner, P., *Itinerarium Germaniae, Galliae, Angliae, Italiae*, Neurenberg, A. Wagenmann, 1612, 8° [KBH 879 G 45].
- Heylyn, P., *Microcosmos, or a Little Description of the Great World. A Treatise Historicall, Geographically, Politicall, Theologicall*, Oxford, J. Lichfield en J. Short, 1621, 4° [EEBO STC 13276]; facs. (*English Experience 743*) z.p. 1975.
- Heyns, P., *Spiegel der werelt, ghestelt in ryme*, Antwerpen, C. Plantijn en F. Galle, 1577, 4° [KBH 1704 F 1].
- Heyns, Z., *Den Nederlandschen landt-spiegel in ryme gestelt*, Amsterdam, Z. Heyns [en H. de Buck], 1599, 4°-oblong [KBH 1703 E 2]; facs., Alphen aan den Rijn 1994.
- Hoogstraten, D. van, *Gedichten*, Amsterdam, J. van Hardenberg, 1697, 4° [KBH 758 C 20].
- [Hoorn, J.C. ten,] *Naeuw-keurig reys-boeck bysonderlijk dienstig voor kooplieden, en reysende personen*, Amsterdam, J.C.

- ten Hoorn, 1679, 12° [KBH 784 L 8].
- Reis-boek door de Vereenigde Nederlandsche Provincien, 2e dr., Amsterdam, J.C. ten Hoorn, 1689, 8° [KBH 496 K 20].
 - Reis-boek door de Vereenigde Nederlandsche Provincien, 3e dr., Amsterdam, J.C. ten Hoorn, 1700, 8° [KBH 30 J 34]. [Hoorn, N. ten.] *Wegwyzer door Amsterdam*, Amsterdam, N. ten Hoorn, 1713, 8° [KBH 770 K 11].
- Hospinianus, R., *Zes boecken, van-den oorspronck ende voortganck der monickerije*, vert. A. van Oosterbeeck, Gouda, J. Migoen, 1609, 2 dln., 4° [UBA 1049 F 1].
- [Hout, J. van.] *Inneleydinge ende aenvang vant collegie der theologien, geschiet binnen der stat Leyden*, Leiden, F. (I) Raphelengius, 1593, 4° [UBL Thyspf 871].
- *Generale ordonmantie gemaect by die vande gerechte dezer stad Leyden, op alle de gebuyrten*, Leiden, opt Raedthuys, 1593, 4° [UBL 1102 F 57:1; RAL SAI 1220].
 - *Der stad Leyden dienst-bouc*, [Leiden], opt Raedthuys, 1602, 2° [KBH 3188 C 21; UBL LTK 781 liber annotatus J.J. Orlers].
- Howell, J., *Instructions for Forreine Travell*, Londen, T.B. en H. Mosley, 1642, 12° [EEBO Wing H3082].
- *Londinopolis. An Historicall Discourse or Perlustration of the City of London*, Londen, J. Streater en H. Twiford, 1657, 2° [EEBO STC R4444 en R13420].
- Hues, R., *Tractatus de globis, coelesti et terrestri eorumque usu*, ed. J.I. Pontanus, Amsterdam, J. (II) Hondius, 1617, 4° [UBA O 60-542].
- *Tractaet, ofte handelinghe van het gebuyck der hemelscher ende aertscher globe*, ed. J.I. Pontanus, Amsterdam, J. (II) Hondius, 1623, 4° [UBA O 62-2826].
- Huygen, A., *Beschryving van het begin, opkomst, en aanwas der stad Doesburg*, ed. C.V. Vonck, Nijmegen, H. Heymans, 1753, 4° [KBH 3113 E 26].

J

- Junius, H., *Batavia*, ed. J. van der Does, Leiden, F. (I) Raphelengius, 1588, 4° [UBL 1497 D 19; JRM 5294:1].
- *Een seer cort doch clare beschrijvinge vande voornaemste ghemuyrde ende ongemuyrde steden ende vlekken van Holland ende West-Vriesland*, vert. G. Boot, Delft, J.A. Cloeting, 1609, 4° [UBL 472 B 4].

K

- Keckermann, B., *Systema geographicum*, Hanau, erven G. Antonius, 1611, 8° [UBL 645 F 31:2].
- Kemp, A.A., *Leven der doortlichtige heeren van Arkel, ende jaar-beschrijving der stad Gorinchem*, ed. H. Kemp, Gorinchem, P. Vink en Dordrecht, N. de Vries, 1656, 4° [KBH 3113 F 26].
- Keuren der stad Leyden des graefschaps van Holland*, [Leiden], [opt Raedthuys], 1583, 4° [GAL SAI 9 liber annotatus J. van Hout].
- [Kock, P.P.] *Historia, dat is, een verhael, in rijm, van den oorspronck ende fondeeringe der seer vermaerder zee ende coopstadt Enchuyzen, Enkhuizen*, J. Tournay, 1603-1604, 4° [RAA 56 J 39].

L

- [Laet, J. de.] *Belgii confoederati republica*, Leiden, A. (I) en B. Elzevier, 1630, 24° [KBH 224 C 39].
- *Republyke der zeven vrye Vereenigde Nederlanden*, vert., Amsterdam, G. van Goedesberg, 1652, 12° [KBH 891 H 22].
- Lambarde, W., *A Perambulation of Kent*, Londen, H. Middleton en R. Newberie, 1576, 4° [EEBO STC 15175].
- Laune, Th. de, *The Present State of London, or, Memorials Comprehending a Full and Succinct Account of the Ancient and Modern State Thereof*, Londen, G. Larkin, E. Proseer en J. How, 1681, 12° [EEBO Wing D894].
- [Lee, S.] *A Collection of the Names of the Merchants Living in and about the City of London*, Londen, S. Lee en D. Major, 1677, 12° [EEBO Wing C5204].
- Le Jolle, P., *Description de la ville d'Amsterdam en vers burlesques. Selon la visite de six jours d'une semaine*, Amsterdam, J. Le Curieux, 1666, 12° [KBH 224 F 39].
- Leland, J., *The Laborouse Journey*, Londen, J. Bale, 1549, 8° [EEBO STC 15445].
- Libri appendicarii bibliothecae Scrivervianae*, Amsterdam, S. van Lier en J. (I) Pluymer, 1663, 4° [UBL 1366 C 27].
- Lindanus, D., *De Teneraemonda libri tres*, Antwerpen, H. Verdussen, 1612, 4° [BLL 1562/281].

- Lipsius, J., 'Een groot oordeel over het reysen', in: *Wegh-wyser [...]* door Vranckryck (1647), fol. **6v-12r.
- Lois, J. en S. Lois, *Cronycke ofte korte waere beschryvinge der stad Rotterdam*, Den Haag, O. en P. (II) van Thol en Delft, C. (I) van Graauwenhaan, 1746, 4° [UBA O 63-3767].
- Loysius, G., 'Pervigilium Mercurii', in: G. Hegenitius, *Itinerarium Frisio-Hollandicum*, en: A. Ortelius, *Itinerarium Gallo-Brabanticum*, Leiden, H. Verbiest, 1667, 12°, p. 211-283 [UBL 310 G 20].

M

- Macropedius, G., *Epistolica*, Den Bosch, J. (I) van Turnout, 1556, 8° [KBH 1702 D 14].
- Maestertius, J., *Beschryvinge vande stadt ende landt van Dendermonde*, Leiden, N. Rosa en P. de Croy, 1646, 4° [BLL 154.f.11.; KBH 552 J 53].
- Mander, K. van, *Het schilder-boeck*, Haarlem, P. (I) van Wesbusch en Alkmaar, J. de Meester, 1604, 4° [KBH 1295 E 1].
- [Martinius, F.,] *Camper lof*, Kampen, R.D. Worst, 1641, 2° [KBH 840 B 3].
- Memorie voor de kooplyden en andere officieren, waer op sy, in 't stellen van haer rapporten, sullen hebben te letten*, Middelburg, P. van Goetthem, 1669, 2° [KBH plakk. F 66:4].
- Meier, A., *Certaine Briefe, and Speciall Instructions for Gentlemen, Merchants, Students, Souldiers, Marriners, &c. Employed in Services Abrode*, vert. Ph. Jones, Londen, J. Woolfe, 1589, 4° [EEBO STC 17784].
- Mercator, G., *Atlas minor, ofte een korte doch grondige beschrijvinge der geheeler werelt*, ed. J. Hondius, vert. E. Brinck, Amsterdam, J. Janssonius, 1630, 4°-oblong [KBH 551 J 54].
- *Atlas, ofte afbeeldinghe vande gantsche weerldt*, ed. J. Hondius, Amsterdam, J. Janssonius, 1634, 2° [UBL CollBN Atlas 77].
- Merula, P., *Cosmographiae generalis libri tres. Item geographiae particularis libri quatuor*, [Leiden], F. (II) Raphelengius en Amsterdam, C. Claesz, 1605, 4° [BLL C.74.d.9.; UBL 1367 D 26].
- Meteren, E. van, *Commentarien ofte memorien van-den Nederlandschen staet, handel, oorloghen ende gheschiedenissen van onsen tyden*, 2e herz. dr., Gdansk, H. van Loven en Londen, E. van Meteren, 1609, 2° [UBL 1015 B 10].
- Meursius, J., *Athenae Batavae. Sive de urbe Leidensi, & academiâ, virisque claris [...]* libri duo, Leiden, A. Clouck en A. (I) en B. Elzevier, 1625, 4° [KBH 3079 A 10].
- Mieris jr., F. van, *Handvesten, privilegien, octroyen, rechten, en vryheden, midsgaders ordonnantien [...]* der stad Leyden, Leiden, A. (I en II) Kallewier, A. (I) Honkoop en D. van Damme, 1759, 2° [UBL 1220 A 1].
- *Beschryving der stad Leyden*, Leiden, [dl. 1 en 2:] wed. A. (I) Honkoop en C. van Hoogveen jr, [dl. 3:] C. Heyligert, A. (II) en J. Honkoop, 1762-1784, 3 dln., 2° [UBL 1140 A 8-10].
- Moonen, A., *Korte chronyke der stadt Deventer*, Deventer, A. Curtenius, 1688, 12° [UBA O 62-8536:2].
- *Korte chronyke der stadt Deventer*, 2e dr., Deventer, J. van Wijk, 1714, 8° [UBL 1135 G 34].

N

- Naamwyser, waar in vertoond werden de naamen van de ed. achtb. H.H. regenten der stad Leyden. Tsedert den jaren 1641. tot 1687*, Leiden, J. Tangena, 1688, 12° [KBH T 1163:1].
- Den Nederduytschen helicon*, Alkmaar, J. de Meester en Haarlem, P. (I) van Wesbusch, 1610, 8° [UBL 1196 E 37].
- Neugebauer, S., *Tractatus de peregrinatione*, Bazel, S. Henricpetri, z.j. [1605], 16° [BLL 10004.a.47].

O

- Orlers, J.J., *Den Nassauschen lauren-crans*, Leiden, J.J. Orlers en H.L. van Haestens, 1610, 2° [KBH 3188 C 18].
- *Les lauriers de Nassau*, Leiden, J.J. Orlers en H.L. van Haestens, 1612, 2° [UBL 1413 G 5].
 - *Der Nassawische Loorberkrantz oder Triumphwagen*, Leiden, J.J. Orlers en H.L. van Haestens, 1612, 2° [UBL 189 A 16].
 - *La genealogie des illustres comtes de Nassau [...] avec la description de toutes les victoires [...] sous la conduite & gouvernement de [...] Maurice de Nassau*, 2e dr. [van *Les lauriers de Nassau*], Leiden, J.J. Orlers, 1615, 2° [KBH 357 D 6].
 - *Genealogia illustrissimorum comitum Nassoviae*, Leiden, J.J. Orlers en J.A. van der Marsce, 1616, 2° [UBL 193 A 13].
 - *Geslacht-boom der graven van Nassau*, Leiden, J.A. van der Marsce en J.J. Orlers, 1616, 4° [UBL 1158 B 11].
 - *Warhafftige Beschreibung und eigentliche Abbildung aller Zuege und Victorien [...] die Gott [...] den hochmoegenden Herren*

- Staten der Vereinigten Niderlendischen Provintzen verlieden hat, 2e dr., Leiden, J.J. Orlers, 1618, 2° [UBL 1370 D 21].
- Warachtige beschrijvinghe van alle de belegeringhen ende victorien, te water ende te lande. Die God almachich [sic], tot welvaren der Vereenichde Nederlanden te wege gebracht ende gegeven heeft, 2e dr., Leiden, J.J. Orlers en H.L. van Haestens, 1619, 2° [UBL 1141 B 27].
 - Cataloge vande boeck-winckel van Jan Jansz. Orlers, Leiden, J.A. van der Marsce, 1623, 4° [UBGe Hi 717:4].
 - Catalogus van verscheide raere boucken. Naer-gelaten by den heer Jan Jansz. Orlers, Leiden, F. Hackes, 1646, 4° [RAL Bib 75.501].
- Ortelius, A., *Theatre, oft toonnel des aertbodems*, Antwerpen, A. Ortelius en G. (I) Coppens van Diest, 1571, 2° [UBA OF 72-27 (atlas)].
- Ortelius, A. en J. Vivianus, *Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes*, Antwerpen, C. Plantijn, 1584, 8° [KBH 1705 F 19].
- Het oude Goutsche chronyckken van Hollandt, Zeelandt, Vrieslandt, en Utrecht, ed. P. Scriverius, Amsterdam, J.H. Boom, J. (I) Pluymer en C. Commelinus, 1663, 4° [KBH 3107 C 19].
- Oudenhoven, J. van, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt. Vervangende een generale beschrijvinge*, Dordrecht, A. Andriessz en N. de Vries, 1654, 4° [KBH 496 D 13].
- *Haerlems wiegh, of historische bedenkingen over eenige oudheden, rakende den toe-stant en oirsprong van [...] Haerlem*, Haarlem, M. (I) van Leeuwen, 1668, 12° [KBH 1123 H 21].

P

- Palmer, T., *An Essay of the Meanes How to Make Our Travailles, into Forraine Countries, the More Profitable and Honourable*, Londen, H. en M. Lownes, 1606, 4° [EEBO STC 19156].
- Parival, J.N. de, *Les délices de la Hollande*, Leiden, P. Leffen, 1651, 12° [KBH 1122 F 17].
- *De vermaecklijkheden van Hollandt*, Amsterdam, S. Imbrechts en Kampen, G.L. Oostendorp, 1661, 12° [KBH 510 K 5].
 - *Louvain très ancienne et capitale ville du Brabant*, Leuven, G. Lips, 1667, 8° [KBH 3107 H 34].
- Pauw, P., *Hortus publicus academiae Lugduno-Batavae*, Leiden, J. Paets Jacobszoon, 1603, 8° [UBL Bibliotheek Nationaal Herbarium Nederland folio room].
- Petit, J.F. le, *The Low-Country Common Wealth*, vert. E. Grimeston, [Londen], G. Eld, 1609, 4° [EEBO STC 15485]; facs. (The English Experience 208) Amsterdam 1969.
- *Nederlantsche republycke, bestaende inde staten so generale, als particuliere*, Arnhem, J. Jansz, 1615, 4°-oblong [KBH 551 J 58].
- Petrarca, F., *Troost-spieghel in gheluck ende ongheluck*, Amsterdam, J. Willemsz, 1606, 4° [UBA O 82-36].
- Picardt, J., *Korte beschryvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteiten der provintien en landen gelegen tusschen de Noord-Zee, de Yssel, Emse en Lippe*, Amsterdam, G. van Goedesberg en T. Houthaack, 1660, 4° [KBH 3099 B 17]; facs., inl. W.A.B. van der Sanden, Leiden 2008.
- Plemp, C.G., *Amsterdamum monogrammon*, Amsterdam, H. Walschaert, 1616, 4° [KBH 766 C 21].
- Plurimorum insignium librorum Commelinianorum, Leiden, J.C. van Dorp, 1606, 4° [UBL DOUSA 91 9010].
- Pontanus, J.I., *Itinerarium Galliae Narbonensis*, Leiden, T. Basson en z.p., bibliopolium Commelinianum, 1606, 12° [KBH 197 J 100].
- *Noviomagum Gelriae ducatus urbs primaria*, Harderwijk, N. van Wieringen, 1628, 4° [GBA Magazijn BR. 272/8].
 - *Toneel van Europa met hare personagien af-gebeelt*, vert. S. Ampzing, Harderwijk, N. van Wieringen, 1631, 4° [UBL 1074 H 31].
 - *Historiae Gelricae libri XIV*, Harderwijk, N. van Wieringen en Amsterdam, J. Janssonius, 1639, 2° [UBL 414 A 18].
 - *XIV. boeken van de Gelderse geschiedenissen*, ed. en vert. A. van Slichtenhorst, Arnhem, J. van Biesen, 1654, 2° [KBH 3189 B 1]; facs., inl. P.J. Meij, Arnhem 1967.
- Pyrckmair, H., *Commentariolus de arte apodemica, seu vera peregrinandi ratione*, Ingolstadt, D. Sartorius, 1577, 12° [BLL 10004.a.44.; KBH 197 J 102].

R

- Rainolde, R., *A Booke Called the Foundation of Rhetorike*, Londen, J. Kingston, 1563 [EEBO STC 20925a.5]; facs. (The English Experience 91) Amsterdam enz. 1963.
- Register van allen den schouten, burghermeesteren, schepenen, XXXvj. raiden, ende allen anderen regenten der stede Amstelredamme, [Utrecht, H. (II) van Borculo en Amsterdam, B. Adriaensz], 1597, 4° [KBH 1702 C 49:7].
- Revius, J., *Daventriae illustratae, sive historiae urbis Daventriensis libri sex*, Leiden, P. Leffen en W.C. van der Boxe, 1651, 4° [KBH 1002 C 16].
- [Reygersbergh, J.] *Dye cronijcke van Zeelandt*, Antwerpen, wed. H. Peetersen van Middelbuch, 1551, 4° [UBL 1365 G 16].
- *Chroniick van Zeeland*, ed. M.Z. Boxhorn, Middelburg, M. en Z. Roman, 1644, 2 dln., 4° [KBH 3113 E 18-19].
- Ripa, C., *Iconologia, of uytbeeldingen des verstands*, vert. D.P. Pers, Amsterdam, D.P. Pers en J. Lescaille, 1644, 4° [KBH 488 C 1]; facs., ed. J. Becker, Soest 1971.

S

- Sande, F. van den, *Commentarius in Gelriae & Zutphaniae consuetudines feudales*, Harderwijk, wed. T. Hendricksz en Arnhem, J. Jansz, 1625, 8° [KBH 531 G 6].
- Sanderus, A., *Flandria illustrata sive descriptio comitatus istius*, Keulen, C. van Egmond [= Amsterdam, J. (I) en C. Blaeu], 1641-1644, 2 dln., 2° [KBH 41 A 14].
- [Schaep, G. (red.)] *Nederlandsche placcaet-boeck*, Amsterdam, J. Janssonius, 1644, 2 dln., 2° [KBH 160 A 10].
- Schaghen, C.P., *Alckmaar lof-dicht*, Alkmaar, P. de Meester en T.P. Baart, 1621, 4° [BLL 11556.dd.46].
- *Alckmaar lof-dicht*, Amsterdam, S. van Esveldt en Alkmaar, J. Maagh, 1744, 4° [KBH 3104 B 7:2]; facs., Schiedam [1973].
- Schaghen, P.J., *Alckmaar-beleg*, Amsterdam, W.J. Blaeu, 1615, 4° [KBH pamflet 2221].
- Schottus, F., *Itinerarii Italiae rerumque Romanarum libri tres*, Antwerpen, J. (I) Moretus, 1600, 12° [BLL 575.d.2.].
- Seneca, *Tragoediae serio emendatae*, ed. J.J. Scaliger en D. Heinsius, Leiden, H.L. van Haestens, J.J. Orlers, A. Clouck en J. Maire, 1611, 8° [UBL 756 G 23].
- Sententien, by borgemesteren en raadt in Groningen, tegens Gerrit Harmens Warendorp [...] Lucas Harckens [...] ende Gerhardus Udink [...]. Gepronuncieert op den 16/26 January 1663*, Den Haag, J. Veely jr., 1663, 4° [KBH Pamflet 8748].
- [Scrivierius, P.] *Beschrijvinghe van out Batavien, met de antiquiteyten van dien*, Arnhem, J. Jansz, 1612, 8° [KBH 3115 G 13:1].
- *Satumalia, ofte poëtisch vasten-avond-spel*, vert. S. Ampzing, Haarlem, A. (I) Roman, 1630, 4° [UBL 1836 F 27].
- *Oude en nieuwe beschryvinghe van Holland, Zeeland en Vriesland*, ed. J. van Oudenhoven en P. Brughman, Den Haag, L. (I) van Dijck en P. Brughman, 1667, 4° [KBH 1790 D 104].
- Sleidanus, J., III. *boecken van de vier monarchien*, Rotterdam, G. Pietersz, A. Migoen en Delft, N. de Klerck, 1611-1612, 2° [UBA KF 61-5118 (1)].
- Smetius sr., J., *Oppidum Batavorum, seu Noviomagum*, Amsterdam, J. (I) Blaeu, 1644, 4° [KBH 893 E 102].
- *Chronyck van de oude stadt der Batavieren*, ed. J. Smetius jr., Nijmegen, R. Smetius, z.j. [1667], 12° [UBL 310 G 21].
- Smetius sr. en jr., J., *Antiquitates Neomagenses. Sive notitia rarissimarum rerum antiquarum*, Nijmegen, R. Smetius, 1678, 4° [KBH 3095 E 35].
- Smids, L., *Schatkamer der Nederlandsse oudheden of woordenboek, behelsende Nederlands steden*, Amserdam, P. de Coup, 1711, 8° [KBH 200 J 2].
- Smit, P.M., *Cosmographia, of verdeelinghe van de geheele wereld*, Amsterdam, D. Boeteman, 1698, 8° [KBH 2202 F 18].
- Soeteboom, H.J., *De Zaanlants arkadia*, Amsterdam, G. van Goedesberg, 1658, 12° [KBH 510 K 11].
- *Vroonens begin, midden en eynde. Met het opkomen der steden van West-Vrieslant*, Amsterdam, G. van Goedesberg, 1661, 12° [KBH 510 K 10].
- Somner, W., *The antiquities of Canterbury*, Londen, J. Legat en R. Thrale, 1640, 4° [EEBO STC 22918].
- Stow, J., *A survy of London*, Londen, J. Wolfe, 1598, 4° [EEBO STC 23341].
- *A Survey of London*, titeluitg., Londen, J. Wolfe, 1599, 4° [EEBO STC 23342; BIL London Collection 1599 STO L16].

- [Stralen, D.V.,] *Korte beschrijvinge van de situatie ende gelegentheydt der stadt Schoonhoven*, [Amsterdam], [J. (I) Blaeu], 1648, 4° [LMD HB/P 2120-1].
- Sweertius, F. (ed.), *Rerum Belgicarum annales chronici et historici*, Frankfurt am Main, D. en D. Aubry en C. Schleichius, 1620, 2 dln, 2° [KBH 401 B 51].

T

- Theophrastus, *Graecæ & Latine opere omnia*, ed. D. Heinsius, Leiden, H.L. van Haestens, J.J. Orlers, A. Clouck en J. Maire, 1613, 2° [KBH 488 B 6].
- Toledo, J. van, *Tydquister der jeugt, of, gerijmde bedenckinge op geestelyke, en wereldse voorvallen*, Amsterdam, J. Roovers en G. Hendricksz, 1669, 8° [KBH 233 L 2].
- Turler, H., *De peregrinatione, et agro Neapolitano libri II*, Straatsburg, B. Jobinus, 1574, 8° [BLL 574.a.7.:1].
- *The Traveler*, Londen, W. How en A. Veale, 1575, 8° [EEBO STC 24336].
 - ‘De peregrinatione et agro Neapolitano, libri II’, in: *De arte peregrinandi libri II*, Neurenberg, K. Gerlachin, 1591, 12°, fol. 36-107 [UBA OK 63-5434].

U

- Udemans, G.C., *Practycke, dat is, werckelijcke oeffeninghe van de christelijcke hoofd-deuchden*, 3e dr., Dordrecht, F. Boels, 1632, 4°; facs. (Reprints van oude schrijvers) Ermelo 2001.

V

- Vaernewijck, M. van, *Den spiegel der nederlandscher audtheyt, inhoudende die constructie, oft vergaderinghe van Belgis*, Gent, G. van Salenson, 1568, 2° [UBL 484 B 11].
- *De historie van Belgis diemen anders noemen mach: den spiegel der Nederlantscher oudtheyt*, Antwerpen, H. (I) Verdussen, 1619, 2° [UBL 416 B 9].
- Varenius, B., *Geographia generalis*, Amsterdam, L. (III) Elzevier, 1650, 12° [KBH 224 A 37].
- *Volkomen samenstel der aardryksbeschryvinge in het algemeen*, ed. I. Newton e.a., vert., Haarlem, J. Bosch, 1750, 2 dln, 8° [KBH 447 F 14].
- Velius, Th., *Chronijck vande stadt van Hoom, Hoorn*, W. Andriesz, 1604-1605, 8° [KBH 3106 H 2]; facs. [Hoorn 1979].
- *Chroniick van Hoom*, 2e dr., Hoorn, W. Andriesz, 1617, 4° [KBH 3104 C 18:2].
 - *Chroniick van Hoom*, 3e dr., Hoorn, I.W. van der Beeck, 1648, 4° [KBH 3106 D 26].
- Verhoeven, Th., ‘*Brevis rerum Amorfortiarum et succincta descriptio*’, in: A. Matthaeus e.a., *Rerum Amorfortiarum scriptores duo inediti*, Leiden, F. Haaring, 1693, 4°, p. 1-148 [KBH 3095 C 30].
- Vlaerdings redenrijck-bergh, met middelen beplant, die noodigh sijn ’t gemeen, en voordelijck het landt, Amsterdam, C. Fransz, 1617, 4° [KBH 759 B 21].
- Vomelius, S.G., ‘Een corte beschrijvinghe der loffelicke stadt Franeker’, in: C. Sallustius Crispus, *Vande t’samenzweeringhe Catalinae tegens het ghemeenebeste van Romanen*, vert. S.G. Vomelius, Franeker, R. Doyema, 1613, 8°, fol. B4r-C1v [UBL 1222 F 15].
- Vossius, G.J., *Rhetorices contractae sive partitionum oratoriarum libri V*, 2e dr., Leiden, J. Maire, 1627, 8° [UBL 1365 I 2].
- *Commentariorum rhetoricorum, sive oratoriarum institutionum libri sex*, 3e dr., Leiden, J. Maire, 1630, 4° [UBL 766 B 10].
 - *Poeticarum institutionem, libri tres*, Amsterdam, L. (III) Elzevier, 1647, 4° [UBL 722 C 7:1].

W

- Wachtendonck, J. van, *Het leven, ’t lyden, ende mirakelen, van den H. Romboudt, artsch-bisschop van Dublin, apostel, ende martelaer van Mechelen*, vert. F. van den Bossche, Mechelen, J. Jaye, 1667, 8° [BLL G.5498].
- Wagenaar, J., *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen*, Amsterdam, I. Tirion, J. Yntema en J. Tieboel, 1760-1767, 3 dln., 2° [KBH 39 D 2-4]; facs., Alphen aan den Rijn 1971-1972.
- Warendorp, G.H., *Kort begryp, waer in wort verhaelt den anfanck, opkomen ende voortganck der seer oude ende vermaerde stadt Groningen*, Groningen, F. Bronchorst, 1662, 4°-oblong [KBH 2104 C 5; UBGr uklu UQ9].

- Wegh-wyser, vertoonende de besonderste vrende vermaecklijckheden die in't reysen door Vranckryck en eenige aengrensende landen te sien zijn, Amsterdam, N. van Ravesteyn, 1647, 12° [UBA K 61-8462].
- Wegh-wyser, aenwijsende de besonderste vrende vermaecklijckheden die in't reysen door Vranckryck en eenige aengrensende landen te sien zijn, 2e dr., Amsterdam, N. van Ravesteyn, 1657, 12° [UBA OK 63-1824].
- Wegwyzer door Amsterdam, Amsterdam, N. ten Hoorn, 1713, 8° [KBH 770 K 11].
- Wesbusch, C.P. van, Haerlemsche duyn-vreucht, in-hebbende: veel nieuwe, stichtelijcke ende vermaeckelijcke, amoreuse liedekens, Haarlem, T. Fonteyn, 1636, 8°-oblong [KBH 1 C 17].
- Westerman, A., Een corte waerachtighe beschryvinge van de oude Anze-stadt Stavoren, Amsterdam, M.J. Brandt, 1625, 8° [KBH 793 L 72].
- Whitney, G., A Choice of Emblemes, Leiden, F. (I) Raphelengius, 1586, 4° [EBO STC 25438].
- Willink, D., Amsterdamsche buitensingel nevens de omleggende dorpen, opgehelder door aantekeningen over veele voornaame geschiedenizen, Amsterdam, A. van Damme, 1723, 8° [KBH 839 E 13].
- Westerop, R., Hoorns buitensingel, in *rym* beschreven, Hoorn, J. Duyn, 1728, 4° [KBH 760 D 20].
- [Woude, C. van der,] Kronijcke van Alcmaer, met sijn dorpen, Alkmaar, S.C. Brekegeest, 1645, 8° [UBL 477 G 26].

Z

- Zamehl, G., Studiosus apodemus, sive de peregrinationibus studiosorum discursus politicus, Bremen, J. Köhler, 1651, 12° [BLL 304.a.28.; KBH 1138 H 49:2].
- [Zeiller, M.] Wegh-wyser, ofte reysbeschryvingh, vertoonende de besonderste vreemdigheden en vermakelijckheden die in't reysen door de Koninckrijcken Spanien, Portugael en d'aengrensende landen te sien zijn, Amsterdam, N. van Ravesteyn, 1650, 12° [UBA OK 63-3404].
- [Zeiller, M.] Monarchia Hispanica ofte een reys-beschryvinge, aller koninckrijcken, vorstendommen, landen ende steden, door de gantsche werelt verspreyt, en onder de Spaenscher Koningen gebiedt staende, vert. I. Commelin, Amsterdam, G.J. Valckenier, 1659, 12° [UBA OK 63-5023].
- [Zeiller, M.] Topographia Galliae, dat is, een algemeene en naeukeurige lant en plaets-beschrijvinghe van het machtige koninckrijk Vranckryck, Amsterdam, wed. J. Broersz, C. Merian en J.J. Appelaer, 1660-1663, 4 dln., 2° [KBH 458 A 12].
- Zwinger, T., Methodus apodemica, Bazel, E. Episcopius en erven J. (II) Herwagen, 1577, 4° [UBU T qu 27].

Secundaire literatuur en edities

A

- Aa, A.J. van der, Nieuw biographisch, anthologisch en critisch woordenboek van Nederlandsche dichters, Amsterdam 1844-1846, 3 dln.
- Aa, A.J. van der e.a., Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zoodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt, Haarlem 1852-1878, 21 dln. in 27 bdn.
- Abbing, C.A., Geschiedenis der stad Hoorn, hoofdstad van West-Vriesland, gedurende het grootste gedeelte der XVII en XVIII eeuw, of vervolg op Velsius chronyck, beginnende met het jaar 1630, Hoorn 1841-1842, 2 dln.
- Abels, P.H.A.M., 'Spreekbuis voor dissidenten. De drukkerij van Jasper Tournay', in: N.D.B. Habermehl e.a. (red.), In de stad van die Goude (Bijdragen 22) Delft 1992, p. 221-262.
- Abrahamse, J.E., De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw, Bussum 2010, ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Akerman, J.R., 'From books with maps to books as maps. The editor in the creation of the atlas idea', in: J. Winearls (red.), Editing Early and Historical Atlases. Papers Given at the Twenty-Ninth Annual Conference on Editorial Problems, University of Toronto, 5-6 November 1993, Toronto enz. 1995, p. 3-48.
- Albèri, E. (ed.), Relazioni degli ambasciatori Veneti al Senato, Florence 1839-1868, 15 dln.
- Andreas, W., Staatskunst und Diplomatie der Venezianer im Spiegel ihrer Gesandtenberichte, Leipzig 1943.
- Andriessen, J., De jezuiteten en het saamhorigheidsbesef der Nederlanden, 1585-1648, Antwerpen 1957.
- 'Costerus en zijn tegenstanders uit het noorden', in: Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen (Recueil de travaux d'histoire et de philologie 3e série 28-29) Brussel 1947, p. 769-779.
- Annard, W.J., Bestuur en bestuurders in Oost Staats-Vlaanderen 1645-1673. Een onderzoek naar de bestuurlijke gevolgen voor

- Oost Staats-Vlaanderen van de politieke overgang van Hulst in 1645, Hulst 1993.
- Anrooij, W. van, 'Middeleeuwse sporen van de Haarlemse Damiate-legendes', in: Grootes (red.), *Haarlems helicon* (1993), p. 11-25.
- Helden van weleer. *De Negens Besten in de Nederlanden (1300-1700)*, Amsterdam 1997.
 - 'Literatuur, het Hollandse hof en de Hollands/Zeeuwse adel', in: *Holland*, 31 (1999), p. 234-243.
- Archer, I.W., 'The nostalgia of John Stow', in: Smith e.a. (red.), *The Theatrical City* (1995), p. 17-34.
- 'John Stow, citizen and historian', in: Gadd en Gillespie (red.), *John Stow* (2004), p. 13-26.
- Aristodemo, B. (ed.), *Lodovico Guicciardini. Descrizione di tutti i Paesi Bassi*, proefschrift Universiteit van Amsterdam 1994.
- Aristotle, *Problems*, vert. W.S. Hett. *Rhetorica ad Alexandrum*, vert. H. Rackham (The Loeb Classical Library 316-317) Londen enz. 1936-1937, 2 dln.
- Arnold, K., 'Konrad Celtis und sein Buch über Nürnberg', in: S.P. Revard, D. Rädle en M.A. Di Cesare (red.), *Acta Conventus Neo-Latini Guelpherbytani. Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies (Medieval & Renaissance Texts & Studies 53)* Binghamton (New York) enz. 1988, p. 7-15.
- 'Städtebild und Stadtbeschreibung im späteren Mittelalter und in der frühen Neuzeit', in: Johaneck (red.), *Städtische Geschichtsschreibung* (2000), p. 247-268.
- Arnould, J.-C., 'Les antiquités et singularités de Rouen selon Noël Tallepié (1587)', in: *Journal de la Renaissance*, 2 (2004), p. 77-88.
- Arnould, M.A., *Historiographie de la Belgique des origines à 1830* (Collection nationale 7me série 80) Brussel 1947.
- Aten, D., 'Als het gewelt comt...' *Politiek en economie in Holland benoorden het IJ, 1500-1800* (N.W. Posthumus reeks 5) Hilversum 1995, ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Aten, D. e.a. (red.), *Geschiedenis van Alkmaar*, Zwolle 2007.
- Augusteijn, J., 'De 52 stadsprofielen van Noord-Nederlandse steden in de oblong-uitgaven van Guicciardini', in: *Caert-thresoor*, 22 (2003), p. 41-46.
- B**
- Babicz, J., 'De heropstanding van Ptolemaeus', in: Watelet (red.), *Gerardus Mercator* (1994), p. 51-69.
- Bachmann, F., *Die alten Städtebilder. Ein Verzeichnis der graphischen Ortsansichten von Schedel bis Merian*, Leipzig 1939.
- Bachrach, A.G.H., "'Mon fils Ludovica passant en Angelterre". Lodewyck Huygens's experience of England and Wales on the eve of the first Anglo-Dutch sea-war during his visit from 20 December 1651 to 15 July 1652', in: *Proceedings of the Huguenot Society of London*, 22 (1970-1976), p. 24-40.
- Bakker, B., 'Kaarten, boeken en prenten. De topografische traditie in de Noordelijke Nederlanden', in: Van Lakerveld (red.), *Opkomst* (1977), p. 66-75.
- 'Levenspelgrimage of vrome wandeling? Claes Janszoon Visscher en zijn serie *Plaisante plaetsen*', in: *Oud-Holland*, 107 (1993), p. 97-116.
 - *Landschap en wereldbeeld. Van Van Eyck tot Rembrandt*, Bussum 2004, proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
 - 'De stad in beeld. Het stadspportret als genre in de beeldende kunst', in: Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (2007), p. 10-23.
 - 'Het imago van de stad. Zelfportret als propaganda', in: Bakker en Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam* (2007), p. 56-78.
 - "'Conterfeitsels" en "perspectieven". Het stadsgezicht in de Hollandse schilderkunst van de zeventiende eeuw', in: Van Suchtelen en Wheelock (red.), *Hollandse stadsgezichten* (2008), p. 34-59.
- Bakker, B. en E. Schmitz, *Het aanzien van Amsterdam. Panorama's, plattegronden en profielen uit de Gouden Eeuw*, m.m.v. J.E. Abrahamse e.a., Bussum enz. 2007.
- Ballou, H., *The Paris of Henri IV. Architecture and Urbanism*, Cambridge (Massachusetts) enz. 1991.
- Bange, P., *Spiegels der christenen. Zelfreflectie en ideaalbeeld in laat-middeleeuwse moralistisch-didactische traktaten* (Middeleeuwse studies 2) Nijmegen 1986, proefschrift Nijmegen.
- Barend-van Haften, M.L., *Oost-Indië gespiegeld. Nicolaas de Graaff, een schrijvend chirurgijn in dienst van de VOC*, Zutphen 1992, ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Baron, H., *The Crisis of the Early Italian Renaissance. Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and*

- Tyranny*, herz. dr., Princeton (New Jersey) 1966 [1e dr. 1955].
- From Petrarch to Leonardo Bruni. *Studies in Humanistic and Political Literature*, Chicago (Illinois) enz. 1968.
 - Baron, X., 'Medieval traditions in the English Renaissance. John Stow's portrayal of London', in: R. Schnur (red.), *Acta Conventus Neo-Latini Hafniensis. Proceedings of the Eighth International Congress of Neo-Latin Studies (Medieval & Renaissance Texts & Studies 120)* Binghamton (New York) 1994, p. 133-141.
 - Bates, E.S., *Touring in 1600. A Study in the Development of Travel as a Means of Education*, Boston enz. 1911.
 - Baumann, E.D., *Johan van Beverwijk in leven en werken geschetst*, Dordrecht 1910, proefschrift Universiteit van Amsterdam.
 - Bautz, M., *Virtutes. Studien zu Funktion und Ikonographie der Tugenden im Mittelalter und im 16. Jahrhundert*, Berlin 1999, proefschrift Stuttgart.
 - Becker, J. en A. Ouwerkerk, "'De eer des vaderlands te handhaven.'" Costerbeelden als argumenten in de strijd', in: *Oud Holland*, 99 (1985), p. 229-270.
 - Beening, Th.J., *Het landschap in de Nederlandse letterkunde van de renaissance*, Nijmegen 1963, proefschrift Nijmegen.
 - Beer, B.L., *Tudor England Observed. The World of John Stow*, Stroud 1998.
 - Beer, E.S. de, 'The development of the guide-book until the early nineteenth century', in: *British Archaeological Association*, 3e serie 15 (1952), p. 35-46.
 - 'Francois Schott's Itinerario d'Italia', in: *The library*, 4e serie 23 (1942-1943), p. 57-83.
 - Beermann, V., 'Eenige bijzonderheden uit het leven van Jacob van Oudenhoven', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 31 (1939), p. 123-127.
 - Behringer, W. en B. Roeck (red.), *Das Bild der Stadt in der Neuzeit, 1400-1800*, München 1999.
 - Bejczy, I., 'Drie humanisten en een mythe. De betekenis van Erasmus, Aurelius en Geldenhouwer voor de Bataafse kwestie', in: *Tvg*, 109 (1996), p. 467-484.
 - 'Van God los? Over de kardinale deugden en middeleeuwse lekenethiek', in: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies*, 14 (2000), p. 135-145.
 - 'Kardinale deugden en christelijke moraal. Over de repercussies van een gelukkig huwelijk', in: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies*, 16 (2002), p. 78-85.
 - Bekker, B., *Beschrijving van de reis door de Verenigde Nederlanden, Engeland en Frankrijk in het jaar 1683*, ed. J. van Sluis (Rige stúdzje en boarnemateriaal 19) Leeuwarden 1998.
 - Bemmel, H.C. van, "'Arnhem" bij Pontanus en Van Slichtenhorst in hun geschiedschrijving van Gelderland. Overeenkomsten en verschillen', in: *Arnhem de genoeglijkste*, 15 (1995), p. 180-189.
 - Benz, S., *Zwischen Tradition und Kritik. Katholische Geschichtsschreibung im barocken Heiligen Römischen Reich (Historische Studien 473)* Husum 2003, oorspr. proefschrift Erlangen-Nürnberg 2000.
 - Beppler, J., 'Travelling and posterity: the archive, the library and the cabinet', in: R. Babel en W. Paravicini (red.), *Grand Tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert (Beihefte der Francia 60)* Ostfildern 2005, p. 191-203.
 - Berkel, K. van, 'Franeker als centrum van ramisme', in: G.Th. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra (red.), *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese Hogeschool (Fryske Akademy 648)* Leeuwarden 1985, p. 424-437.
 - 'Vermeer en de verbeelding van de wetenschap. De astronoom en De geograaf als geleerdenportret', in: K. van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur. Opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis*, Amsterdam 1998, p. 111-129 en 306.
 - Berlin, M., 'The delineation of a city. John Stow and *The Survey of London*', in: Chabaud e.a. (red.), *Les guides imprimés* (2000), p. 307-315.
 - Berns, J.J., 'Peregrinatio academica und Kavalierstour. Bildungsreisen junger Deutscher in der Frühen Neuzeit', in: C. Wiedemann (red.), *Rom-Paris-London. Erfahrung und Selbsterfahrung deutscher Schriftsteller und Künstler in den fremden Metropolen (Germanistische Symposien Berichtsbände 8)* Stuttgart 1988, p. 155-181.
 - Berns, J.J. en W. Neuber (red.), *Ars memorativa. Zur kulturgeschichtliche Bedeutung der Gedächtniskunst 1400-1750 (Frühe Neuzeit 15)* Tübingen 1993.
 - Beschrijving van de 'Kaerte figuratyf' van mr D.E. van Bleyswijck, Delft - 1678*, Delft 1967.
 - Bibliopolis. *Geschiedenis van het gedrukte boek in Nederland*, Den Haag enz. 1998-2002, <http://www.bibliopolis.nl>.

- Bientjes, J., *Holland und der Holländer im Urteil deutscher Reisender (1400-1800)*, Groningen 1967, proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Bietenholz, P.G., *Historia and Fabula. Myths and Legends in Historical Thought from Antiquity to the Modern Age* (Brill's Studies in Intellectual History 59) Leiden enz. 1994.
- Bièvre, E. de, 'Violence and virtue. History and art in the city of Haarlem', in: *Art history*, 11 (1988), p. 303-334, ook verschenen als: 'Deugd en geweld. Geschiedenis en kunst van Haarlem', in: *Jaarboek Haerlem*, (1990), p. 8-63.
- Biondo, F., *Italy Illuminated*, ed. en vert. J.A. White (The I Tatti Renaissance Library) Cambridge (Massachusetts) enz. 2005-..., 2 dln.
- Bijker, S. 'The functions of the late medieval Brabantine legend of Brabon', in: Stein en Pollmann (red.), *Networks* (2010), p. 91-109.
- Bijsterveld, A.-J.A. e.a. (red.), *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur, boekproductie, historiografie*, Den Bosch 1998.
- Blaak, J., *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770*, Hilversum 2004, ook verschenen als proefschrift Rotterdam.
- Blaas, P.B.M. en J. van Herwaarden, *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies*, Den Haag 1986.
- Blaeu, J., *Tooneel der steden van de Vereenighde Nederlanden met hare beschrijvingen (Holland en West-Vriesland/Utrecht)*, facs. van ed. 1649, inl. B. van 't Hoff, Amsterdam enz. 1966.
- Blair, A., 'Humanist methods in natural philosophy. The commonplace book', in: *Journal of the History of Ideas*, 53 (1992), p. 541-551.
- *The Theater of Nature. Jean Bodin and Renaissance Science*, Princeton (New Jersey) 1997.
 - 'Annotating and indexing natural philosophy', in: Frasca-Spada en Jardine (red.), *Books* (2000), p. 69-89.
 - 'Reading strategies for coping with information overload ca. 1550-1700', in: *Journal of the History of Ideas*, 64 (2003), p. 11-28.
- Blanke, H.W., 'Die Aneignung und Strukturierung von Wissen in der Polyhistorie. Ein Fallbeispiel: Bernhard Varenius', in: Schuchard (red.), *Bernhard Varenius* (2007), p. 163-187.
- Bleyerveld, Y., 'De negen geschilderde blazoenen van de Vlaardingse rederijkerswedstrijd van 1616', in: B. Ramakers (red.), *Op de Hollandse Pamas. De Vlaardingse rederijkerswedstrijd van 1616*, Zwolle 2006, p. 31-63.
- Blok, P.J. 'Lugdunum Batavorum', in: *Ljb*, 1 (1904), p. 9-25.
- *Relazioni Veneziane. Venetiaansche berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600-1795* (Rijks geschiedkundige publicatiën 7) Den Haag 1909.
- Blom, F.R.E., 'Solliciteren met poëzie. Zelfpresentatie in Constantijn Huygens' debuutbundel *Otia*', in: *Dze*, 23 (2007), p. 230-244.
- Blom, N. van der, 'Nog eens: Huygens' Delf(t)', in: *Ntg*, 86 (1993), p. 435-436.
- Blundeville, Th., *The True Order and Methode of Wrying and Reading Hystories*, ed. H.P. Heinrich (Bibliotheca humanistica 2) Frankfurt am Main enz. 1986.
- Bodel Nijenhuis, J.T., 'Opgave van beschrijvingen der gewesten, steden en plaats en in het Koninkrijk der Nederlanden', in: *De vriend des vaderlands*, 4 (1830), p. 250-307 en 5 (1831), p. 188-225 en 8 (1834), p. 863-893.
- 'Levensbyzonderheden van den Nederlandschen geschiedschrijver, Johannes Isacius Pontanus, meest geput uit deszelfs album', in: *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 2 (1840), p. 81-109.
 - *Topografische lijst der plaatsbeschrijvingen van het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1862.
 - *Bibliographie der plaatsbeschrijvingen van het Koninkrijk der Nederlanden. Toevoegsel*, Amsterdam 1868.
- Boele van Hensbroek, P.A.M., 'Lodovico Guicciardini, Descrittione di tutti Paesi Bassi. De oudste beschrijving der Nederlanden, in hare verschillende uitgaven en vertalingen beschouwd. Bibliografische studie', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 1 (1877), p. 199-286.
- Boer, J.J., *Ubbo Emmius en Oost-Friesland*, Groningen 1935, proefschrift Groningen.
- Boer, P. den en W. Frijhoff (red.), *Lieux de mémoire et identités nationales (La France et les Pays-Bas 1)* Amsterdam 1993.
- Boheemen, F.C. van en Th.C.J. van der Heijden, "'De verlossinghe van die stede". Rederijkers en feestcultuur tijdens de Opstand', in: *Dze*, 10 (1994), p. 207-217.

- Met minnen versaemt. De Hollandse rederijders vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw. Bronnen en bronnenstudies, Delft 1999, ook verschenen als proefschrift Nijmegen.
 - Retoricaal memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijderskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw, Delft 1999.
- Bonahue jr., E.T., 'Citizen history. Stow's survey of London', in: *Studies in English Literature, 1500-1900*, 38 (1998), p. 61-85.
- Bontekoe, W.Y., *Journal ofte gedenckwaardige beschrijvinghe. De wonderlijke avonturen van een schipper in de Oost, 1618-1625*, ed. V.D. Roeper (Terra incognita) Amsterdam 1996.
- Boom, H. te en J. van Herwaarden, 'Rotterdamse kroniek. Aantekeningen van Rotterdamse stadssecretarissen, 1315-1499 (1570)', in: *Nederlandse historische bronnen*, dl. 2 (Den Haag 1980), p. 1-102.
- Boone, M. en M. Prak, 'Rulers, patricians and burghers. The great and the little traditions of urban revolt in the Low Countries', in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *A Miracle Mirrored. The Dutch Republic in European Perspective*, Cambridge enz. 1995, p. 99-134.
- Bordewijk, C., 'Lof zij den helden!' Vier eeuwen Leidse stedentrots op het toneel (3 Oktoberlezingen) Den Haag 2005.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., M. Bruggeman en F.C.J. Ketelaar, *Archiefwijzer. Handleiding voor het gebruik van archieven in Nederland*, 2e dr., Bussum 1994 [1e dr. 1987].
- Bosboom, N., 'Jacob van der Does, en zijn dichtstuk: "s Gravenhage". Eene voorlezing', in: *Mengelingen van het letterkundig genootschap: Oefening Kweekt Kennis, (1849-1851)*, proza p. 49-74.
- Bostoën, K., *Dichterschap en koopmanschap in de zestiende eeuw. Omtrent de dichters Guillaume de Poetou en Jan vander Noot (Deventer studiën 1) Deventer 1987*, ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- "'Dat lyckent wel ongs dorp, seij arleveender boer en zag batavia...'" Werk van Laurens van Els(t)land, zeventiende-eeuws Indisch-Nederlands dichter', in: *Indische letteren*, 3 (1988), p. 185-211.
 - 'Nieuw licht op het begin van de Indisch-Nederlandse letterkunde', in: *Nieuw letterkundig magazijn*, 6 (1988), p. 14-15.
 - 'Rederijkerij te Batavia', in: *Dze*, 8 (1992), p. 115-120.
 - 'Tijdgenoten over Haarlem. 19. Haarlem vanonder de klapperboom. Een droomwandeling door Laurens van Elstland (ca. 1665)', in: *Haerlem jaarboek, (1992)*, p. 20-42.
 - 'De Van Elstlands. Een Haarlems poëtengeslacht', in: *Grootes (red.), Haarlems helicon (1993)*, p. 123-137.
 - 'Vreemdeling in Antwerpen', in: *Janssen, De Kleijn en Musschoot (red.), Nederlands in culturele context (1995)*, p. 203-219.
 - *Bonis in bonum. Johan Radermacher de Oude (1538-1617), humanist en koopman (Zeven Provinciën reeks 15) Hilversum 1998*.
 - "'Waar de mooiste vrouwen zijn". Starters eigenaardige compliment aan Friesland', in: *R.H. Bremmer e.a. (red.), Speculum Frisicum. Stúdzjes oanbienen oan Philippus H. Breuker, Leeuwarden enz. 2001*, p. 127-146.
 - 'Het zoete vrijen en de min. Studentenpoëzie uit de zeventiende eeuw', in: *Literatuur*, 20 (2003), p. 24-26 en 40.
 - 'Focquenbrochs kritiek op Amsterdam. Populair en onbegrepen', in: *Fumus*, 2 (2004), p. 25-28, <http://www.focquenbroch.nl/fumus/>.
 - 'Het nieuwe Leiden en zijn icoon: het stadhuis. Leiden rond 1600', in: *Ljb*, 100 (2008), p. 121-153.
 - *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer (Zeven Provinciën reeks 28) Hilversum 2009*.
 - 'Jan van Hout en de metra van de vroegmoderne Nederlandse lyriek', in: *Nieuw letterkundig magazijn*, 28 (2010), p. 14-21.
- Bots, H., 'Het grote boek van de wereld. "Bron" van lering en vermaak', in: *C.M.H. Bosch e.a. (red.), Historie als vriend. Opstellen voor dr. P.A.M. Geurts o.f.m.*, Bloemendaal enz. 1979, p. 34-41, ook verschenen in: *Kleio*, 20 (1979), p. 118-125.
- Bots, H. en W. Frijhoff, 'Academiereis of educatiereis? Noordbrabantse studenten in het buitenland, 1550-1750', in: *Batavia academica*, 1 (1983), p. 13-30.
- Boulay, F.R.H. du, 'The German town chroniclers', in: *R.H.C. Davis en J.M. Wallace-Hadrill, The Writing of History in the Middle Ages. Essays Presented to William Southern*, m.m.v. R.J.A.I. Catto en M.H. Keen, Oxford 1981, p. 445-469.

- Bouman, C., *Philipp von Zesens Beziehungen zu Holland*, Bonn 1916, proefschrift Bonn.
- Bovendeert, J., *Kardinale deugden gekerstend. De vier kardinale deugden vanaf Ambrosius tot het jaar 1000*, [z.p.] 2007, proefschrift Nijmegen.
- Brandeler, P. van den, *Inventaris van het archief der gemeente Dordrecht*, Dordrecht 1862-1866, 3 dln.
- Brandmair, E., *Bibliographische Untersuchungen über Entstehung und Entwicklung des Ortelianischen Kartenwerkes*, München 1914; facs., Amsterdam 1964.
- Braun, G. en F. Hogenberg, *Civitas orbis terrarum, 1572-1618*, in six parts, facs., ed. R.A. Skelton (*Mirror of the World 1st series 1-3*) Amsterdam 1965, 3 dln.
- Bredero, G.A., *Boertigh, amoreus, en aendachtigh groot lied-boeck*, ed. G. Stuiveling e.a. (*De werken van Gerbrand Adriaenz Bredero*) Culemborg enz. 1975-1983, 3 dln.
- Breen, J.C., 'Uittreksel uit de Amsterdamsche gedenkschriften van Laurens Jacobsz Reael, 1542-1567', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 17 (1896), p. 1-60.
- Bremmer jr., R.H., 'The correspondence of Johannes de Laet (1581-1649) as a mirror of his life', in: *Lias*, 25 (1998), p. 139-164.
- Brenner, P.J. (red.), *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur* (Suhkamp Taschenbuch 2097) Frankfurt am Main 1989.
- Breugelmans, R., *De eerste Leidse stadhuysdrukkerij* (Printing in Oxford & Leiden 4) Oxford enz. 1990.
- Briels, J.G.C.A., *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek* (Bibliotheca bibliographica Neerlandica 6) Nieuwkoop 1974.
- *De Zuidnederlandse immigratie in Amsterdam en Haarlem omstreeks 1572-1630, met een keuze van archivalische gegevens betreffende de kunstschilders*, Utrecht 1976, proefschrift Utrecht.
 - 'Brabantse blaaskaak en Hollandse botmuil. Cultuurontwikkelingen in Holland in het begin van de Gouden Eeuw', in: *Dze*, 1 (1985), p. 12-36.
 - *Zuid-Nederlanders in de Republiek 1572-1630. Een demografische en cultuurhistorische studie*, Sint-Niklaas 1985.
 - 'De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630', in: *Tvg*, 100 (1987), p. 331-355.
 - 'Biografische aantekeningen betreffende Zuidnederlandse onderwijskrachten in Noordnederland 1570-1630', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 14 (1972), p. 277-298 en 15 (1973), p. 263-297
- Brienen, T., 'Jacobus van Oudenhoven (1600-1690)', in: *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie*, Kampen enz. 1987-1993, 3 dln., dl. 1 (1987), p. 43-41.
- Brinkmann, H., *Zu Wesen und Form mittelalterlicher Dichtung*, Halle an der Saale 1928; facs., Tübingen 1979.
- Broc, N., *La géographie de la Renaissance 1420-1620*, 2e dr. (C.T.H.S. Format 1) Parijs 1986 [1e dr. 1980].
- Broecke, M.P.R. van den, *Ortelius Atlas Maps. An Illustrated Guide*, 't Goy 1996.
- 'Historische kaarten en hun teksten in de eerste moderne atlas van Abraham Ortelius', in: *Caert-thresoor*, 22 (2003), p. 29-39.
 - *Ortelius' Theatrum Orbis Terrarum (1570-1641). Characteristics and Development of a Sample of On Verso Map Texts* (Nederlandse geografische studies 380) Utrecht 2009, ook verschenen als proefschrift Utrecht.
- Broecke, M. van den, P. van der Krogt en P. Meurer (red.), *Abraham Ortelius and the First Atlas. Essays Commemorating the Quadricentennial of His Death, 1598-1998*, 't Goy 1998.
- Brinck, E., 'Harderwijk in de 17e eeuw. Een overdruk uit het Geïllustreerd Gemeentebld. (IV, 1922)', in: *Herderewich kroniek*, 3 (1976), p. 7-12 en 17-19.
- Broekmans, Th.H.J. e.a., 'Huygens' Delf(t)', in: *Ntg*, 80 (1987), p. 224-228.
- Bruinvis, C.W., *Over Alkmaarsche geschiedboeken en geschiedschrijvers*, 2e dr., Alkmaar 1892 [1e dr. 1888].
- Brulez, W., 'De economische kaart van de Nederlanden in de zestiende eeuw volgens Guicciardini', in: *Tvg*, 83 (1970), p. 352-357.
- Brummel, L., *Twee ballingen 's lands tijdens onze opstand tegen Spanje, Hugo Blotius (1534-1608), Emanuel van Meteren (1535-1612)*, Den Haag 1972.
- Bruni, L., 'Panegyric to the city of Florence', vert. B.G. Kohl, in: B.G. Kohl en R.G. Witt, *The Earthly Republic. Italian Humanists on Government and Society*, m.m.v. E.B. Welles, Philadelphia (Pennsylvania) 1978, p. 119-175.
- Buchelius, A., *Description de Paris. 1585-'86*, ed. en vert. A. Vidier, m.m.v. L.A. van Langeraad, Parijs 1902.

- Buck, A., *Die Rezeption der Antike in den romanischen Literaturen der Renaissance* (Grundlagen der Romanistik 8) Berlin 1976.
- Buissink, B. en J. Kleijne, 'Theses en thesauriers. Dedicaties van boeken aan het Haarlemse stadsbestuur', in: Grootes (red.), *Haarlems helicon* (1993), p. 111-122.
- Bueren, G. van, *Tot lof van Haarlem. Het beleid van de stad Haarlem ten aanzien van de kunstwerken uit de geconfisqueerde geestelijke instellingen* (Amsterdamse historische reeks grote serie 17) Hilversum 1993, ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Burger, C.P., 'Het Caert-thresoor', in: *Het boek*, 18 (1929), p. 289-304.
- Burgess, Th.C., 'Epideictic literature', in: *Studies in classical philology*, 3 (1902), p. 89-261.
- Burmeister, K.H., *Sebastian Münster. Eine Bibliographie mit 22 Abbildungen*, Wiesbaden 1964.
- Burrow, J., *A History of Histories. Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century*, Londen enz. 2007.
- Busch, J., 'Ten geleide', in: Balen, *Beschrijvinge der stad Dordrecht*, ed. Busch (1966), z.p.
- Büttner, M., *Geographie und Theologie. Zur Geschichte einer engen Beziehung* (Geographie im Kontext 2) Frankfurt am Main enz. 1998.
- Büttner, N., 'De verzamelaar Abraham Ortelius', in: Karrow e.a., *Abraham Ortelius* (1998), p. 168-180.
- *Die Erfindung der Landschaft. Kosmographie und Landschaftskunst im Zeitalter Bruegels* (Rekonstruktion der Künste 1) Göttingen 2000.
- Buursink, J., *Stad en ruimte. Inleiding in de stadsgeografie* (Mens en ruimte 8) Assen 1980.
- Buyens, V., 'Over edele tegenvoeters en welvarende Hollanders. Ideaal en droom in de zeventiende-eeuwse literatuur', in: A. Decelle, A. Faems en T. Sinbotin (red.), *Paradijzen van papier. Utopie in de Nederlandse literatuur*, Leuven 2009, p. 43-68.

C

- Calvino, I., *Invisible Cities*, vert. W. Weaver, Londen 1974 [oorspr. uitg. 1972].
- *De onzichtbare steden*, vert. H. Vlot, Amsterdam 1981 [oorspr. uitg. 1972].
- Carasso-Kok, M., *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de Middeleeuwen: heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* (Bibliografische reeks van het Nederland Historisch Genootschap 2) Den Haag 1981.
- 'De "Anonymus achter Pontanus" en diens oudste beschrijving van Amsterdam. Falsificatie of restauratie?', in: S. Langereis e.a., *Vervalsen in Holland*, spec. nr. van: *Holland*, 35.3 (2003), p. 152-171.
- Carey, D., 'Compiling nature's history. Travellers and travel narratives in the early Royal Society', in: *Annals of Science*, 54 (1997), p. 269-292.
- 'Anthropology's inheritance. Renaissance travel, romanticism and the discourse of identity', in: *History and Anthropology*, 14 (2003), p. 107-126.
- Carruthers, M., *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*, 2e dr., Cambridge enz. 2008 [1e dr. 1990].
- Cerrato, F., 'The influence of Pierre de la Ramée at Leiden university and on the intellectual formation of the young Spinoza', in: *Studia Spinozana*, 15 (1999), p. 15-33.
- Caullet, G., 'De gegraveerde, onuitgegeven en verloren geraakte teekeningen voor Sanderus' « Flandria illustrata », in: *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen*, 6 (1908), p. 3-21, 53-68, 101-118 en 162-187.
- Certeau, M. de, *The Practice of Everyday Life*, vert. S. Rendall, Berkeley (Californië) 1984 [oorspr. uitg. 1980].
- Chabaud, G., 'Images de la ville et pratiques du livre. Le genre des guides de Paris (XVIIe-XVIIIe siècles)', in: *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 45 (1998), p. 323-345.
- 'Les guides de Paris du XVIIe siècle au début du XIXe siècle. Remarques sur une construction historique', in: Chabaud e.a. (red.), *Les guides imprimés*, 2000, p. 71-80.
- 'Les guides de Paris. Une littérature de l'accueil?', in: D. Roche (red.), *La ville promise. Mobilité et accueil à Paris (fin XVIIe-début XIXe siècle)*, Parijs 2000, p. 77-108.
- Chabaud, G. e.a. (red.), *Les guides imprimés du XVIe au XXe siècle. Villes, paysages, voyages* (Mappemonde) Parijs 2000.
- Chaney, E., *The Evolution of the Grand Tour. Anglo-Italian Cultural Relations since the Renaissance*, Londen 1998.
- Chard, C., *Pleasure and Guilt on the Grand Tour. Travel Writing and Imaginative Geography, 1600-1830*, Manchester

- 1999.
- Chijs, J.A. van der (ed.), *Nederlandsch-Indisch plakaatboek, 1602-1811*, Batavia enz. 1885-1900, 17 dln.
 Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert, Leipzig enz. 1862-..., ... dln.
- Cicero, *De oratore*, vert. en ed. E.W. Sutton en H. Rackham (The Loeb Classical Library 348-349) Londen enz. 1942.
- *De ideale redenaar*, ed. en vert. H.W.A. van Rooijen-Dijkman en A.D. Leeman, 2e dr. (Baskerville serie) Amsterdam 2003 [1e dr. 1989].
- Clark, P., 'Visions of the urban community. Antiquarians and the English city before 1800', in: D. Fraser en A. Sutcliffe (red.), *The pursuit of urban history*, Londen 1983, p. 105-124.
- Clark, P. en O. Slack, *English Towns in Transition, 1500-1700*, Londen 1976.
- Claes, F., F. De Tollenaere en J.B. Veerbeek (ed.), *Het tetraglotton van 1562, facs.* (Oude Nederlandse woordenboeken reeks 2 16de eeuw 2) Den Haag 1972, 2 dln.
- Classen, C.J., *Die Stadt im Spiegel der Descriptiones und Laudes Urbium in der antiken und mittelalterlichen Literatur bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts* (Beiträge zur Altertumswissenschaft 2) Hildesheim enz. 1980.
- 'Lodovico Guicciardini's *Descriptione* and the tradition of the laudes and descriptiones urbium', in: Jodogne (red.), *Lodovico Guicciardini* (1991), 99-117, herz. versie in: C.J. Classen, *Antike Rhetorik im Zeitalter des Humanismus*, München enz. 2003, p. 332-355.
- Claval, P., *Histoire de la géographie* (Que sais-je?) Parijs 1995.
- Clavuot, O., *Biondo's 'Italia illustrata' – Summa order Neuschöpfung? Über die Arbeitsmethoden eines Humanisten* (Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom 69) Tübingen 1990, proefschrift Zürich.
- 'Flavio Biondo's *Italia illustrata*. Porträt und historisch-geographische Legitimation der humanistischen Elite Italiens', in: Helmuth, Muhlack en Walther (red.), *Diffusion des Humanismus* (2002), p. 55-76.
- Clement-van Alkemade, M.H.G. e.a., *Haarlem* (Historische plattegronden van Nederlandse steden 6) Lisse enz. 1993.
- Cline, H., 'The *Relaciones geográficas* of the Spanish Indies, 1577-1586', in: *Hispanic American Historical Review*, 44 (1964), p. 341-374.
- Cochrane, E., *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago enz. 1981.
- Collijn, I. (red.), *Magnus Gabriel de la Gardie's samling af äldre stadsvyer och historiska planscher i Kungl. Biblioteket* (Kungl. Bibliotekets handlingar 35) Stockholm 1915.
- Collinson, P., 'John Stow and nostalgic antiquarianism', in: Merritt (red.), *Imagining Early Modern London* (2001), p. 27-51.
- Conley, T., 'Early modern literature and cartography. An overview', in: Woodward (red.), *Cartography in the European Renaissance* (2007), p. 401-411.
- Coornhert, D.V., *Zedekunst dat is wellevenskunste*, ed. B. Becker (Leidsche drukken en herdrukken grote reeks 3) Leiden 1942; facs. (Utrechtse herdrukken 25) Utrecht 1982.
- Corfield, P.J. m.m.v. S. Kelly, '"Giving directories to the town". The early town directories', in: *Urban History Yearbook*, 11 (1984), p. 22-35.
- Cormack, L.B., '"Good fences make good neighbors". Geography as self-definition in early modern England', in: *Isis*, 82 (1991), p. 639-661.
- *Charting an Empire. Geography at the English Universities, 1580-1620*, Chicago (Illinois) enz. 1997.
- Cormack, B. en C. Mazzi, *Book Use, Book Theory, 1500-1700*, Chicago (Illinois) 2005.
- Corrozet, G., *La fleur des antiquitez de Paris*, ed. E. Vairel en P. Kauffmann, Parijs 1945.
- Cosgrove, D.E., 'Images of Renaissance cosmography, 1450-1650', in: Woodward (red.), *Cartography in the European Renaissance* (2007), p. 55-98.
- Cox-Andrau, M.S.J., *De dichter Pieter Vlaming. Een studie over zijn werk met een levensbeschrijving*, Bussum 1976, proefschrift Leiden.
- Crane, N., *Mercator. The Man Who Mapped the Planet*, Londen 2002.
- Cruyssen, D. van der, 'P.C. Hooft et la France d'Henry IV', in: *La découverte de la France* (Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique 590) Parijs 1980, p. 481-492, ook verschenen in: D. van der Cruyssen, *De branche en branche. Etudes sur le XVIIe et XVIIIe siècles français*, ed. K. Peeters e.a. (La république des lettres 26), Leuven 2005, p. 37-47 en 490-492.

- 'Blikken uit de lage landen op het Parijs van de eerste Bourbonvorsten. P.C. Hoof't's "Reis-heuchenis" (1599) en Balthasar II Moretus' "Itinerarium Parisiense" (1660)', in: R. van Uytven e.a., *Cultuurgeschiedenis in de Nederlanden van de renaissance naar de romantiek. Liber amicorum J. Andriessen s.j., A. Keersmaekers, P. Lenders s.j.*, Leuven enz. 1986, p. 323-335.

D

- Dacos, N., 'Om te zien en te leren', in: H. Devisscher (red.), *Fiamminghi a Roma 1508-1608. Kunstenaars uit de Nederlanden en het prinsbisdom Luik te Rome tijdens de renaissance*, Brussel 1995, p. 14-31.
- Dam, H. van. *Korte beschrijvinge van het eylandt Westvoorn, ende de geschiedenis van de stad Goederede*, ed. H.J. van Heest, Ouddorp 1993.
- Dalen, J.L. van. *Inventaris van het archief der gemeente Dordrecht*, Dordrecht 1909.
- Davies, R.R., 'The peoples of Britain and Ireland 1100-1400, II. Names, boundaries and regnal solidarities', in: *Transactions of the Royal Historical Society*, 6e serie, 5 (1995), p. 1-20.
- De Bom, E., 'Een subtiele transformatie van Justus Lipsius' *Monita et exempla politica? De Staatkundige vermaningen en voorbeelden van J.H. Glazemaker*', in: *Dze*, 24 (2008), p. 210-226.
- Defilippis, D., *La rinascita della corografia tra scienza ed erudizione* (Biblioteca di critica e letteratura 34) Bari 2001.
- Dekker, C., 'OVR en de archivaris', in: *Verslagen en mededelingen Stichting tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht*, nieuwe reeks 2 (1980), p. 42-52.
- Dekker, R.M., *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw*, Baarn 1982.
- 'Een historische antropologie van de Gouden Eeuw', in: *Theoretische geschiedenis*, 16 (1989), p. 97-105.
 - 'Van grand tour tot treur- en sukkelreis. Nederlandse reisverslagen van de 16e tot begin 19e eeuw', in: R. Verstraaten e.a. (red.), *Reizen*, spec. nr. van: *Opossum*, 4.13-14 (1994), p. 8-24, ook verschenen als: 'Dutch travel journals from the sixteenth to the early nineteenth centuries', in: *Lias*, 22 (1995), p. 277-299.
- De Landsheer, J., 'Abraham Ortelius en Justus Lipsius', in: Karrow e.a., *Abraham Ortelius* (1998), p. 141-151.
- Depuydt, J., 'De brede kring van vrienden en correspondenten rond Abraham Ortelius', in: Karrow e.a., *Abraham Ortelius* (1998), p. 117-140.
- "'Vale, verum antiquae historiae lumen". Antiquarianism in the correspondence between Justus Lipsius and Abraham Ortelius', in: G. Tournoy, J. de Landsheer en J. Papy (red.), *Justus Lipsius Europae Lumen et Columen. Proceedings of the International Colloquium Leuven-Antwerp 17-20 September 1997* (Supplementa humanistica Lovaniensia 15) Leuven 1999, p. 34-46.
- Derens, J., 'Le plan de Paris par Truschet et Hoyau, dit «plan de Bâle»', in: *Cahiers de la Rotonde*, 9 (1986), p. 217-221.
- Desan, Ph., *Naissance de la méthode* (Macchiavel, La Ramée, Bodin, Montaigne, Descartes), Parijs 1987.
- 'Lodovico Guicciardini en le discours sur la ville à la Renaissance', in: Jodogne (red.), *Lodovico Guicciardini* (1991), p. 135-150.
- De Schepper, M., "'Sola una totus mundus est Antverpia". Humanisme en humanisten te Antwerpen (1470-1648)', in: Janssen, De Kleijn en Musschoot (red.), *Nederlands in culturele context* (1995), p. 181-202.
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het kopergeld van de Gouden Eeuw*, Amsterdam 1991 [1e dr. 1978-1980].
- Deys, H. e.a., *Guicciardini illustratus. De kaarten en prenten in Lodovico Guicciardini's beschrijving van de Nederlanden* (Utrechtse historisch-kartografische studies 2) 't Goy-Houten 2001.
- Diepen, A. van, 'Thomas Pietersz Baert. Boekdrukker in de Langestraat', in: M. van der Bijl e.a. (red.), *Artistiek en ambachtelijk. Architectuur, kunsten en nijverheid in Alkmaar 14e-20e eeuw* (Alkmaarse historische reeks 9) Hilversum 1993, p. 79-86.
- Dibon, P., 'L'influence de Ramus aux universités néerlandaises du 17e siècle', in: *Proceedings of the XIth International Congress of Philosophy*, Amsterdam enz. 1953, 14 dln., dl. 14, p. 307-311, ook verschenen in: P. Dibon, *Regards sur la Hollande du siècle d'or* (Istituto Italiano per gli studi filosofici Biblioteca Europa 1) Napels 1990, p. 79-85.
- *Le voyage en France des étudiants néerlandais au XVIIème siècle*, Den Haag 1963, academische rede Nijmegen, ook verschenen in: P. Dibon, *Regards sur la Hollande du siècle d'or* (Istituto Italiano per gli studi filosofici Biblioteca Europa 1), Napels 1990, p. 109-154.

- Dijck, L.G.C.M. van, 'Jacob van Oudenhoven (1600/1-1690). Historicus zonder portret', in: *Varia historica Brabantica*, 3 (1969), p. 335-387.
- Dijkstra, H. en F.C.J. Ketelaar, *Brittenburg. Raadsels rond een verdrongen ruïne* (Fibulareeks 2) Bussum 1965.
- Dijstelberge, P., 'De Cost en de Baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600', in: J.W.J. Burgers e.a. (red.), *Gedrukt in Holland, spec. nr. van: Holland*, 26.4-5 (1994), p. 217-234.
- Dilke, O.A.W., 'The culmination of Greek cartography in Ptolemy', in: J.B. Harley en D. Woodward (red.), *Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean* (The History of Cartography 1) Chicago (Illinois) enz. 1987, p. 177-200.
- Dillen, J.G. van, 'Summiere staat van de in 1622 in de provincie Holland gehouden volkstelling', in: *Economisch-historisch jaarboek*, 21 (1940), p. 167-189.
- Doiron, N., *L'art de voyager. Le déplacement à l'époque classique*, Parijs 1995.
- Doiron, N. en G. Lane-Mercier, 'Travel essays', in: J. Speake (red.), *Literature of Travel and Exploraion. An Encyclopedia*, New York enz. 2003, 3 dln., dl. 3, p. 1192-1194.
- Dolan, C., 'L'identité urbaine et les histoires locales publiées du XVIIe au XVIIIe siècle en France', in: *Canadian Journal of History*, 27 (1992), p. 277-298.
- Donkersloot-de Vrij, M., *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen*, Utrecht 1989.
- *Utrecht* (Historische plattegronden van Nederlandse steden 3) Alphen aan den Rijn 1990.
- Doorninck, J.I. van, 'Gualtherus Sylvanus. Eene bijdrage tot de geschiedenis van het onderwijs in het begin der XVIIe eeuw', in: *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel*, 1 (1874), p. 1-19, 89-114 en 211-253.
- *Vermomde en naamlooze schrijvers opgespoord op het gebied der Nederlandsche en Vlaamsche letteren* (Bibliotheek van anonymen en pseudonymen 2) Leiden 1883-1885, 2 dln.
- Dorren, G., *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Cultuurgeschiedenis van de Republiek in de 17e eeuw) Amsterdam 2001, ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- Dorsten, J.A. van, *Thomas Basson, 1555-1613. English Printer at Leiden* (Publications of the Sir Thomas Browne Institute special series 1) Leiden 1961.
- *Poets, Patrons and Professors. Sir Philip Sidney, Daniel Rogers, and the Leiden Humanists* (Publications of the Sir Thomas Browne Institute general series 2) Leiden enz. 1962, ook verschenen als proefschrift Leiden.
- Draaisma, D., *De metaforenmachine. Een geschiedenis van het geheugen*, 3e herz. druk, Groningen 2003 [1e dr. 1995]
- Driel, M. van, 'De Veluwe in het begin van de 17de eeuw. Uit de aantekeningen van Ernst Brinck', in: *Bijdragen en mededeelingen [Genre]*, 82 (1991), p. 43-47.
- Driessen, F.H.A. (ed.), *De reizen der De la Courts: 1641, 1700, 1710*, Leiden 1928.
- Dubiez, F.J., 'Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coop-stadt Amsterdam', in: *Ons Amsterdam*, 20 (1968), p. 182-185.
- Dudok van Heel, S.A.C., 'Amsterdamse burgemeesters zonder stamboom. De dichter Vondel en de schilder Colijns vervalsen geschiedenis', in: *Dze*, 6 (1990), p. 144-151.
- 'Op zoek naar Romulus en Remus. Zeventiende-eeuws onderzoek naar de oudste magistraten van Amsterdam', in: *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum*, 87 (1995), p. 43-70.
 - 'Enkele zeventiende-eeuwse Amsterdamse regentenfamilies. Hun archieven, hun portretten en hun verleden', in: *Nederlandsch archievenblad*, 100 (1996), p. 69-87.
- Duits, H., *Van Bartholomeusnacht tot Bataafse opstand. Studies over de relatie tussen politiek en toneel in het midden van de zeventiende eeuw*, Hilversum 1990, ook verschenen als proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- 'Hoofts Henrik de Grôte. Een neostoïsche vorstenspiegel', in: M. Bruggeman e.a. (red.), *Mensen van de nieuwe tijd. Een liber amicorum voor A.Th. Van Deursen*, Amsterdam 1996, p. 266-283.
- Dueck, D., *Strabo of Amasia. A Greek Man of Letters in Augustan Rome*, Londen 2000.
- Dumas, C., *Haagse stadsgezichten 1550-1800. Topografische schilderijen van het Haags Historisch Museum*, m.m.v. J. van der Meer Mohr, Zwolle 1991.
- Dumolin, M., 'Notes sur les vieux guides de Paris', in: *Mémoires de la Société de l'Histoire de Paris et de l'Île-de-France*, 47 (1924), p. 209-285.
- Dzeja, S., *Die Geschichte der eigenen Stadt. Städtische Chronistik in Frankfurt am Main vom 16. bis zum 18. Jahrhundert* (Europäische Hochschulschriften III 946) Frankfurt am Main enz. 2002, proefschrift Giessen.

E

Early English Book Online, <http://eebo.chadwyck.com>.

- Ebels-Hoving, B., 'Nederlandse geschiedschrijving 1350-1530. Een poging tot karakterisering', in: B. Ebels-Hoving, C.G. Santing en C.P.H.M. Tilmans (red.), *Genoehlijke ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland* (Middeleeuwse studies en bronnen 4) Hilversum 1987, p. 217-242.
- Eeghen, I.H. van, 'Het geloof en het archief van de Amsterdamse familie Schaepe', in: *De Nederlandsche leeuw*, 71 (1954), kol. 217-223 en 384-385.
- 'Illustraties van de 17de eeuwse beschrijvingen en plaatwerken van Amsterdam', in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, 66 (1974), p. 96-116.
 - 'Petrus Schenk en zijn "Afbeelding der voornaamste gebouwen van Amsterdam"', in: *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum*, 66 (1974), p. 117-136.
- Eikelboom, W., 'Een lokaal geschiedschrijver. Hendrik Jacobsz Soetenboom', in: *Holland*, 17 (1985), p. 200-208.
- Ekkart, R.E.O., 'Familiekroniek Van Heemskerck en Van Swanenburg', in: *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie en het Iconographisch Bureau*, 32 (1978), p. 41-70 en 33 (1979), p. 44-75.
- Elkhadem, H., 'Ontstaan van een concept. Het *Theatrum Orbis Terrarum* van Ortelius', in: Karrow e.a., *Abraham Ortelius* (1998), p. 31-42.
- Elliott, J.H., *The Old World and the New, 1492-1650* (Cambridge Studies in Early Modern History) Cambridge (Massachusetts) enz. 1970.
- Emmius, U., *Briefwechsel*, ed. H. Brugmans en F. Wachter, Aurich enz. 1911-1923, 2 dln.
- *Der Reisebericht*, vert. E. von Reeken, ed. E.H. Waterbolk en W. Bergsma, Groningen 1980.
 - *Friesische Geschichte (Rerum Frisicarum historiae libri 60)*, vert. E. von Reeken, Frankfurt am Main 1980-1982, 6 dln.
 - *Ostfriesland (Führung durch Ostfriesland, d.h. genaue geographische Beschreibung Ostfrieslands)*, vert. E. von Reeken, Frankfurt am Main 1982.
 - *Friesland tussen Eems en Lauwers en de stad Groningen*, vert. P. Schoonbeeg, herz. dr., Groningen 1989 [1e dr. 1981].
- Endhoven, J.G., 'Van boomgaert- en warmoesluyden. De ontwikkeling van de Leidse tuinbouw tot circa 1800', in: J.G. Endhoven e.a., *De tuin van Holland. Geschiedenis van tuinbouw en groenteveiling in Leiden*, m.m.v. P.J.M. de Baar e.a. (Leidse historische reeks 7) Utrecht 1992, p. 9-24.
- Ens, C., *Princeps Auriacus, sive Libertas defensa* (1599) (De prins van Oranje of de verdediging van de Vrijheid), ed. en vert. J. Bloemendal en J.W. Steenbeek, Voorthuizen 1998.
- Esser, R., 'Schwierige Vergangenheit. Amsterdamer Stadtgeschichte(n) des 17. Jahrhunderts', in: *Zeitschrift für historische Forschung*, 30 (2003), p. 53-74, ook verschenen als: 'Political change and urban memory. Amsterdam remembers her past', in: *Dutch Crossing*, 25 (2001), p. 89-102.
- 'Gelehrte in der Stadt im Spiegel niederländischer Chorographien des 17. Jahrhunderts', in: T. Maisen en G. Walther (red.), *Funktionen des Humanismus. Studien zum Nutzen des Neuen in der humanistischen Kultur*, Göttingen 2006, p. 323-342.
 - "'Concordia res parvae crescunt". Regional histories and the Dutch Republic in the seventeenth century', in: Pollmann en Spicer (red.), *Public Opinion* (2007), p. 229-248.
 - 'From province to nation. Immigration in the Dutch Republic in the late 16th and early 17th centuries', in: S.G. Ellis en L. Klusáková (red.), *Imagining Frontiers, Contesting Identities* (Frontiers and Identities 5 2) Pisa 2007, p. 263-276.
 - 'Flandria illustrata. Flemish identities in the Late Middle Ages and the Early Modern Period', in: S.G. Ellis en R. Esser (red.), *Frontiers, Regions and Identities in Europe* (Frontiers and Identities 4) Pisa 2009, p. 143-162.
- Eijffinger, A.C., 'Prent en punt dicht (Grotius' Maurits-Epigrammen)', in: *Oud-Holland*, 92 (1978), p. 161-206.
- 'De Geslachtsboom van Nassau van 1601', in: *Oud-Holland*, 94 (1980), p. 88-111.

F

- Fasel, W.A., 'Alkmaar en zijn geschiedschrijvers tot aan het jaar 1800', in: *Alkmaars jaarboekje*, 5 (1969), p. 22-38.
- Feith, H.O. J.A. en Feith 'Reisjournaal van Jr. Frederik Coenders van Helpen', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 14 (1893), p. 114-226.
- Fiorani, F., *The Marvel of Maps. Art, Cartography and Politics in Renaissance Italy*, New Haven (Connecticut) enz. 2005.
- Fitz Stephen, W., *Norman London*, [vert. H.E. Butler,] en Stenton, F., *Norman London. An Essay*, ed. F.D. Logan, New York 1990 [1e dr. 1934].
- Fockema Andreae, S.J., *Overzicht van oud-Nederlandsche rechtsbronnen*, 2e dr., ed. A.S. Blécourt en A.M. van Tuyll van Serooskerken, Haarlem 1923 [1e dr. 1881]; facs., Alphen aan den Rijn 1981.
- 'De kaart figuratief', in: J.C. Visser e.a., *Delftse studiën. Een bundel historische opstellen over de stad Delft geschreven voor dr. E.H. ter Kuile naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar in de geschiedenis van de bouwkunst*, Assen 1967, p. 236-249.
- Frank-van Westrienen, A., *De Grootte Tour. Tekening van de educatiereis der Nederlanders in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1983, ook verschenen als proefschrift Leiden.
- 'Stelling onder vuur', in: *Batavia academica*, 2 (1984), p. 12-14.
 - *Het schoolschrift van Pieter Teding van Berkhout. Vergezicht op het gymnasium onderwijs in de zeventiende-eeuwse Nederlanden*, Hilversum 2007.
- Frasca-Spada, M. en N. Jardine (red.), *Books and the Sciences in History*, Cambridge enz. 2000.
- Frederiks, J.G., 'Jacob van der Does en zijne beschrijving van 's Gravenhage', in: *Oud-Holland*, 12 (1894), p. 73-94.
- Frijhoff, W., 'Geschiedenis als strijdbijl. Burgerij, gemeenslieden en magistraat in Zutphen (vijftiende tot achttiende eeuw)', in: *Looper en Riemens (red.), Geschiedenis in Zutphen (1988)*, p. 40-55.
- 'Ritual action and city history. Haarlem, Amsterdam and Hasselt', in: H. de Mare en A. Vos (red.), *Urban Rituals in Italy and the Netherlands. Historical Contrasts in the Use of Public Space, Architecture and the Urban Environment*, Assen 1993, p. 93-106.
 - 'Les voyageurs néerlandais en France du XVIIe au début XIXe siècle', in: W. Frijhoff en O. Moorman van Kappen (red.), *Les Pays-Bas et la France des guerres de religion à la création de la République Batave (Uitgaven van het Gerard Noodt Instituut 29)* Nijmegen 1993, p. 87-104.
 - 'Identiteit verteld. Beelden uit Rotterdams geschiedenis', in: *Rotterdams jaarboekje*, 10e reeks 4 (1996), p. 279-301.
 - 'Le Paris vécu des néerlandais. De l'ancien régime à la restauration', in: M.-C. Kok Escalle (red.), *Paris. De l'image à la mémoire. Représentations artistiques, littéraires, socio-politiques (Faux titre 122)* Amsterdam 1997, p. 8-36.
 - 'What is an early modern university? The conflict between Leiden and Amsterdam in 1631', in: H. Robinson-Hammerstein (red.), *European Universities in the Age of Reformation and Counter Reformation*, Dublin 1998, p. 149-168.
 - 'Les guides universitaires (XVIe-XVIIIe siècles)', in: G. Chabaud e.a. (red.), *Les guides imprimés du XVIe au XXe siècle. Villes, paysages, voyages (Mappemonde)* Parijs 2000, p. 23-36.
- Frijhoff, W. e.a. (red.), *Geschiedenis van Zutphen*, Zutphen 1989.
- Frijhoff, W. e.a. (red.), *Geschiedenis van Dordrecht*, Dordrecht enz. 1996-2000, 3 dln.
- Frijhoff, W. en M. Spies, 1650. *Bevochten eendracht (Nederlandse cultuur in Europese context 1)* Den Haag 1999.
- Fruin, R., 'Guicciardini's beschrijving der Nederlanden (1878)', in: Fruin, *Verspreide geschriften*, ed. Blok e.a. (1900-1905), dl. 7 (1903), p. 193-203.
- *Verspreide geschriften. Met aantekeningen, toevoegsels en verbeteringen uit des schrijvers nalatenschap*, ed. P.J. Blok e.a., Den Haag 1900-1905, 11 dln.
 - *Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, 2e dr., ed. H.T. Colenbrander, Den Haag 1922 [1e dr. 1901]; facs., ed. I. Schöffer, Den Haag 1980.
- Fruin, R., Hooff van Iddekinge, J.E.H. en Rammelma Elsevier, W.I.C. (ed.), *De oude verhalen van het beleg en*

- ontzet van Leiden, bij gelegenheid van het derde eeuwgetijde in hun oorspronkelijke vorm herdrukt, Den Haag 1874, inleidende essay ook verschenen als: R. Fruin, 'De oude verhalen van het beleg en ontzet van Leiden. (1874)', in: Fruin, *Verspreide geschriften*, ed. Blok e.a. (1900-1905), dl. 7 (1903), p. 152-192.
- Fueter, E., *Geschichte der neueren Historiographie* (Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte I Allgemeines) München enz. 1911.
- Furnée, J.H., 'Naar een integrale geschiedenis van de negentiende-eeuwse stad. Vijftien stadsbiografieën in perspectief', in: *De negentiende eeuw*, 22 (2009), p. 96-122.

G

- Gadd, I. en A. Gillespie (red.), *John Stow (1525-1605) and the Making of the English Past. Studies in Early Modern Culture and the History of the Book*, Londen 2004.
- Galletti, S., 'Rubens et la galerie de Henri IV au palais du Luxembourg (1628-1630)', in: *Bulletin monumental*, 166 (2008), p. 43-51.
- Geevers, L., 'Being Nassau. Nassau family histories and Dutch national identity from 1541 to 1616', in: *Dutch Crossing*, 35 (2011), p. 4-19.
- Geldenhouwer, G., *Historische werken*, vert. en ed. I. Bejczy en S. Stegeman, m.m.v. M. Verweij (Middeleeuwse studies en bronnen 59) Hilversum 1998.
- Gelderblom, A.J., 'Woeste noormannen en geile Spanjaards. Iets over topiek van het stededicht in de renaissance', in: [B. Scholz en A.-J. Gelderblom (red.),] *Stad en land in de renaissance. Acta colloquium Utrecht 1984* (Renaissance studies Utrecht 3) Utrecht 1984, p. 7-30.
- 'De maagd en de mannen. Psychokritiek van de stadsuitbeelding in de zeventiende en achttiende eeuw', in: A.J. Gelderblom, *Mannen en maagden in Hollands tuin. Interpretatieve studies van Nederlandse letterkunde 1575-1781*, Amsterdam 1991, ook verschenen als proefschrift Utrecht, p. 78-93.
 - (ed.), *'k Wil rijmen wat ik bouw. Twee eeuwen topografische poëzie* (Griffioen) Amsterdam 1994.
- Gelderer, J. van, 'De "Camper lof" van dominee Franciscus Martinus', in: *Kamper almanak*, (2001), p. 45-53.
- Gerding, M.A.W., *Johan Picard (1600-1670). Drenthe's eerste geschiedschrijver* (Drentse historische reeks 6) Assen enz. 1997.
- Geurts, P.A.M. en A.E.M. Janssen (red.), *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de nieuwe tijd* (Geschiedenis in veelvoud 19-20) Den Haag 1981, 2 dln.
- Giegler, E., *Das Genos der Laudes Urbium im lateinischen Mittelalter. Beiträge zur Topik des Städtelobes und der Stadtschilderung*, proefschrift Würzburg 1953.
- Gijsberti Hodenpijl van Hodenpijl, J.G., 'Extracten uit de crimineele ordonnantien van Holland', in: *De navorscher*, 45 (1895), p. 185-197.
- Gilbert, N.W., *Renaissance Concepts of Method*, New York 1960.
- Glas, N. de, 'Context, conception and content of Hadrianus Junius' *Batavia*', in: Van Miert (red.), *The Kaleidoscopic Scholarship* (2011), p. 69-95.
- Godlewska, A.M.C., *Geography Unbound. French Geographic Science from Cassini to Humboldt*, Chicago (Illinois) enz. 1999.
- Gordon, A., 'Performing London. The map and the city in ceremony', in: Gordon en Klein (red.), *Literature* (2001), p. 69-88.
- 'Overseeing and overlooking. John Stow and the surveying of the city', in: Gadd en Gillespie (red.), *John Stow* (2004), p. 81-88.
- Gordon, A. en B. Klein (red.), *Literature, Mapping, and the Politics of Space in Early Modern Britain*, Cambridge 2001.
- Goss, C.W.F., *The London Directories 1677-1855. A Bibliography with Notes on their Origin and Development*, Londen 1932.
- Goyet, F., *Le sublime du 'lieu commun'. L'invention rhétorique dans l'Antiquité et à la Renaissance* (Bibliothèque littéraire de la Renaissance série 3 32) Parijs 1996.
- Graaf, H.J. de, 'De Leidsche hutspot', in: *Ljb*, 21 (1927-1928), p. 64-75.
- Grafton, A., *New Worlds, Ancient Texts. The Power of Tradition and the Shock of Discovery*, m.m.v. A. Shelford en N. Siraisi, Cambridge (Massachusetts) enz. 1992.
- 'The humanist as reader', in: G. Cavallo en R. Chartier (ed.), *A History of Reading in the West*, vert. L.G.

- Cochrane, Cambridge 1999, p. 179-212 en 413-418.
- *What Was History? The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge 2007.
 - Grafton, A. en L. Jardine, *From Humanism to the Humanities. Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe*, Londen 1986.
 - Gransden, A., *Historical Writing in England*, Londen 1974-1982, 2 dl.n.
 - Gratama, S., 'Nog iets betreffende Johann Picardt', in: *Nieuwe Drentsche volksalmanak*, 8 (1890), p. 24-27.
 - Grieten, J. en P. Huvenne, 'Antwerpen geportretteerd', in: J. Van der Stock (red.), *Antwerpen. Verhaal van een metropool, 16de-17de eeuw*, Gent 1993, p. 69-77.
 - Grijp, L.P., 'De Rotterdamsche Faem-Bazuyn. De lokale dimensie van liedboeken uit de Gouden Eeuw', in: *Volkkundig bulletin*, 18 (1992), p. 23-78.
 - Grijzenhout, F. (red.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip* (Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis 5) Amsterdam 2007.
 - Grijzenhout, F., 'Vaderlandse oudheden', in: Grijzenhout (red.), *Erfgoed* (2007), p. 109-132.
 - Groenland, J., 'Toneel als pamflet? De *Principes auriacus sive libertas defensa* (1599) van Caspar Ens', in: *Dze*, 25 (2009), p. 26-38.
 - Groenveld, S., 'Verdicht verleden. Kanttekeningen bij een zeventiende-eeuws manuscript over Jacoba van Beieren', met commentaar op de zeventiende-eeuwse teksten door F.L. Zwaan, in: *Hollandse studiën*, 8 (1975), p. 275-348.
 - 'Pieter Corneliszoon Hooft en de geschiedenis van zijn eigen tijd', in: S. Groenveld, *Hooft als historischrijver. Twee studies*, Weesp 1981, p. 7-46, ook verschenen in: *BMGN*, 93 (1978), p. 43-68.
 - "'Het Mekka der schrijvers"? Statencolleges en censuur in de zeventiende-eeuwse Republiek', in: H. Duits, A.-J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt (red.), *Eer is het lof des deuchts. Opstellen aangeboden aan Fokke Veenstra*, Amsterdam 1986, p. 225-245.
 - 'Een heer van stand? Over de plaats van Constantijn Huygens in de zeventiende-eeuwse samenleving', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden*, (1986-1987), p. 189-197.
 - *Evidente factiën in den staet. Sociaal-politieke verhoudingen in de 17e-eeuwse Republiek der Verenigde Nederlanden* (Zeven provinciën reeks 1) Hilversum 1990.
 - "'Een Schaep in 't Schapeland". Het Hollandse gezantschap van Gerard Schaep Pietersz naar Engeland, 1650-1651', in: B.R. Melker en M.B. Roever, *Van polder tot polis. Liber amicorum voor drs. P.H.J. van der Laan. Opstellen over stadsgeschiedenis, diplomatiek, diplomatie en economische geschiedenis*, spec. nr. van: *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum*, 87 (1995), p. 179-196.
 - *Haarlemse glasraamschenkingen. Stedelof tussen dominee, regent en koopman* (Goudse glazendag) Gouda 1998.
 - "'Natie" en "patria" bij zestiende-eeuwse Nederlanders', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis 1), Amsterdam 1999, p. 55-81, ook verschenen als: 'Nation und "patria". Begriff und Wirklichkeit des kollektiven Bewußtseins im Achtzigjährigen Krieg', in: H. Lademacher e.a. (red.), *Krieg und Kultur. Die Rezeption von Krieg und Frieden in der Niederländischen Republik und im Deutschen Reich, 1568-1648*, Münster 1998, p. 77-90 en 524-534.
 - 'Terug naar Wassenaar. De stijging van de Duvenvoirdes (1523-1665)', in: J. Aalbers e.a., *Heren van stand. Van Wassenaar 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis*, Den Haag 2000, p. 82-151.
 - 'Van vyanden und vrienden bedroevet'. *De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad* (3 Oktoberlezingen) Den Haag 2001.
 - 'Epiloog. Het beeld van Leiden', in: Van Maanen (red.), *Leiden* (2002-2004), dl. 2 (2003), red. S. Groenveld, p. 217-221.
 - *Regeren in de Republiek. Bestuurspraktijken in de 17e-eeuwse Noordelijke Nederlanden. Terugblik en perspectief*, Leiden 2006, academische rede Leiden.
 - 'Johan van Duvenvoird van Warmont (1547-1610). Een edelman tussen oud en nieuw', in: C. de Graaf en A. Netiv (red.), *Erudiete overpeinzingen. Bijdragen over de stad en zijn omgeving bij het afscheid van Rudi van Maanen*, Leiden 2006, p. 72-76.
 - 'Het economisch leven in de Republiek omstreeks 1650', in: Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog* (2008), p. 305-331.
 - 'De sociaal-culturele verhoudingen omstreeks 1650', in: Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog* (2008), p.

- 332-364.
- Het Twaalfjarig Bestand 1609-1621. De jongelingsjaren van de Republiek der Verenigde Nederlanden, Den Haag 2009.
 - 'Graaf Hendrik van den Bergh (1573-1638). Een ouderwetse edelman tussen west, zuid en oost', in: [D. Visser en A. Vels Heijn (red.)], *Hendrik, graaf van den Bergh (1573-1638). Van Spanje naar Oranje, 's-Heerenberg 2010*, p. 17-37.
 - Groenveld, S. en H.L.Ph. Leeuwenberg, 'Staat en bestuur in de Republiek omstreeks 1609', in: Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog (2008)*, p. 149-159.
 - Groenveld, S., R.C.J. van Maanen en W.E. Penning, *Leiden, m.m.v. P.J.M. de Baar (Historische plattegronden van Nederlandse steden 7)* Lisse enz. 1997.
 - Groenveld, S., W.E. Penning en C.J.J. Stal, *Den Haag, m.m.v. B. Mousavi (Historische plattegronden van Nederlandse steden 10)* Lisse enz. 2007.
 - Groenveld, S. e.a., *De Tachtigjarige Oorlog. Opstand en consolidatie in de Nederlanden (ca.1560-1650)*, Zutphen 2008 [1e dr. 1983-1985].
 - Groot, H., 'Achttiende-eeuwse arcadia's. Tussen literatuur en geschiedenis', in: *Holland*, 17 (1985), p. 241-252.
 - Groot, H. de, *Tractaet vande oudtheyt vande Batavische nu Hollandsche republieque*, ed. G.C. Molewijk, Weesp 1988.
 - *Liber de antiquitate Reipublicae Batavae*, vert. en inl. Collegium Classicum c.n. E.D.E.P.O.L., Arnhem 1995.
 - Groot, J. de, 'Chorographia. Newcastle and royalist identity in the late 1640s', in: *Seventeenth Century*, 18 (2003), p. 61-75.
 - Grootes, E.K. (red.), *Haarlems helicon. Literatuur en toneel te Haarlem vóór 1800*, Hilversum 1993.
 - 'Het liedboekje van "Haerlem Soetendal"', in: Grootes (red.), *Haarlems helicon (1993)*, p. 93-109.
 - 'Bredero, Op Amsterdam', in: H. Duits, A.-J. Gelderblom en M.B. Smits-Veldt (red.), *Klinkend boeket. Studies over renaissancesonnetten voor Marijke Spies (Amsterdamse historische reeks grote serie 21)* Hilversum 1994, p. 71-76.
 - Gruys, J.A., 'De reeks "Republieken" van de Elzeviers en Joannes de Laet', in: B.P.M. Dongelmans e.a. (red.), *Boekverkopers van Europa. Het 17de-eeuwse Nederlandse uitgevershuis Elzevier (Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel nieuwe reeks 5)* Zutphen 2000, p. 77-106.
 - Guicciardini, L., *De idyllische Nederlanden. Antwerpen en de Nederlanden in de 16e eeuw*, vert. M. Jacquain, Antwerpen enz. 1987.

H

- Haak, S.P., *Paullus Merula, 1558-1607*, Zutphen 1901, proefschrift Leiden.
- Haan, C. de en J. Oosterman (ed.), *Is Brugge groot? (Griffioen)* Amsterdam 1996.
- Haar, C. van der, 'G.W. van Oosten de Bruyn. Stadshistorienschrijver van Haarlem', in: *Tvg*, 67 (1954), p. 209-233.
- Hadfield, A., *Literature, Travel, and Colonial Writing in the English Renaissance, 1545-1625*, Oxford 1998.
- Haitsma Mulier, E.O.G., *The Myth of Venice and Dutch Republican Thought in the Seventeenth Century*, vert. G.T. Moran (*Speculum historiae* 11), Assen 1980, ook verschenen als proefschrift Groningen.
- 'Geschiedschrijving in het vroegmoderne Nederland (16e-18e eeuw). Enige Lijnen en patronen', in: *Holland*, 17 (1985), p. 185-199.
- 'Grotius, Hooft and the Writing of History in the Dutch Republic', in: A.C. Duke en C.A. Tamse (red.), *Clio's Mirror. Historiography in Britain and the Netherlands (Britain and the Netherlands 8)* Zutphen 1985, p. 55-72.
- "'Hoofsche papegaaien" of "redelyke schepsels". Geschiedschrijvers en politiek in de Republiek in de eerste helft van de achttiende eeuw', in: *BMGN*, 102 (1987), p. 450-475.
- 'Frans van Mieris en de geschiedbeoefening in het achttiende-eeuwse Nederland', in: E.K. Grootes en J. den Haan (red.), *Geschiedenis, godsdienst, letterkunde. Opstellen aangeboden aan dr. S.B.J. Zilverberg ter gelegenheid van zijn afscheid van de Universiteit van Amsterdam*, Roden 1989, p. 200-207.
- 'Tekens en symbolen in het zeventiende-eeuwse Nederland. Geschiedschrijving als emblematiek', in: *BMGN*, 104 (1989), p. 43-50.
- 'Aandacht voor het staatsbestel. Overeenkomst en verscheidenheid in het republikeinse denken van de

- zeventiende eeuw', in: M. de Roever (red.), *Amsterdam. Venetië van het noorden*, Maarssen enz. 1991, p. 46-65.
- 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw', in: *Dze*, 9 (1993), p. 97-116, ook verschenen als: 'The descriptions of towns in the seventeenth-century province of Holland', in: A.K. Wachelock jr. en A. Seeff (red.), *The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age*, Newark enz. 2000, p. 24-32.
 - 'De Bataafse mythe opnieuw bekeken', in: *BMGN*, 111 (1996), p. 344-367.
 - 'De zeventiende-eeuwse stadsbeschrijvingen van Amsterdam', in: *Amstelodamum*, 85 (1998), p. 106-115, ook verschenen als: 'The image of Amsterdam in seventeenth-century descriptions', in: P. van Kessel en E. Schulte (red.), *Rome * Amsterdam. Two Growing Cities in Seventeenth-Century Europe*, m.m.v. L. Nussdorfer e.a., Amsterdam 1997, p. 13-23.
 - 'Het begrip "vaderland" in de Nederlandse geschiedschrijving van de late zestiende eeuw tot de eerste helft van de achttiende', in: N.C.F. van Sas (red.), *Vaderland. Een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Reeks Nederlandse begripsgeschiedenis 1) Amsterdam 1999, p. 163-179.
 - 'De humanistische vorm. Over de stiling van de politiek', in: Tollebeek, Verschaffel en Wessels (red.), *De palimpsest* (2002), p. 27-44.
 - 'Op de schouders van reuzen', in: M. Carasso-Kok (red.), *Een stad uit het niets. Tot 1578* (Geschiedenis van Amsterdam), Amsterdam 2004, p. 10-18 en 482.
- Haitsma Mulier, E.O.G. en G.A.C. van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland 1500-1800*, m.m.v. P. Knevel (Bibliografische reeks van het Nederlands Historisch Genootschap 7) Den Haag 1990.
- Hal, T. van, 'A man of eight harts. Hadrianus Junius and sixteenth-century plurilinguism', in: Van Miert (red.), *The Kaleidoscopic Scholarship* (2011), p. 188-213.
- Hall, J., *Hall's iconografisch handboek. Onderwerpen, symbolen en motieven in de beeldende kunst*, vert. T. Veenhof, ed. I.M. Veldman en L.D. Couprie, 4e dr., Leiden 2000 [1e dr. 1992, oorspr. uitg. 1972].
- Hall, W.K., 'A topography of time. Historical narration in John Stow's *Survey of London*', in: *Studies in Philology*, 88 (1991), p. 1-15.
- Hallyn, F., 'Guicciardini et la topique de la topographie', in: Jodogne (red.), *Lodovico Guicciardini* (1991), p. 151-161.
- Hameleers, M., 'Kaarten in het werk van de grote Amsterdamse stadshistorici', in: *Caert-thresoor*, 22 (2003), p. 77-86.
- Hammer, W., *Latin and German Encomia of Cities*, proefschrift Chicago (Illinois) 1937.
- Hantzsch, V., *Sebastian Münster. Leben, Werk, wissenschaftliche Bedeutung* (Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der Königlich Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften 18 3) Leipzig 1898; facs., Nieuwkoop 1965.
- Hardeveld, I. van, 'Op zoek naar een onbekende... Wie was Johan Hofman, samensteller van de Nederlandsche woorden-schat?', in: *Trefwoord. Tijdschrift voor lexicografie*, (2010), <http://www.fryske-akademy.nl/fa/uitgaven/trefwoord>.
- Harris, M., 'London guidebooks before 1800', in: R. Myers en M. Harris (red.), *Maps and Prints. Aspects of the English Booktrade* (Publishing Pathways Series) Oxford 1984, p. 31-66.
- Harris, O., 'Stow and the contemporary antiquarian network', in: Gadd en Gillespie (red.), *John Stow* (2004), p. 27-36.
- Hart, M.C. 't, *The Making of a Bourgeois State. War, Politics and Finance during the Dutch Revolt*, Manchester enz. 1993, oorspr. proefschrift Leiden 1989.
- 'Intercity rivalries and the making of the Dutch state', in: C. Tilly en W.P. Blockmans (red.), *Cities and the Rise of States in Europe, A.D. 1000 to 1800*, Boulder (Colorado) enz. 1994, p. 196-217.
- Haynes, J., *The Humanist as Traveler. George Sandy's Relation of a Journey Begun An. Dom. 1610*, Londen enz. 1986.
- Hedinger, B., *Karten in Bildern. Zur Ikonographie der Wandkarte in holländischen Interieurgemälden des siebzehnten Jahrhunderts* (Studien zur Kunstgeschichte 34) Hildesheim enz. 1986.
- Heemskerk, J. van, *Inleydinghe tot het ontwerp van een Batavische arcadia*, facs., ed. P.E.L. Verkuyl (FELL 1) Deventer 1982.
- Heeres, W.G., 'Iets over Velius en zijn bronnen', in: *West-Friesland's 'oud en nieuw'*, 26 (1959), p. 119-134.
- Heesakkers, C.L., *Tussen Erasmus en Leiden. Hadrianus Junius en zijn betekenis voor de ontwikkeling van het humanisme in*

- Holland in de zestiende eeuw, Leiden 1989, academische rede Leiden.
- ‘Neulateinische Geschichtsschreibung im holländischen Humanismus des 16. Jahrhunderts’, in: S.P. Revard e.a. (red.), *Acta Conventus Neo-Latini Guelferbytani. Proceedings of the Sixth International Congress of Neo-Latin Studies, Wolfenbüttel 12 august to 16 august 1985 (Medieval & Renaissance Texts & Studies 53)* Binghamton (New York) 1988, p. 201-209.
- Heesakkers, C.L. en W.M.S. Reinders, *Genoeglijk bovenal zijn mij de muzen. De Leidse neolatijnse dichter Janus Dousa (1545-1604)*, Leiden 1993.
- Heijbroek, J.F. en M. Schapelhouman (red.), *Kunst in kaart. Decoratieve aspecten van de cartografie (Oude kaarten en hun makers)* Utrecht 1989.
- Heijden, H.A.M. van der, ‘Ortelius and the Netherlands’, in: Van den Broecke, Van der Krogt en Meurer (red.), *Abraham Ortelius (1998)*, p. 271-290.
- Heijden, H. van der en K. Oomen, *De ‘beschrijving van de Nederlanden’ door Lodovico Guicciardini in het kader van zijn tijd (Cartographia historica 2)* Alphen aan den Rijn enz. 2001.
- Heitmann, K., *Fortuna und Virtus. Eine Studie zu Petrarcas Lebensweisheit (Studi italiani 1)* Keulen enz. 1958.
- ‘Das Verhältnis von Dichtung und Geschichtsschreibung in älterer Theorie’, in: *Archiv für Kulturgeschichte*, 52 (1970), p. 244-279.
- Helgerson, R., *Forms of Nationhood. The Elizabethan Writing of England*, Chicago (Illinois) enz. 1992.
- Hellemans Hooft, A., *Een naekt beeldt op een marmore matras seer schoon. Het dagboek van een ‘grand tour’ (1649-1651)*, ed. E.M. Gabrowsky en P.J. Verkruisje, Hilversum 2001.
- Hellinga-Querido, L. en C. de Wolf, *Laurens Janszoon Coster was zijn naam*, Haarlem 1988.
- Helmuth, J., U. Muhlack en G. Walther (red.), *Diffusion des Humanismus. Studien zur nationalen Geschichtsschreibung europäischer Humanisten*, Göttingen 2002.
- Herbenus, M., *Over hersteld Maastricht (De Trajecto instaurato)*, vert. M.G.M.A. van Heyst, Roermond 1985.
- Herwaarden, J. van, ‘Clio in Rotterdam’, in: *Rotterdams jaarboekje*, 8ste reeks 7 (1979), p. 206-232.
- Heuvel, C.M.J.M. van den, ‘Papieren bolwerken’. *De introductie van de Italiaanse stede- en vestingbouw in de Nederlanden (1540-1609) en het gebruik van tekeningen*, Alphen aan den Rijn 1991, ook verschenen als proefschrift Groningen.
- Hodges, E., ‘Representing place in Corrozet’s *Antiquitez de Paris*’, in: *French Studies*, 62 (2008), p. 135-149.
- Hoek Ostende, J.H. van den, ‘Iets over de auteur en zijn werk’, in: Dapper, *Historische beschrijving, facs.* (1975), z.p.
- Hoff, B. van ’t, ‘De levensloop van Jacobus Revius als geschiedschrijver van Deventer en Overijssel’, in: *Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 53 (1937), p. 1-38.
- ‘Bijdrage tot de datering van oudere Nederlandsche stadsplattegronden’, in: *Nederlandsch archievenblad*, 49 (1941-1943), p. 29-68 en 97-150.
 - ‘Blaeu’s stedenatlas van de Verenigde Nederlanden’, in: *Tvg*, 60 (1947), p. 406-410.
 - ‘Een onbekende afbeelding van de stad Deventer uit het midden van de zestiende eeuw’, in: *Het boek, nieuwe reeks* 31 (1952-1954), p. 1-9.
 - ‘Grote stadspanorama’s, gegraveerd in Amsterdam sedert 1609’, in: *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum*, 47 (1955), p. 81-131.
 - ‘De oude afbeeldingen van Deventer, gezien van de overzijde van de IJssel’, in: *Verslagen en mededeelingen [van de] Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 72 (1957), p. 63-76.
 - *Claes Jansz Visscher’s stadsgezicht van Deventer*, Deventer enz. 1961.
 - *De oude plattegronden van de stad Delft (Oud Delft 4)* Rotterdam enz. [1963].
 - *Jacob Quack, postmeester van Rotterdam en de door hem uitgegeven Maaskaart en Postkaart (Roterodamum 23)* Rotterdam enz. 1965.
- Hofman, R., ‘Marcus Zuerius Boxhorn (1612-1653)’, in: L. Toorians (red.), *Kelten en de Nederlanden. Van prehistorie tot heden*, Leuven enz. 1998, p. 149-167.
- Hoftijzer, P., ‘Nederlandse boekverkopersprivileges in de zeventiende en achttiende eeuw’, in: *Jaarboek van het Nederlands Genootschap van Bibliofielen*, (1993), p. 49-62.
- ‘“A sickle unto thy neighbour’s corn”. Book piracy in the Dutch Republic’, in: *Quaerendo*, 27 (1997), p. 3-18, ook verschenen als: *De zeis in andermans koren. Over nadruk in Nederland tijdens de Republiek (BBI-reeks 4)*

- Amsterdam 1993, academische rede Universiteit van Amsterdam.
- ‘The library of Johannes de Laet (1581-1649)’, in: *Lias*, 25 (1998), p. 201-216.
 - Pieter van der Aa (1659-1733). *Leids drukker en boekverkoper (Zeven Provinciën reeks 16)* Hilversum 1999.
- Hohenberg, P.L. en J.H. Lees, *The Making of Urban Europe, 1000-1950* (Harvard Studies in Urban History) Cambridge (Massachusetts) enz. 1985.
- Hogendoorn, W., ‘Leiden in last op de planken’, in: *Ljb*, 60 (1968), p. 65-85.
- Hogelst, D., *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse spreektaal* (Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen 16) Amsterdam 1997, 2 dln., ook verschenen als proefschrift Leiden.
- Hogelst, D. en F. van Oostrom, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*, Amsterdam 1995.
- Hollstein, F.W.H., *Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca. 1450-1700*, dl. 38 (Roosendaal 1991) C. Schuckman, *Claes Jansz Visscher to Claes Claesz Visscher II*, ed. D. de Hoop Scheffer.
- Höltgen, K.J., ‘Sir Robert Dallington (1561-1637). Author, traveler, and pioneer of taste’, in: *Huntington Library Quarterly*, 47 (1984), p. 147-177.
- ‘Synoptische Tabellen in der medizinischen Literatur und die Logik Agricolae und Ramus’, in: *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften*, 49 (1965), p. 371-390.
- Hooft, P.C., *De briefwisseling*, ed. H.W. van Tricht e.a., Culemborg 1976-1979, 3 dln.
- *Reis-heuhenis*, ed. J. de Lange, m.m.v. A.J. Huijskes (Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur 97) Amsterdam enz. 1991.
 - Geeraerd van Velsen. *Baeto, of oorsprong der Hollanderen*, ed. H. Duits (Delta) Amsterdam 2005.
- Hoogduin-Berkhout, M., ‘“Op de gelukkige regeering van Leiden”. Geschilderde voorstellingen in het Leidse stadhuis 1575-1700’, in: Roding, Sneller en Thijs (red.), *Beelden van Leiden* (2006), p. 59-105.
- Hoorn, C.M. van, *Levinus Lemnius, 1505-1568. Zestiende-eeuws Zeeuws geneesheer*, [z.p.] 1978, proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.
- Hout, J. van, *Opdracht aan Broer Cornelis*, ed. K.J.S. Bostoen en S. Gabriëls (Jan van Hout-cahiers 1) Soest 1993.
- Houts, E.M.C. van, *Local and Regional Chronicles (Typologie des sources du Moyen Age occidental 74)* Turnhout 1995.
- Houtte, J.A. van, ‘Geschiedschrijving’, in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, Haarlem enz. 1977-1983, 15 dln., dl. 7 (1980), p. 324-333.
- Howard, C., *English Travellers of the Renaissance*, Londen 1914.
- Huigen, S., *De weg naar Monomotapa. Nederlandstalige representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika*, Amsterdam 1996, ook verschenen als proefschrift Utrecht 1995.
- *Verkenningen van Zuid-Afrika. Achttiende-eeuwse reizigers aan de Kaap*, Zutphen 2007.
 - ‘De zaak Valentyn. Plagiaat en wetenschappelijk decorum aan het begin van de achttiende eeuw’, in: *TNTL*, 125 (2009), p. 22-40.
 - ‘“Woest land” en “aards Paradijs”. François Valentijns geografie van de Kaap de Goede Hoop’, in: *TNTL*, 127 (2011), p. 50-73.
- Huisman, G.C. en J. Kingma, ‘Werken van en over Ubbo Emmius’, in: Kupperts (red.), *Ubbo Emmius* (1994), p. 224-237.
- Huizinga, J. (ed.), *Rechtsbronnen der stad Haarlem* (Werken der Vereeniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht 2e reeks 13) Den Haag 1911.
- Hulshoff Pol, E., ‘The library’, in: Th.H. Lunsingh Scheurleer en G.H.M. Posthumus Meyjes (red.), *Leiden University in the Seventeenth Century. An Exchange of Learning*, m.m.v. A.G.H. Bachrach, H.J. de Jonge, G.I. Lief-tinck e.a., Leiden 1975, p. 394-459.
- Huussen jr., A.H., ‘Het plakkaatboek. Bron van recht en historie’, in: Tollebeek, Verschaffel en Wessels (red.), *De palimpsest* (2002), p. 51-63.
- Huygens, Chr., *Oeuvres complètes*, Den Haag 1888-1950, 22 dln.
- Huygens sr., C., ‘Instruction d’un père à son fils’, in: Huygens, *Oeuvres* (1888-1950), dl. 22 (1950), p. 446-448.
- *Stede-stemmen en dorpen*, ed. C.W. de Kruyter (Klassiek letterkundig pantheon 223) Zutphen 1981.
 - *Nederlandse gedichten 1614-1625*, ed. A. Leerintveld (Monumenta literaria Neerlandica 12) Den Haag 2001, 2 dln., ook verschenen als: A.M.T. Leerintveld, *Leven in mijn dicht. Historisch-kritische uitgave van Constantijn Huy-*

- gens' Nederlandse gedichten (1614-1625), proefschrift Utrecht 1997.
- *Journal van de reis naar Venetië*, ed. F.R.E. Blom, m.m.v. J. Heijdra en T. Sniijders-De Leeuw, Amsterdam 2003.
- Huygens jr., C., *Journalen van Constantijn Huygens, den zoon. (Handschrift van de Koninklijke Akademie v. Wetenschappen te Amsterdam)*, dl. 3 (Utrecht 1888) (Werken van het Historisch Genootschap nieuwe serie 46).
- Huygens, L., *The English Journal, 1651-1652*, ed. en vert. A.G.H. Bachrach en R.G. Collmer (Publications of the Sir Thomas Browne Institute new series 1) Leiden 1982.
- *Lodewijk Huygens' Spaans journal. Reis naar het hof van de koning van Spanje, 1660-1661*, ed. M. Ebben (Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging 103) Zutphen 2005.
- Hyde, J.K., 'Medieval descriptions of cities', in: *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 48 (1965-1966), p. 308-340.

I

- Ijsewijn, J., 'The coming of humanism to the Low Countries', in: H.A. Oberman en T.A. Brady jr, *Itinerarium Italicum. The Profile of the Italian Renaissance in the Mirror of its European Transformations* (Studies in Medieval and Reformation Thought 14) Leiden 1975, p. 193-301.
- Ingen, F. van, *Philipp von Zesen* (Sammlung Metzler 1682) Stuttgart 1970.
- 'Philipp von Zesens "Adriatische Rosemund". Kunst und Leben', in: F. van Ingen (red.), *Philipp von Zesen, 1619-1969. Beiträge zu seinem Leben und Werk* (Beiträge zur Literatur des XV. bis XVIII. Jahrhunderts 1) Wiesbaden 1972, p. 46-122
 - *Holländisch-deutsche Wechselbeziehungen in der Literatur des 17. Jahrhunderts* (Nachbarn 26) Bonn 1981.
 - 'Toverij en ketterij in Philipp von Zesens "Beschreibung der Stadt Amsterdam" (1664)', in: F. de Bree, M. Spies en R. Zemel (red.), 'Teekenrijcke woorden' voor Henk Duits (Uitgaven Stichting Neerlandistiek VU 38) Amsterdam 2002, p. 175-196.
 - 'Philipp von Zesens Beschreibung der Stadt Amsterdam (1664). Informierender Bericht und Narrative Darstellung', in: *Daphnis*, 34 (2005), p. 203-230.
- Israel, J.I., *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (The Oxford History of Early Modern Europe) Oxford 1995.

J

- Jack, S.M., *Towns in Tudor and Stuart Britain* (Social History in Perspective) Basingstoke enz. 1996.
- [Jaeger, E.R.,] *De Beschrijvinge der Stadt Delft door Dirck van Bleyswijk Ezn., typoscript van spreekbeurt 1957* [GAD GAD12606].
- Janse, A., 'De gelaagdheid van een laatmiddeleeuwse kroniek. De ontstaansgeschiedenis van het zogenaamde Goudse kroniekje', in: *Queeste*, 8 (2001), p. 134-159.
- Jansen, J., *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de renaissance*, Hilversum 1995, ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- *Imitatio. Literaire navolging (imitatio auctorum) in de Europese letterkunde van de renaissance (1500-1700)*, Hilversum 2008.
- Jansen, W., 'Verfrissing van lichaam en geest. Aspecten van de wandeling in de 17e en 18e eeuw', in: *Holland*, 28 (1996), p. 22-37.
- Jansen-Sieben, R., *Repertorium van de Middelnederlandse artes-literatuur*, Utrecht 1989.
- Janssen, A.E.M., 'Pieter Bor Christiaenszoon (1559-1635). Geschiedschrijver van "waerheyt ende onpartij-schap"', in: Geurts en Janssen (red.), *Geschiedschrijving in Nederland* (1981), dl. 1, p. 21-38.
- 'Kroniek en annalistiek. Schakels in een keten', in: Tollebeek, Verschaffel en Wessels (red.), *De palimpsest* (2002), p. 11-25.
- Janssen, Th.A.J.M., P.G.M. de Kleijn en A.M. Musschoot (red.), *Nederlands in culturele context. Handelingen van het twaalfde Coloquium Neerlandicum*, Woubrugge enz. 1995.
- Japikse, N., *Johan de Witt, 2e herz. dr.* (Nederlandsche historische bibliotheek 9) Amsterdam 1928 [1e dr. 1915].
- Japikse, H. en H.H. Rijperman (ed.), *Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609* (Rijks geschiedkundige pu-

- blicatiën grote serie 26, 33, 41, 43, 47, 51, 55, 57, 62, 71, 85, 92, 101, 131) Den Haag 1915-1970.
- Jardine, L., 'Humanistic logic', in: Schmitt (red.), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy* (1988), p. 173-198.
- Jardine, L. en A. Grafton, "Studied for action". How Gabriel Harvey read his Livy', in: *Past and Present*, nr. 129 (1990), p. 30-78.
- Jappe Alberts, W., (ed.), *De cameraarsrekeningen van Deventer betreffende het jaar 1447* (Fontes minores medii aevi 9) Groningen enz. 1959.
- Jodogne, P. (red.), *Lodovico Guicciardini (1521-1589). Actes du colloque international des 28, 29 et 30 mars 1990* (Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'Etude de la Renaissance et de l'Humanisme 10) Leuven 1991.
- Johanek, P. (red.), *Städtische Geschichtsschreibung im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit* (Städteforschung A/47) Keulen enz. 2000.
- Jonge, C. de, *De grand tour van Johannes Thysius*, doctoraalscriptie Leiden 1975 [UBL 3258 A 2].
- 'De "grand tour" van Johannes Thysius', in: *Ljb*, 68 (1976), p. 65-80.
- Jonge, H.L. de, 'De "Tractatus de peregrinatione Gallica" van de arabist Thomas Erpenius (1584-1624)', in: *Ljb*, 91 (1999), p. 82-98.
- Junius, H., *Holland is een eiland. De Batavia van Hadrianus Junius (1511-1575)*, ed. en vert. N. de Glas, Hilversum 2011.

K

- Kampinga, H., *De opvattingen van onze oudere vaderlandsche geschiedenis bij de Hollandsche historici der XVIIe en XVIIIe eeuw*, Den Haag 1917, proefschrift Leiden; facs., ed. E.O.G. Haitsma Mulier (HES historische herdrukken 8) Utrecht 1980.
- Karrow jr., R.W. e.a., *Abraham Ortelius (1527-1598). Cartograafen humanist*, Turnhout 1998.
- Kastrop, R., *Ideen über die Geographie und Ansatzpunkte für die moderne Geographie bei Varenius unter Berücksichtigung der Abhängigkeit des Varenius von den Vorstellungen seiner Zeit*, proefschrift Saarbrücken 1972.
- 'Die Bedeutung des Varenius innerhalb der Entwicklung des geographischen Denkens in Deutschland', in: M. Büttner (red.), *Zur Entwicklung der Geographie vom Mittelalter bis zu Carl Ritter* (Abhandlungen und Quellen zur Geschichte der Geographie und Kosmologie 3) Paderbon enz. 1982, p. 79-93.
- Keesman, W., 'Oorsprongsmythen als zelfuitlegging. Over achtergrond en betekenis van middeleeuwse verhalen rond Trojaanse stedenstichtingen', in: Pleij e.a., *Op belofte van profijt* (1991), p. 262-279 en 411-417.
- 'De Hollandse oudheid in het Gouds kroniekje. Over drukpers en geschiedschrijving', in: W. van Anrooij en J. Reynaert (red.), *Literatuur in handschrift en druk in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd*, spec. nr. van: *Spiegel der letteren*, 49.2 (2007), p. 165-182.
- Kempnaer, A. de, *Vermomde Nederlandsche en Vlaamsche schrijvers*, Leiden [1928].
- Kennedy, G.A., *Greek Rhetoric under Christian Emperors (A History of Rhetoric 3)* Princeton (New Jersey) 1983.
- Kernkamp, G.W., 'Twee memoriën van mr. Gerrit Schaep Pietersz over de regeering van Amsterdam', in: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 16 (1895), p. 333-371.
- Kessler, E., 'Das rhetorische Modell der Historiographie', in: R. Koselleck e.a. (red.), *Formen der Geschichtsschreibung* (Beiträge zur Historik 4) München 1982, 37-85.
- Ketelaar, F.C.J., 'Jan van Houts "Registratuer"', in: *Nederlands archievenblad*, 84 (1980), p. 400-412.
- 'Archieven. Munimenta en monumenta', in: *Grijzenhout* (red.), *Erfgoed* (2007), p. 85-107.
- Keunig, J., 'Jodocus Hondius Jr.', in: *Imago mundi*, 5 (1948), p. 63-71
- 'The "Civitates" of Braun and Hogenberg', in: *Imago mundi*, 17 (1963), p. 41-44.
- Kienzle, E., *Der Lobpreis van Städten und Ländern in der älteren griechischen Dichtung*, proefschrift Bazel 1936.
- Kingma, J., 'Een noordelijk historicus en zijn uitgevers. Ubbo Emmius en zijn werk in bibliografisch perspectief', in: K. van Berkel, H. Boels en W.R.H. Koops (red.), *Nederland en het Noorden. Opstellen aangeboden aan prof.dr. M.G. Buist ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Moderne Geschiedenis van Financiën en Bestuur en in de Contemporaine Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen op 25 september 1990* (Groninger historische reeks 8) Assen enz. 1991, p. 47-55 en 262.
- Kintgen, E.R., *Reading in Tudor England* (Pittsburgh Series in Composition, Literacy, and Culture), Pittsburgh (Pennsylvania) 1996.
- Klein, B., *Maps and the Writing of Space in Early Modern England and Ireland*, Basingstoke enz. 2001.

- Kleinschmidt, E., *Stadt und Literatur in der frühen Neuzeit. Voraussetzungen und Entfaltung im südwestdeutschen, elsässischen und schweizerischen Städteraum* (Literatur und Leben neue Folge 22) Keulen enz. 1982.
- Kleis, G., 'Jan van Hout en Der stad Leyden dienst-bouc', in: [G. Kleis (red.),] *Non omnia grandior aetas quae fugiamus habet. Bundel aangeboden aan drs. P. Kohnhorst bij zijn afscheid als rector van het Barlaeus Gymnasium te Amsterdam*, Amsterdam 1987, p. 138-143.
- Koch, G.M., *Zum Verhältnis von Dichtung und Geschichtsschreibung. Theorie und Analyse* (Arbeiten zur Ästhetik, Didaktik, Literatur- und Sprachwissenschaft 10) Frankfurt am Main enz. 1983, oorspr. proefschrift Münster 1982.
- Kock, P.P., *Historia, dat is een verhael in rijm van den oorspronck ende fondeeringe der seer vermaerde zee- en coopstadt Enchuyssen*, ed. en inl. B. van Voorst (Maelsonreeks 14) Enkhuizen 2006.
- Koeman, C., *The History of Abraham Ortelius and his Theatrum Orbis Terrarum*, Lausanne 1964.
- *Atlantes Neerlandici. Bibliography of Terrestrial, Maritime and Celestial Atlases and Pilot Books, Published in the Netherlands up to 1880*, Amsterdam enz. 1967-1985, 6 dln.
 - *Geschiedenis van de kartografie van Nederland. Zes eeuwen land- en zeekaarten en stadsplattegronden*, 2e dr., Alphen aan den Rijn 1985 [1e dr. 1983].
- Koeman, C. e.a., 'Commercial cartography and map production in the Low Countries, 1500-ca.1672', in: Woodward (red.), *Cartography in the European Renaissance* (2007), p. 1296-1383.
- Kohl, B.G. en R.G. Witt (ed. en vert.), *The Earthly Republic. Italian Humanists on Government and Society*, m.m.v. E.B. Welles, Philadelphia (Pennsylvania) 1978.
- Konst, J.W.H., *Fortuna, Fatum en Providentia Dei in de Nederlandse tragedie, 1600-1720*, Hilversum 2003.
- Kooij, P., *Stadsgeschiedenis* (Cahiers voor lokale en regionale geschiedenis 4) Zutphen 1989.
- Koopmans, J.W., *De Staten van Holland en de Opstand. De ontwikkeling van hun functies en organisatie in de periode 1544-1588* (Hollandse historische reeks 13) Den Haag 1990, ook verschenen als proefschrift Groningen.
- Koorn, F.W.J., 'De bewaring van de stadsprivileges. Aspecten van de middeleeuwse en vroegmoderne archiefzorg in Haarlem', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Datum en actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Publicaties van het Meertens Instituut 29) Amsterdam 1998, p. 265-276.
- Koppenol, J., "'In mate volgt mi". Jan van Hout als voorman van de renaissance', in: *Spektator*, 20 (1991), p. 55-85.
- 'Een tegendraadse poëtica. De literaire ideeën van Jan van Hout', in: J. van Hout, *Voorrede tot het gezelschap. Voorrede bij zijn vertaling van Buchanan's Franciscanus*, ed. K.J.S. Bostoen e.a., Soest 1993, p. 3-25.
 - *Leids heeal. Het loterijspel (1596) van Jan van Hout*, Hilversum 1998, ook verschenen als proefschrift Leiden.
 - (ed.), *Het Leids ontzet. 3 Oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten*, Amsterdam 2002.
 - 'Jan van Hout en de Leidse rederijkers', bijdrage aan: *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609)* (Leiden 2009), http://www.janvanhout.nl/symposium/sym4_koppenol.pdf.
- Koppenol, J. en P.G. Hoftijzer, 'Het sociaal-culturele leven', in: Van Maanen (red.), *Leiden* (2002-2004), dl. 2 (2003), red. S. Groenveld, p. 172-191.
- Kossmann, E.F., 'De liedjesdrukken van Klein Jan', in: *Het boek, nieuwe reeks* 25 (1938-1939), p. 119-151.
- Kranz, G., *Das Architekturgedicht* (Literatur und Leben neue Folge 39) Keulen enz. 1988.
- Kraye, J., 'Moral philosophy', in: Schmitt (red.), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy* (1988), p. 303-386.
- Krogt, P. van der, *Globi Neerlandici. The Production of Globes in the Low Countries*, uitgebr. vert. E. Daverman, Utrecht 1993, ook verschenen als: *Globi Neerlandici. De globeproduktie in de Nederlanden*, Utrecht 1989, proefschrift Utrecht.
- 'Commercial cartography in the Netherlands with particular reference to atlas production (16th-18th centuries)', in: D. de Vries, P. van der Krogt en J. Smit, *La cartografia dels Països Baixos* (Cicle de conferències sobre Història de la Cartografia 4) Barcelona 1995, p. 73-140.
 - *Koeman's Atlantes Neerlandici*, nieuwe dr., 't Goy-Houten 1997-..., ... dln.
 - 'The Theatrum Orbis Terrarum. The first atlas?', in: Van den Broecke, Van der Krogt en Meurer (red.), *Abraham Ortelius* (1998), p. 55-78.
- Kugler, H., *Die Vorstellung der Stadt in der Literatur des deutschen Mittelalters* (Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 88) München enz. 1986.

- Kuppers, W.J. (red.), *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen*, Groningen enz. 1994.
- Kürbis, H., *Hispania descripta. Von der Reise zum Bericht. Deutschsprachige Reiseberichte des 16. und 17. Jahrhunderts über Spanien. Ein Beitrag zur Struktur und Funktion der frühneuzeitlichen Reiseliteratur* (Europäische Hochschulschriften 3 994) Frankfurt am Main enz. 2003.
- Kurtz, G.H., 'Haarlemsche stadshistorischrijvers uit de 18e eeuw', in: *Haarlem jaarboek*, (1940), p. 105-116.
- 'Samuel Ampzing en Petrus Scriverius en hun werk', in: *Ampzing, Beschryvinge ende lof, facs.* (1974), z.p.
- Kutter, U., 'Apodemiken und Reisehandbücher. Bemerkungen und ein bibliographischer Versuch zu einer vernachlässigten Literaturgattung', in: *Das achtzehnte Jahrhundert*, 4 (1980), p. 116-131.
- 'Der Reisende ist dem Philosophen, was der Arzt dem Apotheker. Über Apodemiken und Reisehandbücher', in: H. Bausinger, K. Beyrer en G. Korff (red.), *Reisekultur. Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*, München 1991, p. 38-47.
- Kuys, J., 'De beschrijving van Nijmegen door Lodovico Guicciardini in zijn *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567-1588)', in: *Jaarboek Numaga*, 48 (2001), p. 13-35.

L

- La Fontaine Verwey, H. de, 'De geschiedenis van Guicciardini's beschrijving der Nederlanden', in: H. de la Fontaine Verwey, *Uit de wereld van het boek*, Amsterdam enz. 1975-1997, 4 dln., dl. 2 (1976), p. 9-31, ook verschenen als: 'The history of Guicciardini's description of the Low Countries', in: *Quaerendo*, 12 (1982), p. 22-51.
- 'Dr. Joan Blaeu and his sons', in: *Quaerendo*, 9 (1981), p. 5-23.
- Laan, P.H.J. van der, *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400* (Publikaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam 11) Amsterdam 1975.
- Laar, P. van de en A. van der Schoor, 'Nieuwe stadsstudies besproken', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006), p. 143-147.
- Laar, P.T. van de, A. van der Schoor en G.L. Veldhuizen, *Rotterdam* (Historische plattegronden van Nederlandse steden 12) Lisse enz. 2008.
- Laes, C. en T. Van Houdt, 'Over Goten, Germanen en indianen. De controverse Grotius-De Laet', in: *Dze*, 25 (2009), p. 120-136.
- Lakerveld, C. van (red.), *Opkomst en bloei van het Noordnederlandse stadsgezicht in de 17de eeuw*, Amsterdam enz. 1977.
- Landfester, R., *Historia magistra vitae. Untersuchungen zur humanistischen Geschichtstheorie des 14. bis 16. Jahrhunderts* (Travaux d'humanisme et Renaissance 73) Genève 1972.
- Langereis, S., 'De oudste Nederlandse stad. Antiquarische geschiedbeoefening in de Nederlanden in de zeventiende eeuw', in: *Skript*, 15 (1993), p. 151-159.
- *Geschiedenis als ambacht. Oudheidkunde in de Gouden Eeuw: Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius* (Hollandse studiën 37) Hilversum 2001, ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- 'Antiquitates. Voorvaderlijke oudheden', in: *Grijzenhout* (red.), *Erfgoed* (2007), p. 57-83.
- Lausberg, H., *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*, 2e dr., München 1973, 2 dln. [1e dr. 1960].
- Leefflang, H., 'Het landschap in boek en prent. Perceptie en interpretatie van vroeg zeventiende-eeuwse Nederlandse landschapsprenten', in: B. Bakker e.a., *Nederland naar 't leven. Landschapsprenten uit de Gouden Eeuw*, Zwolle enz. 1993, p. 18-32.
- 'Dutch landscape: the urban view. Haarlem and its environs in literature and art, 15th-17th century', in: R. Falkenburg e.a. (ed.), *Natuur en landschap in de Nederlandse kunst 1500-1850*, spec. nr. van: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 48 (1997), p. 52-115, uitgebr. tekst van: 'Het aards paradijs. Het Haarlemse landschap in de 16de en 17de-eeuwse literatuur en beeldende kunst', in: Levy e.a. (red.), *De trots van Haarlem* (1995), p. 115-126.
- Leerintveld, A., 'Stedestemmen voor de Vrije Nederlanden. Historische argumentatie in een gedichtenreeks van Constantijn Huygens', in: *Dze*, 24 (2008), p. 14-24.
- Leermakers, I. en W. Donkersloot, *Wonen om Gods wille in Leidse hoffes* (Barabinsk historische uitgaven 3) Leiden 2007.

- Leermakers, I en F.I. Welling, *Door gangen en poorten naar Leidse hofjes*, Leiden 1997.
- Leeuwen, H.W. van, 'Dirck Evertsz van Bleyswijck. Geschiedschrijver', in: I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813*, Delft 1982, p. 120-123.
- 'Dirck van Bleyswijck. De geschiedschrijver en het Delft van zijn tijd', in: Weve (red.), *De kaart figuratief* (1997), p. 10-22.
 - 'Tussen twee poorten. Impressies van reizigers naar en door Delft, 1500-1850', in: *Delft Batavorum*, 12 (2002), p. 61-98.
- Leidse universiteit 400. *Stichting en eerste bloei 1575-ca. 1650*, Amsterdam 1975.
- Lesger, C.M., *Hoorn als stedelijk knooppunt. Stedensystemen tijdens de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Hollandse studiën 26) Hilversum enz. 1990, ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- 'Stedelijke groei en stedensystemen', in: E. Taverne en I. Visser (red.), *Stedebouw. De geschiedenis van de stad in de Nederlanden van 1500 tot heden*, Nijmegen 1993, p. 30-38.
- Lestringant, F., 'Chorographie et paysage à la Renaissance', in: Y. Giraud (red.), *Le paysage à la Renaissance* (Seges nouvelle série 3), Fribourg 1988, p. 8-26, ook verschenen in: F. Lestringant, *Ecrire le monde à la Renaissance. Quinze études sur Rabelais, Postel, Bodin et la littérature géographique* (Collection varia 6) Caen 1993, p. 49-68.
- *L'atelier du cosmographe, ou l'image du monde à la Renaissance* (Bibliothèque de synthèse) Parijs 1991, ook verschenen als: *Mapping the Renaissance World. The Geographical Imagination in the Age of Discovery*, vert. D. Fausett, Cambridge 1994.
 - 'Lodovico Guicciardini chorographe. De la grande à la petite Belgique', in: Jodogne (red.), *Lodovico Guicciardini* (1991), 119-134.
- Levesque, C., *Journey through Landscape in Seventeenth-Century Holland. The Haarlem Print Series and Dutch Identity*, University Park (Pennsylvania) 1994.
- Levy, F.J., 'The making of Camden's Britannia', in: *Bibliothèque d'humanisme et Renaissance. Travaux et documents*, 26 (1964), p. 70-97.
- *Tudor Historical Thought* (Huntington Library Publications) San Marino (Californië) 1967.
- Levy-van Halm, K. e.a. (red.), *De trots van Haarlem. Promotie van een stad in kunst en historie*, Haarlem 1995.
- Liaroutzos, C., *Le pays et la mémoire. Pratiques et représentation de l'espace français chez Gilles Corrozet et Charles Estienne* (Les géographies du monde 1) Parijs 1998.
- 'Le discours de l'architecture chez Corrozet et Du Breul', in: *Journal de la Renaissance*, 4 (2006), p. 265-274.
- Lieburg, M.J. van, 'Nicolaas Zas (1610-1663). Een biografische bijdrage tot de geschiedenis van de chylus- en lymfefysiologie', in: A.H.M. Kerkhoff, A.M. Luyendijk-Elshout en M.J.D. Poulissen (red.), *De novis inventis. Essays in the History of Medicine in Honour of Daniel de Moulin on the Occasion of his 65th Birthday*, Amsterdam enz. 1984, p. 231-257.
- Liechtenhan, F.-C., 'L'art de voyager utilement. Méthode et réalisation du voyage au XVIe et XVIIe siècles', in: *Studi francesi*, 35 (1991), p. 474-487.
- Limberger, M., 'A merchant describing the city. Lodovico Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* as a source for the urban history of the Low Countries', bijdrage aan: 9th International Urban History Conference. *Comparative History of European Cities* (Lyon 2008), <https://biblio.ugent.be/record/936765>.
- Linde, C. en W. Labov, 'Spatial networks as a site for the study of language and thought', in: *Language*, 51 (1975), p. 924-939.
- Lindeman, R., Y. Scherf en R. Dekker, *Reisverslagen van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst*, Haarlem 1994.
- Lindgren, U., 'Geschichtskunde und Geographie. Berührungspunkte vom 16. zum 18. Jahrhundert', in: *Historisches Jahrbuch*, 110 (1990), p. 117-128.
- 'Het meten van de ruimte', in: Watelet (red.), *Gerardus Mercator* (1994), p. 163-177.
- Linschoten, J.H. van, *Itinerario. Voyage ofte schipvaart naer Oost ofte Portugaals Indien, 1579-1592* (Werken uitgegeven door de Linschoten-vereeniging 2, 39, 43) Den Haag 1910-1939, 5 dln., dl. 3 (1939), ed. C.P. Burger en F.W.T. Hunger (Werken uitgegeven door de Linschoten-vereeniging 39).
- Lipsius, J., *Leuven. Beschrijving van de stad en haar universiteit*, ed. en vert. J. Papy, Leuven 2000.
- Looper, B., 'Geschiedenis in Zutphen. Over geschiedschrijving, geschiedbeoefening en historisch besef', in: Looper en Riemens (red.), *Geschiedenis in Zutphen* (1988), p. 17-32.

- Looper, B. en J.C. Riemens (red.), *Geschiedenis in Zutphen. Over geschiedschrijving, geschiedbeoefening en historisch besef. Opstellen aangeboden aan dra. M.M. Doornink-Hoogenraad*, Zutphen 1988.
- Lourens, P. en J. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800*, Amsterdam 1997.
- Lucassen, J., 'Holland, een open gewest. Immigratie en bevolkingsontwikkeling', in: De Nijs en Beukers (red.), *De Geschiedenis van Holland (2002-2003)*, dl. 2 (2002), p. 181-215, 493-495, 505-506.
- Lucassen, J. en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993 (Migratie- en etnische studies)* Amsterdam 1993 [1e dr. 1985].
- Lutgard jr., G.J., *Vijf eeuwen Deventer. Een beschouwing over de culturele en commerciële ontwikkeling van de 'Heerlicke Keyser vrie Anse stad' en de plaats die de drukkers daarbij innamen*, Deventer 1949.
- Lutz, A., *Frisia Orientalis. Alte Karten und Geschichte von 1550 bis 1800*, Norden 2010.

M

- Maanen, R.C.J. van, *Leidse keurboeken van 1582, 1657 en 1658*, [Leiden] 1982, typoscript [RAL BLO 15.271].
- *Inventaris van het stadsarchief van Leiden (1253) 1574-1816 (1897)*, Leiden 1986.
 - (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, Leiden 2002-2004, 4 dln.
 - 'Stadsbeeld en ruimtelijke ordening', in: Van Maanen (red.), *Leiden (2002-2004)*, dl. 2 (2003), red. S. Groenveld, p. 17-41.
 - 'Jan van Hout als stadsecretaris', bijdrage aan: *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609)* (Leiden 2009), http://www.janvanhout.nl/symposium/sym2_maanen.pdf.
- Maas, C., 'Hadrianus Junius' Batavia and the formation of a historiographical canon in Holland', in: Van Miert (red.), *The Kaleidoscopic Scholarship (2011)*, p. 38-68.
- Maas, N., 'Kroniek van de Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren', in: N. Maas en F.W. Kuyper (red.), *Offeren aan Mercurius en Minerva. Nederlandsche Vereeniging van Antiquaren 1935-1995*, Amsterdam 1995, p. 9-53.
- Maassen, H., 'Martinus en Jacobus van Lansberghe. Twee Hulster magistraten uit de zeventiende eeuw', in: *Bulletin van de oudheidkundige kring 'De vier ambachten'*, 4 (1985), p. 19-24.
- Maclean, I., 'Logical division and visual dichotomies. Ramus in the context of legal and medical writing', in: M. Feingold, J.S. Freedman en W. Rother (red.), *The Influence of Petrus Ramus. Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences (Schwabe Philosophica 1)* Bazel 2001, p. 228-247.
- Macropedius, G., *Ode aan de stad Utrecht*, vert. F. Slits, [Amersfoort] 2008.
- Maćzak, A., *De ontdekking van het reizen. Europa in de vroeg-moderne tijd*, vert. A.J. van Braam, Utrecht 1998 [oorspr. uitg. 1980].
- Malay, J.L., *Textual Construction of Space in the Writing of Renaissance Women. "In" Habiting Place*, Lewiston (New York) enz. 2006.
- Manley, L., *Literature and Culture in Early Modern London*, Cambridge 1995.
- 'Of sites and rites', in: Smith e.a. (red.), *The Theatrical City (1995)*, p. 35-54.
- Manningham, J., *The Diary of John Manningham of the Middle Temple, 1602-1603*, ed. R.P. Sorlien, Hanover (New Hampshire) 1976.
- Marnix, Ph. van, *Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, ed. J.J. van Toorenenbergen, Den Haag 1871-1878, 4 dln., dl. 2 (1873).
- *Verhandeling over het sacrament van het Heilig Avondmaal des Heeren*, vert. A. Maljaars, Kampen 1988.
- Marsilje, J.W., 'Bestuur en rechtswezen', in: Van Maanen (red.), *Leiden (2002-2004)*, dl. 1 (2002), red. J.W. Marsilje, p. 59-93.
- Martels, Z.R.W.M. von, 'Between Orosius and Ubbo Emmius. On the tradition of geographical descriptions in historical writings', in: F. Akkerman e.a. (red.), *Northern Humanism in European Context, 1469-1625. From the 'Adwert Academy' to Ubbo Emmius*, Leiden enz. 1999, p. 268-283.
- Martin, G.J., *All Possible Worlds. A History of Geographical Ideas*, 4e dr., m.m.v. T.S. Martin, New York 2005 [1e dr. 1972].
- Mattingly, G., *Renaissance Diplomacy*, Londen 1955.
- Mayhew, R., 'Geography, print culture and the Renaissance. "The road less travelled by"', in: *History of European Ideas*, 27 (2001), p. 349-369.
- Mazouer, C., 'Les guides pour le voyage de France au XVIIe siècle', in: *La découverte de la France (Colloques in-*

- ternationaux du Centre national de la recherche scientifique 590) Parijs 1980, p. 599-611.
- Mazzocco, A., 'Biondo Flavio and the antiquarian tradition', in: R.J. Schoeck (red.), *Acta Conventus Neo-Latini Bononiensis. Proceedings of the Fourth International Congress of Neo-Latin Studies (Medieval & Renaissance Texts & Studies 37)* Binghamton (New York) 1985, p. 124-136.
- McFarlane, I.D., Buchanan, Londen 1981.
- McLean, M., *The Cosmographia of Sebastian Münster. Describing the World in the Reformation (St. Andrews Studies in Reformation History)* Aldershot enz. 2007.
- McNeil Kettering, A., *The Dutch Arcadia. Pastoral Art and its Audience in the Golden Age*, Montclair (New Jersey) 1983.
- McRae, A., *God Speed the Plough. The Representation of Agrarian England, 1500-1660 (Past and Present Publications)* Cambridge 1996.
- Meder, Th., *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegaersberch (circa 1400) (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 2)* Amsterdam 1991, ook verschenen als proefschrift Leiden.
- 'Willem van Hildegaersberch. Spreker tusen hof en stad', in: Pleij e.a., *Op belofte van profijt (1991)*, p. 151-165.
 - 'Willem van Hildegaersberch en het Leidse oproer van 1393', in: *Literatuur*, 8 (1991), p. 149-157.
- Meertens, P.J., *Letterkundig leven in Zeeland in de zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde nieuwe reeks XLVIII 1)* Amsterdam 1943.
- Meeus, H., 'Noyt rijcker stadt en was ter weerelt', in: *Streven [Vlaamse editie]*, 60 (1993), p. 803-817.
- 'Dye vermaerde coopstat van Antwerpen', in: Janssen, De Kleijn en Musschoot (red.), *Nederlands in culturele context (1995)*, p. 221-247.
 - 'Een rederijkerskamer die de "Hoofd-Deuchden" beoefent', in: *Dze*, 26 (2010), p. 194-206.
- Meijer, B.W., 'Van Spranger tot en met Rubens. Naar een nieuwe gelijkwaardigheid', H. Devisscher (red.), *Fiamminghi a Roma 1508-1608. Kunstenaars uit de Nederlanden en het prinsbisdom Luik te Rome tijdens de renaissance*, Brussel 1995, 32-47.
- Meijer Drees, M., 'Burgemeester van der Werf als vaderlandse toneelheld. Een politieke autoriteit in belegeringsdrama's', in: *Dze*, 8 (1992), p. 167-176.
- *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650 (Nederlandse cultuur in Europese context 6)* Den Haag 1997.
 - 'Op reis met Jacob Cats. Beeldvorming over vreemdelingen in het zeventiende-eeuwse Holland', in: H. Hendrix en T. Hoenselaars (red.), *Vreemd volk. Beeldvorming over buitenlanders in de vroegmoderne tijd (Utrecht renaissance studies 4)* Amsterdam 1998, p. 77-92.
- Mela, P., *Description of the world*, vert. inl. F.E. Romer, Ann Arbor (Michigan) 1998.
- Melissen, S., 'De heedendaagse Goude-eeuw', in: *Spektator*, 11 (1981-1982), p. 30-60.
- Melker, B.R. de, *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400. Supplement (Apparaat voor de geschiedenis van Holland 12)* Hilversum enz. 1995.
- Melle, M. van, 'De seer wijt beroemde coop-stadt. Pontanus schreef de eerste stadsgeschiedenis', in: *Ons Amsterdam*, 49 (1997), p. 76-79.
- 'De kroondraegster van Europe. Dapper vond Amsterdam het centrum van de wereld', in: *Ons Amsterdam*, 49 (1997), p. 120-123.
 - 'Met Philipp von Zesen door 17de-eeuws Amsterdam. Wandelen langs de halvemaanvormige uitleg', in: *Ons Amsterdam*, 49 (1997), p. 204-208.
 - 'Waar vindt men uw's gelijk, verheuglijk Amsterdam? De 17de-eeuwers Fokkens, Van Domselaer en Commelin', in: *Ons Amsterdam*, 49 (1997), p. 272-276.
 - "'Een werk dat rust en tijd eischt". Pieter Vlaming & Jan Wagenaar over Amsterdam', in: *Ons Amsterdam*, 50 (1998), p. 2-6.
- Mendyk, S., 'Early British chorography', in: *Sixteenth Century Journal*, 17 (1986), p. 459-481.
- *'Speculum Britanniae'. Regional Study, Antiquarianism, and Science in Britain to 1700*, Toronto enz. 1989.
- Merens, A. (ed.), 'De reis van Jan Martensz Merens door Frankrijk, Italië en Duitsland, anno 1600', in: *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome*, 2e reeks 7 (1937), p. 49-158.

- *De geschiedenis van een Westfriese regentenfamilie. Het geslacht Merens*, Den Haag 1957.
- ‘Een Hoornsche jongen op reis’, in: *West-Friesland’s ‘oud en nieuw’*, 13 (1939), p. 193-207.
- Merritt, J.F. (red.), *Imagining Early Modern London. Perceptions and Portrayals of the City from Stow to Strype, 1598-1720*, Cambridge 2001.
- ‘The reshaping of Stow’s “Survey”. Munday, Strype, and the protestant city’, in: Merritt (red.), *Imagining Early Modern London* (2001), p. 52-88.
- Meurer, P.H., *Fontes Cartographici Orteliani. Das ‘Theatrum Orbis Terrarum’ von Abraham Ortelius und seine Kartenquellen*, Weinheim 1991.
- ‘Ortelius as the father of historical cartography’, in: Van den Broecke, Van der Krogt en Meurer (red.), *Abraham Ortelius* (1998), p. 133-160.
- ‘Synonymia – Thesaurus – Nomenclator. Ortelius’ dictionaries of ancient geographical names’, in: Van den Broecke, Van der Krogt en Meurer (red.), *Abraham Ortelius* (1998), p. 331-346.
- Miert, D. van, *Hadrianus Junius (1511-1575). Een humanist uit Hoorn (Biografische reeks Hoorn 1)* Hoorn 2011.
- (red.), *The Kaleidoscopic Scholarship of Hadrianus Junius (1511-1575). Northern Humanism at the Dawn of the Dutch Golden Age (Brill’s Studies in Intellectual History 199)* Leiden enz. 2011.
- Milanesi, M., ‘Geography and cosmography in Italy from the XVth to the XVIIth century’, in: *Memorie della Societa Astronomia Italiana*, 65 (1994), p. 443-468.
- Milton, A., ‘Heylyn, Peter (1599-1662)’, in: *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford september 2004, <http://www.oxforddnb.com/view/article/13171>.
- Moerman, I.W.L. en R.C.J. van Maanen, *Leiden, eeuwig feest*, Leiden 1986.
- Moes, E.W. en C.P. Burgers, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw*, ed. P.C.J. van der Krogt, Utrecht 1988, 4 dln. in 2 bdn. [1e dr. 1900-1915].
- Moes, J. en D.J. Noordam (red.), *Macht, aanzien en welzijn. Nieuwelingen in het Leids stadsbestuur, 1200-1795 (Leidse historische reeks 16)* Leiden 2003.
- Molen, S.J. van der, ‘Volkskundig materiaal bij ds. Adam Westerman’, in: *Volkskunde*, 66=nieuwe reeks 24 (1965), p. 18-25.
- Molhuysen, P.C. en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, Leiden 1911-1937, 10 dln.
- Molino, P., ‘Alle origini della Methodus Apodemica di Theodor Zwinger. La collaborazione di Hugo Blotius, fra empirismo ed universalismo’, in: *Codices Manuscripti. Zeitschrift für Handschriftenkunde*, 56/57 (2006), p. 43-67.
- Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad, ed. J.A.M. Hoekx e.a., [Den Bosch 2003].
- Molkenboer, B.H., ‘Een bewaard handschrift en een verloren schilderij’, in: *Vondel-kroniek*, 1 (1930), p. 33-37.
- Momigliano, A., ‘Ancient history and the antiquarian’, in: A. Momigliano, *Studies in historiography*, New York enz. 1966, p. 1-39.
- Montaigne, M. de, *Journal du voyage en Italie, par la Suisse & l’Allemagne en 1580 & 1581*, ed. M. de Querlon, dl. 1 (Rome en Parijs 1774); ed. C. Cavallini, z.p., z.j., <http://humanities.uchicago.edu/orgs/montaigne/h/lib/JV1.PDF>.
- Moore, H., ‘Succeeding Stow. Anthony Munday and the 1618 Survey of London’, in: Gadd en Gillespie (red.), *John Stow* (2004), p. 99-108.
- Mourik, A. van, ‘De lofdichten op Antonides’ Ystroom’, in: *NTg*, 68 (1975), p. 377-385.
- Mout, N., ‘De maatschappelijke verhoudingen in de Republiek omstreeks 1609’, in: Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog* (2008), p. 175-183.
- Moss, A., *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford 1996.
- ‘Vision fragmentée’, in: C. Mouchel (red.), *Juste Lipse (1547-1606) en son temps. Actes du colloque de Strasbourg, 1994 (Colloques, congrès et conférences sur la Renaissance 5)* Parijs 1996, p. 471-478.
- ‘The Politica of Justus Lipsius and the commonplace-book’, in: *Journal of the History of Ideas*, 59 (1998), p. 421-436.
- ‘Locating Knowledge’, in: K.A.E. Enenkel en W. Neuber (red.), *Cognition and the Book. Typologies of Formal Organisation of Knowledge in the Printed Book of the Early Modern Period (Intersections 4)* Leiden enz. 2005, p. 35-50.

- Muhlack, U., *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung. Die Vorgeschichte des Historismus*, München 1991.
- 'Das Projekt der *Germania Illustrata*. Ein Paradigma der Diffusion des Humanismus', in: Helmrath, Muhlack en Walther (red.), *Diffusion des Humanismus* (2002), p. 142-158.
- Münster, S., *Cosmographia, das ist: Beschreibung der gantzen Welt*, facs. van ed. 1628, Lindau 1978, 4 dln.
- *Cosmographie, oder Beschreibung aller Länder*, facs. van ed. 1550, ed. R. Oehme, Houten 1987.

N

The Narrative Sources from the Medieval Low Countries. De verhalende bronnen uit de middeleeuwse Nederlanden, ed. J. Deploige, Brussel 2009-, <http://www.narrative-sources.be>.

[Nauta, D. e.a. (red.),] *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, Kampen 1978-2006, 6 dln.

De Nederlandse liederenbank, Amsterdam 2008, <http://www.liederenbank.nl>.

Neuber, W., 'Zur Gattungspoetik des Reiseberichts. Skizze einer historischen Grundlegung im Horizont von Rhetorik und Topik', in: Brenner (red.), *Der Reisebericht* (1989), p. 50-67.

- *Fremde Welt im europäischen Horizont. Zur Topik der deutschen Amerika-Reiseberichte der Frühen Neuzeit* (Philologische Studien und Quellen 121) Berlin 1991.

- 'Topik und Intertextualität. Begriffshierarchie und ramistische Wissenschaft in Theodor Zwingers *Methodus apodemica*', in: W. Kühlmann en W. Neuber (red.), *Intertextualität in der Frühen Neuzeit. Studien zu ihren theoretischen und praktischen Perspektiven* (Frühneuzeit-Studien 2) Frankfurt am Main enz. 1994, p. 253-278.

Neveux, H., 'Les discours sur la ville', in: G. Duby (red.), *Histoire de la France urbaine*, Parijs 1980-1985, 5 dln., dl. 3 (1981), *La ville classique. De la Renaissance aux Révolutions*, red. E. Le Roy Ladurie, p. 16-20.

Newman, K., *Cultural Capitals. Early Modern London and Paris*, Princeton (New Jersey) enz. 2007.

Nierop, H.F.K. van, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Hollandse historische reeks 1) Dieren 1984, ook verschenen als proefschrift Leiden.

- 'Interpretatie, beeld en verbeelding in de geschiedschrijving van de Gouden Eeuw', in: BMGN, 104 (1989), p. 51-55.

- 'How to honour one's city. Samuel Ampzing's vision of the history of Haarlem', in: *Theoretische geschiedenis*, 20 (1993), p. 268-282, in verkorte vorm verschenen als: 'Lof en beschrijving van Haarlem bij Samuel Ampzing', in: Levy e.a. (red.), *De trots van Haarlem* (1995), p. 13-20.

- *Het foute Amsterdam*, Amsterdam 2000, academische rede Universiteit van Amsterdam.

Nijhoff, W., *Bibliographie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18e eeuw* (Bijdragen tot eene Nederlandsche bibliographie 4) Amsterdam 1894.

- 'De verschillende uitgaven van de stedenboeken van J.B.', in: *Het boek*, 22 (1933-1934), p. 33-49.

- *Bibliographie van Noord-Nederlandsche plaatsbeschrijvingen tot het einde der 18de eeuw*, 2e dr., ed. F.W.D.C.A. van Hattum (Bijdragen tot eene Nederlandsche bibliographie) Den Haag 1953.

Nijs, T. de en E. Beukers (red.), *De Geschiedenis van Holland*, Hilversum 2002-2003, 3 dln. in 4 bdn.

Noordam, D.J., *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Zeven provinciën reeks 8) Hilversum 1994.

- 'Leiden als ideale stad (1574-1795)', in: Roding, Sneller en Thijs (red.), *Beelden van Leiden* (2006), p. 15-34.

Noot, J. van der, *Lofsang van Brabant. Hymne de Brabant*, facs. van ed. 1580, ed. C.A. Zaalberg (Zwolsse drukken en herdrukken 24) Zwolle 1958.

O

Oldewelt, W.F.H., 'Jacob Colijns. Een kunstschilder-genealoog uit de zeventiende eeuw', in: W.F.H. Oldewelt, *Amsterdamsche archiefvondsten*, Amsterdam 1942, p. 101-106.

- 'De pogingen tot "codificatie" van het Amsterdamse recht', in: *Verslagen en mededeelingen [van de] Vereniging tot uitgaaf der bronnen van het oude vaderlandsche recht*, 13 (1967-1971), p. 57-73.

Ong, W.J., *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue. From the Art of Discourse to the Art of Reason*, Cambridge (Massachusetts) 1958.

Oosterbaan, D.P. (ed.), 'Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft', in: *Haarlemse bijdragen*, 65 (1958), p. 1-336.

- Oostrom, F. van, *Stemmen op schrift. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur vanaf het begin tot 1300* (Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1-1) Amsterdam 2006.
- Ormeling, F., 'Een naamkundig hulpmiddel voor oude atlassen', in: *Caert-thresoor*, 21 (2002), p. 21-25.
- Ortelius, A., *Theatrum orbis terrarum*, facs. van ed. 1570, ed. R.A. Skelton (*Theatrum orbis terrarum 1st series 3*) Amsterdam 1964.
- *The Theatre of the Whole World*, facs. van ed. 1606, ed. R.A. Skelton (*Theatrum orbis terrarum 4th series 4*) Amsterdam 1968.
 - *Album amicorum*, facs., ed. J. Puraye, m.m.v. M. Delcourt e.a., Amsterdam 1969, ook verschenen in: *De gulden passer*, 45 (1967) en 46 (1968).
- Ortelius, A. en J. Vivianus, *Itinerarium per nonnullas Galliae Belgicae partes. Der Reiseweg durch einige Gebiete des belgischen Galliens von Abraham Ortelius und Johannes Vivianus*, vert. en ed. K. Schmidt-Ott (*Europäische Hochschulschriften III Geschichte und ihre Hilfswissenschaften 841*) Frankfurt am Main enz. 2000, oorspr. proefschrift Trier 1999.
- Ortelius, A. e.a., *Epistulae*, ed. J.H. Hessels (*Ecclesiae Londino-Batavae archivum 1*) Cambridge 1887.
- Oruch, J.B., *Topography in the Prose and Poetry of the English Renaissance 1540-1640*, proefschrift Bloomington (Indiana) 1964.
- Os, P. van, *Kroniek van Peter van Os. Geschiedenis van 's-Hertogenbosch en Brabant van Adam tot 1523*, ed. A.M. van Lith-Droogleeve Fortuijn e.a. (Rijks geschiedkundige publicatiën kleine serie 87) Den Haag 1997.
- Otterspeer, W., *Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit, 1575-1672* (Groepsportret met dame 1) Amsterdam 2000.
- Overvoorde, J.C. en J.W. Verburgtz, *Archief der secretarie van de stad Leiden, 1253-1575. Inventaris en regesten*, Leiden 1937.
- Ovid. In *Six Volumes*, vert. F.J. Miller, 2e dr. (The Loeb Classical Library 42-43) Cambridge (Massachusetts) enz. 1921 [1e dr. 1916].

P

- Palmen, E., 'De gilden en hun economische betekenissen', in: Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Dordrecht* (1996-2000), dl. 2 (1998), p. 198-208.
- 'De politieke elite', in: Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Dordrecht* (1996-2000), dl. 2 (1998), p. 211-220.
 - 'De gilden en hun sociale betekenissen', in: Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Dordrecht* (1996-2000), dl. 2 (1998), p. 221-233.
- Pansters, K., 'De "vier doechden". Over kardinaliteit en marginaliteit van een klassiek motief in de Lage Landen (1200-1500)', in: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies*, 18 (2004), p. 105-122.
- *De kardinale deugden in de Lage Landen, 1200-1500* (Middeleeuwse studies en bronnen 108) Hilversum 2007, ook verschenen als proefschrift Nijmegen.
- Papy, J., 'The use of medieval and contemporary sources in the history of Louvain of Justus Lipsius (1547-1606). The Lovanium (1605) as a case of humanist historiography', in: *Lias*, 29 (2002), p. 45-62.
- 'An antiquarian scholar between text and image? Justus Lipsius, humanist education, and the visualization of ancient Rome', in: *The Sixteenth Century Journal*, 35 (2004), p. 97-131.
- Parry, G., *The Trophies of Time. English Antiquarians of the Seventeenth Century*, Oxford enz. 1995.
- 'An incipient medievalist in the seventeenth century. William Somner of Canterbury', in: *Studies in Medievalism*, 9 (1997), p. 58-65.
- Parsons, N.T., *Worth the Detour. A History of the Guidebook*, Stroud 2007.
- Pater, J.C.H. de, *Jan van Hout (1542-1609). Een levensbeeld uit de 16de eeuw*, Den Haag 1946.
- Peeters, C.J.A.C., 'Het stadsbeeld verwoord. Stadsplattegrond en stadsbeschrijving in de zestiende en zeventiende eeuw', in: F.J. Bakker, E.A.J. Boiten en W.K. van der Veen (red.), *Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'De historische stadsplattegrond - spiegel van wens en werkelijkheid'* Groningen, 18-19 november 1983, Alphen aan den Rijn 1984, p. 39-54.
- Pelincx, E., 'Een inventaris en een portret van Jan Jansz Orlers', in: *Ljb*, 33 (1941), p. 193-201.
- 'De kaart van Hagen', in: *Ljb*, 46 (1954), p. 113-127.
- Penning, W.E., 'Balthasar Florisz van Berckenrode en de plattegrondjes in het *Theatrum van Boxhorn*', in:

- Caert-thresoor, 16 (1997), p. 85-87.
- Peters, C.H., 'Caerte van de vermaerde ende antique stad Groeningen, afgeteeckent ende in copier gesneden door Jan Lubberts Langeweerd, sulver- end goltsmid. Afgemeten ende in dese proportie gestelt door Egbert Haubois, ingenieur', in: *Groningsche volksalmanak*, 17 (1906), p. 115-196.
- Peters, U., *Literatur in der Stadt. Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert* (Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur 7) Tübingen 1983, oorspr. habilitatie Konstanz 1980.
- Phaff, H.E., 'Een vergeten tijdgenoot over Haarlem', in: F.W. Kuyper en B.C. Sliggers (red.), *Liber amicorum A.G. van der Steur uitgegeven ter gelegenheid van zijn vijftigste geboortedag 3 mei 1988*, Haarlem 1988, p. 119-123.
- Pieck, G.Th.H.C., 'Jan van Hout en de Leidse buurten', in: D.E.H. de Boer (red.), *Leidse facetten. Tien studies over Leidse geschiedenis*, Zwolle 1982, p. 35-51.
- Pieper, J., *Das Viergespann. Klugheit, Gerechtigkeit, Tapferkeit, Mass*, München 1964.
- Plantin, C., *Correspondance*, ed. M. Rooses en J. Denucé, Antwerpen enz. 1883-1955, 10 dln.
- Plard, H., 'La correspondance de Marcus Zuerius Boxhornius', in: *La correspondance d'Erasmus et l'epistolographie humaniste. Colloque international tenu en novembre 1983* (Travaux de l'Institut Interuniversitaire pour l'Etude de la Renaissance et de l'Humanisme 8) Brussel 1985, p. 205-218.
- Pleij, H., 'Inleiding. Op belofte van profijt', in: Pleij e.a., *Op belofte van profijt* (1991), p. 8-51 en 347-353.
- *Het gevleugelde woord. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1400-1560* (Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 2) Amsterdam 2007.
- Pleij, H. e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde* (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 4) Amsterdam 1991.
- Plett, H.F., *Rhetoric and Renaissance Culture*, Berlijn enz. 2004.
- Pollmann, J., 'Eendracht maakt macht. Stedelijke cultuuridealen en politieke werkelijkheid in de Republiek', in: D. Bos, M. Ebben en H. te Velde (red.), *Harmonie in Holland. Het poldermodel van 1500 tot nu*, Amsterdam 2007, 134-151 en 254-257.
- *Herdenken, herinneren, vergeten. Het beleg en ontzet van Leiden in de Gouden Eeuw* (3 Oktoberlezing 2008) Leiden 2008.
 - 'No man's land. Reinventing Netherlandish identities, 1585-1621', in: Stein en Pollmann (red.), *Networks* (2010), p. 241-261.
- Pollmann, J. en A. Spicer (red.), *Public Opinion and Changing Identities in the Early Modern Netherlands. Essays in Honour of Alistair Duke* (Studies in Medieval and Reformation Traditions 121) Leiden enz. 2007.
- Pomata, G. en N.G. Siraisi, *Historia. Empiricism and Erudition in Early Modern Europe* (Transformations) Cambridge (Massachusetts) enz. 2005.
- Popper, N., 'The English Polydaedali. How Gabriel Harvey read late Tudor London', in: *Journal of the History of Ideas*, 66 (2005), p. 351-381.
- Porteman, K., "'Italia siet ghij hier". P.C. Hoofts "Rijmbrief" uit Florence (1600)', in: K. Porteman en K.E. Schöndorf (red.), *Liber amicorum prof. dr. Kåre Langvik-Johannessen. Feestbundel naar aanleiding van de zeventigste verjaardag en het emeritaat van de hoogleraar Nederlands aan de Universiteit te Oslo, Leuven 1989*, p. 143-157.
- Posthumus Meyjes, E.J.W., *Jacobus Revius. Zijn leven en werken*, Amsterdam 1895, proefschrift Utrecht.
- Pouls, H.C., *De landmeter. Inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse landmeetkunde van de Romeinse tot de Franse tijd*, Alphen aan den Rijn 1997.
- Prak, M., *Gouden eeuw. Het raadsel van de Republiek*, Nijmegen 2002.
- Price, J.L., 'The dangers of unscientific history. Schama and the Dutch seventeenth-century', in: *BMGN*, 104 (1989), p. 39-42.
- *Holland and the Dutch Republic in the Seventeenth Century. The Politics of Particularism*, Oxford 1994.
 - *The Dutch Republic in the Seventeenth Century* (European History in Perspective) Basingstoke enz. 1998.
 - *Dutch Society, 1588-1713*, Harlow enz. 2000.
- Prinsen J., 'Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout', in: *TNTL*, 22 (1903), p. 203-239.
- 'Armenzorg te Leiden', in: *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap*, 26 (1905), p. 113-160.
 - 'Eenige brieven van professor Pieter Pauw aan Orlers', in: *Oud-Holland*, 23 (1905), p. 167-174.
 - 'Bronnen voor de kennis van leven en werken van Jan van Hout. III. Jan van Hout-Jan Jansz Orlers', in:

TNTL, 25 (1906), p. 161-189.

- De Nederlandsche renaissance-dichter Jan van Hout, Amsterdam 1907.

Q

Queller, D.E., 'How to succeed as an ambassador. A sixteenth century Venetian document', in: J.R. Strayer en D.E. Queller (red.), *Post Scripta. Essays on Medieval Law and the Emergence of the European State in Honor of Gaines Post* (Studia Gratiana 15) Rome 1972, p. 653-671.

- 'The development of Ambassadorial Relazioni', in: J.R. Hale (red.), *Renaissance Venice*, Londen 1973, p. 174-196.

Quintilianus, *Institutio oratoria libri XII=Ausbildung des Redners, zwölf Bücher*, ed. en vert. H. Rahn, 2e dr. (Texte zur Forschung 2-3) Darmstadt 1988, 2 dln. [1e dr. 1972-1975].

- De opleiding tot redenaar, ed. en vert. P. Gerbrandy (Filosofie & retorica 8) Groningen 2001.

R

Ramakers, B. (red.), *Conformisten en rebellen. Rederijkerscultuur in de Nederlanden (1400-1650)*, Amsterdam 2003.

- 'De "Const" getoond. De beeldtaal van de Haarlemse rederijkerswedstrijd van 1606', in: R. Falkenburg e.a. (red.), *Hof-, staats- en stadsceremonies*, spec. nr. van: *Nederlands kunsthistorisch jaarboek*, 49 (1998), p. 128-183.
- 'De gespeelde stad. De opvoeringspraktijk van het rederijkerstoneel getoetst aan zeven belegerings-spelen', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, (1993), p. 180-233.
- 'De stad als decor. De representatie van de stad in het middeleeuwse toneel', in: *Feit en fictie*, 2 (1995), p. 94-109.

Rammelman Elsevier, W.I.C., 'De voormalige drukkerij op het raadhuis der stad Leiden, ao. 1577-1610', in: R.W. Tadama, *Geschiedenis van het veemgericht en van het latere Duitsche rijkskamergericht, in hunne betrekking tot Nederland* (Nieuwe reeks van werken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 10), Leiden 1857, p. 273-293.

- *Inventaris van het archief der gemeente Leyden, bevattende hare charters en privilegiën, alsmede die van den Burg, van de kerken, gasthuizen en voormalige kloosters, 1240-1644*, Leiden [1863-1864], 2 dln.

Ramusio, G.B., *Navigazioni et viaggi*, facs. van ed. 1563-1606, ed. R.A. Skelton en G.B. Parks (Mundus novus 2-4) Amsterdam 1967-1968, 3 dln.

Rappard, F.A. van, Ernst Brinck, eerst secretaris van het Nederlandsche gezantschap te Konstantinopel, later burgemeester van Harderwijk, meereendeels naar onuitgegeven bronnen geschetst, Utrecht [1868].

Rassem, M. en Stagl, J. (red.), *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16.-18. Jahrhundert* (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik 1) Paderborn 1980.

- (red.), *Geschichte der Staatsbeschreibung. Ausgewählte Quellentexte 1456-1813*, Berlijn 1994.

Ratsma, P., *Rotterdam* (Historische plattegronden van Nederlandse steden 2) Alphen aan den Rijn 1984.

- 'Grootschalige stadsplattegronden van Rotterdam. Zes momenten uit de karteringsgeschiedenis', in: *Rotterdams jaarboekje*, 10e reeks 2 (1994), p. 219-240.
- 'Henrick Haestens en zijn plattegrond en prospect van Rotterdam', in: *Rotterdams jaarboekje*, 10e reeks 3 (1995), p. 167-207.
- *Prospecten van Rotterdam. Gezichten op de stad, 1500-2000*, Alphen aan den Rijn enz. 1997.

Ree-Scholten, G.F. van der (red.), *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*, Hilversum 1995.

Regan, P., 'Cartography, chorography and patriotic sentiment in the sixteenth-century Low Countries', in: Pollmann en Spicer (red.), *Public Opinion* (2007), p. 49-68.

Reimers, H., *Die Quellen der 'Rerum Frisicarum historia' des Ubbo Emmius*, Leipzig 1907, oorspr. proefschrift Erlangen 1902; facs., [Walluf bei Wiesbaden] [1973].

Revius, J., *Licht op Deventer. De geschiedenis van Overijssel en met name de stad Deventer*, ed. en vert. A.W.A.M. Budé, G.T. Hartong en C.L. Heesakkers (Publicaties van de Overijsselse Bibliotheek Dienst uitgegeven op instigatie van de Commissie Uitgeverij 6 en 10) Hilversum 1995-1998, 2 dln.

Reynaert, J., 'Boudewijn van der Luere en zijn "Maghet van Ghend"', in: *Jaarboek [van de] Koninklijke Soevereine Hoofdkamer van Retorica "De Fonteyne"*, 31=2e reeks 23 (1980-1981), p. 109-130.

- 'Leken, ethiek en moralistisch-didactische literatuur. Ter inleiding', in: J. Reynaert e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde* (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 9) Amsterdam 1994, p. 9-36.
 - 'Over laatmiddeleeuwse lekenethiek en kardinale deugden. Een weerwoord', in: *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies*, 15 (2001), p. 154-166.
- Ridder-Symoens, H. de, 'Peregrinatio academica doorheen Europa (13e-18e eeuw) in vogelvlucht', in: *Batavia academica*, 1 (1983), p. 3-11.
- 'Die Kavalierstour im 16. und 17. Jahrhundert', in: Brenner (red.), *Der Reisebericht* (1989), p. 197-223.
 - 'Wetenschappers trekken de wereld in. Geleerde reizigers en verzamelaars', in: G. Vanpaemel en T. Padmons (red.), *Wereldwijs. Wetenschappers rond keizer Karel*, Leuven 2000, p. 53-63.
- Ridé, J., 'Un grand projet patriotique. *Germania illustrata*', in: *L'humanisme allemand (1480-1540). XVIIIe colloque international de Tours* (Humanistische Bibliothek I 38) (De Pétrarque a Descartes 37) München enz. 1979, p. 99-113.
- Rinzema, A.J., 'Ubbo Emmius als historicus', in: Kuppers (red.), *Ubbo Emmius* (1994), p. 49-62.
- Riva, B. da la, *De magnalibus Mediolani. Meraviglie di Milano*, ed. en vert. P. Chiesa, Milaan 1998.
- Robbe, J., 'De literaire aspecten van de Costerlegende. Mythologie in de vorm van een klassieke pleitrede', in: *Internationale neerlandistiek*, 48 (2010), p. 17-29.
- Rocket, W., 'The structural plan of Camden's *Britannia*', in: *The Sixteenth Century Journal*, 26 (1995), p. 829-841.
- Roding, J., Sneller, A.A. en B. Thijs (red.), *Beelden van Leiden. Zelfbeeld en representatie van een Hollandse stad in de Vroegmoderne Tijd 1550-1800*, m.m.v. L. Witkam-van der Hoek, Hilversum 2006, spec. nr. van: Dze, 22.1 (2006).
- Roegiers, J. en B. van der Hertten (red.), *Eenheid op papier. De Nederlanden in kaart van keizer Karel tot Willem I* (Historische reeks 11) Leuven 1994.
- Roelants jr., H.A.M., 'Het geslacht van den Berghe genaamd Montanus', in: *Algemeen Nederlandsch familieblad*, 6 (1889), p. 41-44.
- Roelevink, J., "'Bewezen met authenticque stukken". Juridisch-oudheidkundige drijfveren tot het uitgeven van teksten op het terrein van de vaderlandse geschiedenis in de achttiende eeuw', in: K. Kooijmans e.a. (red.), *Bron en publikatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen, uitgegeven bij het 75-jarig bestaan van het Bureau der Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis*, Den Haag 1985, p. 78-99.
- 'Perkamenten blindgangers? Patriotten, prinsgezinden en de archieven van hun overheden', in: H. Bots en W.W. Mijnhardt (red.), *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het patriottisme*, Amsterdam 1988, p. 71-81.
- Roemer, J., *Het vijfde halve eeuw feest over het ontzet der stad Leijden in den jare 1574, plegtig gevierd den derde en vierden oktober 1824*, Leiden 1824.
- Roever, N. de, 'De kroniek van Staets. Een bladzijde uit de geschiedenis van het fabriek-ambt der stad Amsterdam, 1594-1628', in: *Jaarverslag [van het] Koninklijk Oudheidkundig Genootschap*, 28 (1886), p. 51-67.
- Romein, J., *Geschiedenis van de Noord-Nederlandsche geschiedschrijving in de middeleeuwen. Bijdrage tot de beschavingsgeschiedenis*, Haarlem 1932.
- Roodenburg, H., 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad. De "gebuyrten" in Leiden en Den Haag', in: P. te Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1800. Een historisch-antropologisch perspectief*, Meppel enz. 1992, p. 219-243.
- Roovere, A. de, *De gedichten. Naar alle tot dusver bekende handschriften en oude drukken*, ed. J.J. Mak, Zwolle 1955.
- Rosenberg, D., 'Early modern information overload', in: *Journal of the History of Ideas*, 64 (2003), p. 1-9.
- Rowen, H.H., *John de Witt. Statesman of the 'True Freedom'*, herz. dr., Cambridge enz. 1986 [1e dr. 1978].
- Rubiés, J.-P., 'Instructions for travellers. Teaching the eye to see', in: *History and Anthropology*, 9 (1996), p. 139-190.
- Russell, D.A. en N.J. Wilson (ed. en vert.), *Menander rhetor*, Oxford 1981.
- Rutgers van der Loeff, J.D. (ed.), *Drie lofdichten op Haarlem. Het Middelnederlandsch gedicht van Dirk Mathijszen en Karel van Mander's twee beelden van Haarlem*, Haarlem 1911.

S

- Saint-Genois, J. de, Antoine Sanderus et ses écrits. Une page de notre histoire littéraire au XVIIe siècle, Gent 1861; facs., Utrecht 1980.
- Sanden, W.A.B. van der, 'Johan Picardt (1600-1670) – dominee, ontginner, medicus en oudheidkundige', in: J. Picardt, *Korte beschrijvinge van eenige vergetene en verborgene antiquiteiten*, facs. van ed. 1660, ed. W.A.B. van der Sanden, Leiden 2008, p. IX-XXXIV.
- Sanders, M.J.E., 'De familie Lescaille', in: *Amstelodamum*, 47 (1960), p. 60-67.
- San Juan, R.M., *Rome. A City Out of Print*, Minneapolis 2001.
- Sas, N.C.F. van, 'De vaderlandse herinnering', in: N.C.F. van Sas (red.), *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen*, Amsterdam enz. 1995, p. 9-20.
- Scaliger, J.C., *Poetics libri septem*=*Sieben Bücher über die Dichtkunst*, ed. en vert. L. Deitz en G. Vogt-Spira, m.m.v. M. Fuhrmann, Stuttgart-Bad Cannstatt 1994-2003, 5 dln.
- Scattergood, J., 'Misrepresenting the city. Genre, intertextuality and William FitzStephen's Description of London (c.1173)', in: J. Boffey en P. King (red.), *London and Europe in the Later Middle Ages*, London 1995, p. 1-34.
- Schama, S., *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, Londen 1987.
- Schatborn, P., *Tekenen van warmte. 17de-eeuwse Nederlandse kunstenaars in Italië*, m.m.v. J. Verberne, Amsterdam enz. 2001.
- Scheltema, P., *De ijzeren kapel der Oude of Sint Nikolaas Kerk. Eene bijdrage tot de geschiedenis der stad Amsterdam*, Amsterdam 1848.
- 'Korte beschrijving der Hollandsche steden en voornamelijk van Amsterdam, opgesteld tegen het einde der vijftiende eeuw', in: *Holland, almanak*, 1 (1849), p. 1-28.
 - *Aemstel's oudheid of gedenkwaardigheden van Amsterdam*, Amsterdam 1855-1885, 7 dln.
 - 'De oudste beschrijving van Amsterdam, opgesteld tegen het einde der vijftiende eeuw', in: Scheltema, *Aemstel's oudheid (1855-1885)*, dl. 1 (1855), p. 1-18.
 - 'Pieter van Aphert en zijne beschrijving van Amsterdam', in: Scheltema, *Aemstel's oudheid (1855-1885)*, dl. 4 (1861), p. 21-33.
 - 'Dr. Cornelis Gijsbertszoon Plemp en zijne beschrijving van Amsterdam', in: Scheltema, *Aemstel's oudheid (1855-1885)*, dl. 6 (1872), p. 1-15.
- Schelven, A.A. van, *Marnix van Sint Aldegonde (Grote figuren uit ons verleden 1) Utrecht 1939*.
- 'De staatsvorm van het Zwitserse eedgenootschap den Nederlanden ter navolging aanbevolen', in: *Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen (Recueil de travaux d'histoire et de philologie 3e série 28-29)* Brussel 1947, p. 747-756.
- Schenkeveld-Van der Dussen, R., 'Poots (klassieke) belezenheid. Zijn "Adversaria" en de problemen van commentator en lezer', in: *Nederlandse letterkunde*, 13 (2008), p. 153-173.
- Schevichaven, H.D.J. van, 'De wording der Historia Gelrica (Merula, Luntius, Pontanus) 1597-1638', in: *Bijdragen en mededeelingen Gelre*, 12 (1909), p. 313-380.
- Schieb, G., 'Die Stadtbeschreibungen der Veldekeüberlieferung', in: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur*, 74 (1952), p. 44-63.
- Schilder, G., *Monumenta cartographica Neerlandica*, dl. 1 (Alphen aan den Rijn 1986).
- *Monumenta cartographica Neerlandica*, dl. 4 (Alphen aan den Rijn 1993) *Losse kaarten en topografische prenten uitgegeven door Willem Jansz Blaeu*, red. P. van der Krogt, vert. A. Meijer-Verkouter.
 - *Monumenta cartographica Neerlandica*, dl. 5 (Alphen aan den Rijn 1996) *Tien wandkaarten van Blaeu en Visscher*, red. P. van der Krogt, vert. A. Meijer-Verkouter.
 - *Monumenta cartographica Neerlandica*, dl. 7 (Alphen aan den Rijn 2003) *Cornelis Claesz (c.1551-1609). Stimulator and Driving Force of Dutch Cartography*.
 - *Monumenta cartographica Neerlandica*, dl. 8 (Alphen aan den Rijn 2007) *Jodocus Hondius (1563-1612) and Petrus Kaerius (1571-c.1646)*.
- Schmidt, B., 'Space, time, travel. Hugo de Groot, Johannes de Laet, and the advancement of geographic learning', in: *Lias*, 25 (1998), p. 177-199.
- Schmidt, H., *Die Deutschen Städtechroniken als Spiegel des bürgerlichen Selbstverständnisses im Spätmittelalter (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 3)* Göttingen

- gen 1958.
- Schmidt, P.G., 'Mittelalterliches und humanistisches Städtelob', in: A. Buck (red.), *Die Rezeption der Antike. Zum Problem der Kontinuität zwischen Mittelalter und Renaissance* (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung 1) Hamburg 1981, p. 119-128.
- Schmidt-Ott, K., 'The Itinerarium per Nonnullas Galliae Belgicae Partes by Abraham Ortelius and Johannes Vivianus', in: Van den Broecke, Van der Krogt en Meurer (red.), *Abraham Ortelius (1998)*, p. 363-377.
- Schmithüsen, J., *Geschichte der geographischen Wissenschaft von den ersten Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts* (B.I. Hochschultaschenbücher 363/363a) Mannheim enz. 1970.
- Schmitt, C.B. (red.), *The Cambridge History of Renaissance Philosophy*, Cambridge enz. 1988.
- Schöffner, I., 'The Batavian myth during the sixteenth and seventeenth centuries', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (red.), *Some Political Mythologies. Papers Delivered to the Fifth Anglo-Dutch Historical Conference* (Britain and the Netherlands 5) Den Haag 1975, p. 78-101, ook verschenen in: Geurts en Janssen (red.), *Geschiedschrijving in Nederland (1981)*, dl. 2, p. 85-109 en in: I. Schöffner, *Veelvormig verleden. Zeventien studies in vaderlandse geschiedenis*, Amsterdam 1987, p. 63-77 en 248-250.
- Schriks, C.F.J., *Het kopijrecht 16de tot 19de eeuw. Aanleidingen tot en gevolgen van boekprivileges en boekhandelsusanties, kopijrecht, verordeningen, boekenwetten en rechtspraak in het privaat-, publiek- en staatsdomein in de Nederlanden, met globale analoge ontwikkelingen in Frankrijk, Groot-Brittannië en het Heilig Roomse Rijk* (Meesters in de rechtsgeschiedenis 1) Zutphen enz. 2004, ook verschenen als proefschrift Leiden.
- Schroor, M., 'Ontwrichting en oligarchisering. Het midden van de zeventiende eeuw', in: M.G.J. Duijvendak e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen*, Zwolle enz. 2008-2009, 3 dln., dl. 2 (2008), p. 231-243 en 418.
- Schryver, R. de, 'De eruditie. Betrouwbaarheid door geleerdheid', in: Tollebeek, Verschaffel en Wessels (red.), *De palimpsest* (2002), p. 45-61.
- Schuchard, M. (red.), *Bernhard Varenius (1622-1650)* (Brill's Studies in Intellectual History 159) Leiden enz. 2007.
- Schudt, L., *Le guide di Roma. Materialien zu einer Geschichte der römischen Topographie* (Quellenschriften zur Geschichte der Barockkunst in Rom) Wenen enz. 1930.
- *Italienreisen im 17. und 18. Jahrhundert* (Römische Forschungen 15) Wenen enz. 1959.
- Schulte, E., 'Netherlanders in early baroque Rome', in: P. van Kessel en E. Schulte (red.), *Rome * Amsterdam. Two Growing Cities in Seventeenth-Century Europe*, m.m.v. L. Nussdorfer e.a., Amsterdam 1997, 235-247.
- Schuur, T., 'Drukkers en uitgevers, 1660-1815', in: I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1667 tot 1813*, Delft 1982, p. 113-117.
- Seifert, A., *Cognitio historica. Die Geschichte als Namengeberin der frühneuzeitliche Empirie* (Historische Forschungen 11) Berlin 1976.
- 'Staatenkunde. Eine neue Disziplin und ihr wissenschaftstheoretischer Ort', in: Rassem en Stagl (red.), *Statistik und Staatsbeschreibung* (1980), p. 217-248.
- Steel, C., 'De kardinale deugden', in: R.A. te Velde (red.), *De deugden van de mens. Thomas van Aquino, De virtutibus in communi* (Annalen van het Thijmgenootschap 83.3) Baarn 1995, p. 113-126.
- Sellin, P.R. en A.J. Veenendaal jr., 'Een kroegentocht door oud Den Haag. Shady lights on English friends of John Donne in the Netherlands', in: T.J. Broos (red.), *Papers from the Third Interdisciplinary Conference on Netherlandic Studies, Held at the University of Michigan, Ann Arbor, 12-14 July 1986* (Publications of the American Association for Netherlandic Studies 1) Lanham (Maryland) enz. 1988, p. 13-23, ook verschenen als: 'A "pub crawl" through old The Hague. Shady light on the English friends of John Donne in the Netherlands', in: *John Donne Journal*, 6 (1987), p. 235-259.
- Selm, B. van, *Een menigte treffelijke boeken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw*, Utrecht 1987, ook verschenen als proefschrift Universiteit van Amsterdam.
- 'Jan Jansz Orlers en de veiling van zijn fonds in 1623', in: J. van Borm en L. Simons (red.), *Het oude en het nieuwe boek, de oude en de nieuwe bibliotheek. Liber amicorum H.D.L. Vervliet*, Kapellen 1988, 209-223.
- 'Particuliere bibliotheken en boekbezit in de Republiek', in: B. van Selm, *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel*, ed. H. van Goinga, P. Hoftijzer en P. Verkruisje, Amsterdam 1992, p. 78-95.
- [Seyn, C.,] *Catalogus van oudheden en bijzonderheden, betreffende het beleg en ontzet der stad Leyden, in het jaar 1574, welke,*

- bij gelegenheid der viering van het vijfde halve eeuwfeest, op den 4, 5 en 6 oktober 1824, op het raadhuis der stad Leyden zullen worden ten toon gesteld, Leiden [1824].
- Sharpe, K., *Reading Revolutions. The Politics of Reading in Early Modern England*, New Haven (Connecticut) enz. 2000.
- Sherman, W.H., *John Dee. The Politics of Reading and Writing in the English Renaissance* (Massachusetts Studies in Early Modern Culture) Amherst 1995.
- Sicking, L., *Geuzen en glippers. Goed en fout tijdens het beleg van Leiden* (3 Oktoberlezingen) Den Haag 2003.
- Simoni, A.E.C., 'Leiden booksellers – Leiden politics. Jan Jansz Orlers and Joost van Colster in 1618', in: *Quaerendo*, 22 (1992), p. 89-96.
- 'Henrick van Haestens, from Leiden tot Louvain via "Cologne"', in: *Quaerendo*, 15 (1985), p. 187-194.
- Simonin, M., 'Les élites chorographes ou de la "Description de la France" dans la "Cosmographie" de Bel-leforest', in: J. Ceard en J.-C. Margolin (red.), *Voyager à la Renaissance. Actes du colloque de Tours 30 juin-13 juillet 1983*, Parijs 1987, p. 433-451.
- Sincerus, J., *Voyage dans la vieille France avec une excursion en Angleterre, en Belgique, en Hollande, en Suisse et en Savoie*, vert. Th. Bernard, Parijs enz. 1859.
- Slee, J.C. van, Franciscus Martinius, predikant te Epe, 1638-1653. *Historische bijdrage tot de kennis van het kerkelijk, maatschappelijk en letterkundig leven in het midden der 17de eeuw*, Deventer 1904.
- Slichtenhorst, A. van, *XIV boeken van de Gelderse geschiedenissen*, facs. van ed. 1654, inl. P.J. Meij, Arnhem 1967.
- Slijper, E., 'Een postuum boek van Erpenius', in: *Het boek*, 2e reeks 13 (1924), p. 66-72.
- Slits, F.T.P. *Het Latijnse stedelijk. Oorsprong en ontwikkeling tot in de zeventiende eeuw*, Amsterdam 1990, ook verschenen als proefschrift Nijmegen.
- Sloots, C., *De minderbroeders te Leiden. Ter dankbare herdenking van hun 500 jarig verblijf in deze stad*, Rotterdam 1947.
- Sluijter, E.J., *Verwondering over de schilderijenproductie in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 2003, academische rede Universiteit van Amsterdam.
- Sluijter, R. en A. Schmidt, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', in: Van Maanen (red.), *Leiden* (2002-2004), dl 2 (2003), p. 108-125.
- Smetius, J., *Nijmegen, stad der Bataven*, inl. S. Langereis, vert. A.A.R. Bastiaensen e.a., Nijmegen 1999, 2 dln.
- *Nijmeegse oudheden. Antiquitates Neomagenses*, vert. L. Nellissen, Tilburg 2004.
- Smit, F., *Het oog van de wereld. Nederland in de Gouden Eeuw*, Breda 1992.
- Smit, J., *Driemaal Huygens. Vergelijkende karakteristieken van Constantijn Huygens' Batava tempe, 't Costelick mal en de Uytlandighe herder*, Assen 1966.
- Smith, D.L. e.a. (red.), *The Theatrical City. Culture, Theatre and Politics in London, 1576-1649*, Cambridge 1995.
- Smith, P.J., 'Montaigne, Juste Lipse et l'art du voyage', in: *The Romanic Review*, 94 (2003), p. 73-91.
- 'Wandelen in de Délices de Leide (1712)', in: Roding, Sneller en Thijs (red.), *Beelden van Leiden* (2006), p. 185-208.
- Smith, P.J. en K.A.E. Enenkel (red.), *Montaigne and the Low Countries (1580-1700)* (Intersections 8) Leiden enz. 2007.
- Snoep, D.P., 'Verheerlijkt Amsterdam. Vormen en motieven van de glorificatie der stad', in: *Ons Amsterdam*, 25 (1973), p. 92-96.
- Sobel, D., *Longitude. The True Story of a Lone Genius who Solved the Greatest Scientific Problem of his Time*, Londen 1996.
- Sohn, A., 'Mehr als 2000 Jahre Pariser Stadtgeschichte. Anmerkungen zur Geschichtsschreibung über die französische Hauptstadt vom 16. bis zum 20. Jahrhundert', in: *Francia*, 28 (2001), p. 213-236.
- Sonntag, R., 'Zur Ostfriesland-Karte des Ubbo Emmius und ihrer Zustandsfolge. Bekanntes und neue Erkenntnisse', in: W.J. Koppers (red.), *Ubbo Emmius. Een Oostfries geleerde in Groningen*, Groningen 1994, p. 130-145.
- Sorgeloos, C., 'Les sources imprimées de la "Description di tutti i Paesi Bassi" de Lodovico Guicciardini', in: Jodogne (red.), *Lodovico Guicciardini* (1991), p. 37-98.
- Soutendam, J., 'Mr. Dirck Evertsz van Bleyswijck en de "Caerte figuratyff" van de stad Delft, 1675-'78', in: *Archief voor Nederlandsche kunstgeschiedenis*, 3 (1880-1881), p. 197-206.
- Spaans, J., *Haarlem na de reformatie. Stedelijke cultuur en kerkelijk leven, 1577-1620* (Hollandse historische reeks 11) Den Haag 1989, ook verschenen als proefschrift Leiden.

- 'Heimwee naar de middeleeuwen. Het gebruik van oude geschiedenissen door de Haarlemse stadsgeschiedschrijver Samuel Ampzing', in: E. de Bijll Nachenius e.a. (red.), *Heimwee naar de middeleeuwen. Opstellen in theologisch perspectief ter gelegenheid van het 19de lustrum van het Collegium Theologicum c.s. F.F.F.-Nemo S.S.S.*, Leiden 1989, p. 4-21.
- Speet Langendijk, B.M.J., "'Haarlems onvoltooid verleden". Haarlemse stadsgeschiedschrijving in de achttiende eeuw', in: *Holland*, 17 (1985), p. 231-240.
- Spiegel, H.L., *Hert-spiegel*, ed. F. Veenstra, Hilversum 1992.
- Spies, M., 'Het stadhuis staat op de Dam. Een onderzoek naar de argumentele opbouw van Vondels "Inwydinge van het stadhuis t'Amsterdam" (1655)', in: S.F. Witstein en E.K. Grootes (red.), *Visies op Vondel na 300 jaar. Een bundel artikelen ter gelegenheid van de driehonderdste sterfdag van Joost van den Vondel*, Den Haag enz. 1979, p. 165-217.
- 'Minerva's commentaar. Gedichten rond het Amsterdamse stadhuis', in: *Dze*, 9 (1993), p. 15-33.
- Stagl, J., 'Vom Dialog zum Fragebogen. Miszellen zur Geschichte der Umfrage', in: *Kölnler Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 31 (1979), p. 611-638.
- 'Die Apodemik oder "Reisekunst" als Methodik der Sozialforschung vom Humanismus bis zur Aufklärung', in: *Rassem en Stagl* (red.), *Statistik und Staatsbeschreibung* (1980), p. 131-204.
- *Apodemiken. Eine räsionierte Bibliographie der reise-theoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts*, m.m.v. K. Orda en C. Kämpfer (Quellen und Abhandlungen zur Geschichte der Staatsbeschreibung und Statistik 2) Paderborn 1983.
- 'Der wohl unterwiesene Passagier. Reisekunst und Gesellschaftsbeschreibung vom 16. bis zum 18. Jahrhundert', in: B.I. Krasnobaev e.a. (red.), *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs-forschung* (Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa 6) Essen 1987, p. 353-384.
- 'Die Methodisierung des Reisens im 16. Jahrhundert', in: Brenner (red.), *Der Reisebericht* (1989), p. 140-177.
- 'Ars apodemica. Bildungsreise und Reismethodik von 1560 bis 1600', in: X. von Ertzdorff en D. Neukirch (red.), *Reisen und Reiseliteratur im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit*, m.m.v. R. Schulz (Chloe 13) Amsterdam enz. 1992, p. 141-189.
- *A History of Curiosity. The Theory of Travel 1550-1800* (Studies in Anthropology and History 13) Londen 1995.
- 'The Methodising of Travel in the 16th Century. A Tale of Three Cities', in: A. Pagden (red.), *Facing Each Other. The World's Perception of Europe and Europe's Perception of the World* (An Expanding World 31) Aldershot enz. 2000, p. 123-158.
- Stam, J.P. e.a. (red.), *Bibliographie van Nederlandsche plaatsbeschrijvingen*, z.p. [1938-1958].
- Stapel, L., *Perspectieven van de stad. Over bronnen, populariteit en functie van het zeventiende-eeuwse stadsgezicht* (Zeven provinciën reeks 18) Hilversum 2000.
- 'Haarlems welvaart: "de konst van Bier te brouwen" of "excellente stucken lijnwaets"? De beeldvorming rond het economische leven van Hollands tweede stad (1600-1650)', in: *Dze*, 18 (2002), p. 167-183.
- "'Tuyn van heel Holland, Moeder der Wijsheyt en bequaem tot de drapery". Reputatie en zelfbeeld van Leiden in beeld en tekst (circa 1590-1660)', in: Roding, Sneller en Thijs (red.), *Beelden van Leiden* (2006), p. 149-169.
- Stein, R., *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Miscellanea Neerlandica 10) Leuven 1994, ook verschenen als proefschrift Leiden.
- Stein, R. en J. Pollmann (red.), *Networks, Regions and Nations. Shaping Identities in the Low Countries, 1300-1650* (Studies in Medieval and Reformation Traditions 149) Leiden enz. 2010.
- Stoffel, J., *Die Regeln Menanders für die Leichenrede in ihrer Tradition dargestellt, herausgegeben, übersetzt und kommentiert* (Beiträge zur klassischen Philologie 57) Meisenheim am Glan 1974.
- Stol, T., 'De leeuw en zijn longen. Waterbeheersing, landaanwinning en landverlies', in: De Nijs en Beuwers (red.), *Geschiedenis van Holland* (2002-2003), dl. 2 (2002), p. 109-134.
- Stow, J., *A Survey of London. Reprinted from the text of 1603*, ed. C.L. Kingsford, Oxford 1908, 2 dln; facs., Oxford 1971.
- Strabo, *The Geography*, vert. H.L. Jones (The Loeb Classical Library 49, 50, 182, 196, 211, 223, 241 en 267) Cambridge (Massachusetts) enz. 1917-1932, 8 dln.
- Strauss, G., *Sixteenth-Century Germany. Its Topography and Topographers*, Madison (Wisconsin) 1959, oorspr. proef-

- schrift New York, Columbia University 1957.
- Strengholt, L., *De dichter van Bauw-heers wel-leven: Pieter Janssoon Schaghen. Een oud literair-historisch vraagstuk opgelost* (Bijdragen tot de Nederlandse taal- en letterkunde 5) Leiden 1977.
- ‘De stem van Alkmaar in de poëzie van Constantijn Huygens’, in: E.H.P. Cordfunke e.a., *Kennemer contouren. Uit de geschiedenis van Alkmaar en omgeving* (Alkmaarse historische reeks 3) Zutphen 1979, p. 108-120.
 - ‘Twee Alkmaarse dichters uit het begin van de Gouden Eeuw: Pieter Janssoon Schaghen en Cornelis Pieterssoon Schaghen’, in: *Van Spaans beleg tot Bataafse tijd. Alkmaars stedelijk leven in de 17de en 18de eeuw* (Alkmaarse historische reeks 4) Zutphen 1980, p. 123-139.
 - ‘Jan van Houts lofzang “Opt ontset van Leyden”’, in: G. van Eemeren en F. Willaert (red.), *’t Ondersoek leert. Studies over middeleeuwse en 17de-eeuwse literatuur ter nagedachtenis van prof.dr. L. Rens*, Leuven enz. 1986, p. 151-163, ook verschenen in: H. Duits e.a. (red.), *Een lezer aan het woord. Studies van L. Strengholt over zeventiende-eeuwse Nederlandse letterkunde*, Amsterdam enz. 1998, p. 1-14.
 - ‘De Stede-stemmen van Constantijn Huygens. Een serie gedichten op Hollandse steden en dorpen’, in: *Holland*, 21 (1989), p. 88-110.
- Strien, C.D. van, *British Travellers in Holland during the Stuart Period. Edward Browne and John Locke as Tourists in the United Provinces*, proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam 1989, ook verschenen als: (Brill’s Studies in Intellectual History 42) Leiden enz. 1993.
- ‘John Talman en andere Britse toeristen in Leiden en omstreken rond 1700’, in: *Ljb*, 82 (1990), p. 31-60.
 - *Touring the Low Countries. Accounts of British Travellers, 1660-1720*, Amsterdam 1998.
- Strien, T. van (ed.), *Hollantsche parnas. Nederlandse gedichten uit de zeventiende eeuw* (Alfa) Amsterdam 1997.
- ‘Het beeld van een stad. Amsterdam in Antonides’ Ystroom, eerste boek’, in: T. van Strien en R. Zemel (red.), *’Daer omme lachen die liedde’. Opstellen over humor in de literatuur en taal voor Fred de Bree*, Amsterdam enz. 2005, p. 123-130.
- Strien-Chardonneau, M. van, ‘Leiden, metropool der muzen en tuin van Holland. Leiden in Jean Nicolas Parivals *Les Délices de la Hollande*’, in: Roding, Sneller en Thijs (red.), *Beelden van Leiden* (2006), p. 171-184.
- Stronks, E., *Stichten of schitteren. De poëzie van zeventiende-eeuwse gereformeerde predikanten*, Houten 1996, ook verschenen als proefschrift Utrecht.
- Suchtelen, A. van en A.K. Wheelock jr. (red.), *Hollandse stadsgezichten uit de Gouden Eeuw, met essays van B. Bakker en A.K. Wheelock jr. en bijdragen van H. de Bruyn Kops e.a.*, Den Haag enz. 2008.
- Sweet, R., ‘The production of urban histories in eighteenth-century England’, in: *Urban History*, 23 (1996), p. 171-188.
- *The Writing of Urban Histories in Eighteenth-Century England* (Oxford Historical Monographs) Oxford 1997, oorspr. proefschrift Oxford 1994.
 - ‘Provincial culture and urban histories in England and Ireland during the long eighteenth century’, in: P. Borsay en L. Proudfoot (red.), *Provincial Towns in Early Modern England and Ireland. Change, Convergence and Divergence* (Proceedings of the British Academy 108) Oxford 2002, p. 223-239.
- Swinkels, L. e.a., *De Bataven. Verhalen van een verdwenen volk*, Amsterdam enz. 2004.
- T**
- Taverne, E.R.M., *In ’t land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek, 1580-1680*, Maarssen 1978, proefschrift Groningen.
- Taylor, E.G.R., *Late Tudor and Early Stuart Geography 1583-1650. A Sequel to Tudor Geography, 1485-1583*, Londen 1934.
- *The Haven-Finding Art. A History of Navigation from Odysseus to Captain Cook*, Londen 1956.
- Temple, W., *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, ed. G. Clark, Oxford enz. 1972.
- Tenhaeff, N.B., *Diplomatische studien over Utrechtse oorkonden der Xde tot XIIde eeuw* (Bijdragen van het Instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht 1) Utrecht 1913, proefschrift Utrecht.
- Tessin, N., *Studieresor i Danmark, Tyskland, Holland, Frankrike och Italien*, ed. O. Sirén, Stockholm 1914.
- Thiele, R., ‘Kosmographie als universale Wissenschaft. Zum Werk Gerhard Mercators’, in: R. Löffler en G. Tromnau (red.), *Gerhard Mercator, Europa und die Welt*, m.m.v. S. Lux en K.J. Pioch, Duisburg 1994, p. 15-36.
- Thijs, B., *De hoefslag van Pegasus. Een cultuurhistorisch onderzoek naar Den Nederduytschen Helicon (1610)*, Hilversum 2004, ook verschenen als proefschrift Leiden.

- 'A peace-loving deity with business instinct. An image of the Amsterdam IJ in a seventeenth-century Dutch ode', in: J.F. van Dijkhuizen e.a. (red.), *Living in Posterity. Essays in Honour of Bart Westerweel*, Hilversum 2004, p. 267-274.
- Thomas, K., *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England 1500-1800*, Londen 1983.
- Thomassen, T.H.P.M., *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796*, proefschrift Universiteit van Amsterdam 2009, <http://dare.uva.nl/record/327196>.
- Tiele, P.A., *Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde (Bijdragen tot eene Nederlandsche bibliographie 1)* Amsterdam 1884.
- Tielhof, M. van, 'Een open economie, in voor- en tegenspoed. De economische ontwikkeling van Holland', in: De Nijs en Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland (2002-2003)*, dl. 2 (2002), p. 135-180.
- Tiggelen, J. van, 'Boekdruckers, 1572-1667', in: I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw (red.), *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*, Delft 1981, p. 161-166.
- Tilmans, K., 'Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse mythe in de Hollandse geschiedschrijving (tot 1517)', in: Ebels-Hoving, Santing en Tilmans (red.), *Genoeghlicke ende lustige historiën (1987)*, p. 191-213.
- Aurelius en de Divisiekroniek van 1517. *Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus (Hollandse studien 21)* Hilversum enz. 1988, ook verschenen als proefschrift Groningen.
- "'Authentijck ende warachtig". Stedenstichtingen in de Hollandse geschiedschrijving. Van Beke tot Aurelius', in: *Holland*, 21 (1989), p. 68-87.
- 'De ontwikkeling van een vaderland-begrip in de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne geschiedschrijving van de Nederlanden', in: *Theoretische geschiedenis*, 23 (1996), p. 77-110.
- Timotéi, J., 'Le souci urbanistique dans Les recherches et antiquitez [...] de la ville de Caen, Caen (1588)', in: *Journal de la Renaissance*, 2 (2004), p. 89-100.
- Tjalma, G., *Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde. Historisch-dogmatische studie*, Amsterdam 1896, proefschrift Leiden.
- Tollebeek, J., T. Verschaffel en L.H.M. Wessels (red.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*, Hilversum 2002, 2 dln.
- 'Een proloog. Historiografie in vormen en genres', in: Tollebeek, Verschaffel en Wessels (red.), *De palimpsest (2002)*, p. 7-10.
- Toscani, I., 'Etatisches Denken und erkenntnistheoretische Überlegungen in den venezianischen Relationen', in: Rassem en Stagl (red.), *Statistik und Staatsbeschreibung (1980)*, p. 111-125.
- Touwaide, R.H., 'Les éditions belges de la Description des Pays-Bas par Lodovico Guicciardini. Analyse iconographique et typographique', in: *De Gulden Passer*, 43 (1965), p. 135-148, 48 (1970), p. 40-57 en 58-83, 49 (1971), p. 29-48 en 49-62.
- 'La description de tous les Pays-Bas par Lodovico Guicciardini. Complément à la bibliographie de Boele van Hensbroek', in: *Archives et bibliothèques de Belgique*, 45 (1974), p. 106-184.
- *Messire Lodovico Guicciardini. Gentilhomme florentin (Bibliotheca humanistica & reformatrica 14)* Nieuwkoop 1974.
- Turck, H.M., *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert*, proefschrift Aachen, Rheinisch-Westfälischen Technischen Hochschule 1989.
- Tuynman, P., 'Scriveriana I. Two history books that never appeared. Scriverius, Melis Stoke, the widow Van Wouw and Gouthoeven', m.m.v. M. Roscam Abbing, in: *Quaerendo*, 27 (1997), p. 77-112.

U

- Unger, J.H.W. en W. Bezemer (ed.), *De oudste kronieken en beschrijvingen van Rotterdam en Schieland (Bronnen voor de geschiedenis van Rotterdam 2)* Rotterdam 1895.

V

- Valk, G., 'Tussen lokaal patriottisme en historisch Pyrrhonisme. Simon Eikelenberg (1663-1738) als Alkmaars geschiedschrijver', in: *Holland*, 17 (1985), p. 209-217.
- Van Bruaene, A.-L., 'De stad als scheldwoord. De Baladen van Doornijcke (1521/1522) van Matthijs de Castelein en de stedelijke literaire praktijk van de rederijkers', in: *Spiegel der Letteren*, 48 (2006), p. 135-147.

- Om beters wille. Rederijkerskamers en de stedelijke cultuur in de Zuidelijke Nederlanden (1400-1650), Amsterdam 2008.
- Vanden Broecke, S., 'The use of visual media in Renaissance cosmography. The cosmography of Peter Apian and Gemma Frisius', in: *Paedagogica historica*, 36 (2000), p. 131-150.
- Van Even, E., 'Lodovico Guicciardini', in: *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 33 (1876), p. 249-324.
- Van Ortroij, F., *Bibliographie de l'oeuvre de Pierre Apian*, Besançon 1902; facs., Amsterdam 1963.
- Van Passen, A.-M., 'Antwerpen goed bekeken. Een bloemlezing', in: J. Van der Stock (red.), *Antwerpen. Verhaal van een metropool, 16de-17de eeuw*, Gent 1993, p. 59-67.
- Van Syngel, G., 'Het dilemma van de typologie. Stadschroniek versus gewestelijke kroniek', in: Bijsterveld (red.), *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant (1998)*, p. 101-109.
- Vedder, B., 'De theologale deugden', in: R.A. te Velde (red.), *De deugden van de mens. Thomas van Aquino, De virtutibus in communi (Annalen van het Thijmgenootschap 83.3)* Baarn 1995, p. 127-139.
- Veen, P.A.F. van, *De soetichydt des buyten-levens vergheselschap met de boucken. Het hofdicht als tak van een georgische literatuur*, Den Haag 1960, proefschrift Leiden; facs. (Utrechtse herdrukken 26) Utrecht 1985.
- Veenstra, F., *Ethiek en moraal bij P.C. Hoof. Twee studies in renaissancecristische levensidealen (Zwolse reeks van taal- en letterkundige studies 18)* Zwolle 1968.
- Veldhorst, N., *De Haarlense Bloempjes. Bloemlezing uit een zeventiende-eeuwse liedboekenreeks (Haarlemse Doelenreeks 4)* Haarlem 1999.
- 'Sluipwegen voor de kunst. Receptie van buitenlandse literatuur in Nederland in de zeventiende eeuw', in: *TNTL*, 124 (2008), p. 12-19.
- *Zingend door het leven. Het Nederlandse liedboek in de Gouden Eeuw*, Amsterdam 2009.
- Veldhuyzen, M., 'Oud-Leidse liedboeken en liederen', in: *Ljb*, 60 (1968), p. 113-137.
- Veldman, I.M., 'Junius, Hadrianus [Adriaen de Jonghe] (1511-1575)', in: *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford enz. 2004, <http://www.oxforddnb.com/view/article/52763>.
- Vene, M., 'Les antiques erections des gaules de Corrozet', in: *Journal de la Renaissance*, 2 (2004), p. 101-106.
- Verbaan, E., "'Omme mijne Vaderlicke Stad Leyden te loven ende prijsen". Jan Jansz Orlers en zijn bronnen van het beleg en ontzet van Leiden', in: *Nieuwsbrief van het Gezelschap van de 16de eeuw*, 12 (1995), p. 16-31.
- 'Jan Janszoon Orlers schetst Leiden. Illustraties in de vroege stadsbeschrijvingen', in: K. Bostoen, E. Kolfin en P.J. Smith (red.), *'Tweeling eener dragt'. Woord en beeld in de Nederlanden (1500-1750)*, Hilversum 2001, spec. nr. van: Dze, 17 (2001), p. 133-168.
- 'Stadsgeschiedenis als stadspromotie', in: *Literatuur*, 21 (2004), p. 22-26.
- 'Aan de oevers van de Theems en Nieuwe Rijn. Nostalgie en burgerplicht in beschrijvingen van Londen (1598) en Leiden (1614)', in: *Dze*, 24 (2008), p. 89-107.
- 'A pair of compasses and a pile of books. Chorography as a crossroads of geography and history in the early Dutch Republic', in: L.Ph. Sloos (red.), *Boeken met krijgshistorie. Op verkenning in het oudste boekbezit van Defensie*, Breda 2010, p. 63-89.
- Verbeek, T., 'Notes on ramism in Netherlands', in: M. Feingold, J.S. Freedman en W. Rother (red.), *The Influence of Petrus Ramus. Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences (Schwabe Philosophica 1)* Bazel 2001, p. 38-53.
- Verbij-Schillings, J., *Beeldvorming in Holland. Heaut Beyer en de historiografie omstreeks 1400 (Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen 13)* Amsterdam 1995, ook verschenen als proefschrift Leiden.
- 'Kerk en cultuur', in: Van Maanen (red.), *Leiden (2002-2004)*, dl. 1 (2002), red. J.W. Marsilje, p. 151-199.
- Verhoeven, G., "'Brought together at great effort". The place of author, publisher and reader in the genesis of the early modern travel guide', in: *Quaerendo*, 23 (2004), p. 240-253.
- *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reisvervingen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)*, Hilversum 2009, oorspr. proefschrift Antwerpen.
- Verkaik, J.W., *De moord op graaf Floris V (Middeleeuwse studies en bronnen 47)*, Hilversum 1996, ook verschenen als proefschrift Utrecht 1995.
- Vermaseren, B.A. 'Het ambt van historiograaf in de Bourgondische landen', in: *Tvg*, 56 (1941), p. 258-273, ook verschenen in: Geurts en Janssen (red.), *Geschiedschrijving in Nederland (1981)*, dl. 2, p. 1-17.
- 'Het ontstaan van Hadrianus Junius "Batavia" (1588)', in: M. Nijhoff e.a., *Huldeboek pater dr. Bonaventura Kruitwagen O.F.M. aangeboden op Sint Bonaventura, 14 juli 1949 ter gelegenheid van zijn gouden priesterfeest en zijn vijf*

- en zeventigste verjaardag, Den Haag 1949, p. 407-426.
- De katholieke Nederlandse geschiedschrijving in de 16e en 17e eeuw over de opstand, 2e dr. (Nederlandse herdrukken 2) Leeuwarden 1981 [1e dr. 1941].
- Verschaffel, T., 'Het lezen van geschiedenis. De traditionele theorie van de zeventiende en achttiende eeuw', in: *Theoretische geschiedenis*, 17 (1990), p. 243-255.
- De hoed en de hond. *Geschiedschrijving in de Zuidelijke Nederlanden 1715-1794*, Hilversum 1998, oorspr. proefschrift Leuven.
- [Versyden, D.D.,] *Beschrijvinghe der stad Rotterdam, hare oudtheyt ende hare groottheyt, ende oock hare ghelegentheydt*, facs. van ed. 1623 (Leidsche facsimile-uitgaven 2) Leiden 1942.
- Vessem, H.A. van, 'Driehonderdvijftig jaar geleden stierf Theodorus Velius', in: *West-Friesland's oud en nieuw*, 47 (1980), p. 8-11.
- Viaene, A., 'Van "Flandria illustrata" naar "Verheerlijkt Vlaandre". Bibliografische kanttekeningen op Sanderus 1641-1735', in: *Biekorf*, 71 (1970), p. 193-204.
- Vine, A., *In Defiance of Time. Antiquarian Writing in Early Modern England*, Oxford 2010.
- Vinne, V.L. van der, *Dagelijkse aantekeninge. Reisjournaal van een Haarlems schilder 1652-1655*, ed. B. Sliggers jr. (Fibula ooggetuigen) Haarlem 1979.
- Vis, J., 'Kunst voor stad en burgerij. Het culturele leven in de Gouden Eeuw en daarna', in: Aten e.a. (red.), *Geschiedenis van Alkmaar* (2007), p. 312-339.
- Vliet, A.C.L. van der, *Strabo over landen, volken en steden* (Van Gorcum's historische bibliotheek 94) Assen 1977, ook verschenen als proefschrift Leiden.
- Vliet, R. van, 'Klein Jan. De bard van de Botermarkt', in: *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman*, 30 (2007), p. 26-35.
- Vlist, E. van der, "'In goeder vreden ende borgerlijcke eenicheyt". Leidse buurten in de zestiende eeuw', in: *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, 1 (1989), p. 38-60.
- De burch van Leiden (Leidse historische reeks 14) Leiden 2001.
 - 'De stedelijke ruimte en haar bewoners', in: Maanen (red.), *Leiden* (2002-2004), dl. 1 (2002), red. J.W. Marsilje, p. 15-57.
- Vogel, K.A., 'Cosmography', in: K. Park en L. Daston (red.), *Early Modern Science* (The Cambridge History of Science 3) Cambridge 2006, p. 469-496.
- Voigt, K., *Italienische Berichte aus dem spätmittelalterlichen Deutschland. Von Francesco Petrarca zu Andrea de' Franceschi (1333-1492)* (Kieler historische Studien 17) Stuttgart 1973, oorspr. proefschrift Berlijn, Freie Universität 1969.
- Vondel, J. van den, *De werken*, ed. J.F.M. Sterck e.a., Amsterdam 1927-1940, 11 dln.
- *Inwydinge van 't stadhuis t'Amsterdam*, ed. A. Albrecht e.a. (Literatuur en maatschappij in de zeventiende eeuw) Muiderberg 1982.
- Vree, W. van, *Nederland als vergaderland. Opkomst en verbreiding van een vergaderregime*, Groningen 1994.
- Vries, J. de e.a., 'Verslag omtrent de ijzeren kapel in de Oude Kerk te Amsterdam, ter vergadering der tweede klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut, ingebracht op den 11 den mei des jaars 1820, door eene, daartoe benoemde commissie', in: *Verhandelingen der tweede klasse van het Koninklijk-Nederlandsche Instituut van Wetenschappen, Letterkunde, en Schoone Kunsten te Amsterdam*, 2 (1821), p. 107-138.
- Vries, J. de, 'Barges and capitalism. Passenger transportation in the Dutch economy, 1632-1839', in: *AAG bijdragen*, 21 (1978), p. 33-398, ook verschenen als: (Hes studia historica 4) Utrecht 1981.
- *European Urbanization, 1500-1800*, Londen 1984.
- Vries, J. de en Woude, A. van der, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei*, Amsterdam 1995.
- Vries, Joh. de, *Amsterdam Rotterdam. Rivaliteit in economisch-historisch perspectief* (Fibulareeks 8) Bussum 1965.
- Vries, M. de e.a. (red.), *Woordenboek der Nederlandsche taal*, Den Haag enz. 1882-1998, 29 dln, ook te raadplegen op: <http://gtb.inl.nl/>.
- Vries, P.J. de, 'Geeraerd Brandt en de bronnen bij de "Kroniek van Enkhuizen"', in: *Steevast*, 24 (2002), p. 43-59.
- Vries, W.B. de, *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw* (1613-

1710), Hilversum 1998, ook verschenen als proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam.

Vrij, M.R. de, 'Theodorus Schrevelius en zijn gezin. Een groepsportret door Pieter Franz. de Grebber', in: *Antiek*, 31 (1996), p. 2-11.

W

Waal, H. van de, *Drie eeuwen vaderlandsche geschied-uitbeelding, 1500-1800. Een iconologische studie*, Den Haag 1952, 2 dln.

Waaals, J. van der, *Prenten in de Gouden Eeuw. Van kunst tot kastpapier*, m.m.v. P. van der Coelen, Rotterdam 2006.

Walle, K., *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14e-19e eeuw)* (Leidse historische studies 3) Leiden 2005.

Warnicke, R.M., *William Lambarde, Elizabethan Antiquary 1536-1601*, Londen enz. 1973.

Watelet, M. (red.), *Gerardus Mercator Rupelmundanus*, Antwerpen 1994.

Waterbolk, E.H., *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw*, Groningen enz. 1952, proefschrift Groningen.

– 'Zeventiende-eeuwers in de Republiek over de grondslagen van het geschiedverhaal. Mondelinge of schriftelijke overlevering?' in: J.A.L. Lancée (red.), *Mythe en werkelijkheid. Drie eeuwen vaderlandse geschiedbeoefening (1600-1900)*, Utrecht 1979, p. 9-24, ook verschenen in: *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden*, 12 (1957), p. 26-44.

– 'Oud en nieuw, vreemd en eigen', in: *Ubbo Emmius. Tentoonstelling ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van het Groninger Historisch Dispuut 'Ubbo Emmius'*, Groningen 1976, p. 9-18.

– 'Ubbo Emmius' beschrijving van Stad en Lande. "Uit trots en waarheidszin geschreven", in: *Emmius, Friesland tussen Eems en Lauwers*, vert. Schoonbeeg (1989), p. 5-14.

Webb, D., 'Guide books to London before 1800. A survey', in: *London Topographical Record*, 26 (1990), p. 138-152.

Weekhout, I., *Boekensuur in de Noordelijke Nederlanden. De vrijheid van drukpers in de zeventiende eeuw* (Nederlandse cultuur in Europese context 11) Den Haag 1998, ook verschenen als proefschrift Nijmegen.

Welu, J.A., 'Vermeer. His cartographic sources', in: *The Art Bulletin*, 57 (1975), p. 529-547.

Wesseling, A., 'In praise of Brabant, Holland, and the Habsburg expansion. Barlandus' survey of the Low Countries (1524)', in: D. Sacré en G. Tournoy (red.), *Myriacae. Essays on Neo-Latin Literature in Memory of Jozef Ijsewijn* (Supplementa humanistica Lovaniensia 26) Leuven 2000, p. 229-247.

Wesseling, H.L., *Plaatsen van herinnering. Een historisch succesverhaal*, inl. P. Nora, Amsterdam 2005.

Wessels, L.H.M., 'Jan Wagenaar (1709-1773). Bijdrage tot een herwaardering', in: *Geurts en Janssen* (red.), *Geschiedschrijving in Nederland* (1981), dl. 1, p. 117-140.

– *Bron, waarheid en de verandering der tijden. Jan Wagenaar (1709-1773). Een historiografische studie* (Hollandse historische reeks 27) Den Haag 1997, oorspr. proefschrift Nijmegen 1996.

Weve, W. (red.), *De kaart figuratief van Delft, Rijswijk* 1997.

Wheelock jr., A.K., "'Waerdigh om t'aanschouwen". De stad in beeld tijdens de zeventiende-eeuwse Republiek', in: *Van Suchtelen en Wheelock* (red.), *Hollandse stadsgezichten uit de Gouden Eeuw* (2008), p. 14-33.

Wijdenes Spaans, F., 'Dr. Theodorus Velius', in: *West-Friesland's 'oud en nieuw'*, 9 (1935), p. 20-34.

Wijhe, J.M., 'Amsterdam in het begin der 17e eeuw. Aanteekeningen van Ernst Brinck', in: *Jaarboek van het genootschap Amstelodamum*, 20 (1923), p. 25-33.

Wijnman, H.F., 'Jodocus Hondius en de drukker van de Amsterdamsche Ptolemaeus-uitgave van 1605', in: *Het boek, nieuwe reeks* 28 (1944-1946), p. 1-49.

Wille, J., 'Het houten boek. Democratische woelingen in Dordrecht, 1647-1651', in: *Stemmen des tijds*, 1 (1912), p. 1154-1179 en 1263-1284.

Williams, C. (ed. en vert.), *Thomas Platter's Travels in England 1599*, Londen 1937.

Wilson, N.G., *Scholars of Byzantium*, Baltimore (Maryland) 1983.

Witstein, S.F., *Funeraire poëzie in de Nederlandse renaissance. Enkele funeraire gedichten van Heinsius, Hooft, Huygens en Vondel, bezien tegen de achtergrond van de theorie betreffende het genre* (Neerlandica Traiectina 17) Assen 1969, ook verschenen als proefschrift Utrecht.

– *Bredero's ridder Rodderick* (De nieuwe taalgids cahiers 4) Groningen 1975.

- Witzel, H., *Der geographische Exkurs in den lateinischen Geschichtsquellen des Mittelalters*, proefschrift Frankfurt am Main 1952.
- Wolf, G., 'Die deutschsprachigen Reiseberichte des Spätmittelalters', in: Brenner (red.), *Der Reisebericht* (1989), p. 81-116.
- Woltjer, J.J., 'Dutch privileges, real and imaginary', in: J.S. Bromley en E.H. Kossmann (red.), *Some political mythologies. Papers delivered to the fifth Anglo-Dutch historical conference* (Britain and the Netherlands 5) Den Haag 1975, p. 19-35.
- Woodward, D. (red.), *Cartography in the European Renaissance* (The History of Cartography 3) Chicago (Illinois) enz. 2007, 2 dln.
- Woude, A.M. van der, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (A.A.G. bijdragen 16) Wageningen 1972, ook verschenen als proefschrift Utrecht.
- Wouters, H.H.E., 'Mattheus Herbenus Traiectensis. Een humanist van het eerste uur', in: *Miscellanea Trajectensia. Bijdragen tot de geschiedenis van het 300-jarig bestaan van de Stadsbibliotheek van Maastricht 1662 * 31 juli * 1962* (Werken uitgegeven door Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap gevestigd te Maastricht 4) Maastricht 1962, p. 263-329.

Y

- Yates, F.A., *The Art of Memory*, Londen 1992 [1e dr. 1966].
- Ypes, C., *Petrarca in de Nederlandse letterkunde*, Amsterdam 1934, proefschrift Universiteit van Amsterdam.

Z

- Zacharasiewicz, W., *Die Klimatheorie in der englischen Literatur und Literaturkritik. Von der Mitte des 16. bis zum frühen 18. Jahrhundert* (Wiener Beiträge zur englischen Philologie 77) Wenen enz. 1977, oorspr. habilitatie Graz 1973.
- Zande, J. van der, 'Amsterdamse stadsgeschiedschrijving vóór Wagenaar', in: *Holland*, 17 (1985), p. 218-230.
- Zandvliet, K., *De groote wereld in 't kleen geschildert. Nederlandse kartografie tussen de middeleeuwen en de industriële revolutie*, Alphen aan den Rijn 1985.
- 'Joan Blaeu's Boeck vol kaerten en beschrijvingen van de Oostindische Comapgnie. Met schetsen van drie kaarttekenaars: Zacharias Wagenaer, Jan Hendricksz Thim en Johannes Vingboons', in: *Het kunstbedrijf van de familie Vingboons. Schilders, architecten en kaartmakers in de Gouden Eeuw*, Maarssen enz. 1989, p. 59-95.
 - *Mapping for Money. Maps, Plans and Topographic Paintings and Their Role in Dutch Overseas Expansion during the 16th and 17th Centuries*, Amsterdam 1998, ook verschenen als proefschrift Leiden.
- Zappey, W.M., 'Het economisch leven in de Republiek tot het begin der 17de eeuw', in: Groenveld e.a., *De Tachtigjarige Oorlog* (2008), p. 160-174.
- Zesen, Ph. von, *Europas erster Baedeker. Filip von Zesens Amsterdam 1664*, ed. C. Gellinek (Culture of European Cities 2) New York 1988.
- *Sämtliche Werke*, dl. 16 (Berlijn 2000), *Beschreibung der Stadt Amsterdam*, ed. F. van Ingen (Ausgaben deutscher Literatur des XV. bis XVIII. Jahrhunderts 158).
- Zilverberg, S.B.J., 'Gerard Brandt en zijn "Historie van Enkhuizen" (1666)', in: *West-Friesland's 'oud en nieuw'*, 35 (1968), p. 56-70.
- 'Een historie van Enkhuizen uit 1660', in: H.P. Avocaat, *Historie van den oorspronck, fondatie, ende voortganck der seer vermaerder zee ende koopstadt Enchuysen* (Maelson-reeks 1) Enkhuizen 1984.
- [Zoete van Laecke, F. en Ph.,] *Journal d'un voyage à Paris en 1656-1658*, ed. A.P. Faugère, Parijs 1862.
- Zuiderweg, A., 'Java in VOC-reisverhalen', in: E. Gustinelly e.a. (red.), *Vijfendertig jaar studie Nederlands in Indonesië*, Depok 2006, p. 102-115.
- Zwager, H.H., 'Johannes Isacius Pontanus en zijn Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coopstadt Amsterdam', in: J.I. Pontanus, *Historische beschrijvinghe der seer wijt beroemde coopstadt Amsterdam*, facs. van ed. 1614 (Herleefd verleden) Amsterdam 1968, z.p.
- 'Ludovico Guicciardini en zijn Beschrijvinghe van alle de Nederlanden', in: L. Guicciardini, *Beschryvinghe van alle de Neder-Landen*, facs. van ed. 1612 (Herleefd verleden) Amsterdam 1968, z.p.

Summary

This study examines the ‘descriptions of cities’ or ‘urban historical topographies’ published in the seventeenth-century Dutch Republic.¹ With no less than 18 titles excluding reissues and translations, this is one of the most striking but also under-researched genres in early modern Dutch history writing. Even measured against a European context it is a noteworthy phenomenon: in England a similar body of works did not achieve prominence until the eighteenth century, whilst in France a comparable genre of *antiquités* existed since the early sixteenth century, but never reached the level of popularity it gained in the seventeenth-century Northern Netherlands. In Germany the genre never got off the ground. It is therefore remarkable that the Dutch descriptions of cities have attracted little scholarly attention to date. The present study seeks to fill this gap. Its questions are: What are the conceptual foundations of the genre? What are the underlying principles that determine the topics that the authors choose and how they approached them? This study therefore mainly concerns the history of historical writing (historiography). More widely it contributes to the fields of cultural history and the history of ideas. It focuses on urban historical topographies as a genre, with its own set of methods, themes and sources, and it considers the products of this genre to be literary artefacts with a rhetorical structure.

In the chapter-length introduction the genre is defined and an overview is given of the urban topographies published before 1700, situating them in their political and social context. Aspects of production and reception, belonging to the field of book history, are also discussed.

An answer to the study’s main questions is attempted in six chapters. Chapters 1–4 discuss the four most important disciplines that influenced the genre: chorography, encomiastic literature, travel methods, and antiquarian research. Two concluding chapters present two case studies, focussing on the cities of Delft and Leiden in the province of Holland. The first shows how these disciplines converged in urban historical topographies. The second situates them in an international context.

1 Van Nierop, ‘How to honour one’s city’ (1993) uses the term ‘historical topography’ while Haitsma Mulier, ‘The descriptions of towns’ (2000) gives a literal translation of the Dutch *stadsbeschrijvingen*: ‘descriptions of towns’.

The Subject-Matter

According to Marco Polo, the narrator in Italo Calvino's novel *Invisible Cities* (1972), it is impossible to describe the city of Zaira by focussing on appearances only. One could tell how many steps there are in the streets that rise like stairways, discuss the curvature of the arcades, or mention the kind of tiles that cover the roofs. But it would be to no avail. After all, every building and every street is filled with memories. A city is a space with a history, a mixture of the present and the past.

The authors of the Dutch urban historical topographies would have agreed. The first two of these books, which discuss the city and its history in a large number of facets, were published in the 1610s. Appearances are the focus of much of their attention, as is the underlying history. The impetus came from the two leading cities of the recently established Republic: Leiden with its influential university and Amsterdam with its busy overseas trade. In 1611 the scholar Johannes Isacius Pontanus (1571-1639) published an erudite description of Amsterdam in Latin. His book contained many references to authorities from antiquity and numerous quotations from other sources. Three years later, in 1614, he published a translation in Dutch. That same year a *Description of the City of Leiden* (*Beschrijvinge der stad Leyden*) appeared. The text was written and published by the publisher, bookseller and historian Jan Orlers (1570-1646). This was the first urban historical topography to be published originally in Dutch.

Orlers and Pontanus initiated a genre that was to become very popular in the early modern period. During the seventeenth century no less than sixteen descriptions of cities were published that followed their example. Most concerned the cities in the dominant province of Holland. Amsterdam was well ahead, with six urban topographies, whilst other cities followed at a considerable distance: Dordrecht with three descriptions, Haarlem and Leiden each with two, Delft, Heusden and Rotterdam with just one each. Outside of the province of Holland, only two cities had their historical topography published, but they were located in the so-called Generality Lands, governed by the States-General in The Hague in Holland. Especially in Amsterdam, where the city council decided in 1662 to enlarge the city and complete its ring of canals, the 1660s and 1670s represented a peak in the production of such texts. This was also the period in which elaborate wall maps of many of the Republic's cities were produced.

All these books had a common approach. They were written in Dutch, they were several hundreds of pages long, and their focus was entirely on a single city. Furthermore, they should be distinguished from the urban histories that offered a chronological narration of the city's past. These histories usually carried titles that contain words such as 'chronicle' or 'history', whilst the urban historical topographies were mostly labelled as a 'description'. The urban historical topographies typically discussed the city in a large number of different respects in a thematically structured account. Generally, their material was divided over three books, containing a chronological history, a historical topography, and an explanation of the form of government. Jan Orlers, for example, discussed the topography of Leiden in his first book. He described the location of the city in its surrounding area, and he continued with a chronologically con-

structured narrative on its urban development from the foundation of the city to its most recent enlargement. A thorough discussion of the ecclesiastical and secular buildings and institutions followed, including their history and relevant documents. He concluded his topographical book with a discussion of the city's university, its economic life, and its many famous men. In his second book Orlers gave a chronological history, and in the third he discussed its administration, with numerous quotes from the privileges granted by the counts of Holland, and by-laws decreed by the local authorities, as well as lengthy lists of the city's councillors and other officials. This third book he had planned in 1614 but he did not produce it until the second edition of his book in 1641.

There are a number of factors that encouraged the emergence of the new genre. The Dutch Republic, and the province of Holland in particular, were amongst the most urbanised regions in Europe. Here were a large number of relatively small cities lying in close proximity to one another. They formed a network of dependency, where the cities were often each other's rivals. At the beginning of the seventeenth century these cities started to experience a stormy economic, demographic and topographic growth. They also shared the sovereignty of the state, because in 1588 the Provincial States in the Northern Netherlands had assumed this sovereignty, and the cities were well represented in the Provincial States. The enormous growth, the need to justify their newly acquired political influence, and the drive to give expression to a growing sense of civic pride are some of the factors that explain the emergence of the new genre.

These city descriptions were published for a relatively small readership, located for the most part in the city itself and consisting of the reasonably well-to-do (the prosperous burghers) and the echelon of families involved in the city's administration. Most authors belonged to these groups themselves. Their books were fairly expensive and the average number of copies printed does not seem to have exceeded much more than 200. (It has been calculated that in this period a publication needed a circulation of at least 1,000 copies to be financially viable.) Furthermore, the authors often addressed their fellow citizens directly. They even defended the detailed nature of their accounts by pointing to their readership: the city's inhabitants would enjoy detailed accounts of topics that were of no interest to outsiders, who were therefore advised to skip passages with too much detail. This indicates that a readership outside of the city was intended as well. Some authors even saw their books as promotional material for urban trade and industry, but given the number of copies that were printed such a readership was necessarily limited.

Four Disciplines

The genre rests on four conceptual foundations. First, Dutch urban historical topographies were part of the tradition of *chorography*, an interdisciplinary genre that stemmed from fifteenth- and sixteenth-century humanism. Chorography (derived from the Greek word *choros*, meaning a land, country or place) can be defined in two ways. First, the term denotes a description of a region or a specific location, in any case not a

description of the earth as a whole (geography) or as part of the cosmos (cosmography). Secondly, chorography implies a certain approach towards its topic: it entails giving a highly detailed description, and applying a mixture of historical and geographical information. It was therefore part of the broader disciplines of both geography and history writing. This interdisciplinary co-operation could veer towards one approach or the other, and accordingly it could have a greater preoccupation with history and antiquarian research, or with geography and cartography. From this point of view, I have identified three different roads that converge in the crossroads that constitute Dutch chorography. There is a 'Junian' chorography – after the scholar Hadrianus Junius (1511–1575) who compiled a chorography of Holland under the title *Batavia* (1588) – which is predominantly textual and that tends towards an antiquarian approach. There is a more general and all-encompassing 'Guicciardinian' chorography – after the Italian-born Antwerp merchant Lodovico Guiccardini (1521–1589) who published an influential *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1567) – which is also primarily textual but is less inclined towards the antiquarian quest for trustworthy sources and more towards a panegyric approach. Lastly, we can discern an 'Ortelian' geography – after the Antwerp creator of the first modern atlas, Abraham Ortelius (1527–1598) – closely related to the Guicciardinian approach, but in which not text but map serves as the main bearer of information.

Secondly, the seventeenth-century descriptions of cities were steeped in the classical tradition of *urban encomia*, that is: the rhetorical praise of cities. In the Northern Netherlands, poetry praising cities became popular in the sixteenth century, but it wasn't until the years around 1600 that independently published, lengthy city poems in the tradition of the classical *encomium* were published. The authors followed the rhetorical principles that were developed in antiquity, but adapted them to the demands of their own time. My discussion is based on an in-depth analysis of three lengthy city poems by the virtually unknown Cornielie Brandt on Leiden (1594), by the Reformed minister-to-be Samuel Ampzing (1590–1632) on Haarlem (1616), and by the future town secretary and councillor Cornelis Schaghen (1599–1665) on Alkmaar (1621). I demonstrate that the poets strove to present a picture that was as positive as possible, consisting of general impressions and a number of positive characteristics that were – importantly – never developed in detail. The authors were by no means concerned with a historiographical pursuit of objectivity in which their pronouncements would be substantiated by evidence drawn from appropriate sources. Nor did they emphasize the appearance of the city and its buildings. They focussed on the moral excellence of its inhabitants. The ethical profile of these inhabitants was an important feature. Often, the citizens were depicted as courageous, especially as proven by their behaviour during the tumultuous events of the Dutch Revolt. They were also described as economically astute, and as paragons of both individual wisdom (because of their achievements in the arts and sciences) and civic wisdom (because they were ruled by a just administration and they had a well organised system of social care).

Thirdly, *travel methods* or *arts of travel* ('*ars apodemica*') influenced the make-up of urban topographies. This kind of treatise was developed in the late sixteenth century in

the wake of Petrus Ramus's revolutionary ideas on education. Travel methods were mainly written for young men undertaking their *grand tour*, and sought to ensure that they would put the educational aspects above the recreational ones. Furthermore, they aimed at systematizing the gathering and representation of new information about the world, by giving the traveller advice on what to observe, how to make notes, and what to put in their travel accounts. Travel methods therefore presented the traveller with descriptive schemata. These could take the form of the dichotomous tree diagrams that were so popular in Ramism.

The schemata were partly based on the rhetorical model used in the urban encomia but adapted to their new function. Just as in the encomia, the travel methods took the distinction between the land and the people as its basis. After an account of the city's location in its surrounding area, one could discuss the city's name and the story of its foundation, as well as its further growth and development. Next were the public buildings and institutions, subdivided into ecclesiastical and secular. Finally, the form of government was to be discussed. This included (1) the urban administration – for many writers of travel methods the most important topic –, (2) the educational system and the artists and scholars that were born in the city or had worked there, and (3) the customs of the people, including their economic activities. There are some striking differences between the travel methods and the urban encomia. First, travel methods expected objectively determinable data such as geographical coordinates or the distances to other cities and places. Secondly, they put more emphasis on the description of buildings and places of interest, and they divided these into ecclesiastical and secular institutions. Finally, the descriptive schemata in travel methods pay little attention to the superior and virtuous character of the populace, but focus on useful information on administrative, economic and ethnographic aspects.

Although this paradigm was developed for use by young men on their *grand tour*, an analysis of passages from their travel accounts reporting on their visits to Paris shows that by and large they did not use it. The similarities of the schema with the urban historical topographies, however, are striking, although the authors brought certain aspects to the fore – such as the urban administration – and added a chronological history of the city. Indeed, as we have seen, topography, history and administration were *grosso modo* the main topics in the urban descriptions.

Presenting *evidence from trustworthy sources*, a practice stemming from the discipline of antiquarian history writing, is the fourth and last major influence on Dutch urban topographies. The author-researchers aimed for a comprehensive and detailed narrative, to such an extent that some of their books acquired the character of a reference work for councillors and civil servants. Collecting these source materials, however, was a difficult task. The archives of the local authorities were not open to the public and many relevant documents were in private hands. It was therefore difficult both to trace the sources, and to consult them. Local authorities were usually unwilling to grant permission for reasons of secrecy. Furthermore, they did not play a role in initiating these works. Urban topographies appeared under the responsibility of the author and did not receive an official imprimatur. It was not until the eighteenth century that the first

official urban historians were appointed.

An in-depth analysis of Orlers' considerable collection of notes and documents, including a reconstruction of the materials that no longer survive, shows how essential but problematic such research was. This collection has never been studied. At the start of his project in the early 1610s, Jan Orlers did not have much material at his disposal that came directly from the official administration. He relied heavily on the help of the antiquary, Petrus Scriverius (1576-1660) and the notes of his uncle, the late Jan van Hout (1542-1609). Van Hout had been the city's secretary. During this employment he had thoroughly restructured the current and non-current records, which were kept at the town hall. He had also made many historical notes. The information that Orlers took from these papers he later supplemented with newly obtained data. By this time he was a member of the local council, to which he was appointed in 1618, and even served as mayor and alderman. In as far as the material that has survived allows us to draw conclusions, Orlers seems to have obtained his information from fellow councillors and only to a very small extent from the records at the town hall, where he sometimes paid a clerk for copying documents. Further information he acquired from interviews and conversations with people in key positions throughout the town. This sometimes yielded documents, inscriptions, facts and insights, but often nothing at all. These findings support the idea that most urban historical topographies were individual undertakings that depended on help from well-disposed informers, even if (as in Orlers' case) the author himself was part of the ruling elite and had a seat in the council or its executive board.

Finally, Orlers' papers enable us to reconstruct Jan van Hout's historical project. My research shows that Van Hout had been planning a complete urban historical topography *cum* diplomatic edition of source material. By the time of his death in 1609 he had already collected an extensive amount of information and written some of the text for publication. Van Hout's book would have been a ground-breaking publication, but he only managed to print the first part of the first book on his own printing press at the town hall. *The City of Leiden's Book of Offices* (*Der stad Leyden dienst-bouc*) from 1602 was to start with a history of the topographical development of the city, but only the first part of this history was actually printed in his book. This topographical history, interspersed with very conscientious editions of relevant documents from the city's non-current records, would have been followed by long lists of all councillors and functionaries as from the moment their offices had been created – a book of offices in the sense that the term was used in the Leiden administration. The second part of this *Book of Offices* was to have contained a strictly chronological history of the city. We can very clearly discern here the seeds of the later urban historical topographies of Orlers and Pontanus. The history of the genre in the Dutch Republic, in as far as these texts were published, starts with Van Hout.

A Method

How did these four disciplines converge in urban historical topographies? In a general sense, geography and history were complementary disciplines that had close connections to travel and travel literature. Autopsy (eyewitness observation) and educational goals were central to this relationship. In descriptive geography, empirical observation slowly became the norm, and travel – of course – was an important source of empirical information. At the same time, in history writing the idea emerged that an author ought to base his narrative on sources that were written by eyewitnesses of the events, thus highlighting a comparable emphasis on autopsy. For these reasons, the three genres discussed fell under the epistemological concept of *historia*, which referred to the idea of obtaining and communicating empirical information.

Furthermore, these three genres aimed at giving moral lessons, or examples to follow or avoid; descriptive geography, history writing, and travel accounts were thus of a didactic nature. They shared this educational purpose with the urban encomia and the travel methods, which delivered the rhetorical models that could be used in the different forms of chorography. There were important differences between the two models, as discussed above. Both in the choice of their topics and in the way to discuss them, urban historical topographies conformed to the travel methods rather than the urban encomia. After all, travel methods focused on providing the reader with useful and truthful information rather than well-phrased praises without well-founded evidence.

The descriptive models found in travel methods thus determined the choice of topics as well as the detailed and accurate nature of the narrative of urban historical topographies. Their ultimate goal was twofold: to provide moral lessons and to praise the city, a goal which was – of course – similar to the aim of the urban encomia.

How this could work in the practice of urban historical topographies is shown by the first of two case studies: an analysis of Dirck van Bleyswijck's *Description of the City of Delft* (*Beschryvinge der stad Delft*) published between 1667 and 1680. Van Bleyswijck (1639–1681) explicitly conformed to the tradition initiated by Orlers and Pontanus, but more clearly than that of his predecessors, his work illustrates the extent to which these books are located at the multidisciplinary intersection of history writing, mathematical and descriptive geography, encomiastic literature and travel methods. First, there were clear connections with the mathematical-geographical discipline of cartography in the form of an elaborate wall map of Delft. This so-called figurative map (*figuratieve kaart*) was produced between 1675 and 1678 under the leadership of Van Bleyswijck. There are striking similarities between the map, which consists of many pictorial and even textual components that could be put together in various ways, and the structure and content of his historical topography. Furthermore, a large number of the engravings made for the wall map were also used as illustrations in Van Bleyswijck's book. Secondly, on his figurative map Van Bleyswijck quoted two laudatory poems on the city of Delft that had been composed specifically for this purpose. He himself added a concise description in prose that followed the guidelines of the urban encomium, at the end of which he referred the reader to his far more elaborate *Description of the City of*

Delft for more information. Thirdly, the genesis of his book on Delft was influenced to a large extent by travel and travel method. At the time of writing, Van Bleyswijck was a young man in his mid-twenties who was about to round off his university studies with a grand tour through France and Italy. In his lengthy prefaces, Van Bleyswijck made it clear that his work was inspired by his preparations for this grand tour: he thoroughly prepared it by reading historical and topographical works on both foreign countries and his own, but due to a severe illness he had had to postpone his venture. Instead, he compiled a description of Delft, using many of the notes he had made during his preparatory readings. It is therefore not surprising that the structure of his book conforms to the descriptive paradigm found in travel methods. This is confirmed by the addition of a remarkable table of contents in the form of a Ramist tree diagram, which as we have seen was a popular method in the art of travel. The buyer could insert this *General Table of the Description of the City of Delft* (*Generale tafel over de beschrijvinge der stad Delft*) as a large, foldable plate into the end of his copy of the book, or cut it into pieces and insert them at the appropriate places.

Lastly, in one of the cartouches on this *General table* Van Bleyswijck wrote that order is the mother of memory ('*ordo est mater memoriae*'). This 'order' referred to a humanist way of reading and writing and to an art of mnemonics going back to the work of Cicero, both of which were based on commonplaces (*loci communes*). Commonplaces were empty categories of information that could be filled during the process of reading in order to support our fallible memory. Notes were gathered in a commonplace-book and thematically structured. Keeping such a topically organised notebook was one of the cornerstones of humanist education at Latin schools and university. It was also the preferred method of the arts of travel. It is noteworthy that Van Bleyswijck explained this procedure of commonplacing, which he used when he was researching his grand tour and his description of Delft, on several occasions. It is also noteworthy that he applied it in a Ramist way, which reminds us again of the Ramist nature of most travel methods: he continuously subdivides the categories of information into subcategories – a procedure that he uses to structure his book, and that he visually represents in the *General Table*. Ultimately, this method of commonplacing, which uses information categories derived from the 'apodemic' arts, had a didactic purpose: it was meant to support the reader's memory and to facilitate the application in daily life of the lessons learnt.

A Comparison

A second case study situates the seventeenth-century urban topographies in an international context, and highlights the educational and laudatory aims of these books. It compares the first urban topography written in Dutch – Jan Orlers' description of Leiden (1614) – with the first urban topography written in English – John Stow's *A Survey of London* (1598). Both books belonged to a national chorographic tradition, but the English tradition took a different form. Stow's examples had their roots in the anti-

quarian tour, going back to the travels of John Leland in the 1530s and 1540s, whilst the chorographies in the Northern Netherlands tended towards a thematic description. Consequently, Stow described the city of London largely within the framework of a walk through its many boroughs, whilst Orlers chose a topically arranged narrative that was inspired by the travel methods. Using such a commonplace-based structure, Orlers highlighted the central points of the city's self-image. This consisted of a number of *lieux de mémoire* such as the city's university, its textile industry, and the famous siege by Habsburg troops in 1573-1574. These topics received ample attention in text and illustration. Also part and parcel of this urban self-image was a favourable ethical profile of the Leiden citizenry, which, as my analysis has shown, emphasised the cardinal virtues of prudence, justice, temperance and fortitude, and the theological virtues of faith, hope and charity.

Two conclusions can be drawn from this analysis. First, there was a lesson to be learnt. Orlers called on the Leiden population to apply the virtue of charity, which he related to ideas of justice and the common good of the urban community. Secondly, the ethical profile was not inspired by the travel methods, but by the urban encomia. Indeed, although there was scope for criticism of past and present situations, one of the aims of urban historical topographies was borrowed from these encomia: praising the city and its inhabitants. Orlers stated this explicitly in his preface: he wanted 'to describe, praise and glorify' his 'fatherly city of Leiden'.²

The urban topographies thus followed the travel methods in their choice of topics, in the structure of their narrative and in their detailed and veracious descriptive approach, but their ultimate aim was to provide moral lessons and to praise the city.

2 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), fol. *2r: 'omme mijne Vaderlicke Stadt Leyden [...] te beschrijven, te loven ende prijsen'.

Lijst van afbeeldingen

Omslag

H. van der Burgh, *De Groenmarkt met gezicht op de Stille Rijn*, 1660, Leiden, Museum De Lakenhal, S 1057.

Inleiding

- 1 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), titelpagina, Delft, Legermuseum, HB/P2148.
- 2 Pontanus, *Rerum et urbis* (1611), gegraveerde titelpagina, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 392 A 6.
- 3 Van Domselaer (red.), *Beschryvinge* (1665), tussen p. 270-271, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 496 D 8.
- 4 C.J. Visscher, *Daventria libera civitas Hansatica urbium prima emporium Transisalaniae nobile*, met G. Sylvanus, *Totten goetwilligen aenschouwer*, Deventer, J. Christianus, 1615-1616, Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, Ansicht 3952/100.
- 5 Ampzing, *Beschryvinge ende lof* (1628), gegraveerde titelpagina, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 553 J 11.

1 Chorografie

- 6 J. Vermeer, *De geograaf*, 1669, Frankfurt am Main, Städel Museum, 1149.
- 7 Apianus, *Cosmographie* (1609), fol. 1v-2r, Amsterdam, Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, O 60-577.
- 8 Guicciardini, *Description* (1609), gegraveerde titelpagina, Amsterdam, Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, OM 63-1795.
- 9 Boxhorn, *Toneel* (1634), gegraveerde titelpagina, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 357 F 2.
- 10 Anoniem, *Portret van Ubbo Emmius*, 1625, Groninger Museum, 0000.1054.

2 Stedenlof

- 11 Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 1180, fol. 91r.
- 12 Van Wesbusch, *Haerlemsche duyn-vreught* (1636), titelpagina, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 1 C 17.
- 13 R. de Hooghe, *De Waeghe en Kaes-Marckt van de stadt Alckmaer*, Alkmaar, A. Hasersouw, 1675, Dordrecht, Huis Van Gijn, VG7561.
- 14 *Warafftige affconterfeytinge der heerlicke Keyser vrie Anse Stadt Davontur*, ong. 1550, Deventer, Historisch Museum.
- 15 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), p. 58, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 552 J 11.
- 16 *Belegeringe der stadt Alckmaer. Onder 't beleyt van Don Frederico de Toledo, int jaer ons Heeren ende Salichmaeckers Jesu Christi*, 1573, Alkmaar, J.V. Hasersou, z.j., Rotterdam, Atlas Van Stolck, 14187.

3 Reismethode

- 17 V.L. van der Vinne, *Vanitasstillven met het portret van de schilder*, ong. 1660, Haarlem, Frans Hals Museum, OS I-342.
- 18 Zwinger, *Methodus apodemica* (1577), p. 72, Utrecht, Universiteitsbibliotheek, T qu 27.
- 19 *Wegh-wyser* (1647), fol. *5r-v, Amsterdam, Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, K 61-8462.
- 20 Harderwijk, Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe, archief stadsbestuur Harderwijk 1231-1813, 2048, fol. 1v.
- 21 R. Nooms, *De Louvre te Parys*, 1656, Parijs, Bibliothèque nationale de France, Estampes et photographie, Réserve Ve-53 (G).
- 22 Brice, *A New Description* (1688), San Marino (Californië), The Huntington Library, 357098.

4 Onderzoek

- 23 Balen, *Beschryvinge* (1677), gegraveerde titelpagina, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 892 B 77.
- 24 Brandt, *Historie* (1666), na p. 74, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 490 H 16.
- 25 P. Dubordieu, *Portret van Jan Jansz Orlers*, 1640, Leiden, Museum De Lakenhal, S 87.
- 26 C. (II) Visscher en P.C. Soutman, *Portret van Petrus Scriverius*, 1649, Leiden, Regionaal Archief, PV 61061.
- 27 W. van Swanenburgh, *Portret van Jan van Hout*, 1608, Leiden, Regionaal Archief, PV 52345.
- 28 Leiden, Universiteitsbibliotheek, LTK 781, eerste foliëring, fol. 7a[=16]v.
- 29 Leiden, Universiteitsbibliotheek, LTK 781, tweede foliëring, fol. 18r [=p. 25].

5 Kruispunt van disciplines

- 30 J. (I) Verkolje, *Portret van Dirck Evertsz van Bleywijck*, 1671, Erfgoed Delft, Archief, Collectie Beeld en Geluid, 10829.
- 31 *Advertentie* ([1677 of 1678]), Erfgoed Delft, Archief, Collectie Beeld en Geluid, 1e afd. 902.
- 32 *Lijst voor de schepenenkamer om prenten van de plattegrond en het stadsprofiel van Delft*, 1678, Erfgoed Delft, Collectie Het Prinsenhof, D 162, foto A. Dingjan, Den Haag.
- 33 Van Bleywijck, *Generale tafel* (1668), Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 553 J 41.
- 34 Van Bleywijck, *Beschryvinge* (1667-1680), gegraveerde titelpagina, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 2000 F 1.

6 Leiden in internationaal perspectief

- 35 Stow, *A Survey* (1599), titelpagina, Londen, Bishopsgate Institute, London Collection 1599 STO L16.
- 36 H. Dixon, *John Stow Monument*, 1880, Londen, British Library, Tab.700.b.3
- 37 Von Zesen, *Beschreibung* (1664), gegraveerde titelpagina, Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 552 J 15.
- 38 I.C. van Swanenburgh, *Schets voor de gebrandschilderde ramen voor de Lakenhal. De Leidse stedenmaagd tussen de oude en de nieuwe Nering*, 1602, Leiden, Regionaal Archief, PV 34700.1.
- 39 Orlers, *Beschrijvinge* (1614), bij p. 400 (a en b) en 382 (c en d), Leiden, Bibliotheek opleiding Kunstgeschiedenis, 12 F 8.
- 40 *Vlaerdings redenrijk-bergh* (1617), fol. N2v, Leiden, Universiteitsbibliotheek, 706 C 25.

Register van persoonsnamen en plaatsnamen

A

Aar, Anna van der 186
Adam 197
Aeneas 109
Aerssen, François van 96
Aken 62
Alberti, Leandro 61, 62
Albion 109
Alexandrië 46, 47
Alkmaar 19, 26, 37, 79, 86, 93, 96, 97, 101, 102, 103, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 125, 256, 282
Allertsz, Jan 197
Alphen aan den Rijn 67
Alsted, Johann Heinrich 234
Alting, Bernard 17, 20
Alva, Ferdinand Alvarez de Toledo, hertog van 125
Ambiorix 15
Ambrosius 114
Amersfoort 18, 257
Ampzing, Samuel 11, 17, 20, 33, 34, 37, 38, 39, 42, 85, 86, 91, 93, 94, 96, 97, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 111, 114, 116, 117, 121, 122, 123, 125, 164, 166, 167, 176, 177, 178, 186, 256, 263, 265, 273, 274, 279
Amstel 260
Amstelland 13
Amsterdam 11, 13, 14, 15, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 32, 37, 39, 41, 42, 48, 52, 57, 59, 60, 63, 68, 69, 76, 78, 79, 80, 88, 89, 90, 95, 102, 104, 107, 112, 118, 119, 120, 122, 123, 126, 141, 143, 156, 167, 171, 172, 173, 174, 180, 214, 220, 221, 223, 224, 225, 227, 240, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 265, 271, 272, 280, 281, 283
Andriesz, Willem 35, 165
Angelus, Jacobus 47
Angers 158
Angillis, Jan 204
Antonides van der Goes, Johannes 89
Antoninus 67, 110, 250

Antwerpen 16, 48, 52, 59, 60, 61, 62, 63, 73, 74, 75, 77, 80, 81, 86, 114, 140, 144, 196, 218, 254, 255, 263
Aphthonius 92, 114
Apianus, Petrus 48, 49, 50, 53, 61, 216
Apollo 10, 115, 228
Aquino, Thomas van 114
Aristodemo, B. 63
Aristoteles 139
Arnemuiden 68
Artesië 62, 68
Asch, Pieter van 224
Athene 137
Atticus 165
Augustinus, Aurelius 112
Aurelius, Cornelius 63, 64, 88, 90, 106, 109, 183
Ausonius 67
Avocaat, Hendrick Pietersz 19, 274
Azië 136

B

Bacon, Francis 217
Baerdeloos, Geeraerd 70
Baerle, Susanna van 152
Baersdorp, Simon van 202, 203
Bailly, Pieter 279
Bake, Laurens 257
Balen, Matthijs 22, 31, 168, 169, 175, 221
Barlaeus, Caspar 90, 104
Barlandus, Adrianus 60
Barthoutsz, Wouter 65
Basson, Thomas 111
Batavia 137, 256
Batavië 18, 44, 60, 64, 65, 66, 69, 75, 183
Bazel 50, 51, 127, 132, 133, 137
Becanus, Johannes Goropius 67, 77
Beck, David 236
Becket, Thomas 251
Beeck, Isaac Willemsz van der 31, 178

- Beieren 127
 Beieren, Albrecht van (graaf) 89, 228
 Belleforest, François de 51
 Bellus, Julius 139, 140, 142
 Berchtold, Leopold graaf 136
 Bergh, Herman van den 130
 Berkel 224
 Béthune 68
 Beukelsz, Jan 183
 Beveren, Cornelis van 153
 Beverwijck, Johan van 20, 37, 42, 104, 105, 106, 107, 108, 176, 186
 bewoonde wereld (oecumene) 46, 54
 Beza, Theodorus 198
 Biondo, Flavio 50, 55, 56, 60, 61, 62, 63, 65, 73, 74, 244, 248, 249, 250
 Blaeu (uitgeversdynastie) A. van der 76
 Blaeu, Joan 17, 51, 76, 78, 79, 81, 137, 214
 Blaeu, Willem Jansz 60, 218
 Blauhulck (familie) 19
 Bleyswijck, Dirck Evertsz van 22, 23, 29, 31, 32, 33, 34, 41, 80, 167, 169, 172, 173, 208, 209, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 262, 266, 274, 276, 277, 278, 283, 286, 287, 288
 Blotius, Hugo 132, 136
 Blundeville, Thomas 165, 235
 Bodel Nijenhuis, J.T. 35, 36, 37, 38, 40
 Bodin, Jean 57, 217, 235
 Boeckaert, Jan 89
 Boendale, Jan van 196
 Boisot, Louis de 187
 Bol, Ferdinand 122
 Bon, Arnold 31, 32, 208, 221, 222, 243
 Bonte, Gregorius de 48, 216
 Boot, Gerard 59
 Boot, Godfried 59, 178
 Boot, Martina 59
 Booth, Cornelis 24
 Bor, Pieter 18, 59, 68, 70, 108, 125, 170, 171, 200
 Bordeaux 247
 Bouchorst, Ijsbrandt Jacobsz van der 204
 Boxhorn, Marcus Zuerius 19, 44, 63, 70, 71, 78, 120, 200
 Boyle, Robert 214
 Brabant 15, 45, 59, 62, 75, 77, 93, 114, 197, 241, 273
 Brandt sr., Gerard 19, 33, 95, 167, 174, 175
 Brandt, Cornielie 86, 93, 96, 100, 101, 102, 109, 110, 111, 122, 124, 255
 Braun, Georg 78, 214
 Bray, Salomon de 18
 Bredero, Gerbrand Adriaensz 118, 275
 Bremen 140
 Brès, Guy de 183
 Brice, Germain 262
 Briels, J.G.C.A. 124
 Brinck, Ernst 79, 149, 214, 236
 Brittenburg 64, 67, 68, 110
 Broc, N. 44, 50, 64
 Broecke, M. van den 75
 Brugge 86, 96, 97, 144
 Bruni, Leonardo 107, 108, 126, 138
 Bruno, Henrick 216
 Brussel 62, 65, 144, 197
 Brutus 109
 Buchanan, George 198
 Buchelius, Arnoldus 17, 20, 42, 70, 106, 108, 163, 176
 Bullinger, Johann Heinrich 183
 Burger, C.P. 43
 Burgh, Abraham van den 90
 Butcher, Richard 247, 248
 Buytenvest, Matthijs Matthijsz van 204
- C
- Caen 247
 Caesar 250
 Calais 144
 Calvijn, Johannes 212, 213, 271
 Calvino, I. 280
 Camden, William 63, 74, 218, 249, 250
 Campen, Jacob van 21
 Canterbury 247
 Castiglione, Baldassare 131
 Cats, Jacob 131, 141, 148
 Celtis, Conradus 56, 63, 138, 248
 Champier, Symphorien 246
 Charenton 160
 Chastillon, Claude de 153
 Châtel, Jean 157
 Christianus, Jan 23
 Chytraeus, Nathan 140, 141, 145
 Cicero 35, 106, 114, 164, 165, 210, 230, 237, 238, 239, 277, 278
 Claesz, Cornelis 48, 57, 76, 81, 180, 188
 Cloeting (familie) 180
 Cloeting, Geertruit Andriesdr 180
 Cloeting, Jan Andriesz 57, 183
 Clouck, Andries 181
 Cluverius, Philippus 110
 Coenders van Helpen, Frederik 132
 Coevorden 20, 30
 Colijns, Jacob 174
 Colom, Jacob Aertsz 223
 Colonna, Crisistoma 66
 Columbus, Christoffel 45, 213, 217
 Commelin, Casparus 21, 25, 141, 172, 215, 220, 258
 Commelin, Isaac 21, 141, 220, 258
 Commelinus, Hieronymus 186

- Coornhert, Dirck Volckertsz 66, 114, 116, 119, 270
 Corbulo, Gnaeus Domitius 228, 243
 Corrozet, Gilles 155, 246
 Coster, Henrick de 114
 Coster, Laurens Jansz 66, 117
 Costerus, Franciscus 112
 Coulon, Louis 157
 Court, Pieter de la 152, 187, 240
 Craen, Ewout Hendricxz 170
 Cruysse, D. van der 156
 Cupido 96
- D
- Dallington, Robert 140, 143, 144, 146, 217
 Dam, Hendrick Imansz van 19
 Damiate 38, 87, 117
 Dapper, Olfert 21, 37, 80, 172, 173, 221, 240
 Davison, William 140
 De Lier 132
 Dechuyes, Georges 262
 Decker, Coenraet 224
 Delfland 223, 224
 Delfshaven 223, 224, 225, 227, 228, 241
 Delft 19, 22, 23, 26, 29, 31, 32, 33, 34, 37, 41, 57, 80, 88, 90, 109, 112, 118, 141, 167, 172, 180, 206, 208, 209, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 233, 235, 239, 240, 241, 242, 243, 261, 262, 277, 281, 283, 286
 Delphi 228
 Den Bosch 18, 20, 172, 197, 198, 281
 Den Briel 223
 Den Haag 16, 20, 22, 26, 79, 88, 90, 94, 126, 172, 220, 223, 227, 256, 257, 258, 261, 262, 281
 Dender 75
 Dendermonde 25, 221
 Denemarken 64, 136
 Deventer 20, 23, 24, 30, 32, 60, 88, 90, 104, 105
 Divacus, Petrus 26
 Does, Jacob van der 94, 126, 220, 257, 258
 Does, Jan van der 65, 94, 187, 203, 258
 Doesburg 18
 Domselaer, Tobias van 21, 25, 172, 221, 258
 Don Frederik 39, 115, 117, 121
 Doornick, Marcus Willemsz 258, 262
 Dordrecht 18, 19, 20, 22, 26, 27, 31, 37, 42, 72, 79, 105, 106, 112, 118, 153, 168, 169, 170, 172, 175, 176, 200, 221, 264, 280
 Dorpius, Martinus 60, 66
 Dou, Jan Pietersz, 200
 Drake, William 236
 Drebbel, Cornelis 115
 Drenthe 20, 30
 Dubordieu, Pieter 179
 Dudley, Robert, graaf van Leicester 125
- Duisburg 73
 Duitsland 44, 50, 51, 52, 56, 63, 64, 65, 107, 124, 127, 130, 133, 138, 149, 151, 156, 196, 197, 218, 234, 237, 244, 249, 258
 Duretus 106
- E
- Eems 29
 Egypte 38, 87, 117
 Eikelenberg, Simon 120
 Elandts, Cornelis 94
 Elisabeth I (koningin van Engeland enz.) 140
 Elstland, Lourens van 256
 Elzevier, Daniel 161
 Elzevier, Lowijs 83
 Emden 83
 Emmeloord 172
 Emmius, Ubbo 20, 29, 30, 32, 81, 82, 83, 84, 171, 210, 218, 219, 255
 Engeland 27, 41, 44, 63, 64, 65, 68, 74, 90, 131, 132, 137, 141, 143, 146, 149, 150, 151, 158, 165, 210, 211, 218, 235, 236, 240, 244, 246, 247, 248, 249, 250, 254, 278
 Engistus 109, 110
 Enkhuizen 17, 19, 21, 26, 33, 68, 101, 111, 112, 113, 120, 174, 175, 274
 Enkhuizer Zand 101
 Ens, Caspar 141
 Erasmus, Desiderius 63, 65, 66, 75
 Erpenius, Thomas 135, 142, 146, 147, 217, 234
 Esser, R. 26, 39, 80
 Europa 26, 43, 52, 56, 63, 74, 107, 132, 133, 136, 144, 211, 213, 259, 281
 Eyck, Jacob van der 72, 90, 167
 Eyck, Jan van der 80
- F
- Faye, Jean de la 261
 Filips II (koning van Spanje enz.) 13, 26, 60, 69, 137, 241
 Fitzstephen, William 251, 252
 Florence 61, 107, 138, 156
 Floris V (graaf) 13, 183, 188, 195
 Fockema Andreae, S.J. 223
 Focquenbroch, Willem Godschalk van 118
 Fokkens, Melchior 21, 221, 258, 259, 261
 Forest, Pierre 152
 Fossa Corbulonis 228
 Franeker 17, 79, 135
 Frankfurt am Main 32, 144, 181, 244
 Frankrijk 41, 44, 51, 52, 57, 64, 96, 107, 127, 130, 132, 135, 140, 141, 143, 147, 149, 150, 151, 152, 155, 156, 157, 158, 161, 188, 216, 217, 222, 235, 244, 246, 247, 258, 263
 Frank-van Westrienen, A. 150

- Frans I (koning van Frankrijk enz.) 246
 Frans van Micris 173, 187
 Frederik Hendrik van Oranje 18, 228
 Frederik II (keizer) 87
 Frederiks, Willem 60
 Friesland 20, 30, 60, 62, 79, 81, 109, 136, 171, 219
 Frijhoff, W. 124
 Frisius, Gemma 48, 82
 Fruytiers, Jan 99, 100, 187, 267
- G
- Gallië 66
 Gangolf (heilige) 177
 Geldenhouwer, Gerard 60, 64, 67, 110
 Gelderblom, A.-J. 86, 116, 118, 124
 Gelderland 16, 19, 44, 56, 60, 62, 72, 77, 101, 130, 173, 210
 Generaliteitslanden 20, 281
 Genève 152
 Gent 69, 86, 89, 144
 Germanië 66
 Godfried III van Lotharingen (Govert met de Bult) 228, 243
 Goedereede 16, 19, 20
 Goedesberg, Gerrit van 30
 Goeree (voorheen Westvoorn) 19
 Gölnitz, Abraham 217
 Gossaert, Jan 129
 Gouda 26, 184
 Gramaye, Jean-Baptiste 25, 172
 's-Gravenzande 90
 Gray, William 247, 248
 Griekenland 54
 Grimeston, Edward 68
 Groenendijck, Jan Ripperts van 203, 204
 Groningen (provincie) 22, 29, 30, 32, 81, 83, 111, 210, 219
 Groningen (stad) 17, 20, 22, 29, 32, 68, 81, 83, 111, 132, 142, 150, 171
 Groot, Hugo de 38, 66, 164, 181, 213
 Groot-Brittannië 74, 150, 249, 250
 Grootes, E.K. 97
 Groot-Friesland 29, 81, 83
 Gruber, Daniel 140, 142, 144, 145
 Gruterus, Janus 73
 Guicciardini, Francesco 61
 Guicciardini, Lodovico 16, 26, 36, 37, 45, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 84, 110, 144, 178, 183, 210, 211, 212, 217, 218, 254, 255, 282, 283
- H
- Haagse Bos 97
 Haarlem 11, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 33, 34, 37, 38, 39, 42, 64, 66, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 95, 97, 98, 99, 102, 103, 107, 108, 111, 112, 114, 116, 117, 123, 125, 126, 127, 152, 166, 171, 173, 176, 177, 197, 221, 224, 241, 256, 257, 264, 265, 271, 279, 280, 282
 Haarlemmerhout 87, 95, 97
 Haarlemmermeer 101
 Hacqueville, Nicolaas 235
 Haen, Willem de 267, 268, 269
 Haerlem (familie) 106
 Haestens, Hendrick Lodewijksz van 23, 181
 Hagen, Christiaan 22, 23, 223
 Haitsma Mulier, E.O.G. 37, 38, 40
 Hals, Frans 127
 Harderwijk 11, 70, 79, 107, 149, 236
 Hattum, F.W.D.C.A. van 36
 Heemskerk, Jacob van, 99 256, 259
 Heemskerk, Johan van, 99 255, 256
 Heidelberg 186
 Heinsius, Daniël 10, 70, 181, 184, 226, 263
 Heinsius, Nicolaus 224, 227, 228
 Hellemans Hoofd, Arnout 148
 Hellemans, Leonora 148
 Hendrik II (koning van Frankrijk enz.) 159, 160
 Hendrik III (koning van Frankrijk enz.) 154
 Hendrik IV (koning van Frankrijk enz.) 35, 154, 157, 159, 160, 164
 Hendrik VIII (koning van Engeland enz.) 249
 Henegouwen 62
 Henner, Johann 140
 Hennin, Jacob de 256
 Herbenus, Matthaëus 60
 Herodotus 210
 Heusden 19, 172, 281
 Heylyn, Peter 211, 212
 Heymerick, Arnold 60
 Heyns, Peter 214
 Hildegarsberch, Willem van 88, 89
 Hippocrates 139
 Hofman, Johan 176
 Hogenberg, Frans 78
 Hogeveen, Aelbrecht van 203
 Holland 13, 18, 19, 20, 21, 25, 26, 27, 29, 30, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 44, 45, 56, 57, 59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 77, 80, 81, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 100, 101, 106, 109, 111, 112, 124, 150, 173, 178, 179, 183, 186, 187, 193, 198, 203, 218, 221, 222, 223, 229, 240, 241, 255, 258, 263, 264, 265, 278, 280, 281
 Holland (Noorderkwartier) 19, 26, 114
 Holland (Zuiderkwartier) 19
 Holland, Philemon 250
 Hondius, Henricus 78
 Hondius, Jodocus 22, 76, 78
 Hondius-Janssonius (uitgeversdynastie) 76
 Honthorst, Willem Gerritsz van 181

- Hoof, Egbert van den 174
 Hoof, Arnout Hellemans 152
 Hoof, Pieter Cornelisz 35, 38, 89, 105, 108, 148, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 165, 171
 Hooghe, Romein de 224
 Hoogmade, Gerrit Franckensz van 206
 Hoogstraten, David van 90
 Hoorn 11, 19, 26, 31, 35, 43, 64, 68, 76, 89, 151, 174, 176, 178, 254
 Horatius 256
 Hortensius, Lambertus 183
 Hospinianus, Rodolphus 183
 Hout, Barbara van 180
 Hout, Cornelis Meesz van 180, 271
 Hout, Jan van 41, 42, 163, 164, 170, 179, 180, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 267, 271, 278, 279, 284
 Hout, Maria van 184
 Houthaeck, Tymon 30
 Houtman, Cornelis de 15
 Howell, James 230
 Hugo de Groot 105
 Huigen, S. 150, 214
 Hulst 20, 25, 176, 281
 Huygen, Adam 18
 Huygens jr., Constantijn 152
 Huygens, Constantijn 85, 86, 90, 91, 94, 96, 104, 131, 148, 152, 224, 226, 227, 230
 Huygens, Lodewijck 131, 148
- I
- Ibarra, Don Diego de 130
 Ierland 249, 250
 IJ 19, 89, 97, 101, 259
 Ijsbrantsz, Wouter 206
 IJssel 66
 Indië 15
 Indische Oceaan 43
 Ingolstadt 48
 Innsbruck 48
 Ismael, Abilfada 137
 Italië 16, 45, 52, 55, 56, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 77, 91, 96, 129, 130, 140, 148, 151, 156, 197, 217, 218, 222, 244, 254
- J
- Jan Beukelsz 276
 Jansz, Cornelis 197
 Jardin des Plantes 200
 Joosten, Lucas 200
 Julianus de Afvallige 161
 Junius, Hadrianus 36, 37, 45, 57, 59, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 77, 84, 106, 108, 110, 120, 169, 173, 178, 183, 210, 218, 254, 255, 278, 282, 283
 Justinianus 157
- K
- Kamerijk 211
 Kampen 17, 230
 Karel II (koning van Engeland enz.) 240
 Katwijk 64, 104, 110
 Kayser, Nanning 178
 Keere, Pieter van den 76
 Kent 248, 249, 254
 Ketel, Gerard 29
 Keulen 141, 144, 152
 Kiliaen, Cornelis 60, 81
 Kock, Pieter Pietersz 17, 101, 111, 112, 113, 120
 Krogt, P. van der 76, 77
 Kruyter, C.W. de 86
- L
- Lacan, J. 86
 Laet, Johannes de 72, 213
 Lambarde, William 248, 249, 250, 251, 254, 278
 Lammenschans 203
 Langendijk, Pieter 173
 Langenes, Barent 76
 Langereis, S. 106, 186
 Lansberghe, Jacob van 20, 176
 Laune, Thomas de 261
 Laurensz, Jacob 90, 119, 122, 126, 275
 Lauwers 29
 Leeftang, H. 97
 Leerintveld, A. 90
 Leeuwarden 256
 Leeuwen, Simon van 22, 23, 110, 190, 221, 228
 Leffen, Pieter 30
 Leiden 9, 10, 11, 12, 13, 18, 19, 20, 22, 23, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 41, 42, 51, 52, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 79, 83, 86, 88, 89, 90, 92, 93, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 109, 110, 111, 122, 125, 130, 135, 144, 148, 158, 163, 164, 170, 171, 172, 173, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 198, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 214, 217, 221, 223, 227, 229, 235, 236, 241, 244, 254, 255, 258, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 287, 288
 Leidschendam 224
 Leland, John 249, 250, 251, 278
 Lem, Heer 85, 106, 111
 Lemnius, Levinus 75
 Lescaille, Jacob 79
 Leuven 15, 26, 48, 60, 62, 69, 144, 257
 Leyden, Jan Gerbrandsz van 88, 90, 109
 Ligne, de (familie) 191

- Lindanus, David 25, 221
 Lipsius, Justus 15, 26, 74, 129, 141, 235, 237, 257, 271
 Lodewijk XIII (koning van Frankrijk enz.) 160
 Lodewijk XIV (koning van Frankrijk enz.) 153, 157
 Loffrys, Dirck Dirksz 200, 201
 Lois, Jacob 174
 Londen 26, 74, 144, 150, 214, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 254, 255, 261, 262, 278, 287
 Loosduinen 90
 Lore, Boudewijn van der 86, 89
 Lorich, Reinhard 92, 114
 Lotharingen 69
 Louvre 151, 159
 Loysius, Georgius 130, 140, 141, 142, 144, 145
 Lübeck 152
 Luik (prinsbisdom) 62, 180, 273
 Luik (stad) 93
 Lutetia 246
 Luther, Maarten 183
 Luxemburg 62
 Lyon 244, 246, 247
- M
- Maas 34, 66, 75, 223, 227, 228, 241
 Maassluis 223
 Maastricht, 60, 89
 Macropedius, Georgius 93
 Maestertius, Jacobus 25, 221
 Maire, Jan le 181
 Mander, Karel van 23, 86, 93, 106, 108, 181, 183, 188
 Manningham, John 252
 Manuel, Hans Rudolf 104
 Manutius, Aldus 92
 Marburg 114
 Marnix, Philips van 181
 Mars 10, 115
 Martialis 63
 Martinius, Franciscus 17, 230
 Mathijszoon, Dirc 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 95, 126
 Matthaëus, Antonius 18
 Maurits van Oranje 57, 93, 107, 111, 176, 178, 181, 182, 201
 Mazarin, Jules 161
 McLean, M. 55
 Mechelen 25, 144
 Medici, Catharina de' 159
 Medici, Maria de' 154, 160
 Meer, Claesz Dirksz van der 204
 Meier, Albrecht 136, 140, 144, 145, 147
 Mela, Pomponius 46, 50, 54, 55, 61, 215
 Menander van Laodicea 92, 93, 95, 104, 113, 114, 116, 265, 270, 271, 272
 Mercator, Gerard 47, 51, 53, 73, 74, 75, 78, 210, 213
 Mercurius 71, 103
- Merens, Jan Martensz 151, 153, 156, 157, 158, 159, 161, 162
 Merula, Paulus 51, 52, 53, 144, 155, 173, 210, 217, 222
 Meteren, Emanuel van 68, 70, 183
 Meurs, Jacob van 80
 Middelburg 23, 68, 76
 Mijje, Simon Jansz van der 200
 Milaan 107, 138
 Minerva 68
 Molanus, Johannes 26
 Molius, Willem 197, 198
 Momigliano, A. 165
 Montaigne, Michel de 130, 214, 217
 Montanus, Petrus 57, 59, 81, 107, 178
 Montgomery, Gabriel 160
 Moonen, Arnold 20
 Moretus, Balthasar 15
 Mortier, Pieter 225
 Munster 276
 Münster, Sebastian 50, 51, 53, 61, 62, 210, 213, 215, 217, 218
- N
- Naaldwijk 60
 Namen 25
 Napoleon 157
 Nassau (graven van) 181, 182
 Nederland 9, 23, 36, 44, 128, 129, 227
 Nederlanden 10, 16, 17, 36, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 65, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 86, 90, 129, 130, 135, 137, 139, 144, 149, 156, 164, 178, 183, 196, 198, 211, 218, 229, 254, 273
 Neptunus 71
 Neugebauer, Salomon 139, 140
 Neurenberg 138
 Newcastle upon Tyne 247, 248
 Newton, Isaac 52
 Nierop, H. van 38, 40, 125
 nieuwe wereld 45
 Nijhoff, W. 36, 78
 Nijmegen 16, 18, 19
 Nîmes 247
 Nooms, Reinier 158
 Noordelijke Nederlanden 25, 36, 40, 44, 56, 57, 59, 76, 78, 81, 89, 104, 132, 133, 147, 162, 196, 218, 220, 229, 255, 284, 287
 Noordwijk 64, 104, 187
 Noot, Jan van der 93, 95, 114
 Nosche, Joachim 259
 Nova Zembla 15
- O
- Oldenbarnevelt, Johan van 96
 Oost-Friesland 81, 82, 83, 219, 255

- Oost-Romeinse Rijk 92
Orlers, Cornelis Jansz 180
Orlers, Jan Jansz 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 20, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 76, 121, 163, 164, 166, 170, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 188, 190, 193, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 221, 243, 244, 246, 254, 255, 258, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 283, 284, 285, 286, 287, 288
Orlers, Jan Willemsz 180
Orosius, Paulus 210
Ortelius, Abraham 45, 52, 67, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 84, 210, 212, 214, 215, 249, 250, 282
Os, Peter van 197, 198
Oudaen, Joachim 34, 221, 223
Oude Rijn 228, 246
Oudenhoven, Jacob van 18, 20, 22, 71, 72, 80, 169, 170, 172, 221
Overijssel 20, 30, 62
Overschie 223, 224, 228
Ovidius 29, 161, 243
Oxford 131, 139, 211
- P
Paddenpoel, Adrican Quirijnsz van 205, 206
Padua 96, 137
Paedts, Willem 203, 204
Palladio, Andrea 244
Pallas Athene 85, 111, 115
Palmer, Thomas 146
Parijs 26, 41, 127, 132, 137, 144, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 159, 161, 162, 244, 246, 247, 255, 259, 261, 262, 287
Parival, Jean Nicolas de 69, 80, 110, 255, 258
Paulus (apostel) 271
Pauw, Pieter 184
Pers, Dirck Pietersz 141, 143
Petit, Jean François le 68, 83, 110
Petrarca, Francesco 198, 271
Peutinger, Konrad 110
Philemon 132
Picardt, Johan 18, 20, 30
Piccolomini, Enea Silvio (Pius II) 60
Plantijn, Christoffel 60, 64, 67, 73, 78, 80, 81
Plato 114
Plemp, Cornelis 111
Poll, Joan van de 171
Polo, Marco 280
Polybius 46, 54, 211
Pontanus, Johannes Isacius 11, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 25, 28, 32, 36, 37, 40, 41, 60, 70, 90, 107, 121, 167, 174, 177, 181, 186, 210, 221, 240, 263, 265, 273, 274, 280, 283, 284, 286
Portugal 45
Pott, Wicher 150
Ptolemaeus, Claudius 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 60, 61, 67, 73, 74, 110, 213, 214, 250
Pudens 132
Pyrckmair, Hilarius 127, 133, 139, 140, 141, 142, 143, 145
- Q
Quack, Jacob 34, 223, 227
Quintilianus, Marcus Fabius 91, 92, 126, 238, 265
- R
Rademacher de Oude, Johan 73
Ram, Johannes de 224
Ramus, Petrus 127, 132, 133, 135, 234, 238, 239, 282
Ramusio, Giovanni Battista 137
Rantzau, Heinrich 136
Ravesteyn, Nicolaes van 141, 216
Republiek 9, 10, 11, 15, 18, 20, 23, 25, 26, 27, 30, 37, 41, 45, 57, 59, 62, 68, 69, 84, 105, 124, 130, 150, 163, 165, 167, 216, 220, 236, 244, 246, 247, 254, 255, 258, 262, 266, 278, 280, 281, 287, 288
Revius, Jacobus 20, 30, 32
Reygersbergh, Jan van 36
Richelieu, Armand Duplessis, hertog van 154, 160
Ridderkerk 107
Rijnland 13, 184, 187
Rijnsburg 200
Rijsoord 107
Rijswijk 90
Ripa, Cesare 43, 53
Riva, Bonvesin da la 138
Rombout (heilige) 25
Rome 60, 87, 104, 129, 150, 244, 258, 259, 263
Romeinse Rijk 55
Roovere, Anthonis de 86
Rotterdam 19, 22, 23, 25, 26, 29, 68, 73, 173, 174, 197, 221, 223, 224, 227, 241, 262, 265, 281
Rouen 247
Rubens, Peter Paul 154
- S
Saftleven, Herman 24
Saint-Cloud 159
Saint-Denis 151, 152
Saksen 130
Sallustius Crispus 17
Samber 75
Sande, Frederik van de 72
Sanderus, Antonius 78
Santen, Dirck Dircksz van 206
Scaliger, Julius Caesar 90, 91, 92, 93, 94, 95, 104, 114, 145, 265

- Scandinavië 63, 124
 Schaeck, Dirck Gijsbertsz 203, 204
 Schaepe Pietersz, Gerard 104, 167, 171, 216
 Schaghen, Cornelis 86, 94, 96, 97, 100, 101, 102, 103, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 122, 125, 256
 Schaghen, Gerrit Jansz 115
 Schaghen, Pieter Jansz 96, 115
 Schama, S. 118
 Schelde 62, 75, 144
 Schermer 97, 101
 Scheveningen 90
 Schiedam 223
 Schoonhoven 17, 79
 Schotanus, Christianus 79
 Schotland 249, 250
 Schottus, Franciscus 140, 141, 145, 148, 149
 Schrevelius, Theodorus 20, 25, 37, 176
 Scopas 237
 Scorel, Jan van 66, 129
 Scriverius, Petrus 56, 63, 70, 83, 107, 108, 114, 163, 172, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 199, 200, 202, 207, 263, 274, 284
 Secundus, Janus 66
 Seine 154, 155, 156, 157, 159, 160
 Semeys, Simon Dircksz 174
 Seneca 114
 Seyst, Nicolaes van 203
 Siersma, Sierick 79
 Silvestre, Israël 153
 Silvius, Willem 78, 80
 Simonides van Ceos 237, 238
 Sint Pancras 120
 Sint-Truiden 180
 Slavenburg 109
 Sleeswijk-Holstein 136
 Sleidanus, Johannes 183
 Slits, F.P.T. 86, 90, 104, 114
 Smetius jr., Johannes 20
 Smetius jr., Johannes 18
 Smetius sr., Johannes 18, 20
 Smit, Franciscus 187
 Smit, Pieter Maasz 53
 Smith, Pieter 32, 223, 224, 225, 227
 Soeteboom, Hendrik Jacobsz 15, 120, 256
 Somner, William 247
 Soutman, Pieter 185
 Spaan, Gerrit van 28, 29
 Spaans, J. 38
 Spaarndam 101
 Spaarndammerdijk 100
 Spaarne 101, 257
 Spanje 45, 52, 90, 180, 191, 203, 267
 Spiegel, Hendrik Laurensz 119, 120, 256
 Spies, M. 124
 Spinola, Ambroglio 57
 Spoors, Jacob 224
 Staets, Henrick Jacobsz 90
 Stagl, J. 128, 132, 137
 Stam, J.P. 36
 Stamford 247, 248
 Stavoren 17, 20, 274
 Stow, John 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 253, 254, 258, 261, 262, 270, 275, 276, 277, 278, 279, 287
 Straatsburg 140, 141, 258
 Strabo van Amaseia 45, 46, 50, 52, 53, 54, 55, 60, 61, 62, 67, 73, 74, 211, 212
 Stralen, D.V. 17, 79
 Stralen, Frederick van 90
 Strengholt, L. 90
 Strien, C.D. van 150, 151
 Strijpen van Duiveland, Joost Hendricksz van der 205
 Swanenburg, Baertgen van 206
 Swanenburg, Claes Isaacsz van 188
 Swanenburg, Isaac Claesz van 188, 264, 279
 Swanenburg, Jacob Isaacsz van 188
 Swanenburg, Joost Isaacsz van 193, 201, 202, 206
 Swanenburg, van (familie) 206
 Swanenburg, Willem Isaacsz van 188, 189
 Sylvanus, Gualtherus 23
- T
- Tacitus 29, 60, 69, 75
 Taemsz, Cornelis 43, 76
 Teding van Berkhout, Paulus 148
 Teding van Berkhout, Pieter 148, 235, 236
 Temple, William 27
 Tessin jr., Nicodemus 145
 Teylingen, Johan van 176
 Theems 115, 246
 Theophrastus 181
 Thevet, André 51
 Thijs, B. 89
 Thysius, Johannes 148, 158, 159, 160, 161, 217, 218
 Tiel 79
 Tiele, P.A. 36
 Toledo, Johannes van 90
 Tongeren 89
 Torenvliet, Abraham 23
 Toscane 140, 143
 Tournay, Jaspar 111
 Troje 109, 113
 Tulp, Nicolaas 171
 Turler, Hieronymus 130, 131, 133, 140, 141
- U
- Udemans, Godefridus 271, 275
 Urk 172

- Utrecht (provincie) 56, 171
 Utrecht (stad) 23, 24, 93, 109, 229, 259
- V
- Vaernewijck, Marcus van 53, 200
 Valkenburg 90
 Varenius, Benrhardus 52, 53, 144
 Varro, Marcus Terentius 55
 Vecht 89
 Vecht, Jan Jansz van der 206
 Veldeke, Heinric van 89
 Velius, Theodorus 11, 17, 19, 31, 33, 35, 176, 178
 Venetië 90, 92, 127, 138, 139, 140, 146, 263
 Venus 96, 97
 Verdun 69
 Vergilius 256
 Verhoeven, Theodorus 18
 Verkolje, Jan 209, 224
 Vermeer, Johannes 43, 44, 45, 72, 82, 84
 Versyden, Dirck Davidsz 23
 Vespucci, Amerigo 45, 217
 Vinne, Vincent Laurensz van der 127, 128, 129, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 162
 Visscher, Claes Jansz 23
 Vlaanderen 62, 241, 249, 273
 Vlaardingen 109, 223
 Vlissingen 23, 68
 Vomelius, Sibrandus Gerritsz 17
 Vondel, Joost van den 89, 90, 257
 Voorburg 224
 Vos, Pieter de 123
 Vossius, Gerardus Johannes 92, 93
 Vronen 120, 121
 Vulcanius, Bonaventura 52, 53
- W
- Waal 66
 Wagenaar, Jan 173
 Wales 249, 250
 Warendorp, Gerrit Harmens 111
 Wassenaar, Lucas Jansz van 204
 Wassenaar, van (familie) 191
 Welsesens, Emanuel van 174
 Wenen 48
 Werff, Pieter Adriaensz van der 267
 Wernaertsdr, Anna 180
- Westerman, Adam 17, 274, 275
 West-Friesland 70, 198
 Westminster 248
 Westphalen, Adriaan 174
 Wevelickhoven, Jan van 223, 262
 Whitney, Geoffrey 236
 Wieringen, Jan van 223, 262
 Willem Frederik van Nassau-Dietz 111
 Willem I van Oranje 99, 112, 187, 267
 Willem II (graaf, rooms-koning) 183, 188
 Willem III van Oranje 196, 240
 Willem Lodewijk van Nassau-Dillenburg 29
 Wiltenburg 109
 Witsen, Cornelis 172
 Witsen, Nicolaas 172
 Witt, Johan de 240
 Witte Blink 99
 Woud zonder Genade 102, 109, 112
 Woude, Cornelis van der 19, 120
- Z
- Zaan 15
 Zaanstreek 15, 256
 Zaira 280
 Zalandus 106
 Zaltbommel 79
 Zamehl, Gottfried 142, 145
 Zandvliet, K. 181
 Zandvoort 97
 Zas, Egbertus 174
 Zas, Nicolaas 174
 Zeeland 19, 20, 36, 44, 56, 60, 62, 63, 68, 75, 76, 101, 106, 222, 265
 Zeiller, Martin 212, 215, 216
 Zesen, Philipp von 21, 221, 258, 259, 260, 261
 Zinzerling, Justus 155, 217
 Zuid-Afrika 150
 Zuidelijke Nederlanden 25, 26, 36, 78, 87, 89, 124, 210, 218, 229, 263, 287
 Zuiderzee 101
 Zuid-Holland (baljuwschap) 72, 80
 Zuidwijk 104
 Zutphen 170
 Zwinger, Theodor 132, 133, 134, 135, 137, 139, 140, 141
 Zwitserland 68, 107, 127, 130, 132, 150, 152, 197

Curriculum vitae

Eddy Verbaan werd op 31 juli 1969 geboren in Den Haag. In 1987 behaalde hij zijn diploma V.W.O. aan het daar gelegen Segbroek-College. Van 1987 tot 1993 studeerde hij Nederlandse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden (heden: Universiteit Leiden), waar hij cum laude afstudeerde. Na het vervullen van zijn vervangende dienstplicht bij de Nederlandse Taalunie in Den Haag, was hij tussen 1995 en 1999 verbonden als assistant-in-opleiding aan het Leids Instituut voor de Nieuwe Tijd van de Universiteit Leiden. In 2000 werkte hij als docent taalbeheersing voor de Opleiding Nederlandse taal en cultuur van diezelfde universiteit. Daarna was hij werkzaam als docent neerlandistiek aan de Université Paris IV-Sorbonne (2000-2002), de University of Sheffield (2002-2007) en de University of Nottingham (sinds 2007). Hij heeft gepubliceerd over vroegmoderne stads- en landsbeschrijvingen, didactiek, en de geschiedenis van de neerlandistiek in het Verenigd Koninkrijk.

VERBAAN

De woonplaats van de faam

In het zeventiende-eeuwse Nederland verschijnen opmerkelijk veel stadsbeschrijvingen: omvangrijke boeken waarin één enkele stad tot in detail voor het voetlicht wordt gebracht. Niet alleen vertellen ze het verhaal van de lotgeval- len van de stad, maar ze besteden ook ruim aandacht aan de opvallende ge- bouwen, de instellingen en de manier waarop de stad wordt bestuurd. De eer- ste voorbeelden gaan over de Hollandse kopstukken Amsterdam en Leiden en zijn uitgegeven tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621). Ze vormen het be- gin van een eeuwenlange traditie die doorloopt tot de stadsgeschiedenissen van nu.

Dit is de eerste diepgaande studie naar dit verschijnsel in al zijn rijkdom. Aan bod komen de stadsbeschrijvingen zelf en ook de chorografie, stedenlof, reisliteratuur en geschiedwetenschap, die dienden als grondslagen van het genre. Vanuit die interdisciplinaire in- valshoek geeft *De woonplaats van de faam* een verhelderend beeld van de manier waarop steden in onze Gouden Eeuw moesten worden beschreven.

